УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА

Међународни научни скуп ИОР-ЕДА 2017
Изазови одрживог развоја - економски и друштвени аспект

Межународная конференция ИОР-ЕДА 2017
Проблемы устойчивого развития - экономический и социальный аспект

International scientific conference IOR-EDA 2017
Challenges of sustainable development - economic and social aspect

Новембар, 2017.

ЗБОРНИК РАДОВА

Међународни научни скуп ИОР-ЕДА 2017
Изазови одрживог развоја - економски и друштвени аспект

Межународная конференция ИОР-ЕДА 2017
Проблемы устойчивого развития - экономический и социальный аспект

International scientific conference IOR-EDA 2017
Challenges of sustainable development - economic and social aspect

ISBN 978-86-80127-85-9

Издавач:
Економски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
(Колашинска 156, 38220 Косовска Митровица, Србија)

За издавача:
проф. др Звездица Симић, декан

Главни и одговорни уредник:
проф. др Небојша Ђокић

Секретар редакционог одбора и техничка припрема:
дипл. инж. Срђан Милосављевић

Тираж: 300 примерака
Штампа:

Редакциони одбор:

Проф. др Благоје Недељковић, Ректор Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Проф. др Звездица Симић, декан Економског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Проф. др Тања Вујовић, продекан за наставу Економског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Проф. др Небојша Ђокић, продекан за НИР Економског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Проф. др Александар Костић, Економски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Professor Camelia Oprean, Ph.D. , Faculty of Economics-University of Lucian Blaga of Sibiu, Romania;
Др Данијела Раденковић, доцент, Београдска пословна школа струковних студија, Србија;
Проф. др Драган Микеревић, Економски факултет, Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, Република Српска;
Проф. др Драгић Марић, Економски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Проф. др Горанка Кнежевић, Универзитет Сингидунум, Београд;
Professor Iris Šimikova, Silesian University in Opava in Karvina, School of Business Administration in Department of Finance and Accounting, Chez Republic;
Проф. др Иван Божовић, Економски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Проф. др Иван Миленковић, Економски факултет у Суботици, Универзитет у Новом Саду, Србија;
Проф. др Јагош Зеленовић, Економски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Professor James Dunn, Ph.D. Pennsylvania State University, USA;
Professor Kiril Postolov, Ph.D., University „St.Kiril and Metodius“ Skopje, Macedonia
Professor Manuela Epure, Ph.D., Spiru Haret University, Romania;
Проф. др Новак Кондић, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, Република Српска;
Проф. др Спасоје Тушевљак, Факултет пословне економије, Бјељина, Универзитет Источно Сарајево, Република Српска;
Проф. др Станко Станић, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, Република Српска;
Проф. др Владан Павловић, Економски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија;
Professor Vladimir Surovy, Ph.D, University of Economic Informatics, Departmen of Accounting and Auditing, Bratislava, Slovak Republic;
Professor Wim Heijman, Ph.D., Wageningen University the Netherland;
Проф. др Зорица Васиљевић, Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Боград, Србија.

Организациони одбор:

Проф. др Звездица Симић, декан Економског Факултета, председник;
Проф. др Благоје Недељковић, ректор Универзитета у Приштини – члан;
Проф. др Небојша Ћокић, продекан за научноистраживачки рад – члан;
Проф. др Тања Вујовић, продекан за наставу – члан;
Проф. др Јагош Зеленовић – члан;
Проф. др Мирјана Маљковић – члан;
Проф. др Јован Митровић – члан;
Проф. др Небојша Стошић – члан;
Проф. др Иван Божовић – члан;
Др Данијела Раденковић – члан;
Наташа Лукић- члан;
Срђан Милосављевић, дипл.инг.-члан;
Данијела Николић, дипл.правник- члан;
Миодраг Васић, дипл.правник-члан;

САДРЖАЈ

Радован Пејановић, Јелена Премовић
РИЗИЦИ ЕКОНОМСКЕ НЕЈЕДНАКОСТИ 1

Божидар Лековић
ФАКТОРИ РАЗВОЈА У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА 19

Wim Heijman
THE IMPACT OF THE BIO-BUSINESS 35

James W. Dunn
CHALLENGES OF SUSTAINABLE AGRICULTURAL DEVELOPMENT: ECONOMIC AND SOCIAL ASPECTS 41

Спасоје Тушевљак, Јована Рашевић
ЗАШТО ТРАНЗИЦИОНЕ ЕКОНОМИЈЕ (НЕ)МОГУ ПРОПАСТИ
Шта (не)ће опстати у БиХ и Републици Српској 47

Гордана Билбиловска, Ивана Билбиловска
ПОТРЕБА ОД РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ ЗА ОДРЖЉИВ ЕКОНОМСКИ РАСТ – СЛУЧАЈ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ 71

Петар Веселиновић, Јелена Масловара Јовановић, Биљана Радовановић
ПОМЕРАЊЕ ТЕЖИШТА ЕКОНОМСКЕ И РЕГИОНАЛНЕ МОЋИ У ГЛОБАЛНОЈ ЕКОНОМИЈИ 85

Славица Мандић, Борјана Мирјанић, Снежана Лекић
ЕКО-СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 109

Дејан Мировић, Милан Мацура
ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И ПРИМЕНА ЕУ ЗАКОНОДАВСТВА У СРБИЈИ 119

Борис Сиљковић, Јадранка Ђуровић Тодоровић, Никола Милановић
ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА ОРАХОВАЧКОГ ЈУЖНОМЕТОХИЈСКОГ РЕЈОНА ВИНА И ВИНСКИ ТУРИЗАМ 129

Јелена Шарановић, Бобан Стојановић, Соња Д. Раденковић
УНАПРЕЂЕЊЕ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ И АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВО И МЕТОХИЈА 143

Звездица Симић, Видоје Стефановић
ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА У ФУНКЦИЈИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА - НА ПРИМЕРУ ВЛАСИНСКЕ ПОВРШИ 155

Небојша Стошић, Александар Доганџић
ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, ОСНОВА ОПСТАНКА СРБА НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 171

Иван Божовић, Љиљана Савић
МАКРОЕКОНОМСКИ ИЗАЗОВИ НА ПУТУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ 193

Слободан Н. Брацановић
ЕКОНОМИЈА ОБИМА, СТРУКТУРЕ, ПРОСТОРА И ВРЕМЕНА 201

Ива Бубања
ПИТАЊЕ Е-ОТПАДА У КОНЦЕПТУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 217

Тијана Милановић, Немања Лекић
УПОТРЕБА ОБНОВЉИВИХ ИЗВОРА ЕНЕРГИЈЕ КАО ЈЕДНОГ ОД КЉУЧНИХ КОМПОНЕНТИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 229

Драгана Миленковић, Тања Вујовић
ЕКОЛОШКИ ТРАГ СРБИЈЕ 241

Зоран М. Милићевић, Виолета Ј. Милићевић, Тамара Ђ. Премовић
ТЕХНОЛОШКО-ЕКОНОМСКА АНАЛИЗА РАЗВОЈА ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ У СРБИЈИ 255

Горан Лазић, Јелена Божовић
РЕФОРМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ – СОЦИЈАЛНА ДИМЕНЗИЈА И КРИТИЧКИ ОСВРТ 269

Радица Бојичић, Маја Дајић
УЛОГА ОБРАЗОВАЊА У ПОСТИЗАЊУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ 283

Милан Коцић, Катарина Радаковић
МАРКЕТИНШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ЗЕМЉЕ И ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА 299

Dalibor Petković, Nebojša Denić, Milos Milovančević, Ljiljana Arsić, Nebojša Djokić
EVALUATION OF FINANCING, SUPPORT, POLICIES, TAXES, BUREAUCRACY AND PROGRAMS EFFECT ON TOTAL AND FEMALE ENTREPRENEURIAL ACTIVITY 317

Сања Шкорић, Данијела Раденковић, Јована Булатовић
УЛОГА МОДЕРНЕ КОМПАНИЈЕ У ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ 329

Срђан Богетић, Дејан Ђорђевић, Драган Ћоћкало
СТАВОВИ МЛАДИХ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ О ПОКРЕТАЊУ СОПСТВЕНОГ БИЗНИСА 343

Зорана Антић
УТИЦАЈ ЗАДОВОЉСТВА ЗАПОСЛЕНИХ НА КВАЛИТЕТ ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА 357

Сања Марковић, Љиљана Арсић, Радмила Мицић
ДРУШТВЕНА ОДГОВОРНОСТ ПРЕДУЗЕЋА - ИЗАЗОВ ЗА РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ 371

Александра Марковић
УТИЦАЈ МАРКЕТИНГА НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА 389

Славомир Милетић, Симић Владимир, Зоран Паповић
КОРЕЛАЦИЈА ТРЖИШНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И УНАПРЕЂЕЊА КВАЛИТЕТА ПРОИЗВОДА И УСЛУГА 403

Љиљана Арсић, Небојша Ђокић, Милица Ничић, Бојан Јокић
УСПЕШНО УПРАВЉАЊЕ ТРОШКОВИМА НА ПРОЈЕКТУ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 419

Небојша Ђокић, Љиљана Арсић, Горан Ракић
ЕФЕКТИ ИНОВАТИВНЕ АКТИВНОСТИ КАО ФАКТОР ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 433

Тања Вујовић, Горан Ракић
СОЦИЈАЛНИ МАРКЕТИНГ КАО ФАКТОР ОСЛОБАЂАЊА, МОРАЛНОГ И ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ УЗДИЗАЊА ЉУДСКОГ БИЋА 445

Марко Тодић, Милан Дајић
ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ ПРЕДУЗЕЋА У ФУНКЦИЈИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 461

Драгић Марић
ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И СТРАТЕГИЈСКИ МЕНАЏМЕНТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 479

Maja Đurica, Marko Jovanović, Nina Đurica, Bojana Ćavić
THE INFLUENCE OF MARKETING MANAGERS' LEADERSHIP STYLE IN THE AUTOMOTIVE INDUSTRY ON THE CHOICE OF THE CAPITAL BUDGETING TECHNIQUES 491

Звездан Ђурић
МАЛА ПОРОДИЧНА ГАЗДИНСТВА КАО ВЕЛИКИ РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ПОЉОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ 503

Тихомир Спремо
ФИНАНСИЈСКИ ЈАЗ КАО ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОР РАЗВОЈА МАЛЕ ПРИВРЕДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 515

Зорица Васиљевић, Владо Ковачевић, Владе Зарић
УСПОСТАВЉАЊЕ ЗАКОНСКИХ ОКВИРА У ОБЛАСТИ ПОДСТИЦАЈА ФИНАНСИРАЊА ПОЉОПРИВРЕДЕ И РУРАЛНОГ РАЗВОЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 529

Едиса Брничанин, Милош Стојановић, Немања Глигоријевић
ТЕОРИЈСКИ И УПРАВЉАЧКИ АСПЕКТИ АНАЛИЗЕ РИЗИКА У БАНКАРСТВУ У УСЛОВИМА ГЛОБАЛНЕ ФИНАНСИЈСКЕ КРИЗЕ..... 543

Сања Белошевић, Милица Бугарчић
СТРАТЕГИЈА УПРАВЉАЊА ФИНАНСИЈСКОМ СТАБИЛНОШЋУ ПРЕДУЗЕЋА У ДРЖАВНОЈ СВОЈИНИ НА ПРИМЕРУ ПРЕДУЗЕЋА „ИНСТИТУТ ЗА ПУТЕВЕ, БЕОГРАД“ 563

Борислав Радевић
УЛОГА И ЗНАЧАЈ ДЕВИЗНИХ ДОЗНАКА РАДНИКА И ИСЕЉЕНИКА У СТАБИЛИЗАЦИЈИ ПЛАТНОГ БИЛАНСА СРБИЈЕ..... 579

Јелена Божовић
ИЗАЗОВИ ФИНАНСИРАЊА ЖЕЛЕЗНИЦЕ У СРБИЈИ..... 589

Владан Павловић, Горанка Кнежевић, Јован Вукашиновић
КОМЕ СУ ЗАПРАВО ПОТРЕБНИ МОДЕЛИ ЗА ПРЕДИКЦИЈУ БАНКРОТСТВА ЗАСНОВАНИХ НА МУЛТИВАРИЈАЦИОНОМ ДИСКРИМИНАЦИОНОМ ПРИСТУПУ? 603

Радица Бојичић, Марко Павловић
МОДЕЛ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ПЕНЗИЈСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 615

Млађан Димитријевић
УТИЦАЈ СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА НА ПРИВРЕДНИ РАСТ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА..... 633

Маја Младеновић
ИНВЕСТИЦИЈЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У ОПШТИНИ ШТРПЦЕ - МОГУЋНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ 655

Горан Шијан, Саша Граворац, Андријана Балаћ
ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КРОЗ ПРИЗМУ РАЧУНОВОДСТВЕНОГ ОКВИРА..... 671

Горан Милошевић, Мирко Кулић, Лука Батуран
ОПОРЕЗИВАЊЕ ЗАРАДА И РАВНОТЕЖА НА ТРЖИШТУ РАДНЕ СНАГЕ СРБИЈЕ..... 683

Драган Цветковић, Оливера Ђурић
ИСТРАЖНО РАЧУНОВОДСТВО - ИНСТРУМЕНТ ОТКРИВАЊА КРИМИНАЛНИХ РАДЊИ 695

Југослав Аничић, Вук Милетић, Душан Аничић
РЕВИЗИЈА ФИНАНСИЈСКИХ ИЗВЕШТАЈА У ФУНКЦИЈИ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА ПРЕДУЗЕЋА У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА 711

Јана Цвијић, Зорица Драгић, Босиљка Спасић
ПРИМЕНА РАЧУНОВОДСТВЕНИХ СТАНДАРДА У ЈАВНОМ СЕКТОРУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: ДОКЛЕ СЕ СТИГЛО? 731

Милош Љ. Павловић, Данијела Максимовић
НЕКИ ОД РАЗЛОГА ЗА ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНИМ ПОСЛОВАЊЕМ И ИЗВЕШТАВАЊЕМ О ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНОМ ПОСЛОВАЊУ ПРЕДУЗЕЋА 741

Милан Тркља, Радмила Тркља, Бобан Дашић
АНАЛИЗА ИНДИРЕКТНИХ ПОРЕЗА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 753

Ненад Којић, Ђерђи Петкович, Борис Сиљковић
ПРОФЕСИОНАЛНА РАЧУНОВОДСТВЕНА ПРАКСА У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 765

РИЗИЦИ ЕКОНОМСКЕ НЕЈЕДНАКОСТИ

RISKS OF ECONOMIC INEQUALITIES

UDC: 330.564; 316.334.2

Радован Пејановић[*]
Пољопривредни факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, Србија
Јелена Премовић[**]
Скупштина општине Врбас, Врбас, Србија

Сажетак: *Од многобројних индикатора неодрживог развоја истиче се раст неједнакости. Овај друштвени феномен је истовремено и један од показатеља противречности глобализације. О овом проблему писали су познати савремени светски економисти: Тома Пикети („Капитал у 21. веку"), економиста нобеловац Џозеф Стиглиц („Велика подела") и наш светски економиста Бранко Милановић („Глобална неједнакост").*

Аутори анализирају економске неједнакости кроз призму наведена три капитална дела, која су се недавно појавила и код нас, под нашим уредништвом. Реч је о ауторима – економистима који својим ставовима критички разматрају негативне последице неолибералног капитализма оличене, између осталог, у економским неједнакостима.

У наведеним делима анализирају се узроци, последице и историја економских неједнакости. Изводе се опсежни закључци и дају препоруке економској политици како на националном тако и на глобалном нивоу.

Аутори овога рада посебно анализирају наведена капитална дела, извлачећи заједничке ставове, али и различита гледишта по низу питања.

Кључне речи: *Економске неједнакости, анализа теоријских ствавова, узроци, последице, методи решавања проблема.*

Abstract: *Amongst many indicators of unsustainable development, there is one that paticularly stands out – the increase of inequality. At the same time, this social phenomenon is one of the indicators of contradictions of globalization. Famous modern economists: Thomas Piketty ("Capital in the 21st Century"), economist Nobel laureate Joseph Stiglitz ("Great division") and our world known economist Branko Milanovic ("Global inequality") wrote about this problem.*

The authors analyze economic inequalities through the prism of these three capital pieces which have recently appeared in our market as well, under our editorial office. These authors - economists, with their views, critically consider the negative consequences of neo-liberal capitalism, which appear, amongst other forms, in the form of economic inequalities.

In these pieces, causes, consequences and the history of economic inequalities are being analyzed. There are extensive conclusions that the authors come to and then also give recommendations to economic policy at both the national and global level.

[*] pejanovic@uns.ac.rs
[**] jelena.premovic@gmail.com

The authors of this paper analyze in particular the listed capital works, drawing together common, but also different points of view in a series of questions.
Key words: *economic inequalities, analysis of theoretical points of view, causes, consequences, methods of problem solving.*

УВОД

Економске неједнакости су један од највећих ризика досадашњег неодрживог развоја савременог друштва. Неолиберални концепт развоја капитализма, заснован на хомо економикусу, довео је до енормног развоја економије друштва, до научно - техничког прогреса неслућених размера, до глобализације и интернационализације пословних процеса и односа, до џиновске концентрације али и неадекватне централизације капитала. Све је, међутим, резултирало глобалном економском, социјалном, финансијском, еколошком, политичком, правном и моралном кризом, чије последице доживљавамо данас, у виду раста сиромаштва, незапослености, регионалних ратова, тероризма, хладног рата, климатских промена. Због тога, Јирген Кока (*Историја капитализма*) сматра да капитализам није у стању да се носи са изазовима будућности.

Веома је значајно овај проблем анализирати кроз призму новије светске економске литературе.

КАПИТАЛ У 21. ВЕКУ ТОМА ПИКЕТИЈА

Књига ***„Капитал у 21. веку“*** Тома Пикетија (Париз, 2013) постала је светски бестселер (према *New York Times*-u), преведена је на 30-ак језика, продата у милион ипо примерака и изазвала је велике полемике. Код нас је издата 2015. године у издању Академске књиге.

Књига се бави једним од најактуелнијих проблема модерног друштва – неједнакошћу, као последицом „логике капитала“ и неолибералног концепта развоја. У књизи се преиспитује однос између економског развоја и неједнакости, који је установио чувени економиста Кузњец, при чему Пикети анализира улогу тржишта и државе, тј. политичких и пореских институција у расподели богатства. Књига се, дакле, бави динамиком расподеле богатства, и у том смислу може се поредити са „*Богатством народа*“ Адама Смита, који се, међутим, бавио питањем стварања богатства.

Књига, дакле, отвара низ осетљивих питања везаних за развој савременог капиталистичког друштва: проблем расподеле дохотка и богатства; питање концепта развоја; питања економских политика државе; тржишна, социјална питања, итд. [*]

Пикети и његови сарадници су током 15 година истраживања (1998 – 2013) радили на огромној економској и друштвеној анализи, користећи обимни статистички материјал (грађу) из развијених земаља (више од 20 земаља), у периоду који обухвата три последња века. Пикети је сакупио најразличитије доступне доказе о порасту економске неједнакости и наследног богатства у последњих четрдесет година, из чега се у друштву рађа нови друштвенији слој - плутократија.

Питање расподеле богатства, заслужује да буде проучено на систематичан и методичан начин, истиче Пикети. Историјски метод анализе, који примењује Пикети, значајан је да не бисмо, како се каже, понављали грешке прошлости. Већ крајем 18. и почетком 19. века питање расподеле богатства било је у средишту свих анализа. С тим у вези Пикети критички преиспитује ставове Малтуса (теорију становништва), Рикарда („принцип реткости“), Маркса (теорију акумулације капитала), потом Кузњеза, Солоуа и других. На овај начин Пикети враћа питање расподеле у средиште економске анализе. И други квалитативни методи анализе (компаративни метод, метод анализе и синтезе, индукције и дедукције), које Пикети „враћа“ у економију, значајни су за доношење вредносних судова, за анализу друштвених односа. Пикети нас, на тај начин, подсећа да је економија, пре свега, друштвена наука, иако се у свом модерном развоју приближила математичким и природним наукама (економетрија, „екофизика“). Он сматра да „економија није преболела своју детињасту страст за математиком“, као и недовољну сарадњу са другим друштвеним наукама. Тиме су се избегавали одговори на многа сложена питања модерног света. Због тога Пикети преферира израз „политичка економија“, који је „можда мало старомодан, али илуструје оно што нам изгледа као једина специфичност која раздваја економију од других друштвених наука: а то је њена политичка, нормативна и морална сврха“.

[*] Амерички економиста нобеловац Кругман у „*Њујорк тајмсу*“ објавио је колумну под називом „Паника због Пикетија“, у којој пише о страху који је многе захватио због чињенице да је Пикети аргументовано разрушио мит о томе како су огромна богатства заслужно стечена.

Пикетијеви вредносни судови су конструктивни, јасни, одмерени и аргументовани. „Црвена нит“ његове студије је да капитал рађа све веће неједнакости и да су неједнакости озбиљан ризик са којим се суочава друштво у 21. веку, што је потврдио и Светски економски форум у Давосу (прошле и ове године). Пикети, међутим, сматра да није свака неједнакост сама по себи лоша. Напротив, одређен степен неједнакости је пожељан у сваком друштву, јер подстиче појединце да напредују и то пре свега улагањем у образовање. Неједнакост, по њему, није лоша у друштву које је засновано на меритократским вредностима, у којем се на основу заслуга напредује. Лоше су друге врсте неједнакости, које он открива и на бази емпиријске грађе доказује. Он поставља питање: да ли је енормно повећање доходака богатих, што се дешава у развијеним земљама - посебно у САД, последњих неколико деценија, што је савремена економска криза само додатно појачала, заиста последица њихових заслуга?[†]

Историјско–логичким методом као и методом критичког преипитивања Пикети анализира питање неједнакости у капитализму. У 20. веку ситуација се, по Пикетију, драстично променила у односу на 19. век, по питању неједнакости. Томе су допринели, по њему, потреси у 20. веку: Први светски рат, криза 30-их година, Други светски рат. Ратови, хиперинфлације и бројна банкротства услед Велике депресије из 30-их довели су до масовног уништења и нестанка капитала и имовине и зауставили даљи раст неједнакости. Поред тога, бољшевичка и комунистичке револуције, које су се десиле, извршиле су притисак на капиталистичке елите да пристану на социјалне и пореске реформе (које су иначе одбацивале до 1914. године). Томе је допринела, свакако, и економска теорија Џона Мајнарда Кејнса „оца“ државног капитализма, која је после Другог светског рата изнедрила „државу благостања“, са снажном редистрибутивном и социјалном функцијом државе. Значајна је и протестантска етика која је афирмисала рад као кључни фактор живота појединца и друштва. Радна етика, посвећеност послу, рационалност, штедљивост и преданост су системи вредности тога времена, што је сјајно описао Макс Вебер. Појавом „тачеризма“ и „реганомике“ отпочиње процес разградње „државе благостања“и прелазак на тзв. неолиберални концепт развоја капитализма

[†] Да би одговорио на ово питање Пикети у књизи приказује налазе свог истраживања претходно објављеног у престижном *American Economic Journal*. Резултати показују да вртоглави скок примања менаџера фирми листираних на берзи у свим развијеним земљама није последица раста продуктивности, већ способности њиховог преговарања.

(идеологију неолиберализма). Посебно слаби европски социјални модел, који је озбиљно угрожен глобалном финансијском кризом и концептом ригорозне штедње и „кресања трошкова“, који намећу у ЕУ канцеларка Немачке Ангела Меркел и Међународни монетарни фонд.

Крајем 20. (од 80-их година) и почетком 21. века отпочиње, дакле, ера тзв. неолиберализма, праћена либерализацијом, приватизацијом и дерегулацијом.[‡] Ниво неједнакости се драстично повећава. Глобална финансијско-економска криза, која је отпочела 2008. године и која и даље траје, појачава процес продубљивања неједнакости, како на глобалном тако и на националном и регионалном нивоу. Продубљивање јаза неједнакости праћено је грамзивости власника крупног капитала, доминацијом материјалног над духовним, индивидуалног над колективним, појединачног (и групног) интереса над националним (државним) интересом, корупцијом, похлепом, масовном незапосленошћу, одсуством солидарности и криминализацијом друштва. Све то, уз пореску политику, која је у корист богатих и моћних, а на глобалном нивоу коришћењем „пореских рајева“ („офшор“ компанија). При том је отворено коришћена „крађа“ „пореске базе“ међу земљама (Пикети), па чак и у оквиру Европске уније (пример Луксембурга који је постао „порески рај“ захваљујући и садашњем председнику Европске комисије Жан Клод Јункеру).

Оваква тенденција друштвеног развоја довела је до тога да је капитализам данас постао „болест човечанства“, како то каже познати савремени француски филозоф Ален Бадју. Он у својој књизи „*Наша невоља долази издалека – наше зло допире надалеко*“ (Академска књига, Нови Сад, 2016), сматра да је капитализам изграђен на „суштинској неправди“. Богатство је у рукама шачице људи. Диктатура приватне својине разара друштво, сматра Бадју. Сва моћ је у рукама мале групе олигарха, које опслужују банкари и политичари. Неједнакост је огромна не само у богатству, већ и у моћи (10 одсто богатих појединаца располаже са око 86 одсто укупног богатства, а у САД удео 10 одсто са највећим дохотком достиже око 50 одсто националног дохотка, док је у Европи тај удео 35 одсто). Друштво засновано на капитал - односу прешло је у своју супротност, сматра Даниел Коен у својој књизи „*Хомоекономикус*“.

[‡] Пикети у другачијем светлу сагледава реформе 1980-их које су увели Реган и Тачер, које су требале да буду покретач раста и од којих ће наводно свако имати користи, што се није десило.

Тај и такав капитализам, сматра он, разара друштвене и политичке институције, од породице до државе. Све под диктатом успешности. При том су преговарачке моћи синдиката и запослених слабиле, а повећавала се моћ мултинационалних предузећа и капитала уопште, што је додатно довело до увећавања дохотка од капитала (Пикети). Ален Бадју подсећа на бројке: 1% светског становништва поседује 46% расположивих ресурса; 10% светског становништва поседује 86% расположивих ресурса; 50% светског становништва не поседује ништа. Значи имамо светску олигархију, која представља око 10% становништва. Ова олигархија поседује 86% расположивих ресурса. Дакле, имамо олигархију која чини 10% и масу сиромашних од скоро пола светског становништва: то је маса сиромашног становништва, афричка, азијска у огромној већини, истиче Бадју.[§] Стога Пикети поставља питање **како је могуће зауставити такве тенденције у 21. веку**. Потребно је, по њему, развити механизме, као и институције социјалне, образовне и пореске политике, које ће спречити да дође до овакве концентрације капитала и продубљивања неједнакости, која је штетна у друштвеном, политичком и економском смислу.[**] Пикети се, с тим у вези, залаже за **увођење прогресивног пореза од капитала на глобалном нивоу**. Реч је о прогресивном годишњем порезу на капитал.[††] То захтева консенсус, координацију и већу сарадњу међу државама по питањима економске политике. На тај начин је могуће избећи „бескрајну

[§] Бадју, А.: „*Наша невоља долази издалека – наше зло допире надалеко*“, Академска књига, Нови Сад, 2016, стр. 34.

[**] Амерички милијардер Ворен Бафет, који је 2008. био најбогатији човек света (имовина 62 милијарде долара) у колумни објављеној у „*Њујорк тајмсу*“, обелоданио је како је у 2010. години платио порез по стопи која је двоструко нижа од стопе по којој су порез плаћали његови запослени (он 17,4 одсто, а запослени 33-34 одсто на пореску основицу). Бафет, даље каже да његов 60-годишњи рад са инвеститорима оповргава тврдње да ниски порези за богате постижу активније инвестирање и отварање радних места.

[††] Прогресивно опорезивање, на први поглед, умањује неједнакости, упозорава економиста Борис Беговић. Узима се богатима и даје сиромашним. Али, овај закључак може да завара, истиче он. Због чега? Уколико највећи део штедње формирају капиталисти (а Пикети каже да је тако) и уколико опорезујете приносе капитала, они ће онда мање инвестирати. То значи да ће се на дуги рок каматна стопа увећати, а тиме и неједнакост дохотка, истиче Беговић. Беговић сматра да је неједнакост (по привредни раст) опасна онда када је реч о неједнакости у третману и када она онемогућава да се ресурси увећавају и ефикасно употребљавају. Због тога је неједнакост у дохотку опасна уколико онемогућава инвестиције у људски капитал, нарочито оних најталентованијих. А овај проблем се решава другим механизмима, а не одузимањем од богатих да би се дало сиромашнима, сматра Беговић.

спиралу неједнакости“ – сматра Пикети, уз очување конкуренције.[‡‡] То би зауставило безгранични раст глобалне неједнакости богатства који се тренутно повећава темпом који није дуготрајно одржив и који би морао да забрине и најстрасније поборнике саморегулације тржишта, истиче Пикети.

ГЛОБАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ БРАНКА МИЛАНОВИЋА

Од многобројних противречности глобализације (њеног наличја) истиче се **раст неједнакости**. О овом друштвеном феномену пише економиста Бранко Милановић (***„Глобална неједнакост“***, Академска књига, Нови Сад, 2016).[§§]

Наш познати светски економиста Бранко Милановић, један је од водећих светских стручњака за питања неједнакости.[***] Позитивну рецензију за његову књигу „*Глобалне неједнакости*“ писали су Пикети и нобеловци Дитон и Стиглиц. Милановић наставља вишедеценијско емпиријско истраживање прошлости, садашњости и будућности неједнакости унутар и између земаља, као и у свету у целини. При том он прави дистинкцију између разлика у богатству и разлика у дохоцима. Он испитује ефекте глобализације на дистрибуцију дохотка у свету. Милановић открива **огроман јаз у расподели дохотка** у данашњем свету. Када је у питању енорман раст богатства појединаца („један посто богатих“) Милановић их дели у четири групе: први су наследили богатство, други су зарадили на иновацијама, трећи су искористили монополе, а четврти политичке везе. Он поставља питање: како ће се ниво неједнакости између грађана света мењати у неколико наредних деценија? Ако се доходовна конвергенција Азије и Запада настави, то ће бити снажан фактор конвергенције индивидуалних доходака. Свет ће се ускоро

[‡‡] Поред залагања за прогресивни порез Пикети посебно истиче значај инвестирања у образовање, квалификације. Тиме ће се, увећањем радних доходака, на дуги рок, умањити неједнакост, истиче Пикети.

[§§] Видети приказ књиге: Пејановић, Р., Глобализам и неједнакост, „*Политика*“, културни додатак, Београд, 14. И 2017, стр. 06; Пејановић, Р.: Ниво неподношљивости, „*Данас*“, Београд, 4 – 5. ИИ 2017. стр ХИИ.

[***] Др Бранко Милановић (1953) један је од водећих савремених економиста. Економски факултет, као и докторат, завршио је на Економском факултету Универзитета у Београду. Од 1990. г. ради у истраживачком департману Светске банке у Вашингтону, у оделењу које се бави анализом сиромаштва, неједнакости и анкетама о доомаћинствима. Као професор по позиву предаје на неколико универзитета. Објавио је велики број радова. Ова књига му је преведена на више од десет светских језика.

суочити, сматра Милановић, са ситуацијом у којој ће даљи успон урбане Кине почети да доприноси расту уместо смањивању глобалне неједнакости. Ове пројекције Милановић заснива на процени да ће Азија (посебно Кина) наставити динамично да се развија, док ће Запад (САД и ЕУ) расти један до један ипо одсто годишње, а те две групације земаља у највећој мери детерминишу расподелу светског дохотка.

Тема којом се бави Милановић је управо она коју су обрадили његови рецензенти, што говори о актуелности овог горућег светског проблема. Раст неједнакости почео је, наиме, 80-их година у западним земљама, а у земљама у транзицији 90-их година прошлог века. До појаве савремене светске економске кризе из 2008. године проблем је тињао и био је замаскиран масовним задуживањем становништва. Економска криза је оголила овај проблем, да би га до данас појачала и довела до нивоа неподношљивости, због чега је ово била једна од централних тема и овогодишњег Давоса.

Иако је реч о озбиљној истраживачкој студији књига је писана јасним, разумљивим и прихватљивим стилом. Поред увода, напомена, регистра, великог броја слика и графикона, као и обилне библиографије, књига је подељена у пет делова. У првом делу под називом: Успон глобалне средње класе и глобалних плутократа, Милановић објашњава ко има користи од глобализације, као и феномен „глобални један проценат на врху“. У другом делу (Унутрашња неједнакост) аутор тумачи дугорочне трендове неједнакости помоћу тзв. Кузњецових таласа. У трећем делу Милановић анализира неједнакост између земаља, полазећи од економске теорије Карла Маркса па до савремених економиста. У овом делу се анализира промењљиви ниво и структура глобалне неједнакости. У четвртом делу Милановић разматра глобалну неједнакост у овом и наредном веку. Постоје две ствари које треба имати на уму када размишљамо о еволуцији глобалне неједнакости, сматра Милановић. Прва је однос „доброћудних“ и „злоћудних“ сила које смањују неједнакост. Друга су политичка, друштвена и идеолошка збивања која воде до драматичних догађаја као што су грађански ратови или распад земље. И на крају, у петом делу (Шта даље?) Милановић нуди десет кратких рефлексија о будућности неједнакости и глобализације.

Истражујући проблем доходовне неједнакости из глобалне, али и националне перспективе, Милановић покреће и с њим повезана

политичка питања. Он сматра да се многи од глобалних проблема политички манифестују на нивоу националних држава. Овај методолошки приступ омогућава нам да разумемо низ политичких енигми: зашто се у САД догодио Трамп, а у В. Британији Брегзит. Како је могуће ублажити снажне миграторне притиске у Европи и на америчко – мексичкој граници, и друге политичке проблеме модерног друштва.

Глобализација је, по Милановићу, све снажнија сила која дотиче све, од наших примања, шанси за запослење, квалитета знања и информација којима располажемо, до цене роба које свакодневно купујемо. Глобализација такође уводи нова „правила игре“ кроз настајуће процесе глобалног управљања (кроз међународне организације и институције). Управо зато је, сматра Милановић, време да се испита доходовна неједнакост не само на националном нивоу (као у прошлом веку), већ и као глобална појава.

Значај истраживања ове теме је вишеструк. Расподела је, наиме, једна од кључних карика друштвене репродукције (производња – расподела – размена – потрошња). Њеним истраживањем долази се до кључних сазнања о друштвеним односима. По Милановићу, међутим, најважнији разлог (поред како каже радозналости) јесте и то што нам проучавање глобалне неједнакости у претходна два века, и нарочито последњих четврт века, омогућава да увидимо колико се свет мењао и мења, често суштински. Успон Западне Европе и Северне Америке, наиме, после индустријаке револуције довео је до раста глобалне неједнакости. У новијој историји, брз успон неколико азијских земаља имао је једнако снажан ефекат, што је довело до смањења глобалне неједнакости. Кретање нивоа неједнакости унутар појединих земаља, на пример раст у Енглеској у раним фазама индустријске револуције или у Кини и САД у неколико последњих деценија, такође има важне глобалне импликације. Због тога је, по Милановићу, истраживање глобалне неједнакости, уствари, истраживање економске историје света.

Када је реч о научној методологији коју примењује Милановић, она је разноврсна. Главни извор из кога црпи информације о глобалној неједнакости јесу анкете домаћинстава. Поред тога, он прати и ниво цена из различитих земаља. Разграничава, такође, неједнакости унутар земаља од неједнакости у просечним дохоцима појединих земаља, примењује тзв. Џини коефицијент – коефицијент о неједнакости доходака. Анализирајући анкете домаћинстава (након

1988. као полазне тачке) Милановић долази до значајних сазнања: успон групе („глобална средња класа“) која се највећим делом налази у Кини и другим земљама „Азије у успону“; стагнација („средње или ниже средње класе“) у богатом делу света; појава глобалне плутократије[†††] (оних који се одржавају на власти путем богатства, што је данас карактеристично за САД). Поред плутократије други **ризик неједнакости** је популизам (који је карактеристичан за Европу, чиме се постепено гасе или редефинишу фундаментална грађанска права, која се више не тумаче као неотуђива, него као зависна од добре воље већине). Плутократија настоји да одржи глобализацију жртвујући кључне елементе демократије, док популизам покушава да сачува привид демократије и смањи изложеност глобализацији.

Са анализе садашњости, Милановић се методолошки враћа у историју, јер „пре него што се окренемо будућности, вратићемо се у прошлост, да бисмо разумели кретање глобалне неједнакости кроз дуге временске периоде“, истиче Милановић. Поред тога, главна Милановићева алатка економије неједнакости јесте Кузњецова хипотеза, коју је формулисао Сајмон Кузњец - економиста нобеловац 50-их година прошлог века, по којој растућом индустријализацијом неједнакост прво расте, а потом опада, што даје криву у облику обрнутог латиничног слова U. Кузњецева хипотеза се данас, по Милановићу, доводи у питање јер не може објаснити једну нову појаву у САД и другим богатим земљама: наиме, доходовна неједнакост која је већим делом 20. века опадала однедавно поново расте.

Милановић у својим истраживањима открива две врсте сила које смањују ниво неједнакости: „злоћудне“ силе (ратови, природне катасрофе, епидемије) и „доброћудне“ силе (шире доступно образовање, пораст минималних зарада, увећани социјални трансфери, прогресивно опорезивање).[‡‡‡] Када су ратови у питању,

[†††] Плутократија (грч. *plutokratia*, од *plutos* – богатство + *krateo* – владам) је друштвено уређење у којем доминантан утицај у власти имају богати. Јавља се у свим раздобљима класног друштва и у олигархијским режимима робовласничког периода и у превеликој власти финансијске олигархије у капитализму.

[‡‡‡] Када је у питању образовање у САД-у је присутан јаз у зарадама због образовања. Ово је резултат истраживања *Ekonomik polisi* Института у Вашингтону. Аутори извештаја наводе да је та разлика довела до страховања код више милиона Американаца који нису студирали да ће њихове породице живети у сиромаштву јер, према подацима из 2015. г. универзитетски образовани људи зарађују 56 одсто више од њих. У Извештају се наводи да је то повећање разлике

Милановић напомиње да они смањују ниво неједнакости, али, нажалост, доводе и до пада просечног дохотка.

На бази детаљне и свестране анализе феномена неједнакости у друштву, Милановић разматра вероватну еволуцију глобалне неједнакостои у овом и следећем веку. Уместо да нуди егзактне пројекције глобалне неједнакости (које су непоуздане) Милановић покушава да утврди кључне силе (конвергенције доходака и Кузњецеви таласи) које утичу на доходак нација и појединаца у данашњем свету и да процени куда би нас могле одвести у будућности. И при том је Милановић опрезан, полази од негативног искуства аутора који су покушали да на основу актуелних трендова предвиде будућност. Он сматра да не можемо, без обзира колико су нам истраживања научно утемељена, искључити могућност неочекиваних догађаја (као што је нпр. био пад Берлинског зида), у деценијама које долазе. Ипак, у последњем делу књиге (под насловом: „Шта даље?“) Милановић нуди десет рефлексија о будућности неједнакости и глобализације. У последњој од њих (под називом: „Хоће ли са наставком глобализације неједнакст нестати?“) Милановић одговара: „Не. Добити од глобализације неће бити равномерно распоређене“.

Милановићева књига, као и студије, у којима је и Милановић учествовао, показују да висока неједнакост у садашњем тренутку ојачава разлике између генерација и отежава друштвену мобилност.[§§§] Зато се не може тврдити, истиче Милановић, да су друштва с високом неједнакошћу зарада уједно и друштва која готово свима равноправно нуде могућности.[****] Сасвим је супротно – висока неједнакост зарада у овом тренутку имплицира неравноправност у приликама за напредовање, сматра Милановић.[††††]

од пет одсто у односу на 1999. г, и додаје да је то највећа разлика од 1973. године (Према: „*Данас*“, Београд, 14 -15. И 2017, стр. 13).

[§§§] Према оцени учесника овогодишњег Светског економског форума у Давосу забрињава податак да су плате већине радника у Европи остале на нивоу од пре кризе из 2008., док се стопе незапослености младих у ЕУ крећу око 20 одсто. У САД, у последњих 40-ак година, плате извршних директора порасле су за 1.000 одсто, а плате радника само 11 одсто („*Данас*“, Београд, 6. ИИ 2017, стр. ИИ).

[****] У **Србији** су распростањени неједнакост, сиромаштво и несигурност. Појединци и породице највећим делом препуштени су сами себи, а неизграђене и нејаке институције социјалне сигурности су на удару сталних мера штедње.

[††††] Видети: Шумпетеров хотел: неједнакост зараде и друштвена мобилност, „*Данас*“, Београд, 25. ИВ 2016, стр. 14.

Што се тиче праваца (начина) решавања овог озбиљног проблема модерног друштва Милановић (како у књизи, тако и у предавању),[‡‡‡‡] износи неколико предлога. Унутар земаља механизми решавања овог проблема су: масовно образовање, синдикални покрет, систем државе благостања (порези и трансфери). Милановић, поред ових, предлаже: уједначавање приступа образовању и побољшање квалитета јавних универзитета, додатно опорезивање екстремно богатих, као и олакшавање приступа капиталу средњој класи.[§§§§] За решавање глобалне неједнакости Милановић није оптимиста. Он истиче директне трансфере (богате земље – сиромашним) и миграције. Највећи фактор решавања овог проблема, сматра он, јесте раст. С тим у вези на овогодишњем Светском економском форуму у Давосу предложен је Индекс инклузивног развоја (IDI) који државе рангира према учинку у категоријама „раст и развој“, „укљученост“ и „међугенерацијска правичност и одрживост“. Тај индекс обухвата мере запошљавања, затим продуктивност радне снаге, стопе сиромаштва, приход, Ђинијев коефицијент богатства, као и однос јавног дуга и БДП-а. Укључена је и просечна стопа загађивача у односу на БДП. У дискусијама је наведено како међу решењима за неједнакост предњаче обезбеђивање адекватног образовања и развој вештина, достигнутост основних услуга и дигиталне инфраструктуре, неговање етике у пословању и политици.[*****]

Због свега тога су на овогодишњем Светском економском форуму у Давосу, на коме су учествовали представници из готово сто земаља света, доминирала питања: како оживети економски раст, како реформисати капитализам и како се припремити за четврту индустријску револуцију.[†††††] Једно од централних питања овог скупа било је питање неједнакости, о коме управо говори Милановићева књига.

[‡‡‡‡] Бранко Милановић је, поводом објављивања своје књиге, одржао сјајно предавање на ову тему у Београду (на Коларцу) 19. И 2017. , у организацији „Академске књиге“ из Новог Сада.
[§§§§] Видети интервју Бранка Милановића: „*НИН*“, Београд, бр. 3448, 26. И 2017, стр. 34 – 40.
[*****] Према: „*Данас*“, Београд, 6. II 2017, стр. III.
[†††††] Према: „*Данас*“, Београд, 6. II 2017, стр. II.

ПОДЕЉЕНА ДРУШТВА И ПРОБЛЕМ ДАЉЕГ РАЗВОЈА ЏОЗЕФА СТИГЛИЦА

Академска књига из Новог Сад издала је 2016. године још једно вредно дело познатог америчког економисте нобеловца Џозефа Стиглица (1943) под називом **„*Велика подела*“**, са поднасловом: *Друштва неједнакости и шта да радимо са њима*.

Питање економске поделе у друштву је уствари питање расподеле. Стиглиц храбро отвара ово питање које су тзв. грађански економисти (насупрот марксиситичким економистима) стављали „под тепих“.

На питање зашто треба да нас занима велики пораст неједнакости Стиглиц одговара да то није само питање вредности и морала, већ и економије, природе нашег друштва и нашег осећаја националног идентитета. Постоје чак и шири стратешки интереси, при чему Стиглиц подсећа да се снага САД одувек темељила на „мекој сили“, првенствено на њеном моралном и економском утицају, примеру који пружа осталима и утицају њених идеја, укључујући и модел економије и политике. Нажалост, констатује Стиглиц, услед растуће неједнакости, амерички економски модел није дао резултате за велике делове становништва. Типична америчка породица данас је сиромашнија него пре четврт века ако се упореде реалне економске вредности. Чак је и проценат сиромашних порастао, истиче Стиглиц. Упоређујући САД са Кином Стиглиц сматра да иако је напредак Кине обележен порастом неједнакости и недостатком демократије, њена економија је дала боље резултате за већину становништва – извела је приближно петсто милиона људи из сиромаштва у периоду док је америчка средња класа стагнирала. Економски модел који не ради у корист већине грађана тешко може да буде узор другим државама, закључује Стиглиц.[‡‡‡‡‡] Он упозорава „да смо постали развијена земља с највишим нивоом неједнакости, и при самом смо дну у погледу једнаких могућности“.[§§§§§]

Растуће неједнакости су, дакле, чињеница коју неумитно доказује пракса. И ту нема много простора за расправу, сматра Стиглиц. Расправа се води око њеног значења. С деснице, чују се тврдње како

[‡‡‡‡‡] Поменути Стиглицев чланак из часописа *Ваниту Фаир* израстао је у књигу *Тхе Прице оф Инеqуалиту*, што је затим довело до тога да је уредништво листа *New York Times* 2013. г. позвало Стиглица да уређује серију чланака о неједнакости, које је назвао „*Велика подела*“.
[§§§§§] Стиглиц, Ц.: *Велика подела*, стр. 15.

је неједнакост у основи нешто добро: како богатима иде све боље, тако иде и свима осталима. Ова тврдња је нетачна, сматра Стиглиц, и истиче да док су богати постојали све богатији, већина Американаца (и то не само они на дну) није успела да одржи свој животни стандард, а камоли да држи корак.[******] Просечни редовно запослени радник данас има иста примања као пре тридесет година, истиче Стиглиц. С друге стране, на левици, растућа неједнакост често изазива позиве на једноставну правду: зашто би толико мало људи имало толико много новца кад толики људи имају тако мало? Није тешко видети зашто, одговара Стиглиц, када је у тржишном добу и сама правда роба која се купује и продаје, због чега неко може да одбаци тај аргумент као питање моралне сентименталности.

На Западу је дуго времена доминирала либерална школа мишљења – школа конкуренције, по којој су капиталисти награђени због тога што штеде, не троше, због њихове апстиненције. Пошто се, међутим, неједнакост ширила и забринутост због тога расла, школа конкуренције која појединачне плате посматра као маргинални производ била је све мање у стању да објасни савремене проблеме економије. Дакле, друга школа мишљења има превласт, која као полазну тачку узима „моћ“, укључујући и способност монополске контроле или, на тржишту рада – наметање ауторитета радницима. Стиглиц сматра да су очигледни примери у којима су **неједнакости последица моћи**, а не маргиналних производа. У ауторском тексту Стиглиц наводи секторе у којима посебно долазе до изражаја односи моћи (монополи): телекомуникације, кабловска телевизија, дигиталне бранше, од друштвених медија до интернет претраживача, здравствено осигурање, фармација, пољопривреда и многи други.[††††††]

На питање да ли су растуће неједнакости неизбежне Стиглиц одговара да оне нису неизбежне, нису ни последица неумољивих економских закона: напротив, то је резултат наших мера и државне политике. Другачије могу да доведу до другачијег исхода: до бољих економских резултата (како год мерених) и мање неједнакости. Због тога Стиглиц препоручује плутократији (богатима) да постоје разлози зашто би они требало да брину о неједнакости – чак и ако

[******] Према магазине *Forbs* оснивач компаније *Amazon* Џеф Безос (53) престигао је Била Гејтса и сад је најбогатији човек на свету са процењеним богатством од 90,6 милијарди долара. *Amazon* је компанија за онлајн трговину („Данас“, Београд, 29-30. VII 2017, стр.2).

[††††††] Стиглиц, Ц.: Нова ера монопола, „*Данас*“, Београд, 20. В 2016, стр. 14.

мисле само на себе. Потребно им је функционално друштво како би одржали своју позицију.

Неједнакости су, дакле, чињеница коју Стиглиц доказује на примеру САД.[‡‡‡‡‡‡] Али оне нису нужност, сматра он, већ резултат политичког избора. Када бисмо заиста натерали корпорације да плаћају онолико колико треба да плате, и елиминисали рупе у закону скупили бисмо стотине милијарди долара. Уз одговарајуће реформе, могли бисмо чак и да увећамо запосленост и инвестиције у САД, сматра Стиглиц.[§§§§§§] Када бисмо опорезивали загађење у свим областима – укључујући и емисије штетних гасова, наставља Стиглиц – наплатили бисмо стотине милијарди долара сваке године и имали бисмо здравију животну средину. Када бисмо захтевали од банака да плате само делић трошкова које су наметнуле другима, имали бисмо новца да поправимо део штете коју су изазвале својим дискриминаторским и зеленашким кредитима, сматра Стиглиц. Он истиче да већим опорезивањем земље, нафте и руде, и приморавањем оних што експлоатишу ресурсе на државној земљи да плате пуну вредност тих ресурса,[*******] који неотуђиво припадају свим људима, могли бисмо да потрошимо те приходе на јавне инвестиције – на пример у образовање, технологију и инфраструктуру.

Добро замишљен порески систем може, по Стиглицу, да се искористи за нешто више од пуког прикупљања новца – може допринети побољшању економске ефикасности и смањењу неједнакости. Наш данашњи систем, сатра Стиглиц, ради управо супротно. Уз разумне реформе пореских закона може се истовремено сакупити новац, поправити учинак привреде, и решити неки од највећих социјалних проблема – што није само неједнакост већ и незапосленост и претећа еколошка катастрофа. Стога, по Стиглицу,

[‡‡‡‡‡‡]Стиглиц износи податке да је 2014. г. један одсто најбогатијих Американаца присвојило 22 одсто укупних прихода; набогатијих 0,1 одсто присвојило је 11 одсто прихода. Деведесет пет одсто укупног раста прихода од 2009. г. припадало је једном проценту. „Недавно објављени резултати показују да се средњи доходак у Америци није померио преко четврт века“ (Према: Исто, стр. 119).

[§§§§§§] Одговарајућим реформама, сматра Стиглиц, зауставили би корпоративни стампедо у „инверзије“, премештање седишта корпорација ради избегавања пореза. Адреса седишта корпорације не би требало да игра велику улогу, већ само то где фирма послује (Исто, стр. 112).

[*******] Стиглиц изражава бојазан да ће моћне компаније које се баве угљем, нафтом и гасом бранити своје профите, што може угрозити и климатски споразум из Париза („*Политика*“, 27. IV 2016, стр. 03).

функционална економија захтева равнотежу између јавног и приватног сектора, с неопходним јавним инвестицијама и адекватно финансираним системом социјалне заштите. Све то захтева пореске реформе.

ЗАКЉУЧАК

Проблем економске неједнакости у модерном друштву је сложен и комплексан. Да га је нужно решавати у склопу новог концепта одрживог развоја, неспорно је. Методи решавања су, међутим, различити. Пикетијев предлог за решавање неједнакости глобалним опорезивањем – тачније глобалним порезом на богатство – политички је неизводљив, сматра Стиглиц. Стиглиц се не слаже ни са неким другим Пикетијевим ставовима. Стиглиц, наиме, сматра да иако је Пикети у праву у погледу озбиљности тог проблема, није потпуно у праву када је реч о његовом узроку и томе како га треба решавати. Док Пикети сматра да тржишни капитализам природно ствара неједнакост, Стиглиц сматра да је проблем у тржишту које се не понаша као конкурентно. Он га назива деформисано тржиште, где корпорације и богати експлоатишу све остале. Богатство, наиме, завршава у рукама шачице мултимилијардера зато што немамо истински конкуренту економију, истиче Стиглиц. Најмоћнији су смислили како да створе баријере за конкуренцију, иза којих згрћу огромне профите. Због тога, предлаже Стиглиц, када не можемо тржиште да учинимо заиста конкурентним, требало би да опорезујемо монополски профит, што је један облик ренте. У друге изворе ренти спадају приходи које стварају власници природних ресурса. Ова вредност се мора надокнадити, сматра Стиглиц, опорезивањем таквих профита по вишој цени. Милановић сматра да нагласак треба ставити на мере које доприносе једнакости (образовање). У сфери глобалне неједнакости он заговара бржи развој сиромашнијих земаља и укидање препрека миграције (што је контраверзан став, чега је он свестан).

Нужне су, дакле, темељне друштвене промене у правцу изградње концепта одрживог развоја привреде и друштва, који мора да укључи систем праведније расподеле.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бадју, А. (2016): Наша невоља долази из далека – наше зло допире надалеко, Академска књига, Нови Сад.

2. Галбрајт, Ј. К. (1981): Доба неизвјесности, Стварност, Загреб.
3. Кока, Ј. (2017): Историја капитализма, Клио, Београд.
4. Милановић, Б. (2016): Глобалне неједнакости, Академска књига, Нови Сад.
5. Пејановић, Р. (2014): Огледи из методологије друштвено – економских истраживања, Академска књига, Нови Сад.
6. Пејановић, Р. (2015): Транзиција и национална култура, Академска књига, Нови Сад.
7. Пејановић, Р., Вујић, В. (2016): Методологија економских истраживања и дизајнирања радова на академским студијама, Академска књига, Нови Сад.
8. Пејановић, Р. (2017): Развојни проблем привреде и друштва, Академска књига, Нови Сад.
9. Пикети, Т. (2015): Капитал у 21. веку, Академска књига, Нови Сад.
10. Стиглиц, Ј. (2015): Велика подела, Академска књига, Нови Сад.

ФАКТОРИ РАЗВОЈА У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА

FACTORS OF DEVELOPMENT IN TRANSITION COUNTRIES

UDC: 338.246.025.88(4-664)

Божидар Лековић
Универзитет у Новом Саду, Економски факултет, Суботица, Србија

Апстракт: *Нашу земљу као и све остале бивше социјалистичек земеље у периоду транзиције ка тржиштној економији задесила је тзв. транзициона рецесија која се огледала у паду животног стандарда становништва, повећању инфлације, нестабилности девизног курса, повећању спољнотрговинског дефицита, расту незапослености и другим макроекономским показатељима који су имали искључиво негативни тренд. Горући проблем у земљама у транзицији је свакако растућа незапосленост изазвана пропадањем предузећа која су се налазила у државном и друштвеном власништву. Један значајан део незапосленог становништва наше земље у периоду после отпочињања процеса транзиције до данас апсорбовала су мала предузећа. Наравно оно што за сигурно можемо рећи а то је да мала предузећа не могу да реше све проблеме који су задесили нашу економију, будући да је значајан део активности малих предузећа управо зависан од крупних корпорација које око себе знају да окупе и по пар хиљада ситних кооперанта - добављача. Полугу моћи представља једна избалансирана развојна економска политика усмерена ка свим деловима привредне структуре, укључујући оздрављење и реструктуирање великих предузећа, чиме би се створила здрава основа за привредни опоравак и стабилизацију националне економије.*
Кључне речи: *развој, транзиција*

Abstarct: *Our country, like all other ex-socialist countries in the period of transition towards market economy, has been undergoing the so-called transitional recession, reflected in lowering of living standards of the population, inflation increase, instability of currency exchange rates, increase of foreign trade deficit, unemployment increase, and other macroeconomic indicators showing exclusively negative trends. Certainly the burning issue for the countries in transition is increasing unemployment caused by the failure of state-owned corporations. A considerable part of the unemployed population of our country has been absorbed by small businesses over the period after the beginning of the process of transition till the present moment. Of course, we can be certain that small businesses cannot solve all the problems our economy has been facing, since a considerable part of the activity of small businesses is actually dependent on major corporations that may gather around themselves well up to a couple of thousands of smaller cooperators – suppliers. The lever of power is represented by a balanced economic development policy directed towards all parts of the economical structure, including restoration and restructuring of large corporations, thus creating a strong foundation for economic revival and stabilisation of national economy.*
Keywords: *Development, Transition*

УВОД

Веома је лако препознати велика предузећа и њихову улогу и значај у економији једне земље. Мала предузећа која су мање приметна и на неки начин налазе се у сенци ових великих моћника такође представљају виталну компоненту у привредама како развијених земаља тако и земљама у транзицији, поготово за оне које су имале великог успеха у овом процесу. Да би се утврдио допринос и улога малих предузећа у обезбеђивању економске стабилности и услова за даљи раст и развој неопходно је прво извршити њихово ближе одређење. Дефинисање малих предузећа није једноставан задатак, јер не постоји универзална дефиниција као ни јасно дефинисани критеријуми на основу који се предузећа разврставају на мала средња и велика. Постоје значајне разлике од земље до земље, а у оквиру националне економије присутне су разлике између појединих сектора привреде проузроковане пре свега могућностима раста што захтева дефинисање посебних критеријума у оквиру сваке привредне гране. Са успешном кватификацијом сектора малих предузећа обезбеђује се увид у улогу и значај коју има у националној економији као и у свим осталим активностима једне економије.
Растућа популарност малих предузећа објашњава се следећим разлозима:

- раст броја малих предузећа;
- мала предузећа генеришу нова радна места;
- присутна је јавна подршка сектору малих предзећа;
- постоји растући интерес за предузетништвом у малим предузећима од стране образовних институција;
- све већа популаризација самозапошљавања;
- предузетништво нема ограничења када су у питању године старости

Коментар са једне конференције од стране власника малог предузећа:
«Мала предузећа су феноменална, потребно је да радите само пола дана, на Вама је да изаберете којих 12 сати ћете радити!»[1]

[1]Megginson, C.L. add other.: "Small Business Management", McGraw Hill, 2004. str 10.

МАЛА ПРЕДУЗЕЋА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И У РАЗВИЈЕНИМ ЗЕМЉАМА СВЕТА

Чињеница да бројна мала предузећа егзистирају у свакој од битних привредних грана не открива много о њиховој релативној важности. Мала предузећа могу бити незначајно заступљена у неком привредном сектору или она могу бити толико бројна да њихов укупан учинак превазилази учинак великих предузећа. Релативна економска важност малих предузећа може се приказати као проценат од укупног ДБП који долази од малих предузећа. Значај малих предузећа за привреду једне земље може се приказати и помоћу броја запослених који раде у малим предузећима у односу на укупан број запослених. Значај малих предузећа за привреду Републике Србије према горе поменутим показатељима може се видети у следећем приказу:

Приказ 1. Запослени и ДБП по предузећима у Републици Србији у 2002. години

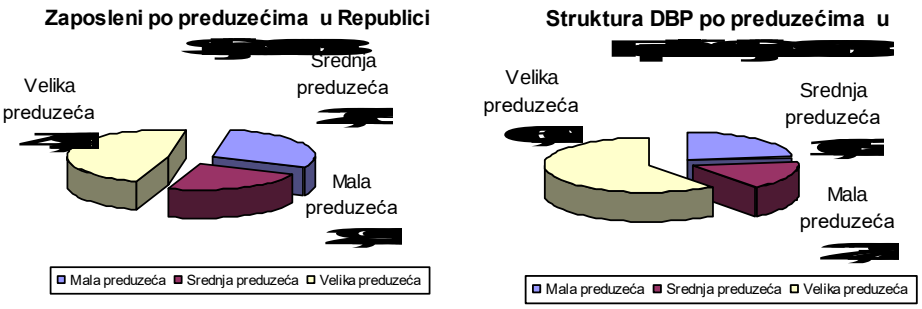

Извор: Републички завод за статистику: "Предузећа у Републици Србији, према величини у 2003. години", Београд, 2005. год., број 47, стр. 7,11

Предузећа у Републици Србији, у 2003. години, запошљавала су 1.152.684 лица. Од укупног броја лица запослених у свим групама предузећа 339.874 или 29,49% било је запослено у малим, 260.562 или 22,6% у средњим, а 552.248 или 47,91% у великим предузећима. Када се посматра структура остварења ДБП по предузећима можемо видети да су мала предузећа учествовала са 23,27%, средња предузећа са 16,52% и велика предузећа са 60,2%. У 2004. години мала и средња предузећа запошљавала су 54,0% укупно запослених, остварила су 51,3% укупног прихода, 53,4% нето добити и 42,2% губитка укупне привреде.

Приказ 2. Учешће малих и средњих предузећа у привреди Републике Србије у 2004. години

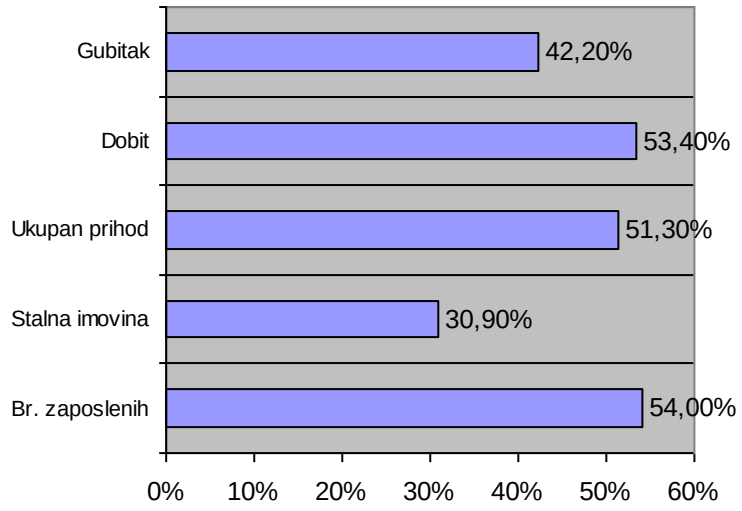

Извор: Републички завод за развој: «Јесења анализа привредних кретања», Београд, 2005. год. стр. 70.

Уколико анализирамо ове показатеље у неколико последњих година примећујемо континуирано повећање сектора малих предузећа, будући да је његова величина далеко мања од истог сектора у развијеним земљама тржишне привреде можемо очекивати позитиван тренд раста и у наредном периоду.

Шта значи сектор малих предузећа у развијеним земљама тржишне привреде говоре и следећи подаци. Од 25 мил предузећа у САД данас, око 24.75 мил или 99% можемо сматрати малим предузећима. Иако немамо јединствену дефиницију малих предузећа (СБА има више од 800 критеријума за разврставање привредних субјеката у оквиру привредних грана), обично се мало предузеће зове оно које независно, чије активности нису велике у домену привредног сектора у којем послује и које запошљава мање од 100 радника. Присутан је тренд ширења у свим привредним гранама премда су мала предузећа сконцентрисана у сектору малопродаје и услуга. Иако су то мала предузећа, њихов значај за комплетну економију није занемарив. За САД мала предузећа представљају следеће[2]:

[2] http://www.sba.gov/aboutsba/sbastats.html

- процене су да је 550.000 ново запослених у малим предузећима, што представља 0.9% повећање у односу на предходну годину
- мали предузећа у САД запошљава најмлађе и најстарије
- обезбеђује 75% додатних радних места у економији САД
- представља 99.7% укупно запослених
- запошљава 50.1% приватне радне снаге
- броји 39.1% послова у сектору високих технологија у 2001. години
- броји 52% укупне производње приватног сектора у 1999.

У Европској Унији[3] као и осталим развијеним земљама света, имајући у виду да од 19,3 милиона предузећа, 99,8% су мала и средња, која запошљавају 66% радно активног становништва и остварују 54% укупног обрта, сектор малих предузећа представља доминантан сектор привреде.

На основу урађене анализе основних показатеља о стању и развијености малих, средњих и великих предузећа може се закључити да су мала и средња предузећа значајан сегмент укупне привреде, те да им се учешће у привредној структури повећава из године у годину.

Осим тога што се допринос и значај малих предузећа у привреди једне земље може представити квантифицирањем кључних показатеља постоје и немерљиве користи које долазе од малих предузећа а које се огледају у њиховој иновативности, подстицању конкуренције, у креирању додатних радних места и томе слично. Нови производи који потичу из истраживачких лабораторија великих предузећа представљају велики допринос у повећању животног стандарда људи. Међутим постоје докази да многа битна достигнућа потичу од независних занатлија и малих предузећа. Ако узмемо да су неки од нових производа креирани од стране малих предузећа у двадесетом веку следећи са листе:

• Фотокопир машина;	• Аутоматски мењач;
• Инсулин;	• Млазни мотор;
• Вакум цев;	• Хеликоптер;
• Пеницилин;	• Филм у боји;

[3] http://www.emins.org/publikacije/evropaplus/serija1/broj33/5halo.htm

Отуда и предходно иде у прилог тврдњи Jeffrey A. Timmons[4] који истиче да на бази неколико студија од стране US Department of Commerce, 50% свих иновација и 95% свих радикалних иновација после Другог светског рата долазе од малих предузећа. Као примере Timmons наводи микрокомпијутер, пејсмејкер, брза храна, орални контрацептиви итд.

РАЗВОЈИНИ ПОТЕНЦИЈАЛ МАЛИХ ПРЕДУЗЕЋА

На вредност економске конкуренције указивао је још давно Адам Смит говорећи да конкуренција делује као регулатор који трансформише сопствени интерес у услугу. Уколико би имали само велика предузећа сва економска моћ била би концентрисана у њиховим рукама. У таким условима она имају могућност договарања што има за последицу формирање високих цена, заустављање технолошког развоја и стављање потрошача у неповољан положај. Овакву једну ситуацију имали смо у бившим социјалистичким земљама где је одсуство тржишта и економске конкуренције допринело појави дубоке економске кризе и урушавању самог система чиме се јавила потреба преласка на нови друштвено економски систем заснован тржишним условима привређивања. Међутим мала предузећа нису довољно јака да конкуришу великим корпорацијама које доминирају појединим привредним гранама, али постојање више здравих малих предузећа у једној привредној грани представља само један од низа заштитних механизама тржишног система привређивања.

Мала предузећа поседују одређене карактеристике које их чине супериорнијим у односу на њихову велику браћу. Мала предузећа креирају велики део нових додатних радних места. Ово не знаци да сва или већина малих предузећа обезбеђују нова радна места. Бројна мала предузећа не показују никакав раст, док тек неких 10-15% креира већину раста. Тако сектор малих предузећа доприноси расту нових радних места на два начина, прво оснивањем нових предузећа а потом њиховом даљом експанзијом.

Утврђивање доприноса малих предузећа националном економском расту представаља један од основних циљева истраживања GEM[5]-а

[4] Longenecker, J.G., Moore, C.W., Petty, J.W.: «Small Business Management», ITPC, 1997. str.30
[5] http://www.gemconsortium.org/countries.asp

пројекта (Global Entrepreneurship Monitor), којег води и координира GEM конзорцијум London Business School и Babson College. GEM пројекат је међународни пројект, који је иницран 1998. године, а у који је укључено 37 држава (нажалост наша земља није уклучена у овај пројекат) чији је главни циљ праћење и развијање индикатора којима се мјери подузетничка активност у оквиру једне земље те мерење утицаја укупне предузетничке активности на економски раст.

Табела 3. TEA индекс у земљама чланицама GEM пројекта

САД	12,44	Велика Британија	6,22	Тајланд	20,74
Јужна Африка	5,15	Данска	4,75	Јапан	2,2
Грчка	6,5	Шведска	4,04	Кина	13,72
Низоземска	4,36	Норвешка	9,25	Канада	9,33
Белгија	3,93	Њемачка	5,39	Ирска	9,83
Француска	5,35	Мексико	5,91	Исланд	10,66
Шпањолска	5,65	Аргентина	9,49	Финска	4,97
Мађарска	1,9	Бразил	11,32	Латвија	6,65
Италија	4,94	Чиле	11,15	Хрватска	6,11
Швицарска	6,06	Аустралија	10,87	Словенија	4,36
Аустрија	5,28	Нови Зеланд	17,57	Венецуела	25
Јамајка	17	Сингапур	7,24		

Извор: http://www.gemhrvatska.org/rezultati2005.html

Земље које су обухваћене GEM пројектом у 2002. години представљају 62 % светског становништва и 92 % светског друштвеног бруто производа. Око 286 мил грађана (или 12 % од 2,4 милијарде одраслих становника од 18 до 64 године старости) били су предузетници (активно ангажовани у покретање пословног подухвата или су управљали/били власници предузећа не старијег од 42 месеца) у пролеће 2002. године у наведених 37 земаља укључених у GEM 2002 пројекат. Основни индикатор за мерење предузетничке активности у јеној земљи јесте TEA индекс (Total Entrepreneurial Activity Index) који означава број предузетника на 100 становника старости између 18 и 64 године активно ангажованих у покретању пословног подухвата или у управљању/власништву малог предузећа не старијег од 42 месеца.

На бази овог пројекта спроведена су истаживања од стране групе истраживача на Институту за истраживања у оквиру економских система у Немачкој у циљу утврђивања утицаја предузетничке активности на национални економки раст а у зависности од нивоа економске разијености земље мерене нивом ДБП по глави становника, где су земље према нивоу развијености разврстане у три групе и то високо равзијене земље, змеље у развоју и земље у транзицији. Основни закључак до којег се дошло у овим истраживањима јесте да ТЕА индекс утиче на раст ДБП у зависности од степена развијености земље, односно да постоји далеко већи ефекат у високоразвијеним земљама док су резултати у мање развијеним земљама далеко мањи у погледу искориштености предузетничке активности у функцији економског раста. Разлози зашто је то тако наводе се радно интензивни предузетници и не постојање довољно великих предузећа што се манифестује у недостатку капитала за трансфер технологије као једног од основних фактора привредног раста, с обзиром да је већина технолошких иновација као фактора економског раста сконцентрисана у високоразвијеним земљама услед контроле на капиталом.

Ово све не значи да се предузетништво у мање развијеним земљама, у нашем случају земљаља у транзицији, треба обесхрабривати када је у питању његов допринос економском развоју напротив, мала предузећа и предузетнички подухвати представљају покретачку снагу за излазак из кризе и фактор привредне стабилизације у земљама у транзицији.

СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА МАЛИХ ПРЕДУЗЕЋА У РЕУПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Један од битних услова за успешан развој сектора МСПП јесте повољан привредни амбијент. Опредељење Владе Републике Србије да креира привредни оквир за стварање одрживог, међународно конкурентног и извозно орјентисаног сектора малих и средњих предузећа и предузетништва огледа се у усвојеној Стратегији развоја малих и средњих предузећа и предузетништва у Републици Србији за период од 2003. – 2008. године у оквиру које се истичу два стратешка циља и то:

- Пораст укупног броја малих и средњих предузећа и приватних предузетника са око 270.000 (2002) на око 400.000 и;

- Отварање преко милион нових радних места у сектору МСПП.

Влада Републике Србије у Стратегију развоја сектора МСПП уградила је сва позитивна искуства развијених земаља тржишне привреде чијом би се реализацијом укупна привредна структура приближила просеку Европске Уније.

Приказ 4. Најважнији елементи стратегије развоја МСПП

- Приоритетни развој сектора способних да значајно подстакну економски развој, повећају запосленост и девизни прилив: прерада пољопривредних производа, индустријска производња, туризам и електронско пословање (e-business);
- Јачање институционалне подршке и уважавање интереса сектора МСПП на свим нивоима: Министарство за привреду и приватизацију, Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа и предузетништва, регионалне агенције и центри за развој малих и средњих предузећа и предузетништва итд.;
- Уклањање правних препрека за пословање предузећа и приватних предузетника. Стварање новог правног окружења које ће олакшати, а не отежавати развој сектора МСПП;
- Спровођење реформи јавних служби у циљу ефикаснијег пружања услуга и значајног смањења административних и бирократских препрека које се постављају пред сектор МСПП;
- Предлагање мера за олакшавање приступа сектора МСПП изворима финансирања;
- Подизање конкурентности сектора МСПП програмима развоја менаџмента предузећа, увођењем система квалитета и иновација;
- Јачање веза између образовног система и научноистраживачког система и сектора МСПП. Образовни и научноистраживачки системи морају се више прилагодити потребама тржишне економије;
- Повећање извоза сектора МСПП;
- Подстицање продаје производа и услуга сектора МСПП на домаћем тржишту бољим повезивањем великих предузећа са МСПП активностима, као што је подуговарање стварањем услова за веће учешће МСПП у јавним набавкама и већом пенетрацијом робе широке потрошње из сектора МСПП;

- Припремање МСПП у Републици Србији за дигитално доба развојем модерне и конкурентне телекомуникационе инфраструктуре, подршком примени информационих и комуникационих технологија у пословању, подршком развоју индустрије софтвера и електронског пословања, као и постепеним увођењем принципа електронске владе (e-government), што би сектору МСПП олакшало обављање административних процедура путем Интернета, тј. on-line и повећало могућности за учествовање у јавним набавкама;
- Смањење обима «сиве» економије истовременим побољшањем амбијента у коме послују регистрована предузећа и приватни предузетници и већом координацијом рада инспекцијских служби;
- Побољшање статистичког система праћења сектора МСПП који ће креаторима стратегије и политике развоја овог сектора, малим и средњим предузећима, приватним предузетницима и јавности пружати адекватне информације у вези са сектором МСПП и његовим доприносом економском развоју;
- Промоција активности везаних за помоћ развоју сектора МСПП кроз континуирану медијску кампању;
- Редовно праћење реализације стратегије и доношење годишњиг програма развоја у којима ће се дефинисати приоритетне активности и средства за реализацију Стратегије у наредној години;
- Обезбеђење финансијске и техничке помоћи страних донатора ради пружања подршке остваривању приоритетних задатака развоја сектора МСПП: стварање стимулативног правног и административног пословног окружења за сектор МСПП, отварање нових микрокредитних линија и стручне помоћи банкама за развој услуга намењених сектору МСПП, повећања броја регионалних агенција и центара који ће пружати подршку сектору МСПП и развој програма за подизање конкурентности предузећа.

Извор: Влада Републике Србије: "Стратегија развоја МСПП у Републици Србији 2003-2008. године, Београд, 2003. стр. 8.

Главни стратешки правци деловања Владе Републике Србије, представљени у предходном приказу, у оквиру подстицања развоја сектора МСПП у потпуности доводе до реализације предходно постављених циљева, доприносе јачању самог сектора и укупном привредном развоју. Постојећа ситуација може се окаратерисати као

веома неповољна за реализацију намера Владе Републике Србије због постојања озбиљних препрека на развојном путу сектора МСПП као што су последице макроекономске нестабилности, политичка криза у земљи, неефикасан процес транзиције, недовољна производња, ниска куповна моћ становништва, недовршена приватизација, застарела индустријска технологија и низ других потешкоћа захтеваће додатне напоре за реализацију предходно постављених циљева.

Предходно побројани проблеми присутни у привреди Републике Србије чине неповољано пословно окружење у оквиру кога сектор МСПП не може самостално пронаћи адекватне путеве развоја у кратком временском периоду што представља главни мотив и оправдање креаторима економске политике за предходно одабране намере.

Након детаљне анализе дефинисане теме у оквиру претходног временског периода, изнетих ставова, компарације расположивих података са стањем представљеним графичким приказима (закључно са 2015. год) из прилога стиче се јасна слика о свим постављеним циљевима рада. Овим приступом обезбеђује се основа за сва закључна раматрања која су наведена у следећем делу рада. Један закључак истичемо и на овом месту, будући да расположиви подаци недвосмислено указују на чињеницу да привредни тренд у скоријој прошлости иде видљиво узлазном путањом.

ЗАКЉУЧАК

Мала предузећа лако су препознатљива и призната широм света као виталан и значајан допринос привредног развоја, по отварању нових радних места као и по општем здрављу и благостању економије како националне тако и интернационалне. Сектор малих предузећа представља статистички важан сегмент светске привреде, поготово у САД-у и ЕУ, те као такав представља погон привредног раста, инкубатор иновација и деценијско решење сталној незапослености. Међутим мора се признати да код неких аутора постоји мала сумња да ће мала предузећа учинити велики допринос у стварању нових радних места у поређењу са великим предузећима. Политичко окружење на мала предузећа гледа као на универзални лек за оздрављење и подмлађивање привреда и друштава. Политички интерес за сектор малих предузећа произилази из његовог капацитета да створи и повећа запосленост на локалним нивоима.

Након дугогодишњих програма и иницијатива стварања запослености, дугих скоро две деценије, креатори економске политике су увелико постали свесни економских и друштвених ограничења иницијатива у сектору малих предузећа. Доследно томе, у скорије време присутна је солидна смена интереса и нагласак у сектору малих предузећа што се тиче усмеравања подршке на оне орјентисане расту. Ова промена је била очигледна у креирању подстицајне политике и примени подршке малим предузећима. Усвојени је став да уколико су извори подршке малим предузећима ограничени, као што је чест случај, онда је једини начин да се максимизирају резултати поменутог сектора тај да се расположиви ресурси усмеравају ка малим предузећима која задовољавају критеријуме као што су демонстрација раста и потенцијал стварања запослености. Према томе, тренутно постоји приличан интерес за разумевање раста малих предузећа и за то како се може постићи а на послетку подржати ресурсе који су за то циљни. При оваквом начину размишљања, главни задатак креатора економске политике јесте идентификовање малих предузећа оријентисаних на раст.

Мала предузећа и приватни сектор је умногоме побудио економски развој у свим транзицијским земљама. Број приватних послова рапидно расте са одмицањем економских реформи јер се поменути сектор налази у центру пажње свих Владиних подстицајних политика. Док приватни предузетници у процесу транзиције имају много пословних могућности, такође се истовремено суочавају са бројним претњама. Већина проблема настаје када се економска либерализација не спроводи као део политичких и економских реформи. Пословне прилике на страни сектора малих предузећа резултат су њихове флексибилности, продуктивности и развојне орјентације док државна и велика предузећа често због наметнутих строгих пословних оквира одају своју тромост.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abrams R.(2003): “ The Successful Business Plan”, thePlaning Shop, Palo Alto
2. Agmon T., Drobnick R.(1994):”Small Firm in Global Competition”, Oxford Univesity Press
3. Bobera D., (2003): “Projektni menadžment”, Ekonomski fakultet, Subotica
4. Cochran, B. (1991): «Small Business Mortality Rates», Journal of Small Business Management, p. 51

5. Ђорђевић Б. (1998): "Менаџмент", Економски факултет, Приштина
6. Ђорђевић Б.(2003): "Менаџмент", Економски факултет, Приштина
7. Друцкер Ф.П.(1995): "Менаџмент за будућност", Грмеч, Београд
8. Друцкер Ф.П.(1996): «Иновације и предузетништво-пракса и принципи», Грмеч, Београд
9. Dun & Bradstreet, (1999): «The Business Failure Record», Business Economics Division, New York, p. 15
10. Грковић Д., Г., Жегарац А.(2003): "Бизнис инкубатори", Републичка агенција за развој МСПП, Београд
11. Hisrich R., D. (2004): "Small Business Solution", McGraw Hill, New York
12. James V., H. (1997): "Financijsko upravljanje i politika", Mate, Zagreb
13. James V., H.(2002): "Osnove financijskog upravljanja", Mate, Zagreb
14. Kirby D., A,(2003): "Entrepreneurship", McGraw Hill, London
15. Лацковић З. (2000): "Мало подузеће у увијетима транзиције", Ревност доо, Осијек
16. Lambing P., A., Kuehl C., R.(2003): "Entrepreneurship", Prentice Hall, New Jersey
17. Лековић Б., (2003): "Принципи менаџмента", Економски факултет, Суботица
18. Megginson L., C., Byrd M., J., Megginson W., L.(2003): "Small Business Management", McGraw Hill, Boston
19. Новаковић В., Самарџић Д., (2000): "Мали бизнис и предузетништво", ДП, Београд
20. Пенезић Н., (2003): "Како постати предузетник", Републичка агенција за развој МСПП, Београд
21. Пенезић Н., (1998): "Управљање развојем малих предузећа", Задужбина Андрејевић, Београд
22. Публикација, (2002): " Анализа развоја малих и средњих предузећа и предузетништва у Србији", Републичка агенција за развој МСПП, Београд
23. Republic Agency for Development of Small and Medium-sized Enterprises and Enterpreneurship, (2002): "An Analysis of Development of Small and Medium-sized Enterprises and Enterpreneurship", Belgrade, p. 129.
24. Schermerhorn J., R. (2002):"Management", John Wiley & Son, New York

25. Siropollis N. C.(1995): “Менаџмент малог предузећа”, Мате, Загреб
26. Stoner Dž., A., F., Friman R., E., Gilbert D., R. (2002): “Menadžment”, Želnid, Beograd
27. Straub J., T., Attner R.F., (1994): “Introduction to Business”; Thompson Publishing
28. Tepper R., (1994):“Fail-Safe Small Businesses”, John Wiley&Sons, NY
29. Тодоровић Ј., Ђуричин Д., Јаношевић С., (2000): “Стратегијски менаџмент”, ИТИ, Београд
30. Тофлер А., (1997): “Шок будућности”, Београд
31. Ulmer & Nielsen: «Business Turnover», p. 11
32. Унчанин Р, (1999): “Менаџмент и реформа предузећа”, Научна књига, Београд
33. Wickham P., A., (2004): “Strategic entrepreneurship” Prentice Hall, Harlov
34. Wren D. A.., Dan Voich Jr., (1994): “Menadžment”, Grmeč, Beograd
35. Zimmerer T., W., Scarborough, N.M., (2003): ”Effective small business management”, Prentice Hall, New Jersey
36. Zimmerer T., , W., Scarborough, N.M., (2004): ”Essentials of entrepreneurship and small business management”, Prentice Hall, New Jersey

ПРИЛОГ

Графикон 1. **Кретање броја предузећа, запосленост и БДВ сектора МСПП у периоду 2008-2015.**

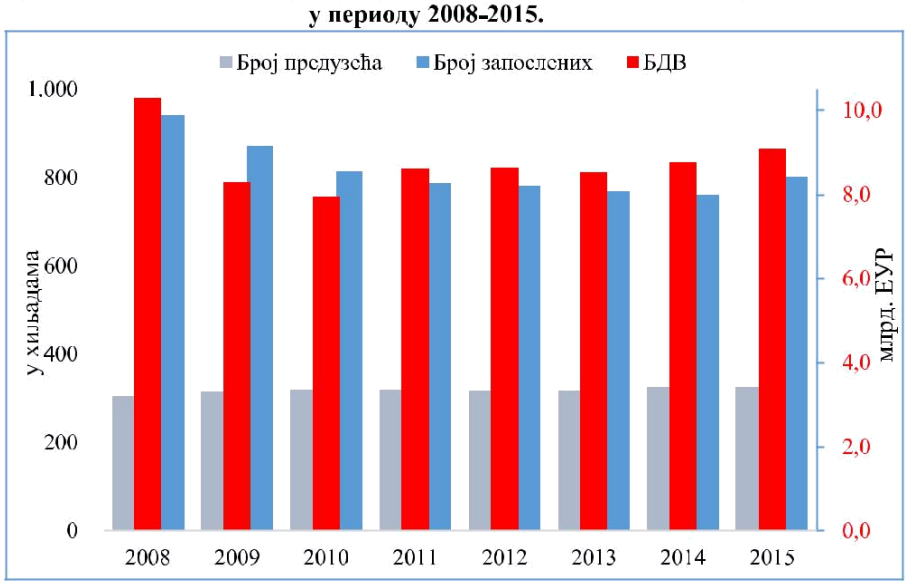

Графикон 2. **Посткризни трендови сектора МСПП**

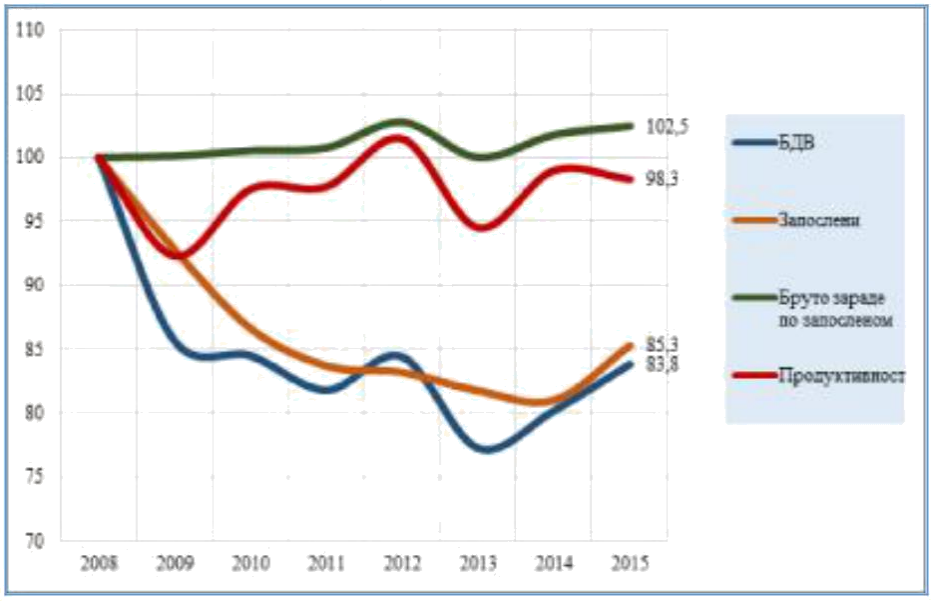

Графикон 3. **Број привредних субјеката у периоду 2008-2015. године**

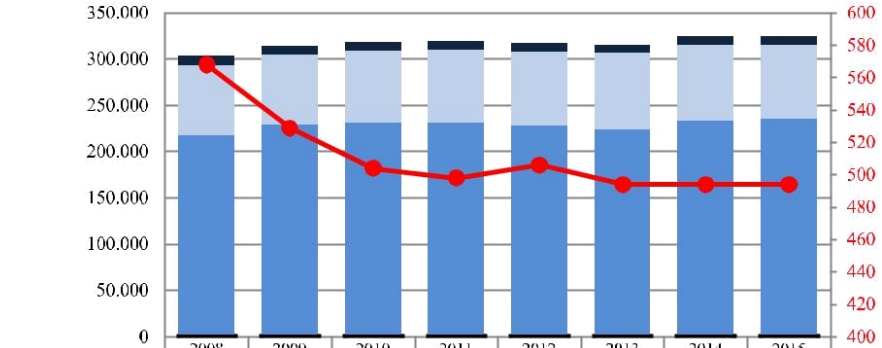

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Мала	10.415	9.873	9.614	9.656	9.699	9.353	9.198	9.531
Микро	75.540	76.243	77.989	78.890	79.189	81.775	81.327	80.122
Предузетници	214.819	226.241	228.680	228.540	226.132	222.152	231.616	232.765
Средња	2.675	2.470	2.257	2.218	2.142	2.132	2.131	2.182
МСПП	303.449	314.827	318.540	319.304	317.162	315.412	324.272	324.600
Велика	568	529	504	498	506	494	494	494

Извор: Министарство привреде на основу података РЗС

THE IMPACT OF THE BIO-BUSINESS[1]

UDC: 662.6/.7:662.63:66

Wim Heijman[2]
Wageningen University, Dept of Social Sciences

Abstract: *The bio-economy is becoming more important in the EU-economy. Because the Commission has formulated a number of challenging goals for the sector, its monitoring is necessary in order to determine whether the goals are reached. This paper provides an attempt to develop a standard method to do that for all EU-countries and presents the results for the Netherlands.*
Key terms*: EU bio-economy, Bio-business, Input Output Analysis*

1. INTRODUCTION

The bio-economy is gaining more and more attention. For example, in the field of energy, the general idea is that with the help of biomass sources, it may become possible to facilitate the transition from a fossil fuel based economy to an economy that is based for the largest part on renewable resources. However, it is not only in this area that the bio-economy is drawing attention; both food and non-food applications of biomaterials are topical issues, especially where GMOs in the food chain are involved. In order to evaluate whether the development of the bio-economy will live up to its expectations, it is useful to measure its size at the macro-level. In a recent article, I have tried to develop a method for this, and I would like to describe it briefly in this address.

One source of high expectations for the bio-economy is the EU. In 2012, the Commission adopted a strategy named "Innovating for sustainable growth: A bioeconomy for Europe". The Strategy builds on the Seventh Framework Programme for Research and Technological Development (FP7) and the EU Framework Programme for Research and Innovation (generally known as Horizon 2020). "The Commission estimates that the EU's bio-economy sectors are worth 2 trillion Euros in annual turnover and account for more than 22 million jobs, which equals approximately 9% of the workforce. The Commission is convinced that to solve the problems connected with the scarcity of non-renewable resources, global

[1] This is a revised version of the speech titled "How big is the bio-business" on the occasion of the acceptance of the honorary doctorate degree by the author awarded by The Slovak University of Agriculture in Nitra (Slovakia) on October 19th, 2016.
[2] wim.heijman@wur.nl

warming, and environmental pollution, the development of the bio-economy is crucial" (EU, 2012).

2. METHOD

In the past, there have been various attempts to measure the size of the bio-economy. For example, in Belgium, VanderMeulen and others tried to measure the size of the Flemish bio-economy by computing the gross margin and the employment of the bio-economic sectors (VanderMeulen et al., 2011). In the United States, the USDA followed a different approach, developing a set of Bio-based Economy Indicators (USDA, 2011). Of course, the questions of which indicators to select and how to define them are the challenges here. As a result, the two ways of measuring which I have mentioned have the disadvantage that it is virtually impossible to compare the results between countries. The method that I applied in my research allows for easy international comparison and aggregation of results of countries with UN standardized input-output tables.

For the purpose of this research the bio-economy is defined as the sector of primary bio-based production: this is represented mainly by agriculture, together with the parts of all the other sectors that use agricultural and related inputs, which is generally referred to as the bio-business. This idea is presented in Figure 1.

Figure 1. Bio-Based and Non-Bio-Based Input and Output.

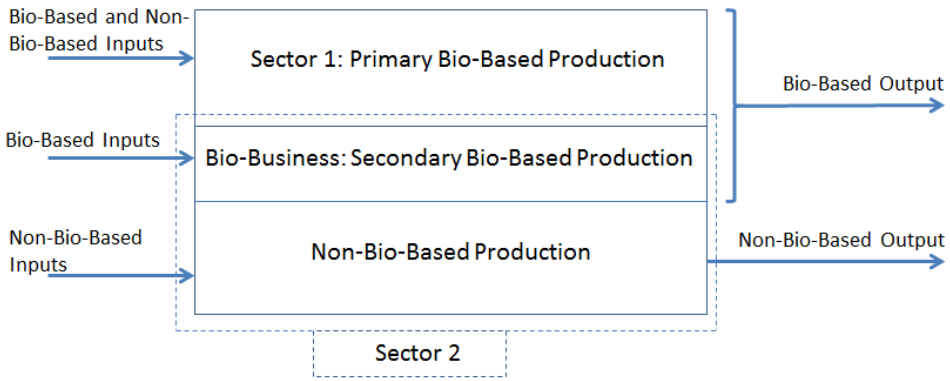

Source: Heijman (2015).

3. RESULTS

Figure 2 presents the research results. The estimated value added of the bio-business in 2014 was higher compared to its value in 2008. In the period mentioned, this resulted in an increase of the bio-economy, whereas the Dutch economy as a whole shrank by 33 billion euro.

Figure 2: Value added of Agriculture, Bio-business and the Bio-economy in the Netherlands for the years 2008-2014.

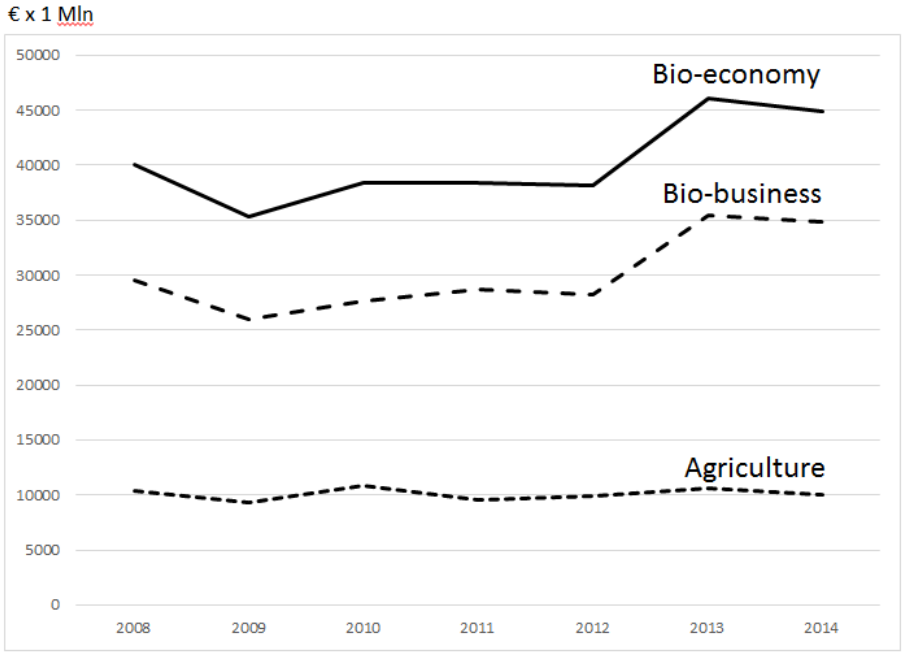

Source: Heijman (2015).[3]

Figure 3 presents the share of the bio-economy in total value added for the years 2008-2014. The results show that the recovery of the bio-economy from the financial crisis has developed more smoothly than the recovery of the economy as a whole, resulting in a larger share of the total value added (from 6.6% in 2008 to 8.5% in 2014).

[3] Additional research for the years 2013 and 2014 was done by Thijs Schepman.

Figure 3. Share of bio-economy of total value added.

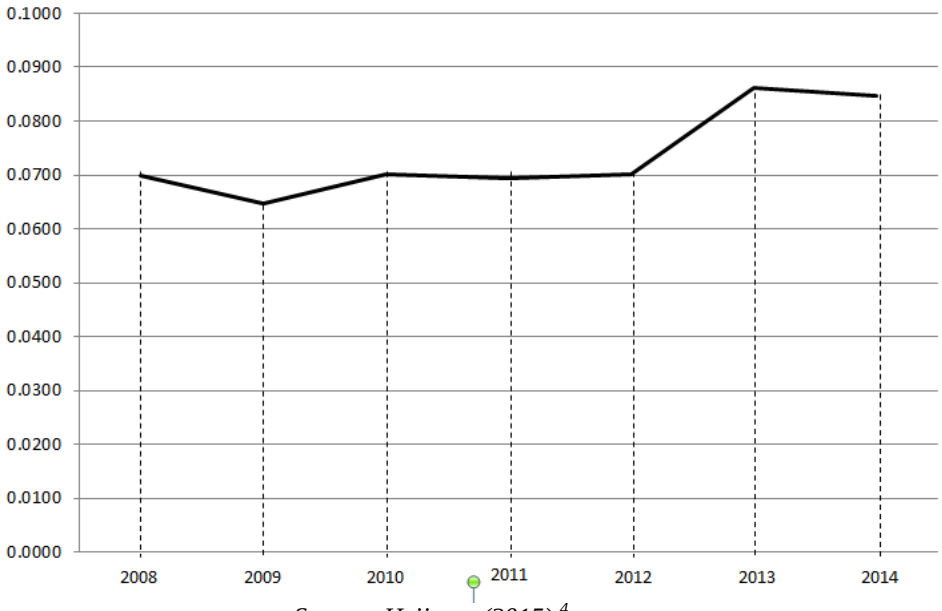

Source: Heijman (2015).[4]

4. CONCLUSION

Measuring the bio-based sector by the method described above is possible. The advantage of the method is that it can be applied to all countries with UN-standardized input output tables. Therefore, monitoring the EU bio-economy in a standardized way is within reach.

Apparently, according to the results, the non-bio-based sector of the economy has been more severely hit by the financial crisis than the bio-economy. This makes sense, because the financial services sector has taken especially heavy losses during the crisis. However, it can be stated that the bio-economy still is a relatively small sector with a high growth potential, the development of which will be interesting to follow in the years to come.

REFERENCES

1. EU, 2012. *Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe*. Communication from the Commission to the European

[4] Additional research for the years 2013 and 2014 was done by Thijs Schepman.

Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.
2. Heijman W., 2015. How big is the bio-business? Notes on the size of the Dutch bio-economy. *NJAS*, Vol. 77, June 2016, pp 5-8.
3. http://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/official-strategy_en.pdf
4. USDA (2011). *Biobased Economy Indicators: A Report to the U.S. Congress*. Washington.
5. Vandermeulen V., W. Prins, S. Nolte and G. van Huylenbroeck (2011). How to measure the size of a bio-based economy: Evidence from Flanders. *Biomass and Bioenergy*, Vol. 35, Issue 10, 15 October 2011, pp. 4368-4375.

CHALLENGES OF SUSTAINABLE AGRICULTURAL DEVELOPMENT: ECONOMIC AND SOCIAL ASPECTS

UDC: 631.155.12:631.4(497.16)

James W. Dunn[1]
Pennsylvania State University

Sustainable development is defined as economic development that is conducted without depletion of natural resources. The United Nations Goals for sustainable development are 1: No Poverty, 2: Zero Hunger, 3: Good Health and Well-being, 4: Quality Education, 5: Gender Equality, 6: Clean Water and Sanitation, 7: Affordable and Clean Energy, 8: Decent Work and Economic Growth, 9: Industry, Innovation and Infrastructure, 10: Reduced Inequalities, 11: Sustainable Cities and Communities, Responsible Consumption and Production, 13: Climate Action, 14: Life Below the Water, 15: Life on Land, 16: Peace, Justice and Strong Institutions, and 17: Partnerships for the Goals.

Obviously all of these goals cannot be pursued simultaneously. Any such list requires ranking and making tradeoffs. From an agricultural perspective, sustainable development is largely dependent on production practices that have few negative externalities. These externalities include water pollution, soil degradation and erosion, pesticide and chemical residues, fair labor practices, and animal production practices. Implicit in the agricultural list is producing adequate food to feed the world and selling this food at prices that the world's poor can afford. Of course, the world's poorest people are so poor that almost any price is beyond their means, especially when the challenges of distribution, processing, and marketing to extremely poor areas are included. Almost without exception the infrastructure and food distribution system in such areas is inadequate and inefficient, making food access more expensive.

THE CHARACTERISTICS OF THE MODERN FOOD SYSTEM

The food system historically produced commodities, which are undifferentiated agricultural products that the buyer can transform into food or fiber. Therefore the wheat would be ground, often on a small scale locally, and more recently in a larger specialized flour mill. Before

[1] jwd6@psu.edu

steam engines, the power would often be from a water wheel at a dam. Once fossil fuels were discovered the mill could be moved away from rivers and powered by coal or petroleum products. This flexibility allowed the development of cities away from rivers and once locomotives were developed, railroads allowed the movement of goods more economically and created much more variety in people's diets. Various canning and other processing allowed the transfer of consumption to other seasons, broadening the food choice throughout the year. As processing, transportation, and storage grew, energy was used to improve dietary choice from local food in season to a broad selection of goods in many product forms year round. This evolution meant reduced sustainability, but a much better standard of living.

VALUE ADDED

One of the most important innovations in food production was the introduction of value-added practices. Originally this involved processing practices such as curing meats and canning, drying, or other processing of produce to make it available in the off season. This vastly improved food availability in the winter or other off-seasons. Having fruit and vegetables in the winter improved nutrition and food variety at a time that minimal fresh food was available otherwise. Certainly, the fresh fruit and vegetables available in my youth did not involve much variety of produce in the winter, essentially oranges, apples and bananas for fruit and cabbage, onions, potatoes and carrots for vegetables. Most of Europe has a cuisine heavy in storable produce and beverages such as slivovitz, which takes perishable fruit and transforms it into the national drink of Serbia and its neighbors.

ECONOMIES OF SCALE

One important factor in the structure of sustainability in food production is the economies of scale. Often a larger operation can achieve some efficiencies in food production by doing a particular task on a larger scale. This allows for specialized equipment particularly well suited for the job that can do the job faster and at lower cost per unit of output than a smaller or less specialized piece of equipment. When I was younger I worked on a potato farm and worked on the potato harvester. This machine lifted the potatoes from the ground and raised them on an elevator to a conveyor belt where several people riding the harvester separated the potatoes from the dirt clods. We put the potatoes on one side of the belt and the dirt on the other. The dirt dropped back onto the

field and the potatoes were lifted and dropped into a truck that traveled alongside us. It saved hours of grueling work in the hot sun and harvested the field much faster than manual harvesting and required a fraction of the people working. The same farm also had specialized equipment for washing, grading the potatoes, and bagging them. It allowed us to finish the job much faster, with fewer errors, and allowing marketing and preserving the crop until a period when it was more valuable and after the depressed prices of the immediate harvest period.

THE ROLE OF TECHNOLOGY

If a product is produced on a large enough scale, the market for specialized technology to do the various tasks associated with the job will be sufficient to justify the research and development necessary to develop it. Certainly, the potato harvesting and grading equipment I used has by now been replaced with newer and better equipment that requires far less labor, is larger, faster, and better in many ways. In the United States labor is so expensive that the rewards for research and development of such equipment justify the effort. I did farm work as a teenager, but most U.S. farm workers now are migrants from Mexico or other countries, where wage rates are low, poverty is extreme, and people understand that they must work hard to improve their circumstances. Some of these advances are famous and one is infamous, as explained in Jim Hightower's classic "Hard Tomatoes, Hard Times," that discussed the impact of the mechanical tomato harvester. In this case, the mechanization of tomato harvesting led to a sizeable outmigration on farm laborers from rural areas to urban areas. Despite this reality, the low-paying, manual labor of vegetable farming was an important determinant in my personal growth and my interest in getting an education. I don't regret my summers of manual labor, but I was happy to move on to jobs that used my mind more and my back less. No doubt many who do this work now would trade for a job that is less strenuous or mind-numbing if the wages from the alternative was comparable and their skills allowed them to get and keep such a job. Certainly, industrial history has seen a similar substitution in most labor-intensive industries, such as food processing steel, coal, automotive, and many others. The machines do not get tired or sick or come to work hungover after a night of drinking. Whether it be robots that are milking cows or the mechanical tomato harvester, the reliability and uniformity of the machine's performance will often offset the foregone labor cost and improve performance. Modern consumers often expect uniformity in food products and mechanization can help achieve this. As fewer people have

any direct ties to agriculture, the consumer's understanding that uniformity in a crop is not automatic, and differences in growing conditions, even in the same field, can make the characteristics of a crop vary considerably.

A society rarely wants its agriculture to be monolithic with only giant industrial farms, with very few workers, and relatively few jobs that pay well. Certainly, the place of the agrarian tradition in the culture is great and many urban dwellers in Europe maintain ties to the village, with its home production, rural lifestyle, and self-sufficient food system. With each subsequent generation farther removed from the farm, however, the reality of rural life becomes more glamorized, with a limited understanding of the limitations of climate, transportation, and other aspects and a shift in consumption to a broader diet including such things as bananas, grapes in the winter, and fresh produce in general available year-round.

LIMITATIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Often academics have unreasonable expectations of what changes can happen in an agrarian economy. One of my colleagues believed that a rural population, no matter how primitive, has a good idea of what the potential is for its agriculture, and sizeable improvements in productivity and sustainability will not be achieved unless some new technology or variety of seed is introduced. This population has been working with its resources for generations and understands the tradeoffs very well. The outsider that tries to introduce some new ideas is often unsuccessful because the farmer understands the situation better than the outsider.

Organization of Agriculture

Agriculture in the former Yugoslavia has two challenges. Farm structure is very important. The former state farms had modern technology to some degree, but mostly poor management. Village agriculture uses traditional technology, but in often has better management. Mostly the former state farms are in financial trouble because of their inability or reluctance to reorganize. Also, the management incentives were, and to some degree, are poorly structured from a societal perspective. Traditionally the management were state employees to some degree, and their incentive structure was focused on their ability to satisfy their government bosses, rather than achieving goals consistent with the long-run profitability of the farm. Although the farm's structure should allow achievement of considerable economies of scale, in fact, the reality was

that adoption of modern technology and practices was absent and farm resources were co-opted for the private goals of the manager. Labor productivity is often low and farm production can disappear to feed the private livestock of the farm's workers. Although it seems counterproductive to break up these state farms, the evidence from countries that have done so does not support this hesitance. The bad management and the poor performance from the deadweight losses of bureaucracy can offset the lack of economies of scale of privatization into smaller holdings with owner operators.

The list of issues at the beginning of the paper includes a variety of criteria. As an economist, I think about economic sustainability first and environmental sustainability second. However, there are a variety of other criteria included in the list with other characteristics. One of the features of much of the remaining list is that economic viability need not accompany some of those criteria. I am skeptical of any goal that does not accompany economic viability since the business must survive economically or it cannot achieve any of the other goals over time. Nevertheless, these other criteria are implied in sustainability and deserve some mention. Many are required for the moral fabric of the community, so achievement of economic success at the expense of the community is a Pyrrhic victory

REFERENCES

1. Conway, Gordon R., and Edward B. Barbier. *After the green revolution: sustainable agriculture for development*. Routledge, 2013.
2. Dover, Michael J., and Lee M. Talbot. "To feed the earth: agro-ecology for sustainable development." (1987).
3. Hightower, Jim. "Hard Tomatoes, Hard Times." A Report of the Agribusiness Accountability Project on the Failure of America's Land Grant College Complex. Schenkman Publishing Comp. (1973)
4. Jordan, N., et al. "Sustainable development of the agricultural bio-economy." *SCIENCE-NEW YORK THEN WASHINGTON*-316.5831 (2007): 1570.
5. Lele, Sharachchandra M. "Sustainable development: a critical review." *World development* 19.6 (1991): 607-621.
6. Pearce, David, Edward Barbier, and Anil Markandya. *Sustainable development: economics and environment in the Third World*. Routledge, 2013.

7. Pearce, David William, and Jeremy J. Warford. *World without end: Economics, environment, and sustainable development*. No. PB-93-225159/XAB. International Bank for Reconstruction and Development, Washington, DC, 1993.
8. Ramakrishnan, P. S.. *Shifting agriculture and sustainable development: an interdisciplinary study from north-eastern India*. CRC Press 1992
9. Ruttan, Vernon W. *Agriculture, environment, and health: Sustainable development in the 21st century*. U of Minnesota Press, 1994.
10. Segnestam, Lisa, et al. *Indicators of environment and sustainable development: theories and practical experience*. No. P01 234. World Bank, Washington, DC (EUA), 2003.
11. Shapiro, Dana, and Steven Wolf. "Sustainable rural development." (1998).
12. United Nations. Education for Sustainable Development Goals. (2016). http://www.un.org/sustainabledevelopment/news/communications-material/

ЗАШТО ТРАНЗИЦИОНЕ ЕКОНОМИЈЕ (НЕ)МОГУ ПРОПАСТИ
Шта (не)ће опстати у БиХ и Републици Српској

UDC: 330.35

Спасоје Тушевљак
Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина*[1]
Јована Рашевић
Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина**[2]

Сажетак:*Економије земаља у транзицији карактерише рецесија и раст незапослености због неразумевања промењених околности и одсуства одговарајућих управљачких механизама за превладавање проблема генерисаних глобализацијом и неделотворним политикама.*

Основни проблеми произилазе из немоћи да се креирају политике и механизми за реструктурирање уз раст конкурентности у преферираним секторима и гранама привреде у мери која омогућава управљање текућим и платним билансом на начин да се држави, пословним ентитетима и грађанима не угрозе финансијска стабилност, потребан ниво запослености и функционална аутономија и неовисност од поверилаца-кредитора.

У транзиционим земљама на сцени је најчешће циркуларни начин размишљања са континуелним спорењима о узроцима и последицама економских и социјалних неједнакости, а да при томе политички фактори избегавају да јасно и недвосмислено декларишу да је капиталистички начин производње изабран као модел друштвене организације и да су економске и социјалне неједнакости природна последица друштвеног избора.

При томе се због незнања, нелегитимних личних, страначких и групних интереса потискује адресирање ефикасности као кључне одреднице капиталистичког начина производње, што има изузетно негативне импликације како на инклузивност институционалног сетинга, тако и на ставове и понашања субјективних снага друштва, индивидуа и пословних ентитета које постојеће околности забрињавајуће фрустрирају и обесхрабрују у тражењу делотворних решења.

Уз све то, изузетно супростављена актуелна академска спорења и „непомирљиви“ ставови о улози државе и тржишта у већој мери доприносе несналажењу и апатији пословних структура и грађана него што разјашњавају недоумице и предлажу решења, иако је све много једноставније него што изгледа.

Наиме, реалности савременог света, либерализација економског контекста, слобода иницијатива и предузетништва, заштита и неповредивост приватне својине и уговора значајно су допринели мобилности фактора производње чиме је начело конкурентности постало најважнији фактор раста и одрживости бизниса.

[1] tusevljakspasoje@gmail.com
[2] jovanarasevic@gmail.com

Те околности су генерисале бројне проблеме малим отвореним економијама не само због инфериорности у структурисању и оптимизацији фактора производње за креирање конкурентне понуде, него и због одсуства управљачких механизама утемељених на спознаји да се без ослањања на сопствене материјалне и људске ресурсе не могу креирати делотворне политике и одговори на комплексне изазове глобализованог окружења.
Кључне речи: *транзиција, консолидација, развој, дуг, Босна и Херцеговина*

Abstract:*The economies of countries in transition are characterized by a recession and a rise in unemployment due to a lack of understanding of the changed circumstances and the absence of appropriate governance mechanisms to overcome the problems generated by globalization and ineffective policies.*

The main problems stem from the inability to create policies and mechanisms for restructuring with the growth of competitiveness in the preferred sectors and branches of the economy to the extent that it allows the management of the current and balance of payments in such a way that the state, business entities and citizens are not endangered in terms of their financial stability, the required level of employment and functional autonomy and independence from creditors.

The transition countries have on the scene, the most commonly circular way of thinking with continuing controversies about the causes and consequences of economic and social inequalities, while at the same time political factors avoid to declare clearly and unequivocally that the capitalist mode of production is chosen as a model of social organization and that economic and social Inequalities are the natural consequence of social choices.

Due to ignorance, illegitimate personal, party and group interests, the addressing efficiency as the key feature of the capitalist mode of production is suppressed, which has extremely negative implications both on the inclusiveness of the institutional set-up, and on the attitudes and behaviors of the subjective forces of society, individuals and business entities that are worried, frustrated and discouraged by existing circumstances in seeking effective solutions.

In addition, the extremely controversial current academic disputes and "irreconcilable" opinions about the role of the state and the market greatly contribute to the disorientation and apathy of business structures and citizens rather than clarifying dilemmas and suggesting solutions, although it is much simpler than it seems.

Namely, the realities of the modern world, the liberalization of the economic context, the freedom of initiative and entrepreneurship, the protection and inviolability of private property and contracts have significantly contributed to the mobility of the factors of production, which made the principle of competitiveness the most important factor of growth and sustainability of the business.

These circumstances have generated many problems for small open economies not only because of the inferiority in structuring and optimizing the factors of production to create a competitive offer, but also because of the lack of management mechanisms based on the realization that without relying on their own material and human resources, effective policies and responses they cannot create the effective policies and answers to the complex challenges of the globalized environment.
Key words: *transition, consolidation, development, debt, Bosnia and Herzegovina*

УВОД

Промена идеолошке и доктринарне парадигме неминовно намеће прилагођавања и промене управљачких механизама како на макро плану тако и на микро нивоу, што би требало да генерише виши ниво слободе и аутономност актера у креирању политика, па самим тим и раст ефикасности у остварењу аутохтоних циљева.

Идеолошка и доктринарна постулирања о предностима слободног тржишта утемељеног на начелима слободе и конкуренције у многим аспектима се не реализују, што представља изузетан истраживачки изазов за економску теорију, али и прогресивну праксу.

Транзиционе земље имају дугу традицију и искуства у изградњи социјализма са (пред)убеђењима о значају праведности и економских једнакости, што је психолошка баријера и *„contradictio in adiecto“* са резултантом капиталистичког производног односа који почива на начелима слободе предузетништва, заштити приватног власништва и уговора, што би требало да генерише раст ефикасности али закономерно и економске неједнакости.

Парадигма капиталистичког производног односа уводи транзиционе земље у конфузију и контраверзе при чему се раст економских неједнакости реализује у одсуству раста ефикасности што обесхрабрује субјективне снаге друштва и појачава социјалне напетости и незадовољства, у околностима пада привредних активности и губљења посла и зарада.

С друге стране, емпиријске индикације указују на резултате који су незадовољавајући, и то, с наглашеним трендом погоршања перформанси, што забрињава креаторе економских политика, менаџере предузећа и инволвиране стејкхолдере, али и грађанство у целини.

У том контексту темељна истраживачка интрига је како формулисати одговарајући доктринарни и управљачки приступ да би се креирале околности за реализацију економске стабилности, развоја, запослености и раста перформанси, што су природни циљеви и потреба државе, пословних ентитета и грађана.

Теоријска постулирања и искључивости којима се апологетски преферира (нео)либерални или (нео)кејнзијански концепт не

доприносе изградњи инклузивних институција што за последицу има негативне импликације на остварење циљних перформанси предузећа и националне економије у целини.

1. КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ОСНОВНЕ УЗРОКЕ АКТУЕЛНИХ ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРОБЛЕМА

Генеза друштвених и економских проблема у транзиционим земљама узрокована је бројним чиниоцима и неразумевањем промењених околности[3].

Адресирамо део кључних несавршености и несналажења у:

1. Политичкој сфери,
2. Доктринарној сфери,
3. Институционалној сфери,
4. Монетарној и финансијској сфери,
5. Образовној сфери,
6. Научно истраживачкој и технолошкој сфери,
7. Организационој сфери,
8. Управљачкој сфери,
9. Социолошкој сфери и
10. Психолошкој сфери.

које компликују решавање овог изузетно сложеног проблема на делотворан начин.

1. У транзиционим земљама на сцени је најчешће циркуларни начин размишљања са континуелним споревима о узроцима и последицама економских и социјалних неједнакости, а да при томе политички фактори избегавају да јасно и недвосмислено декларишу да је капиталистички начин производње изабран као модел друштвене организације и да су економске и социјалне неједнакости природна последица друштвеног избора.

При томе се због незнања, нелегитимних личних, страначких и групних интереса потискује адресирање ефикасности као кључне одреднице капиталистичког начина производње, што има изузетно

[3] Видети детаљније: Тушевљак,С. (2017) у:Књига сажетака / Округли сто Проблеми на тржишту рада, сиромаштво и екеономске неједнакости ; [уредница Ивана Остојић]. - Београд : Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања, (Београд : РИЦ ГИ ТМФ-а). ISBN 978-86-7093-189-3

негативне импликације како на инклузивност институционалног сетинга, тако и на ставове и понашања субјективних снага друштва, индивидуа и пословних ентитета које постојеће околности забрињавајуће фрустрирају и обесхрабрују у тражењу делотворних решења.

Изузетно супротављена актуелна академска спорења и „непомирљиви“ ставови о улози државе и тржишта у већој мери доприносе несналажењу и апатији пословних структура и грађана него што разјашњавају недоумице и предлажу решења, иако је све много једноставније него што изгледа. Наиме, реалности савременог света, либерализација економског контекста, слобода иницијатива и предузетништва, заштита и неповредивост приватне својине и уговора значајно су допринели мобилности фактора производње чиме је начело конкурентности постало најважнији фактор раста и одрживости бизниса. Те околности су генерисале бројне проблеме малим отвореним економијама не само због инфериорности у структурисању и оптимизацији фактора производње за креирање конкурентне понуде, него и због одсуства критичне масе знања, искуства и нивоа развијености институција како би се дали делотворни одговори на комплексне изазове глобализованог окружења.

2. Промена идеолошке и доктринарне парадигме неминовно намеће прилагођавања и промене управљачких механизама како на макро плану тако и на микро нивоу, што би требало да генерише виши ниво слободе и аутономност актера у креирању политика, па самим тим и раст ефикасности у остварењу аутохтоних циљева.

С друге стране, емпиријске индикације указују на резултате који су незадовољавајући, и то, с наглашеним трендом погоршања перформанси, што забрињава креаторе економских политика, менаџере предузећа и инволвиране стејкхолдере, али и грађанство у целини.
Идеолошка и доктринарна постулирања о предностима слободног тржишта утемељеног на начелима слободе и конкуренције у многим аспектима се не реализују, што представља изузетан истраживачки изазов за економску теорију, али и прогресивну праксу.

У том контексту темељна истраживачка интрига је како формулисати одговарајући доктринарни и управљачки приступ да би се креирале околности за реализацију економске стабилности,

развоја, запослености и раста перформанси, што су природни циљеви и потреба државе, пословних ентитета и грађана.

Теоријска постулирања и искључивости којима се апологетски преферира (нео)либерални или (нео)кејнзијански концепт не доприносе изградњи инклузивних институција што за последицу има негативне импликације на остварење циљних перформанси предузећа и националне економије у целини.

3. У процесу реформи и изградње инклузивног институционалног сетинга[4]транзиционе земље као што су Србија и Босна и Херцеговина требало би да се примарно фокусирају на кључна доктринарна и методолошка постулирања о функционисању предузећа као темељне јединице националне економије[5].

Адресирање овог приоритета је значајно из разлога што без ефикасне и успешне економије нема могућности за изградњу просперитетног друштва.

Нажалост, у том процесу непомирљива идеолошка. доктринарна и политичка спорења одвлаче пажњу и троше ионако оскудне ресурсе што виталне друштвене и економске процесе континуелно држи на субоптималном нивоу уз забрињавајући раст корупције и драматично погоршање економског положаја и могућности државе, пословних ентитета и грађана.

Кључно питање је како наћи склад између улоге државе и дејства „слободног“ тржишта да би се створили услови за пуну валоризацију домицилних материјалних и људских ресурса, а да се при томе не угрозе реформе и доктринарна постулирања о слободи и конкуренцији на којима је структурисан глобални институционални сетинг.

[4] Видети детаљније:Тушевљак, С. (2017) „Институционална економија данас-Шта (не)можемо урадити боље“- , Зборник радова Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС – ИНСТИТУЦИЈЕ И ЕКОНОМИЈА, Андрићград,стр. 1-11, ИСБН 978-99976-610-8-1, і Оцић,Ч. (2017) „Социјалне институције и (регионални) развој“, Зборник радова Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС – ИНСТИТУЦИЈЕ И ЕКОНОМИЈА, Андрићград,стр 13-33, ИСБН 978-99976-610-8-1

[5] Видети детаљније:Тушевљак,С.(2003) „Политика и предузеће“, Зборник радова ПОЛИТИКА И СЛОБОДЕ, Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања,Београд, стр.275-....

У том контексту би требало са изузетном пажњом и умешношћу разрадити доктринарну пропозицију либерализма о осигурању од ризика у процесу изградње либералног друштва и економије која би појединцима и ентитетима са ограниченим могућностима осигурала елементарне услове достојног функционисања.

Нажалост, ово начело се у значајној мери потискује и углавном оставља на нивоу декларативног постулирања, ау најбољем случају делегира као обавеза националних држава.

То што се сиромашним земљама спорадично „поклања“ мало пажње и оставља могућности за више разумевања и „толеранције“ при задуживању за финансирање социјалних потреба само тренутно релаксира финансијски притисак и социјалне тензије, што ни у ком случају не решава структурне проблеме.

С друге стране, фондови које су формирале најразвијеније земље света за субвенционисање губитака у процесу транзиције и „отварања“ тржишта имају изузетно захтевне процедуре и условљавања и у већој мери служе интересима најразвијенијих него што представљају механизме субвенција и осигурања од ризика[6], којима би се релативизовале економске и друштвене неједнакости.

4.Монетарна и финансијска сфера у транзиционим земљама је под сталним надзором и мониторингом глобалног институционалног сетинга, на начин који не оставља могућности домицилним актерима да воде проактивну политику развоја, што је у Босни и Херцеговини додатно лимитирано механизмом „*CURRENCY BOARD*“ који за 20 година није ни у једном сегменту реформисан[7].

У условима привредне стагнације остварење финансијске стабилности, као преферирани циљ, води управо у системску финансијску нестабилност кроз раст дугова који је додатно

[6] Видети детаљније:Тушевљак,С. (2016) „Маргиналије о економији и слободи“, Зборник радова: Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС –СЛОБОДЕ, КОНКУРЕНЦИЈА, СУБВЕНЦИЈЕ-, Андрићград,стр.1-7,ISBN: 978-99976-610-3-6, COBISS.RS-ID 6088984;

[7] Видети детаљније: Рашевић,J. (2017) “Институционална и функционална ограничења *CURRENCY BOARD“ ,* Зборник радова Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС – ИНСТИТУЦИЈЕ И ЕКОНОМИЈА, Андрићград,стр. 461-471, ISBN 978-99976-610-8-1, COBISS,RS-ID 6752536

генерисан неадекватном структуром задуживања и претежном наменом за субвенционисање потрошње уз високу цену капитала.
Уз то, поткапитализованост финансијског сектора генерише рокове финансирања који нису у потрбној и довољној мери усклађени са карактером пословних подухвата ипотребама корисника.

Структура пласмана се помера према становништву (и потрошњи) чиме се у условима пада привредних активности и запослености скупим изворима финансира тражња за увозним производима.

5. Образовна сфера је оптерећена наслеђем и кумулираним проблемима генерисаним неадекватним политичким, доктринарним и финансијским одговорима на напред адресиране изазове.

Пословична нефлексибилност и нееластичност образовног система у одсуству креативног политичког одговора померила је овај изузетно важан потенцијал на маргину друштвеног значаја тим пре што се више водило рачуна да се кроз уписне политике релаксира притисак незапослености, него да се улагањем и реформама образовни систем подеси потребама у промењеним околностима и постане „*spiritus movens"* друштвеног и економског развоја.

6. Научно истраживачки рад и технолошки развој су због друштвене небриге забрињавајуће девастирани тако да је економија у потпуности зависна од увоза технологије, чак и у секторима са компаративним предностима у којима смо у прошлости имали запажене резултате. Забрињава чињеница да је развој пољопривреде, сточарства, прехрамбене индустрије грађевинарства и низарадно интензивних грана овисан у толикој мери од увоза технологије.

7. Напред адресирани проблеми лимитирају могућности за формулисање креативних стратегија за решавање проблема у овој области што негативно утиче и на креирање ефикасног организационог сетинга на нивоу државе, институција и пословних ентитета и креира стање несигурности и неповерења „у привремености" што блокира стваралачке потенцијале појединца и заједнице.

8. У таквим околностима изостаје системски приступ управљању а проблеми се решавају „*ad hock*" арбитрарно и у изнудици што подстиче безнађе и неповерење у систем и институције.

9. Такве околности руинирају социјалну структуру друштва на најгори могући начин тако да изостаје функционалност, интеракције и синергија,а расту обавезе друштвених фондова за субвенционисање елементарне егзистенције све већег броја социјално угрожених појединаца и породица.

10. Из свих напред наведених разлога у транзиционим земљама угрожена је основна егзистенцијална сигурност већине становништва што има изузетно негативно дејство на психичко здравље појединца, породице, изложених социјалних слојева и друштва у целини.

2. ЕКОНОМСКЕ ПЕРФОРМАНСЕ И НЕМИНОВНОСТ ПРОМЕНА

У овом делу рада осврнућемо се на основне перформансе привреде Босне и Херцеговине и Републике Српске с циљем да адресирамо кључне проблеме и ограничења за креирање модела консолидације и стратегије развоја.

У постојећим околностима политичких спорења о надлежностима и одговорности за стање у привреди и друштву потенцира се нефункционалност институционалног сетинга уз адресирање уставних решења као лимитирајућег фактора за развој привреде и друштва на начин да бошњачке политичке структуре инсистирају на већем степену централизације, а хрватске и српске на већем степену децентрализације.

При томе се занемарују три изузетно значајне чињенице:
1. Постоји не мали број држава које су изузетно ефикасне иако су децентрализоване у већем обиму него Босна и Херцеговина,
2. Промена устава је немогућа без консензуса кључних фактора уставне конституције, и
3. Постојеће надлежности OHR(Office of High Representative) се реализују арбитрарно и волунтаристички као партнерство и/или старатељство без јасног концепта и одговорности чиме у већој мери доприносе генерисању конфузије и сукоба него стабилности и развоју.

Постојећа уставна решења одговорност за економски развој доминантно адресирају на ентитете и кантоне, уз компликован и недовољно делотворан механизам надлежности централних

институција власти у сектору спољног дуга, монетарној и спољно трговинској сфери, што ограничава креаторе економских и развојних политика у процесу доношења одлука.

С друге стране, *„Currency Board“*спречава креаторе економских политика да механизмима дејства девизним курсом и монетарним агрегатима утичу на услове привређивања, конкурентност привреде и раст извоза.

Такве околности континуелно продукују сукобе који ограничавају могућности коегзистенције и формулисања стратегија развоја из којих разлога се до ефикасне сагласности долази само у изнудици задуживања за потрошњу и покриће дефицита текућег и платног биланса, али не и за креирање механизама консолидације привреде и финансирања развојних програма.

Иако се дугови алоцирају на директне кориснике: државу, ентитете и кантоне, не постоји потребан степен аутономије који би омогућавао управљање дугом у функцији економског развоја делова и националне економије у целини.

Из тих разлога ова област би требало што пре да се реформише на начин да конституенте Босне и Херцеговине добију потребан степен аутономије при задуживању како би се дуг у будућности превасходно користио за финансирање програма економског развоја, а не за потрошњу.

Осврнућемо се на промене основних перформанси привреде Босне и Херцеговине и Републике Српске у периоду 2000-2015 година како бисмо на бази идентификације узрока постојећег стања анализирали могућности консолидације и динамизирања развоја.

Посебну пажњу ћемо посветити анализи односа реалног и финансијског сектора и генерисаних импликација на конкурентност и запосленост у глобализованом окружењу , анализи задужености и потенцијалним ризицима неконтролисаног раста дуга.

У транзиционим земљама феномен класичне дихотомије и (п)одвајања реалног и финансијског сектора изразито негативно утиче на реални сектор због високих каматних стопа и рокова финансирања који нису подешени карактеру пословних подухвата.

На те околности додатно негативно утичу неинклузиван институционални сетинг, политичка нестабилност и стање економије у целини, што за последицу има негативно дејство на могућности пословних ентитета да досегну потребан и довољан ниво конкурентности и ниво запослености који оптимизацијом ендогених чинилаца доприноси конкурентности понуде.

Мале отворене економије и земље у транзицији, као што је Босна и Херцеговина, упућене су на задуживање за инвестиције и потрошњу због дефицита текућег и платног биланса генерисаног недостатком домаће акумулације (штедње), падом запослености и конкурентности.

Босна и Херцеговина и Република Српска су изузетно илустративан пример земаља у транзицији која ће (по)трајати без препознатљивих користи, али исто тако и без препознатљиве и значајније штете узроковане транзицијом, из разлога што су ратни хаос, деструкција и пљачке у толикој мери девастирали предузећа и имовину грађана креирајући "транзицију" пре транзиције.

Те околности су проузроковале комплексне пословне и финансијске проблеме који су довели до пада запослености[8],стагнације инвестиција и штедње, али и до забрињавајућег раста задуживања државе, привреде и становништва превасходно за покриће дефицита буџета, исплату плата и текућу потрошњу са занемарљивим улагањима у инвестиције и развој.

Уз све негативне импликације које генеришу експанзиван раст дуга и непродуктивна структура употребе огроман проблем производе и изузетно неповољни услови задуживања како у погледу рокова отплате тако и у домену валутне структуре и каматних стопа које су највеће у Европи, и међу највећим у свету.

Иако Република Српска и Босна и Херцеговина не спадају у ред презадужених земаља (Укупан спољни дуг БиХ 2016.године износи 8.539.030.000КМ-Табела бр.2 у прилогу), питање задужености је у условима рецесије изузетно важно јер показатељи динамике раста дуга у периоду 2008-2016. година озбиљно упозоравају да се приоритетно мора формулисати делотворна стратегија управљања

[8]Видети детаљније Табела 1 у прилогу, из које произилази да је раст запослености генерисан повећањем броја запослених у администрацији и јавним службама.

дугом како би се избегао ризик, последице презадужености и дужничко ропство. То се посебно односи на Републику Српску чији дуг у 2016.години износи цца5.444,81 мил. КМ(3.172,17 мил КМ-Спољни дуг+2.272,64 мил КМ-Унутрашњидуг), што у условима бројних ограничења представља озбиљан ризик за очување економског суверенитета и одрживости!?

У условима глобализације и наметнутих пропозиција глобалног институционалног сетинга којима се "отвара" и либерализује тржиште, мале отворене економије по правилу не успевају да одрже потребан (и довољан) ниво конкурентности чак ни у секторима гдје имају компаративне предности, чиме су упућене на прекомерно задуживање за модернизацију капацитета, али и на задуживање за санацију социјалних фондова и потрошњу, све у одсуству критичне масе ресурса за креирање делотворних политика развоја.

Раст задужености је у директној корелацији са нивоом суверености у креирању политика тако да држава мора пажљиво и софистицирано управљати јавним дугом како не би дошло до проблема у сервисирању и банкротства.

Основна карактеристика јавног, а посебно ванског дуга Босне и Херцеговине јесте врло брзи раст, посебно од 2008. године, што указује на изразито негативне последице светске економске кризе које академска и пословна јавност карактеришу као кризу дугова. Из Табеле бр. 2(у прилогу) евидентан је континуелан раст спољног дуга од 1998 до 2016 године с тим да је од 2008 године ванjски дуг удвостручен!?

Настанком глобалне економске и финансијске кризе показало се у потпуности како су мале отворене економије рањиве не само због овисности о кретањима на партнерским тржиштима и мале апсорпционе снаге домаћег тржишта него и због немогућности да аутохтоно креирају политике.

Апострофирани фактори додатно мултипликују негативно дејство на економски положај и перформансе привреде Босне и Херцеговине и Републике Српске због ограниченог државног и монетарног суверенитета, пошто институционални сетинг инаугурисан "*Currency Board"*-ом не лимитира само могућности аутохтоног креирања политика и стратегија развоја него елиминише и

могућности прилагођавања кроз механизме управљања монетарним агрегатима и девизним курсом!?

Како раст ванског дуга дејствује на положај државе и друштвену, социјалну и економску сферу зависи превасходно од намене и услова задуживања.

Уколико се дугови користе за субвенционисање текуће потрошње и покриће дефицита то у кратком року ситуира ниво социјалне сигурности и политичку стабилност изнад реалних оквира и могућности БДП-а, што је у Републици Српској и Босни и Херцеговини евидентно у посматраном периоду.

Да би се у целини сагледале околности и стање у овој области неопходно је у разматрање укључити и ниво унутрашње задужености, као и кретање БДП-а како би се проценили ризици раста дуга у контексту дејства на кључне макроекономске перформансе укључиво и оцену могућности за сервисирање обавеза у будућности!?

Поред тога важно је сагледати и друге аспекте неповољних околности из блиске прошлости који су довели до технолошког заостајања, промене демографске структуре, модела организације, укључиво и последице нарушавања друштвене, социјалне и економске кохезије система што је довело до раста сиромаштва и смањења домицилне акумулације.

Уз све то дошло је до смањења па чак код неких сектора (текстил, кожа, обућа, агроиндустријски комплекс, машинска индустрија) и елиминације присуства на традиционалним тржиштима што је додатно проузроковало пад перформанси и овисност од увоза и иностране акумулације!?

Наведене околности су у посматраном периоду континуелно генерисале пад укупне запослености уз неповољне промене структуре тако да је перманентно расла запосленост у јавном сектору и перманентно падала запосленост у реалном сектору.

Импликације на буџет су вишеструко негативне како кроз смањење позиције прихода због пада запослености тако и због раста расхода буџета за плате повећаног броја запослених у јавном сектору, као и

раста расхода за социјално збрињавање повећаног броја незапослених.

Како су се неповољни трендови мултипликовали тако је расла неминовност задуживања код иностраних али и домаћих кредитора пошто ангажовани ино извори нису били довољни да покрију наслеђене обавезе и текуће дефиците.
То се посебно негативно одразило на позицију Републике Српске, делом због високог нивоа обавеза из ратног периода, а делом због оркрестрираног политичког притиска одређених међународних фактора који су Републику Српску дужи низ година држали у својеврсној изолацији ограничавајући јој финансијску помоћ и приступ међународним изворима капитала!?

Када се у анализу задужености укључи и унутрашњи дуг слика се додатно усложњава јер стање задужености се повећава за просечно цца 40% по основу унутрашњег дуга, с тим да се цца 70% укупног унутрашњег дуга односи на Републику Српску(!?), што могућности уредног сервисирања чини упитним!?

То потврђују тенденције кретања односа дуга и БДП Републике Српске, као што је и илустровано на Слици 1.

Иако показатељи односа јавног дуга према БДП-у и извозу још увек БиХ сврставају у средње задужене земље, за оцену стања задужености и могућих последица, неопходан је знатно шири приступ анализи карактеристика јавног дуга у контексту опште макроекономске ситуације земље.

Ако посматрамо кретање дуга и промене кључних макроекономских индикатора (Табела бр. 3.) у контексту валоризације потенцијала за оцену могућности одржавања финансијске стабилности у дугом року трендови промена не охрабрују. Од 2008 године БДП пада или стагнира, а учешће дуга у извозу се задржава на преко 90% што указује на ризике у сервисирању дуга у будућности уколико не дође до заустављања рецесије и раста перформанси.

Када се томе дода и чињеница да Босна и Херцеговина нема ингеренције за креирање монетарне политике као ни ингеренције да управља девизним курсом изгледи за формулисање делотворних управљачких механизама којима би се превладала рецесија су врло скромни.

Слика 1. Јавни дуг Републике Српске (% БДП-а) у периоду од 2004-2013. и процена за 2014. годину

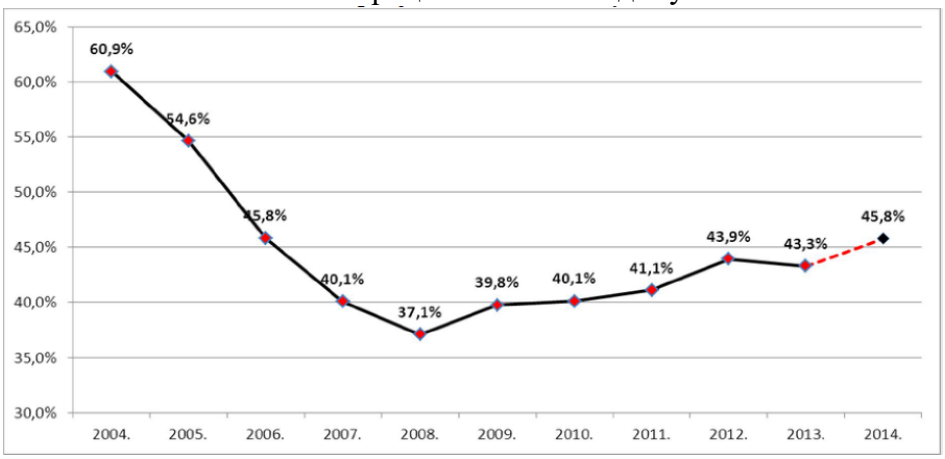

Извор: Влада Републике Српске, Министарство финансија,2014

Уколико се осврнемо на Слику 2, која илустративно показује негативне трендове у променама БДП-а и дуга после 2008 године, с правом можемо закључити да креатори политика имају разлоге за озбиљну забринутост!?

Ти разлози се превасходно налазе у чињеници да раст задуживања није генерисао и раст перформанси, а дуг је истовремено достигао ниво где ће се за нова задужења сигурно захтевати неповољнији услови кредитирања, али и бројна друга условљавања којима се додатно маргинализује суверенитет дужника.

Евидентно је да постојеће стање неће моћи да се унапреди на бази домаће акумулације и улагања тако да се решење мора тражити у подстицању директних страних инвестиција и новом задуживању.За генерисање раста директних страних инвестиција неопходно је унапредити пословни амбијент и институционални сетинг у целини, али и генерисати раст домаће тражње, што је опет нерешиво без раста инвестиција, запослености и плата.

У циркуларном механизму условљености мале сиромашне економије су у све већој мери упућене на овисност о задуживању чиме се додатно потенцира не само значај дуга него и значај управљања дугом како би нова задужења допринела ефективном расту циљних перформанси.

Уколико задуженост Босне и Херцеговине искажемо према критеријима Светске банке (Табела бр. 3.), без сагледавања и других релевантних околности и фактора утицаја, налазимо се у ризику да изведемо погрешне закључке о економском положају и финансијској стабилности земље сада и у перспективи!?

Иако Босна и Херцеговина, као и Република Српска по критеријима Светске банке не спадају у високо задужене земље, сериозно сагледавање политичких, институционалних и економских перформанси постојећи ниво дуга и укупан контекст пре ће адресирати као стање које је забрињавајуће него као позицију која креаторима политика може улити наду и извесност у успех.

Све околности указују да су неопходна озбиљна претходна разјашњења и промене у приступу решавања проблема, при чему би требало креирати услове да се сви кључни чиниоци предано посвете послу сходно својим надлежностима дефинисаним Дејтонским мировним уговором и уставом.

То свакако подразумева и преиспитивање модела међународног присуства кроз институцију Високог представника (OHP),али и промену институционалних решења о задуживању како би конституенте Босне и Херцеговине, ентитети Федерација Босне и Херцеговине и Република Српска, на које се дуг иначе и алоцира,и формално прузеле одговорност и надлежности управљања дугом, чиме би се избегла непотребна и неретко контрапродуктивна међуентитетска условљавања.

Босна и Херцеговина није једина децентрализована држава у свету, да би се та околност инструментализовала као кључни разлог неефикасности и нефункционалности!?

Напротив, бројне мале али и велике државе су децентрализоване и изузетно успешне, зато што су конститутивни делови ефективно преузели одговорности у оквиру својих надлежности, показујући у томе и ефикасност на завидном нивоу, превасходно из разлога уважавања политичких, конститутивних и институционалних реалности и интереса!?

Уколико би се и у Босни и Херцеговини кренуло тим путем било би реално очекивати да се и у политичком домену релаксирају тензије што би свакако позитивно деловало на унапређење и привредног

амбијента па тиме и до раста перформанси на начин да раст дуга не генерише пад БДП-а као што је најчешће био случај у посматраном период 1997-2014 (Слика 2.), него да генерише динамизирање раста БДП-а, чиме се подиже степен сигурности у сервисирању дуга, поправљају услови кредитирања и смањује потреба за задуживањем у будућности.

Слика 2. Динамика раста јавног дуга и БДП-а (у %)

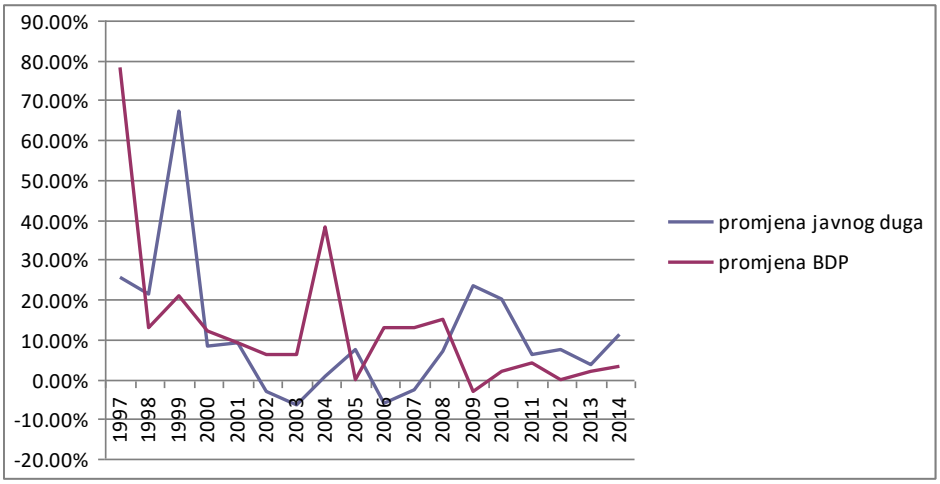

Извор:аутори на основу података Министарство финансија и трезора БиХ, Информације о стању јавне задужености Бих, http://mft.gov.ba/ ЦБ БиХ Годишњи извештаји http://www.cbbh.ba

Пошто Босна и Херцеговина и Република Српска имају специфичну институционалну структуру коју опредељујуће детерминишу Office of High Representative (OHR) и Currency Board чиме је у значајној мери ограничен и суспендован државни и монетарни суверенитет, што представља озбиљно институционално ограничење и системски проблем за формулисање делотворне и суверене стратегије управљања дугом и економским развојем!?

Системска ограничења отежавају доношење и реализацију стратешких и оперативних одлука којима би се допринело унапређењу стања у овој области и креирали делотворни одговори на бројна важна питања као што су: таргетирање нивоа дуга и намена кориштења, реструктурирање дуга уз подешавање рочности и каматних стопа како би се позитивно деловало на запосленост, конкурентност привреде и извоз!?

Из тих разлога као приоритет се намеће политички и институционални напор да се редефинише постојећи монетарни механизам што би отворило нове могућности за креирање политика које би допринеле расту потенцијала за уредно сервисирање јавног дуга!?

У таквим околностима креатори економских политика би били у бољој позицији да дају делотворне одговоре на кључна питања као што су: да ли је постојећа динамика задуживања дугорочно одржива, у којој је мери Босна и Херцеговина задужена и прети ли јој дужничка криза, до које мере се сме задуживати, а да се не угрози будући привредни раст?

Питање које је у датим околностима изузетно важно јесте за које се намене троши позајмљени новац, јер ће од тога највише зависити способност сервисирања дуга у будућности, укључиво и достизање других макроекономских циљева (привредни раст, раст запослености и животног стандарда, итд.).Употреба ванског дуга у непроизводне сврхе (нпр. финансирање буџетских дефицита) нужно смањује расположиве приходе за отплату дуга и води привреду у дужничку кризу.

У случају Босне и Херцеговине, јавни дуг је у значајном обиму настао као последица дефицита у државном буџету и ванској трговини земље, тако да ће у креирању делотворне стратегије управљања дугом бити неопходно ограничити задуживања за потрошњу и преферирати улагања у оне секторе привреде који ће значајно допринети расту конкурентности, запослености и извоза, па самим тим и смањењу дефицита буџета и платног биланса.

РЕЗИМЕ

Доктринарне размирице и несагласја неолиберала и опонената (антинеолиберала) о улози тржишта и/или државе у максимализацији перформанси, алокацији ресурса и предупређењу криза скоро да у научном погледу не служе више ничему.

Свакако, не смемо пренебрегнути чињенице које указују да се иза борбе за превласт парцијалних апологетских привржености крију оперативни интереси за наметање управљачких механизама којима се покушава (нажалост, често и успева) изградити институционални сетинг којим се преферирају парцијални интереси одлично

позиционираних и заштићених група тако да економија данас све мање служи расту благостања појединца и заједнице а све више расту богатства преферираних група!?

Забрињавајући раст задужености крајем прошлог и почетком овог стољећа с разлогом отвара и питање у којој мери глобализација доприноси ескалацији дуга и генерисаних ризика!?

Пропозицијама глобалног институционалног сетинга створили су се услови за отклањање баријера расту конкурентности и динамизирању раста глобалног тржишта, што је већину националних економија изложило бројним проблемима, превасходно расту незапослености и погоршању платно билансне позиције растом дефицита платног биланса.

Експанзија понуде на тржишту реалних добара праћена је експанзивним растом понуде капитала што је земљама с платно билансним проблемима омогућавало да све већи обим расхода које не могу покрити порезом финансирају дугом.

Креаторима неолибералног концепта је изузетно важно одржавање нивоа глобалне тражње и стабилности како се не би угрозила способност апсорбовања понуде која динамично расте!? У таквим околностима мале отворене економије посезањем за дугом у све већем и већем обиму финансирају увоз, односно производњу за извоз развијених земаља.

Тако, у ствари, кредитори финансирањем дужника индиректно финансирају извоз, чиме се додатно повећава јаз између развијених и неразвијених земаља света.

Такав сценарио је још израженији уколико се јавни дуг не користи за реструктурирање привреде и инвестиције него за покриће текућих расхода.

Из тих разлога различите докринарне и методолошке пропозиције и приступи формулисању стратегија смањења дуга све више плене пажњу не само академских кругова и креатора економских политика него и кредитора због бојазни од несолвентности и банкрота дужника.

Најчешће препоручивани репертоар метода[9] којим се, софистицираним комбинацијама учешћа и терминирања интензитета активизације, може дејствовати на смањење дуга је примена:пореза на капитал(1),инфлације(2), и мера штедње(3).

Конвенционалне препоруке репертоара мера за смањење дуга у Босни и Херцеговини, па и Републици Српској су скоро неизводљиве у сегменту (2) због институционалних баријера и ограниченог државног и монетарног суверенитета, односно са скромним очекивањима и ефектима у сегментима (1) и (3) због сиромаштва и ниског нивоа доходака, што упућује на неминовност додатних напора за осмишљавање и ширење репертоара мера уколико се жели ефектуирање реалног доприноса смањењу задужености!?

Босна и Херцеговина, као и Република Српска у оваквим околностима морају се додатно фокусирати на формулисање софистициране стратегије управљања дугом, како би се изградили делотворни механизми изласка из рецесије и предупредили ризици неконтролисаног раста дуга и дужничко ропство.

Теоријско методолошки оквир у коме данас сагледавамо интеракције дуга и цене капитала и њихово дејство на конкурентност и политике је изузетно комплексан како на макро плану тако и на нивоу предузећа и појединца.

Наиме, (нео)кејнзијански и (нео)либерални доктринарни постулати формулисани пре скоро једног века не дају потребну и довољну убједљивост и конзистентност да би их емпиријске индикације потврдиле и/или преферирале, поготово у последњих 20-30 година. То свакако компликује околности креаторима политика при доношењу управљачких механизама за одржив развој и раст перформанси, превасходно раст конкурентности.

У актуелним околностима националне економије, а поготово мале отворене економије, се суочавају са бројним изазовима и ограничењима, што лимитира потенцијал стварања и адаптирања у реализацији одрживог развоја, али и бројних других легитимних циљева!?

[9] Видети детаљније: Пикети, Т.(2015): Капитал у XXI веку, Академска књига, Нови Сад, стр. 589.

Не спорећи реалности доктринарних несагласја и недоумица цена капитала је увек и мера премије за ризик, у значајном обиму „прегријана“ и нивоом дуга, што малим отвореним економијама девастира конкурентност у условима наметнутог глобалног институционалног сетинга, а надасве пропозиција у монетарној и финансијској сфери.

Контекст је много сложенији од онога што је ниво исказаних генерализација, што у довољној мери илуструју и (не)могући одговори на само део релевантних изазова пред којима се налазе Република Српска и Босна и Херцеговина:
- *Да ли каматне стопе у земљама кандидатима за улазак у ЕУ, које су 40% до 4000% веће од кореспондентских каматних стопа у земљама Европске Уније, одражавају кореспондентно и разлике у ризику, или је на сцени глобални инжењеринг финансијског империјализма!?*
- *У којој мери интеракција високе цене капитала и дугова подстиче раст и/или одржање високих каматних стопа и пут у „дужничко ропство“!?*
- *Да ли висок ниво каматних стопа, у корелацији са растом задуживања за алиментирање потрошње и буџетског дефицита, представља један од кључних фактора неконкурентности и рецесије националних економија!?*

Надамо се да напред изнесена становишта садрже бар део одговора за неутрализацију адресираних узрочника рецесије и генерисаних последица!?

С друге стране, проблеми које генерише рецесија су тешко решиви у постојећем институционалном сетингу (OHRи Currency Board) који евидентно нема капацитет да креативно управља променама, али, изгледа, не постоји ни интерес(!?) кључних политичких фактора да се у постојећем механизму мења било шта, тако да несклад овлаштења и одговорности континуелно генерише не само политичке неспоразуме, него и негативне импликације на економски положај и интересе Босне и Херцеговине и Републике Српске!?

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Оцић, Ч. (2017) „Социјалне институције и (регионални) развој“, Зборник радова Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС

– ИНСТИТУЦИЈЕ И ЕКОНОМИЈА, Андрићград, стр. 13-33, ИСБН 978-99976-610-8-1
2. Пикети, Т. (2015): Капитал у XXI веку, Академска књига, Нови Сад
3. Рашевић, Ј. (2017) "Институционална и функционална ограничења *CURRENCY BOARD" ,* Зборник радова Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС – ИНСТИТУЦИЈЕ И ЕКОНОМИЈА, Андрићград,стр. 461-471, ISBN 978-99976-610-8-1, COBISS,RS-ID 6752536
4. Тушевљак, С. (2017), Књига сажетака / Округли сто Проблеми на тржишту рада, сиромаштво и екеономске неједнакости ; [уредница Ивана Остојић]. - Београд : Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања, (Београд : РИЦ ГИ ТМФ-а). ISBN 978-86-7093-189-3
5. Тушевљак, С. (2017): „Институционална економија данас-Шта (не)можемо урадити боље"- , Зборник радова Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС– ИНСТИТУЦИЈЕ И ЕКОНОМИЈА, Андрићград ,стр. 1-11, ИСБН 978-99976-610-8-1
6. Тушевљак, С. (2003) „Политика и предузеће", Зборник радова ПОЛИТИКА И СЛОБОДЕ, Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања,Београд
7. Тушевљак,С. (2016) „Маргиналије о економији и слободи", Зборник радова: Научни скуп ЕКОНОМИЈА ДАНАС – СЛОБОДЕ, КОНКУРЕНЦИЈА, СУБВЕНЦИЈЕ-, Андрићград ,ISBN: 978-99976-610-3-6, COBISS.RS-ID 6088984;
8. Влада Републике Српске, Министарство финансија, 2014. www.vladars.net
9. Републички завод за статистику, http://www.rzs.rs.ba/, Статистички годишњак 2015.; Федерални завод за статистику http://www.fzs.ba, Статистички годишњак
10. Министарство финансија и трезора БиХ, Информације о стању јавне задужености Бих, http://mft.gov.ba/
11. ЦБ БиХ Годишњи извештаји http://www.cbbh.ba

ПРИЛОЗИ

Табела 1. Број запослених у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине

Година	Број запослених	
	Република Српска	ФБиХ
2001.	220.791	407.199
2002.	233.718	394.132
2003.	236.438	387.381
2004.	236.239	388.310
2005.	242.624	388.418
2006.	248.139	389.601
2007.	258.236	413.676
2008.	259.205	430.745
2009.	258.634	437.501
2010.	244.453	438.949
2011.	238.956	440.747
2012.	238.178	437.331
2013.	238.640	435.113
2014.	241.544	443.587
2015.	248.783	450.121

Извор: Републички завод за статистику,http://www.rzs.rs.ba/, Статистички годишњак 2015.; Федерални завод за статистику http://www.fzs.ba, Статистички годишњак

Табела 2. Кретање ванског дуга Босне и Херцеговине у периоду 1996 – 2016

Година	**Стари дуг**			**Нови дуг**	**Укупни дуг**
	Стари дуг БиХ	**Директни стари дуг ентитета**	**Сума стари дуг**		
1996	1.044.995.644		1.044.995.644	425.816.722	1.470.812.366
1997	1.250.087.512		1.250.087.512	598.044.590	1.848.132.102
1998	1.304.620.607		1.304.620.607	935.126.127	2.239.746.734
1999	2.424.855.816		2.424.855.816	1.320.058.428	3.744.914.244
2000	2.496.900.641	1.306.103	2.498.206.744	1.557.466.890	4.055.673.634
2001	2.600.369.247	1.005.700	2.601.374.947	1.819.211.189	4.420.586.136
2002	2.352.140.869	888,15	2.353.029.019	1.936.808.525	4.289.837.544
2003	2.127.156.175	470,197	2.127.626.372	1.886.264.818	4.013.891.190
2004	2.005.396.863	678,542	2.006.075.405	2.025.683.505	4.031.758.910
2005	2.054.662.503	339,108	2.055.001.611	2.282.927.036	4.337.928.647
2006	1.869.843.373	234,768	1.870.078.141	2.200.990.069	4.071.068.210

2007	1.746.241.689	130,428	1.746.372.117	2.214.975.134	3.961.347.251
2008	1.747.167.967	26,089	1.747.194.056	2.493.198.076	4.240.392.132
2009	2.062.047.201	0	2.062.047.201	3.172.054.631	5.234.101.832
2010	2.026.200.491	0	2.026.200.491	4.262.619.397	6.288.819.888
2011	1.929.968.559	0	1.929.968.559	4.731.075.383	6.661.043.942
2012	1.768.075.050	0	1.768.075.050	5.363.292.506	7.131.367.556
2013	1.611.123.383	0	1.611.123.383	5.793.565.963	7.404.689.346
2014	1.614.580.000	0	1614.580.000	6.603.700.000	8.218.270.000
2015	1.504.930.000	0	1.504.930.000	6.906.140.000	8.411.070.000
2016	1.380.220.000	0	1.380.220.000	7.158.810.000	8.539.030.000

Извор: Министарство финансија и трезора БиХ, Информације о стању јавне задужености Бих, http://mft.gov.ba/

Табела 3. Анализа задужености БиХ према критеријумима Светске банке (у милионима КМ)

Година	**Укупан спољни дуг**	**Промјена дуга**	**Номинални БДП-текуће цене**	**Реални БДП-стопа раста у %**	**Извоз роба и услуга**	**Промјена извоза**	**Дуг/БДП**	**Дуг/извоз**
2000	4.055	8,27%	10.713	5,5%	3.104	40,66%	***37,85%***	***130,62%***
2001	4.221	4,09%	11.599	4,5%	3.311	6,64%	***36,39%***	***127,50%***
2002	4.290	1,63%	12.829	5,5%	3.139	-5,18%	***33,44%***	***136,66%***
2003	4.014	-6,43%	14.505	3,0%	3.507	11,71%	***27,67%***	***114,47%***
2004	4.032	0,45%	15.796	6,3%	4.303	22,71%	***25,53%***	***93,70%***
2005	4.338	7,59%	17.148	3,9%	5.538	28,70%	***25,30%***	***78,33%***
2006	4.071	-6,15%	19.567	5,7%	7.019	26,74%	***20,81%***	***58,00%***
2007	3.961	-2,70%	22.065	6,0%	7.944	13,18%	***17,95%***	***49,86%***
2008	4.240	7,04%	24.984	5,6%	6.557	-17,46%	***16,97%***	***64,66%***
2009	5.234	23,44%	24.307	-2,7%	5.530	-15,66%	***21,53%***	***94,65%***
2010	6.284	20,06%	24.879	0,8%	7.096	28,32%	***25,26%***	***88,56%***
2011	6.660	5,98%	25.772	1,0%	8.222	15,87%	***25,84%***	***81,00%***
2012	7.131	7,07%	25.734	-1,2%	7.858	-4,43%	***27,71%***	***90,75%***
2013	7.404	3,83%	26.282	1,6%	8.380	6,64%	***28,17%***	***88,35%***
2014	8.218	10,99%	26.934	0,0%	8.680	3,58%	***30,51%***	***94,68%***
2015	8.401	2,23%	28.148	2,77%	8.987	3,53%	***29,84%***	***93,48%***

Извор: Министарство финансија и трезора БиХ, Информације о стању јавне задужености Бих, http://mft.gov.ba/ ЦБ БиХ Годишњи извештаји http://www.cbbh.ba

ПОТРЕБА ОД РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ ЗА ОДРЖЉИВ ЕКОНОМСКИ РАСТ – СЛУЧАЈ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

THE NECESSITY OF REGIONAL COOPERATION FOR SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH – CASE STUDY REPUBLIC OF MACEDONIA

UDC: 353.1.001.6(497.11)

Гордана Билбиловска[1]
Економски факултет - Скопје, Македонија
Ивана Билбиловска

Сажетак: *Савремени појам региона повезан је са процесом глобализације, т.ј. процесом економских интеграција. Глобализација је у функцији: јачања конкурентске борбе на глобалном тржишту, већа међународна трговина, међузависност привреда различитих земаља, изражава и повећану мобилност, интеграцију на светском тржишту, где се умањује важност националних граница.*

Државе региона формирају регионалну интеграцију, а предузећа делују по светским стандардима, критериумима, правилима за производњу, трговију, финансијама, технологију, прилив инвестиција. Отварање тржишта омогућава већу конкурентност предузећа. Од важности је успостављање конкуренције тамо где постоји монополско понашање, па колико је могуче у оваквим условима да се говори о слободној конкуренцији.

Регионална сарадња са суседним државама треба да се ојача укидањем баријера и интегрираном сарадњом у региону, иако се балканске земље оцењују као неконкурентне и са лошом привредном структуром. Основни макроекономски проблем заједнички за све земље у региону је неодговарајућа привредна структура, извоз производа са ниским степеном финализације, увозна зависност земље и дугорочни дефицит текућег биланса. На тржишту треба да се тражи решење проблема у домену заједничке наднационалне развојне стратегије.

Највећи трговачки партнер Републици Македонији су земље ЕУ. На другом месту су земље региона. Са Србијом, Грчком и Бугарском имамо варијације у извозу и увозу и не могу да се увиде веће промене. Са Албанијом, БИХ, Црном Гором и Косово имамо суфицит у спољнотрговинској размени.

Циљ рада је да долови важност слободне трговине у региону, конкуренцију као феномен савременог друштва и да укаже на сарадњу блиских економија, због географске близине, сличности у асортиману и културном развоју, инфраструктурне повезаности, узајамних интереса, за јачање савезништва у функцији лаког савлађивања проблема, као и анализа ефеката слободне трговине и њен утицај на привреду Македоније.

У раду су коричени методи: анализа, дедукција, индукција, синтеза, компаративна анализа и др.

Очекујемо и у наредном периоду регионална сарадња да буде заснивана на заједничким интересима и потребама регионалних партнера.

[1] bilbilovska.gordana@gmail.com

Кључне речи: *трговина, либерализација, конкурентност, тржишне економије, реформе.*

Abstract: *Nowadays the concept of region relates to the process of globalization, i.e.the process of economic integration. Globalization serves to strenghten the competition on the global market, to enhance international trade, to create bigger interdependence between countries, to incerase mobility and decrease the significance of national borders.*

While the countries in the region are forming regional integration, the businesses are functioning by world standards, criteria and regulation for production, trade, technology, finance and investment. The open market insures considerable competition among businesses, and assuring competition where there is monopoly situation is crucial for achieving progress.

Reagional alliance between Balkan countries is necessary, and it should be enhanced with the removal of barriers and encoragment of economic collaboration, although these countries are considered poorly competitive and with inadequate economic structure. Main macroeconomic problem for the Balkan countries is their economic structure, their export of products with low level of added value and low finalization grade, their import dependence and long term deficit on their current account. Mutual market may be a solution to all these problems, provided by supranational development strategy.

Macedonia's biggest trade partner is the EU. Second place is always reserved for the countries of the region like Serbia, Greece, Bulgaria depending of the period. With Albania, Bosna and Herzegovina, Montenegro and Kosovo Macedonia has trade surplus.

This papers should depict the importance of free trade in the region and competition as a modern society phenomenon, and to point on importance of collaboration between economies in the region, because of their geograficall proximity, infrastructure connections, corresponding interests and production and simmilar culture. Also the effects of free trade and it's influence on the economy will be analised thru Macedonia case study.

Analyses, Deduction, Induction, Synthesis and Comparative analyses are the methodes that are used in this paper.

In the period to come, we expect that regional cooperation will be founded on mutual interests and needs of regional partners.

Key words*: Trade, Liberalization, Competitivness, Trade oriented economies, Reforms.*

1. УВОД

За балканске земље регион је формиран у географском погледу и треба да омогући бољу позицију на заједничком тржишту. За хармоничан развој балканске земље треба да сарађују и да користе предности тржишне привреде: приватну сопственост, развијену тржишну конкуренцију, профит као и тржишно оријентирану улогу државе. Такав амбијент значи сарадњу, профитабилност и конкурентност на тржишту, које омогучава остваривање макро-економских циљева. Регионална конкурентност подразумева могучност региона да генерира извоз, да омогучује раст дохотка, да повеча запосленост и побољша животни стандард становништва.

Све данашње државе у региону су преименоване у Западан Балкан. Заједнички циљ, који их повезује је приступање Европској Унији, која промовира регионализацију усмерену ка овим земљама.

Кључни фактор за земље у региону је ниски степен конкурентности и лоша структура у трговинској размени. Треба да се ради на регионалној инфраструктури, јер су балканске земље мале и за њих је важна отвореност привреде.

Са економског аспекта глобализација креира заједничко тржиште и омогучава технолошко повезивање у свету и економски раст. Процеси глобализације сагледавају се у бољем материјалном и друштвеном положају људи у свету, бољем задовољавању потреба и смањењу сиромаштва равноправнијом расподелом богатства, социјалном сигурношћу и слободним развојем свих народа у свету. Омогућава ширење нове технике, идеје, производна искуства, нове методе организације и управљања, неопходан механизам је у међународној подели рада и специјализацији међу земљама.

2. ОСВРТ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА

У процесу регионализације балканске земље остварују развој, одстрањују диспаритете преко регионалног усклађивања привреда као целине, стварају се комплиментарне економске структуре, као и специјализација региона. Циљ регионалног развоја је развој и приступ балканских земаља ЕУ.

Балкан обухвата следече земље: Албанију, БИХ, Бугарску, Грчку, Македонију, Румунију, Србију (укључујући и Косово), Црну Гору и Хрватску. Унутар региона постоји подела на Источни и Западни Балкан. Источни Балкан обухвата: Румунију и Бугарску, а Западни Балкан: Албанију, БИХ, Македонију, Србију (укључујући и Косово), Црну Гору и Хрватску. Из анализе су искључене земље чланице ЕУ: Грчка (од 1986 године) и Хрватска од (2013 године). Овај мали регион на изазове регионализације лоше одговара, иако је решење у њиховом повезивању.

Економије балканских земаља и поред свих разлика имају и сличности и надопуњују се. Између ових земаља постоји и културолошка сличност која треба да одигра улогу у развоју привредне сарадње. Код балканских земаља постоје регионални

диспаритети, који у целокупности отежавају развој овог региона. Са једне стране је конкуренција релативно развијених земаља у региону, а са друге стране су настојања неразвијених земаља у региону, пропрачено афирмацијом етничког идентитета и политичким тенденцијама. За делотворност овог процеса основа је правни и политички систем земље. Кочница за привредни развој балканских земаља је и политичка нестабилност, која порастом ризика доводи да се губи инвестирање и ефикасно спровођење реформи.

Балканске земље треба да усвајају и примењују стандарде, принципе и моделе регионализације. При томе је важно планирање, одлучивање и контрола. Економски развој треба да се укршта са територијалним, културним и етичким специфичностима и интересима земаља у региону.

Државном интервенцијом може да се умањује поларизација између региона. На вишем степену развоја лакше могу да се смањују разлике. За недовољно развијене регионе индустрија је најбољи избор, јер има највећи производни мултипликатор. Са преструктуирањем привреде треба да се делује на економију понуде нових производа. Међусебна оријентација трговине може помоћи земљама у региону да повећају извоз са ниским трошковима пословања.

Већи број балканских економија спољнотрговинску размену усмеравају на земље ЕУ, а извозе са малим производним и извозним потенцијалом и слабим конкурентским предностима. Када је био потписан мултилатерални споразум ЦЕФТА-2006 спољнотрговинска размена требала је да буде усмерена ка земљама региона.

Прелазак на тржишну економију у балканским земаљама захтевао је примену светских стандарда који су у функцији стварања услова за одвијање економске активности. Биле су предузете реформе у њиховим економијама, које нису дале очекиване резултате. Привредни субјекти нису били довољно припремљени да се суоче са далеко конкурентнијим производима, а спољнотрговинска размена се погоршавала, па је заједнички проблем био дефицит текућег биланса. Земље у региону нису успеле да елиминирају синдром дефицита у размени, који је изазвао економске и политичке проблеме. Високо темпо пораста су ограничавали и односи цена. Дефициту се придружила и отворена платно-ценовна инфлација, а

раст се повезивао са сталним неравнотежама. Постојале су и флуктуације у потрошњи.

За ЕУ балкански регион је од периферног интереса, иако је изазов за све балканске земље. Предузећа из региона нису остварила критични ниво развоја, а ЕУ тешко да би прихватила било коју земљу са нижим БДП од најмање развијене земље чланице уније. Чланство у ЕУ тражи приближавање: економија са економијама у ЕУ, прихода по глави становника, цена, инфлације као и каматних стопа. Зато су неопходне реформе којима би се приближиле развијеним привредама. Потребне су стране директне инвестиције, а за ефикасно функционирање потребан је додајни капитал у земљама које имају добар геостратешки положај и јефтину, а добро обучену радну снагу. За улазак у ЕУ важна је и слободна трговина између балканских земаља, онаква какву су је имале земље Централне Европе (садашње чланице ЕУ), која би допринела за дубљу привредну сарадњу у региону. Реч је о укидању царинских и нецаринских баријера слободној трговини, већа привредна размена, као и веће стране директне инвестиције (што доприноси за јачање политичке и безбедносне сарадње у региону).

Данас је ЕУ затворенија за пријем нових чланова. Све ово од земаља Западног Балкана тражи велике напоре и вољу за решавањем многобројних проблема. Све силе треба да буду усмерене ка привредној сарадњи балканских земаља, за интегрирање у ЕУ.

3. ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

По осамостављивању у Републици Македонији се прешло на тржишну економију, која је изазвала искушења и потешкоће. Затекао је и економску науку неспремну за прелазак на тржишну економију. Свака земља у транзицији је остваривала претходни развој, историју, место и углед у свету, па није постојало сазнање да све тржишне привреде нису исте. Трансформација сопствености, претприемачки дух и слободна конкуренција требали су да повечају напоре привредника за осавремењивање производње, пораст продуктивности рада и извоз производа. Реформе нису дале резултат. Спори пораст животног стандарда изазвао је незадовољство становништва. Инфлација, заједно са опадањем производње створила је велику незапосленост и социјалне проблеме. Само Пољска, Словенија и Словачка су успеле за 10 година да обнове своју производњу пре транзиције, а 2000 године то је успело

Мађарској и Албанији. БДП у Украјини, Грузији и Молдавији у 2000 години достизао је једва 1/3 од нивоа из 1989 године. У Централноисточној Европи БДП у 8 земаља је осцилирао између 60% и 80% од нивоа који је био у 1989 години. После 1997 године реформе су почеле да дају прве резултате. (Гжегож Колодко, 2004 стр. 52) Приватизација није донела очекиван економски успех. Неки су створили богатство, но повећао се број сиромашног становништва. Велики део становништва је емигрирао у потрази за бољим животом.

Унапређење регионалне сарадње је допринос за економски развој Републике Македоније. Ефикасна сарадња је важна за убрзани раст инвестирањем, порастом запослености као и порастом продуктивности рада. Од значаја су и стране директне инвестиције. Раст БДП ствара структурне промене радне силе из пољопривреде у индустрију и услуге.

Постоје потенцијали за повећање спољнотрговинске размене Македоније са земљама из окружења. На страни македонског увоза сарадња се одвија на очекиваном нивоу, док је извоз испод очекиваног нивоа. То се тумачи што македонски извоз спорије реагује на отварање тржишта у региону у односу на увоз. У условима отварања тржишта повеча ће се конкуренција тамо где постоје монополска понашања. Протекционистичке мере на глобалном тржишту су удар за македонске произвођаче, посебно за текстилну и металну индустрију и за прехранбени сектор. Нетрговинске баријере су проблем за македонске извознике, јер нису регулиране правилима СТО. Ове мере значе обавезу за извозника при улазу производа у другу земљу да доказује порекло производа, да прилаже посебну документацију за испуњење стандарда за квалитет, екологију, органску производњу, етикетирање, рецепт по коме је производ произведен и др. Трговачки уговор тражи да се елиминирају баријере на економском плану између земаља чланица региона. Земље извознице треба да знају да освајају стране купце квалитетним производима/услугама као и конкурентним ценама, асортиманом и трајности производа.

4. ЕФЕКТИ РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ НА ПРИВРЕДУ МАКЕДОНИЈЕ

Циљ Републике Македоније је да развија добре економске односе са земљама из региона. Потписани су многи билатерални уговори за слободну трговину. Резултати указују на висок степен отворености македонске економије, да може да води заједничку економску политику и да предузима обавезе и одговорности за будућност региона. Радило се на побољшању конкурентности македонских производа и услуга, које је основа за ефикасније привређивање и раст животног стандарда становништва. Предузете су реформе у економском систему, донети су закони, формиране су институције, извршена је либерализација у спољнотрговинском режиму, укинуте су квоте за увоз и извоз појединих производа, а смањена је и висина царина. Склопљени су уговори за слободну трговину са већим бројем земаља у региону. Велики процент размене реализирао се на основу претходно уговорени преференцијални режим. Царински систем Македоније је изграђен на основу царинске политике у ЕУ, која укључује слободну циркулацију производа, људи, услуга и капитал, а искључује диференцијалне, фискалне, допунске, реторзивне и прохибитивне царине. Македонија је укинула трговачке баријере, као што су царински контингенти, изједначила је акцизе за домаће и увозне дуванске производе, увела је царинску тарифу за најпривилегирану нацију. Увоз и извоз су међусебно зависни и су саставни део репродукције земље. У табели 1 дајемо спољнотрговинску размену Македоније за 2016 годину као и покривеност увоза извозом.

Табела 1. Земље из региона са којима Република Македонија тргује

Zemlja	u 000 SAD $	Izvoz u 000 SAD $	Uvoz u 000 SAD $	Pokrivenost uvoza sa izvozom
Ukupno	1258504	596099	662405	90
Albanija	104274	62756	41518	151,15
BIH	155738	82022	73716	111,26
Crna Gora	33377	27615	5762	479,26
Kosovo	242046	208897	33149	630,17
Srbija	723070	214809	508261	42,26

Izvor: DZS, Statisticki Godisnik na RM 2017 godina, str.547

Укупна трговинска размена Републике Македоније са земљама у региону 2016 године износила је 1258504 хиљаде америчких долара или 10,90% од укупне спољнотрговинске размене земље. Увоз

2016/2015 години из земаља у региону је са индексом 104,76, а извоза са индексом 103,83. То указује да је извоз у земљама региона 2016/2015 порастао за 3,83%. У међусебној размени земље највећи извоз се реализирао у текстилној индустрији, металопрерађивачкој и пољопривредни производи, посебно сировине и полупроизводи са ниском фазом прераде. Изузетак је Србија која је наш највећи трговински партнер и остварује извоз електричних машина и друге опреме са високим степеном финализације. Индекс извоза 2016/2015 са Србијом је 104,49, а увоза је 102,92.

Трговински дефицит са Србијом износи 293452 хиљада америчких долара. Посматрано по земљама Македонија је у 2016 години највећу размену остварила са Србијом, извоз од 214809 хиљада америчких долара и увоз од 508261 хиљада америчких долара, а покривеност увоза извозом био је 42,26%. (ДЗС, 2017, стр. 547). У погледу структуре извоза највише су заступљени ваљани производи од гвожђа, вино (осим пењљивог вина), шира, лекови, заварене цеви, парадајз, цигарете, кобасице и други месни производи, грожђе, јабуке, пекарски производи, поврче, колачи и др. Из Србије Македонија увози електричну енергију, битумен од нафте, рафиниран зејтин, пшеницу, пшенично брашно, минералну воду, кукуруз, кромпир, мрки угаљ и лигнит, слаткише, друге прехранбене производе, пластику, препарати за прање и чишчење, пунила за молеро-фарбарске радове, жице од рафинираног бакра, лакове, керамичке плоче, сладолед, маргарин, меласу, мебел, црепове и др. (ДЗС: 2017, стр. 543) Са Црном Гором, Косово, БИХ и Албанијом Македонија има суфицит у спољнотрговинској размени. У Црној Гори Македонија извози месне производе, колаже и слике, декоративне плоче, лекове, гвожђе, јабуке и др. (ДЗС: 2017, стр. 543). Са Албанијом Македонија има индекс извоза 2016/2015 је 95,13%, а увоза 92,12 %. У Албанију Македонија извози: друге отпадке и остатке гвожђа, рафиниран сунцокретов зејтин, воду, лекове, производе од гипса, цеви, квасац, пунила за молеро-фарбарске радове, цигарете, пекарске производе, камен и др. Најважнији партнери за Македонију су Србија, Косово и БИХ. Постоје потенцијали Македоније за повећање спољнотрговинске размене са земљама из региона, са којима су потписани споразуми о слободној трговини. У Македонији и Црној Гори опада конкурентност извоза, а Србија је најјача у региону. Свака земља у региону се ослања на два или највише на три трговинска партнера. Ово указује да земље у региону не користе економски потенцијал региона, што је последица заосталости њихове привредне структуре, т.ј. заосталост и

неефикасност њихове индустриске производње. У наредном периоду уколико се ништа не предузме за економску повезаност земаља у региону, вероватно је да ће трговина и даље да опада, као резултат лоше економске кондиције извозних компанија и опадање стране потражње. У табели 2 дајемо обим трговачке сарадње са земљама Западног Балкана од 2012-2015 године.

Табела 2. Обим трговачке сарадње са земљама Западног Балкана у 000 САД $

	2012	**2013**	**2014**	**2015**
Извоз	980782	755200	691165	563810
Увоз	740953	658101	751031	630593
Укупно	1721735	1413301	1442196	1194403
Трг. салдо	239829	97099	-59866	-66783
Покривеност увоза извозом	132,36	114,75	92,03	89,41

Извор: ДЗС, Статистицки Годисник на РМ 2013,2014,2015 и 2016 година

У 2012 години размена Македоније са земљама из региона је достигла врхунац. У наредним годинама извозне активности су у паду, што показује да извоз у региону заостаје за укупним растом увоза. Подаци говоре да земље у региону нису у ситуацији да искористе економске потенцијале региона, што је проблем за економски раст и развој како сваке земље појединачно, тако и региона у целини. И у другим земљама региона је присутна интегрираниja трговина са земљама чланицама Европске уније у односу на суседе. Постојао је дефицит у трговинском билансу земље у 2014 години од 59866 хиљада америчких долара, а 2015 године се повећа на 66783 хиљада америчких долара. У табели 3 дајемо обим укупне трговачке сарадње Републике Македоније од 2011-2015 године.

Табела 3. Обим трговачке сарадње РМ 2011-2015 у 000 САД $

	2011 год	**2012 год**	**2013 год**	**2014 год**	**2015 год**
Извоз	4478313	4015403	4298772	4933845	4489934
Увоз	7027162	6522388	6619586	7276729	6399867
Укупно	11505475	10537791	10918358	12210574	10889801
Трг. салдо	-2548849	-2506985	-2320814	-2342884	-1909933
Покривеност увоза са извозом	63.72%	61.56%	64.94%	67.80%	70.15%

Извор: ДЗС, Статистички Годисник на РМ 2013,2014,2015 и 2016 година

У укупној спољнотрговинској размени Републике Македоније, евидентан је већи обим увоза у односу на извоз, па одатле постоји трговински дефицит, као и непокривеност увоза са извозом. Покривеност увоза са извозом у спољнотрговинској размени Републике Македоније је: 2011 године са 63,72%, 2012 године је 61,56%, 2013 године са 64,94%, 2014 години са 67,8%, а 2015 години са 70,15%, 2016 је 70,8% а првих шест месеца 2017 године је 73,7%. Македонија је 2013 године имала извоз 4298772 хиљада америчких долара, а увоз 6619586 хиљада америчких долара, као и негативно салдо од 2320814 хиљада америчких долара. Укупна вредност извоза 2014 године је 4933845 хиљаду америчких долара, а увоза 7276729 хиљаду америчких долара. Трговачки дефицит је износио 2342884 хиљаде америчких долара. Македонија остварује дефицит и у размени са земљама региона. Кључни фактор за извозне резултате је ниски степен конкурентности, као и структура производа који се извозе. Највише се извози гвожђе, ваљани производи, текстил, фероникел, а увози се нафта, електрична енергија, моторна возила. У извозу највече учешће имају јефтини производи, са ниском додатом вредношћу. Производе се полуфабрикати и репроматеријали. Индекс извоза је: 2012/2011 године је 89,66 што показује опадање од 10,34% у односу на претходну годину, а индекс увоза је 92,82 што показује опадање од 7,18%. Највећу сарадњу Македонија је имала са Немачком у 2015 години, укупно је 2798999 хиљада америчких долара, од којих извоз 1990053 хиљада америчких долара и увоз од 808946 хиљада америчких долара, са суфицитом од 1181107 хиљада америчких долара и покривеношчу увоза са извозом од 246%.(ДЗС:2016, стр. 552). Највећи извоз имала је текстилна, метална индустрија, извоз свежог воћа, поврћа, дуван, кожа, крзно, пиће, ваљани производи, феросилициум, лекови, месо и др. Ради се о производима са ниском додајном вредношћу, а припадају групи осетљивих производа на цене на глобалном тржишту. У првих три месеца 2016 године македонски извоз је остварио раст од 7,5% у односу на исти период у 2015 години. Укупни увоз је већи за 7,4%, а покривеност увоза извозом је 76,4%. (ДЗС, 2016, стр. 1). Највише се трговало са земљама чланицама ЕУ (Немачком, Великом Британијом, Грчком, Бугарском), као и са Србијом. У првих шест месеца 2017 године обим размене земаља региона је 615235 хиљада америчких долара. Извоз је повечан за 13,7% у односу на претходни период, а увоз за 10%. Дефицит је 37975 хиљада америчких долара. (ДЗС, 2017, 7.1.17.10, стр. 5) Индекс извоза са земљама Западног Балкана је 106,3, а увоза је 103,9. Покривеност увоза извозом је 73,7%. (7.1.17.05, стр. 5) Извоз на Косову износи 99201 хиљада

америчких долара, а увоз 17147 хиљада америчких долара. Индекс извоза је 102,1, а увоза 109,6 (ДЗС, 2017, 7.1.17.10, стр. 7). Са Србијом, извоз износи 106804 хиљада америчких долара, а увоз 244695 хиљада америчких долара. Индекс извоза је 109,1, а увоза 100,3 (ДЗС, 2017,7.1.17.10,стр.6) У извозу највише учествују катализатори, фероникел, одећа, а у увозу платина, нафта, други метали и електрична енергија). Имамо варијације у извозу и увозу.

5. МЕРЕ У ФУНКЦИЈИ САРАДЊЕ У РЕГИОНУ

За добру позицију на тржиштима региона потребно је предузетништво и слободна конкуренција, који су у функцији пораста производње, продуктивности рада и пласмана производа, који би задовољили критеријуме пробирљивих потрошача на глобалном тржишту. Реформе нису дале очекиване резултате, јер предузећа нису била припремљена да се суоче са конкурентнијим производима земаља. Зато се спољнотрговинска размена погоршавала. Македонска привреда је губила тржишта, а предузећа су смањила производњу, а нека су била и ликвидирана. Повечање конкурентности македонских предузећа зависи од структурних релација, а пореска политика треба да буде прилагођена реалној ситуацији. Укупна размена са светом је сведена на трговину са партнерима из 20 земаља, а око 80% од ове спољнотрговинске размене је са партнерима из Немачке, Италије, Грчке, Србије, Црне Горе и других бивших југословенских република. Ово ставља земљу у зависност од фаза економских циклуса са земљама са којима сарађује. Треба да се ради на повећање регионалне сарадње, да се динамизира индустриска производња, да се унапређује земљорадња, да се повечава пораст БДП, да се повећава извоз и побољша животни стандард становништва. Успех македонских предузећа зависи и од екстерних фактора, као и од односа предузећа са средином. Треба да се ради на јачању флексибилности, способност, благовремено да се искористе могучности, да се избегавају неповољне околности, као и увек да се прилагођавају спољним факторима окружења. Потребан је микс пословних функција прилагођених циљевима који треба да буду остварени на тржишту. Циљеви и стратегије за свако тржиште треба да буду дефинирани и да се предвиђа њихова међузависност, а стручност треба да детерминира политику, стратегију и разумевање фактора конкурентности. Потребно је да се повећа трговина пољопривредним производима. Привредници знају са којим проблемима се сударају када се појаве вишкови хране у земљама са којима тргујемо. Држава је дужна да припреми мере за заштиту

домаће производње. Субвенције могу да буду механизми за заштиту домаће производње. Македонија је укинула трговачке баријере, као што су царински контингенти, изједначила је акцизе за домаће и увозне дуванске производе, а увела је царинску тарифу за најпривилегирану нацију. Земља води политику либерализације увоза, т.ј. ниске царинске заштите, а треба да преговара повољне квоте за производњу кључних производа. Од важности су и мере за привлачење страних директних инвестиција које су повезане са активном политиком на тржишту рада и развојем инфраструктуре. То би придонело расту БДП и даљем повећању укључености у трговини са суседним земљама у Југоисточној Европи и са ЕУ. Повећање страних директних инвестиција је преко ниских пореза и стимулација за инвестирање. Потребне су реформе које ће бити у функцији стварања боље бизнис климе. Од важности су структурне промене према продуктивнијим активностима. Треба да се подржи модернизација главних извозних сектора (као што су текстил и метални производи). Да се иде у корак са привредним кретањима у свету, треба да буду повећани издаци за истраживање и развој и примени нових технологија у индустрији и да се познају жеље купаца у региону. Повећање конкурентности македонских предузећа зависи и од структурних релација, а пореска политика треба да буде прилагођена реалној ситуацији. Регион треба да продужи да се бори за укидање баријера, више да интегрира сарадња у региону и да побољшава своје односе са суседним земљама. Република Македонија је део ових земаља у региону, са малом економијом, са којом се лакше управља и треба да опстане на реформском курсу.

ЗАКЉУЧАК

Јачањем регионалне сарадње, затварају се врата за негативна кретања. Регионална сарадња земаља Западног Балкана може на бољи начин да буде искоришћена, јер економије и поред разлика имају и сличности и надопуњују се. Оријентација ка регионалној сарадњи треба да им помогне да повечају извоз са ниским трошковима пословања. Раст извоза у земљама региона заостаје за укупним растом укупног увоза. Њихов слаб економски потенцијал је евидентан у региону. Македонија и Црна Гора остварују најгоре резултате у погледу конкурентности извозних производа. Македонија највећу спољнотрговинску размену има са партнерима из ЕУ и са земљама чланицама из региона. Македонски извоз је слабо конкурентан на глобалном тржишту. Изражена је увозна зависност земље, као и дефицит у билансу плаћања. Трговински

дефицит имамо са Србијом, са којом остварујемо и највећу размену у региону. Остварен је суфицит у извозу у Црној Гори, БИХ, Косову и Албанији. Постоје потенцијали за повећање спољнотрговинске размене Македоније са земљама из окружења, иако нису постигнути очекивани резултати нити у укупној спољно-трговинској размени нити у укупном економском развоју. Зато предузетништво и слободна конкуренција треба да обезбеде: пораст производње, продуктивности рада и пласман производа који би задовољили критеријуме пробирљивих потрошача. Треба да се ради на повечању броја спољнотрговинских партнера, да се динамизира индустриска производња, да се унапреди земљорадња, да се повечава пораст БДП и извоз. Македонија треба да продужи са либерализацијом спољнотрговинске размене и да ради на повећање броја спољнотрговинских партнера. Од важности су и мере за привлачење страних директних инвестиција које обезбеђује пораст извоза производа са већом додајном вредношчу. Сматрамо да постоје потенцијали за повећање спољнотрговинске размене Македоније са земљама из окружења и да је време балканске земље да се окрену на партнерство и да обезбеде развој.

ЛИТЕРАТУРА

1. Билбиловска, Г. (2006) Економска статистика, Економски факултет, Скопје, стр. 323-330
2. Гжегоз Колдико. (2004), Глобализацијата и перспективите за развој на постсоцијалистичките земји, Магор ДОО, Скопје, стр.19-52
3. ДЗС. (2013,2014,2015, 2016, 2017) Статистички годишник, Скопје 2013, стр.501-505, 2014 стр.525-528 и 2015, стр. 553-556, 2016, стр. 550, 552, 553, 554, 547.
4. ДЗС.(2013) Стоковна размена на Република Македонија со странство, Скопје, 1-18,48-66
5. ДЗС: Стоковна размена на РМ со странство, јануари-јуни 2017, број 7.1.17.10, стр. 3-10
6. Илић, А. (2006) Зона слободне трговине у Југоисточној Европи, Београд, стр.12-38
7. ЦЕА. (2012) Одржлив развој на Република Македонија, Скопје

ПОМЕРАЊЕ ТЕЖИШТА ЕКОНОМСКЕ И РЕГИОНАЛНЕ МОЋИ У ГЛОБАЛНОЈ ЕКОНОМИЈИ

BREAKING THE ECONOMIC AND SPECIALIST REGIONAL POWER IN GLOBAL ECONOMY

UDC: 316.334.52: 332.143 (497.13)

Петар Веселиновић
Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, Србија*
Јелена Масловара Јовановић
Компанија Дунав осигурање, Крагујевац, Србија**
Биљана Радовановић
Београдска пословна школа, Београд, Србија***

Сажетак: *Померање тежишта економске и регионалне моћи у глобалној економији није нови феномен. Свет се мења, а глобална економска моћ се ребалансира на крају друге деценије XXI века, односно долази до слабљења економског значаја развијених земаља. Свет постаје мултиполаран са појавом Кине, Индије, Бразила и са оживљавањем Русије, које формирају тзв. BRIC. Свет је све више међусобно зависан на шта указује финансијска криза у САД која се претворила у глобалну економску кризу. Униполарност САД-а је завршена. САД остају доминантна сила, али њихов глобални утицај бледи, јер долази до успона других актера на глобалном нивоу, као што су земље у развоју – Кина, Индија, Бразил и Русија или тзв. BRIC, али и земље које чине Г20. Мултиполарност у доба међузависности ће највероватније обликовати XXI век.*
Кључне речи: *глобализација, глобална економска и регионална моћ, Европска унија, САД, Кина, Русија, земље у развоју*

Abstract: *Moving markets of economic and regional power in the global economy is not a new phenomenon. The world is changing and global economic power is rebalanced at the end of the others decade of the 21st century, that will weaken the economic importance of developed countries. The world is becoming increasingly multipolar with the emergence of China, India, Brazil, and with the resurgence of Russia – forming the so-called BRIC. The world is also becoming increasingly interdependent, as recently illustrated with the USA financial crisis turning into a global economic crisis. The American unipolar moment has ended. The United States remains the dominant force, but their global impact is fading, because it comes to the rise of other actors at the global level, such as developing countries – China, India, Brazil and Russia or so-called BRIC countries and countries that constitute G20. Multipolarity in the age of interdependence will most likely shape the 21st century.*
Key words: *globalization, global economic and regional power, European Union, USA, China, Russia, developing countries*

* pveseinovic@kg.ac.rs
** jelenamaslovar@gmail.com
*** biljana.radovanovic@bbs.edu.rs

УВОД

Крај XX и почетак XXI века детерминишу међународни односи у којима доминира процес економске глобализације света. Економска глобализација има за циљ прихватања правила тржишне привреде што резултира формирањем слободног тржишта, слободним протоком капитала, радне снаге и идеја. Као резултат овог процеса долази до померања тржишта економске и регионалне моћи у глобалној економији.

Стагнација индустријски развијених земаља, последњих година, ојачала је идеју да се глобална економија налази на прекретници у смислу ребаланса економске моћи између развијених земаља и земаља у развоју. Промене у дистрибуцији економске моћи су већ видљиве и огледају се у све значајнијој улози земаља у развоју у међународним институцијама као што су Светска трговинска организација, Међународни монетарни фонд и Светска банка као и у учествовању на самитима који се баве креирањем глобалне економске политике као што је самит Г20. Такође све више економских индикатора указује да је на делу померање тежишта економске и регионалне моћи у свету. Уколико посматрамо кретање БДП-а током последње деценије може се видети да је трећина његовог раста генерисана порастом производње земаља у развоју, међу којима је предњачила Кина. Додатно јачање земаља Истока условљено је регионализацијом светске привреде. По узору на европски и амерички, створен је и азијски економски простор који карактеришу различити економски споразуми.

Предмет истраживања овог рада односи се на идентификовање фактора који су утицали на концентрацију светске привреде испољену у јачању појединих земаља и регионалних групација, као и кључних разлога који су допринели да дође до померања тежишта економске и регионалне моћи у свету. Сходно дефинисаном предмету, циљ истраживања је идентификовање кључних тенденције које су присутне у глобалној економији, основних разлога који су довели до актуелног економског поретка у свету, као и истраживање у којој мери формирање бројних регионалних групација доприноси померању тежишта економске моћи у свету.

ПОВЕЋАЊЕ ЕКОНОМСКИХ НЕЈЕДНАКОСТИ У САВРЕМЕНИМ ГЛОБАЛНИМ УСЛОВИМА

Економска неједнакост није феномен који је географски изолован. Данас је готово свуда присутан висок степен економске неједнакости, чак и у оним регионима где је традиционално постојао низак степен неједнакости, као што су Југоисточна Азија и Источна Европа. Крајем 70-их и почетком 80-их година XX века уследио је драматичан пораст економске неједнакости као последица трговинске либерализације, финансијске дерегулације и реформе тржишта рада. Најдрастичнији примери су земље СССР-а које су доживеле повећање у просеку од 50%. Ситуација са другим регионима није битно другачија, јер су прошли кроз исту фазу снажног раста економске неједнакости. Једини регион који је током последње деценије доживео пад економске неједнакости јесте Латинска Америка чије су земље до скоро биле до врха лествице неједнаких земаља.[1]

О експанзији економске неједнакости и сиромаштва у глобалним условима говоре бројна емпиријска истраживања. Ситуација у свету је алармантна, будући да светом доминира неразвијеност, сиромаштво и глад у великом броју земаља у којима живи преко 75% светског становништва, док је са друге стране богатство и моћ концентрисано у свега неколико развијених земаља. Раслојавање и растућа економска асиметрија унутар појединих земаља такође је видљива у чињеници да све мање богатих појединаца поседује све већи капитал, док је све већи број оних испод доње границе егзистенцијалног минимума. Такође су интересантна поређења између појединаца и држава, јер само неколико процената најбогатијег сегмента становништва има у свом власништву више од половине националног богатства. Три најбогатија човека на планети поседују богатство које премашује БДП свих најсиромашнијих земаља света са преко 600 милиона становника. Један проценат најимућнијих има већи приход него 1,2 милијарди људи који живе у екстремној беди.[2]

На положај сиромашних упозорио је и Џејмс Д. Волфесон, бивши директор Светске банке, који је указао на забрињавајуће податке

[1] Cornia, G. A., (2014), Income distribution in Latin America's under New Left regimes, *Journal of Human Development and Capabilities,* Vol. 11, No. 1, pp. 85-114.
[2] Бекер, Е., (2005), Економски аспекти глобализације, *Привредна изградња,* Вол.48, Бр. 3-4, Савез економиста Војводине, Нови Сад, стр.147.

који су показали да половина светске популације живи са мање од 2$ дневно и да 80% светског становништва поседује свега 20% укупног светског бруто домаћег производа, али и то да је присутна велика разлика и унутар богатих земаља.[3]

Нарушени односи у расподели доходака и богатства узрочник су велике и растуће неједнакости, као једне од најнегативнијих страна тржишне економије. Спровођењем процеса дерегулације и либерализације тржишта током 80-их XX века, принцип правичности у исплати личних примања је елиминисан, а истовремено је дошла до изражаја доминантна позиција менаџера који, захваљујући преговарачкој моћи, максимирају своје приходе. На пример у САД, у периоду од 1980 до 2010. године, популацији са ниским платама (доњих 90%), зараде су порасле само око 15%, док је 1% горње популације остварио раст од готово 150%, а 0,1%, оних који су на самом врху, имали су раст већи од 300%. У међувремену, промене у богатству биле су још драстичније.

Организација за економску сарадњу и развој у свом извештају указује на континуирани раст економске неједнакости и повећање јаза између најбогатијих и најсиромашнијих. Дугорочни пораст неједнакости доводи не само до социјалних и политичких проблема, већ и до економских. Дугорочни пораст економске неједнакости има теденцију да доведе до смањења раста БДП, односно негативно се одражава на дугорочни привредни раст, што угрожава одрживост саме економије. Током последњих деценија, у многим земљама, чак 40% становништва слабијег имовног стања имало је мало користи од оствареног привредног раста, а у појединим случајевима реална примања су опала. Услед тога, због ниских примања, људи су спречени да остваре свој потенцијал, када нема раста економских капацитета и отварања нових радних места, што има негативне импликације на економију у целини.

У већини земаља јаз између богатих и сиромашних је на највишем нивоу у последних 30 година. Данас, 10% најбогатијег становништва зарађује 9,6 пута већи доходак у односу на 10% најсиромашнијих. Током 80-их овај однос је био 7:1, током 90-их 8:1, док је почетком новог миленијума износио 9:1.

[3] Миловановић, Г., Веселиновић, П. ,(2009), *Глобализација и транзиција*, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, стр. 347.

За успоравање или заустављање негативног тренда повећања економске неједнакости неопходно је увођење нових економских мера, као што је прогресивно опорезивање, загарантоване минималне зараде, и др. Поред економских мера, неопходно је и увођење мера које би деловале на неекономске узрочнике повећања неједнакости, као што су укидање расне и полне дискриминације, јачање синдикалних права и слично. У циљу одрживог смањења неједнакости неопходна је и примена социјалних мера, као што су ојачавање програма социјалне заштите, побољшање квалитета здравствених услуга, побољшање приступа образовним институцијама, и слично. Поједине земље примењују програме и стратегије који доводе до смањења неједнакости, тако да позитивне резултате ових стратегија треба применити и у другим деловима света који се суочавају са истим проблемом.

Структура светске привреде мења се динамично, под утицајем промена у технолошким поступцима, променама у тражњи и склоностима купаца и под утицајем других фактора. Те промене се увек крећу у корист оних земаља чији се производи супституишу новим производима. То се директно одражава на токове увоза и извоза роба, услуга и фактора производње. Дугорочна анализа тражње на светском тржишту указује да тече стално преструктурирање, многи производи се мењају, нестају и настају. Нарочито долази до трајног релативног пада тражње за примарним производима у корист финалних производа. Тако је удео примарних производа опао од 50% укупног светског извоза у 1956. години на 33,5% у 2008. години. У исто време удео индустријских производа повећан је од 50% на 66,5% укупног светског извоза. Од сировина највећу тражњу бележе енергенти, посебно нафта и гас. Међу индустријским производима највећу тражњу бележи електроника, аутомобили, машиноградња и хемијска индустрија, посебно фармација, а појављују се и нове привредне гране као космичка индустрија, генетски инжењеринг, итд. На пример, електроника и рачунарство за неколико последњих година направиле су бум, па у светској трговини учествују са преко 1700 милијарди долара, око 21% укупног светског извоза.

У развоју најбоље пролазе оне земље чија се извозна структура састоји од оних, на светском тржишту тражених производа, а то су увек земље на високом степену економског развоја. У извозу земаља у развоју, преко 80% учествују примарни производи, дакле производи на чију се штету врше дугорочна структурна померања у

светској привреди. Ове земље, услед тога, имају лошу преговарачку позицију у спољнотрговинским пословима у односу на развијене земље, као и неповољан утицај спољне трговине на национални привредни развој. На њих се посебно неповољно одражава криза у светској привреди, протекционизам у развијеним земљама, презадуженост, неповољна кретања цена, камата и девизних курсева у светској привреди и сл.

Свет XXI века ће сигурно, по много чему, бити глобалан. Па ипак, и поред велике отворености и међусобне зависности, које прате глобализацију, а омогућене су бумом информационих, комуникационих и транспортних технологија, не примећује се значајније повећање економске, грађанске, правне, институционалне, политичке, културне и цивилизацијске хомогенизације света. Парадокс глобалних неједнакости је превише уочљив и то је можда најтања везивна нит глобализације.[4]

Развој информационо-комуникационих технологија доводи до сталног проширења технолошког јаза између развијених земаља и земаља у развоју, али и између самих земаља у развоју, што доводи до разлика у економском развоју земаља. Употреба информационо-комуникационих технологија у свим економским сферама доводи до побољшања, односно бржег економског раста и сустизања развијених земаља. Инвестиције и технолошке иновације обезбеђују остваривање виших стопа економског раста, тако да владе појединих земаља треба да подстичу иновације, предузетништво и инвестиције.

После XIX века САД су полако преузеле прво место од британске империје позајмивши најбитније технологије уз сопствени допринос у хемијској и електро-индустрији као и кроз пионирску предност у производњи аутомобила, ваздухоплова, софтвера и хардвера. После другог светског рата САД су успеле да одрже глобалну економску доминацију захваљујући иновативности и имплементацији нових технологија. Почетком XXI века лагано слаби вођство САД у технолошким иновацијама, док је иновативност Кине у примењеној науци и технологији на узлазној линији. Како данас азијске земље пуно улажу у истраживање и развој оне изазивају САД на традиционалној позицији захваљујући којој је доминирала. Оно што

[4] Krugman, P., (2014), *Why We're in a New Gilded Age*, New York Review of Books, str.49.

је још увек стање ствари јесте да су САД водећа глобална сила захваљујући економско-технолошкој супериорности.

ЕКОНОМСКА ПОЗИЦИЈА СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА У САВРЕМЕНИМ ГЛОБАЛНИМ УСЛОВИМА

Упркос жестоким напорима да се одбрани империјално понашање САД и њене афирмације као доминантне нације, очигледно је да су САД изгубиле свој статус хегемона. Иако САД представља најјачу економску и војну моћ на свету, долази до слабљења њене доминације, која је проузрокована озбиљним развојним слабостима. Релативно слабљење привреде САД, односно смањење њеног удела у светском БДП, посебно је изражено од почетка 2000. године, али је криза крајем 2008. године додатно убрзала слабљење доминације САД, односно смањење њеног удела у глобалном БДП. Поред тога, видљиво је и смањење прилива страних директних инвестиција. Иако се вредност извоза САД повећао након кризе, САД су изгубиле улогу највећег светског извозника, будући да је на њено место доспела Кина.

Извесно је да САД постају слабија фигура на међународној сцени. Слабљење доминације САД огледа се и у слабљењу доминације долара. Економски развој других држава, а пре свега Кине, као и неповољни макроекономски показатељи САД довели су у питање улогу долара као носеће валуте међународног монетарног система. Смањење глобалне доминације долара има како економске, тако и политичке последице по САД. Долар је носећа валута чија економска атрактивност привлачи тржишне актере да га користе као светски новац. Проблем статуса долара као водеће валуте везује се за то да ли ће САД морати да користе своју моћ у будућности да би очувале међународну позицију долара.[5] Дакле, битан елемент америчке глобалне доминације је долар као резервна валута. Појава евра 1999. године благо је уздрамала статус долара, а реално је очекивати да би у наредним годинама озбиљан изазивач монетарној супремацији САД могао да буде кинески јуан. Наиме, монета Кине већ дуже време има растућу улогу у међународној трговини, док би очекивана потпуна конвертибилност јуана у наредним годинама и с тим повезано продубљивање финансијског тржишта најмногољудније

[5] Милошевић, А., Живојиновић, Д., (2013), *Ми у долар (не) верујемо –последице смањења глобалне улоге долара по укупну моћ Сједињених америчких држава*, Годишњак 2013, Факултет политичких наука, Београд, стр.94.

земље, могло да повећа значај ове монете. Долазеће промене не значе да ће долар потпуно изгубити међународни статус, већ ће америчка валута постати само „једна од неколико валута које ће делити међународну улогу”.[6]

Бројне пројекције, укључујући и оне од стране угледног часописа Економист, процењују да ће БДП Кине да расте по већој стопи у односу на Америку и да ће Кина почетком следеће деценије сустићи Америку, што је приказано на наредном графикону.

Економист полази од претпоставке да ће током наредних година Кина остварити раст у просеку од 7%, а Америка од 2,25%. Даље, претпоставља се да ће инфлација бити у просеку 3% у Кини и 1,8% у Америци, а јуан би у просеку ојачао 3% годишње. На основу ове комбинације претпоставки, Кина ће престићи Америку 2021. године.

Графикон 1. БДП Кине вс. Америке

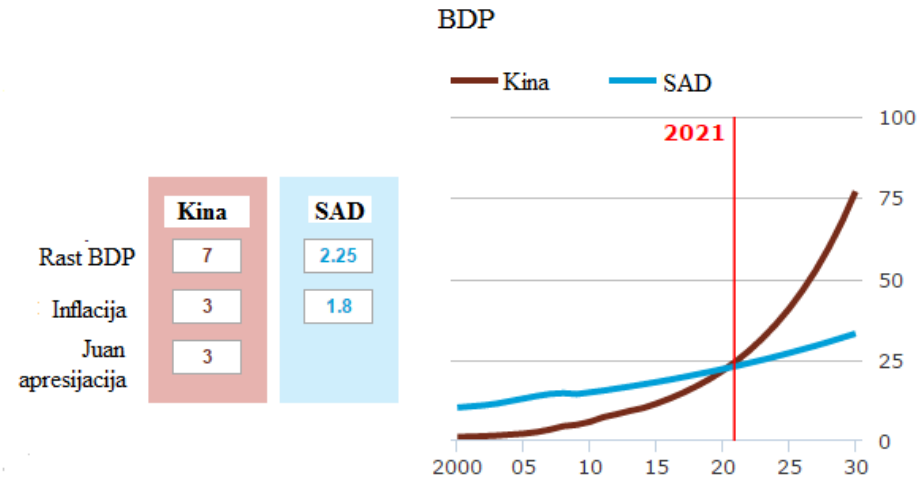

Izvor: The Economist, (2014), Chinese and American GDP forecasts: Catching the eagle, The Economist. http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/08/chinese-and-american-gdp-forecasts

Према истраживањима спроведеним у Европској комисији, стопа раста глобалне економије ће остати приближно константна, односно стопа раста светског БДП, мерена текућим ценама, бити 4,4% до 2030. године, док ће стопа раста светског БДП према паритету

[6] Николић, Г., (2015), *Распоред глобалне економске моћи почетком 20-их година 21. столећа*, Институт за европске студије, Београд, стр.93.

куповне моћи остаће непромењена (3,8%) до 2030. године. Таква стопа раста ће подразумевати, као што је приказано на наредном графикону, да ће се светски БДП удвостручити до 2030. године, док ће БДП Кине бити три пута већи него сада.

САД су током прве деценије XXI века суочене са лаганим смањењем глобалне моћи: економске, војне, политичке и тзв. „меке“ моћи. Главни изазов доминацији САД су нови глобални играчи, односно јачање економија БРИК и међународне улоге Г-20. САД оцављају глобалну економску доминацију захваљујући инвентивности и имплементцији нових технологија.

Данас, азијске земље пуно улажу у истраживање и развој и тако изазивају САД на традиционалној позицији захваљујући којој је доминирала. Међутим, релативно су мале шансе да неке од ових земаља понуде супериорнију технологију и изнедре алтернативни економско-културолошки модел, који ће бити глобално атрактиван. Кључна тачка рањивости доминантне позиције САД је питање економичности, односно трошкова (однос између користи и терета империјалне политике).

Графикон 2. Поређење раста БДП (ППП)[7] у периоду 2010-2030. година

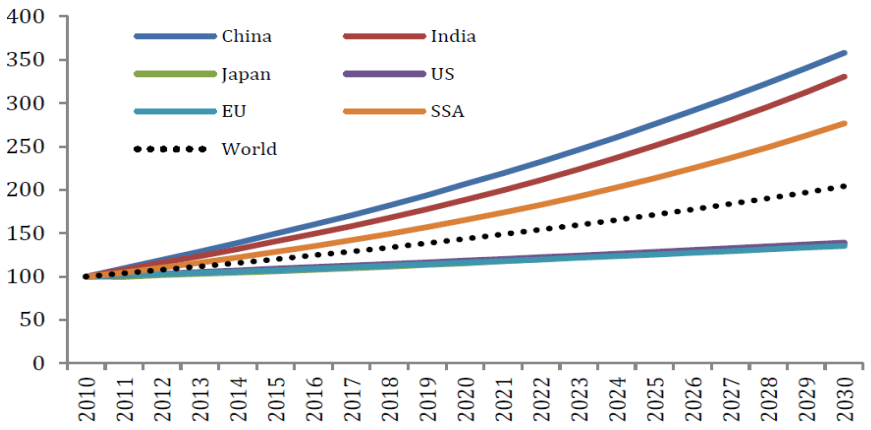

Izvor: Gros, D., Alcidi, C., (2013), The Global Economy in 2030: Trends and Strategies for Europe, ESPAS, str.59.

[7] БДП израчунат према паритету куповне моћи (пурцхасинг повер париту - ППП) омогућава реалније сагледавање реалне економске снаге земље, односно животног стандарда

САД су и даље водећа глобална сила, захваљујући могућности да снажном дипломатијом и мрежом савезништва у свету углавном „прогурају“ своје приоритете, војној супремацији и доминирајућем англосаксонском културном обрасцу. САД ће остати економско-технолошки супериорна, али мање ефикасна због коришћења асиметричних стратегија других. САД и даље доминирају светом, али не само због економске и војне надмоћи, већ и због релативне атрактивности идеја и вредности на којима оне функционишу. Поред економске и војне моћи, степен политичког утицаја САД у међународном систему је без преседана.

Наставак тренда дисперзије глобалне моћи САД, који је карактеристичан за почетак XXI века, биће убрзан услед појаве нових глобалних играча, тренутне економске кризе, потенцијалног ширења регионалних блокова, итд. Дисперзија глобалне моћи САД води ка мултиполарности, тако да ће нови светски поредак бити стабилнији, али уз водећу улогу САД.

САД представљају силу која је и даље појединачно најснажнија, али полако губи глобалну битку, будући да се смањује њен ауторитет и моћ на глобалном плану. Америка као суперсила доминира једино на војно-политичком плану, док у свакој другој димензији – индустријској, финансијског, културној, глобална моћ се расподељује све даље од америчке доминације. На смањење глобалне моћи САД највише утиче раст земаља у развоју, затим земаља Европске уније и првенствено Кине.

ЕВРОПСКА УНИЈА – КЉУЧНИ ЕКОНОМСКИ ПАРТНЕР НА ПОДРУЧЈУ ЕВРОПЕ

Европска унија је регионална организација европских држава кроз коју чланице остварују заједничке циљеве, као што су: уравнотежен привредни и друштвени развој, висок степен запослености, као и заштита права и интереса грађана. Европска унија се данас узима као најзначајнија регионална економска интеграција у светским размерама и као модел интеграције на који се угледају многи региони у свету. Она је постала најзначајнији светски извозник и веома моћан субјект у савременим међународним односима.[8]

[8] Јелисавац, С., (2009), Прелазни споразум о трговини између ЕУ и Србије, и његова почетна примена, *Међународна политика*, бр.1134, Институт за међународну политику и привреду, Београд, стр. 26-27

Европска унија представља највећу економију на свету и заузима веома високу позицију када је у питању глобална економија. Европска унија представља један од најбољих региона за трговину и највећих "играча" на глобалној трговинској сцени, захваљујући отворености трговинског режима и јединственој трговинској стратегији која важи за свих двадесетосам земаља чланица. Европска унија представља највећи трговински блок на свету, односно најзначајнији светски извозник, али и највећи произвођач роба и услуга. Европа је постала дубоко интегрисана у глобална тржишта и захваљујући лакоћи савременог транспорта и комуникација, олакшана је куповина, продаја и транспорт производа широм света, што омогућава компанијама свих величина из Европске уније да тргују изван европског континента.

Европска унија остварује високе стопе раста националног производа, које су веће и од САД. Оно што је карактеристично јесте да мање развијене земље чланице остварују стопе раста које су изнад просека, што указује на успешну имплементацију заједничких политика.

Укупне инвестиције у Европској унији износе нешто мање од једне петине (испод 20%) бруто домаћег производа. Стопа инвестиција је дугорочно стабилна, при чему је нижа у најразвијенијим земљама чланицама и креће се до једне шестине бруто домаћег производа, док у новим и слабије развијеним земљама чланицама уније достиже чак и до једне четвртине аутпута.[9]

Међународна трговина Европске уније са остатком света у 2015. години је процењена на 3517 милијарди евра (увоз и извоз заједно). И извоз и увоз је повећан у односу на претходну годину, при чему је извоз повећан за 88 милијарди евра, док је увоз повећан за 35 милијарди евра. Као резултат тога, трговински суфицит Европске уније је повећан са 11,1 на 64,2 милијарде евра.

Немачка је најзначајнија држава чланица Европске уније како у погледу трговине са осталим земљама чланицама, тако и у погледу трговине са земљама које нису чланице. У 2015. години извоз Немачке чини 28,2% извоза ЕУ у земље које нису чланице, док увоз

[9] Поповић, Г., Савић, М., (2014), Утицај страних директних инвестиција на економски раст у Европској унији, *Economics*, Оикос институт, Бијељина, стр. 5-22.

Немачке чини 18,8% увоза ЕУ из остатка света. Поред Немачке, највећи извозници ЕУ су Велика Британија (12,9%), Француска (10,5%) и Италија (10,4%), док највећи увозници су Велика Британија (15,2%), Холандија (14,4%), Француска (9,5%) и Италија (8,9%). Највећи трговински суфицит у трговини са остатком света оствариле су Немачка (179,4 милијарде евра), Италија (33,7 милијарди евра) и Ирска (29,3 милијарди евра).

Анализирајући најзначајније партнере у трговини, Европска унија највише извози у САД, док је Кина друга значајна дестинација за извоз производа Европске уније. Седам највећих тржишта за извоз производа Европске уније су: САД, Кина, Швајцарска, Турска, Русија, Јапан и Норвешка и оне чине више од половине (51,3%) извоза Европске уније. Седам највећих тржишта за увоз производа су исти као и за извоз, али је њихов распоред нешто другачији. Европска унија највише увози из Кине, затим из САД, на трећем месту је Русија, а затим следе Швајцарска, Норвешка, Турска и Јапан. Ових седам земаља чине 59,8% увоза Европске уније.

Европска унија доприноси процесу глобализације тако што обезбеђује земљама чланицама слободно кретање роба, услуга, радне снаге и фактора производње. Путем појачане трговине, страних директних инвестиција и сарадње у многим областима, Европска унија се приближава многим тржиштима и повезује са осталим деловима света, чиме доприноси савременом процесу глобализације и представља најјачу регионалну економску организацију у свету.

ЕКОНОМСКА ПОЗИЦИЈА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ КИНЕ У САВРЕМЕНИМ ГЛОБАЛНИМ УСЛОВИМА

Народна република Кина је најмногољуднија земља на свету са преко 1,36 милијарди становника.[10] Смештена је на истоку Азије и простире се на површини од око 9,6 милиона квадратних километара, што је чини трећом по величини земљом у свету. Кина располаже са 12% светских минералних сировина, а сматра се и производном радионицом света, са високо квалификованом радном снагом и ниским трошковима плата.

[10] World Bank, (2016), World Development Indicators, http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators&preview=on

Кина је у последњих тридесет пет година остварила импресивне стопе економског раста, спроводећи реформе које су омогућиле да изразито сиромашна, затворена, планска привреда постане највећи светски извозник и најатрактивнија земља за страна улагања. Кина континуирано бележи високе стопе раста, висок прилив страних директних инвестиција, суфицит платног биланса и текућег рачуна, високе стопе штедње, као и највеће девизне резерве у свету. Иако је убрзан економски раст побољшао животни стандард Кинеза, велики део становништва се још увек бори са екстремним сиромаштвом.[11]

Спровођење реформи у пољопривреди и индустрији дало је позитивне резултате, тако да је Кина постала свесна да мора да се отвори за размену са остатком света, како би обезбедила неопходан капитал који ће подржати развој пољопривреде и индустрије улагањем у нове технологије и опрему. Ово је утицало на убрзан развој Кине. Поред предности у ниским трошковима радне снаге, светска конкуренција је приморала Кину да модернизује производњу и производи висококвалитетне производе. Влада је стимулисала извоз, кроз субвенције, пореске олакшице и бројне друге мере, а највећа трговачка лука у Азији – Хонг Конг је омогућила да кинески производи освоје светско тржиште. Највећи део девизних средстава, насталих извозом, коришћен је за увоз нових машина и опреме, што је допринело да Кина брзо постане главни конкурент највећим светским трговцима.

Данас је Кина највећи извозник у свету, при чему највише извози у САД и Европску унију, док је на другом месту као највећи увозник. На увећање кинеског извоза додатно су утицале стране директне инвестиције. СДИ су помогле кинеским предузећима да лакше приступе новом капиталу, модерним технологијама и страним тржиштима. Отварање кинеске привреде обезбедило је прилив више стотина милијарди долара страних директних инвестиција. Скоро све највеће светске компаније схватиле су предности инвестирања пројеката у Кини, али инвестирање у Кину је могуће само уколико транснационалне компаније постану партнери са кинеским партнерима кроз заједничка улагања, што значи управљање према кинеској пословној пракси.[12]

[11] Ковачевић, С., Бојић, Д., (2014), Економски систем Кине – реформе и економски раст, *Acta Economica,* God. XII, бр.21, Економски факултет, Бања Лука, стр.67.

[12] Оп. цит., стр.71-73.

Кина представља најбрже растућу економију, тако да је између 1978. и 2009. године кинеска економија расла по просечној годишњој стопи од 9,9%, што је знатно више од светског просека за тај период. Рекордан раст БДП, стални раст извоза који премашује увоз и обезбеђује раст девизних резерви, као и отвореност кинеске привреде обезбеђују раст прилива страних директних инвестиција. Међутим, упркос растућим стопама раста БДП, БДП по становнику у Кини је низак и налази се испод БДП по становнику развијених земаља.

Глобална финансијска криза која се негативно одразила на најразвијеније економије света, Кину је једва само „окрзла“. Утицај финансијске кризе на Кину огледао се у паду екстерне тражње, што је довело до економског успоравања, потешкоћа за предузећа и повећања незапослености. Раст БДП је такође опао под утицајем финансијске кризе, односно смањења екстерне тражње, али је и даље бележио значајан раст. Велика домаћа тражња и мере усмерене ка домаћим секторима и њиховом расту, помогли су да се оствари снажан раст чак и у условима смањења екстерне тражње.
Поред имплементације реформи и политике отварања, која је имала за циљ смањење економског заостатка за развијеним земљама, основни разлози вишедеценијског високог раста економије Кине била је јефтина радна снага.

Кина је у децембру 2001. године приступила Светској трговинској организацији. Либерализација трговине и отварање кинеског тржишта страној конкуренцији довела је до раста конкурентности и развоја предузетништва, чему је нарочито допринело присуство нових технологија, материјала, полупроизвода и производа из иностранства.[13]

Као важан фактор експанзије извоза Кине често се наводи потцењен курс националне валуте, што је у одређеној мери и тачно, али је раст извоза у великој мери био концентисан на производе високих технологија, као што су лаптопови, мобилни уређаји, ЛЦД дисплеји и интегрисана електронска кола. Индустријска политика посебно подстиче извоз производа високе технологије, што је допринело

[13] Антевски, М., (2013), Основе и одрживост новог модела раста кинеске економије, *Међународни проблеми*, 65 (4), Институт за међународну политику и економију, Београд, стр. 426-427.

позиционирању Кине за еспанзију глобалне тражње за овим производима.

Структура спољне трговине Кине претрпела ја значајне промене у погледу повећања обима и квалитета. У укупном извозу Кине забележен је пораст индустријских производа, а нарочито капитално интензивних производа и производа високих технологија, док је смањен удео радно интензивних производа. Озбиљне промене су се десиле и у структури увоза, од којих су главне промене ишле у правцу раста увоза горива и руда, хране и сирована. Највећи извозни потенцијал Кине јесте и биће у капитално и технолошко интензивним индустријама.[14]

Брз темпо економског раста у Кини у последње три деценије је углавном базиран на доприносу сектора становништва. Раст пропорције радно способног становништва у укупном становништву обезбеђују земљи прилику да се позиционира тако да високе стопе штедње, велике инвестиције и брз економски раст могу бити постигнути. Међутим, становништво Кине стари, што доводи до раста удела радно способног становништва, што доводи до опадања стопа штедње и успоравања економског раста.

ЕКОНОМСКА ПОЗИЦИЈА РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ У САВРЕМЕНИМ ГЛОБАЛНИМ УСЛОВИМА

Након распада Совјетског савеза 1991. године, економија новоформиране Руске Федерације је доживела слом, који је трајао све до 1998. године. Константан пад бруто домаћег производа, висока стопа инфлације и незапослености само неки од индикатора који осликавају кретања економије Русије током деведесетих година, односно након распада СССР-а. Економска криза се наставила до пред крај XX века, а опоравак руске привреде и почетак реформи почиње 1998. године. Те године извршена је велика девалвација руске рубље, што је омогућило почетак оздрављења руске економије. 31. децембра 1999. године долази до смене на врху власти, и на дело државе, уместо Бориса Јељцина долази Владимир Путин. Ова година представља почетак буђења „Руског медведа",

[14] Оп.цит., стр. 429-430.

како се руска привреда називала у круговима америчких економиста.[15]

Са доласком Путина настаје привредни опоравак и стабилизација Русије, као и повратак Русије на међународну сцену. Русија је све више активна у борби за мултиполарни свет, односно бори се против униполарног света који гради САД. Глобализација је кључни покретач прерасподеле моћи, а огроман економски раст у земљама у развоју, посебно у Азији, омогућио је борбу за мултиполарност.

У првој деценији XXI века, дешавања на глобалном енергетском тржишту, односно вишеструки раст цена енергената, нафте и гаса, на чијем извозу се базира руска економија, допринели су стабилизацији и консолидацији руске државе. Високи приходи од продаје енергената имали су стабилизирајући ефекат, а енергетски потенцијал и вешто вођење енергетске политике су један од кључних механизама обнове моћи и потврђивања глобалног значаја Русије.

Савремену еру руске економије одликују пет карактеристика. Прво, државно власништво се повећало у секторима као што су финансије, енергетика, саобраћај, али је ојачана и улога државе у индустрији кроз стварање вертикално интегрисаних националних шампиона. Друго, стратешки извоз енергије се све више користи као инструмент спољне политике. Треће, структурне реформе су извршене, док су пензионе, здравствене и образовне реформе у застоју. Са стагнацијом економског раста, реформе могу постати нужност. Четврто, удео екстремног богатства у руској привреди је порастао, тако да постоји 111 Руса милијардера, према Форбсовој листи за 2014. годину, чије богатство чини трећину богатства земље. Пето, агресивна спољна политика донела је економске санкције од стране Европске уније и САД, које је Русија пребродила боље него што се предвиђало.[16]

Почевши од 1999. године, па до средине 2008. године, побољшани економски услови допринели су значајном степену економске стабилизације у Русији. Русија је доживела снажан економски раст у десетогодишњем периоду, тако да је њен реални БДП растао у просеку 6,9% годишње. Позитивни тренд раста БДП-а утицао је на

[15] Његић, J., (2008), Финансијска политика Руске Ферерације и утицај на развој руске привреде, *Школа бизниса*, Нови Сад, Бр.3, стр.35.
[16] Djankov, S., (2015), *Russia's Economy under Putin: From Crony Capitalism to State Capitalism*, Peterson Institute for International Economics, p.1.

пораст животног стандарда, односно пораст зарада и пад незапослености и допринео је економској стабилизацији. Економском успеху Русије допринеле су високе цене нафте.

Корени снажног економског раста Русије огледају се у порасту спољне трговине и токова капитала. Руски извоз је повећао вредност са 75,5 милијарди долара у 1999. години на 471,6 милијарди долара у 2008. години, док се увоз повећао са 39,5 на 291,9 милијарди долара. Као резултат тога, Русија је искусила брзо повећање трговинског суфицита са 36 милијарди на 179,7 милијарди долара у 2008. години. У 2009. години Русија остварује негативну стопу раста БДП-а, док у 2010. години долази до опоравка од последица кризе, али је интензитет опоравка привреде слабији и успоренији, на шта указују мање стопе раста БДП у односу на период пре кризе.

Узроци успореног економског раста Русије долазе из два извора: а) нагли пад прихода од извоза нафте и смањење кредитног потенцијала, чиме се успорава и инвестициона и потрошачка активност; и б) пад вредности рубље, будући да упркос високим девизним резервама веома је тешко бранити вредност националне валуте девизним резервама у условима спољних негативних утицаја.

Русија настоји да очува и свој традиционално доминантан утицај и да подстиче сарадњу са земљама на постсовјетском простору, односно које данас чине Заједницу независних држава. Истовремено настоји да ојача своју позицију и улогу у међународном поретку, кроз процес стварања система вешто испланираних, паралелних и испреплетених савезништава у билатералном и мултилатералном формату на постсовјетском и ширем, евроазијском простору. Траба напоменути да је Русија и чланица Светске трговинске организације, члан Г-8 и Г-20 високо развијених економија.

Русија је највећи светски произвођач сирове нафте, а други по величини произвођач природног гаса у свету. Поред тога, Русија производи и значајне количине угља. Русија је главни произвођач, али и извозник нафте и природног гаса, тако да су ови природни ресурси главна покретачка снага руске економије. Енергетски сектор чини тек четвртину руске производње, али обезбеђује 70% БДП. Извоз енергената чини више од 60% руског извоза, а најзначајнији трговински партнер је Европска унија.

Пад цене нафте утиче на руску економију, али не игра значајну улогу. Пад цене нафте утиче на смањење државних прихода, али не утиче на нафтну индустрију Русије. Производња нафте је на веома високом нивоу, а девалвација рубље утиче на смањење трошкова производње, који иначе нису велики, тако да је руска нафтна индустрија конкурентна.

Примарни циљ енергетске спољне политике Русије јесте продор на нова тржишта за продају нафте и гаса, односно преусмеравање извоза енергената ка Азији. У том циљу, Русија блиско сарађује са Кином и почела је изградња гасовода Снага Сибира, која окреће економију Русије према Азији у циљу смањења зависности од Европе као извозног тржишта.

УЛОГА ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ У САВРЕМЕНИМ ГЛОБАЛНИМ УСЛОВИМА

Последњих деценија дошло је до великих промена у светској привреди, тако да ће у наставку бити сагледане земље у развоју и њихова улога у глобалним економским условима.

Групу земаља у развоју чини 166 земаља које насељава скоро 6 милијарди становника. Око 7,3 милијарде становника живи на планети, од чега 81,5% живи у земљама у развоју, 4,2% у земљама у транзицији и 14,3% живи у развијеним земљама. С друге стране, око 59% светског производа ствара се у развијеним земљама, 38% у земљама у развоју и око 3% у транзиционим земљама. На основу овога можемо закључити да мали део светског становништва који живи у развијеним економијама доприноси остваривању надпросечног високог удела у светској привреди.

На основу података UNCTAD-а може се закључити да постоји тенденција благог раста учешћа земаља у развоју у светској привреди путем повећања учешћа ових земаља у светском БДП. Међутим, то не значи да временом смањује јаз у развијености, јер поред БДП, сваке године расте и број становника, тако да је потребно сагледати и кретање БДП по глави становника.

Посматрајући БДП по становнику може се видети очигледна разлика између карактеристичних група земаља. Развијене земље имају БДП по становнику који веома одскаче од просека земаља у развоју и светског просека. Проблем је у томе што БДП по становнику код

свих група земаља константно расте, ако код развијених земаља тај раст је далеко већи од раста земаља у развоју. На пример, у 2014. години просечан БДП по становнику у земљама у развоју износио је око 5.000 USD, у земљама у транзицији око 8.700 USD, док је у развијеним земљама износио преко 43.000 USD. Земље у развоју имају просечан БДП по становнику који је мањи од светског просека. Из свега наведеног, неоспоран је закључак да је присутан тренд пораста неједнакости у расподели светског богатства (дохотка) између развијених земаља и земаља у развоју. Ово је један од основних проблема савремене светске привреде и један од основних аргумената противника глобализације. Поред тога, треба истаћи да постоје земље у развоју које су успеле да пређу у категорију развијених земаља и то путем стратегије већег укључивања у светске економске токове и развојне стратегије базиране на извозно-оријентисаном расту.

Положај земаља у развоју у светској привреди може се сагледати и са аспекта њиховог учешћа у приливу страних директних инвестиција и светској трговини. Земље у развоју бележе тренд повећања учешћа у светским токовима прилива страних директних инвестиција. На основу расположивих података може се видети да је учешће у токовима прилива страних директних инвестиција у земљама у развоју променљиво током времена, будући да су међународни инвестициони токови осетљиви на догађања у светској привреди. Последњих десетак година приметно је смањење учешћа развијених земаља уз истовремени раст учешћа земаља у развоју у приливу страних директних инвестиција. У 2014. години учешће земаља у развоју у приливу страних директних инвестиција износило је 55% и забележило је историјски максимум, док је учешће развијених земаља износило 41%, а преосталих 4% отпадало је на земље у транзицији.

Као и код учешћа у приливу страних директних инвестиција, забележен је и тренд раста учешћа земаља у развоју у светској трговини. У овом случају, приметан је тренд благог повећања учешћа земаља у развоју у светској трговини уз истовремено благо смањење учешћа развијених земаља. У 2014. години учешће земаља у развоју у светској трговини износило је 42%, док су развијене земље остариле учешће од 54%, а преосталих 4% отпадало је на земље у транзицији.[17] На основу претходног можемо закључити да

[17] http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx

постоји тренд благог повећања удела земаља у развоју у светској привреди.

ЗАКЉУЧАК

Померање тржишта економске и регионалне моћи није нов феномен. Кроз економску историју, глобални раст је увек био ношен од стране одређеног броја земаља. Клатно економске и регионалне моћи досада се померило два пута, први пут са Истока на Запад и, други пут, са Запада на Исток.

Последњих година долази до стагнације индустријски развијених земаља што ојачава идеју да се глобална економија налази на прекретници у смислу ребаланса економске моћи између развијених земаља и земаља у развоју. Промене у дистрибуцији економске моћи су већ видљиве и огледају се у све значајнијој улози земаља у развоју, међу којима предњачи Кина. Треба нагласити да је кинески тро-и-по-деценијски раст је заснован на реформској политици, повољном међународном окружењу и адекватној демографској структури. Уз повољну демографску структуру Кина је успела ефикасно да искористи значајне природне ресурсе. Снажан техничко-технолошки развој је најзначајнији фактор раста кинеске економије, а он је условљен ефикасном економском политиком.

Све више економских индикатора указује да је присутна прерасподела глобалне економске моћи у свету, а Глобална економска криза је додатно убрзала овај процес.

Све је извесније да је свет пред уласком у нови међународни поредак који се заснива на мултиполарности. У модерној историји, Кина је постала водећа индустријска сила света и највећи глобални извозник. Додатно јачање земаља Истока је условљено регионализацијом светске привреде. Створен је и тзв. алтернативни економски простор који карактеришу различити економски споразуми међу којима је најзначајнија групација BRICS. Институционализација земаља BRICS, односно креирање Развојне банке и Заједничког фонда резервних валута, као пандама ММФ и Светској банци, наговештава промену будуће структуре у новом

http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators&preview=on

светском поретку. Ове институције одражавају доминантну лидерску позицију Кине. Поред убрзаног економског раста и развоја земаља BRICS, пре свега Кине, Русије и Индије, присутан је и убрзан економски раст и развоја земаља АСЕАН, али то су мале економије, које немају значајнијег удела у глобалној економији.

Процењује се да ће економија Кине, вођена снажном извозно оријентисаном индустријом, почетком следеће деценије надмашити економију Америке. Међутим, САД ће остати доминантна војна сила. Поред тога, Европска унија ће и даље остати снажан глобални играч, али ће бити фокусирана на себе, односно на питање проширења и санирање ефеката кризе. Међутим, промене у расподелу глобалне економске моћи неће бити брзе, тако да ће почетак двадесетих година XXI века, бити сличан данашњем, уз нешто веће учешће земаља у развоју.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антевски, М., (2013), Основе и одрживост новог модела раста кинеске економије, *Међународни проблеми,* 65 (4), Институт за међународну политику и економију, Београд, стр. 421-436.
2. Бекер, Е., (2005), Економски аспекти глобализације, *Привредна изградња,* Вол.48, Бр. 3-4, Савез економиста Војводине, Нови Сад, стр. 135-153.
3. Cornia, G. A., (2014), Income distribution in Latin America's under New Left regimes, *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 11, No. 1, pp. 85-114.
4. Djankov, S., (2015), Russia's Economy under Putin: From Crony Capitalism to State Capitalism, Peterson Institute for International Economics. pp. 1-8.
5. Gros, D., Alcidi, C., (2013), *The Global Economy in 2030: Trends and Strategies for Europe,* ESPAS.
6. Јелисавац, С., (2009), Прелазни споразум о трговини између ЕУ и Србије, и његова почетна примена, *Међународна политика,* бр.1134, Институт за међународну политику и привреду, Београд.
7. Ковачевић, С., Бојић, Д. (2014). Економски систем Кине – реформе и економски раст, *Ацта Ецономица,* Год. ХИИ, бр.21, Економски факултет, Бања Лука, стр. 67-85.
8. Krugman, P., (2014), *Why We're in a New Gilded Age,* New York Review of Books.

9. Миловановић, Г., Веселиновић, П., (2009), *Глобализација и транзиција,* Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац.
10. Милошевић, А., Живојиновић, Д., (2013), *Ми у долар (не) верујемо –последице смањења глобалне улоге долара по укупну моћ Сједињених америчких држава,* Годишњак 2013, Факултет политичких наука, Београд.
11. Николић, Г., (2015), *Распоред глобалне економске моћи почетком 20-их година 21. столећа*, Институт за европске студије, Београд.
12. Његић, J., (2008), Финансијска политика Руске Ферерације и утицај на развој руске привреде, *Школа бизниса*, Бр. 3, Нови Сад, стр. 35-38.
13. Поповић, Г., Савић, М., (2014), Утицај страних директних инвестиција на економски раст у Европској унији, *Ецономицс,* Оикос институт, Бијељина.стзр. 5-22.
14. The Economist, (2014), *Chinese and American GDP forecasts: Catching the eagle*, The Economist. http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/08/chinese-and-american-gdp-forecasts
15. Веселиновић, П., (2012), Изазови економске науке у условима глобалне економске кризе, *Економске теме,* (50), 4, Економски факултет, Ниш, стр. 433-450.
16. Wilson, D., Dragusanu, R., (2014), *The Expanding Middle: The Exploding World Middle Class and Falling Global Inequality*, Goldman Sachs Global Economics Paper, No 170.
17. World Bank, (2016), World Development Indicators, http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators&preview=on
18. http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspxhttp://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators&preview=on
19. http://catalogue.nla.gov.au/Record/3033797?lookfor=author:%22Dollar,%20David%22&offset=18&max=26
20. http://www.globalpolicy.org/component/content/article/221/47211.html
21. http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/update/01/pdf/0115.pdf
22. http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ldc2014_en.pdf
23. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/National_accounts_and_GDP

24. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics_explained/index.php/Consumer_prices_inflation_and_comparative_price_levels

ЕКО-СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

ECO, SOCIAL AND ECONOMIC DETERMINANTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

UDC: 347.5:502/504

Славица Мандић[1]
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија, Београд, Србија
Борјана Мирјанић
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија, Београд, Србија
Снежана Лекић
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија, Београд, Србија

Сажетак: *Одрживи развој подразумева скуп економског, социјалног, еколошког и технолошког развоја који је усклађен са потребама заштите и унапређења животне средине и који омогућава садашњим и будућим генерацијама задовољавање њиховох потреба и побољшање квалитета живота. Полазна основа концепта одрживог развоја базира се на међуодносу развоја и животне средине, њиховој међусобној условљености, као и комплементарности развојне политике и политике заштите животне средине уз поштовање еколошких принципа. Циљ рада је анализа утицаја индикатора социјалног, економског, еколошког и технолошког окружења на одрживи развој, при чему ће се указати на неопходност интегрисаног приступа ова четири индикатора еко–социјалног–економског система као претпоставке ефикасне имплементације стратегије одрживог развоја.*

Кључне речи: *одрживи развој, економски развој, социјални развој, еколошки развој, технолошки развој, индикатори одрживог развоја.*

Summary: *Sustainable development implies a set of economic, social, ecological and technological development that is in line with the needs of environmental protection and improvement of the environment and that enables present and future generations to meet their needs and improve the quality of life. The starting point of the concept of sustainable development is based on the interrelationship of development and the environment, their mutual conditionality, as well as the complementarity of developmental and environmental policy with respect to environmental principles. The aim of the paper is to analyze the impact of the indicators of social, economic, ecological and technological environment on sustainable development, pointing out the need for an integrated approach to these four indicators of the eco, social and economic system as a prerequisite for the effective implementation of a sustainable development strategy.*

[1] s.mandic011@gmail.com

Keywords: *sustainable development, economic development, social development, ecological development, technological development, indicators of sustainable development.*

1. УВОД

Како би се у дугом року осигурао концепт одрживог развоја креатори националне социјално–економске политике морају уважити и социјалну димензију као битну детерминанту стабилног одрживог развоја уз истовремено обезбеђење једнаког приступа оскудним ресурсима и правичну дистрибуцију јавних добара.

Према класичном економском схватању присутан је константан друштвено–економски конфликт између ограничених ресурса и неограничених потреба различитих друштвених субјеката. Будући да су оскудни ресурси ограничени, креатори социјално–економских политика нису у могућности да у кратком року уз расположиву технологију утичу на њихово повећање. Да би се разрешио наведени конфликт ограничених ресурса вс неограничених потреба предлаже се супституција неограничених потреба са фундементалним, односно основним потребама.

Глобализација је спој политичких, друштвених, културних и економских фактора. Као иреверзибилан друштвено–економски процес довела је до концентрације глобалног одлучивања у неколико светских центара. Оваквом концентрацијом моћи онемогућено је уравнотежење економског утицаја глобализације. Као последица инсутиционално неспремног окружења да одговори наведеним изазовима, посебно у земљама са ниским нивоом развоја свести о потреби очувања животне средине и одржавања природних ресурса, приметан је дизбаланс социјалног и еколошког развоја.

Како би се успоставила равнотежа социјалног и економског развоја у земљама са традиционалним институцијама окружења, неопходно је прихватити чињеницу о ограничености обновљивих и необновљивих природних ресура, а потом извршити и рационализацију њихове употребе сагласно са драстично умањеним и по обиму и по врстама основних потреба различитих друштвених група.

Полазећи од претпоставке да се под одрживим развојем подразумева скуп економског, социјалног, еколошког и технолошког развоја циљ овог рада је да се изврши анализа утицаја индикатора социјалног,

економског, еколошког и технолошког окружења на одрживи развој. У раду ће се указати на неопходност интегрисаног приступа ова четири индикатора еко–социјално–економског система као стратешке оријентације институционалног окружења ка обезбеђењу одрживог развоја и дугорочног задовољења потреба и унапређења квалитета живота. Улога институционалног окружења је да, између осталог, ширу друштвену заједницу образује о питањима екологије, одрживог развоја, људских и мањинских права, здравствене заштите, права коришћења воде, енергије, значаја технологије, указује на проблеме родне равноправности, дискриминације и све друге културолошке и хумантитарне проблеме (РС Министарство просвете, науке и технолошког развоја – РС МПНТР, 2015).

2. ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПОЈМА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Питање развоја националних економија на почетку XXI века еволуирао је у односу на традиционална теоријска разматрања која су доминирала у другој половини XX века. Од теорије развоја заснованог на „природним“ ограничењима у остваривању високих стопа раста у дугом року уобличава се актуелни развојни концепт одрживог развоја. Модерно схватање развоја, уместо на природне ресурсе, акценат ставља на остваривање компаративних предности, креирање иновација, превођење теоријских знања у нове технологије, као кључне детерминанте брзине раста и развоја националне економије. Некадашње схватање богатства мерено је физичким и финансијским капиталом, док се данас национално богатство исказује као способност остваривања нових знања, идеја, иновација и технологија, односно креирање и располагање хуманим капиталом. Један од основних концепата економике природних ресурса и животне средине јесте концепт одрживог развоја коме данас припада централно место у разматрању дугорочне перспективе опстанка и напретка човечанства. Одрживи развој је истовремено и основни предуслов и крајњи циљ ефикасне организације бројних људских активности.

Иако корени идеје о одрживости сежу и у време класичара економске научне мисли, прекретницу у развоју представља појава књиге „Закон ентропије и економски процес“ аутора Николаса Георгеску–Регена (Nicholas Georgescu–Roegen) 1971. године који је концепт засновао на принципима термодинамике. Идеја о одрживом развоју као међународно општеприхваћеном концепту разматрана је на дебати у оквиру Римског клуба 1972. године када је указано на

дилеме човечанства, пре свега убрзано исцрпљивање природних ресурса (Миленковић, 2000: 263). Ипак, прекретница односа према животној средини, датира из 1972. године када је одржана прва конференција Уједињених нација (УН) о животној средини у Стокхолму, на којој је иницирано оснивање програма УН за животну средину (UNEP – United Nations Environment Programme). Концепт одрживог развоја настао је 1980. године када је Међународно удружење за заштиту природе и ресурса развило стратегију развоја чији је задатак остваривање одрживог развоја кроз заштиту животних ресурса. По Брундланду (Brundtland-Report, 1987) „одрживи развој је онај развој који обезбеђује задовољење садашњих потреба без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе“. Кључна питања о којима се у том контексту говори јесу: 1) интергенерацијска правда – на који начин се будућим генерацијама могу обезбедити услови који неће бити гори од данашњих услова и (2) интрагенерацијска правда – како се ситуација земаља у развоју може поправити упркос чињеници да заоштравање опште еколошке ситуације захтева увођење све оштријих еколошких стандарда у привреди. Концепт одрживог развоја Европска унија (ЕУ) усвојила је 1990. године, а УН 1992. године на Другој конференцији о животној средини у Рио де Жанеиру. Концептом је предвиђено да животну средину не могу очувати и унапредити мере издвојених, парцијалних политика, већ имплементације концепта одрживог развоја.

Одрживи развој је интегрални економски, технолошки, социјални и културни развој који је усклађен са потребама заштите и унапређења животне средине и који омогућава садашњим и будућим генерацијама задовољавање њихових потреба и побољшање квалитета живота. Одрживи развој подразумева да би било „идеално да се раст ослања на рециклажу физичких ресурса, а не на њихово исцрпљивање, уз минимално загађивање средине“ (Gidens, 2007: 626). Битно је успоставити равнотежу између економских и социјалних циљева са циљевима заштите животне средине и природних ресурса.

Одрживо коришћење природних ресурса у економији се схвата као оно које омогућава да раст агрегатне продуктивности употребљених фактора премашује губитке услед експлоатације ресурса, као и њихове евентуалне замене другим ресурсима услед исцрпљивања (Goodstein, 2003: 115). Полазна основа концепта одрживог развоја заснована је на међуодносу развоја и животне средине, њиховој

међусобној условљености, као и комплементарности развојне политике и политике заштите животне средине уз поштовање еколошких принципа.

3. ИНДИКАТОРИ ЗА ПРАЋЕЊЕ ДОСТИГНУЋА КОНЦЕПТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Националним законима се не врши успостављање концепта одрживог развоја, већ они служе за конкретизацију договорених политика и принципа прокламованих националним стратегијама, уз потпуну имплементацију у пракси. С обзиром да је одрживи развој глобално питање потребно га је спроводити путем међународне сарадње и друштва у целини. Национална стратегија одрживог развоја (Стратегија) дефинише одржив развој као циљно-оријентисан, дугорочан (континуиран), свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима. Циљ Националне стратегије одрживог развоја је да доведе до равнотеже три стуба одрживог развоја:

- Економског – остварење континуираног привредног раста, без инфлације и повећања спољне задужености;
- Социјалног – елиминација сиромаштва и свих видова социјалне патологије;
- Еколошког – коришћење природних ресурса и очување животне средине (www.srbija.gov.rssvesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678).

Достигнућа концепта одрживог развоја прате се одговарајућим индикаторима заснованим на савременим еколошким законитостима. Индикаторима се врши идентификација узрочно последичне везе између економске политике и политике заштите и унапређивања животне средине (Вељковић, 2011). Индикатор је валиднији уколико идентификује проблем пре него што он постане озбиљан и уколико сугерише адекватне мере у решавању идентификованог проблема. Индикатор треба да је релевантан, јасан за тумачење, поуздан и заснован на расположивим подацима.

Индикатори одрживог развоја (*Sustainable Development Indicators* – SDI) идентификују међусобну повезаност националне економије, животне средине и социјалног окружења. Проблем приликом креирања најподобнијих индикатора одрживог развоја у домаћим условима је непостојање потребних података којима би мерили

одрживост. Наведено ограничење традиционалне индикаторе чини и даље актуелним за мерење одрживости из следећих разлога:

- доступност потребних података и њихова упоредивост на националном и међународном нивоу;
- креаторима социо–економских политика помажу приликом идентификовања критичних подручја;
- нуде могућност израђивања изведених, комплекснијих индикатора одрживог развоја.

Упркос напорима научне и стручне јавности, укључивања државе, стручних и научних институција још увек није креиран квалитативан општеприхваћен индикатор одрживог развоја. Традиционални економски, социјални и еколошки индикатори, односно индикатори еко-социјалног система (попут годишње стопе раста / пад бруто друштвеног производа, годишња стопа раста / пад инвестиција, годишња стопа запослености, проценат енергије генерисане из обновљивих извора у крајњој потрошњи енергије) не указују на узајамну повезаност еко–социјалног система, јер мере промене у једном делу подсистема посматрајући га потпуно независно од других делова или целине еко–социјалног система. Стога је неопходно креирати мрежу узајамних веза између економије, социјалног окружења и животне средине.

У наставку рада извршили смо анализу степена одрживог развоја Републике Србије коришћењем индикатора ширег обухвата:

1) Индикатори економске средине. Према подацима Развојног програма Уједињених нација (УНДП), укупна стопа незапослености у Републици Србији у 2016. години износила је 19,7%, док је стопа незапослености младих у истом периоду била 44,2% (Републички завод за статистику – РЗС, 2016), те закључујемо да је број оних који се боре да задовоље и најосновније људске потребе и даље превелик. То се посебно односи на жене које живе у сиромаштву у несразмерно већем броју од мушкараца због неравномерне могућности запошљавања, школовања и поседовања имовине, што је у корелацији са подацима исказаним у циљу: Родна равноправност. Доходак по глави становника у 2013. на годишњем нивоу износио је 5.280$. Анализом показатеља тржишта рада уочава се раст незапослености на југу и југозападу Србије, те закључујемо присуство повећања регионалних друштвено економских диспаритета у Србији. Основни циљ одрживог развоја је обавеза искорењивања сиромаштва у свим облицима које се може постићи

пружањем помоћи људима који живе у угроженим срединама постојањем основних ресурса и служби, као и помоћ заједницама погођених сиромаштвом. Промовисањем одрживих пољопривредних поступака, унапређењем живота и капацитета малих пољопривредника уз равноправан приступ земљишту, технологији и тржиштима, инвестицијама у инфраструктуру и технологију повећаће се продуктивност у пољопривреди. Одрживи развој је могуће постићи подстицањем привредног раста, унапређењем продуктивности и увођењем иновација. Промовисање политике која подстиче предузутништво и отварањем нових радних места умањило би неједнакост и повећало успорену стопу запошљавања која не иде у корак са порастом радне снаге.

2) Индикатори социјалне средине. Према Извештају о хуманом развоју из 2014. (www.rs.undp.org) очекивани животни век при рођењу у Србији износи 74,1 годину, што је индикатор релативно доброг задовољења циља 3: Здравље и благостање становништва. Циљ одрживог развоја је постизање универзалне покривености здравственом заштитом, обезбеђивање исправних, ефикасних лекова и вакцина. Подршка истраживању и развој вакцина представљају витални део овог процеса уз снабдевеност лекова по приступачној цени.

Према подацима DevInfo (РЗС) стопа завршавања основне школе у 2011. години износила је 96,6%, што је задовољавајући резултат у сфери универзалног основног образовања становништва. Међутим, стопа завршавања средње школе (РЗС) износила је 83,6% што указује на солидан приступ образовању становништва Србије. Вероватноћа да ће прекинути школовање и даље је већа код деце из сиромашних домаћинстава него код деце из најбогатијих домаћинстава, а диспаритет између руралних и урбаних подручје је и даље висок. Циљ одрживог развоја јесте постизање инклузивног и квалитетног образовања све деце, јер се школовање сматра најмоћнијим средством одрживог развоја. Задатак је обезбедити идентичне могућности приступа струковном образовању, елиминисање диспаритета у погледу пола и богатства ради универзалне доступности квалитетног вишег образовања. Према подацима Народне скупштине Републике Србије у 2014. години међу посланицима је било 33,6% жена, што указује на родну дискриминацију у домену јавног одлучивања. Оснаживање жена и промовисање родне равноправности један је од предуслова бржег постизања одрживог развоја. Основно људско право је укидање свих

облика дискриминације жена и девојчица. У неким регионима и даље постоји неравноправност у погледу плаћеног рада, као и значајне разлике између жена и мушкараца на тржишту рада. Обезбеђивање права на економске ресурсе, попут земљишта и имовине, независно од пола, се побољшало и уочљивији је напредак у обављању јавних функција на којима се налази више жена него раније.

3) Индикатор животне средине. Према подацима Министарства рударства и енергетике проценат енергије генерисане из обновљивих извора у крајњој потрошњи енергије је 21,2% (www.mre.gov.rs). Да би се омогућили универзално снабдевање јефтином електричном енергијом неопходно је инвестирање у чисте енергенте, као што су енергија сунца, ветра и термални извори. Потрошња електричне енергије у зградама и индустрији могла би се смањити усвајањем рентабилних стандарда за широку лепезу технологија што значи и мањи број електрана средње величине. Ширење инфраструктуре и унапређење технологије за чисте енергенте подстакло би раст и допринело би очувању животне средине.

4) Индикатор технолошког развоја. Број персоналних рачунара на 100 становника у 2013. години према подацима DevInfo (РЗС)) је 63,4%. Највећи број популације Републике Србије данас живи у градовима, те масовни транспорт и обновљивији енергенти добијају на све већем значају. Поред овога појављују се и нове привредне гране, информационе и комуникационе технологије. Један од решења економских и еколошких изазова, попут отварања нових радних места и промоција енергетске ефикасности подразумевају ослањање на технолошки напредак, улагање у научно истраживање и иновације. Доступност интернета чини основу за једнаку доступност информацијама и знању што повратно утиче на раст иновација и предузетништва.

Међузависност наведних индикатора еко-социјалног-економског система приказана је на слици 1. Из слике се уочава неопходност увођења и одржавања проинвестиционог модела како би се унапредили економски учинци, унапредила социјална стратегија, очувала животна средина и унапредио технолошки развој. Модел указује на узрочно последичну зависност између посматраних индикатора као претпоставке реализације циљева одрживог развоја. За напредак више циљева одрживог развоја истовремено

(економских, социјалних, еколошких и технолошких) неопходан је управо овакав интегрисани приступ.

Слика 1. Интегрисани модел одрживог развоја коришћењем економских, социјалних, еколошких и технолошких индикатора

Извор: Аутори

ЗАКЉУЧАК

У овом раду извршена је анализа узајамне повезаности социјално–економских индикатора одрживог развоја. Анализа је показала да је одрживи развој условљен развијањем метода ефикасног искоришћења обновљивих и необновљивих природних ресурса. Ови природни ресурси, с друге стране, представљају производне инпуте који детерминишу економски и социјални развој националне економије јер су у условима тржишне економије финални производи основа генерисања профита предузећа и зарада запослених. Стопа запослености детерминише стопу сиромаштва, а повећањем доходка по глави становника обезбеђује се могућност једнаког приступа здравственом систему и систему образовања без дискриминације. Овако унапређен социјални систем обезбеђује и родну равноправност. Очување животне средине има директан утицај на здравље људи, а инвестирање у чисте енергенте обезбеђује смањење емисије гасова са ефектом стаклене баште што доприноси смањењу негативног утицаја на глобалне климатске промене. Осим тога, инвестирањем у технолошки напредак подстиче се отварање нових радних места, промовисање енергетске ефикасности, увођење

одрживих привредних грана, веће инвестирање у научно истраживање и иновације. Једнака доступност информацијама и знању, с друге стране, подстиче иновације и предузетништво, што за последицу има унапређење финалног производа, а самим тим и повећање профита предузећа и зараде запослених. На тај начин се концепт одрживог развоја мора представљати као циклично међузависан процес.

Анализа утицаја индикатора социјалног, економског, еколошког и технолошког окружења на одрживи развој, потврђује неопходност интегрисаног приступа разматраних индикатора еко–социјалног–економског система као императива успешног спровођења одрживог развоја. Може се закључити да одрживи развој подразумева синергију економског раста, социјалне инклузије и заштите животне средине.

ЛИТЕРАТУРА

1. Brundtland-Report (1987). Our Common Future. WCED.
2. Вељковић, Н. (2011). *Путоказ ка одрживом развоју – Национална стратегија одрживог развоја.* Београд: Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.
3. Влада Републике Србије, Национална стратегија одрживог развоја. Преузето 20. 9 2017. са сајта www.srbija.gov.rs.
4. Gidens, E. (2007). *Sociologija.* Beograd: Ekonomski fakultet.
5. Goodstein, E. (2003). *Ekonomika i okoliš* (drugo izdanje). Zagreb, MATE.
6. Миленковић, Б.С. (2000). *Еколошка економија – теорија и пракса*. Ниш: Универзитет у Нишу – Факултет заштите на раду.
7. Република Србија, Републички завод за статистику. Преузето 20. 9. 2017. са сајта www.stat.gov.rs.
8. United Nation Environmental Programme. Преузето 20. 9. 2017. са сајта http://www.undp.org.
9. Република Србија, Министарство рударства и енергетике. Преузето 20. 9. 2017. са сајта www.mre.gov.rs.
10. Република Србија, Министарство просвете, науке и технолошког развоја (2015). *Нацрт стратегије научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године – „Истраживање за иновације“*. Преузето 20. 9. 2017. са сајта http://www.mpn.gov.rs.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И ПРИМЕНА ЕУ ЗАКОНОДАВСТВА У СРБИЈИ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT, INTERNATIONAL LAW AND THE IMPLEMENTATION OF EU LEGISLATION IN SERBIA

UDC: 339.923(4-67 EU):349.6(497.5)

Дејан Мировић[1]
Универзитет у Приштини, Правни факултет, К. Митровица, Србија
Милан Мацура, Београд, Србија

***Сажетак**: У основи концепта одрживог развоја налази се захтев да се задовоље садашње потребе друштва на начин који не угрожава потребе будућих генерација. У том контексту, међународно јавно право укључује међународно право заштите и очувања животне средине. Овај део међународног јавног права је у "настајању" и не може се посматрати ван међународног јавног права као независно право, као што то тврди постпозитивистичка теорија доминатна на Западу након завршетка Хладног рата. Зато су формални извори међународног права заштите околине, у суштини, извори који се наводе у у члану 38. Статута Међународног суда правде УН из 1945. године. Такође, иако се концепт одрживог развоја најчешће тумачи у смислу еколошких услова живота, он је далеко шири од тога. Одрживи развој обухвата и економски и социјални аспект (по многима и аспект културе), који нужно прати институционално уређење. Са друге стране, Република Србија се налази у процесу придруживања ЕУ и усаглашавања домаћег законодавства са законодавством ЕУ – аки комунитером. Поглавље 27 у преговорима са ЕУ регулише заштиту животне средине на основу Лисабонског уговора из 2007. године, тачније члана 11 Уговора о о функионисању ЕУ. У Републици Србији, Сектор за међународну сарадњу и европске интеграције у оквиру Министарства заштите животне средине надлежан је за праћење и извештавање о спровођењу обавеза Министарства у процесу европских интеграција у области животне средине као и за сарадњу са другим органима државне управе у оквиру Преговарачке групе 27, преговарачким тимом и институцијама ЕУ. Међутим, ни овај преговорачки процес се не може посматрати ван општих односа између ЕУ и Републике Србије који су у правном смислу sui generis.*

***Кључне речи**: Одрживи развој, аки комунитер, ЕУ, Србија, међународно јавно право*

***Abstract:** In the foundation of the sustainable development concept there is a requirement that the present needs of the society be met in a way that it does not jeopardize the needs of future generations. In that context, the international public law especially emphasizes the international law on the environmental protection. This part of the international public law is ''in its infancy'' and it cannot be observed outside the international public law as an independent law as it is claimed by the post-positivistic*

[1] dejan.mirovic@pr.ac.rs

theory, dominant in the West after the end of the Cold War. That is why the formal sources of the international law on the environmental protection are actually the sources referred to in the Article 38 of the Statute of the UN International Court of Justice from 1945. Also, even though the concept of sustainable development is most often interpreted in terms of ecological conditions of living, it is far more than that. Sustainable development comprises both economic and social aspects (and, according to many, the aspect of culture as well), which necessarily correspond with the institutional system. On the other hand, the Republic of Serbia is in the process of EU association and the harmonization of domestic legislation with the legislation of the EU - acquis communautaire. Chapter 27 in the EU accession negotiations regulate the environmental protection according to the Treaty of Lisbon from 2007 or Article 11 of the Treaty on the Functioning of the EU. In the Republic of Serbia, the Sector for international cooperation and the process of European integration within the Ministry of Environmental Protection is in charge of monitoring and reporting on the implementation of the obligations of the Ministry in the process of EU integration in the field of environmental protection; the cooperation with other state administration bodies within the Negotiating group 27, the negotiating team and the EU institutions. However, neither this negotiating process can be observed outside the general relations between the EU and the Republic of Serbia which are sui generis in legal terms.
Key words: *Sustainable development, acquis communautaire, EU, Serbia, international public law*

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, МЕЂУНАРОДНО ЈАВНО ПРАВО, МЕЂУНАРОДНО ПРАВО ЗАШТИТЕ И ОЧУВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И МЕЂУНАРОДНО ПРАВОСУЂЕ

У теорији међународног јавног права се појам одрживог развоја, пре свега, везује за заштиту животне средине. Исти приступ постоји деценијама и у пракси међународних судова. У страној правној теорији истиче се да су се случајевима из ове области бавили још Стални суд међународне правде Друштва народа, након Другог светског рата Међународни суд правде, Европски суд правде, Европски суд за људска права, Светска трговинска организација и бројне арбитраже. Такав став заступа Tim Stephens (Stephens, T. 2009. стр. 19-61) професор међународног права из Аустралије.[2]

Најпознатији случајеви пред међународним судовима који су се бавили и проблематиком у области заштите животне средине су:

1. Пред Сталним судом међународне правде Друштва народа - Certain German Interests in Polish Upper Silesia (Germany *v.* Poland) из

1925 године, Diversion of Water from the River Meuse (Netherlands *v.* Belgium) из 1937. године.[3]

2. Након другог светског рата пред Међународним судом правде УН: Asylum (Colombia/Peru) из 1950. године, Barcelona Traction, Light and Power Company Limited (Belgium v. Spain) из 1970 године, Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru *v.* Australia) из 1992. године, Corfu Channel (United Kingdom *v.* Albania) из 1949. године (ово је иначе и први случај пред Међународним судом правде УН), East Timor (Portugal *v.* Australia) из 1995. године, Fisheries Jurisdiction (Germany *v.* Iceland) из 1974. године и Fisheries Jurisdiction (United Kingdom *v.* Iceland (познати спорови око риболова у Северном мору) из 1973. године, North Sea Continental Shelf (Federal Republic of Germany *v.*Denmark, Federal Republic of Germany *v.* Netherlands из 1969. године (такође спорови око Северног мора), Fisheries Jurisdiction (Spain *v.* Canada) из 1998. године, Gabicikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) из 1997. године, Land and Maritime Boundary between Cameroon and Nigeria (Cameroon *v.* Nigeria) из 1998. године, као и Maritime Delimitation in the Area between Greenland and Jan Mayen (Denmark *v.* Norway) из 1993. године.[4]

Такође, пред Међународним судом правде је покренуто и саветодавно мишљење: Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons из 1996. године (на захтев или питање Светске здравствене организације).

3. Еколошки проблеми су разматрани и пред СТО (ГАТТ), на пример у случају Canada – Measures Affecting Exports of Unprocessed Herring and Salmon, из 1988. године.

4. На европском континету (у вези са случајевима који су покретали појединици) најважније пресуде пред Европским судом за људска права у Стразбуру су Chassagn *v.* France из 1999. године, Fadeyeva *v.* Russia из 2005. године, Gomez *v.* Spain из 2004. године, Hatton and

[3]Детаљније о овим случајевима на званичном сајту Сталног суда међународне правде : Permanent Court of International Justice http://www.icj-cij.org/en/pcij-series-a

[4] Детаљније о овим случајевима на званичном сајту Међународног суда правде: International Court of Justice Cases - List of All Cases http://www.icj-cij.org/

Others *v.* United Kingdom из 2003. године, Kyrtatos *v.* Greece из 2003. године. [5]

5. У оквиру ЕУ делује Европски суд правде који је такође разматрао еколошке проблеме, на пример у случају Commission of the European Communities *v.* French Republic из 1990. године.

6. Коначно, и у арбитражама су се разаматрали еколошки пробелеми. Арбитража Island of Palmas (Netherlands/US) из 1928. године је иначе једна од најпознатијих арбитражних одлука у правној историји.

Међутим, треба нагласити да се претходно наведени случајеви, саветодавна мишљења и арбитраже нису бавили само заштитом животне средине. Надлежност међународних судова је била много шира и није се ограничавала само на одрживи развој и заштиту животне средине (Стални суд међународне правде и Међународни суд правде су се бавили споровима између држава или саветодаваним мишљењима, Европски суд кршењем људских права). У том смислу чак и саветодавна мишљења Међународног суда правде поводом употребе нуклеарног оружја и његових штетних последица нису била фокусирана само на еколошке проблеме. У саветодавном мишљењу Међународног суда правде из 1996. године поводом употребе нуклеарног оружја (донето на захтев Светске здравствене организације) разматрало се питање „Да ли би употреба нуклеарног оружја од стране једне државе за време рата или другог оружаног конфликта представљала кршење њених обавеза по међународном праву укључујући и устав СЗО, у погледу утицаја на здравље и околину“ (Царић, С. 2009. стр. 150-154).

Зато се у модерној правној теорији све чешће разматра и могућност оснивања међународног трибунала који би се бавио само заштитом животне средине (Stephens, T. 2009. стр. 50).

Оснивање таквог новог трибунала има своја правна ограничења. Међународно право заштите и очувања животне средине је „право у настајању“ сматра српски професор међународног јавног права и судија Међународног суда правде УН, Миленко Крећа (Крећа, М. 2012. стр. 690-717). Такође, предмет ове нове гране праве

[5] Детаљниије о воми случајевима на званичном сајту Европског суда за људска права: *European Court of Human Rights-ECHR, www.echr.coe.int*

међународног јавног права није јасно одређен. Према екстезивној концепцији, животна средина представља „јединство спољашњег, физичког елемента и плодова човекове активности“. Са друге стране, према рекстритивној концепцији, животна средина се своди на „на спољашњи, физички оквир за човекове активности“. У том контексту, професор Миленко Креча сматра да је исправнија екстезивна концепција јер се ослања на чињеницу да постоји међузависност између човекове активности и животне средине, те да због тога она обухвата и шире политичке и правне аспекте, као и област људских права. Са друге стране, у Штокхолмској декларацији из 1972. године (Декларација Конференције УН о животној средини) се прихвата рестриктивна дефиниција. Према тој дефиницији, животна средина даје човеку „физичку одрживост и пружа му могућност за интелектуални, морални, социјални и духовни напредак“. Дакле, преурањена је тврдња постпозитивистичке правне теорије (настала након окончања Хладног рата) да је међународно право заштите и очувања животне средине независно од међународног јавног права. Оно је још увек део међународног јавног права, а то показује и судска пракса.

УНИВЕРЗАЛНИ ИЗВОРИ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА ЗАШТИТЕ И ОЧУВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ, ШТОКХОЛМСКА ДЕКЛАРАЦИЈА ИЗ 1972. И ДЕКЛАРАЦИЈА О ЖИВОТНОЈ СРЕДИНИ И РАЗВОЈУ ИЗ РИО ДЕ ЖАНЕИРА ИЗ 1992.

У контексту јединства међународног јавног права треба посматрати и изворе међународног права заштите и очувања животне средине. У члану 38. Статута Међународног суда правде УН из 1945. године се набрајају ови основни извори (Ле Фир, Л. 2008. стр. 393). Овај члан је преузет из Статута Сталног међународног суда правде. Најважнији извори према члану 38. Статута Међународног суда правде УН из 1945. године су међународни уговори - билатерални и мултилатерални. Истом аналогијом се може закључити да су најважнији извори међународног права заштите и очувања животне средине међународни мулитератерални уговори. Најважнији мултилатерални уговори у оквиру међународног права заштите и очувања животне средине су:

1. Декларација Конференције УН о животној средини или Штокхолмска декларација из 1972. године. Ово је најважнији извор међународног права заштите и очувања животне средине јер је на

основу Штокхолмске декларације основана агенција Уједињених нација за заштиту животне средине – UNEP.

2. Уговор о забрани нуклеарних проба из 1963. године. Средства масовног уништења имају огромно и константно разорно дејство на животну средину.П осебно је у том смислу опасно нуклеарно оружје.

3. Декларација о животној средини и развоју из Рио де Жанеира из 1992. године. Основна разлика у односу на Штокхолмску декларацију је у чињеници да она наглашава улогу човека у одрживом развоју. Такође, она проглашава одрживи развој за „врховни принцип“ међународног права заштите и очувања животне средине (Крећа, М. 2012. стр. 690-717). Прецизније, у члану 3 Декларације о животној средини и развоју се истиче да „право на развој мора бити испуњено тако да једнако задовољава потребе развоја и заштите околине садашњих и будућих генерација“. Ова дефиниција је општеприхваћена у модерном праву. Према Декларацији о животној средини и развоју, концепција одрживог развоја треба да се састоји (између осталог) од веће бриге о домородачком становништву и демографској политици, принципа превенције штете, као и захтева (принципа) да загађивач сноси трошкове отклањања последица загађења.
Поред ових примарних извора међународног права заштите и очувања животне средине постоје и секунадарни извори. То је такозавно меко право или soft law које обухвата резолуције и декларације међународних тела и организација у овој области.

ЕВРОПСКИ ИЗВОРИ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА ЗАШТИТЕ И ОЧУВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ, ЛИСАБОНСКИ УГОВОР ИЗ 2007., ПОВЕЉА О ОСНОВНИМ ПРАВИМА ЕУ

Лисабонски уговор из 2007. године[6] је најважнији извор примарног права Европске уније. Након ступања на снагу 2009. године он је преузео (и допунио) најважније одредбе примарног права Европске уније.[7] Од 2008. године и потписивања Споразума о стабилизацији и

[6] Лисабонски уговор је ступио на снагу 1. децембра 2009. године. Српски превод, који је највише коришћен у овом раду, Милутин Јањевић је објавио под насловом "Консолидовани Уговор о Европској унији; и Уговор о функционисању Европске уније (2008/C 115/01) са Повељом о основним правима Европске уније".
[7] Лисабонски уговор или Уговор из Лисабона, назив је за документ о измени и допуни Уговора о Европској унији и Уговора о оснивању Европске заједнице.

придруживању Република Србија је у процесу придруживања ЕУ, а од 2012 године је и у статусу кандидата за чланство у ЕУ. Зато треба констатовати да, иако Република Србија није део Европске уније, Лисабонски уговор је већ присутан у српским законима (и српској јавности). У том контексту, фондација Фридрих Еберт (2010. стр 7-9) пише поводом Лисабонског уговора и такозваних европских интеграција у Србији: „Може се без претеривања тврдити да је тема 'европска интеграција' снажније присутна у српској политичкој и научној јавности него у било којој држави чланици ЕУ, укључујући и шест држава које су основале ЕУ“. Да ли таква врста фокусираности на само једну тему доприноси неутралнијем научном и правном приступу, посебно је питање. Ипак, има и добрих ефеката такве (помало неприкладне) фокусираности на тему чланства Републике Србије у ЕУ. То је имплеметирање аки комунитера или европског права у области међународног права заштите и очувања животне средине, односно члана 3 Уговора о Европској унији и члана 11 Уговора о о функционисању ЕУ у српски правни систем.[8] У члану 3 Уговора о Европској унији (бивши члан 3 Мастрихтског споразума или уговора из 1992.), којим се аки комунитер по први пут значајно шири и ван уске економске области (Ракић, Б. 1997. стр. 20 и 80; Јовановић, М. 2006. стр. 26),[9] се истиче важност очувања животне средине. У члану 11 Уговора о функционисању ЕУ се наводи да "Захтеви који се постављају у погледу заштите животне средине морају бити интегрисани у дефинисање и спровођење политика и акција Уније, нарочито да би се унапредио дугорочни развој" (бивши члан 6 Уговора о Европској заједници). О важности члана 11 говори и чињеница да се он налази на почетку Уговора о функционисању Европске уније, испод наслова II који регулише

Лисабонски уговор је потписан од стране земаља чланица Европске уније 13. децембра 2007. године. Међутим, ступио је на снагу тек након скоро две године од потписивања у главном граду Португалије - 1. децембра 2009. године.

[8] Лисабонски уговор условно се може поделити на два подједнако важна дела. Први део је Уговор о Европској унији (у суштини,, измене и допуне Уговора из Мастрихта од 7. фебруара 1992. године). Други део Лисабонског уговора је Уговор о функционисању Европске уније (у суштини, измене и допуне Уговора о оснивању Европске заједнице). Наравно, ова два дела Лисабонског уговора прате и протоколи, укупно њих 37. Уз Лисабонски уговор иду и два анекса (о пренумерацији чланова), а уз њега су приложене и декларације - укупно 65.

[9] О Уговору из Мастрихта у том контексту пишу и: Craig P., De Burka G. "EU Law" Oxford University Press, 2008., стр. 14.

одребе "опште примене". Такође, постоји и посебан одељак (наслов XX чанови 191-193) који регулише животну средину. У њему се у члану 191 преузимају принципи утврђени у Декаларацији о животној средини и развоју из Рио де Жанеира из 1992. године - да је "загађивач платилац" и да је превенција еколошке штете изузетно важна за одрживи развој. Такође, и у Повељи о основним правима ЕУ се у члану 37 се истиче важност заштите животне средине и принципа" дугорочног развоја". Ове правне одредбе из примарног права ЕУ се у суштини (иако је Устав Републике Србије недоречен по том питању директне примене и односа аки комунистера и српског права) директно имплементирају у српски правни систем након потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању са ЕУ 2008. године.

АКИ КОМУНИТЕР И РЕПУБЛИКА СРБИЈА, ПРАВНИ ПРОБЛЕМИ У ВЕЗИ СА ПОГЛАВЉЕМ 27 У ПРЕГОВОРИМА СА ЕУ

Након потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању (ССП) 2008. године Србија се обавезала да имплемЕнтира аки комунитер у свој правни систем. Таква обавеза је превиђена чланом 1 ССП и посебно чланом 72 ССП-а у којем се наводи да „стране признају важност усклађивања важећег српског законодавства са законодавством Заједнице и његове делотворне примене“. Такође, у члану 88 се наводи да је „одрживи развој“ заједнички циљ Србије и ЕУ. У члану 110 ССП се наглашава значај нуклеарне сигурности, а у члану 111 ССП-а очување животне средине са „кључним задатком заустављања даље деградације и побољшања постојећег стања у области животне средине у циљу остваривања одрживог развоја“. Након потписивања ССП-а 2008. године Република Србија је усвојила неколико стотина такозваних европских закона до 2017. године. Они су имплементирали претходно наведене одредбе из примарног права ЕУ, али и бројне секундарне изворе аки комунистера као што су уредбе, упуства, препоруке, одлуке, мишљења и резолуције у области заштите животне средине. Поред тога, након стицања статуса кандидата за ЕУ 2012. године, Република Србија је отворила неколико поглавља у преговорима са ЕУ (после децембра 2015. године). Међутим, после правне анализе стања позитивниог законодавства у Србији (која је, везано за животну средину, започета у другој половини 2014. године) констатовано је да је најлошија ситуација управо у области животне средине, односно у поглављу 27. Ништа се није променило ни до

2017. године иако је у Републици Србији формиран Сектор за међународну сарадњу и европске интеграције у оквиру Министарства заштите животне средине који је надлежан за праћење и извештавање о спровођењу обавеза Министарства у процесу европских интеграција и у области животне средине, као и за сарадњу са другим органима државне управе у оквиру Преговарачке групе 27. Зашто је поглавље 27. овако лоше рангирано од стране ЕУ? Нису само у питању економски разлози (наводи се улагање од око 10 милијарди евра у следећих 25 година) или недовољна улагања из IPA фондова, која су у пракси за најмање четвртину мања од обећаних (зато са скепсом треба узети у обзир цифру од око 100 милиона евра предвиђену за еколошке проблеме у Брусу, Блацу, Краљеву и Нишу). Правна анализа примене аки комунитера у Републици Србији у периоду 2008-2017. показује озбиљне системске проблеме који су ескалирали управо у вези са поглављем 27. Ти правни пробелеми су следећи: политичко форсирање независности такозваног Косова од стране ЕУ, тј. квазиправног приципа sui generis који ствара недоумице око важења српских закона (истовремено таквих дилема нема када треба плаћати дуг Косова и Метохије ММФ-у и Светској банци) или њихове територијалне надлежности. Довољан је пример језера Газиводе или комбината Трепча да се разуме о каквом се правном хаосу ради. Са друге стране, српска страна од 2008. године користи инертно/формалистички приступ када се ради о примени аки комунитера у свим областима. Прецизније, српски законодавац уопште не примењује начело супсидијарности. То доводи до доминације аки комунитера у односу на српско право. Често се одредбе аки комунитера без основа повезују са садржином закона, тј. не постоји nexus, показује досадашња пракса. Такође, српски правници и чиновници немају довољни степен познавања права ЕУ који би им омогућио правилно тумачење аки комунитера приликом директног дејства у српском правном систему. Такав инертно/формални приступ је довео до "инфлације" закона који немају nexus са правом ЕУ, нити повезаност са реалном ситуацијом у Републици Србији. Такве аномалије су посебно видљиве у области одрживог развоја и заштите животне средине и зато је са правом поглавље 27 оцењено најлошијом оценом у процесу придруживања Србије ЕУ. Проблем ће бити све већи јер је предвиђено да треба донети или изменити око 700 прописа.

Решење се може наћи у проучавању деценијске праксе међународних судова у овој области, примени најважнијих формалних правних извора у овој области, али и поштовању

основних начела међународног јавног права као правне области која обухвата и међународно право заштите и очувања животне средине.

ЛИТЕРАТУРА

1. European Court of Human Rights-ECHR. Преузето 14.10.2017. са сајта www.echr.coe.int
2. International Court of Justice Cases - List of All Cases. Преузето 13.10.2017. са сајта http://www.icj-cij.org/
3. Јовановић, М. (2006). *Европска економска интеграција*, Београд: Економски факултет Универзитета у Београду
4. *Консолидовани Уговор о Европској унији и Уговор о функционисању Европске уније (2008/C 115/01) са Повељом о основним правима Европске уније*. (2009). Превод: Јањевић, М.
5. Крећа, М. (2012). *Међународно јавно право,* Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
6. Ле Фир, Л (2008). *Међународно јавно право*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
7. Permanent Court of International Justice. Преузето 13.10.2017. са сајта http://www.icj-cij.org/en/pcij-series-a
8. Ракић, Б. (1997). *Хармонизација југословенског права са правом Европске уније,* Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
9. Stephens, T. (2009). *International Courts and Environmental Protection.* Cambridge: Cambridge University Press.
10. Фондација Фридрих Еберт. (2010). *Уговор из Лисабона: сигурна лука или почетак новог путовања?,* Београд: Службени гласник.
11. Царић, С. (2009). *Саветодавна мишљења у међународном правосуђу.* Београд: Службени гласник.
12. Craig, P., De Burka, G. (2008). *EU Law*. Oxford: Oxford University Press.

ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА ОРАХОВАЧКОГ ЈУЖНОМЕТОХИЈСКОГ РЕЈОНА ВИНА И ВИНСКИ ТУРИЗАМ

TENDENCIES AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF WINE AND WINETOURISM IN SOUTH-METOHIJA, ORAHOVAC AREA

UDC: 338.48-44 (1-22) (497.11)

Борис Сиљковић
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу, Лепосавић, Србија
Јадранка Ђуровић Тодоровић
Економски факултет, Ниш, Србија
Никола Милановић
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Србија

***Старе пословице гласе**:*
In vino veritas, ili u vinu je istina,
i vinarstvo je fabrika bez krova.

Сажетак: *Бављење виноградарством и винарством на подручју јужнометохијског рејона Ораховца и Велике Хоче има велики историјски, традицијски и посебно егзистенцијални значај данас. Грожђе и вино представљају значајан извор прихода овог дела Метохије, нарочито српског дела популације. У новије време мали индивидуални произвођачи из дела српске популације овог краја, попут винарије Петровић и Антић, преузимају примат од некадашњих гиганата, као што је Орвин из Ораховца био током осамдесетих и деведесетих година прошлог века, а који је приватизован 2006. године. Стога, циљ овог рада на макро плану је указати на развојне ефекте гајења винове лозе у јужнометохијском рејону Ораховца некада и данас. Док на микро плану рад за циљ има анализу производње, прераде и продаје вина познатих брендова овог дела Србије, породица Петровић и Антић.*
***Кључне речи**: јужнометохијски рејон, тенденције, развој, вино, историјски, традицијски, егзестенцијални*

Abstract: *Viticulture and winemaking in the territory of southern Metohija region, especially in the area of Orahovac and VelikaHoča, have a huge historical, traditional and especially existential significance nowadays. Grapes and wine represent as a considerable source of incomes in this part of Metohija, particularly of the Serbian part of population. In modern times, small individual producers belonging to the Serbian part of population, such as winemaking companies that belong to Petrović and Antić families, are taking over priority from former social giant enterprises like „ORVIN" from Orahovac that functioned in eighties and nineties of the last century andwhich was privatized in 2006.Therefore, the aim of this work on macro plan is to indicate the effects of growing grapes in the past and nowadays in southern Metohija part, especially in the*

area of Orahovac, while on micro plan to provide analysis of production, processing and selling of the well-known brand of wines of families Petrović and Antić from this part of Serbia.
Key words: *south-metohija area, tendencies, development , wine, historical, traditional, existential*

УВОД

Виноградарство је свој процват доживело у средњовековној Србији за време Немањића и њихових потомака. Многи српски манастири оснивају своје метохе у Метохији (брежуљкаста околина Белог Дрима је добила назив Метохија), на којима производе жито, грожђе, вино и остале производе за потребе цркава и манастирског братства. Највише виноградарских метоха је било на подручју Ораховца и Велике Хоче, у чијим се винаријама производило познато „подрумско црно вино".

Слика 1. Спомен плоча Пећке патријаршије и винарије Јоакима Девичког

Извор: Петровић, С., лична комуникација, 10. октобар2017.

Данас је на овој територији установљен само један виноградарски рејон – косовски виноградарски рејон. У оквиру рејона издвојена су два подрејона, и то: северни и јужни. У оквиру северног подрејона су пећко и источко виногорје. Јужни подрејон чине следећа виногорја: шаковачко, ораховачко, призренско, суворечко и малишевско. Нађени археолошки подаци указују да је винова лоза у јужнометохијском ораховачком рејону вина била присутна још пре нове ере. Бројни археолошки налази показују да је иначе Метохија један од старијих региона вина. Развој виноградарства у средњем веку у Србији се везује за манастирска имања и поседе српског племства. Манастири су подизали своје винограде на „метосима",

манастирским имањима. Метох манастира Високи Дечани и Девич је био у селу Велика Хоча, док је метох Пећке Патријаршије био у Ораховцу (Слика 1).

Вино је један од најстаријих ферментисаних производа. Осим тога, вино је и веома масовно произведен, комерцијализован и проучаван производ ферментације.[1]

ТРАДИЦИЈА И ДАНАШЊА РЕАЛНОСТ ВИНСКИХ ПУТЕВА ЈУЖНОМЕТОХИЈСКОГ РЕЈОНА ВИНА

Ако се бавимо проучавањем историје, сазнаћемо да је Поточница првобитно име Велике Хоче, која је први од два центра јужнометохијског рејона вина. Ово место је познато још из 12.века када је Стефан Немања приложио ово место манастиру Хиландар. Пре Велике сеобе Срба под Чарнојевићем, Велика Хоча, тада Поточница, имала је 40.000 становника. Врхунац развоја ово место је постигло у средњем веку када су богати становници подигли 24 цркве и два манастира, као и манастир Високи Дечани. Једна од првих винарија која је настала је Девичка виница у 13. веку, чији је творац Ђурађ Бранковић (Слика 2). Имамо и винице Светог Стефана из 13, односно 14. века, затим винице Марка Коришког такође из 13/14. века. Дечанска виница манастира Дечани своје виногорје у Великој Хочи има још из времена цара Душана, и у њој се данас производи дечанско вино. Имамо врло интересантан податак да је још цар Душан законом из 1355. године утврдио плаћање царине у том винском рејону јер су приходи од виноградартсва и продаје вина били поприлично велики. У његово време из винограда и подрума у Великој Хочи вино је керамичким виноводом дугим 25 км допремано све до царских подрума у тадашњу српску престоницу Призрен. У доба цара Душана (1331–1355) установљена је прва географска контрола вина, и из тог времена постоји већи број писаних докумената у којима се помињу производња вина и гајење винове лозе. По овоме се види да су бивше друштвене винарије само кап у дубокој винској историји Србије.[2]

[1]Hutkins, W. D. (2006).*Microbiology and technology of fermented foods* (1. izd.). Hoboken: Blackwell Publishing. p. 349–350

[2] Јакшић, Д., Иванишевић, Д., Ђокић, В., Брбаклић Тепавац, М.,(2015). *Вински атлас*, Београд: Републички завод за статистику, 1–335

Слика 2. Девичка винарија данас

Извор: (Петровић, С., лична комуникација, 10. октобар2017)

Вински комбинат Орвин из Ораховца је основан 1953. године. Овај комбинат је тих осамдесетих година увозио и прерађивао 1.500 вагона грожђа годишње из увоза, првенствено из Грчке и Румуније. Главни купци Орвина из Ораховца тих година из региона бивше Југославије били су Навип из Београда, Словенија вино из Љубљане и Рубин из Крушевца.

Табела 1. Економска снага комбината Орвин из Ораховца пре 1999. године у поређењу са економском снагом виноградарства Косова и Метохије данас

ПОДРУЧЈА ПОД ВИНОВОМ ЛОЗОМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1988. ГОДИНЕ
• 9.000 хектара под виноградима • 2.348 хектара са грожђем за вино • 40 милиона литара винаизвоза у Немачкој1989. године
КАПАЦИТЕТИ ВИНАРИЈЕ ОРВИН ИЗ ИРАХОВЦА НЕКАДА
• 5.000 вагонасмештајног капацитеа грожђа • 120 вагона жестоког пића • 1.200 хектара винограда • 500 вагона дрвених судова испод земље
КАПАЦИТЕТИ ВИНАРИЈЕ „СТОНЕ ЦАСТЛЕ'' ИЗ ОРАХОВЦА
• 650 хектара винограда • смештајни капацитет винарије30 милиона литара • 250 стално запослених радника и 300 сезонских радника
КОСОВО И МЕТОХИЈА ПОД ВИНОВОМ ЛОЗОМ 2017. ГОДИНЕ
3.220 хектара винограда и 15 винарија које припадају албанској популацији

*Напомена: *1 вагон = 10.000 кг, 1 вагон =6.500 литара вина*
Извори: Петровић, Б., лична комуникација, 5. април 2017; Bridget Nurre Jennions.(28. jul 2017), 5 Wine rise Puting Kosovo on the Map,(Pastem2017), http:/www.pastemagazine/comdos/articles/2016/09-5-winerie-putting…, приступљено дана 4. 10. 2017.

Примера ради, из овог комбината је у једном тренутку пут Немачке, у Минхен, преко полазне станице Зрзе, упућено 2.000.000 литара вина, које је откупила компанија Бирген. Ова немачка компанија је само паковала и продавала вино из јужнометохијског рејона. После 1999. године винарија Орвин из Ораховца је продата приватном лицу, компанији „Stone Castle“ и данас је власништво два американца који воде порекло са Косова и Метохије (Табела 1).

ТЕНДЕНЦИЈЕ И ПРОБЛЕМИ ВИНАРИЈЕ ПЕТРОВИЋ ИЗ ВЕЛИКЕ ХОЋЕ И ВИНАРИЈЕ АНТИЋ ИЗ ОРАХОВЦА

Вина овог јужнометохијског рејона су специфична и разликују се од вина из других региона Србије. Виногради овог рејона налазе се на 400 метара надморске висине а Косовско-метохијски рејон изложен је утицају медитеранске климе, која долази до овог виноградарског рејона долином Белог Дрима. С друге стране, рејон је заштићен обронцима планине Милановац и планинским венцем Козник дугим више од 30 км, који цело Подримље штити од зимских североисточних хладних ветрова. Минералност земљишта јужнометохијског рејона, блага црвеница земља, која је већим делом присутна, винима из овог краја дају посебне какактеристике.

У данашње време познате винарије овог јужнометохијског рејона из дела српске популације су винарија Петровић из Велике Хоче и винарија Антић из Ораховца. Винарија Срђана и Божидара Петровића се бави производњом вина још од 18. века. На основу истраживања са терена, ова винарија има око два хектара под виновом лозом данас и годишње производи 10.000–20.000 килограма грожђа и два вагона или 13.000 литара вина, од чега 30% белог и 70% црног вина. Заједно са широм, соком од грожђа, лозовачом, комовицом и ликером, годишња производња винарије Петровић је 50.000 литара. (Табеле 2 и 3)

Винарију Петровић из Велике Хоче прате код продаје вина проблеми на граници са полицијом и са инспекцијом, проблеми на граници, са двоструком акцизом, двоструким ПДВ-ом. Због тих околности ова винарија је принуђена да своје производе пласира и у рифузу у пластичним флашама, због лакшег паковања и дистрибуције, користи пријатељске везе на разним царинама и др. Наша реалност је да од 2014. године све фирме са Косова и Метохије па тако и из овог виноградарског подручја су угашене и условно „мртве“ по тзв. косовским законима. Због ових околности фирме са овог подручја су

само фактички регистроване у АПР Србије и са њеним папирима је немогуће прећи административне прелазе Косова и Метохије. Ово практично значи да по тзв.косовским законима граница Косова и Метохије се може проћи само ако сте регистровани у косовском систему, а становник сте Косова и Метохије.

Табела 2. Производња грожђа винарије Петровић из Велике Хоче

Земљиште под засадом винове лозе	Производња грожђа (кг) по годинама				
	2017.	2016.	2015.	2014.	2013.
2 хектара	20.000	29.000	22.000	18.000	19.000
Број запослених	Стално запослени		Сезонски радници		
	3		25		

Напомена: Од једногхектара вина добија се 4.000 бутељки вина.
Извор:Петровић, С., лична комуникација, 5. април 2017.

Табела 3. Производња и прерада вина винарије Петровић

Производња вина од прераде грожђа и откупа	Укупно (литара)	Цена 1 л винау К. Митровици	Цена боце вина (0.75 л)	Приход[3]
	2017.	2017.	2017.	2017.
	13.000 л	1,5 евра	4.0 евра	19.500 евра

Извор: Петровић, С., лична комуникација, 5. април 2017

Иначе, породица Срђана и Божидара Петровића негује и сеоски/вински туризам и располаже тренутно са 15 лежајева у свом хостелу. Овај хостел већински попуњавају странци (60 % страних гостију и 40% домаћих туриста). Ова породица је једина породица на Косову и Метохији која развија вински туризам. Из казивања власника ове винарије Срђана и Божидара Петровића може се видети да је бављење винским туризмом профитабилнија категорија од бављења винарством и виноградарством (Табела 4).

[3]Овај приход од продаје вина није укључио трошкове који прате производњу и прераду вина, трошкове радне снаге, производње вина, његовог паковања и дистрибуције, и друге трошкове који прате ову делатност,

Табела 4. Смештајни капацитети хостела и винарије Петровић – Велика Хоча

СМЕШТАЈНИ КАПАЦИТЕТА ХОСТЕЛА ПЕТРОВИЋ –ВЕЛИКА ХОЋА						
Број лежаја	Просек ноћења месечно	Просек ноћења годишње	Цена ноћења са доручком(у еврима)			
			Домаћи туристи	Проценат туриста	Страни туристи	Проценат туриста
15	20	250–300	5	40%	10	60%

Извор: Петровић, С., лична комуникација, 7. април 2017.

У европским земљама вински туризам је врло озбиљна делатност и о њему се води евиденција о броју винских туриста. У Србији и на Косову и Метохији се не води евиденција, али се зна да је током 2016. године Србију посетило 2,75 милиона туриста, од којих је било и винских. Колико је значајан вински туризам говори и податак да туриста на један евро који туриста да за вино, потроши додатних пет на храну и обилазак винских музеја или културних знаменитости у окружењу. Организују се винске свадбе, оснивају нове манифестиације „вину у част“, али и оне на којима се спајају наизглед неспојиви облици туризма, као што су голф и вино, или *wellness&spa* и вино итд. Интересантан је и концепт *zero km food*, односно „храна нултог километра“, који се односи на храну произведену, продату и поједену у близини саме винарије. На жалост, на Косову и Метохији у српској популацији једино винарија Петровић из Велике Хоће практикује и развија вински туризам.

Што се тиче страних држава, вински туризам присутан је у најпознатијим светским виноградарским регионима у Италији, Француској, Немачкој, Аустрији и Калифорнији. Поред класичних задовољења потреба туриста за путовањима и откривањем нових предела, туристи све више имају потребу за карактеристичном храном и пићем.[4] Ова врста туризма обједињује винску културу региона: од засада, преко подрума до чаше.[5](Табела 5)

[4]Пивац, Т., Ђурановић, Т., Кошић, К. (2015). *Значај винских манифестација за туризам Војводине*. Агроекономика пољопривредног факултета, Нови Сад, 44(68), 51–66.

[5]Пивац, Т., Ромелић, Т., Кошић, К. (2009), *Оцена потенцијала за развој винског туризма Војводине*, (Свеска број LVII). Зборник радова географског факултета, Нови Сад, 215–228.

Табела 5. Број винских туриста у неким светским економијама 2016. године

Држава	Број винских туриста(годишње)
Француска	10 милиона
Италија	6 милиона
САД – Калифорнија	3,5 милиона годишње

Извор: Пивац, Т.(1. 9. 2017). Вински туриста на један вински евро потроши још пет, Топ часопис. Доступно на http:/www.topsrbija.com/index.php?option=arti…., pristupljeno dana 1. 10. 2017.

Друго истраживање односи се на винарију Здравка Антића и његове породице из Ораховца, која је почела са радом 2003. године. Ова винарија има врло мало засада и располаже са свега 90 ари под виновом лозом. Током ратних и пострatних дешавања, након 1999. године, овој породици је уништемо око 60 ари засада. Данас, ова винарија откупљује 90% грожђа од локаних Албанаца из региона Ораховца. То значи да је годишњи откуп 50.000–55.000 кг грожђа. Смештајни капацитет ове винарије је 45.000 литара вина. Винарија Антић производи 30.000– 35.000 литара вина годишње, од чега 2/3 црног и 1/3 белог вина. Сви проблеми који су истакнути код винарије Петровић, прате и винарију Антић. По казивањима власника винарије Антић, постоји извесно уцењивање око формирања цене вина, о коме говоре и виноградари Албанци из Ораховца, јер се новац за испоручену количину грожђа добија тек марта наредне године, после извршеног прошлогодишњег откупа грожђа.

Према Правилнику о рејонизацији виноградарских географских производних подручја (Службени гласник РС, бр. 45/15), „винородна Србија обухвата територију до 800 м, као и подручја изнад ове висине ако се налазе на листи рејонираних подручја са већом висином“. На основу тога у нашој земљи су издвојена три виноградарска региона: регион централне Србије, регион Војводине и регион Косова и Метохије.[6] Иначе, данас винску индустрију Косова и Метохије регулишу два различита закона: Закон о вину Републике Србије, који на Косову и Метохији препознаје два винска

[6]Денда, С., Денда, Б. (2016).*Производња и робна размена грожђа и вина: Стање у свету и Србији (Шумадијски регион)*, Агроекономика пољопривредног факултета, Нови Сад, 70(45), 81–93.

рејона: севернометохијски и јужнометохијски. С друге стране, тзв. Скупштина независног Косова (оног „самосталног“) је такође усвојила свој Закон о вину који дефинише два виноградарска региона: регион Дугаћини и регион Косовску равницу. Срби са Косова и Метохије су ускладили своју производњу вина са српским законима и своја вина продају на тржишту Србије, Републике Српске, Црне Горе, у фришопу на аеродрому Никола Тесла у Београду (уз мале количине које тим путем и путем приватних веза иду у извоз у Аустрију и Швајцарску). Винарије са албанском популацијом на Косову и Метохији су ускладиле своју производњу са косовским законом и своја вина продају на Косову и Метохији и на тржишту региона, и то у: Хрватској 56%, Албанији 23%, Србији и многим другим европским земљама и шире. Косово и Метохија вино извози у Америку, па чак и једну афричку државу – Нигерију. Интересантно је да вино које долази од албанске популације на Косову и Метохији представља осамнаести извозни артикал по вредности и чини 1% удела извоза у 2013. години.[7] Карактеристично за неразвијене регионе, као што је Косово и Метохија, јесте и то да оно је велики извозник грожђа у Хрватску.[8] Последњих годину-две дана овај тренд се мења, тако да је 2016. године регион Косово и Метохија једно од пет тржишта са којих Хрватска највише увози вина и то 2.290 тона или 1,19 милиона евра (поред Македоније, Италије, Француске, Немачке а тек после Косова и Метохије следи Србија).[9]

ЕКОНОМСКА ИСПЛАТИВОСТ/НЕИСПЛАТИВОСТ ПРОИЗВОДЊЕ И ПЛАСИРАЊА ВИНА ВИНАРИЈЕ АНТИЋ

Кад је реч о економској исплативости гајења винове лозе у Србији,за сам старт бављења виноградрством, на основу нашег истраживања, неопходно је просечно 7.000 евра, па негде и до 15.000 евра за куповину хектара добре земље.У зависности од тога да ли сами правите или купујете стубове (1 бетонски стуб кошта 10 евра), да ли су увозни калемови са цертификатима или домаћи, да ли је увозна

[7]Извештај о конкурентности, (2014). *Приватно настали кластери*, Приштина, Министру оф фореигн аффаирес оф Финланд, 1–82.
[8]Гргић И., Гугич, Ј., Зракич, М. (2011). *Самосталност Републике Хрватске у производњи грожђа и вина*, Агроекономски гласник Хрватског агрономског друштва из Загреба, (3), 113–123.
[9]Кускуновић, М., (27. 2. 2017). *Хрватска у Србију извози скупа вина, а увози двоструко већу количину вина*. Агробиз, http://www-agrobiz.hr/agrovjesti/hrvatska-u-srbiju-izvozi-skupa-skupa-vina, приступљено дана 4. 10. 2017.

или домаћа жица – почетна улагања су просечно око 10.000 евра.Тек после треће године се могу очекивати прве користи. Ако поседујете подрум, највећи трошак су квалитетни судови од неутралног материјала и друга опрема, што укупно износи око 5.000 евра. Дакле, просек 15.000 евра су трошкови садње винограда на једном хектару земље са опремом, где се подразумева да имате вински подрум.

Од грожђа са једног хектара добија се 4.000 бутељки вина.За сваку флашу вина потребно је 1,5 кг грожђа. Овде, међутим, није крај трошковима. Цена квасца и осталих енолошких средстава није мала. Потребно је да купите флаше, етикете и плуту. Потребно је и време које вам се не плаћа. Наиме, ради се о овоме да ако купите земљу прве године, друге године ћете засадити лозу. Трећа година је друга година винограда и тада он не даје род**.** Четврте године ћете добити род и пете године можете да продајете вино**.** За то време мора да вас послуже временски услови и да године буду добре и родне (Табела 6).

Табела 6. Куповина земље и узгој винове лозе/ откуп и продаја вина винаријеАнтић – економска исплативост /упоредни прегед

<table>
<tr><td colspan="4">1. Куповина 1 ха земље са стубовима, калемовима, жицом и др.–10.000евра
2. Набавка судова и опреме –5.000 евра
УКУПНО: 15.000 евра</td></tr>
<tr><td colspan="4">ОТКУП ГРОЖЂА И ПРИПРЕМА ПРОДАЈЕ ВИНА ВИНАРИЈЕ АНТИЋ (засади2015. године)</td></tr>
<tr><td>Јединица мере</td><td>Цена откупа грожђа – сировине (род 2016)</td><td>Флаша боце</td><td>Цена набавкепразне боце</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Килограм</td><td rowspan="3">26–30 центи –вранац
36 центи – бели шардоне и црни бургунац</td><td rowspan="3">1 боца</td><td>38 евро центи стаклена флаша + 12 центи плута,50 евро центи етикета</td></tr>
<tr><td>УКУПНО ТРОШКОВИ</td></tr>
<tr><td>1 евро (боца, плута и етикета)</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>Цена квасца и осталих енолошких средстава= 1,5 евра</td></tr>
<tr><td colspan="3">УКУПНО</td><td>2,5 евра по литру боце вина</td></tr>
<tr><td colspan="4">УКУПНИ ТРОШКОВИ (флаше, етикете, плуте, квасца и осталих енолошких средстава)1,0 евра х 35.000 боца вина (од 52.500 кг грожђа)= 35.000евра</td></tr>
</table>

УКУПНИ ТРОШКОВИ	
УКУПНИ ГОДИШЊИ ОТКУП	*ПРОСЕЧНИ ТРОШКОВИ ОТКУПА*
Откуп грожђа(у кг)	*Износ откупа у еврима*
50.000–55.000 (52.500 просечни откуп)	*52.500 x 0,31=16.275*
ПРОДАЈА ВИНА	*Цена у еврима*
35.000 литара вина од 52.500 кг грожђа	*35.000литара x 1,5 евра = 52.500евра*
*ЦЕНА НА ТРЖИШТУ**1** ЛИТРА ВИНАод 1 л и 0,75 литара*	
Боца вина ринфуз пластична боца– 1 литар	*150–190 динара (1,5 евра) црно и бело*
Боца стаклена– 0,75 литара	*4 евра*

Напомена: За једну боцу вина је неопходно 1,5 кг грожђа. Овде нису укључени трошкови квасца за врење грожђа и осталих енолошких средстава за производњу грожђа, јер винарија Антић врши већински откуп грожђа. Нису урачунати ни трошкови радне снаге.
Извор: Антић, З., лична комуникација, 7. април 2017, и калкулација аутора

ЗАКЉУЧАК

Евидентно је на основу искуства винарије Петровић и Антић да домаћи виноградари овог јужнометохијског рејона, и поред тешких економских, политичких и доста специфичних услова за привредни развој на територији Косова и Метохије, нису одустали од улагања у опрему и винову лозу. Сада ова два подрума могу да задовоље потребе домаћег тржишта и ускладе квалитет са ценом. Иако је добра понуда вина ових винарија, а и подруми су им релативно добро уређени, они често не могу поред производње да упоредо развијају и вински туризам и прихвате веће туре људи. Евидентно је и постојање само једне винарије са својим хостелом– Петровић, али и лоша инфраструктура и прилазни путеви до српских средина у Великој Хочи и Ораховцу. Оно што је још увек врло дискутабилно је и лоша безбедносна ситуација у чисто албанском окружењу ових српских средина. На основу казивања власника ових винарија и истраживања са терена, јасно је да недостаје обилнија помоћ Владе Републике Србије. Помоћ Владе Републике Србије за ове две винарије до сада се сводила на неку врсту донација у опреми, муљачама, пресама, пумпама, винификаторима и сл. Али ова помоћ није стизала у континутету већ у таласима. Истина, породица Антић је била корисник кредита Фонда за развој по бенефит каматним стопама, али ту се све завршава. Овај рад је конкретан позив да се морају мењати ове околности.

Посебна тема би била двоструко опорезивање ПДВ-а и двоструке акцизе за производе – вино и ракију, а коју би требало покренути на нивоу округлих столова двеју Комора, и Србије и Косова и Метохије, па и на нивоу дијалога који се води у Бриселу, како би се у будуће избегле овакве ситуације. Управо овде треба предлагати практична решења, прихватљива за обе стране, како би се избегле поменуте ситуације.

Сматрамо да је у циљу развоја винарске делатности у јужнометохијском средишту ораховачког рејона вина са српском популацијом потребно да дође до удруживања малих винарија, како би дошло до удруживања понуде вина са сродним понудама, а тиме и јачања финансијске снаге. Овај предлог иначе је саставни део развојне стратегије за винарије у Србији. Евидентно је да се мање користе интернет технологије за рекламирање вина са пореклом са Косова и Метохије, које је много јефтиније од уобичајеног рекламирања. Конкретно, уз помоћ Фејсбука може се директно таргетирати корисник винарије, а тиме и рекламирати вински производ и туризам. На интернету је ситуација неуједначена, па неке винарије имају званичне *Facebook* странице, неке немају, неке имају свој сајт, неке немају, али је приметно да га слабо користе за маркетинг кампање. Коришћење *Twitter* налога такође не кошта ништа, али се генерално интернет технологија слабо користи. Коначно, закључак је да у осталом делу Србије мање-више све зависи од економије, а на Косову и Метохији баш све зависи од политике. Стога је политика највећи проблем за винарије јужнометохијског ораховачког рејона са српском популацијом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bridget Nurre Jennions (2017), *5 winerise Puting Kosovo on the Map*, (Pastem 2017), http:/www.pastemagazine,comdos/articles/2016/09-5-winerie-putting…, приступљено дана 4.10.2017.
2. Денда, С., Денда, Б. (2016). *Производња и робна размена грожђа и вина: Стање у свету и Србији (Шумадијски регион),* Агроекономика пољопривредног факултета, Нови Сад, 45 (70), 81–93.
3. Гргић И., Гугич, Ј., Зракич, М. (2011). *Самосталност Републике Хрватске у производњи грожђа и вина*, Агроекономски гласник Хрватског агрономског друштва из Загреба, (3), 113–123.

4. Hutkins, W. D. (2006). *Microbiology and technology of fermented foods* (1. izd.). Hoboken: Blackwell Publishing, p. 349–350.
5. Извештај о конкурентности, (2014). *Приватно настали кластери*, Приштина, Ministry of foreign affaires of Finland, 1–82.
6. Јакшић, Д., Иванишевић, Д., Ђокић, В., Брбаклић Тепавац, М.,(2015). *Вински атлас*, Београд: Републички завод за статистику, 1–335.
7. Кускуновић, М. (27. 2. 2017). *Хрватска у Србију извози скупа вина, а увози двоструко већу количину вина*. Агробиз, http://www-agrobiz.hr/agrovjesti/hrvatska-u-srbiju-izvozi-skupa-skupa-vina, приступљено дана 4. 10. 2017.
8. Пивац, Т., Ромелић, Т., Кошић, К. (2009), Оцена потенцијала за развој виснког туризма Војводине, (Свеска број LVII). Зборник радова географског факултета, Нови Сад, 215–228.
9. Пивац, Т., Ђурановић, Т., Кошић, К. (2015). *Значај винских манифестација за туризам Војводине*. Агроекономика пољопривредног факултета, Нови Сад, 44(68), 51–66.
10. Пивац, Т.(2017). *Вински туриста на један вински евро потроши још пет*. Топ часопис. http:/www.topsrbija.com/index.php?option=arti…., приступљено дана1. 10.2017

УНАПРЕЂЕЊЕ ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ И АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВО И МЕТОХИЈА

IMPROVING ECONOMIC RELATIONS BETWEEN CENTRAL SERBIA AND AUTONOMOUS PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA

UDC: 339.92

Јелена Шарановић
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу, Србија
Бобан Стојановић
Економски факултет, Универзитет у Нишу
Соња Д. Раденковић*
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу, Србија

***Сажетак**: Анализа пословног амбијента Србије и Аутономне покрајине Косово и Метохија, која је по резолуцији 1244 под привременом цивилном и војном управом Уједињених нација (у наставку Косово*) има за циљ да укаже на потребу елиминисање баријера у пословању између Србије и Косова* и даје препоруке за унапређење пословног окружења. У истраживању су ангажовани стручњаци који су анализирали законску регулативе којом се регулише пословни амбијент на Косову* и спровели истраживање – интервјуисали пословне људе и представнике компанија из централне Србије и Косова*. Резултати истраживања, омогућују стварање шире слике о пословању компанија приликом преласка адмистративних прелаза, идентификовање сметњи приликом пролаза робе и услуга, и формулисање предлога за превазилажење постојећих баријера у пословању привредних субјеката централне Србије и Аутономне покрајине Косово и Метохија.*
***Кључне речи**: пословни амбијент, пословно окружење, привреда*

***Abstract**: Analisys of the economic framework for doing business between Serbia and Autonomous Province of Kosovo and Metohija , that is under the interim civil and military administration of the United Nations, according to UN Resolution 1244 (hereinafter referred to as Kosovo*) aims to point of the need to eliminate barriers in doing business between Serbia and Kosovo*, making recommendation for improving the business environment. The research involved experts who analyzed legal regulations governing the business environment in Kosovo* and carried out the research. They interviewed business people and representatives of companies from central Serbia and Kosovo*. The results of the survey enable the creation of a wider picture of company operations when crossing of the administrative crossings, identifying disturbances in the passage of goods and services, as well as formulating proposals to overcome existing barriers in doing business between business entities in central Serbia and the Autonomous Province of Kosovo and Metohija.*
***Keywords**: economic framework, business environment, economy*

* sonjafon@gmail.com

1. УВОД

Прво поглавље које је отворено у процесу приступања Републике Србије Европској Унији је Поглавље 35, које ниси назив „остала питања", а тиче се пуне нормализације односа са Приштином. Да бисмо на адекватан начин пратили економске односе између Србије и Косова*, неопходно је сагледати макроекономско и пословно окружење. Значај ове анализе произилази из потребе да се унапреди привредни амбијент и укаже на потребу елиминисања баријера у пословању предузећа

2. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У циљу унапређења пословног окружења неопходна је идентификација и евиденција баријера у пословању. Отклањање баријера у пословању има за циљ унапређење економских веза и односа. Имајући у виду бројне препреке у пословању правних лица на северу Косова*, у фокусу истраживања су царинске и нецаринске баријере са којима се суочавају привредни субјекти у свом пословању. Спроведено истраживање скреће пажњу на кључне проблеме који отежавају слободан проток робе и рад привредника у готово свим секторима индустрије и даје увид у тренутно стање на терену.

Основни циљ истраживања је да укаже на главне проблеме, утврди добре и лоше праксе, и идентификује баријере у пословању фирми које су узроковане неусаглашеним, нејасним и непотпуним прописима Републике Србије и Косова*. Један од специфичних циљева истраживања је дефинисање препорука за отклањање баријера, решавање проблема и унапређење услова пословања између Републике Србије и Косова*. У том циљу, посебан део истраживања односи се на анализу примене ЦЕФТА споразума између Србије и Косова* и препоруке за отклањање застоја у спровођењу потписаних споразума.

На основу расположивих података о активним привредним субјектима који остварују пословне везе са Косовом*, одабран је репрезентативни узорак фирми и надлежних институција са којима се ступило у контакт меилом и/или телефоном. Одабир циљних фирми извршен је према вредности редовног промета са Косовом* у 2015. и 2016. години уважавајући при том што већу географску заступљеност и различитост шифре делатности. Методолошку

основу истраживања чинило је слање посебно припремљаног упитника на адресе 120 фирми у Републици Србији и Косову*, као и организовање и спровођење интервјуа са фирмама у Србији и српских фирми на Косову*, али и са надлежним институцијама. Од 120 контактираних фирми у Србији и 30 фирми на северу Косова*, 65 фирми је попунило упитник при чему је: 10 фирми са територије Београда, 12 фирми из Војводине, 28 фирми из Централне и Јужне Србије (Лесковац, Врање, Прешево и Бујановац) и 15 фирми са севера Косова*. Током теренског дела истраживања обављен је 46 интервју са фирмама. У циљу извођења адекватних закључака, спроведени су дубински интервјуи са надлежним институцијама у Србији и то са: Управом царина (Министарство финансија), Управом за ветерину (Министарство пољопривреде и заштите животне средине), Граничном фитосанитарном инспекцијом (Министарство пољопривреде и заштите животне средине), Канцеларијом за Косово и Метохију Владе Републике Србије. У анализи су коришћени примарни подаци прикупљени теренским истраживањем царинских контролних пунктова (царинска испостава у Врању) односно заједничке тачке прелаза Кончуљ. Главни извори секундарних података су селектоване базе података Привредне коморе Србије, Управе Царина и Светске банке.

Приступ који је коришћен током истраживања омогућава да се стекне увид у реално стање на терену и доприноси бољем информисању привредника о условима пословања на Косову*. Унапређењем комуникације између привредника, с једне стране и релевантних институција, с друге стране, могу се постићи значајни резултати на пољу унапређења пословног амбијента.

3. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

3.1 ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ЦЕФТА СПОРАЗУМА-СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

Промет између Републике Србије и Косова* регулисан је Споразумом о слободној трговини у централној Европи (ЦЕФТА) између Албаније, Молдавије, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Србије, Македоније и УНМИК-а у име Косова* у складу са Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН. ЦЕФТА споразум дефинише опште обавезе које се односе на трговину свим робама. Класификација робе је извршена у складу са Хармонизованом царинском тарифом и режимима извоза и увоза која се примењује у

Европи. Споразум предвиђа укидање квантитативних ограничења, царина и других дажбина на извоз и увоз роба у трговини међу земљама у региону, као и то да се нова ограничења неће уводити. Споразумом су одрађене техничке препреке у трговини, трговина услугама, инвестициона улагања, јавне набавке, заштита права интелектуалне својине, арбитража у случају спора, правила о пореклу робе, сарадња царинске администрације, правила конкуренције и државне помоћи, као и правила о заштити[†].

Једна од обавеза која је проистекла из техничких споразума тиче се царинског печата. Наиме, Споразум о царинском печату се у потпуности примењује, а решења из овог Споразума се користе у свим документима везаним за промет робе (ветеринарски сертификати, фитосанитарни сертификати итд.). Република Србија врши наплату свих дажбина у складу са Споразумом о царинама, док се алокација средстава из Фонда за развој севера Косова и Метохије врши ка већинским српским општинама на северу. Од октобра 2015. године из Фонда је додељено преко 4,4 милиона евра, при чему је општина Северна Митровица добила око 1,3 милиона евра, општина Лепосавић око 1,1 милиона евра, општина Зубин Поток око 1 милион евра и општина Звечан 950.000 евра. Од укупно прикупљених око 8,3 милиона евра наведеним општинама је подељено око 6,6 милиона евра у циљу подршке социоекономским активностима[‡].

У првој половини 2016. године успешно су решена спорна питања која се односе на интегрисано управљање прелазима (IBM)[§]:

- Поједностављена је електронска коресподенција између Управе царина Републике Србије и тзв. Царине Косова*, која се сада одвија само преко EU IMB Канцеларије за посредовање у Приштини (*EU IMB Facilitation Office*), без посредовања МУП Републике Србије;

[†] Привредна комора Србије, доступно на http://www.pks.rs/PoslovnoOkruzenje.aspx?id=794&p=1 Приступљено: 11.10.2017.

[‡] Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама у Приштини (2016). *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине (за период октобар 2015-април 2016. године)*. стр.11-17.

[§] Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама у Приштини (2016). *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине (за период октобар 2015-април 2016. године)*. стр.15.

- Почело се да пуном применом *SEED* система, којим је омогућена систематска електронска размена података између Управе царина Републике Србије и тзв. Царине Косова* за све врсте робе које прелазе административну линију;
- Након што је добијена званична потврда од стране Европске уније да су Процедуре узајамне правне помоћи измењене, настављено је поступање по овим предметима од стране Министарства правде Републике Србије;
- Усаглашен је Сертификат фармацеутског производа (CPP). Надлежне институције Приштине су издале произвођачима лекова прва регистрациона решења за пуштање у промет лекова на простору Косова и Метохије;
- Република Србија је од 21. септембра 2015. године почела да издаје улазно/излазни документ и таблице за привремено означавање возила „ПРОБА“, са роком трајања до 60 дана и са могућношћу више прелазака преко заједничких тачака прелаза (ЗТП);
- На заједничкој тачки прелаза Мутиводе царински службеници обе стране раде седам дана недељно од 8:00 до 20:00 часова;
- Усаглашени су ветеринарски сертификати за живе животиње (осим сертификата за приплодна говеда) који су постали оперативни 1. марта 2016. године. У току је усаглашавање сертификата за млеко и млечне производе, као и сертификата за производе животињског порекла;
- Усаглашени фитосанитарни сертификат се успешно примењује на свим административним прелазима на којима се одвија комерцијални саобраћај (Рудница/Јариње, Мердаре и Кончуљ/Бела Земља).

Један од проблема који није решен односи се на неадекватно одређивање царинске основице за наплату дажбина за грађевински материјал (термо блокове). Наиме, утврђивање царинске основице према трансакцијској вредности доводи до значајног повећања цене производа и смањења конкурентности робе. Уз то, супротно регулативи и пракси унутар ЦЕФТА и ЕУ, неопходно је да ветеринарски сертификати за мешовите производе прате и продукте који у свом саставу, поред биљног, имају и одређени (минимални) проценат састојака анималног порекла. Оваква пракса додатно успорава процес размене добара и поскупљује цену производа. Такође, постоји проблем око допремања неопасног отпада који се,

пре свега, односи на хартије, стакло и метални отпад. Привредни субјекти са севера КиМ не могу да обављају трговину на простору КиМ уколико нису регистровани код надлежних институција Приштине, а привредници са севера КиМ не могу да увезу производе из Србије на север Косова и Метохије без поседовања одговарајуће лиценце. Такође, предузетници са севера КиМ, који нису регистровани код надлежних органа, своју робу могу продавати само крајњим купцима, с обзиром да нису у фискалном систему Косова*[**].

У наставку студије која обухвата анализу попуњених упитника и спроведених дубинских интервјуа, извршена је систематизација добијених одговора од фирми и институција.

3.2 АНАЛИЗА ПОПУЊЕНИХ УПИТНИКА И ДУБИНСКИХ ИНТЕРВЈУА

Током истраживања послато је укупно 120 емалова фирмама у Србији и 30 емаилова на северу Косова*, при чему је 65 фирми одговорило на питања из упитника. Репрезентативни узорак чиниле су фирме из Београда (10), Војводине (12), Централне и Јужне Србије (Лесковац, Врање, Бујановац и Прешево) (28) и Север Косова* (15) које се баве различитим делатностима. Упитник је чинило 13 питања отвореног типа.

1. *Назив производа који се ивози/увози/провози:*
2. *Да ли имате проблема приликом прибављања документације која прати робу приликом ивоза/увоза/провоза ?*
3. *Поред обавезних докумената која прате робу приликом ивоза/увоза/провоза да ли се од вас захтевају додатна документа ?*
4. *Да ли сте наилазили на ситуацију да вам се на административним прелазима не признају одређена документа?*
5. *Да ли имате проблема на административним прелазима са надлежним службама (царина, погранична полиција, инспекције ветеринарска, фитосанитарна...)?*

[**] Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама у Приштини (2016). *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине (за период октобар 2015-април 2016. године).* стр.18-19.

6. *Да ли су службе и инспекције на административним прелазима координисане и да ли су им радна времена усклађена?*
7. *Да ли се вашем пословању суочавате са двоструким наплатом акциза и ПДВ-а, као и обрачуном транспортних трошкова виших од реалних – слободна процена цариника?*
8. *Да ли сте наилазили на ситуацију да службе и инспекције на административним прелазима крше ЦЕФТА споразум?*
9. *Да ли сте имали проблема са третманом транзита робе преко Косова-Србије?*
10. *Да ли сте имали проблема око наплате ваших потрживања, а посебно у вези са осигурањем послова (банкарске гаранције, осигурање потраживања и др.)?*
11. *Да ли се у свом свакодневном пословању сусрећете са недостатком адекватне инфраструктуре (саобраћајна, неадекватни услови на административним прелазима, телекомуникације, платни промет, осигурање...)?*
12. *Да ли сте се у свом пословању сусретали са нелојалном конкуренцијом (дампиншке цене, фаворизовање одређених компанија, прикривени монополи, нерегуларности у поступку јавних набавки и др.)?*
13. *Укажите на баријере који сте имали у трговини, а које нису обухваћене овим упитником.*

Истраживање је спроведено у два корака. У првом кораку послат је посебно припремљен упитник на email привредника. Као други корак у истраживању организован је дубински интервју, како би фирме детаљније дефинисале проблеме које се односе на специфичну делатност којом се баве..

Анализа добијених података имала је за циљ стварање што јасније слике о пословању фирми из ових крајева приликом преласка административних прелаза, идентификовање сметњи приликом, провоза, или увоза роба у/из Републике Србије. Репрезентативни узорак фирми разврстан је према званичној класификацији делатности Републичког завода за статистику Републике Србије[††].

[††] Републички завод за статистику Републике Србије, Класификација делатности. Доступно на: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412 Приступљено: 9.10.2017. према Уредби о класификацији делатности (Сл. Гласник РС 54/2010, 4.8.2010.)

3.3 ОПШТИ ПРОБЛЕМИ СВИХ УЧЕСНИКА У ИСТРАЖИВАЊУ

Проблеми привредника из цетралне Стбије који послују на територији аутономне покрајине Косово и Метохија селектовани су у наредном тексту:

- Недовољна усаглашеност прописа Републике Србије и Косова* које функционише као независна држава и фактичко стање је такво да се пласман робе на Косову* третира као извоз.
- Косовске институције се понашају као да је Косово* независна држава.
- Недостатак квалитетне путне инфраструктуре представља сметњу ефикасном пословању и рационализацији троскова.
- Уски, једносмерни, недовољно опремљени административни прелази.
- Касни се са успостављањем нових административних прелаза Рајетићи/Извор и Капија/Врапце, али и са проширењем и реконструкцијом постојећих административних прелаза (Мердаре).
- Спор проток возила, велика гужва и задржавање на путу.
- На административним прелазима постоје проблеми са функционисањем платног промета односно не постоји могућност плаћања платним картицама и не постоји могућност плаћања осигурања за возила на прелазу Рудница.
- Радна времена инспекцијских служби на прелазима нису усклађена у довољној мери, раде само одређеним данима у недељи тако да има доста чекања и кашњења.
- Не постоји директна комуникација између надлежних служби на прелазима са српске и албанске стране. О
- Отежана је телефонска комуникација јер сигнали мобилних оператора из Србије не раде каде се прећу административни прелази.
- Мали број фитосанитарних инспектора на терену додатно успорава промет робе.
- Фунционисање платног промета. Неоходна је конверзија девиза у динаре и том приликом се оставрују велике негативне курсне разлике.

Проблеми са којима се сусрећу привредници на северу Косова* су, такође, веома велики:

- Лекови из Републике Србије не могу да се увезу у овом тренутку, осим као хуманитарна помоћ

- Од 1. јуна 2014. године није могуће увести лекове ни уз плаћање царине.
- За пословање апотекарских установа, институције из Приштине траже лиценцу која би им омогућила набавку лекова само са позитивне листе из Приштине, без лекова који се производе у Србији.
- Републике Србије, апотеке на северу Косова* упале су у дугове према веледрогеријама из Србије, које не могу измирити без помоћи Републике Србије.
- Институције из Приштине не разликују приватне од државних апотека.
- Листе лекова из Приштине су много мање, у односу на листе лекова из Републике Србије.
- Сви који возе ПТТ комби морали су да узму међународне дозволе, да промене адресе боравка (у Србији) и да имају возило регистровано на град у Србији (Врање).
- Максимална вредност робе која може да се пошаље из Србије је 2000 динара
- Ако корисник уплати новац електронски, пошиљка се на царини заплењује и корисник мора да плати царину приликом преузимања.
- Клијенти којима се одузме роба добују обавештење "Предато је надлежном органу".
- Службеници на адмнситартивним прелазима врше слободну процену километраже од добављача до купца на Косову* и на произвољну вредност обрачунавају ПДВ у износу од 10%.
- Такође службеници често врше слободну процену вредности робе приликом царињења без обзира на вредност назначену на фактури.
- У случају да на истој фактури се налази роба произвођача из Србије (домаћа роба) и иностраног произвођача, службеници на административном прелазу царине робу као да су све ставке иностраног порекла (дупло царињење).
- Административни прелаз Брњак нема фитосанитарну инспекцију. Иако царина ради 24h дневно, прелаз је могућ уколико се добије одобрење до 18h до када ради служба у Приштини која издаје неоходне дозволе за пролаз робе.
- У случају набавке иностране робе од одбављача у Србији долази до двоструког царињења: први пут приликом уласка робе у Србију, други пут приликом уласка робе на Косово*. Немогућност реекспорта.

- Непозната усклађеност рада служби на административним прелазима, ослањање на искуство са добављачима и возачима, и њихово познавање правила и процедура у циљу смањења времена чекања проласка робе.
- Сви испитаници у неформалном разговору изјавили су да је корупција један од великих проблема на прелазима, где службеницима морају дати новац, како би се убрзала процедура и роба прешла преко административног прелаза.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Основна препорука за решавање идентификованих проблема је искључити политику из економије и бизниса. Неки од предлога који би могли да побољшају тренутну ситуацију и олакшали бржи промет робе и услуга су:

- Укинути нецаринске баријере и ограничити примере негативне праксе.
- Административно поједноставити процедуре приликом извоза односно увоза робе. Потребно је додатно релаксирати и усагласити потребну извозну документацију.
- Повезивање привреда и сарадња привредних комора Србије и Косова* кроз организовање сајмова, B2B састанака, округлих столова и других видова послове комуникације.
- Помоћ Привредних комора у проналажењу и повезивању привредних субјеката из Србије и Косова* који су спремни да послују у легалним оквирима је од непроценљиве важности. Стратешки је важно имати пословног партнера и добро сарађивати са великим албанским дистрибутерима у циљу успешног пласмана српских брендова на Косову*.
- Додатно радити на изради методологије извоза.
- Радити на интернационалној амбалажи која би се пласирала на читавом региону. Адаптација амбалаже је неопходна (заменити š, č, ć, đ, dž да би се производи лакше извезли на тржиште Европске уније).
- Велики потенцијал тржишта треба искористити у наредном периоду и задовољити тражњу за сировинама и готовим производима. Карактеристике тржишта су такве да су купци навикнути на српске производе. Простора и воље за сарадњу има и може се очекивати даљи развој (нпр. пекарске индустрије).
- Размотрити могућност успостављања линија за превоз путника по принципу реципроцитета.

- Усагласити ветеринарски сертификат и договорити билатерални споразум који би омогућио слободан проток месних производа на тржиште Косова*.
- Спречавање извоза млечних производа је велики проблем који тражи системско решење. За елиминисање постојећих баријера, потребно је усагласити прописе и надлежности. Немогућност извоза намерница животињског порекла на Косово* ограничава пословање компанија које се баве производњом и прерадом млека и зато се што пре мора приступити решавању постојећих проблема.
- Неопходно је хармонизовање дозвољених концетрација алфатоксина у млеку у што краћем року како би постало могуће задовољити потребе купаца у региону.

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Републички завод за статистику Републике Србије, Класификација делатности. Доступно на: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412 Приступљено: 9.10.2017. према Уредби о класификацији делатности (Сл. Гласник РС 54/2010, 4.8.2010.)
2. Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама у Приштини (2016). *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине (за период октобар 2015-април 2016. године).*
3. Привредна комора Србије, доступно на http://www.pks.rs/PoslovnoOkruzenje.aspx?id=794&p=1 Приступљено: 9.10.2017.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА У ФУНКЦИЈИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА - НА ПРИМЕРУ ВЛАСИНСКЕ ПОВРШИ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISMIN FUNCTION OF REGIONAL DEVELOPMENT - EXAMPLE OF VLASINSKA POVRŠ

UDC: 338.48-44(497.16-22)

Звездица Симић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Видоје Стефановић
Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, Србија

Сажетак: *Глобализација капитала, финансија, рада, технологије, саобраћаја и комуникација у другој половини прошлог и почетком овог века омогућила је да туризам постане највећа светска индустрија. Тиме је он постао важан фактор привредног и регионалног развоја сваке земље. Али, он на одређени начин је постао и узрочник и изазивач девастације животне средине. С тога, концепт одрживог развоја туризма постаје важан теоријски и практичан проблем савремене економије, али и других наука. Дакле, одрживост је крајњи циљ, мада тешко доступан. Ако се има у виду простор као што је Власинска повр, који је још увек чист, али тежи да буде битна туристичка дестинација онда одрживост постаје неминовност.*
Клучне речи: *одрживи развој, туризам, Власинска повр.*

Abstract: *The globalization of capital, finance, labor, technology, transport and communications in the second half of the last century and in the beginning of this century, has managed to become the world's largest tourism industry. This has become an important factor on economic and regional development of each country. But in a way he became the cause of the challenger and the devastation of the environment. Therefore, the concept of sustainable tourism development is becoming an important theoretical and practical problem of modern economy, and other sciences. Thus, sustainability is the ultimate goal, though difficult to reach. If we consider space as Vlasinska površ, which is still clean, but tends to be an important tourist destination, then sustainability becomes a necessity.*
Key words: *sustainable development, tourism, Vlasinska površ.*

УВОД

Глобализација капитала, финансија, рада, технологије, саобраћаја и комуникација у другој половини двадесетог и почетком двадесет првог века омогућила ја да туризам постане највећа светска индустрија. Допринос туризма регионалним и националним

[1] zvezdica.simic@pr.ac.rs

економијама повећањем профита или зараде у чврстој валути, нових радних места и инфраструктуре величан је као спасилац многих локалних, регионалних и националних економија, углавном у недовољно развијеним земљама.

Ипак, поред позитивних економских и социо-културних утицаја, туризам, такође, представља једног од главних узрочника и изазивача деградације животне средине.

Концепција одрживог развоја подразумева уравнотежен економски, социјални и културни развој без угрожавања животне средине, чиме би се будућим генерацијама омогућило да се развијају на истом или вишем нивоу. Одрживи развој је један од најприхватљивијих, али у исто време и најконтроверзнији приступ управљања туризмом данас. Може се сматрати да је одрживост крајњи циљ који се у пракси никада не може у потпуности постићи, али је сигурно нешто чему се мора у сваком погледу тежити у будућности(5, стр. 123).

1. КОНЦЕПЦИЈА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Савремени свет је већ увелико суочен са заједничком одговорношћу и нужношћу да свој развој усклади са потребама људи и природе и са свешћу да се Земља мора сачувати како за садашњу генерацију тако и за будуће генерације људи. Обавеза данашње генерације да остави потомству бар онолико шанси за развој колико их она има проистиче из фундаменталног принципа моралне правде, а то је да сви људи имају подједнака права на најшире основне слободе које не угрожавају слободу других.[2]

Концепција одрживог развоја је стекла своју пуну афирмацију на Конференцији УН-а о животној средини и развоју у Рио де Женеиру, 1992. године, где је јасно наглашено да заштита животне средине мора да представља интегралан део свеукупног људског развоја. Према овоме свака делатност (па и туризам) мора, приликом планирања и доношења одлука, максимално да уважава захтеве животне средине, како би њен развој био трајан, јер у супротном може доћи до деградације, па и до потпуног самоуништења.

Коцепцију одрживог или усклађеног развоја, не би требало схватити као строго одређену дефиницију, већ као процес промена у односима

[2] Национална стратегија одрживог развоја ,Службени гласник РС, бр. 57/08

који се успостављају између друштвених, економских и природних система и процеса. Тај процес се може само постепено остваривати, јер су и захтеви који се постављају пред људско друштво веома комплексни. Ту се мисли, у првом реду, на формирање нове еколошке свести, на повећање одговорности државне управе, одговарајућу ревизију постојећег економског и правног поретка и веће укључивање науке у разрешење актуелних проблема заштите животне средине.[3]

Најчешће навођена дефиниција одрживог развоја налази се у извештају "Наша заједничка будућност", који је, на позив Уједињених нација сачинила Светска комисија за животну средину и развој 1987. године. Дефиниција гласи:
"Одрживи развој јесте развој који задовољава потребе садашњице, а да не доводи у питање способност будућих генерација да задовоље властите потребе."

Једна свеобухватна дефиниција одрживог развоја гласи: *одрживи развој представља интегрални економски, технолошки, социјални и културни развој, усклађен са потребама заштите и унапређења животне средине, који омогућава садашњим и будућим генерацијама задовољавање њихових потреба и побољшање квалитета живота.*

2. НАЧЕЛА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

На конференцији ,,Глобе '90“ одржаној у Канади група стручњака израдила је документ ,,Стратегија акција за постизање одрживог развоја туризма“ , на темељу којег су касније, земље доносиле своје основне документе развоја туризма. У овом документу наводи се седам основних начела одрживог развоја туризма (8, стр.20 и 21):

1) **Ограничити људски утицај на земљи (глобално) и у регији (локално), на ниво који је у оквирима носивости капацитета;** у случају туризма то значи да број туриста као и њихова потрошња не смеју прелазити границе носећег капацитета локалних екосистема, односно њихову способност да без већих штета поднесу одредјени број и све активности везане за туризам директно и индиректно.

[3] Јовичић, Д. (2000.): Туризам и животна средина, Задужбина Андрејевић, Београд, стр. 24

2) **Задржати биолошко богатство у регији;** ово се начело односи на конзервирање природних разноликости и процеса који омогућавају земљи, води, ваздуху, и уопште животу да буду продуктивни, тј. да се прилагоде броју туриста, а да се при том могу несметано обнављати.

3) **Минимизирати искоришћавање неразградивих материјала;** употребу разних материјала као што су пластика, хемикалије и слично треба у туризму свести на разумну меру.

4) **Промовисати дугорочни економски развој који повећава користи из дате количине ресурса и задржава природно богатство;** туризам је у могућности да штити природно богатство на велики број начина на свим нивоима од националног до локалног. Неки од њих су: увођење ,,зелених такси" којима ће се део новца од туриста употребљавати за заштиту ресурса, увођење законске контроле којом ће се кажњавати сви они који загађују животну средину и сл.

5) **Осигурати праведну расподелу трошкова и добити од употребе ресурса и увести менаџмент животне средине;** с обзиром да је туризам активност у којој су укључени и приватни и јавни сектор, а и разне друштвене организације, мора се водити рачуна о томе како на најрационалнији начин управљати природним ресурсима у служби туризма.

6) **Осигурање ефикасног учешћа друштва и интересних група у одлукама које се односе на њих;** ово начело је у уској вези са претходним и заузима се за равноправно учешће свих актера у одлукама које се односе на спровођење концепције одрживог развоја туризма.
7) **Промоција вредности које подстичу остале да прихвате начела одрживости;** сваки субјекат унутар туристичког сектора мора доприносити промовисању туризма по начелима одрживости.

Анализом начела одрживог развоја и начела прилагођених туризму једна група аутора уз помоћ Брамвелове (Bramwell) књиге ,,Одрживи менаџмент туризма: принципи и пракса" дошла је до следећих начела која се могу истаћи (8, стр. 22):

а) ***Менаџмент и планирање потребно је усмерити ка адекватном коришћењу ресурса у туризму.*** Све менаџерске одлуке и активности

морају бити усмерене ка оптималном и рационалном коришћењу ресурса у туризму. За дугорочни развој туризма посебно је важно неисцрпети природу која представља примарни туристички ресурс и очувати природне и изграђене атрактивности. Даље је потребно минимизирати негативне утицаје на животну средину да би се касније могло приступити активностима које доприносе очувању и унапређењу исте. Ово представља способност туризма да претвори непривредне ресурсе у привредне, који да нема туризма не би остваривали никакав економски приход. Слободан приступ ресурсима отежава могућност контроле и очувања ресурса.

б) ***Концепција одрживог развоја није „анти-развојна“ концепција, али истиче ограничења развоја у складу са чиме је и потребно развијати туризам.*** Упркос чињеници да се одвија интензиван развој нових технологија и овладавање новим сазнањима, ипак, постоје страхови од исцрпљивљња ресурса. Одрживи развој туризма полази од претпоставке да су ресурси ограничени, па тражи начин за одређивање тих лимита и с тиме у вези могућих граница развоја. Али, при томе се јављају два проблема: а) немогућност прецизног предвиђања последица одређених људских активности; б) немогућност прецизног дефинисања вредности појединих ресурса за будуће генерације.

ц) ***Нагласак треба ставити на дугорочан и плански развој туризма.*** С етичког гледишта неприхватљиво је настојање да се у што краћем року оствари већи профит од туризма, и при том да се наруше и деградирају природна и културна добра. То значи повећање профита на рачун и штету будућих генерација. Политика развоја туризма која не узима у обзир штете које дугорочно настају неминовно води ка пропадању туристичке дестинације.

д) ***Менаџмент одрживог развоја туризма води рачуна, не само о проблему заштите животне средине, већ и о економским, друштвеним, политичким, културним и другим питањима.*** Одрживи туризам није искључиво производ разрађене туристичке политике и стратегије, већ се развија под многобројним и разноврсним утицајима укупне привреде, друштва, различитих група и појединаца. Циљ је очувати културно наслеђе и обичаје одређеног предела. Интегрални приступ у планирању треба да подстакне процену релативних трошкова и користи свих привредних грана укључујући и туризам како би се смањила зависност од само једне привредне активности. Интегрално планирање у туризму је

инструмент економске политике којим се осигурава складан и синхронозован развој туризма и свих грана и делатности у којима се директно или индиректно остварује туристичка потрошња и које учествују у задовољавању туристичких потреба. Интегрални развој подразумева укупни развој једног комплекснијег простора у којем су могуће различите туристичке активности које се развијају у међусобној сагласности са другим привредним активностима, које су углавном подређене концепцији и политици туристичког развоја дате области.

е) ***Потребно је водити рачуна о једнакости и правди међу будућим нараштајима људи.*** Сви људи имају једнако право да задовоље своје потребе и тежње, наравно у колико при томе не наносе штету другим људима и не уништавају животну средину. Потрошња са сврхом задовољења потреба мора бити еколошки и друштвено одржива и прихватљива.

ф) ***Сви заинтересовани субјекти из окружења треба да буду консултовани, укључени у доношење одлука и информисани о проблемима одрживог развоја туризма.*** Консултације између туристичке привреде, локалне заједнице, запослених у туризму и туриста неопходне су уколико делују ка заједничком циљу, у сврси избегавања сукоба интереса. Последица овакве праксе је синергијски ефекат. Укључивање локалног становништва при доношењу битних одлука у туризму је позитивно, али треба имати у виду могуће проблеме који се могу јавити као што је релативна незаинтересованост локалне заједнице за дугорочне последице које ће њихове одлуке имати по еколошку компоненту простора или културни идентитет.

г) ***Неопходна је реална процена могућности примене одрживог развоја у пракси и могућих досега у будућем периоду.*** На доношење стратешких одлука у туризму утичу многобројни чиниоци, а у реалном окружењу јављају се многи утицаји које је тешко унапред предвидети. Сви они утичу на економски систем, културу пословног окружења, моћ владиних институција, друштвене односе, систем вредности и понашања и ограничавајуће утичу на примену концепције одрживог развоја туризма. Ма колико амбициозни били по питању примене концепције, постоје негативни и ограничавајући туристичког комплекса. Једна од препрека у примени ове концепције налази се у људској свести.

x) ***Предузећа треба да искористе тржишне предности примене одрживог развоја.*** Менаџмент предузећа прилагодиће се одрживом развоју туризма само ако у томе пронађе комерцијални интерес или га на то присили правна регулатива. Менаџмент мора увидети тржишне предности до којих ће довести инвестирање у заштиту животне средине.

и) ***Због могућих сукоба око коришћења ресурса неопходни су уступци и компромиси.*** При развоју туризма, на одређеним подручјима може доћи до сукоба интереса различитих интересних група. Решења оваквих и сличних проблема треба пронаћи у заједничкој комуникацији имајући у виду и корисност и штетност одређених активности.

j) ***Приликом процене користи и трошкова одрживог развоја туризма треба укључити све индивидуе и групе на које овако планиран развој има утицаја.*** Обзиром да сваки човек има право на здрав и квалитетан живот, а одлуке о туристичком развоју различито утичу на одређене групе и појединце, потребно је приликом процене користи и трошкова одрживог развоја туризма обухватити све оне на које ово има утицаја.

3. ТУРИЗАМ ВЛАСИНСКЕ ПОВРШИ – ПРОСТОРНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОГРАНИЧЕЊА

Власина је пространа планинска висораван на југоисточном пограничном делу Србије, просечне висине око 1280м. Висораван је природно врло отворена. На њеном најнижем делу, на 1.210м смештено је Власинско језеро, а ободним деловима издижу се средње високе и доста шумовите планине. На западном ободу је пејзажно мозаични и заобљени Чемерник (1.638м), а на северу површ постепено прелази у питоми планински масив Грамаде са врхом Вртоп (1.721м). На истом делу висоравни диже се видиковац Букова глава (1.472м), а према југу висораван је издужена и ограђена планинским огранцима Варденика чији су најистакнутији гребени Плешијевац (1.664м) и Стрешер (1.876м), са највећим могућностима за зимске скијашке спортове док је према југоистоку преко Божице и даље отворена.

Главни еко-туристички потенцијали и вредни рекреативни и атрактивни мотиви овог подручја су:

- природни предео разноврсних екосистема и високе естетике предеоног лика,

- свеж и рекреативно стимулативан климат предела и
- Власинско језеро – хидролошки и рекреативно туристички високо атрактиван туристички мотив.

3.1. ОСНОВНИ РЕСУРСИ

Подручје изузетних природних квалитета и дуге историје насељавања и традиције, Власина има и вредности које се сматрају посебним и уживају заштиту, али и захтевају посебно пажљиво уређење и унапређење.

В о д е, површинске и подземне, су основни и највреднији ресурс природе на овом подручју, па су основни разлог за утврђивање посебне намене подручја Власина и у будућности ће бити једна од посебних вредности за општине Сурдулица, Црна Трава и Босилеград, и Републику Србију уопште.

П р и р о д а и даље представља највећу вредност, ресурс и развојну шансу подручја Власина. Биодиверзитет, аутохтони биоситеми, еколошке и предеоне целине и релативно очуван пејсаж чине укупан простор овог подручја.

Ради установљења **подручја Власине за заштићено природно добро**, очувања његових особених и битних природњачких и културно-историјских обележја и вредности, складног, контролисаног коришћења природних ресурса и укупних (урбанистичких, саобраћајних, туристичких и других) потенцијала простора, треба резервисати релевантни простор у границама Плана.

С т а н о в н и ш т в о је индикативан показатељ негативног развоја, па му се мора посебно поклонити пажња као специфичном ресурсу. Досадашња анализа указује да је у целини, али посматрано и по појединачним насељима, подручје Власина у другој половини 20. века било захваћено неповољним демографским тенденцијама.(10, стр. 5)

У периоду 1948./2001.год. дошло је до драстичног смањења броја становника на територији Просторног плана за приближно 82%. Главни фактор смањења броја становника у оквиру Плана је емиграција становништва и у мањој мери негативан природни прираштај. Апсолутни природни прираштај је 1963. године био позитиван у свим насељима у оквиру граница територије Просторног

плана. Од тада је присутна опадајућа тенденција, па је 2011. године апсолутни природни прираштај био негативан у свим насељима. Старење и смањење броја становника на територији коју обрађује План, као и исељавање младог становништва су фактори који су утицали на стално смањење фертилног контингента и опадање наталитета. Последњих година негативан природни прираштај је и израз пораста стопе смртности услед бржег старења становништва.

Највеће смањење броја становника у односу на 1948. годину, преко 90%, забележено је у насељима која припадају општини Сурдулица: Власина Рид са 2.669 становника 1948. год. на 202 у 2011. години; Власина Округлица са 1.686 на 117; Топли Дол са 856 на 77; Колуница, насеље са најмањим бројем становника и највећим смањењем броја становника, са 276 на 10 што је процентуално 96%.

3.2. ОПШТИ И ПОСЕБНИ ЦИЉЕВИ

У складу са значајем овог подручјаможе се дефинисати основни циљ одрживог развоја туризма који је оваплођен у просторном плану за подручје Власина (10, стр. 10 и 11):

1. Посебна заштита изворишта водоснабдевања регионалног значаја (изворište И ранга), одн. заштита изворишта водоснабдевања у свим зонама санитарне заштите. Овај задатак значи одређивање граница зона водоизворишта као и прецизног решења за уређење хидросистема и режима понашања код употребе земљишта у тим зонама.

2. Заштита, уређење и одрживи развој природног предела Власина као јавног добра од општег значаја за Србију. Комплексни задатак подразумева едукацију свих корисника овог простора, одговарајући информатички систем и пажљиво предвиђање, програмирање, планирање, пројектовање, реализацију и експлоатацију у простору на Планом предвиђен начин, као и одговарајућу контролу понашања актера у простору.

3. Боља организованост и већа приступачност мрежа инфраструктуре како на интерној тако и на екстерној основи. Развој плански дефинисане, квалитетне инфраструктуре значи и већу кохезију простора и рационалну употребу природних ресурса, воде и земљишта пре свих. Утолико, инфраструктуру треба третирати као приоритет друштвене заједнице на свим нивоима, од локалног до

републичког. Посебан значај има хидротехничка инфраструктура система Власина и инфраструктура туристичке регије Власина.

4. Развој туризма као комплементарне привредне активности водопривреди, уз пажљиво одмеравање реалних капацитета простора и плански распоред интервенција у простору Развој туризма треба да буде заснован на природним предиспозицијама подручја Власина, али никако не сме да угрози еколошки уравнотежене целине нити квалитете природног предела. Ово се посебно односи на Власинско језеро и његово непосредно окружење, као јавно добро од најширег значаја.

5. Одговарајући развој других активности као што су: ратарство, сточарство, лов, риболов, занати и мала индустрија, на плански предвиђен начин. Унапређење ових активности на принципима одрживог развоја треба да помогне економском развоју подручја, али и побољшању демографске структуре која ће даље подржати развој водопривреде и туризма.

6. Активнија сарадња заједница насеља, посебно оних у планинским зонама, са општинским центрима ради решавања основних социјалних и економских питања. Улога општинских центара за које се рачуна да ће имати већу финансијску и управну моћ и аутономију од досадашње, треба да буде усмерена и на кооперацију и заједничко решавање заборављених социјалних и економских проблема у селима и, још више, у брдским засеоцима (махалама) на овом подручју.

7. Заштита природних и културних добара и вредности као најдрагоценијих потенцијала за развој туризма. Велики број природних и културних вредности треба интегративно третирати и као економско добро и као духовну вредност, јер треба да повећају укупну атрактивност подручја за развој туризма и услове за квалитетнију понуду на домаћем и страном тржишту. Чисти, очувани природни предели, употпуњени културним вредностима, али квалитетно понуђени, данас привлаче у Европи све већи број туриста, са чим би могло да рачуна и подручје Власина.

8. Институционална организованост за управљање овим простором и његовим подсистемима на координиран начин. Овај задатак значи пре свега, формирање и рад одговорне институције за

управљање природном целином подручја Власина, уз одговарајуће учешће приватног капитала.

Координација рада ове институције са постојећом институцијом за управљање водама и надлежним општинским и републичким органима, треба да помогне у развоју осталих подсистема на овом подручју

3.3. КОНЦЕПЦИЈА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Сагласно утврђеним еколошким и рекреативно-климатским вредностима и одликама основних туристичких мотива и досадашњем развоју туризма, на ширем подручју Власине могу се утврдити и одговарајући облици, односно врсте туризма за које би могла постојати тражња на туристичком тржишту, у зависности од постојања одговарајућих материјалних и организационо-пословних могућности и услова.

Гледано са тог становишта на Власини се могу организовати и популарисати само еколошки утемељени облици туризма, па је то у дугорочном развоју значајна потенцијална предност овог подручја.
На Власини су већ потврђени неки облици туризма, а неке тек треба очекивати са даљим развојем. Важнији међу њима су: рекреативно-одмаралишни, спортско-рекреативни, сеоски, ловни, излетнички, екскурзиони,бициклистички, наутички, транзитни.

1) Рекреативно-одмаралишни, летњи и зимски туризам карактерише се пасивном и активном рекреацијом домаћих туриста. Везује се за летњи и зимски одмор и рекреативно-спортске активности на Власинском језеру и у околини, као што су: купање, шетње, излети и планинарење до околних планинских масива и видиковаца, те контакти са сеоским становништвом, сакупљање лековитог и ароматичног биља, а зими масовно санкање и скијање, школа скијања и сл. Ово је, иначе, најмасовнији облик домаћег туризма у Србији. Он ће тај значај вероватно задржати и у будуће само што ће његови економски ефекти варирати у зависности од опремљености и квалитета туристичке понуде сваког туристичког центра посебно, где би могао имати удела и инострани туризам, као и комбиновани здравствено-рекреативни опоравак и одмор у комбинацији бања-планина.

2) Спортско-рекреативни туризам је такође масовни облик туризма, за сада са могућношћу развоја зимских спортова односно санкања, нордијског скијања и клизања на леденим клизалиштима. У перспективи, са изградњом спортске инфраструктуре и смештајних капацитета, развој ће се усмеравати на мањи рекреативни центар на Чемернику и главни спортски комплекс на потезу Округлица-Плешијевац-Варденик-Стрешер, у коме би се организовали сви облици скијања и спортских активности и такмичења, са висококвалитетном понудом која би привукла и иностране туристичке организације и госте.

Ово би могао да буде најпрофитабилнији центар високог туризма, али би се могло очекивати и извесно колебање дужине зимске сезоне скијања, јер је она, према висини и дужини трајања одговарајућег снежног покривача, овде колебљивија него на високим планинама. Коришћење вештачког снега и леда (чија је производња предвиђена у оквиру Плана, хидротехничким решењем) значајније би поправило и продужило зимску туристичку сезону.

Летње спортске активности, поред стандардних (тенис, мали фудбал, кошарка, вожња бицикла, јахање, пешачење и сл.) могу да обухвате и развој тзв. екстремних, као што су бициклистички крос, параглајдинг, спортско летење, једрење и сл. Велики значај за развој туризма има и деоница бициклистичке трасе Euro Velo Bike Route 11, која пролази крај Власинског језера (крајње тачке налазе се у Норвешкој (North Cape) и у Грчкој (Атина)).

3) Сеоски туризам са извесним облицима агротуризма могао би да постане стабилан облик туризма, али ће он највише зависити од укупног развоја специјализованих облика пољопривреде и унапређивања услова сеоског становања у махалама подручја Власина.

За сеоски туризам треба на пристојном нивоу опремити сеоска домаћинства и развити интерес мештана за пружање услуга туристима, па би и сам туризам допринео унапређењу и стабилизацији ових села.

4) Ловни туризам би према природним условима могао да постане перспективна и врло рентабилна привредно - туристичка делатност, али под условима да се мерама заштите и обнове популације дивљачи побољша капацитет ловишта и припреми узгој одређене

врсте дивљачи (јелен, срна) у ограђеним ловиштима. Под овим условима, лов би могао да добије карактеристике иностраног ловног туризма.

5) Излетнички и екскурзиони туризам са израстањем туристичког центра на Власини све више ће добијати на значају, а Власинско језеро би требало да се нађе у свим итинерерима школских екскурзија кроз Србију.

6) Транзитни туризам на овом подручју у потпуној је зависности од саобраћајно-туристичког положаја подручја и од квалитета путева. Саобраћајни положај је периферан, па ће и модернизација путева мало допринети транзитном промету, јер је магистрални пут преко Сурдулице и Власине према Бугарској транзитно ниско фреквентан, а главну улогу у транзитном промету и даље ће задржати транзитни путеви долином Мораве према Грчкој и долином Нишаве према Софији. Међутим, на повећање овог промета може се више утицати преко организованих транзитних итинерера у које се може уносити и Власинско језеро као посебна дестинација.

Дакле, у зависности од могућности обезбеђивања материјалних средстава за реконструкцију и модернизацију постојећих туристичких објеката и саобраћајница, за изградњу нових објеката, комуналне и спортске инфраструктуре, као и у зависности од могућности материјалног подстицања развоја пољопривреде и других делатности, просторног уређивања и опремања туристичких локалитета и центара, организационог и пословног повезивања релевантних субјеката на терену и у локалним заједницама, постепено ће се комплетирати туристичка понуда, а са њом ће јачати садашњи и започињати нови облици туризма.

ЗАКЉУЧАК

Од великог је значаја планирање туризма, интегрално и стратегијски, и изнад свега одговорно и у складу са одрживим развојем и заштитом животне средине. Ако се оствари већи део планираног, Власинска површ, језеро и околне планине постаће најбољи и најлепши туристичко – рекреативни центар Србије и биће конкурентан током обе (летње и зимске) туристичке сезоне. Веома је важно испоштовати сваки део просторног плана како се не би поновила иста грешка која је направљена са Копаоником, где је простим математичким рачуном одређен број лежајева. Одређена је

просечна носивост простора у односу на целу површину националног парка, а онда је 90% смештајних капацитета изграђено на локалитету Суво Рудиште. Тако да је сада тај део националног парка Копаоник веома угрожен, стрес терена је превелик од броја туриста који многоструко превазилази дозвољене границе, а локална управа има велики проблем са отпадним материјама. Власина је прелеп предео са веома очуваном природом, и само интегралним и стратегијским планским приступом може се очувати стање у садашњем облику и остварити задовољавајући приход. Таквим приступом могуће је туристичку понуду Власинске површи заокружити и ставити у функцију што већег и бољег задовољења туристичке тражње, уз одрживо коришћење свих природних богатстава које овај јединствени природни ресурс нуди.

Одрживи развој је један од најприхватљивијих, али у исто време и најконтроверзнији приступ управљања туризмом данас. Може се сматрати да је одрживост крајњи циљ који се у пракси никада не може у потпуности постићи, али је сигурно нешто чему се мора у сваком погледу тежити у будућности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глигоријевић Ж. И Стефановић, В., Економика туризма, СВЕН, Ниш, 2012.
2. Група аутора, Одрживи развој туризма, редактор, проф.др.сц. Вујић, В., Ријека, 2005.
3. Gunn, C. A., Tourism Planning: Basics, Concepts, Cases, Taylor & Francis, Washington DC, 1994.
4. Јовановић С. И др., Теоријски и институционални оквир одрживог развоја, Економски факултет, Ниш, 2011.г.
5. Јовичић, Д., Туризам и животна средина, концепција одрживог туризма, Задужбина Андрејевић, Београд, 2000.
6. Manning, T., "Indicators of tourism sustainability", Tourism Management, Vol. 20, 1999.
7. Р. Србија, Републичка агенција за просторно планирање, Просторни План Подручја Посебне Намене Власина, Београд
8. Смолчић Јурдана, Д., Индицаторс оф Сустаинабилиту ин Тоурисм, симпозијум, Туризам и хотелска индустрија, Опатија, Универзитет у Ријеци, 2006.
9. Стефановић, В., Туристички менаџмент, Природно – математички факултет, Универзитет у Нишу, Ниш, 2010.

10. The Berlin Declaration on Biological Diversity and Sustainable Tourism, International Conference of Enviroment Ministers on Biodiversity and Tourism, Berlin, 1997.
11. WTO, What Tourism Managers Need to Know, WTO, Madrid, 1996.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ, ОСНОВА ОПСТАНКА СРБА НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

UDC: 631.115.8:334.75(497.11)

Небојша Стошић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Александар Доганџић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија

***Сажетак**: Донаторска помоћ Косову замире, а оно је економски и даље неспособно да самостално функционише. Данас долазе до изражаја негативне реперкусије демографске експанзије која је имала за циљ заузимање територије, па ни ЕУ није у могућности, да иницира довољно демографских инвестиција и покрене привредни развој. Нео либерални концепт привредног развоја који је пласиран од Вашингтонских институција, довео је до расипања и новчане и реалне акумулације. „Невидљива рука тржишта" Адама Смита и на Косову и Метохији није показала позитивне економске ефекте. Због тога, поред тржишта треба неминовно плански спроводити и стратегију одрживог развоја која ће бити заснована на офанзивној политици привредног развоја, заснованој на уско одређеним приоритетима. То је начин да се акумулација као оскудни ресурс економски најрационалније искористи. Развој Севера Косова као евро регије, треба да отвори перспективу за покретање повратка расељених лица у већем обиму, као и и прикључивање ове регије ЕУ.*
***Кључне речи**: Одрживи развој, акумулација, привредни развој, опстанак*

***Summary:** Donor assistance to Kosovo declines while it is still economically unable to function autonomously. Negative repercussions of demographic expansion are pronounced today. Demographic expansion has been aimed to capture territory, but EU is not able to initiate sufficient demographic investments and economic development. Neoliberal economic concept launched by the Washington institutions has been directed to waste monetary and real accumulation. Adam Smith's "invisible hand of the market" has not provided positive economic effects at Kosovo and Metohija. In addition to the market development, strategy of sustainable development shall be consequently planned and implemented on the base of offensive economic development policy that is created on narrowly defined priorities. This is the way for economically most rational use of the accumulation, as a scarce resource. Northern Kosovo development as a Euro region should open prospects for launching return of displaced persons at a large scale, as well as its connection to the EU.*
***Keywords:** Sustainable development, accumulation, economic development, survival*

УВОД

Индустријска динамика која је у протеклим деценијама остваривана, реализована је беспоштедном експлоатацијом ресурса. Такав начин

[1] nebojsa.stosic@pr.ac.rs

обхођења према потенцијалима условио је да се савремени свет суочи са три баријере даљем расту и развоју, сировинском, енергетском и прехрамбеном. На постојање енергетске баријере указано је у оквиру научних кругова много раније, а процеси сатурације, супституције и минијатуризације имали су за циљ да се пренебрегне ова баријера. Нафтни шокови олични у изразитом скоку цена нафте су узроковали окретање ка енергији атома као енергији будућности. Бројни акциденти, почев од оног на острву Три Миље, па преко Чернобила па све до најновијег на електрани Фокушима у Јапану, су одвратили човечанство од тога да своје енергетске потребе решава атомском енергијом. На сцену је у борби за овладавањем енергетских потенцијала ступила сирова војна сила. Интервенција НАТОа на Косову и Метохији, само је део ширих геостратешких интреса САД, који се огледају у овладавању нафтним изворишима и путевима нафте и гаса. Косово и Метохија као наближа веза између Блиског истока, и Европе, се поново нашло на ветрометини, из простог разлога што преко њега пролази и АМБО нафтовод, а у непосредној близини и траса гасовода Набуко којим САД покушавају да обезбеде енергетску независност Европе, и смање утицај Русије и њеног гасовода Јужни ток на енергетски зависне земље ЕУ. Није занемарива и чињеница, да интервенцијом НАТО није обезбеђен само геостратешки положај, већ и приступ огромним енергетским ресурсима, оличеним у резервама угља, али и осталим сировинским ресурсима оличеним у рудама различитих ретких метала и неметала којим ова територија располаже. Мулти наицонале корпорације, су уз помоћ оружја остваривле себи ту могућност да располажу туђим наицоналним благом, а досадашње газдовањем УМНИКа и незаконито спровођење приватизације то јасно показују.

ПРИВАТИЗАЦИЈА И ЕКОНОМСКА СИТУАЦИЈА НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Повод за НАТО агресију, је у прозападним круговима , било одбијање делегације Србије да потпише мировни споразум у Рамбујеу. Међутим, већ и са ове историјске дистанце може се поставити питање: Да ли је демократија универзални изговор који се може употребити и у нападу на Irak, односно интервенцији у Либији. Оно што је сигурно мировни споразум из Рамбујеа је имао један други циљ, који је остварен увођењем тајног анекса Б, а то је по признању лорда Гилберта истражном комитету за одбрану, одбацивање истог и отварање врата војној интервенцији НАТО.

Међутим, мотиви запада су били далеко шири од ширења демократије у Србији. Запад је наиме у својим плановима већ истако потребу увођења „либералног економског концепта“ као и потребу приватизације целокупне државне имовине. У таквој политичкој констелацији, у којој се биполарни свет распао, Србија је била последња економија у Европи коју неоимпераијалисти савременог света нису колонизирали. Мотиви за бомбардовање се нису разликовали од мотива других имеријалистичких ратова, а то огољено истиче чланак из Njujork Tajmsa у коме се говори о „блиставом ратном трофеју“ који је чекао освајаче а то је да Косово располаже са другим по величини резервама угља у Европи, и налазиштима олова, цинка, злата , сребра... [2] Посебан драгуљ је и рударски комплекс Трепча, чија је вредност 1997 године, процењена на 5 милијарди УС долара.[3]

Уз образложење да ће приватизациони приходи омогућити економски развој на простору Косова и Метохије, УМНИК администрација је све привредне субјекте који су на простору Косова и Метохије подвела под процес приватизације, без обзира на то што је један део њих већ био приватизован. Пет година након бомбардовања. Прекорачењем свог мандата УМНИК је допустио да КТА продаје концесије на 99 година на земљиште, што је изазвало и изразито негативно реаговање прозападне владе у Београду, која је истакла да се ради о „пљачки државног земљишта“. Све наведено неминовно намеће потребу преиспитивањаприватизације која је спровођена без учешћа срба, пљачкајући покретну и непокретну имовину која им је одузета у име „међународне заједнице“.[4]

Резолуцијом 1244 СБ УН, донетој 9.јуна 1999. год. окончано је НАТО-бомардовање Србије, de jure је АП КиМ остало у саставу СРЈ и Србије, али је de facto оно даљим акцијама УНМИК-цивилне администрације изузето из њеног привредног система. Економски развој поверен је ЕУ кроз тзв. четврти стуб, одговоран за економски развој и реконструкцију.

Привредна динамика је у почетној фази била подстакнута повећаном потрошњом и јавним расходима које су биле иницране донацијама које су нарочито биле интензивне у првих неколико године након

2 Извор: http://www.guardian.co.uk/world/2004/sep/21/kosovo.comment
3 Извор: http://www.guardian.co.uk/world/2004/sep/21/kosovo.comment
4 Извор: http://www.guardian.co.uk/world/2004/sep/21/kosovo.comment

Нато бомбардовања СРЈ. Међутим, новчана и реална акумулација која је стављена на располагање Косову није била у стању да покрије ни демографске инвестиције које би апсорбовале стално нарастајући прилив новоих људи у популацију радно способног становништва . Као резултат тога незапосленост као горући проблем ове регије је остала на изразито високом нивоу од 45%. Стопа незапошљености младих је још већа и на нивоу је од 54%, а код женског пола 61,5% што је вероватно и узрок сталног незадовољтва младе популације и њене тежње да емигрира у земље Западне Европе[5].

Главну контролу над процесом приватизације је вршило тело Косовска поверилачка агенција, независно тело под компетенцијом УНИМК-а, чији је циљ да одржи вредност бивших државних и друштвених предузећа. Њих је на АП КиМ 1999. године (према подацима НБС) било укупно 837 и то 309 акционарских друштава и друштава са ограниченом одговорношћу (од којих је 45 већ било делимично приватизовано), 489 друштвених предузећа и 39 јавних предузећа. Према истом извору, од укупног капитала (осим приватног) око 30% капитала на АП КиМ поседовала су државна предузећа у власништву Републике Србије, око 15% у власништву Фонда за развој Србије, око 10% предузећа чије је седиште било ван АП КиМ (у централној Србији и АП Војводини), око 5% предузећа са територије бивше СФРЈ (изузимајући централну Србију и Војводину), а преосталих око 40% капитала било је у власништву друштвених и делимично приватизованих предузећа. У анализи приватизације на АП КиМ највећи проблем је доступност података у вези са вредношћу, структуром и територијалним распоредом имовине. Неадекватност приватизационе методе (spin-off, која се углавном базира на ликвидационој вредности 528,634,255 евра, говоре да је и тако насилнички и неправедно спроведена приватизација одрађена крајње траљаво.

Најбољи пример лоше одрађене приватизације је Пећка пивара. Она је као ново предузеће „Пећко пиво – акционарска компанија“ продата по троструко нижој цени од 12.897.028 евра без провере порекла капитала. Иако је пре тога Пећко пиво било одличан бренд, приватизација Пећке пиваре је прошла катастрофално, нарочито ако се има у виду како је прошла приватизација осталих регионалих пивара – Никшићка је продата за 15 пута вишу цену, упркос чињеници да производи производ врло сличног квалитета и

5 Анкета о радној снази К1-2016, Статистика Косова, страна 24

доминантна је у производњи у Црној Гори, територији готово идентичној АП КиМ. Поређења ради, Апатинска пивара продата је белгијском Interbrew-u за чак 300 милиона евра, а Пивара Челарево Карлсбергу за 100 милиона евра[6]. Непосредно пре бомбардовања у ДП Пивара Пећ је извршено инвестирање у нову производну технологију. Међутим у структури приватизационих прихода ДП Пивара Пећ приходи од продаје опреме су готово једнаки нули. То је илустративно дато у графичком приказу који следи:

Графикон 1. Структура приватизационих прихода од ДП Пивара Пећ [7]

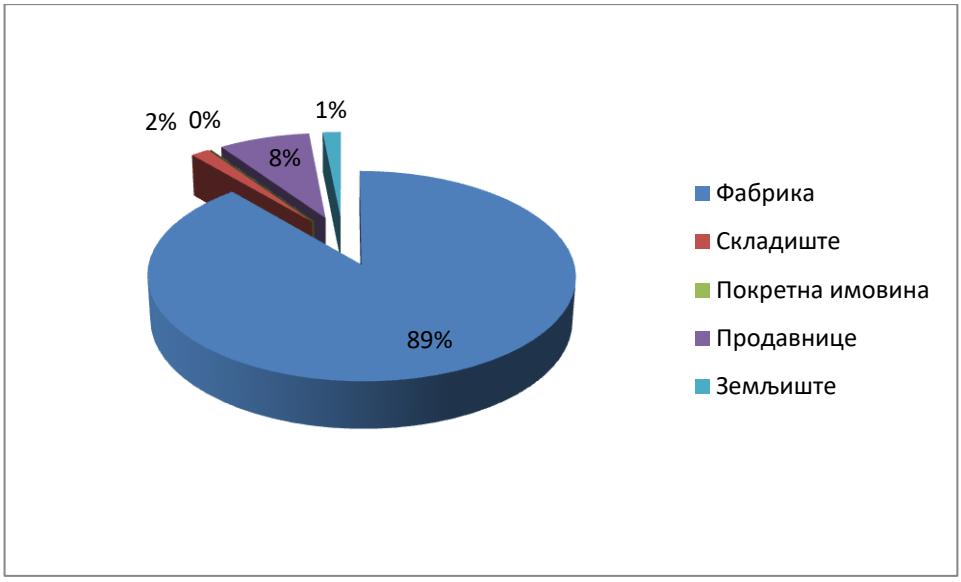

Како би се прикриле радње у процесу приватизације, документација о приватизацији која је вршена под УМНИК администрацијом уништена о чему сведочи следећи пасус „КПА је престао са радом 30 јуна 2008. год., док је закон о КАП-у донешен 15. јуна. Али тек на крају августа су представници КАП-а (уз помоћ Косовске полиције) добили приступ бившим канцеларијама КПА. Били смо зачуђени када смо сазнали да је цела документација и канцеларијска опрема

6 Acimovic, S. and J. Acimovic (2008), "Complexity of Privatization in Kosovo-Serbia", Tenth Annual International Conference Evolution and Revolution in the Global Knowledge Economy: Enhancing Innovation and Competitiveness Worldwide, July 8-12, Madrid

7 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за 2016 годину од 22 марта, 2017. Страна 29

била уклоњена и у дворишту главног седишта су пронађени трагови спаљених докумената, а неке канте за смеће су биле пуне оригиналних и поверљивих докумената. Документи су такође нестали из свих пет бивших регионалних канцеларија КПА. [8]

Чињеница је да се процес приватизације није зауставио укидањем КПА и повлачењем УМНИКа већ се исти противправно наставља тако што је тај посао преузела КТА на коју УМНИК није пренео овлашћења за те активности већ иста своје утемељење налази у неприхваћеном плану Мартија Ахтисарија, који је и саставни део самопроглашеног сепаратистичког устава Косова.[9] Иза таквог нелегалног пословања стоје нико други до МСР, Америчка амбасада и USAID којима се руководство нелегалне Косовске агенције за приватизацију и захваљују за „огромну подршку“.[10]

Уз подршку „јахача апокалипсе“ на простору Косова и Метохије се процес приватизације приводи крају. У прилог томе су и чињенице да је у свом шестогодишњем деловању КПА приватизовала 454 привредна субјекта који су већим делом у власништву Р .Србије. Престанком са радом, ова агенција је покушала да уништи и трагове свог деловања мотивисана преваснодно чињеницом да своје активности није спроводила на адекватан начин. Свој мандат ова агенција која је формирана под патронатом УМНИК администрације није пренела на КТА (косовску агенцију за приватизацију) али је иста иако нема правног основа за своје деловање интензивирала своје активности и у готово двоструко краћем периоду успела да спроведе двадесет и два круга приватизације и противправно приватизује 340 привредних субјеката. Укупно је нелегалном приватизацијом обухваћено до сада 794 предузећа која су пословала на простору Косова и Метохије. Систематизован приказ приватизација на простору Косова и Метохије презентован је у табеларним приказима који следе:

8 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за заинтресоване стране, Август 2011. Страна 4

9 „Косовска Агенција Приватизације је Заснована у сагласности са Законом о Косовске Агенције за Приватизацију (Закон Бр.03/Л-067) који је ступио у снази 15-ог Јуна 2008 (у даљем тексту Закон). Овај закон спроводи диспозиције Свеобухватног Предлога за Статус Косова датума 26-ти Март 2007.“

10 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за заинтресоване стране, Август 2011. Страна 4

Табела 1. Приватизација од стране КТА-КПА током 6 година –30 кругова приватизације [11]

Бр. Метода продаје	Бр. Потписаних уговора	Вредност потписаних уговора
1 Посебни Spin – off	24	91.723.495,00 €
2 Spin – off	381	244.556.961,00 €
3 Условни Spin-off	13	15.358.885,00 €
4 Ликвидација	36	4.293.164,00 €
Збир	454	355.932.505,00 €

Табела 2. Приватизација од стране КАП-а током 3 године – укупно 22 круга приватизације [12]

Бр. Метода продаје	*Бр. уговора*	*Вредност потпис. Уговора*
1 Посебни Spin – off	1	103.000,00 €
2 Spin – off	199	144.601.634,00 €
3 Условни Spin-off	1	335.000,00 €
4 Ликвидација	139	27.662.116,00 €
Збир	340	172.701.750,00 €

Табела 3. Укупни ефекти приватизације КПА/КАП – укупно 52 круга приватизације [13]

Бр. Метода продаје	*Бр. уговора*	*Вредност потписаних уговора*
1 Посебни Spin – off	25	91.826.495,00 €
2 Spin – off	580	389.158.595,00 €
3 Условни Spin-off	14	15.693.885,00 €
4 Ликвидација	175	31.955.280,00 €
СВЕУКУПНО КПА/КАП	794	528.634.255,00 €

У последњем доступном извештају за календарску 2016 годину, од 22 марта 2017 Косовске агенције за приватизацију укупни приходи

11 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за заинтресоване стране, Август 2011.Страна 9
12 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за заинтресоване стране, Август 2011. Страна 9
13 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за заинтресоване стране, Август 2011. Страна 9

од приватизације су на нивоу од 556.688.880,00 € а стуруктура тих прихода је илустрована графичким приказом који следи:

Графикон 2. Структура прихода од приватизације ДП на простору АП КиМ[14]

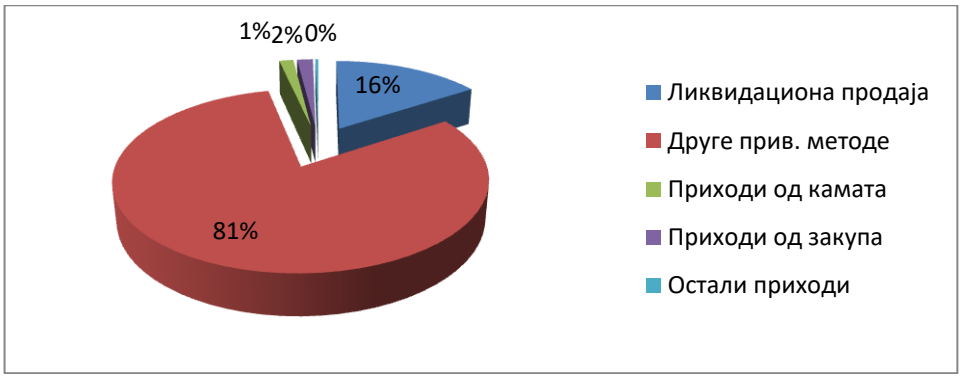

Ефекти приватизације су готово ништавни, обзиром да се из приватизационих прихода нису измирили повериоци односно власници тих предузећа с обзиром да на бази анализе података проистиче да су једнио бивши радници били повериоци јер је на њих исплаћено 15.211.444,00 € односно 99,8 % од исплата повериоцима, док је занемаривих 0,12% припало осталим повериоцима.

Најдоминантнији удео од преко 80% отпада на Spin off и посебни Spin off метод, док на ликвидациону продају отпада пресоталих 16% прихода, док је удео осталих прихода по основу приватизације на простору Косова и Метохије занемарив.

Структура одлива средстава из приватизационих прихода илустрована је у графичком приказу који следи:

14 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за 2016 годину од 22 марта, 2017. Страна 53-66

Графикон 3. Структура одлива новца из приватизационих прихода на АП КиМ[15]

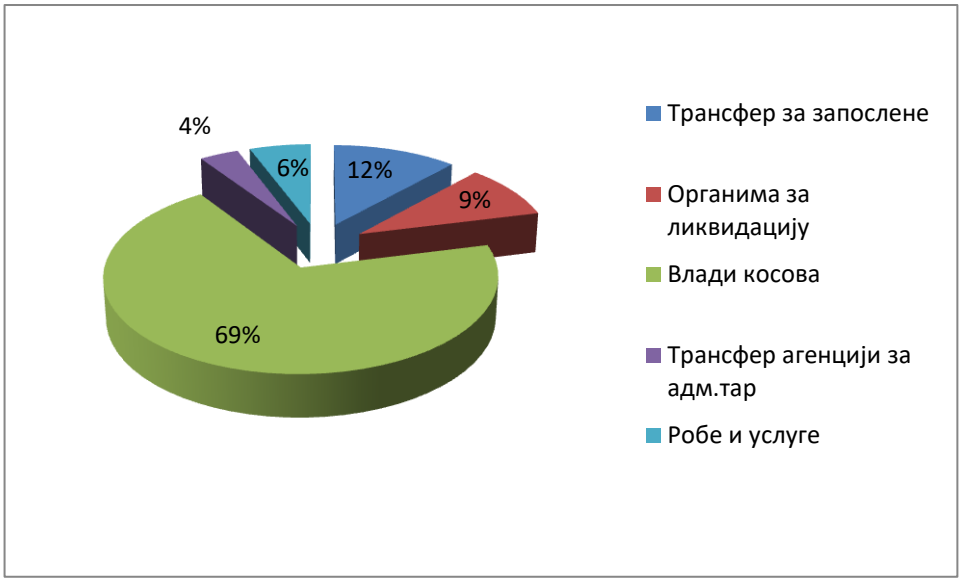

Анализирајући одливе готовине из приватизационих прихода, боде очи чињеница да су издаци за службе које су укључене у ликвидациону продају и агенцији за административне тарифе већи од трансфера који је извршен запошљенима. Највећи колач пак усмерен је „влади косова“ која је себи у противправном акту о КАП у члану 19.3.3 наменила највећи део прилива.

Посматрајући пак структуру приватизоване имовине друштвених предузећа која се нелегално приватизује на простору Косова и Метохије, уочљиво је да је под удар приватизације дошло пољопривредно али и градско грађевинско земљиште који својим бројем доминирају, затим продајни објекти који су такође доминантно заступљени али и складишта, фарме, фабрике административни и канцеларијски објекти док опрема готово нигде није заступљена осим у десетак случајева и то фрагментарно. Графички приказ који следи илуструје ситуацију у приватизацији пољопривредног земљишта:

15 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за 2016 годину од 22 марта, 2017. Страна 53-66

Графикон 4. Приватизовано пољопривредно земљиште по регионима [16]

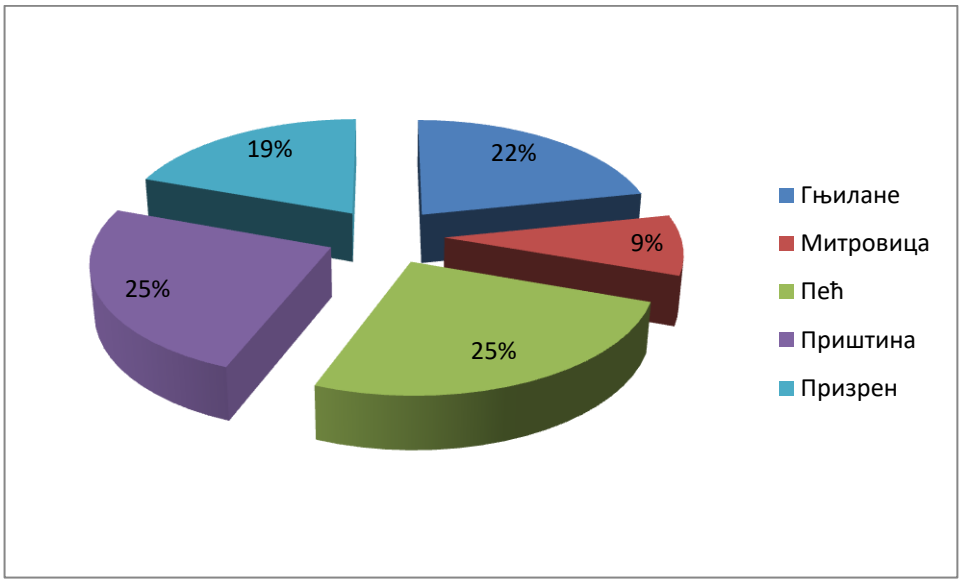

Ускоро ће се навршити готово две деценије од администрирања међународне заједнице, стање не само да се није променило набоље, већ је и погоршано. Отежано снабдевање електричном енергијом и водом директно је ограничење за нормалну производњу и живот на Косову и Метохији. Иако су предузећа Електропривреде Србије која су функционисала на простору Косова и Метохије под међународним патронатом преименована у КЕК (Косовску енергетску корпорацију) иста није у стању да производњом електричне енергије задовољи потребе за овим енергентом на Косову и Метохији. Термоелектрана Косово А више није у функцији, а за активирање новог блока термоелектране Косово Ц и отварање новог површинског копа у Сибовцу, треба уложити две милијарде и триста милиона евра. Тако велика инвестиција у несигурном привредном амбијенту не може да привуче стране директне инвеститоре. Нормално је да и потенцијални инветирори буду обазриви јер се приватизација на Косову и данас спроводи против правно, нестручно и насилнички – ван мандата који је имао УНМИК (да привремено управља Покрајином) и не узимајући у обзир интересе српског становништва и вишедеценијско улагање државе Србије у Покрајину. Тако спроведена приватизација није

16 Косовска агенција за приватизацију: Извештај за 2016 годину од 22 марта, 2017. Страна 25-53

значајније утицала на повећање производње и ефикасности. Све већ наведено је довело до тога да је данас бруто домаћи производ на простору Косова и Метохије око 4,7 [17]милијарди евра, односно око 2000 евра годишње per capita.

Неадекватна привредна структура је таква да је поред незапослености, сиромаштво на овом простору захвата већи део популације. У робној размени увоз је изразито велики и финансира се из дознака из иностранства. Анализом дознака по националностима уочавамо да албанска популација добија највеће дознаке из иностранства, а да је удео дознака код српке и турске популације занемариво мали. У прилог томе говори графички приказ који следи:

Графикон 5. Преглед прилива дознака по етничким групама у АП КиМ[18]

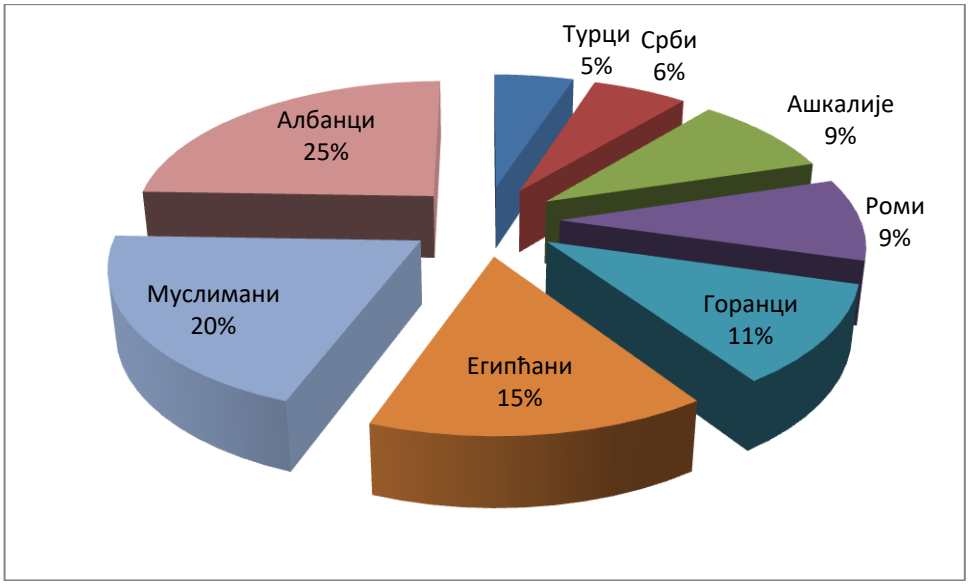

Мањи трансфер дознака популацији Срба на простору Косова и Метохије, још више отежава опстанак у односу на албанску популацију која је и у том погледу фаворизована.

17 Извор ММФ 2011 године.
18 Анкета о приливу дознака на Косову, Програм УНДП 2011 године

Може се рећи да се савремена светска економска криза на простору Косова и Метохије одразила преко смањења страних директних инвестиција али и преко смањења дознака које су основ садашњег егзистирања Косова и Метохије .

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОПСТАНКА СРПСКОГ И НЕАЛБАНСКОГ СТАНОВНИШТВА НА ПРОСТОРУ АП КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Данас на Косову и Метохији живи 142.000 Срба и других неалбанаца у 112 енклава. Из покрајине је протерано 230.000 Срба и других неалбанаца после јуна 1999 године. Срби су у потпуности протерани из готово свих урбаних средина. Због тога се намеће закључак да демографски потенцијали у будућем периоду могу постати озбиљна претња привредном расту АП КиМ, нарочито када је у питању српска заједница, како јужно, тако и северно од реке Ибар. Егзодусом високообразованог становништва са простора АП КиМ нестао је и фактор који би вршио дифузију и трансфер савремене технологије и њене имплементације у производни процес. Тај дебаланс је нешто мање изражен на северу Косова и Метохије због чињенице да сви факултети Универзитета у Приштини данас делују на простору Косова и Метохије. За разлику од градског, сеоско становништво није у толикој мери напуштало своја вековна огњишта, али мали посед и недостатак механизације, хладњача и сл. чине да неефикасна производња и даље добрим делом служи за задовољење потреба исхране људи који је и производе и њиховог сточног фонда. Ако држава Србија не уради много више на (у првом реду) привредној подршци преосталом стовништву и свеобухватним мерама за повратак исељеног високообразованог становништва, људски фактор, као најважнији ресурс савремене економије представљаће, нажалост, а у комбинацији са осталим неповољним факторима један од кључних ограничења одрживом привредном развоју.

Постојећу политику тржишта рада, као и мере и активности које имају за циљ да ублаже ефекте незапослености пружањем материјалне подршке лицима која траже запослење, треба у будућем периоду употпунити новим механизмима. Све то ће за резултат имати попољшање услова за веће запошљавање. У том погледу треба користити и искуства многих земаља у тразицији код којих је дошло до крупних структурних промена у привреди.

Одрживи развој српског становништва на у Северу Косова и Метохије је могућ постепеном ревитализацијом већ постојећих привредних субјеката као носиоца економског развоја уз упоредо подстицање сектора малих и средњих предузећа, како оних који би били интегрисани у постојећу привредну структуру секундарног сектора, тако и других у терцијалном и кварталном сектору. Пошто то захтева неупоредиво мања средства, најпре би се требало започети са подстицањем и подршком малим и средњим предузећима чије би активности требало да употпуне и заокруже постојећу привредну структуру. Касније, када се интензивира производња оних привредних субјеката који су до сада били окосница опстанка и развоја, онда треба подстицати и њој пратећи комплекс малих и средњих предузећа. Дакле, подршка развоју малих и средњих предузећа је сигуран начин за стварање услова за одржив развој српског становништва на северу АП КиМ.

Развој малих и средњих предузећа није могућ без формирања основних предуслова. Развијена пословна инфраструктура повећава атрактивност околине и привлачи мала и средња предузећа и остале инвеститоре да долазе и отварају нова радна места. Пословна инфраструктура се састоји из низа институција и предузећа која могу да сервисирају развојне коалиције на локалном нивоу, затим да представљају локалну заједницу код других националних и иностраних партнера и да квалитетно сервисирају домаће и стране партнере, донаторе, инвеститоре и мала и средња предузећа приликом реализације развојних пројеката. Развојни приоритети изграње инфраструктуре малих и средњих предузећа на простору северног Косова и Метохије би били следећи[19]:

- развијање локалних предузетничких центара,
- развијање бизнис инкубатор центара,
- стварање комунално уређених индустријских зона,
- стварање Центра за развој сеоских подручја,
- оснивање финансијског фонда за развој малих и средњих предузећа, како би се одобравањем микрокредита, субвенција и гаранцијских шема подстакао привредни раст подручја.

Међутим, иако је донела Стратегију дугорочног економског развоја српске заједнице на Косову и Метохији, Влада Србије нажалост није много урадила у погледу њене имплементације. Један од разлога је

19 Стратегија дугорочног економског развоја српске заједнице на Косову и Метохији (2006), стр. 41

засигурно и савремена светска економска криза и мањак средстава који су јој били на располагању. Међутим, таква ситуација намеће преиспитивање реализације планираних активности, али и наставак офанзивне развојне политике која би била усмерена на тачно утврђене приоритетне циљеве како би се остварили најбољи ефекти са минималном акумулацијом која је на располагању. Такав начин деловања би за резултат имао јачање српске заједнице, чиме би се зауставиле негативне тенденције али и створиле претпоставке за повратак једног дела расељеног становништва на просторе Косова и Метохије.

Раст приватног сектора на Косову и Метохији је начин за превладавање баријера расту и пут ка одрживом развоју. То је нарочито потенцирано константним инсистирањима међународне заједнице за укидањем институција, што са собом повлачи и укидање радних места у средини у којој је стопа незапошљености изразито висока. Укидање радних места и смањење платежно способне тражње ће за сигурно довести до смањења привредних активности у терцијалном и кварталном сектору, што синергијским ефектом доводи до девастирања региона у целини. У циљу пренебрегавања оваквог сценарија, пре напречац донетих одлука под притиском међународне заједнице, неопходно се намеће потреба преиспитивања појединих мера и активности које би наша Влада, Канцеларија за Косово и Метохију, преговарачи у тимовима били у ситуацији да привате као наметнуто решење од стране спољних актера.

У циљу заустављања негативних тенденција неопходна је и организована реакција свих актера, као и подршка државе и њених институција расељеном становништву у погледу судског остваривања права по основу имовине али и права по основу минулог рада у привредним субјектима који су предмет приватизације која се одвија мимо њих. У том смислу сматрам да би неоподно требало тражити и мишљење Венецијанске комисије о приватизацији која се спроводи на простору Косова и Метохије али и покренути тужбе у Стразбуру,односно анимирати комплетну међународну арбитражу.

Рационална логика налаже и потребу преиспитивања свих до сада већ учињених активности. Основно је и анализирати да ли је уопште и шта српска заједница до сада добила од међународне заједнице у

до сада вођеним преговорима или су исти вођени само у циљу формализације уступака које треба учинити сепаратистима.

Битно је напоменути да би се приликом конципирања нових стратегија за опстанак српског и неалбанског живља на простору Косова и Метохије , морају имати у виду и ставови самих актера којима ће сутра бити стављено у задатак да реализују и имплементирају наведену стратегију. У том погледу кретатори будућих стратегија морају имати у виду да се не могу истом стратегијом обухватити све српске средине на простору Косова и Метохије. Економски рационално је да се посебна стратегија изради за општине на северу Косова и Метохије које су у битно другојачијој ситуацијеу односу на друге средине јужно од реке Ибар. Упроцес израде стратегија треба укључити и актере који ће бити укључени у процес реализације. Ограниченост ресурса, непостојање адекватних стратегија и неиформисаност о реалном стању често онемогућава брзо сагледавање и остваривање свих наведених циљева истовремено. У том смислу је неопходно даље наставити са изградњом адекватаних информационих система који би требали да престављају основу повезивања међусобно одвојених енкалава са ресорним министарствима и Канцеларијом за Косово и Метохију. Након прикупљених информација и формиране базе података, аналитичким путем утврдити чињенично стање и узроке неких негативних трендова (демографских, социјалних, економских) и на тој основи донети адекватна стратешка документа којима ће се дефинисати приоритети и рокови имплементације појединих стратегија за сваки део посебно.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Од потписивања Војно техничког споразума међународна заједница пропагира мултиетничност, пренебрегава примену стандарда, упорно ради на противправном формирању друге албанске државе, да би након погрома над србима, као уступак албанској страни да би на крају део те исте међународне заједнице прихватио и признао једнострано проглашену независност Косова и Метохије. У тренутној ситуације српско и остало неалбанско становништво се нашло у изразито тешком положају, а додатно неспокојство у народу је изазвано најновијим дешавањима везаним за нове уступке које од српске владе тражи ЕУ а које се огледају у успостављању „интегрисаног управљања прелазима“.

У таквој ситуацији, поред српске популације на простору Косова и Метохије, преко двеста хиљада расељених лица са зебњом очекује даљи след догађаја све више се учвршћујући у уверењу да је повратак који им је осамнаест година обећаван, неће бити остварљив. За све друго су створени услови, али за повратак не. Преговара се, уз позивање на резолуцију 1244 СБ УН, али се иста и не примењује у оним деловима који би омогућили повратак ове популације. За повратак српске војске и полиције чак и у ограниченом обиму такође још нису створени услови. Због тога се с правом питамо која је сврха преговора ако нема никаквих реалних позитивних ефеката у поправљању тешке ситуације у којој се народ налази. Таква ситуација неминовно намеће потребу да све институције и појединици, све своје материјалне и људске капацитете активирају у циљу реализације одрживог опстанка српског и осталог неалбанског становништва на простору Косова и Метохије. Српском и неалбанском становништву је узурпирана покретна и непокретна имовина, права по основу рада у погледу удела у приватизацији на КиМ, а онемогућена су му и основна људска права, на слободу кретања, рад. Висока стопа незапослености данас представља један од најтежих економских и социјалних проблема са којим се ова популација становништва среће. Активности међународних организација су до сада у великој већини случајева пружале подршку албанској популацији, а и дознаке које се данас сливају на простор Косова и Метохије су у већој мери намењене њима. Српска популација је и у том погледу у готово пет пута горем положају, па се због тога врло обазриво морају доносити неке одлуке на којима инстира ЕУ, а ту превасходно мислимо на укидање институција, јер ће се тиме онемогућити даља егзистенција српској и неалбанској популацији.

Тренутна ситуација на Косову и Метохији је алармантна, ако се узме у обзир висок проценат становништва које живи испод границе сиромаштва у немогућности да раде, слободно се крећу и живе. Због тога се као неминовност наметнула потреба, формирања трајних извора средстава Фонда за Косово и Метохију, који би за циљ имао стварање услова за одрживи опстанак становништва на простору Косова и Метохије. У том погледу се као једно од решења намеће и микрофинансирање, које је проверено средство за смањење сиромаштва и креирање нових радних места због чињенице да је у протеклом периоду је тринаест генерација свршених ученика средњих школа завршило своје образовање и тражи посао.

Трајни фонд за Косово и Метохију би представљао кредитну организацију која има за примарни циљ обезбеђивање трајног, одрживог финансирања неалбанског становништва на Косову и Метохији, којима су кредитни аранжмани постојећих банака недоступни због тога што не испуњавају критеријуме банкарских гаранција, нису у сталном радном односу, немају могућност кредита по основу хипотекарног или заложног кредита као и друге услове које постављају банке. Фонд за Косово и Метохију постоји и данас али је као институција конципиран на ад хох приливу средстава од донатора, дакле без перманентног и стабилног извора средстава, већ се финансира добровољним прилозима појединих донатора.

Сматрамо да је ситуација и угроженост српског и осталог неалбанског становништва на простору Косова и Метохије алармантна, те из тога проистиче и неопходност осмишљавања механизма за финансирање трајног одрживог опстанка ове категорије становништва на простору Косова и Метохије. Због тога нам треба и Фонд са стабилним изворима финансирања. Овај Фонд би престављао и основу за успостављање процеса повратка прогнаног српског и осталог неалбанског становништва у места сталног боравка.

Хитност ситуације у којој се српско и остало неалбанско становништво на простору Косова и Метохије данас налази, намеће потребу да се као прелазно решење до формирања трајних извора Фонда за Косово и Метохију да на предлог Канцеларије за Косово и Метохију Влада Р.Србије донесе уредбу о повољним кредитним линијама, по узору на „Програм за подстицање запошљавања и оживљавања производње у граду Крагујевцу и општинама Бор и Врање у 2005. години“ који је објављен у „ Службеном гласнику РС“ бр. 51 од 17.06.2005 године. У том погледу сматрамо да се на подручије Косова и Метохије могу применити одређени делови овог програма, али и да се део овог програма који се односе на услове за коришћење средстава Фонда морају прилагодити условима који владају на простору Косова и Метохије, јер у супротном грађани овог дела Р.Србије ће као и до сада бити онемогућени да конкуришу. Како на простору Косова и Метохије не постоји активност Републичког завода за статистику, а рад Привредне коморе Косова и Метохије је ограничен, и како о популацији не постоје адекватне анализе, као неминовност се намеће спровођење одређених истраживања која би се спровела у свим срединама на простору Косова и Метохије, како би на основу прикупљених података

Канцеларија за Косово и Метохију била у могућности да у будућем периоду конципира предлог начина за трајније финансирање, као и нацрт будућег„Програма за подстицање запошљавања и одрживог опстанка српског и осталог неалбанског становништва на простору Косова и Метохије“.

База података, о економском стању популације на простору Косова и Метохије би представљала основу за анализу и осмишљавање механизма за обезбеђење финансијске подршке локалним и расељеним лицима са предузетничким способностима и идејама за отпочињање и развој малих бизниса. Кредитни програми би омогућили људима са предузетничким способностима који не поседују средства за отпочињање посла да се самозапосле. База података, би омогућила и сагледавање постојећих субјективних и објективних ресурса у појединим срединама. Приликом конципирања базе, неопходно је спровести и анкете, које би представљале основу за утврђивања приоритета у развојним плановима појединих средина настањених српским и осталим неалбанским становништвом а све у циљу реализације програма који ће остварити претпоставке за одрживи опстанак али и предуслове за побољшање економског и социјалног положаја становништва. Анкете би требале да садрже и питања везана за утицај досадашњих кредитних аранжмана на побољшање економског положаја становништва, на могућности планирања и развоја, могућност самозапошљавања кроз отпочињање и/или развој сопственог бизниса. Све прикупљене информације у анкетама треба да буду водиља за конципирање будућих кредитних аранжмана усклађених са потребама и захтевима становништва. У том процесу треба анализирати досадашње пласмане средстава и у будућим пласманима поправити усмереност кредитних линија тако да се истим равномерније захвати читава популација а не само неки њени делови.

Такође сматрамо да су планске активности засноване на одабраној стратегији неминовне и да се мора престати са ад хок решењима. За поспешивање инвестиционе климе, сматрамо да се као неминовност намеће и формирање Гарантног фонда, чиме би се отклонили ризици будућих улагача и повећала инвестициона активност на простору Косова и Метохије.

Посебан проблем српских средина на простору Косова и Метохије је пласман производа из те регије. Наиме, сама популација српског и

неалбанског становништва је релативно мала за досезање економије обима приликом покретања неке веће економски рентабилне производње. Због тога се као неминовност намеће теснија сарадња ове регије са привредним субјектима у Р. Србији. Произвођаче са КиМ треба укључити у систем тржишних информација Р.Србије. Поред пласмана производа, значајан подстрек би био и покретање одређених радно интензивних погона, који би за циљ имали упошљавање женске радне снаге, која бележи значајнији ниво незапошљености у односу на остале категорије радно способног становништва.

На простору Косова и Метохије нема економског недељника, који би својим радом али и огласним рубрикама допринео привредном просперитету овог дела земље. Због тога би у наредном периоду требало размотрити идеју покретања Економског гласника Космета. У том смислу сматрамо да би Привредна комора Косова и Метохије али и Економски факултет могли да буду суиздавачи, а Канцеларија за Косово и Метохије оснивач овог листа.

У ситуацији када Косово егзистира на међународним донацијима и приливима из иностранства, смањење прилива уз истовремени процес репатријације и реадмисије избеглица из земаља западне европе, све више сужава могућности за трајнији опстанак овог вештачки створеног субјекта на тлу Републике Србије, па све то треба имати у виду приликом будућих преговора о статусу.

Север Косова и Метохије, треба развијати као евро регију, у складу са захтевима ЕУ, како би смо у неком будућем периоду били у стању да се исти као евро регија сутра заједно са Србијом прикључи ЕУ. Без обзира на бројна обећања, донаторска помоћ Косову замире, а оно је економски и даље неспособно да самостално функционише. Данас долазе до изражаја негативне реперкусије демографске експанзије која је имала за циљ заузимање територије. Данас ни ЕУ није у могућности, да иницира довољно демографских инвестиција и покрене привредни развој. Нео либерални концепт привредног развоја који је пласиран од Вашингтонских институција, довео је до расипања и новчане и реалне акумулације. „Невидљива рука тржишта“ Адама Смита и на Косову и Метохији није показала позитивне еконмске ефекте. Због тога, поред тржишта треба неминовно плански спроводити и стратегију одрживог развоја која ће бити заснована на офанзивној политици привредног развоја, заснованој на уско одређеним приоритетима. То је начин да се

акумулација као оскудни ресурс економски најрационалније искористи на добробит народа и државе. Развој Севера Косова као евро регије, треба да отвори перспективу за покретање повратка расељених лица у већем обиму.

Права расељених лица, која се готово деценију и по третирају као привремено расељена, треба институционално уредити доношењем уредбе или закона којим би се уредио њихов правни статус. Наиме, овој категорији лица која је изразито угрожена треба омогућити да ради и живи од свог рада. Како држава није у стању да их уведе у посед њихове имовине која је на Косову и Метохији, треба им омогућити да добију на обраду земљиште у државној својини. Расељеним лицима треба омогућити да учествују у локалним изборима по месту боравишта, обзиром да од тога у многоме зависи и њихов квалитет живота, док им места пребивалишта нису доступна.

„Привремено расељена лица“ већ готово две деценије очекују да се њихов статус институционално уреди, па због тога некада нису у стању и да реализују и нека права која им припадају. Зато сматрамо да би се рад Канцеларије за Косово и Метохију требао проширити и отварањем канцеларија у оним срединама Р. Србије које су данас најоптерећеније расељеним лицима. Ове канцеларије би имале за циљ да омогуће реализацију права расељених лица али и њихову интеграцију у средине у којима већ деценију и по бораве. Овој популацији треба такође микрокредитима омогућити да започне да привређује, а самим тим и смањење сиромаштва као један од стратешких циљева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Acimovic, S. and J. Acimovic (2008), “Complexity of Privatization in Kosovo-Serbia”, Tenth Annual International Conference Evolution and Revolution in the Global Knowledge Economy: Enhancing Innovation and Competitiveness Worldwide, July 8-12, Madrid
2. Д. Т. Батаковић, “Косово и Метохија у српско-албанским односима”, Чигоја штампа, Београд 2006.
3. Ј. Динић, “Теоријско методолошке основе валоризације и регионализације природних услова и природних извора”, Центар за мултидисциплинарне студије Универзитета у Београду, Београд 1978.

4. L. Ruppert, R. Finkelman, E. Boti, “Origin and significance of high nickel and chromium concentrations in Pliocene lignite of the Kosovo basin, Serbia ”, Int. Journal Coal Greology, New York 1996.
5. М. Радовановић, “Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији”, Библиотека монографије Либерпрес, Београд 2004.
6. П.Симић, “Распето Косово – документа о Косову и Метохији”, Новости АД, Народна Књига, Београд 2006.
7. С. Јанковић, “Рудна лежишта Србије”, Републички друштвени фонд за геолошка истраживања и катедра економске геологије, Рударско геолошки факултет Београд 1990.
8. Стратегија дугорочног економског развоја српске заједнице на Косову и Метохији (2006), стр. 41
9. Анкета о радној снази К1-2016, Статистика Косова,
10. Извештај за заинтресоване стране, Август 2011. Косовска агенција за приватизацију
11. Извештај за 2016 годину од 22 марта, 2017. Косовска агенција за приватизацију
12. Анкета о приливу дознака на Косову, Програм УНДП 2011 године

Електронски извори

1. www.serbianinstitute.org
2. www.stat.gov.rs
3. www.panacomp.net
4. http://www.guardian.co.uk/world/2004/sep/21/kosovo.comment

МАКРОЕКОНОМСКИ ИЗАЗОВИ НА ПУТУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ

MACROECONOMIC CHALLENGES ON THE PATH OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SERBIAN ECONOMY

UDC: 330.341 (497.113)

Иван Божовић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Љиљана Савић[2]
Универзитет у Приштини, Факултет техничких наука, К. Митровици, Србија

Сажетак: *У бити сваког економског проблема, био он микроекономског или макроекономског карактера, налази се економисање с расположивим ресурсима с којима одређена заједница или држава располаже. Све док су потребе веће од расположивих ресурса, постојаће економски проблеми на путу задовољења таквих потреба. Још увек највећи економски проблеми на путу одрживог економског раста и развоја економије Републике Србије, јесу: висок степен незапослености, висок спољно-трговински дефицит и недовољан раст страних и укупних инвестиција. Интенција овог рада је да укаже на присутност неких од макроекономских проблема који онемогућавају довољно брз раст српске економије који би омогућио да се Србија приближи економски развијеним земљама Европе и смањи велики геп који постоји у тренутним макроекономским показатељима српске привреде у поређењу на европску породицу земаља, чији члан Србија настоји да постане.*

Кључне речи: *макроекономски проблеми, одрживи раст, незапосленост, спољно-трговински дефицит, стране директне инвестиције, извоз, привредни раст.*

Abstrakt: *In root of every economic problem, wheder is it on the microeconomic or macroeconomic character, is economizing with the available resources with which a particular community or country has. Until needs are greater than the resources available, there will be economic problems in the way of satisfying these needs. Still the biggest economic problems on the path of sustainable economic growth and economic development of the Republic of Serbia are: high unemployment, high foreign trade deficit and weak growth in foreign and total investment. The intention of this paper is to highlight the presence of some of the macroeconomic problems that prevent too fast growth of the Serbian economy, which would enable the Serbia closer to the developed countries of Europe and to reduce the large gap that exists in the current macroeconomic indicators of the Serbian economy in comparison to the European family of countries, whose member of Serbia is trying to become.*

[1] ivan.bozovic@pr.ac.rs
[2] ljiljana.savic@pr.ac.rs

Keywords: *macroeconomic issues, sustainable growth, unemployment, foreign trade deficit, foreign direct investment, exports, economic growth.*

Интензивне промене које су обележиле крај XX века, захватиле су све области друштва, почев од економије, политике, демографских кретања, па све до убрзаног трошења природних необновљивих ресурса. Последице убрзаног развоја, али и пропратних дешавања, многобројне су и непредвидиве. Најочигледније су оне везане за нагли пораст броја светског становништва (неравномерни раст по континентима и земљама) глобално трошење ресурса, све већа политичка нестабилност у свету, као и нагло нарушавање животне средине тј. глобално загађење. У таквој ситуацији, одрживи развој добија све више на значају и то не као питање само неке конкретне земље или региона већ постаје проблем на глобалном плану.

Стратегија одрживог развоја Србије, предвиђа решења у складу с познатом тежњом за чланством у ЕУ и њеном Стратегијом из 2001. године, која је допуњена и ревидирана 2006. године, као и у складу с Лисабонском Стратегијом ЕУ. Пропратни стратешки документи које је у међувремену усвојила Република Србија, највећим делом се заснивају на националној стратегији одрживог развоја Србије из 2008. године. Такође, поменута Стратегија одрживог развоја Србије у складу је с принципима и већ раније усвојеним документима и резолуцијама из области одрживог развоја, које је усвојила још државна заједница Србија и Црна Гора из 2005. године, као и Стратегијом за смањење сиромаштва донетом 2003. године.

Табела 1. Стопа кумулативног раста БДП за изабране земље Централне и Источне Европе за период од 2008-2015. Године

Земља	проценат БДП
Пољска	23,6
Албанија	18,6
Македонија	15,3
Словачка	11
Естонија	5,4
Црна Гора	5,3
Чешка	3,7
БиХ	3,4
Хрватска	-11,8
Словенија	-4,7
Србија	**-1,0**

Извор: На основу података РЗС Србије

Већина економиста сагласна је с мишљењем да је предуслов за успостављање раста БДП-а од преко 4% пораст најмање две од три основне компоненте БДП-а, а то су: инвестиције, нето извоз и приватна потрошња. Још прецизније, за висок и одржив раст БДП-а, сваке земље, па тиме и Србије потребан је раст приватне потрошње од најмање 1,5%, а њему мора да претходи неколико година пораста инвестиција и нето извоза. Будући да таква промена структуре БДП-а неће моћи да се деси пре 2018. године, а вероватно ни у 2018. години, то уједно даје одговор на питање када је најраније могуће очекивати први значајнији раст БДП и српске привреде од најмање 4%. Прескакање корака и превремено повећање државне и приватне потрошње само би водило у кризу јавног дуга и поново отварање спољних неравнотежа и није начин за успостављање одрживог привредног раста.

Међутим, из претходне табеле лако је уочити да је Република Србија још доста далеко од постизања континуиране стопе раста БДП од најмање 4%. Подаци из претходне табеле. односе се на период од осам година, што је свакако један релевантан период за доношење објективних закључака о стању у некој економији. Убедљиво најбоље позиционирана земља у посматраном периоду јесте Пољска, која је у периоду од осам година остварила просечну стопу раста од 23,6%, што је свакако врло импозантно. За разлику од Пољске, на дну скале налази се Република Хрватска са негативно стопом раста од чак -11,8%. Када је реч о нашој земљи, показују кажу да се српска привреда просечно смањивала за око 1% годишње у наведеном осмогодишњем периоду. Уколико би се овако непован тренд кретања БДП Србије наставио, или пак стопе раста у наредном периоду буду скромне и не достигну ону магичну стопу од најмање 4% раста годишње, Србија би дошла у ситуацију да се економски геп између ње и развијених земаља Европе, који је ионако врло дубок, још више продуби.

Крајем 2014. године, у Србији је покренут нови свеобухватни трогодишњи програм фискалне консолидације, који се у извесном смислу може сматрати следећом фазом фискалног прилагођавања започетог још 2012. године. Нови пакет мера предвиђао је оштрије буџетске резове, широко постављене реформе (од којих су неке спроведене већ у 2014. години, попут пензијске реформе и промене

радног законодавства), а закључен је и аранжман са ММФ-ом[3] што све указује на то да је по свој прилици подигнут ниво свести креатора економске политике о озбиљности кризе јавних финансија Србије. Основни циљ програма јесте заустављање раста јавног дуга у односу на БДП до 2017. године, за шта је неопходно трајно умањити фискални дефицит у периоду 2015-2017. за 4 п.п. БДП-а (са 6,6% БДП-а у 2014. на испод 3% БДП-а), што је делимично постигнуто у 2016. години, када је буџетски дефицит после много година спуштен испод 2%. Још важније, успешно спровођење фискалне консолидације, требало би да створи предуслове за знатније смањење јавног дуга на дуги рок. Наиме, планирани фискални дефицит у 2017. години од 2,7% БДП-а, заиста би зауставио даљи раст задужености, и могло би се рећи да би тако непосредна опасност од избијања дужничке кризе највероватније била отклоњена.

Међутим, за дугорочно решавање проблема јавних финансија и значајније смањење јавног дуга, што је неопходно свим земљама које имају овај макроекономски проблем, потребна је велика истрајност и читав низ година у спровођењу мера финансијске консолидације. Проблем високог јавног дуга у Србији и даље је високо на листи макроекономских проблема који траже хитно решавање јер је на крају 2016. године, износио преко 70% БДП-а. За земље попут Србије које нису у потпуности стабилизовали свој финансијски систем може бити посебно опасан у случају настанка неке нове економске кризе. Најоптималније решење на дуже стазе било би потпуно елиминисање проблема јавног дуга, што је остварив тек на дуги рок. Оно што је реално за земље попут Србије то је достизање економских перформанси које би обезбедиле да се уђе у зону када ће се учешће јавног дуга у БДП из године у годину смањивати.[4]

[3] Крајем јуна месеца одржана је седма супер визија од стране ММФ. Као и у претходних шест ревизија, предузете мере фискланe консолидације добиле су позитивну оцену уз упутства за одклањање преосталих проблема.

[4] Павле Петровић, Данко Брчевић, Слободан Минић, Привредни опоравак и оздрављење јавних финансија Србије, Монографија: Економска политика Србије у 2016. години, Економски факултет у Београду, Београд, 2016. године, стр. 20-35.

ОДЛАГАЊЕ СТРУКТУРНИХ РЕФОРМИ ЈАВНИХ ПРЕДУЗЕЋА КАО МАКРОЕКОНОМСКИ ПРОБЛЕМ НА ДУЖИ ПЕРИОД

Јавна предузећа у савременој привреди заузимају врло важно место с обзиром на врсту делатности којима се баве, те као таква постају незаобилазни феномен. Оно што је најчешће карактеристика свих јавних предузећа јесте моћ монопола који поседују у свом пословању, те као таква захтевају врло озбиљан приступ и прецизно дефинисање њихових надлежности у конкретном друштвеном окружењу у којом функционишу. Ипак, јавне службе представљају традиционално најважније подручије где послују јавна предузећа, а посебно онај сегмент јавних служби чија је делатност повезана са коришћењем различитих инфраструктурних објеката неопходних за успешно функционисање привреде.

Добро је што Фискална стратегија Србије за период 2017-2019. године, посвећује више пажње проблему с финансирањем јавних предузећа, али и даље нема довољно конкретних предлога мера за решавање проблема, макар у оним највећим и најризичнијим предузећа. У односу на раније године, у Фискалној стратегији за 2017. годину, дат је већи значај јавним предузећима, а процес њиховог преструктурирања најављује се као један од два основна стратешка правца јавних финансија у средњем року (уз смањење дефицита и јавног дуга). Такође, Фискална стратегија идентификује јавна предузећа као извор фискалног ризика кроз активирање гаранција за кредите, преузимање негарантованих дугова или настанак нових дугова – што је такође, корак унапред.

Међутим, као и ранијих година, у Фискалној стратегији углавном нису изнете планиране мере које ће се предузети ради реструктурирања ових предузећа, или су неке мере начелно наведене, али недовољно конкретне и експлицитне. Такође, изоставља се прецизна квантификација ризика, што је нарочито опасно, с обзиром, на то да се неки ризици већ остварују. На пример, наставља се гомилање кашњења према великим јавним предузећима, што у будућности лако може да доведе до настанка нових дугова који ће се отплаћивати из буџета (то посебно може да буде проблем у случају Србијагаса), а Фискална стратегија то не узима у обзир. Позитиван помак, међутим, јесте то што су подаци о новим доцњама према Србијагасу и ЕПС-у од децембра 2016. јавно доступни на интернет страницама ових предузећа, што је веома

важно за сагледавање величине проблема која потичу од ових предузећа.

Још увек није отклоњена опасност од појаве неких нових и финансирање старих буџетских издатака за јавна и државна предузећа, па би фискални дефицит на средњи рок могао представљати препреку на путу испуњења услова о смањењу буџетског дефицита у наредним годинама.[5] Држава је у 2016. години, преузела отплату главнице гарантованог дуга РТБ Бора (око 50 млн. евра у року од две године), што формално није укључено у планиране расходе државе.

Такође, Влада је преузела отплату дела дуга Србијагаса према НИС-у крајем 2015. године, од (200 млн. евра) то исто учинити и са дугом који Петрохемија има према НИС-у. У буџету за 2016. нису била предвиђена средства за измиривање ове потенцијалне обавезе. Међутим, статус Петрохемије требало је да буде решен до половине 2016. године, па је врло вероватно да ће се буџетски расходи по том основу ипак повећати. Све указује на то да се ни реформе великих јавних предузећа попут ЕПС-а, Србијагаса, Петрохемије, Железнице, РТБ Бора и других (која и представљају највећу опасност за домаће јавне финансије) не спроводе задовољавајућом брзином, мада су одређени охрабрујући помаци направљени у том правцу.[6]

Јавна предузећа Србије имају нажалост различите проблеме у пословању и потребно је да се у најкраћем року реформишу, али се то упорно одлаже. У питању су велика јавна предузећа са велик бројем запослених и зато последице њиховог лошег пословања могу бити врло неповољне по буџет, што свакако последично

[5] Никако не треба заборавити, да је проблем финансирања из буџета био и остао један од највећих проблема приликом преговора с ММФ у оквиру редовних ревизија. Од првог уговора о сарадњи с ММФ до последње ревизије, ММФ упорно износи проблем с финансирањем јавних предузећа као један од горућих и потенцијално опасних проблема који и даље стоје на путу потпуне стабилизације финансијског система земље и постизања одрживе стопе привредног раста.

[6] Светли пример у том погледу представља решавање проблема тј. продаја Железаре у Смедереву истакнутој кинеској фирми. Доказ успешних структурних реформи коју је кинеска компанија у кратком року спровела, говори податак да је у првом кварталу 2017. године, Железара изгурала на прву позицију српских извозника и тако од проблема постала велики адут у превазилажењу још једног макроекономског проблема Србије, а то је спољно-трговински дефицит.

утиче и на финансијску стабилност земље. Уместо да преструктурирање и рационализација у пословању ових предузећа (што не мора обавезно да подразумева и приватизацију тј. продају) буду пажљиво припремљени и постављени као приоритетно питање, Фискална стратегија од будућих мера наводи само оптимизацију броја запослених у предузећу до 2019. године, и затварање појединих термоелектрана. До краја 2016. године, предвиђено је смањење броја запослених за око 1.900 људи, што је релативно мало, нарочито ако се има у обзир, да се програм у целости базира на добровољном одласку запослених који испуњавају један од услова за пензију, а при том не постоји обавеза нове систематизације радних места.

С обзиром, да је смањење броја запослених засновано на принципу добровољности, постоји ризик да су неки од њих потребни за функционисање предузећа, па је могуће да ће уследити ангажовање нових радника уместо оних који су отишли уз отпремнине. Такође, даље приближавање слободном тржишту електричне енергије, што је једна од важнијих примедби које има ММФ приликом редовних ревизија програма фискалне консолидације Србије, свакако ће имати за последицу повећање регулисаних цена у 2017. години, али и у наредним годинама. [7]

ЗАКЉУЧАК

У условима све агресивнијег приступа оскудним ресурсима, феномен одрживог развоја постаје све актуелнији у свим земљама света, а посебно у земљама у развоју. Остварити позитивну стопу привредног раста јесте легитимни циљ сваке економске политике. Међутим, да би се привредни раст преобразио у привредни развој мора се постићи континуирана стопа раста, не мања од 4%, у више година узастопно и тиме постигао одрживи развој, што је прави изазов и за развијеније земље. Постићи тако импозантне економске резултате, који за последицу имају постизање одрживог економског развоја, а да се притоме не наруше монетарна и фискална стабилност, највећи и најбитнији је циљ сваке економске политике па тако и економских власти Републике Србије. Имајући у виду огроман геп у упоређењу макроекономских показатеља Србије са земљама Европске уније, али и многих земаља у свету,

[7] Опширније о овој проблематици видети: www.fiskalnisavet.rs/doc/ocene i misljenja/2016.

на штету наше земље, остваривање одрживе стопе раста у Републици Србији од посебно је значаја. Свакако да се не сме испустити из вида важан предуслов, а то је, да се тај врло битан економски циљ мора оствари у условима даљег спровођења фискалне консолидације и монетарне стабилности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Божовић Иван, Милачић Срећко, Божовић Јелена, Страна улагања и њихов значај за економски развој Косова и Метохије, Научно друштво за промоцију и унапређење друштвених наука AKROASIS, Volume 3, Број 5, Јун 2014. године.
2. Olivier Blanchard, Макроекономија, MATE д.о.о. Загреб, 2005. године.
3. Петровић Павле, Данко Брчевић, Слободан Минић, Привредни опоравак и оздрављење јавних финансија Србије, Монографија: Економска политика Србије у 2016. години, Економски факултет у Београду, Београд, 2016. године, стр. 20-35
4. Stutely Richard, Економски показатељи, Пословни дневник Масмедиа, Загреб, 2007. године.
5. www.stat.gov.rs
6. www.fiskalnisavet.rs
7. www.mrt.gov.me

ЕКОНОМИЈА ОБИМА, СТРУКТУРЕ, ПРОСТОРА И ВРЕМЕНА

ECONOMY SCOPE, STRUCTURE, SPACE AND TIME

UDC: 330.101.541

Слободан Н. Брацановић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија[1]

Сажетак: *Обим (опсег), структура, простор и вријеме; важне су димензије подручја економске науке. Савремено доба; нарочит акценат придаје и економији времена, тј. брзини раеговања на динамичне научне, техничко-технолошке и тржишне промјене. Расту друштвене неједнакости у вези са кризним одредницама. Мијењају се и научне парадигме.*
Кључне ријечи: *Обим, структура, простор, вријеме, енергија, диобе, парадигме, тренд.*

Abstract: *Scope (range), structura, space and time; important are dimensions sphere the economics science. The contemporary times; unusual emphasis attaches and the economy time, that is speed reaction on dynamic scientifically, technical-technology and market changes. Sociable inequality are increase in relation with the critical determinations. And the science paradigms are change.*
Key words: *Scope, structura, space, time, power, partitions, paradigms, trend.*

1. ПРЕТХОДНЕ УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Предмет, домет, циљ и сврха рада; јесте указивање на претходне, садашње и будуће трендове у одвијањима економских процеса; на ширим економским и регионалним просторима и посебно, на географском тј. територијалном и економском простору Србије.

Економија обима (величине, волумена, опсега), структуре и времена; може да се посматра на различитим нивоима хијерархијског управљања, усмјеравања и организације економије, тј: макро, мезо и микро нивоу. Тежишни аспект у раду је макро ниво економије, државе и друштва. Ови нивои; нијесу (вјештачки) изоловани; већ су међусобно повезани; међуузрочни, међузависни и међуусловљени економски аспекти. Друштвено-економски живот; сложен је, испреплетан и комплексан. Изоловани, издвојени економски сегменти и процеси, могу да се поматрају једино у оквирима уских, ужих и парцијалних истраживања и анализа,

[1] slobodan.bracanovic@pr.ac.rs

посебно експерименталног и симулационог вида. Међутим; реализовање експеримената отежано је у сферама економских наука; посебно лабораторијског типа који су примјеренији и прикладнији за природне, техничке и друге науке. Посебан акценат у раду; придаје се савременим проблемима и тенденцијама.

Привредни субјекти; у погледу обима могу бити: мали и мањи; средњи; већи и велики. Критеријуми класификација, диоба су разноврсни: остварена производња, приход, доходак, акумулација и добит, ангажована средства; инвестиције, број запослених и сл. Велики државни (јавни) техно-економски системи; „кичма“ су привредне структуре. Савремена економска теорија и пракса; придаје нарочиту улогу и значај: микро, малим, мањим (тзв. „мала привреда“) и средњим привредним субјектима. Ови чиниоци; битни су са становишта: радне, продуктивне, ангажованости; флексибилнијег прилагођавања промјенљивим тржишним захтјевима; нижим инвестиционим улагањима, укупно и по радном мјесту; попуњавања празнина у привредној структури и побољшавања привредне ефикасности и др. „Мала привреда“; посебно приватна; основа је савременог привредног развоја. Ови капацитети дугорочно не могу представљати и „кичму“ економског развитка.

Струкурни процеси; у токовима привредног живота, токови су сакривени испод површине, привида и форми економских појава. Развој јесте трансформација економских (и осталих друштвених) структура, схваћених као дјелова (сегмената), чинилаца, производних, услужних тј. привредних дјелатности и економске стварности. Наука; тежи посматрању процеса, догађаја, појава, у свеукупности (тоталитету). Међутим; често се сагледава једино парцијални, тзв. „крњи тоталитет“, који не представља и научну истину. Конкретније и прецизније; пуна научна истина је у тоталитету, који се никада идеално, савршено, потпуно и не постиже; али коме је нужно континуирано тежити. Развитком науке, постојеће научне заблуде неопходно је отклањати.

Марксистичка економска теорија; наглашава значај времена у економији, у смислу да: „у коначном, економија се своди на економију времена“. Вријеме, јесте битан економски чинилац, нарочито у садашње вријеме динамичких технолошких преображаја. Са општег становишта; дуговремено, влада, доминантна, научна и економска „парадигма“: поглед, увјерење,

концепт, модел, метод, начин мишљења и сл. [10;123-132] Сада постајемо свјесни; да је неопходно поново преиспитивати поједине, до данас неспорне, научне постулате и претпоставке (хипотезе). Тако нпр. влада научна парадигма да у области пољопривредне производње важи „законитост опадајућих приноса“ (технологија која нпр. са удвостручавањем чинилаца производње повећава производњу за мање од два пута, представља технологију са опадајућим приносима и обратно). Постоје примјерени економски и математички модели (производне функције и др.). [3;59-61] Међутим; поједине земље, развијањем пољопривредне производње, постигле су значајан ниво приведне развијености (нпр. Данска и др.). Ово указује; да у области пољопривреде могу да се постижу и растући приноси (приход, доходак, добит и др.). Исто тако; у области индустрије, не морају постојати искључиво „растући приноси“ (посебно у условима масовне производње, засићености тржишта и пада платежне способности и др.).

Поред овог; марксистичка „законитост тенденцијског пада профитне стопе“; није се и чврсто доказала у економској пракси. Наиме; Маркс је пошао од претпоставке пораста учешћа „сталног капитала“ (средстава, оруђа за рад) у укупном предујмљеном капиталу. На овај начин; расте маса вишка вриједности и профита (са аспекта расподјеле, присвајања); али пада профитна стопа (рачуната као однос вишка вриједности према укупном предујмљеном капиталу).[11] Садашње вријеме (дубоких подјела и енормног раслојавања и богаћења уског слоја друштва) доказује и тренд раста профитних стопа [8].

2. КВАНТИТАТИВНЕ И КВАЛИТАТИВНЕ ОДРЕДНИЦЕ

Квантитет и квалитет; прелазе из једног у други вид, у економским процесима. Са, прије свега, квантитативног становишта; код трошкова (утрошака елемената репродукције тј. средстава рада, предмета рада и рада, вредносно изражених); полазимо од различитих категорија производних трошкова (укупних, фиксних и релативно фиксних, варијабилних и др.). Осим производних трошкова; постоје и непроизводни расходи (административно-техничког, режијског апарата, непроизводних услуга и др.). Дегресија трошкова; показује, да са порастом обима производње и (или) пружених услуга, опадају трошкови по јединици производа (продукције) и (или) услуга. Ова тенденција посебно се сагледава код: серијске, великосеријске и масовне производње.

Дијаграм 1. Квантитативни и квалитативни аспекти; главних облика економских токова

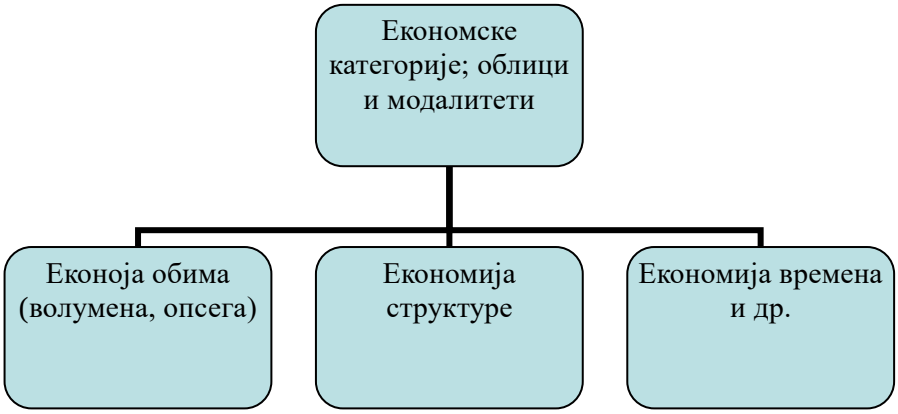

Дијаграм 2. Главне; квантитативне, агрегатне, макроекономске категорије и показатељи:

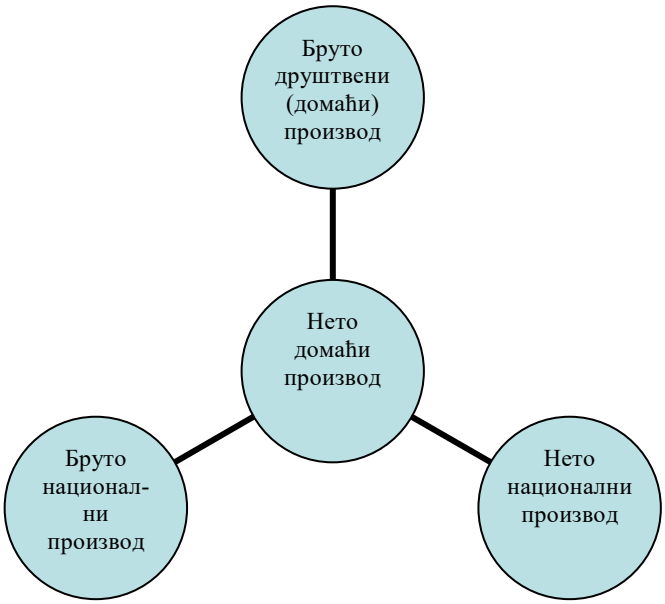

Важни квантитативни макроекономски показатељ јесте, агрегатни, бруто друштвени производ. Обухвата збир (кумулатив) вриједности произведених роба и (или) пружених услуга у привреди, у

одређеном временском периоду (од једне године). Бруто национални производ; рачуна се кад се бруто домаћег производа одузму сви приходи земље који припадају страним елементима као учинак њиховог инвестирања у земљу; а урачунају приходи земље (држава, привреда, становништво) на основу њених улагања у иностранству. Бруто национални производ; квантифицира вриједност (умножак количина и цијена) произведених роба и пружених услуга (укључујући и непроизводне услуге) домаћих власника привредних (производних, услужних и мјешовитих) чинилаца. Нето („чисти“) домаћи и национални производ или доходак; обрачунава се када се од масе, бруто производа одузме амортизација средстава (основног, фиксног капитала) [3;329-357].

Ранијом обрачунском методологијом у бившој социјалистичкој федеративној и самоуправној Југославији [4]: од укупног (бруто) прихода, одузимана је амортизација (основних средстава, средстава рада) и добијан бруто доходак; од којег су одузимани материјални трошкови (сировина, основног и помоћног репроматеријала, предмета рада) и добијан је нето („чисти“) доходак, који се састојао од: личних доходака и добити тј. акумулације (средстава за проширење материјалне основе основе рада и различите привредне и друштвене фондове). Упоређењем (компарацијом) са садашњом важећом методологијом (друштвених рачуна Уједињених нација); социјалистичка самоуправна методологија бивше Југословенске државе, посједовала је знатне предности у смислу исправности и коректности обухвата истинских стваралаца дохотка (производних дјелатности и производних услуга), као реализоване новостворене вриједности на тржишту, са одразом на јасност, прецизност, објективност и реалност (књиговодственог, рачуноводствог, статистичког) приказивања, основних економских категорија [2;125-129].

Показатељи; могу бити: 1. физички (натурални); 2. вредносни; 3. комбиновани. Исто тако; могу бити: 1) агрегатни, укупни; 2) по становнику (пер цапита). Поред овог; могу да буду: а) номинални (текуће цијене, укључујући и инфлацију; б) реални (сталне цијене, базног периода, елиминишући инфлацију) и в) мјешовити. Бруто домаћи производ није и једини (постоје: хумани развој и неједнакости у расподјели). Стопа привредног раста састоји се из кумулатива стопа: продуктивности и запослености. Рационална привредна структура и ефикасна економска политика захтијевају утврђивање основних, главних привредно развојних и секторских

приоритета. Економска теорија полази од постулата да сваки број приоритета преко одређеног (3 до 4 основна), представља нерационалност и удар на селективност и граничнике реално расположивих финансијских средстава. Економисти који заговарају сваштарску производњу зависно од тренутних тржишних потреба и захтјева и нијесу истински економисти. Наиме; оваквим економистима, свеједно је прозводити: жито; играчке, намјештај, или војну опрему и наоружање и др.; само да је производња тренутачно, краткорочно, тржишно проходна. Заступа се и тржишно одређени комплексни развој привредних области, без приоритета. Финални; економски и нарочито дугорочни учинци, могу бити хаотични и катастрофални.

Дијаграм 3. Могући; стратегијски, дугорочни, приоритетни, правци привредног развитка

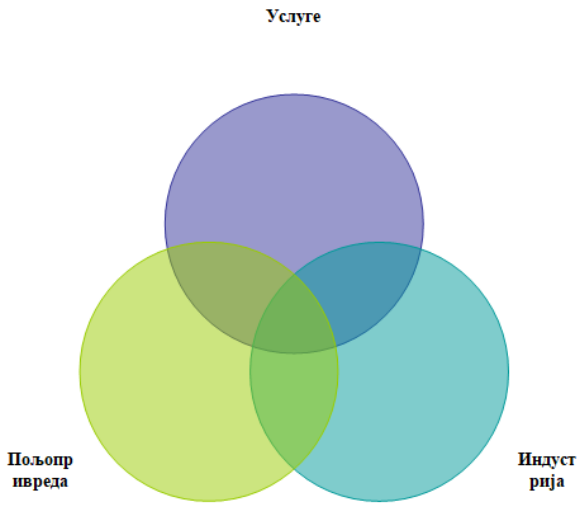

Догматски приступ; тумачи да је пољопривреда („примарни сектор“) одредница привредно неразвијених и недовољно развијених; а индустрија („секундарни сектор“) и услуге („терцијарни сектор“) обиљежје економски развијенијих и развијених земаља. Али; пољопривреда не мора бити одредница привредно мање развијених земаља; (тзв. „земаља у развоју“); а исто тако ни индустрија и услуге не морају бити обиљежје економски развијених држава. Све ове привредне области; могу да имају и: 1.опадајуће; 2.константне; 3. растуће приносе.(приходе). Земљиште не мора нужно бити непромјенљив (фиксан) развојни фактор у пољопривреди (улагањима и др.). Сви производни чиниоци у индустрији не морају бити и варијабилни (посебно у

кризним временима). Пољопривреда (не само индустрија); реално је извориште штедње и акумулације капитала и област у којој може да дјелује техничко-технолошки прогрес и напредак, са учинцима подизања: 1) укупног; 2) просјечног и 3) граничног (маргиналног), производа рада.[3; 257-259, 375-376]

Дијаграм 4. Временска компонента као одредница појединих техноекономских приступа:

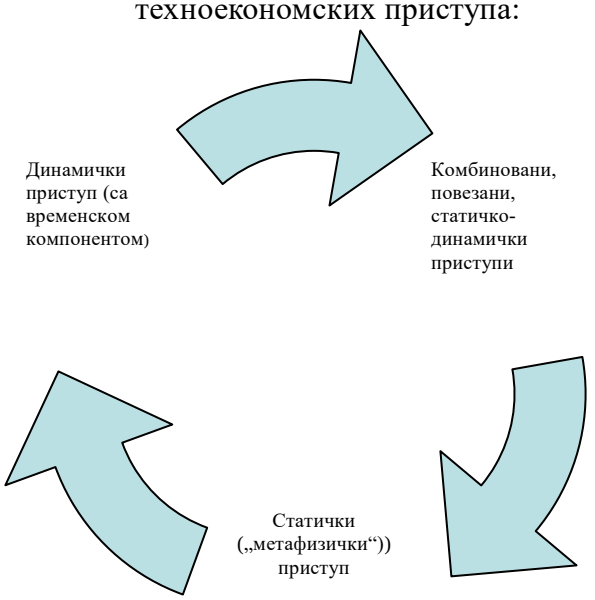

Са временског аспекта; разликујемо: а) статички; б) динамички; в) комбиновани прилаз. Статички приступ; искључује и временску компоненту. Динамички приступ; укључује компоненту времена. Постоје и повезани, статичко-динамички приступи. Савремени услови друштвено-економског развитка; карактеришу се: брзим, динамичким научним и техничко-технолошким трансформацијама (понуда); као и промјенљивим захтјевима тржишта (тражња). Нужна је континуирана прилагодљивост (адаптабилност) привредних субјеката, на промјене и, изненадне, ударе из ближег и даљег окружења. Постоји народна изрека: вријеме је новац. Међутим; сматра се и да брзина није пожељна. Са аспекта економске науке; брзина је, тактичка, нужност; али не и брзоплетост.

3. ПРИВРЕДНА КРЕТАЊА У СРБИЈИ

Тенденције опсега бруто друштвеног производа, у Србији, приказаћемо у табели:

Табела 1. Трендови величине бруто друштвеног производа (милијарде дин. текуће цијене)

Ред./бр.:	Елементи	2009.	2012.	2015.	2017.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	БДП	2.880,1	3.584,2	4.043,5	4.396,7	5,46

Извор: Министарство финансија Републике Србије [фебруар, 2017], „Билтен јавних финансија“, стр. 17-18.
Напомена: Параметри кретања бруто друштвеног производа за 2017. год., су процијењени.

Графикон 1. Табеларни индикатори; бруто, друштвеног производа приказани и графички

Табела 2. Досадашњи; тренд раста величине бруто друштвеног производа (милиони евра)

Ред./бр.:	Елементи	2009.	2012.	2.015.	2.016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	БДП	30.654,7	31.683,1	33.491,0	34.115,2	1,50
2.	По ст. (евра)	4.187	4.400	4.720	4.821	2,02
3.	Р. раст (%)	-3,1	-1,0	0,8	2,8	1,49

Извор: Исто.

Графикон 2. Квантитативни параметри токова приказани прегледно, графичким методом

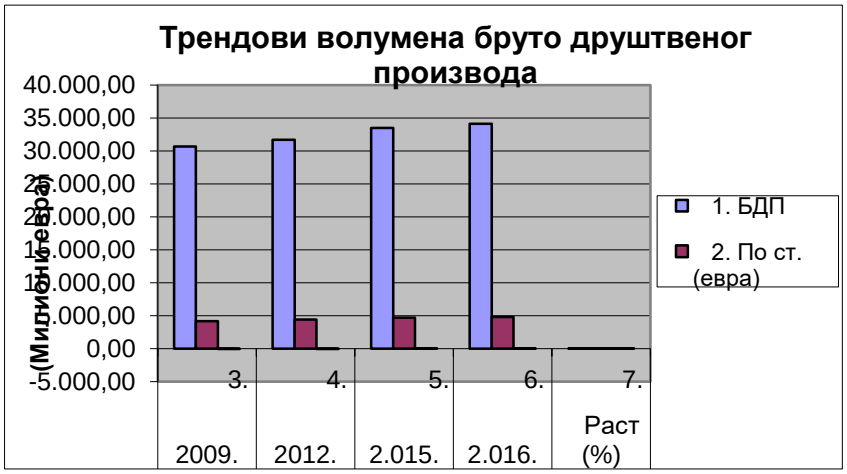

Табела 3. Тенденције; бруто инвестиција у фиксне фондове, у Србији (милијарде динара):

Ред./бр.:	Елементи	2009.	2012.	2015.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Инвестиције	566,2	758,7	715,5	748,5	4,05
2.	% БДП-а	19,7	21,2	17,7	17,8	-1,49

Извор: Министарство финансија Републике Србије [фебруар, 2017], „Билтен јавних финансија“, стр. 17-18.

Графикон 3. Квантитативни инвестициони, параметри презентирани графичким методом

Табела 4. Тренд; волумена страних директних нето улагања, у Србију (у милионима евра)

Ред./бр.:	Елементи	2009.	2012.	2015.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	СДИ	2.067,8	752,8	1.803,8	1.860,9	-1,49
2.	% БДП-а	6,7	2,4	5,4	5,5	-2,80

Извор: Исто.

Графикон 4. Табеларни нумерички индикатори улагања приказани прегледније графички:

Важан економски показатељ јесте ефикасност привреде; прецизније ефикасност инвестиционих улагања у фиксне фондове. Овај параметар; показује, јасно силазни тренд.

Табела 5. Ефикасност инвестиција у Србији, приказана посредством табеларног прегледа:

Ред./бр.:	Елементи	2010.	2012.	2014.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Ефикасност	0,165	0,127	0,024	0,107	-6,93

Извор: Министарство финансија Републике Србије [фебруар, 2017], „Билтен јавних финансија“, стр. 17-18.

Напомена: Ефикасност улагања рачуната је методом релација прираста бруто друштвеног производа и кумулатива, укупних инвестиција у основне фондове, за репрезентативне год.

Графикон 5. Квантитативни; табеларни подаци, приказани прегледним методом, графика:

Динамика раста; капацитета привредних, производних и услужних грана и дјелатности; изражено је варијабилна у посматраном протеклом средњорочном интервалу.

Табела 6. Трендови; стопа раста, физичког обима (опсега), производње и услуга у Србији:

Ред./бр.	Елементи	2010.	2012.	2014.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Пољопривреда	0,6	-19,5	2,4	8,1	54,31
2.	Индустрија	1,2	-2,2	-6,5	4,7	25,57
3.	Шумарство	5,0	-5,1	1,5	5,6	1,91
4.	Грађевинарство	-11,5	1,2	2,5	5,3	12,14
5.	Саобраћај	7,7	0,8	22,1	11,2	6,39
6.	Пошта	3,6	0,2	-1,4	0,5	-27,94
7.	Телекомуникације	6,3	18,1	3,0	1,2	-24,18
8.	Трговина на мало	0,5	-2,0	2,4	7,5	57,04
9.	Туризам (ноћења)	-5,1	-2,4	-7,3	13,3	-17,34

Извор: Исто.

Напомена: Показатељи за физички обим пољопривредне производње и шумарства у 2016. години представљају прелиминарну процјену од стране Републичког завода за статистику.

Графикон 6. Квантитативни индикатори тенденција раста приказани графичким методом:

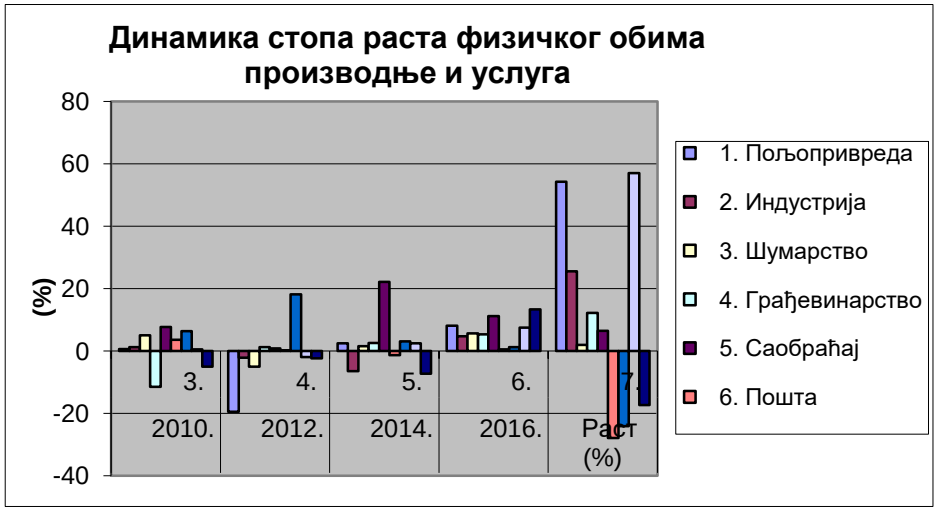

Уочава се (статистичка) промјенљивост динамике пораста физичког волумена производње и (или) услуга у привреди Србије; у сагледаваном протеклом средњорочном периоду. Дугорочни приоритет у развијању привредне структуре у Србији; нужно треба да је пољопривредна производња схваћена у ширем смислу (тј. обухватајући рибарство, водопривреду, шумарство и др.).

Конкретније, истиче се значај комплексности производног, аграрног и руралног сектора; са пољопривредом као тежиштем развитка и ревитализацијом улоге сеоских подручја. Ова пројекција нарочито добија на значају у упоређењу са концепцијом поновне индустријализације (реиндустријализације) Србије; која је западни пројекат, у складу са интересима западног капитала и директних и др. инвестиција. Индустрију (базичну и прерађивачку) развијали смо приоритетно (од Другог свјетског рата до краја вијека), без значајнијих, упоредних и конкурентских преимућстава.

Табела 7. Показатељи обима јавног дуга Србије, у посматраном периоду (милијарде дин.)

Ред./бр.	Елементи	2010.	2012.	2014.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Јавни дуг	1.282,54	2.014,75	2.753,20	3.064,81	15,63
2.	% БДП-а	41,8	56,2	70,4	72,9	9,67

Ивор: Исто, стр. 17-18.

Графикон 7. Подаци; величине остваренog јавног (државног) дуга, приказани и графички:

Уочава се знатан раст коефицијента (и стопе) задужености Србије током посматраног (средњорочног) периода.[6] Ниво задужености у текућој год. нешто је нижи (износи 69,2%). Међутим; нужно је нагласити да је износ бруто друштвеног производа процијењен (за 2017. год., од стране Републичког министарства финансија; а

показатељ за јавни дуг односи се на прва два мјесеца ове год.). Привредни раст умањује јавни дефицит.

Запосленост; исто тако; тежак је друштвено-економски проблем у Србији. Према расположивим (статистичким) показатељима; број просјечно запослених лица у Србији се смањивао (у периоду 2009-2017. год. по просјечној годишњој стопи од 0,38%.). На другој страни и број просјечно назапослених лица се умањивао (у истом периоду по просјечној годишњој стопи од 0,90%.). Објашњавање ове појаве налази се у појачаној емиграцији становништва (иностранство). Стопа незапослености је висока (2016. износи 15,3%, насупрот 16,1% у 2009. год). Остварује се и дефицит у спољнотрговинској робној и др. размјени Србије (износи 11,6% бруто друштвеног производа, према 17,5% у 2009. год.) [9]

4. ЗАВРШНИ СИНТЕТИЗОВАНИ ОСВРТ

Економија обима, структуре, простора и времена; садржи поједине битне димензије на нивоу: макро, мезо и микроекономске науке. Већи обим производње и (или) услуга, подразумијева и ниже јединичне трошкове. Велики државни и (јавни) техно-економски системи су кичма привредне структуре. Мали и средњи привредни субјекти постижу одређене предности мањих серија, са аспекта: вишег радног ангажовања; нижих улагања (укупно и по радном мјесту); адаптабилности преференцијама варијабилне тржишне тражње; флексибилнијих захтјева у односу на привредну инфраструктуру и др. Економија структуре; битна је и у погледу инвестиционих улагања [4]; приоритета и формативне структуре бруто друштвеног производа и народног (националног) дохотка. Економија времена ; битан је фактор и своди се, у савременим условима привредног раста и развоја, на брже реаговање: на тржишне захтјеве у домену: технике и технологије; производње и (или) пружања услуга; маркетинга и др. Економија простора; темељи се на економском простору који може, али и не мора нужно се подударати са географском територијом, у зависности од могућности и перспектива одвијања производње и пружања услуга. Ово је повезано са спецјализацијом и комплексним, или комбинованим развијањем, појединих: рејона, региона, субрегиона и ужих регионалних подручја. Битна су и актуелна питања и проблеми обима социјалног и друштвеног раслојавања у свијету [5, 8, 13]. Питање социјалних неједнакости, повезано је са одредницама кризе западне (атланске) економије [12]. Транзиција

(прелаз) земаља бившег социјалистичког система, није постигла пожељне ефекте [7]. Поставља се и питање опстанка и будућности Европске уније и заједничке валуте (евра).[14] Превазилазе се и идејне, идеолошке и научне парадигме. На глобалну сцену; сада ступају свјетске супер силе: Русија и Кина. [1]

ЛИТЕРАТУРА

1. Брацановић Слободан [2017], Помјерање тежишта економске, државне и регионалне моћи у свијету; Косовска Митровица;
2. Булатовић Момир [2011], Економија и демократија - Држати главу изнад, Јумедиа Монт, д.о.о., Подгорица;
3. Драгутиновић Диана, Филиповић Милорад, Цветановић Слободан [2005], Теорија привредног раста и развоја, Центар за издавачку дјелатност Економског факултета у Београду, Београд;
4. Елинг Мартин [2013], Инвестициони фондови – Интелигентно и рационално инвестирање, Академска књига, Нови Сад;
5. Милановић Бранко [2016], Глобална неједнакост – Нови приступ за доба глобализације; Академска књига, Нови Сад;
6. Министарство финансија Републике Србије [фебруар, 2017], Билтен јавних финансија, Београд;
7. Пејановић Радован [2015], Транзиција и национална култура – Огледи из друштвено-економске антропологије; Академска књига, Нови Сад;
8. Пикети Тома [2015], Капитал у 21 вијеку, Академска књига, Нови Сад;
9. Рикаловић Гојко, Микић Христина [2011], Креативна индустрија и трговинска размјена Србије са иностранством, Зборник радова, Међународни научни скуп ЕС-НБЕ 2011, Економска наука у функцији креирања новог пословног амбијента, Економски факултет Приштина, Косовска Митровица;
10. Стојадиновић Драгић [2003], Основи научног рада, Економски факултет Приштина, Зубин Поток;
11. Стојадиновић Драгић [2006], Економски календар, Академска штампа, Београд, Земун;
12. Штиглиц Е. Џозеф [2013], Слободан пад – Америка, слободна тржишта и слом свјетске привреде, Академска књига, Нови Сад;

13. Штиглиц Е. Џозеф [2015], Велика подјела – Друштва неједнакости и шта да радимо са њима, Академска књига, Нови Сад;
14. Штиглиц Е. Џозеф [2016], Евро – Како заједничка валута угрожава будућност Европе, Академска књига, Нови Сад.

ПИТАЊЕ Е-ОТПАДА У КОНЦЕПТУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

THE E-WASTE ISSUE IN THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

UDC: 628.54

Ива Бубања[1]
Београдска пословна школа – Висока школа стуковних студија, Београд, Србија

Сажетак: *У основи развоја савременог света налазе се моћи инфомационо - комуникационих технологија које сваку активност чине ефикаснијом, јефтинијом и ресурсно штедном. Овакво деловање ове групе технологија подржава и концепт одрживог развоја који подразумева континуирани економски раст, али уз побољшање квалитета живота људи и очување животне средине. Поред зеленог, позитивног деловања ИКТ на еколошку димензију развоја, ИКТ сектор је и сам потрошач енергије, има високу карбонску стопу и генерише значајне количине е – отпада. Фокус овог рада усмерен је на проблем е – отпада који обухвата све врсте електронских уређаја и опреме (ЕЕЕ) који се више не користе и имају токсични састав. Укопна количина е – отпада у свету динамично расте и процењена је на 41.8 милиона Мt у 2014. години, а очекује се да ће његова количина достићи 50 милиона Мt до 2018. године. У том смислу, кључни изазови везују се за одлагање и правилно уништење ове врсте отпада. Решење је неопходно пронаћи на глобалном нивоу и њихову примену омогућити на свим нивоима, од националних економија до локалних средина и појединачних предузећа. У Србији је питање е – отпада је још увек на почетку адекватног решења, иако је Национална стратегија за управљање отпадом усвојена још 2003. године.*
Кључне речи: *е-отпад, ИКТ, енергија, одрживи развој, животна средина*

Abstract: *The potentials of informational – communication technologies (ICT) enable people activities to become more efficient, cheaper and resource saving. These technologies support the concept of sustainable development which implies continued economic growth, the improvement of life quality and environmental preservation. Except the green, positive, ICT effect on the environmental development, the ICT sector is energy consumer itself. It has a high carbon rate and generates significant amounts of e - waste. The focus of this work is on a problem of e - waste that includes all types of electronic devices and equipment (EEE) that are no longer used and have toxic composition. The total amount of e - waste in the world is estimated at 41.8 million MT in 2014, with the prognosis to reach 50 million Mt by 2018. The key challenges are related to the proper disposal and destruction of this type of waste. It is essential to find a global solution and enable its implementation on all levels, from the national economies, to the local communities and individual companies. In Serbia, the issue of e - waste is at the beginning of an adequate solution, although National strategy for waste management was adopted in 2003.*

[1] ivabubanja@gmail.com

Key words: *e-waste, ICT, energy, sustainable development, environment*

1. УВОД

Свет почиње активно да се суочава са негативним последицама деловања економског развоја на животну средину 2008. године. У центру пажње по први пут налази се тема одрживог развоја, а цела планета нагласак ставља на еколошке проблеме и заштиту животне средине. Светска комисија за животну средину и развој (World Commission on Environment and Development) дефинише појам одрживог развоја као „развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да и оне задовоље своје сопствене потребе" (WCED, 2010). Она одрживи развој повезује са унапређењем животног стандарда, социјалном једнакости и побољшањем квалитета живота и заштитом животне средине, верујући да овај концепт и почива на ова три елемента.

Као синоними за концепт одрживог развоја појављују се појмови зелене економије, зеленог раста и зеленог друштва. Појам зеленог био је везан све ново, обновљиво, природно, просперитетно и уравнотежено. Тако концепт зелене економије обухвата промене које треба спровести да би економски систем био одржив и бележио сталан раст. Зелена економија доприноси обнављању економске динамике уз поштовање еколошке одрживости и ограничавању негативног деловања на климатске промене (Ciocoiu, C. N., 2011). У њој доминантну улогу имају информационо-комуникационе технологије (ИКТ) које мењају људске односе и обезбеђују већу повезаност између људи и окружења, али и мењају пословне моделе тако да они буду еколошки одрживи. Miller i Wilsdon (Miller, P., Wilsdon, J., 2001) предлажу концепт „одрживе, зелене, дигиталне економије" која почива на ИКТ, а задовољиће еколошке изазове, смањити е-отпада и обезбедити раст привреде и друштва.

2. ИКТ КАО ПОТРОШАЧ ЕНЕРГИЈЕ И ПОЈАМ Е-ОТПАДА

Иако се стављају у центар одрживих и зелених концепата, ИКТ, су велики потрошачи енергије. Енергетска интензивности ИКТ је у вези са карбонским стопама под којима се подразумева обим емисије гасова зелене баште коју овај сектор генерише. Карбонска стопа се калкулише на основу потрошње енергије и енергената на пословним путевима и на основу осталих компонената рада у којима се троши енергија и генерише отпад. Следећи подаци говоре о енергетској

интензивности ИКТ сектора (European Commission, 2009): а) 2% глобалне CO2 емисије отпада на употреба енергије од стране ИКТ, б) употреба ИКТ обухвата 7,8% укупне енергетске потрошње у ЕУ и са тенденцијом раста од 10,5% до 2020. године, ц) око 90.000 MW електричне енергије (10% глобалне потрошње) потроши 1,5 милијарда рачунара, д) глобална потрошња енергије сервера се у периоду 2000-2005. година удвостручила, е) више од 14 електрана и производи исту количину карбон диоксида као цела авио индустрија, што је једнако светским потребама за енергијом.

Да би испуниле улогу која им је дата у оквиру одрживих концепата, ИКТ морају да смање енергетску интензивност својих компонената и подсистема и ограниче негативни еколошки утицај е-отпада који настаје након употребе ИКТ опреме. Са таквом употребом ИКТ могло би доћи до смањења емисије гасова за око 15% до 2020. године (European Commission, 2009a). У оквиру конацепта одрживог развоја, када је у питању примена ИКТ треба се усмерити ка следећим идејама (European Commission, 2009a): 1) примена електричних мрежа (power grid) – води ка унапређењу процеса производње и дистрибуције енергије уз већу ефикасност преноса; 2) енергетски, паметне зграде - у резидентним објектима троши се преко 40% енергије на територији Европе, а примена ИКТ кроз процесе паметне градње би смањила до 17% потрошњу енергије; 3) паметно осветљење - примена LED технологије у осветљењу смањила би за 50% потрошњу енергије до 2025. године (Видас, М. Б., 2014).

Е-отпад је појам који обухвата све врсте електронских уређаја и опреме (EEE) који се више не користе и који су одбачени. Ово је специфична врста отпада која има изузетно високу стопу раста и која обухвата најразличитије врсте производа. Ту спадају различите врсте апарата на струју који имају токсични састав због чега је тешко управљати овом врстом отпада. Брза иновација производа, минијатуризација, замена у области ИКТ-а и корисничке опреме довела је до увећања ове врсте отпада (Балканска мрежа за заговарање управљања, 2011).

Постоји 6 врсти е-отпада: опрема која служи за промену температуре: фрижидери, клима уређји, лампе, монитори, велика опрема, мала опрема, ИТ опрема. Сваку категорију одликује, величина, тежина уређаја, начин рада, али и материјали од кога се апарат састоји. Укопна количина е-отпада у свету процењена је на

41.8 милион Mt у 2014. години и очекује се да ће она порасти на 49.8 Mt у 2018., уз годишњу стопу раста од 4 до 5% (Baldé, C.P., Wang, F., Kuehr, R., Huisman, J, 2015). У Европи, укупна производњи е-отпада је 11,6 MT у 2014., а међу највећим загађивачима сматрају се: Немачка (1,8 Mt), Велике Британије (1.5 Mt), Француска (1.4 Mt) и Русије (1.2 Mt).

Постоји неколико сценарија који обухватају различите начине прикупљања е-отпада. У првом случају, питање е-отпада регулисано је националним законодавством и њега сакупљају организације, произвођачи или владе. То се дешава преко трговаца, на пунктовима за прикупљање или постоје термини у којима је могуће прикупити отпад. У Европској унији се око 40% отпада третира на овај начин, у САД и Канади око 12%, а у Кини и Јапану око 30% (Baldé, C.P., Wang, F., Kuehr, R., Huisman, J, 2015).

У другом сценарију, потрошачи стављају отпад у канте заједно са другим врстама отпада. Последица је да се отпад онда третира као мешовити отпад из домаћинства. У овим случајевима спаљивање се сматра адекватном техником за третирање ове врсте отпада (Baldé, C. P., Wang, F., Kuehr, R., Huisman, J, 2015).

У развијеним земљама, е-отпад се прикупља и онда се њиме тргује кроз различите канале. Могућа одредишта за е-отпад у овом сценарију укључују рециклирање и извоз. Главна карактеристика овог сценарија је да се е-отпадом слободно тргује, а његова количина није систематски документована. Ако се отпад извози, сам извоз мора бити у складу са Базел конвенцијом која има за циљ да спречи да развијене земље илегално одлажу отпад у земље у развоју, где обично не постоји инфраструктура за рециклажу (Baldé, C.P., Wang, F., Kuehr, R., Huisman, J, 2015).

Из перспективе ресурса, е-отпад је потенцијал који би могао пружити велику количину секундарних сировина за дорађивање, обнављање и рециклирање. Како би се искористиле могућности и смањило загађење потребно је да се створи инфраструктура, осигура прикупљени е-отпада и запосли довољна количина радне снаге која ће радити на његовој санацији.

3. Е-ОТПАД У СРБИЈИ

Процес компјутеризације у Србији започео је пре више од 20 година, када је и увежена велика количина нових и половних компјутера. Имајући у виду ту чињеницу, као и да се просечни радни век рачунара све више смањује, реално је извести претпоставку да је количина електронског тј. рачунарског отпада на територији Србије велика.

На основу истраживања које је спровео Републички завод за статистику, у Србији се на годишњем нивоу таложи 266 т отпада по глави становника (РЗС, 2012). Иако у нашој земљи до сада није било озбиљних истраживања у вези са одређивањем количине електронског отпада, процењује се да количина отпада од електричних и електронских производа која се генерише током једне године, износи око 30.000 t/год., док се око 40.000 t заосталог отпада налази на сметлиштима, складиштима или дивљим депонијама. У калкулацији могуће количине електронског отпада мора се узети у обзир и чињеница да количина нових електронских и електричних производа који се годишње увезу на тржиште Републике Србији износи око 85.600 t (Индустрија, 2017). Републички завод за статистику је у оквиру своје агенде за 2010. годину објавио податак да је те године на тржиште Србије стављено 58.943 t отпада од елктричних и електронских уређаја, а да је свега 2.938 t преузето, а 2.903 t третирано/рециклирано (РЗС, 2012).

У Србији се 2004. године рециклажом бавило око 60 фирми, и то углавном рециклирањем металног отпада, папира и ПЕТ амбалаже. Данас, у Србији постоји око 280 фирми које на различитим технолошким нивоима обрађују секундарне сировине. Међу овим предузећима налазе се и три фабрике за рециклажу електричног и електронског отпада. Иако је у сваку од ових фабрика уложено преко милион евра, то није довољно да би се у овим фабрикама вршила комплетна рециклажа и процене су да се у Србији рециклира само неколико процената електронског отпада годишње. Део прикупљене отпадне рачунарске опреме се репарира и поново ставља на тржиште (Стратегија управљања отпадом за период 2010-2019. године, 2010). Поред тога, у Србији постоје свега 52 депоније на којима се налази ова врста отпада (РЗС, 2012).

Рециклажа нерециклабилних материјала захтева велика финансијска улагања, специјалну инфраструктуру и софистицирану технологију,

чија вредност достиже неколико стотина милиона евра. Оно што је заједничко за све три фабрике, јесте да оне врше рециклажу рециклабилних елемената у уређајима као што су пластика, метал и стакло. Рециклажом једног рачунара од 30 килограма, у производњу се враћа 25 килограма квалитетног материјала. Нерециклабилне компоненте, као што су матичне плоче, катодне цеви, процесори и хард дискови, складиште се у посебним контејнерима и на крају их извозе у иностранство, јер финално рецикирање обавља мали број рециклажних компанија у свету (Стратегија управљања отпадом за период 2010-2019. године, 2010).

Овакве компоненте немачке компаније откупљују од рециклажних центара по цени од 0,2 евра по тони, док рециклажни центри плаћају превоз до тих центара у иностранству. Најбоља продајна цена секундарних сировина се постиже само уколико компаније могу гарантовати њихов обиман и константан прилив на месечном нивоу. За пословање на берзи секундарних сировина, минимална понуда се креће око 200 тона месечно, што је за фабрике у Србији још увек неостваривo (Стратегија управљања отпадом за период 2010—2019. године, 2010).

Све док се свест грађана о значају рециклаже и заштити животне средине не доведе на завидан ниво и док не буду донети законски прописи о одлагању отпада, рециклажа у Србији неће имати светлију будућност. Зато је потребно успоставити систем одвојеног сакупљања отпада од електричних и електронских производа, како би се рециклирали употребљиви делови и обезбедило одвојено одлагање електричних и електронских производа које садрже PCB или расхладне флуиде, као и одвојено сакупљао заостали гас из електричних уређаја који користе гас.

За сакупљање, третман или одлагање отпада од електричних и електронских производа издаје се дозвола, а оператер мора да води евиденцију о количини и врсти преузетих електричних или електронских производа и податке о томе доставља Агенцији. Потребно је увођење плаћања накнаде чији су обвезници произвођачи и увозници електричних и електронских производа, који после употребе постају отпад. Ова накнада ће се користити за сакупљање и третман тог отпада.

4. ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И ЗЕЛЕНО ДЕЛОВАЊЕ ИКТ-А

Проблематика праћења и регулисања одлагања е-отпада позиционирана је у оквиру концепта по коме у савременим, глобалним условима пословања примена ИКТ је део пословања различитих предузећа и компанија и битан сегмент развојне политике земље. Посебан нагласак се зато ставља на чињеницу да се у оквиру доприноса ИКТ у остварењу одрживог развоја посебна пажња поклања иновацијама у оквиру технологија које омогућавају остваривање развојних циљева, али уз уважавање еколошких принципа и норми. Сматра се да ИКТ потенцијали могу подржати развој зелене одрживе економије на три начина (IISD, 2010):

1. Уз примену ИКТ смањује се директан негативан ефекат на животну средину током производње, дистрибуције, коришћења и одлагања електронске опреме. Такође, на тај начин повећава се енергетска и материјална ефикасност и користе се обновљиви извори енергије;
2. ИКТ доприносе расту ефикасности производње, дистрибуције и потрошње роба и услуга у свим секторима, више се користе виртуелне услуге, а и људска интеракција се сели у онлине сферу;
3. ИКТ подржавају системски ефекат који доводи до промене понашања, ставова и вредности појединаца који делују као грађани и потрошачи и мења се њихова свест и навике.

Зелено деловање ИКТ на пословне процесе може се препознати и пратити на три нивоа: ниво компаније, индустријске гране и националне економије.

Ниво компаније: Примена ИКТ у пословној сфери доводи до рационализације примењених решења и смањује CO_2 емисију зато што унапређује поделу и коришћење ресурса, смањује негативне утицаје на животну средину и доводи до нижих трошкова. Адекватна стратегија примене поред нижих трошкова нуди и: раст задовољства запослених, унапређење позиције компаније на берзи и подизање нивоа њене друштвене одговорности. ИКТ такође омогућавају детаљан мониторинг потрошње енергије и CO_2 емисије дуж целог ланца вредности, тако да се процеси и укупна организациона структура унапређују и чине ефикаснијом и ресурсно штедном (Видас, М. Б., 2014).

Према истраживању Forrester-а из 2009. године, три су кључна разлога за примену зелених ИТ у компанијама и они се везују за

снижење трошкова енергије (69% одговора), опадање ИТ трошкова (40%) и унапређење имиџа компаније. Као четврти разлог менаџери наводе поштовање законских прописа (15%). Трошковни разлози надпросечно доминирају у одговорима америчких менаџера, док имиџ компаније и уважавање закона су доминантни разлози зелене ИТ оријентације у Европи (ITU, Goverment of Canada and Prompt, 2012.).

Ниво индустријске гране: ИКТ на нивоу индустријских грана имају значајну улогу у подржавању пословних процеса тако што обезбеђују рационалну употребу ресурса у канцеларијама и административним процедурама. У ЕУ посебан фокус се ставља на индустријске гране као што су изградња станова и грађевинарство, транспорт и логистика (European Commission, 2009b). Кад је у питању област грађевинарства, ту се пре свега мисли на примену савремених грађевинских и енергетских менаџмент система, примену технологија паметног мерања и мониторинга потрошње енергије и тд. Близу 40% финалне потрошње енергије у ЕУ се везује за потрошњу у стамбеним објектима, а од те утрошене енергије 50% је електрична енергија. Управо због тога овај сектор представља значајно подручје за примену техника уштеде енергије, које би ако би се адекватно примениле могле да допринесу да се за 11% смањи енергетска потрошња у ЕУ до 2020. године.

Рационализација транспорта је, такође, значајна област примене ИКТ ради повећања енергетске ефикасности. Путем логистике могуће је остварити смањење карбонске емисије до 27%. Важно подручје деловања и истраживања остаје и развој и примена електричних аутомобила. У градовима, где највећи број људи користи аутомобилски превоз, се троши 75% светске енергије и производи до 80% емисије гасова (European Commission, 2009b).

Ниво националне економије: Према истраживању спроведеном у САД, промене омогућене применом широкопојасних мрежа доносе уштеде које су еквивалентне вредности од 11% увоза нафте САД. Британско Удружење RAC је проценило у својим истраживањима да је кроз употребу ИКТ могуће у току наредних 10 година смањити за 15% путовања на посао возом, за 18% смањити трошкове превоза тешког терета и за 10% смањити трошкове путовања аутомобилом ради куповине/трговине (Cisco Internet Business Solutions Group, 2008). Студије реализоване у многим земљама, на овај или неки други начин потврђују став о потенцијалима ИКТ за смањење употребе енергије и снижење емисије гасова.

5. ЗАКЉУЧАК

Један од начина за повећање енергетске ефикасности и конкурентности у Србији јесте улагање у примену савремених технолошких и ИТ решења који би водили не само енергетској растерећености, већ и зеленом концепту у многим сферама пословања. Примена напредних ИКТ омогућила би уштеде и до 40% енергије која иначе чини 30% оперативних трошкова већине предузећа. На тај начин би се утицало на бољу позицију компанија, локалних заједница и целе државе на глобалном плану. Напредне технологије у енергетској ефикасности и обновљивим изворима чине производњу рационалнијом и одрживом, а конкурентност већом. Унапређење енергетске ефикасности кључан је елемент енергетске политике Републике Србије са следећим циљевима: сигурност снабдевања енергијом, повећање конкурентности индустрије, повећање стандарда грађана, допринос смањењу увозне зависности, смањење негативних ефеката сектора енергетике на животну средину (Блиц, 2013).

Економија, друштво и животна средина чине компоненте концепта одрживог развоја које се међусобно морају комбиновати (Видас, М. Б., 2014):

Економски: систем који је економски одржив континуирано производи робу и услугу уз избегавање секторских неравнотежа које могу да доведу до великих проблема у пољопривредној и индустријској производњи;

Животна средина: систем који је еколошки одржив мора да одржава стабилним основне ресурсе уз избегавање прекомерне експлоатације обновљивих ресурса и исцрпљивање необновљивих ресурса Ово укључује одржавање биодиверзитета, стабилност атмосфере, као и функције осталих екосистема који нису означени као економски ресурси;

Друштвени: одрживи систем друштва мора да обезбеђује дистрибуцију капитала за пружање социјалних услуга (здравство, образовање), као и учешће у политици и одговорност.

Постављени циљеви су вишедимензионални, па се покреће питање како уравнотежити циљеве и како мерити успех или неуспех. Како разрешити сукоб циљева и обезбедити неометан одрживи развој?

Како помирити циљеве тржишне привреде и одрживог развоја, када су инпути ограничени (енергија, материјали) и када се морају уложити велика средства у изворе чисте и обновљиве енергије и рециклажу отпадних материјала?

У садашњем тренутку развоја ни научна, ни технолошка достигнућа, нису достигла потребан ниво да обезбеде неометан одрживи развој. Савремени свет нема другог избора и мора глобално да нађе најефектнији и најкраћи пут за одрживи развој друштва. Србија као мала земља у транзиција мора да прати светске трендове штедње, рационализације и еколошке одрживости и да настоји да их максимално имплементира у функционисању своје привреде и друштва.

Када је у питању е-отпад, да би се смањила његова количина и да би што већи број електричних апарата био рециклиран потребни су заједнички напори произвођача, Влада и потрошача (Балканска мрежа за заговарање управљања е-отпадом, 2011).

Произвођачи треба, на првом месту, да направе производе чистијим, безбеднијим (производња треба да укључи различите сировине и потроши мање енергије) и омогућити да се они лакше рециклирају. Затим, треба да направе производе који имају дужи век трајања, што значи да они треба да се лакше надограде, поправе и, такође, потом рециклирају. Овакав начин производње и потрошње би подразумевао би и информисање потрошача о томе на који начин да продуже радни век купљене робе. Поред тога, произвођачи треба и да преузму производе натраг, када они више нису функционални, да би се опет искористили и безбедно рециклирали.

Владе земаља, са друге стране, треба да донесу нове законе и прописе који ће третирати област е-отпада, а који ће учинити да и произвођачи, и потрошачи, постану одговорнији. Да би ово успело, програм одговорности сваког произвођача мора да покрива широк спектар производа и да обухвата све произвођаче, али и да буде бесплатан и лак за употребу потрошачима.

Оно што је можда и најважније државе треба да шире свест о овој теми, да образују људе и комуницирају са њима. Сви учесници у животном циклусу производа морају да знају своју улогу и одговорност да би систем управљања е-отпада исправно функционисао. Владе морају организовати кампање које ће подићи

свест људи да би подстакле учешће већег броја људи и осигурале сагласност и најбоље поступке приликом одлагања и третирања е-отпада.

Пошто су потрошачи ти који доносе одлуке о томе шта ће купити и како ће купљени производ након употребе одложити, они имају велику улогу у процесу минимализовања штетних утицаја електронике и е-отпада. Они морају да: купују мање и добро размисле да ли им је дати производ неопходан, али и да када купују, купују „зелено". Затим, треба да врате производе произвођачима када више нису функционални или да искористе легитимне канале за њену безбедну рециклажу.

На овај начин и заједничким радом омогућио би се правилан треман е-отпада, а кроз партнерство ИКТ и различитих сектора лакше би се указало на све негативне утицаје које електрична и електронска опрема има на окружење и пронашли нови начини који ће те утицаје огнаничити без угрожавања раста и развоја економије и укупног друштва (Видас, М. Б., Станковић, М., 2014.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Baldé, C. P., Wang, F., Kuehr, R., Huisman, J. (2015). *The global e-waste monitor: 2014*, Bonn, Germany, United Nations University &IAS – SCYCLE.
2. Балканска мрежа за заговарање управљања е-отпадом (2011). *Електронски и електрични е-отпад*, Ниш, Metamorphosis Foundation
3. Блиц (2013). Самит менаџера: Србија изузетно енергетски неефикасна, Преузето 21. јула 2013. Са сајта: http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/365685/Samit-menadzera-Srbija-izuzetno-energetski-neefikasna
4. Ciocoiu, C. N. (2011). Integrating Digital Economy and Green Economy: Opportunities for Sustainable Development. *Theoretical and Emiprical Researches in Urban Management*, 6 (1), 33-43.
5. Cisco Internet Business Solutions Group (2008). Green ICT: Sustainability for the 21st Century, Connected Urban Development
6. European Commission (2009). ICT for Low Carbon Economy Smart Electricity Distribution Networks, Findings by the High-

level Advisory Group on ICT for Smart Electricity Distribution Networks, Brussels.
7. European Commission (2009a). *ICT Sector to lead the way on climate and energy targets*, IP/09/1498, Brussels.
8. European Commission (2009b). *Communication on Mobilising Information and Communication Technologies to faciliate the transition to an energy-efficinet, low-carbon economy*, Brussels.
9. International Institute for Sustainable Development (2010). The Digital Economy and the Green Economy: Opportunities for strategic synergies, Preuzeto 24. avgusta 2017. sa sajta: http://www.iisd.org/pdf/2010/com_digital_economy.pdf.
10. Indsutrija (2017)., Preuzeto 16.09.2017. godine, sa sajta: https://www.industrija.rs/vesti/clanak/reciklaza-i-problemi-elektronskog-otpada
11. ITU (2012). Goverment of Canada and Prompt, *Why Green ICT: Challange or Opportunity*, 7th ITU Symposium on ICTs the environmnet and climate change, Montreal, Canada.
12. Miller, P., Wilsdon, J. (2001) Digital futures: An agenda for sustainable digital economy. *Corporate Environmental Strategy*, 8 (3), 275-280.
13. Републички завод за статистику (2012). *Статистика отпада и управљања отпадом у Републици Србији*, Београд.
14. Стратегија управљања отпадом за период 2010—2019. године (2010)., Службени гласник Републике Србије, 29 (10), Београд
15. Видас, М. Б. (2014). Примена зелених потенцијала ИЦТ у функцији повећања конкурентности предузећа и националних економија, *Међународна конвенција о квалитету - JUSK ICQ 2014*, 1809-1814, Београд.
16. Видас, М. Б., Станковић, М. (2014). Зелена дигитална економија и одрживи раст, *Међународна научна конференција – Одржива привреда и животна средина, књига абстракта*, Научно друштво за заштиту животне средине Србије Ецологица, 210-211, Београд.
17. WCED (1987). Our common future: The report of the World Commission on Environment and Development, (Retrieved June 2010). Preuzeto 18. avgusta 2017. sa sajta http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm

УПОТРЕБА ОБНОВЉИВИХ ИЗВОРА ЕНЕРГИЈЕ КАО ЈЕДНОГ ОД КЉУЧНИХ КОМПОНЕНТИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

USE OF RENEWABLE ENERGY SOURCES AS ONE OF KEY SUSTAINABLE DEVELOPMENT COMPONENTS

UDC: 502.174.3

Тијана Милановић
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија,
Београд, Србија*
Немања Лекић
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија,
Београд, Србија**

Сажетак: *Одрживи развој подразумева израду модела који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или бар смањују утицаје који прете или штете животној средини и природним ресурсима. Брза употреба обновљивих извора енергије и енергетске ефикасности резултирају значајном енергетском сигурношћу, ублажавањем климатских промена и представљају једну од неопходних компоненти могућих начина достизања одрживог развоја. Рад се базира на представљању значаја обновљивих извора енергије ради достизања адекватног модела одрживог развоја Републике Србије. У раду ће бити представљене врсте обновљивих извора енергије, преглед стања обновљивих извора енергије у Европској унији; тренутни преглед стања обновљивих извора енергије у Републици Србији, као и значај и доприноси обновљивих извора енергије на глобалном нивоу.*
Кључне речи: *одрживи развој, обновљиви извори енергије, необновљиви извори енергије, биомаса.*

Summary: *Sustainable development involves the development of models that satisfy the socio-economic needs and interests of citizens in a qualitative manner, while at the same time removing or minimizing the impacts that threaten or damage the environment and natural resources. The rapid use of renewable energy sources and energy efficiency results in significant energy security, mitigation of climate change and are one of the necessary components of possible ways of achieving sustainable development. The paper is based on the presentation of the importance of renewable energy sources in order to achieve an adequate model of sustainable development of the Republic of Serbia. The paper will present the types of renewable energy sources, the overview of the condition of renewable energy sources in the European Union; the current overview of the state of renewable energy sources in the Republic of Serbia, as well as the importance and contribution of renewable energy sources on the global level.*

* tijana.milanovic@bbs.edu.rs
** nemanja.lekic@bbs.edu.rs

Keywords: *sustainable development, renewable energy sources, non-renewable energy sources, biomass.*

1. УВОД

Еколошка криза, као једна од многобројних глобалних криза савременог друштва, покренута је индустријском револуцијом. Она се односи на пренапрегнуте везе између друштва и животне средине и достигнуте границе искоришћавања природних ресурса. Свет је већ одавно суочен са заједничком одговорношћу и нужношћу да се развој усклади са потребама људи и природе и са свешћу да се планета Земља мора сачувати како за садашње генерације, тако и за оне будуће генерације људи.

На планети Земљи је све мање искористиве енергије. Све што нас окружује засновано је на коришћењу енергије, која је неопходна свим живим бићима. Енергија је веома важан фактор одрживог развоја и региона, економског напретка, а пре свега значајан елемент опстанка живота на земљи. Ефикасно коришћење енергије и повећање енергетске ефикасности у секторима производње и потрошње енергије, спада у кључне елементе енергетске политике. Заједно са енергетском ефикасношћу и обновљиви извори предтављају веома важан елемент одрживог развоја. Сагледавши коначност необновљивих ресурса и озбиљне еколошке последице њихове употребе, развијене земље света (уједно и највећи потрошачи енергије), одлучиле су да уведу обавезе постепеног увећања употребе обновљивих извора енергије. Крајњи циљ је производња енергије искључиво из обновљивих извора енергије.

Обновљиви извори енергије су актуелно питање у свим развијеним земљама. Они су постали актуелни и у Републици Србији током процеса приступања Европској унији (ЕУ). Обновљива енергија, попут ветра, биомасе и мини хидроелектрана, добија све већу пажњу од стране Влада, потенцијалних инвеститора и потрошача. Европска унија је током 2007. године дефинисала комбиновани циљ за државе чланице, који подразумева да до 2020. године, 20% укупне потрошње енергије мора потицати из обновљивих извора.

Србија је 2006. године ратификовала Уговор о оснивању Енергетске заједнице земаља југоисточне Европе и (ЕУ), на основу кога, у циљу интеграције енергетског сектора земаља потписница у енергетски систем ЕУ, проистичу и одређене обавезе сваке од земаља. У складу

са Законом о енергетици („Службени гласник РС“ бр. 145/2014), постоје и обавезе достизања задатих циљева по питању удела обновљивих извора енергије у брутофиналној потрошњи енергије, сваке потписнице понаособ. Србија је у базичној 2009. години имала удео од око 21% ОИЕ у брутофиналној потрошњи енергије, а задати циљ за 2020. годину је 27%. Да би се то постигло морају се применити одређене мере подстицаја којима би се подстакле инвестиције у постројења која користе ОИЕ.

У раду ће бити објашњене врсте обновљивих извора, тренутно стање у Европској унији, тренутно стање у Републици Србији, као и свеукупни значај и допринос обновљивих извора, како у смислу доприноса одрживом развоју, тако и на глобалном нивоу.

2. ИСТОРИЈСКИ И ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПОЈМА ОБНОВЉИВИХ ИЗВОРА

Пре развоја угља, средином 19. века, готова сва енергија која се користила је била обновљива. Најстарија употреба обновљиве енергије, је у облику традиционалне биомасе за гориво, датира још од пре 790.000 година. Употреба биомасе за ватру није постала уобичајна све до много година касније, негде између 200.000 и 400.000 година.

Вероватно, друго по реду најстарије коришћење обновљиве енергије је сам ветар и то у својству превожења бродова преко воде. Ова пракса датира још пре 7000 година и то је био случај, на пример, у Персијском заливу и на Нилу. Примарни извори традиционалне обновљиве енргије били су људска радна снага, животињска снага, снага воде, ветра, традиционална биомаса.

Током 1860–их и 70–их година, већ је постојало страховање да ће цивилизација смањити фосилна горива. Професор Огустин Мухот (Augustin Mouchot) је написао: „Доћи ће време када ће сектор Индустрија Европе престати да проналази оне природне ресурсе неопходне за саму Индустрију. Извори за нафту и рудници угља нису неисцрпни, али се у многим местима драстично смањују. Хоће ли се човек вратити на моћ воде и ветра? Или ће емигрирати тамо где најмоћнији извор топлоте шаље своје зраке свима? Историја ће показати шта ће доћи.“ Макс Вебер (Max Weber) је споменуо крај фосилног горива у закључним параграфима свог протеста објављеног 1905. године (https://en.wikipedia.org/wiki/Renewable_energy#History).

Развој соларних мотора настављен је до почетка Првог светског рата. Значај соларне енргије, препознаје се у чланку „Scientific American“ из 1911. године, где је наведено: „у далекој будућности природна горива која су исцрпљена (соларна енергија), остаће једино средство постојања људске расе“. „Теорија врхунског уља“, објављена је 1956. године. Током седамдесетих година прошлог века, заштитници животне средине, промовисали су развој обновљиве енергије, смањење количине уља и зависност од нафте. Све је то резултирало појавом електричних турбина које стварају електричну енергију (https://en.wikipedia.org/wiki/Renewable_energy#History).

3. ЕНЕРГИЈА И ОСНОВНИ ИЗВОРИ ЕНЕРГИЈЕ

У складу са Стратегијом развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године (Стратегија развоја енергетике РС), у оквиру енергетског система Републике Србије врши се експлоатација домаће енергије (угља, нафте, природног гаса, обновљивих), увоз примарне енергије (пре свега нафте и природног гаса), производња електричне и топлотне енергије, експлоатација и секундарна прерада угља, као и транспорт и дистрибуција енергије до крајњих потрошача финалне енергије („Службени гласник РС“ бр. 101/2015).

Основни видови енергије, који омогућавају функционисање данашње цивилизације су електрична и топлотна енергија, необновљиви и обновљиви извори енергије које се даљим технолошким поступцима могу превести у друге видове енергија.

Необновљиви извори енергије (НИЕ) подразумевају све потенцијалне носиоце неког вида енергије, који су једном створени, али се за сада не могу обновити. Такви носиоци енергије су фосилна горива: угаљ, нафта, деривати нафте, природни гас, као и нуклеарна горива. Проблеми са НИЕ су првенствено, у њиховој количини и распрострањености. Залихе фосилних горива су ограничене и брзо нестају, а услед концентрације енергетских ресурса у свега неколико области у свету, коришћење необновљивих горива, створило је систем међузависности, тако да се државе које зависе од увоза фосилних горива, налазе у подређеном положају. Други проблем је загађење животне средине. Сагоревање фосилних горива, нарочито оних базираних на нафти и угљу, представља највероватнији узрок глобалног загревања, односно стварање тзв. „Ефекта стаклене баште“ услед емисије угљен диоксида, сумпорних и азотних

једињења. Промена климатских услова представља једну од најозбиљнијих опасности за Земљин еколошки систем, због могућег утицаја на производњу хране.

Према Закону о енергетици, обновљиви изори енергије (ОИЕ) су нефосилни извори енергије, као што су: водотокови, биомаса, ветар, сунце, биогас, депонијски гас, гас из погона за прераду канализационих вода и извори геотермалне енергије („Службени гласник РС“ бр. 145/2014). Енергија из обновљивих извора је енергија произведена из нефосилних обновљивих извора као што су: водотокови, биомаса, ветар, сунце, биогас, депонијски гас, гас из погона за прераду канализационих вода и извори геотермалне енергије. ОИЕ представљају неисцрпне изворе енергије из природе који се обнављају у одређеном временском интервалу, у целости или делимично. ОИЕ се експлоатишу с циљем производње електричне, топлотне и механичке енергије. Њихова значајна одржива карактеристика јесте нешкодљивост за околину, са смањеном или редукованом емисијом угљен диоксида у процесу производње енергије (www.energetskiportal.rs).

Обновљива енергија је створена из природних извора, попут сунчеве светлости, ветра, кише, валова и геотермалне топлоте. Технологије обновљивих извора укључују сунчеву енергију, снагу ветра, хидроенергију, енергију биомасе и биогорива. Готово сва обновљива енергија долази од Сунца (https://sr.wikipedia.org). Често се тумачи да су обновљиви извори енергије „бесплатни“и да их само треба искористити из природе. ОИЕ се налазе у природи, али да бисмо их претворили у облик енергије који је нама погодан за употребу, морамо их помоћу доступне технологије превести у топлотну или електричну енергију. Међутим, та трансформација је скупља, него у случају енергената који нису обновљиви.

4. ПРЕГЛЕД СТАЊА У ЗЕМЉАМА ЕУ ИЗ ОБЛАСТИ ОБНОВЉИВИХ ИЗВОРИ ЕНЕРГИЈЕ

Коришћење ОИЕ је актуелно у свим развијеним земљама, посебно у земљама ЕУ. Европска унија је донела Директиву о обновљивој енергији (2009/28/EZ), у којој је задала обавезан циљ, према којем до 2020. године, удео ОИЕ у потрошњи енергије у ЕУ мора бити 20%. Осим тога, од свих држава чланица, тражи се да до 2020. године 10% свог горива за промет, производе из обновљивих извора, што је наведено и у Стратегији развоја енергетике РС („Службени гласник

РС“ бр. 101/2015). У Директиви (2009/28/EZ) су утврђени национални циљеви у подручју обновљиве енергије за сваку земљу. Свака земља чланица ЕУ, процењује који је обновљив извор најповољнији за примену и сходно томе, поставља циљеве и временске рокове. Распон тих циљева је широк, он најнижих 10% на Малти, до високих 49% у Шведској.

Земље ЕУ, данас троше много мање енергије, него пре 10 година. У периоду од 2005–2015. године, удео ОИЕ у укупној потрошњи енергије у ЕУ се готово удвстручио и то са 9% на 17%. Фосилна горива су су и даље главни извор енергије у Европи (око 67%) што представља проблем (www.eea.eurpoa.eu).

У ЕУ хидроенергија и енергија ветра су два основна потенцијала обновљивих извора енергије, док биомаса, као извор енергије учествује у укупној енергији са око 20%, што је ставља на треће место. Од 2005. године, у свим државама чланицама ЕУ Шведска је убедљиво водећа, јер је 53,9% њене бруто коначне потрошње енергије 2015. године био из ОИЕ. Одмах иза ње је Финска (39,3 %). Већ је 11 држава чланица испунило и превазишло циљ постављен до 2020. године, у складу са Директивом о обновљивој енергији (2009/28/EZ) (www.eea.eurpoa.eu).

Интересантно је да је Шведску за соларну енергију повећала издвајања из буџета за 800%. Она већ сада две трећине својих енергетских потреба измирује из алтернативних извора: хидро и нуклеарних електрана. Дугорочни план Шведске, је да се у наредних 25 година уведе коришћење струје добијене само из обновљивих извора и да се у потпуности ослободи фосилних горива (http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:657665-Svedska-planira-da-za-proizvodnju-struje-koristi-samo-obnovljive-izvore-energije).

Шведска и Финска располажу са великим шумским богатсвом, док су Аустрија и Данска земље са развијеном пољопривредном производњом, па акценат производње електричне енергије произилази највећим процентном из пољопривредних остатака и стајњака, односно из коришћења пољопривредне биомасе.

Немачка, као чланица ЕУ је лидер у производњи биогаса. Још 2010. године је имала више од 7000 биогас постројења. Немачка, је такође инсталирала највише нових капацитета за енергију ветра у 2016. години. Она има већ три пута више ветрокапацитета од било које

друге чланице Европске уније, а инсталирала је 44% нових европских ветротурбина (http://www.euractiv.rs.odrzivi-razvoj/10985-ak-90-nove-energije-u-eu-je-iz-obnovljivih-izvora).

Данска, је на пример, у стању да за један дан произведе довољну количину енергије путем ветроелектрана, довољне за једну државу. Такође, планира да до 2020. године има удео од барем 50% електричне енергије из обновљивих извора, а до 2024. ветроелектране ће покривати барем 60% потреба за електричном енергијом (http://www.Greenpeace.org/croatia/global/Croatia).

У земљама региона, на пример у Хрватској, има око 1500 електрана на обновљиве изворе. На првом месту у ОИЕ јесу ветроенергетска постројења, на другом соларне електране, а на трећем електране на биогас (www.ekapija.com).

ЕУ је светски лидер у домену развоја и употребе ОИЕ са преко 350.000 радих места и више од 30 милијарди еура промета у сектору (http://www.izvorienergije.com).

5. ПРЕГЛЕД СТАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ ИЗ ОБЛАСТИ ОБНОВЉИВИХ ИЗВОРИ ЕНЕРГИЈЕ

Република Србија је као земља кандидат за чланство преузела на себе испуњење одређених обавеза у енергетици, а самим тим и у области обновљивих извора енергије и енергетске ефикасности. У складу са Директивом 2009/28 EZ и Одлуком Министарског савета Енергетске заједнице од 18. октобра 2012. године, Република Србија је донела нове и ускладила постојеће законе и подзаконска акта. Израдила је Национални акциони план за коришћење обновљивих извора енергије (НАПКОИЕ) који представља међународну обавезу и неопходан документ који су све државе морале да израде и којим се утврђују циљеви коришћења обновљивих извора енергије до 2020. године, начин за њихово достизање, подстицајне мере за инвестирање у области обновљивих извора енергије (http://www.mre.gov.rs). У НАПКОИЕ одређен је обавезујући и амбициозни циљ за Републику Србију, који износи 27% обновљивих извора енергије у њеној бруто финалној потрошњи енергије до 2020. године **(**„Службени гласник РС“ бр. 53/2013/2015).

Слика 1. Структура ОИЕ у Републици Србији

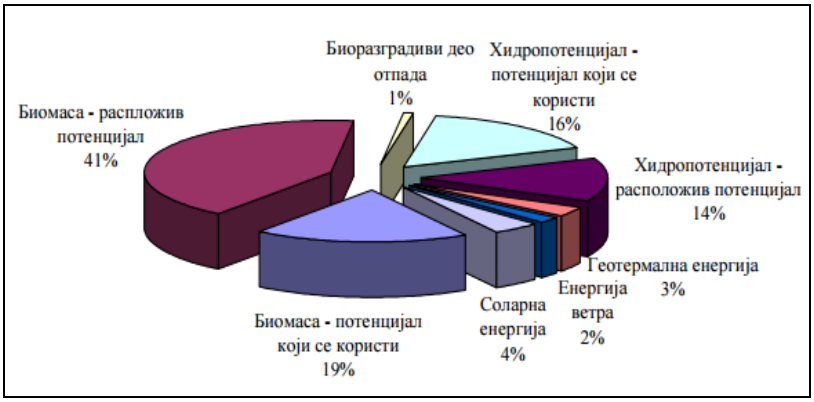

Извор: Национални акциони план за коришћење обновљивих извора енергије („Службени гласник РС“ бр. 53/2013/2015)

У Стратегији развоја енергетике РС процењен је укупан технички расположив потенцијал ОИЕ од 5,65 милиона тен годишње. Од укупног потенцијала већ се користи 1,054 милиона тен биомасе и 909 хиљада тен хидроенергије („Службени гласник РС“ бр. 101/2015).

Најзначајнији енергетски потенцијал Републике Србије је биомаса. Она представља шансу Републике Србије да искористи природни потенцијал за производњу енергије на бази обновљивих извора. Потенцијал биомасе се процењује на 3,405 милиона тен и у укупном потенцијалу ОИЕ учествује са 60,3%. Од овог потенцијала највећи део чине потенцијал дрвне биомасе (1,53 милиона тен) и потенцијал пољопривредне биомасе (1,67 милиона тен), док је потенцијал биоразградивог комуналног отпада процењен на 205 хиљада тен. Биоразградиви отпад (осим комуналног) чине и отпадна јестива уља и отпад животињског порекла у укупној количини од 0,043 милиона тен/год („Службени гласник РС“ бр. 101/2015).

Потенцијал биомасе је расположив на целој територији Републике Србије. Дрвна биомаса се највећим делом налази на подручју Централне Србије, а пољопривредна биомаса, на подручју АП Војводине. Међутим, док је степен коришћења потенцијала дрвне (шумске) биомасе релативно висок (66,7%), потенцијал пољоприврдене биомасе једва да се користи (око 2%), док се потенцијал биоразградивог комуналног отпада готово и не користи („Службени гласник РС“ бр. 101/2015).

Табела 1. Преглед технички искористивог потенцијала обновљивих извора енергије (од 2012. године)

Врста обновљивог извора	Расположиви тех. потенцијал (мил тен/год)	Неискоришћени расположиви тех. потенцијал (мил тен/год)	Укупан расположиви тех. потенцијал (мил тен/год)
БИОМАСА	**1,054**	**2,394**	**3,448**
Пољопривредна биомаса	0,033	1,637	1,67
Остаци од пољопр. култура	0,033	0,99	1,023
Остаци у воћарству, и преради воћа	-	0,605	0,605
Течни стајњак	-	0,042	0,042
Дрвна – шумска биомаса	1,021	0,505	1,53
Биоразградиви отпад	-	-	-
Биоразградиви комунални отпад	0	0,248	0,248
Биоразградив.отпад (сем комуналног)	0	0,205	0,205
ХИДРО ЕНЕРГИЈА	**0,909**	**0,770**	**1,679**
За инсталисане капац. до 10MW	0,004	1,151	0,155
За инсталисане капац. од 10MW до 30 MW	0,020	0,102	0,122
За инсталисане капац. преко 30 MW	0,885	0,517	1,402
ЕНЕРГИЈА ВЕТРА	**0**	**0,103**	**0,103**
ЕНЕРГИЈА СУНЦА	**0**	**0,240**	**0,240**
За произв. ел. енергије	0	0,046	0,046
За произв. топлотне енергије	0	0,194	0,194
ГЕОТЕРМАЛНА ЕНЕРГИЈА	**0**	**0,1**	**0,180**
За произв. електричне енергије	0	0	0
За производњу топлотне енергије	0,005	0,175	0,180
Укупно из свих ОИЕ	**1,968**	**3,682**	**5,65**

Извор: Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025 године са пројекцијама до 2030. године („Службени гласник РС“ бр. 101/2015)

Потенцијал биомасе, поготово пољопривредне, неопходно је максимално искористити и предузети активности на искоришћењу земљишта које није обрађивано и искоришћењу маргиналног земљишта у производњи биомасе у енергетске сврхе („Службени гласник РС“ бр. 101/2015). Према проценама, у Републици Србији постоји око 100.000 хектара маргиналне земље која се може искористити за гајење сирка и јерусалимске артичоке, чиме би се

могло произвести око три милиона тона етанола годишње. Гајење уљарица за добијање биодизела могло би се вршити на 350.000 ha што би омогућило производњу око 220.000 t биодизела. Процењује се да је годишње могуће сакупити око 10.000 t отпадних јестивих уља погодних за производњу биодизела. Коришћењем биомасе и стајњака подстиче се производња меса, млека, енергије и биођубрива. Коришћењем биођубрва даље се смањује потрошња вештачког, а тиме се смањује угрожавање подземних вода које представљају главни извор вода за пиће у Републици Србији. Користи су вишеструке.

ЗАКЉУЧАК

Употреба обновљивих извора енергије је једна од кључних компоненти одрживог развоја која обезбеђује рационалне економске, еколошке и социјалне ефекте. Развијене земље су схватиле значај смањења емисије од сагоревања енергената током процеса стварања енергије и неопходност тражења алтернативних извора енергије. Подршка развоју коришћења обновљивих извора енергије постаје веома важан циљ у оквиру Европске уније, а тиме и у Републици Србији, где се све више пажње посвећује штедњи енергије, енергетској ефикасностии на тај начин целокупном одрживом развоју.

Светска економска криза се захуктала, енергенти услед брзих промена на тржишту све више поскупљују и погађају и нашу државу Све то указује на потребу да се више пажње посвећује енергетској ефикасности и штедњи. Међутим, поред свих додатних економских улагања, јасно је да обновљиви извори не могу заменити конвенционалне, али могу знатно смањити њихову употребу. Да би то било остваривo, мора се донети низ закона у области енергетике, што је Република Србија већ учинила и тако поставила добар правни оквир. Поред тога што је мала земља, Република Србија поседује значајне потенцијале за коришћење обновљивих извора енергије. Повећање удела обновљивих извора енергије, повећава и енергетску одрживост једне земље. Такође, доводи до веће енергетске сигурности за земљу јер смањује њену зависност од увоза енергетских сировина и електричне енергије. Обновљиви извори енергије имају врло важну улогу у смањењу емисије угљен диоксида у атмосферу.

Република Србија бележи благи, али перманентан раст у погледу коришћења обновљивих извора енергије. Добро постављен правни оквир довео је до пораста броја пројеката у овој области, али динамика реализације пројеката је испод планираних. У раду је

приказано да Република Србија не заостаје за осталим чланицама Енергетске заједнице и да успева да испуњава задате циљеве у планираним роковима.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон о енергетици, „Службени гласник РС“ бр. 145/2014.
2. Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025 године са пројекцијама до 2030. године, „Службени гласник РС“ бр. 101/2015.
3. Национални акциони план за коришћење обновљивих извора енергије, „Службени гласник РС“ бр. 53/2013/2015.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Renewable_energy#History
5. www.energetskiportal.rs
6. https://sr.wikipedia.org
7. www.eea.eurpoa.eu
8. http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:657665-Svedska-planira-da-za-proizvodnju-struje-koristi-samo-obnovljive-izvore-energije
9. http://www.euractiv.rs.odrzivi-razvoj/10985-ak-90-nove-energije-u-eu-je-iz-obnovljivih-izvora
10. http://www. Greenpeace.org/croatia/global/Croatia
11. www.ekapija.com
12. http://www.izvorienergije.com/videos/eu_20_posto_iz_obnovljivih_izvora_do_2020.html
13. http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/hr/displayFtu.html?ftuId=FTU_5.7.4.html
14. http://www.agmknjiga.co.rs/agm-knjiga/obnovljivi-izvori-energije-i-njihova-ekonomska-ocena

ЕКОЛОШКИ ТРАГ СРБИЈЕ

SERBIAN ECOLOGICAL FOOTPRINT

UDC: 574.001.892

Драгана Миленковић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица
Тања Вујовић[2]
Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица

Сажетак: *Како ускладити економски раст с еколошком одрживошћу – представља један од највећих изазова савременог човечанства. Овај проблем доводи нас до суштине одрживог развоја који представља покушај да се разумеју интеракције три сложена система – светске привреде, глобалног друштва и физичке средине наше планете. Човек је до данас присвојио 40-50% укупне фотосинтезе на планети. Када човеков притисак на животну средину постане већи од способности природних система Земље да апсорбују такве притиске, долази до великих промена у функционисању система. Колико год то било запрепашћујуће, људи већ врше притисак на планетарне границе и ти притисци ће се по свој прилици повећавати а не смањивати. Живети одрживо значи живети у оквиру расположивог биокапацитета којим располажемо. Еколошки траг нам заправо показује начин на који живимо. Еколошки траг представља збир свих "еколошких услуга" које људи "захтевају" од одређеног простора. Данас највећи еколошки траг остављају становници најбогатијих делова света, иако у њима живи мањи број људи. Највећи утицај на носиви капацитет и ресурсе у природи нема већина становништва која је сиромашна, него богата мањина. Они троше биокапацитет других људи захваљујући међународној трговини не само робом и производима већ и отпадом. Подаци о еколошком трагу Србије говори о томе да живимо неодрживо изван биокапацитета којим располажемо трошећи "глобалне хектаре" других људи захваљујући међународној трговини.*

Кључне речи: *еколошки траг, одрживи развој, биокапацитет, глобални хектари, планетарне границе*

Abstract: *How to harmonize economic growth with environmental sustainability - is one of the biggest challenges of modern mankind. This problem reveals the essence of sustainable development, as an attempt to understand the complex interaction of three systems - the global economy, global society and the physical environment of our planet. Modern man has appropriated 40 -50% of all photosynthesis on the planet. When the man's pressure on the environment becomes greater than the ability of the Earth's natural systems to absorb such pressures, there are major changes in the functioning of the system. As much as it is shocking, but people put pressure on planetary confines, and these pressures will likely increase rather than decrease. Living sustainably means to live within the available biocapacity at their disposal. Ecological footprint really shows us the way we live. Ecological footprint is the sum of all the "environmental services"*

[1] dragana.milenkovic@pr.ac.rs
[2] tanja.vujovic@pr.ac.rs

that people "demand" from a certain area. Today most ecological footprint is left by the residents of the richest parts of the world, even it is inhabited by fewer people. The greatest impact on the capacity and resources in nature does not most of the population that is poor, but rich minority. They spend biocapacity of others thanks to international trade, not only the goods but also by waste. Data on the ecological footprint of Serbia shows that we are living unsustainably beyond biocapacity which is administered by spending "global hectares" other people, thanks to international trade.
***Keywords**: ecological footprint, sustainable development, biocapacity, global hectare, planetary confines*

УВОД

Друштвени развој у двадесетом веку често је био идентификован само с економским развојем, при чему су други аспекти друштвеног развоја били занемаривани. Међутим, од средине седамдесетих година прошлог века, поготову од настанка чувеног Римског клуба, долази до покушаја стварања једне нове теорије привредног развоја која интегрише све елементе који чине друштвени развој (еколошки, социјални и институционални). Одрживи развој заправо представља развој који излази у сусрет потребама садашњице а да не угрожава способност будућих генерација да задовоље своје сопствене потребе. Једно од тумачења одрживог развоја јесте да је у основи концепта очување различитих (економског, еколошког и социолошког) врста капитала за садашње и будуће генерације. Концепт "слабе" одрживости, који заступају неокласичари, дозвољава могућност супституције природног капитала, под условом да укупна количина капитала остане непромењена. То значи да се трошкови деградације животне средине могу надокнадити стварањем економског капитала. Са економским растом повећава се и нето национално богатство. Оно ствара могућност за већа улагања у технологију и на тај начин проналажење супститута за природне ресурсе, проналажење нових ресурса и раст ефикасности коришћења ресурса. На тај начин би се осигурао даљи раст и благостање будућих генерација. Исцрпљивање ресурса је неодрживо једино уколико се рента од искоришћавања ресурса потроши, уместо да се инвестира у производњу.

Иако се веровало да технички прогрес може компезирати реткост ресурса, многи савремени теоретичари, у првом реду Georgescu-Roegen негирају претпоставке по којима ће динамика технологије смањити потрошњу природних ресурса. Сума његовог размишљања је да ефикасност у коришћењу ресурса не води до редукције, него до експанзије у коришћењу ресурса. Људска везаност за егосоматске

предмете објашњава овај парадокс. Технолошка побољшања омогућавају и генерисање тражње и повећање обима целог система. Наиме, услед раста агрегатне тражње, технолошка побољшања не смањују потрошњу материјалних ресурса[3]. Данас слободно можемо да кажемо да је Малтусова забринутост била оправдана. Малтус није предвидео научна унапређења у 18. и 19. веку. Малтус није предвидео да ће 60-их година 19. века шлески калуђер Грегор Мендел изумети хибридно семе и поставити темеље једној потпуно новој науци-генетици. Малтус није предвидео ни Хабер-Бошов процес којим је првих деценија 20. века почела производња вештачких ђубрива на бази азота. С друге стране, на тврдњу да је Малтус занемарио потенцијал технолошког напретка можемо да узвратимо примедбом да је занемарена еколошка штета коју наноси савремена пољопривредна производња. Глобални пољопривредни систем заиста храни планету, али он то не постиже на еколошки одржив начин. Све док сама пољопривредна производња не постане одржива, не треба олако одбацити Малтуса. Као што је потребно да се пронађе нови енергетски пут заснован на енергетској ефикасности и енергентима с ниским садржајем угљеника, потребно је пронаћи и нове пољопривредне системе који су прилагођени локалним еколошким условима и који наносе мању штету животној средини.

Оно што је савременом човечанству заиста потребно је талас одрживих технологија. У ствари, могло би се рећи да је подстицање тог шестог[4] таласа, таласа одрживе технологије, основни фактор одрживог развоја. То би обухватило начине за производњу и мобилисање енергије, као и превоз људи и транспорт добара који еко-системе на нашој планети ослобађају огромног човековог притиска и антропогеног уништења.

[3] То потврђује следећим ставовима:
-зашто удвостручење продуктивности у производњи хране није решило проблем глади?
-зашто грађење нових путева не решава проблем транспорта?
-зашто је појава енергетски ефикасних аутомобила паралелна са експанзијом вожње?

[4] Главна идеја Николаја Кондратијева била је да још од времена индустријске револуције привредни раст подстичу таласи великих технолошких промена. Први циклус "таласа Кондратијева" у први план истиче парну машину. Други технолошки талас, укључује нагли развој железнице и производње челика.Трећи технолошки талас обележила је електрична енергија.Четврти технолошки талас донео је развој аутомобила. Пети талас је талас информационо-комуникационе технологије који је подстакао нову економију засновану на знању.

1. ЕКОЛОШКИ ТРАГ

Најпримернији поглед на одрживи развој заједнио су донели Светска унија за заштиту природе (IUCN), УН-ов програм за околину (UNEP) и Светски фонд за природу (WWF): "Одрживи развој је процес унапређења квалитета људског живота који се одвија у оквирима тзв. носивог капацитета одрживих екосистема"[5]. Ако не живимо унутар носивог капацитета екосистема којим располажемо и који трошимо онда нисмо одрживи ни за будуће генерације, нити за своју властиту, нити за самог себе. Дакле, јасно је неодрживи животни стил захтева унос ресурса из других биокапацитета, путем међународне трговине, не само робом и производима, већ и отпадом.

Параметар који мери утицај појединих држава, регија, градова или појединца на носиви капацитет екосистема – зове се еколошки траг (Ecological Footprint)[6]. Идеја која се налази у позадини рачунања еколошког трага истиче како не можемо ићи преко граница носивог капацитета екосистема. Носивим капацитетом дефинишемо максималну количину популације одређене врсте која може обитавати на неком подручју. Еколошки траг може се дефинисати и као подручје потребно да биомаса уз помоћ процеса фотозинтезе може да произведе одређену количину енергије и материјала довољну за надокнаду људске потрошње[7].

Како се израчунава еколошки траг? Еколошки траг се израчунава у упоредивој јединици, глобалним хектарима[8]. Израчунавамо колико нам је површине у хектарима потребно да задовољимо своје потребе у производњи хране, енергије, за грађевинама у којима живимо и радимо, у транспорту, бројним услугама, одлагању отпада и другим важним категоријама. Еколошки отисак нам заправо показује начин

[5] Lay,V., Одрживи развој и образовање, Докторска дисертација, Загреб,1998.

[6] Еколошки траг свој развој дугује Mathisu Wackernagelu који га је обрађивао у докторском раду 1990.године, а после је цео концепт развио William Rees који је и створио име еколошки траг.

[7] Kitzes et all., Current Methods for Calculating National Ecological Footprint Accounts, Science for Enviroment & Sustainable Societz Vol 4, No. 1, 2007

[8] У анализи еколошког трага користе се два важна фактора. За упоређивање различитих подручја користи се фактор приноса – на пример тона пшенице у Аргентини и Великој Британији ставље се у однос према светском просеку продуктивности поља пшенице. Такође се користи и фактор једнаке вредности који уравнотежује разлику у просечној продуктивности различитих подручја на планети (на пример процена продуктивност шума у односу на поља или пашњаке изражена у глобалним хектарима.

на који живимо. Дакле, сву производњу, потрошњу и располагање отпадом претварамо у хектаре, након што стандардизујемо односе између биолошки продуктивних врста тла[9].

Еколошки траг представља збир свих "еколошких услуга" које људи "захтевају" од одређеног простора. Он подразумева биолошки продуктивне површине (или биокапацитет) потребне за усеве (cropland footprint), пашњаке (grazing land footprint), насељена подручја (built-up land footprint), риболовна (fishing grounds footprint) и шумска подручја (forest product). Овде се такође подразумева површина шуме која је потребна како би се апсорбовале емисије угљендиоксида које океан није апсорбовао (carbon footprint). И биокапцитет и еколошки отисак су изражени заједничком јединицом која се назива глобани хектар (gha)[10].

Графикон 1. Глобални еколошки траг са компонентама планетарног биокапацитета, 1961-2012. године

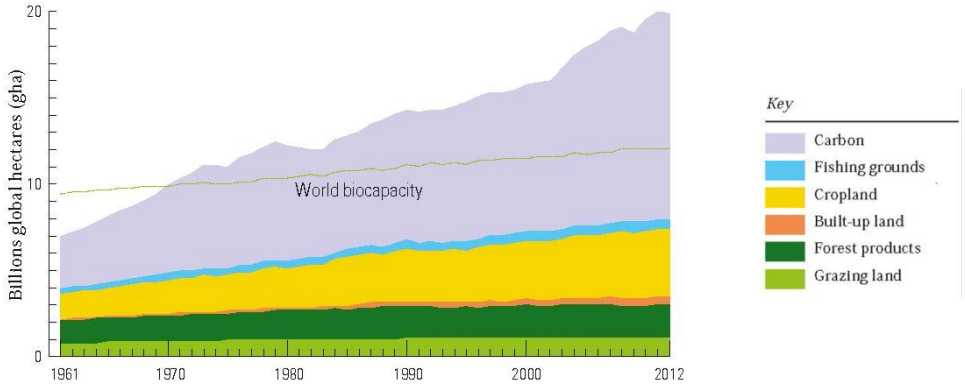

Извор: Living Planet Report 2016. godine, WWF, str.75

Главни кривац за овај растући еколошки отисак у последњих педесет година су емисије угљендиоксида настале услед употребе фосилних горива. Године 1961., емисије угљендиоксида су представљале 36 одсто од нашег еколошког отиска, до 2010. тај број је скочио на 53 одсто.

[9] Шимлеша, Д., Еколошки отисак – Како је развој згазио одрживост, Загреб, 2010.
[10] Миленковић, Д., Миленковић, И. (2017), "Доба одрживог привредног развоја – поуке за земље Западног Балкана", Научни скуп Наука и пракса пословних студија / 5. Међународни научни скуп, 15. 09. 2017., Универзитет за пословне студије, Бања Лука, http://dx.doi.org/10.7251/NPPS1705534M ISBN 978-99955-95-08-1, str. 534-547

Технолошки напредак, утицај пољопривреде и наводњавање су повећали просечан принос по хектару што је довело и до увећања биокапацитета од 9.9 до 12 милијарди глобалних хектара у периоду између 1961. и 2010. године.

Међутим, током овог периода, људска популација је порасла са 3.1 милијарди становника на 7 милијарди чиме се смањио биокапацитет по глави становника са 3.2 на 1.7 глобалних хектара. У међувремену еколошки отисак појединих земаља је порастао са 2.5 на 2.7 gha по глави становника. С обзиром на то да ће светска популација достићи 9.6 милијарди становника до 2050. године и скоро 11 милијарди до 2100, биокапацитет за сваког становника Земље ће се још смањити, те ће бити прави изазов одржавати ниво биокапацитета с обзиром на смањење квалитета земљишта, оскудицу пијаће воде и повећане трошкове енергије. Према последњем извештају (footprint network) у 2012. години укупни биокапацитет планете износио је 12.2 билиона глобалних хектара, или 1.7 gha per capita, док је укупни еколошки траг износио 20.1 билион gha, или 2.8 gha per capita. У периоду од 40 година, притисак човечанства на планету је постао знатно већи него што природа може да обнови. Било би нам потребно 1.6 планете како би се створили ресурси неопходни за тренутну потрошњу. То значи да сечемо више дрвећа него што оно може да израсте, трошимо пијаћу воду брже него што залихе могу да се обнове, испуштамо више угљендиоксида него што природа може да складишти. Последице су вишеструке – смањење залиха природних ресурса и гомилање отпада брже него што он може бити апсорбован или рециклиран, као што је случај са растућом количином угљен-диоксида у атмосфери[11].

Графикон 2. показује историјски тренд глобалног еколошког трага и еколошког капацитета изражено у глобалним хектарима од 1961. год. до 2012. год. и пројектоване трендове до 2020 год. Графикон приказује да од 1971. године еколошки траг превазилази глобални еколошки биокапацитет, константно расте и до 2020. године за 75% превазилази укупан биокапацитет планете.

Десет земаља са највећим еколошким отиском per capita су: Луксембург (13,1 gha), Катар (12,6 gha), Аустралиа (8,8 gha), Канада (8,8 gha), САД (8,6 gha), Кувајт (8,2 gha), Монголиа (7,5 gha),

[11] Living Planet Report (2016), WWF, str. 75

Естониа (7,0) и Белгија (6,9 gha)[12]. Највећи утицај на носиви капацитет и ресурсе у природи нема већина становништва која је сиромашна, него богата мањина. Кина, Индија или нека друга земља у убрзаном привредном развоју, још увек имају много мањи утицај на планету.

Графикон 2. Тренд глобалног еколошког трага од 1961-2012. године и статистичка екстраполација за 2013-2020.

Извор: Living Planet Report 2016. godine, WWF, str.83

Дакле, укупна потрошња ресурса и наш притисак на домаћи и светски екосистем назива се еколошки траг. Тај укупни траг добијамо следећом формулом:

$$Eop = Eopr + Eou - Eoi \quad (1)$$

- Eop - је укупни еколошки траг потрошње или укупни еколошки траг и резултат је односа између:
- Eopr - (укупни еколошки траг производње), што је укупни еколошки траг који имамо искоришћавањем свих ресурса и биопродуктивних подручја у Србији
- Eou - (еколошки траг увоза), што је еколошки траг који увеземо од других земаља
- Eoi - (еколошки траг извоза) што је укупни траг који извеземо у друге земље и који становници тих земаља потроше.

[12] www.footprintnetwork.org

Табела 1. Еколошки траг Србије

	Србија	**Планета**
Укупни еколошки траг per capita	**2,57**	**2,85**
Угљеник	1,25	1,72
Пашњаци	0,06	0,16
Усеви	0,87	0,61
Риболовна подручја	0,05	0,09
Шумска подручја	0,34	0,28
Насељена подручја	0,00	0,06
Укупан биокапацитет per capita	**1,41**	**1,71**
Укупан еко. дефицит per capita	**-1,16**	**-1,14**

Извор: Global Footprint network (2017), WWF

Дакле, када саберемо еколошки траг производње и еколошки траг извоза те одузмемо траг који узимамо од других земаља, добијамо коначни укупни еколошки траг потрошње. Не можемо имати велики еколошки траг, а да нисмо узели биокапацитет од некога другога. Данас трговина робама и услугама учествује са 40% у укупном светском еколошком трагу, али тај проценат значајно расте како идемо према конзумеристичким друштвима која више ништа не производе, већ су зависна од увоза из земаља у развоју и сиромашних земаља јер им је то економски исплативије. Код економски развијених земаља удео трговине у укупном еколошком трагу достиже чак 61%

Највеће учешће у еколошком трагу Србије има угљен-диоксид. Укупне емисије гасова са ефектом стаклене баште мерене по јединици бруто домаћег производа (интезитет емитовања гасова са ефектом стаклене баште српске привреде) су међу највећима у Европи. Разлог је свакако доминантно учешће угља у потрошњи примарне енергије са 50,7%. Обезбеђује се из домаће производње са преко 90%. Потрошња угља је доминантно везана за производњу енергије трансформацијом око (92%) од чега је највећа потрошња у термоелектранама.

Србија је енергетски интезивна земља: енергија се не користи ефикасно. Поред тога електрична и топлотна енергија се производе углавном у старим постројењима која претежно користе лигнит као гориво које се одликује релативно високим нивоом емисија гасова са ефектом стаклене баште. Српски енергетски сектор је био тешко погођен заостатком у одржавању и инвестицијама 90-тих година, и

претрпео је значајну штету у рату 1999. године. Република Србија има и значајну улогу на регионалном тржишту енергије. Потрошња примарне енергије по становнику у 2010. године је у Републици Србији износила је 2,14 ten што је нешто изнад регионалног и светског просека. Потрошња примарне енергије по јединици домаћег производа (сведено паритет куповне моћи) је 2010. године у Републици Србији била већа за 15% од светског просека и за 46% већа него у државама чланицама OECD[13].

За сектор обновљивих извора енергије, изузев хидроенергије, може се рећи да је у раној фази развоја. Потенцијал биомасе се процењује на 3,405 милиона ten и у укупном потенцијалу обновљивих извора енергије учествује са 60,3%. Република Србија се налази у зони повољних геотермалних потенцијала и ресурса. Природни и вештачки извори термалне воде су идентификовани на територији преко 60 општина. Соларна енергија представља енергетски потенцијал Републике Србије, који се може користити за производњу топлотне или електричне енергије. На већем делу територије Републике Србије број часова сунчевог зрачења знатно је већи него у многим европским земљама (између 1500 и 2200 часова годишње). Енергија ветра представља значајан потенцијал и може се користити у области кошавског подручја, јужног Баната, подручја источне Србије, подручја Златибора и Пештера и локалитета планинских превоја на надморским висинама изнад 800 m.

2. ПРЕПОРУКЕ ЗА НОВУ СТРАТЕГИЈУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Препоруке за Србију укључују дубоку "декарбонизацију", енергетског система, односно производњу и коришћење енергије која испушта много мање количине угљен-диоксида него што се то данас дешава. То подразумева енергетска ефикасност, тј. коришћење много мање енергије по јединици БДП-а него што је то сада случај. Затим коришћење електричне енергије с ниским садржајем угљеника, што би значило да ту енергију производимо помоћу еолске, соларне и нуклеарне технологије, или да користимо технологију за захватање и одлагање угљеника, како би емисије угљен-диоксида по мегавату електричне енергије биле смањене.

[13] Извор: Нацрт стратегије развоја енергетике Републике Србије за период до 2025.године са пројекцијама до 2030.године, 2013:20

Прво на шта треба обратити пажња су најниже цене електричне енергије у Европи, што је последица социјалне политике коју води Србија. Друга директна последица социјалне политике је нерационална потрошња електричне енергије од стране домаћинстава. Када је цена ниска, корисници нерационално троше енергију. За мању енергетску зависност Србије неопходно је повећати производњу енергије из сопствених енергетских потенцијала, мисли се пре свега на хидроптенцијал јер Србија има густу речну мрежу, као и повећање производње енергије из обновљивих извора. Такође неопходно је променити ценовну политику, што би подразумевало више цене и наплату потрошње електричне енергије према стварном утрошку. То би допринело рационалнијем трошењу електричне енергије и смањењу увоза електричне енергије и енергената. Такође, неопходно је заокружити законски институционални оквир и омогућити производњу и продају електричне енергије и физичким и правним лицима.

Колико је економски раст у Србији био одржив, можемо да закључимо на основу кретања основних макроекономских показатеља као што су БДП, инфлација, стопа незапослености, структура увоза и извоза, односно дефицити текућег дела платног биланса (који заправо говори о томе колико трошимо изнад сопственог капацитета), удео обновљивих извора енергије у укупној енергетској потрошњи итд.

У периоду 2001. до 2008. године БДП Србије се повећавао по стопи од 5,4% годишње (што није било довољно да се достигне ниво производње из 1989.године). Иако је привредни раст у Србији био релативно висок, он је првенствено заснован на расту три сектора: финансијско посредовање, трговина на велико и мало и и саобраћај и телекомуникације. Наведена три сектора су заслужна за око три четвртине укупног економског раста од 2002. до 2008. године. Реч је о секторима који припадају неразменљивом делу привреде (њихови производи се не могу извозити), тј. ослањају се на експанзији домаће тражње. Наиме, Србија од 2000. године има модел привредног развоја у коме је осетно био бржи раст домаће тражње и потрошње од раста БДП-а (раст домаће тражње 2000. године износио је 7,5%, а БДП 5,4%). Како раст тражње није био праћен одговарајућом експанзијом производње, пре свега у секторима из разменљивог дела привреде, привредни раст је био праћен високим трговинским дефицитом и дефицитом текућег рачуна, што су најбољи показатељи да живимо неодрживо и изван капацитета којим располажемо.

Структура извоза – сировине, репроматеријал, храна – указују на чињеницу да извоз Србије одговара извозу неразвијених земаља. Српска привреда располаже далеко више природним и физичким ресурсима, него капиталним ресурсима, па се стога сврстава, према концепту факторске интезивности, у земље које су специјализоване за производњу производа који у већем обиму садрже природне инпуте (физички рад и природне ресурсе), а у мањем обиму производне инпуте (људске ресурсе и технологију).

Јозеф Шумпетер (Jozeph Schumpeter) је сматрао да економија пати од Рикардовог греха (the Ricardian Vice). Државе које се специјализују за извоз сировина дођиће пре или касније до супротног ефекта од економије обима, наиме до опадајућих приноса. Што је специјализација већа толико сиромаштво више долази до изражаја. Држава која се специјализује за природне ресурсе без алтернативног тржишта рада у индустријском и услужном сектору доживеће, дакле, супротан ефекат од онога што доживљава Бил Гејтс (Bil Gejts) што више повећава производњу, утолико ће производња сваке додатне јединице бити скупља. Глобализација онако како се дешава у свету у последњих 20 година, узроковала је нестанак индустрије у многим сиромашним државама, и оне су враћене у стадијум у коме доминира закон опадајућих приноса. Одрживи развој данас постаје нека врста монопола на производњу напредних добара и услуга, у ком богате државе доживљавају једну експлозију продуктивности за другом[14].

Србија је још увек земља са значајним учешћем јавног сектора у привреди. Према подацима Светског економског форума, по ефикасности у трошењу јавних средстава Србија се налази на 124. месту у свету, што такође потврђује чињеницу да нерационално користимо средства којим располажемо и живимо изван капацитета којим располажемо.

ЗАКЉУЧАК

Живети одрживо значи живети у оквиру капацитета којим располажемо - еколошког, економског, социјалног. Подаци о еколошком трагу Србије (2,57 gha) говоре о томе да живимо изван капацитета којим располажемо (1,41 gha), трошећи ресурсе других

[14] Миленковић Д., Миленковић И., Радосављевић Б., На путу ка финансирању одрживог развоја – искуства Србије и Руске Федерације, Ecologica,Vol 24, No 87 (2017)

људи путем међународне трговине. Као основни циљ који се намеће пред енергетску политику Србије је – побољшање енергетске ефикасности, превазилажење енергетског сиромаштва, спровођење реформи енергетског тржишта и регулације, што веће ослањање на обновљиве изворе енергије. Привредни раст Србије заснива се на секторима који потичу из неразменљивог дела привреде (чији се производи не могу извозити), тако да се домаћа тражња услед недовољне и неадекватне домаће понуде задовољава из увоза. Структура извоза Србије, у којој доминирају сировине и репроматеријал, одговара извозу неразвијених земаља. Државе које се специјализују за извоз сировина дођиће пре или касније до супротног ефекта од економије обима, наиме до опадајућих приноса. Што је специјализација већа толико сиромаштво више долази до изражаја. Као императив се пред привреду Србије намеће промена развојног модела од потрошачког ка моделу који ће се базирати на секторима који потичу из размењивог дела привреде, где ће доминирати људски ресурси и технологија.

ЛИТЕРАТУРА

1. Global Footprint network (2017). Ecological Wealth of Nations. National Footprint accounts. Preuzeto 29. juna, 2017., sa http://www.footprintnetwork.org/content/documents/ecological_footprint_nations/
2. http://www.kombeg.org.rs/aktivnosti/c_tehno/Detaljnije.aspx?veza=16932
3. Kitzes et all (2007). Current Methods for Calculating National Ecological Footprint Accounts. *Science for Enviroment & Sustainable Society.* Vol. 4, No. 1, 1-9.
4. Lay, V. (1998). *Održivi razvoj i obrazovanje*, Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
5. Миленковић Д., Миленковић И., Радосављевић Б., На путу ка финансирању одрживог развоја – искуства Сбије и Руске Федерације, Ecologica,Vol 24, No 87 (2017)
6. Миленковић, Д., Миленковић, И. (2017), "Доба одрживог привредног развоја – поуке за земље Западног Балкана", Научни скуп Наука и пракса пословних студија / 5. Међународни научни скуп, 15. 09. 2017., Универзитет за пословне студије, Бања Лука,

http://dx.doi.org/10.7251/NPPS1705534M ISBN 978-99955-95-08-1, str. 534-547

7. Нацрт стратегије развоја енергетике Републике Србије за период до 2025.године са пројекцијама до 2030.године (2013). Београд: Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине.
8. Преглед (2005). Заробљени развој-енергетска ефикасност и обновљиве енергије на Балкану. Преузето 29. јуна, 2017., са http://www.pregled.com/nauka.php?id_nastavak=79&tmpl=nauka_tmpl&tekuca_strana=21
9. Привредна комора Београда (2017). Касни повећање удела обновљивих извора енергије у Југоисточној Европи. Преузето 29. јуна, 2017., са
10. Сакс, Ц. Д. (2014). *Доба одрживог развоја*. Београд: Центар за међународну сарадњу и одрживи развој.
11. The World Bank (2017). The World Bank Databank. Preuzeto 29. juna, 2017., sa http://databank.worldbank.org/data/
12. Шимлеша, Д. (2010). *Еколошки отисак – Како је развој згазио одрживост*. Загреб: Институт друштвених знаности Иво Пилар.
13. WWF (2016). *Living Planet Report 2016. Risk and resilience in a new era.* Gland: Switzerland.

ТЕХНОЛОШКО-ЕКОНОМСКА АНАЛИЗА РАЗВОЈА ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ У СРБИЈИ

TECHNOLOGY-ECONOMIC ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF TEXTILE INDUSTRY IN SERBIA

UDC: 677[687](497.5)

Зоран М. Милићевић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Виолета Ј. Милићевић
Висока пословна школа струковних студија, Блаце, Србија
Тамара Ђ. Премовић
ССШ "4 јули", Врбас, Србија

Резиме: *Текстилна индустрија, као најглобалнија индустријска грана у свету, може се развијати само применом савремених технолошких и енергетски ефикасних поступака у производњи текстилних производа. Паралелно са тим неопходан је развој рециклажне индустрије за текстилне производе и интегрисани приступ у заштити животне средине. У овом раду анализиран је развој текстилне индустрије у Републици Србији у периоду од 2013. до 2016. године са аспекта, технологије, екологије, производње и спољнотрговинске размене текстилних производа. Текстилна индустрија Србије може имати светлу будућност само ако израђује производе високог квалитета, повећава њихов извоз и строго се придржава принципа заштите животне средине.*
Кључне речи: *Текстилна индустрија, текстилни производи, животна средина*

Abstract: *The Textile industry, as the most globally industrial branch in the world, can only be developed using modern technological and energy efficient processes in the production of textile products. At the same time, the development of the recycling industry for textile products and an integrated approach to environmental protection is necessary. This paper analyzes the development of the textile industry in the Republic of Serbia in the period 2013-2016 from the aspect of technology, technology, ecology, production and foreign trade of textile products. Serbia's textile industry can have a bright future only if it produces high quality products, increases its exports and strictly adheres to the principles of environmental protection.*
Key words: *The textile industry, textile products, environment*

1. УВОД

Текстилна индустрија представља веома значајну привредну грану у Републици Србији, са великим потенцијалом и традицијом оријентисаном на светско тржиште. Њена производња се обавља у малим, средњим и великим предузећима. Некада је запошљавала

[1] zoran.milicevic@pr.ac.rs

преко 250.000 радника и са годишњим извозом од преко пет милијарди долара била препознатљива на светском тржишту. Сведоци смо низа година пропадања ове индустријске гране. Међутим, нови подаци Привредне коморе Србије показују благи раст ове индустријске гране. Захваљујући споразуму о слободној трговини са земљама ЕУ данас се око 70% српских текстилних производа извози у земље ЕУ. Као једна од перспективних грана српске привреде, она је оптерећена сивом економијом, нелојалном конкуренцијом као и недостатком квалификоване младе радне снаге. Да би задовољили потребе потрошача, поред примене савремених технолошких поступака производње и оплемењивања разноврсним помоћним средствима, произвођачи текстилних производа морају да задовоље и додатни захтев за заштиту потрошача од супстанци које могу бити ризичне по људско здравље. Примена биолошки разградљивих хемикалија, производња тзв. „зелених производа“ и заштита животне средине постају општи тренд у развоју савремене текстилне индустрије.

2. ТЕХНОЛОШКИ И ЕКОЛОШКИ АСПЕКТИ ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Производња текстила изузетно је сложена што укључује мноштво најразличитијих механичких и физико-хемијских процеса, често врло захтевних у погледу енергије, воде и хемикалија, како у односу на животну средину, тако и на раднике у процесима производње. Бројни истраживачки институти широм света данас се баве примењеном текстилном екологијом, чији резултати су и бројна, еколошки погоднија решења у производњи текстилних производа. Текстилна индустрија сматра се једним од највећих потрошача воде али и највећих загађивача животне средине због састава и количине отпадних вода. Отпадне воде текстилне индустрије врло је тешко окарактерисати због различитих врста и порекла сировина и њихових мешавина, као и због различитих основних типова процеса обраде. Такве отпадне воде имају широк распон *pH* вредности, повишене су температуре, обојене су и замућене, великог су органског оптерећења и садрже различите врсте загађивача од којих су најчешћа боје, површински активне материје, растварачи, неорганске соли, тешки метали и слично. Нека од тих средстава могу утицати на здравље људи који су са њима у директном контакту (перспирација, трење, гутање, екстракција у слини, итд.) или са готовим текстилним производима који су били обрађивани тим средствима (боје, површински активне материје, растварачи,

неорганске соли, метални јони и слично). Такође, загађење животне средине може настати испуштањем отпадних вода или неприкладним збрињавањем употребљених текстилних производа.
У текстилној индустрији мора се водити рачуна да добијени производ има што мањи негативан утицај на животну средину тј. применити технолошки процес којим ће бити задовољени законски критеријуми о емисији отпадних материја у животну средину. Имајући у виду импозантне информације о загађењу животне средине емисијом отпадних материја и производњом и продајом производа који не испуњавају елементарне критеријуме заштите природне средине, остаје да се надамо да ће у будућности доћи до већег развоја свести за одговорност компанија и друштвене заједнице и превенције даљег загађења животне средине.

За потрошаче текстилних производа, тежиште еколошког занимања ипак је на питањима могуће штетности текстилног производа на људско здравље тј. на тзв. хуманој екологији. Када се говори о хуманој текстилној екологији, првенствено треба имати на уму потенцијалну штетност текстилног производа на човека у условима уобичајене примене. Јасно је да је у првом плану тежња да готови производ нема никакав штетан утицај на здравље, тј. да буде поуздан са хумано-еколошког гледишта.

Реланост је да је стање животне средине у Србији и даље неповољно, што је резултат нагомиланих проблема из прошлости, али и изостанка конкретних мера у свим кључним секторима који пресудно утичу на животну средину. На основу резултата извештаја *Environmental Performance Index* (ЕПИ) од стране светског економског форума и Јел Универзитета може се видети да се Србија у 2014. години налазила на 31. месту, а у 2016. години пала на 47. месту. Наравно, овако лошим резултатима у нашој земљи допринала је, једним делом, и текстилна индустрија. Да би се побољшао рејтинг Србије, а тиме и повећао степен заштите животне средине, неопходно је континуирано и заједничко дејство државних сектора задужених за заштиту животне средине, с једне стране, и произвођача текстилних производа, с друге стране. Ефикаснијом применом стандарда СРПС ИСО 14001, као и повећањем свести и одговорности текстилних предузећа, може доћи до побољшања стања животне средине, а тиме и испуњења услова за чланство Србије у ЕУ.

3. ПРОИЗВОДЊА ТЕКСТИЛНИХ ПРОИЗВОДА У СРБИЈИ

Текстилна индустрија Републике Србије располаже знатним производним капацитетима за производњу текстилних производа, а њихова производња (изражена у индексима производње), која је у овом раду анализирана у периоду од 2013-2016. године, приказана је у табели 1.

Табела 1. Индекси производње текстилне индустрије у Републици Србији за период од 2013. до 2016. године

	ИНДЕКСИ ПРОИЗВОДЊЕ ЗА ПЕРИОД			
	I-XII 2013/ I-XII 2012	I-XII 2014/ I-XII 2013	I-XII 2015/ I-XII 2014	I-XII 2016/ I-XII 2015
ПРОИЗВОДЊА ТЕКСТИЛНИХ ПРОИЗВОДА	97,7	80,7	124,6	84,8
Припрема и предење текстилних влакана	102,8	87,5	103,2	87,6
Производња тканина	63,4	55,7	126,4	97,3
Довршавање текстила	65,6	23,6	131,8	72,0
Производња осталог текстила	103,2	83,4	74,4	84,2
ПРОИЗВОДЊА ОДЕВНИХ ПРЕДМЕТА	95	99,4	95,6	107,2
Производња одеће осим крзнене	99	95,4	101,2	104,1
Производња плетене и кукичасте одеће	91	103,3	90,2	111,7

Извор: Привредна комора Србије, http://www.pks.rs/PrivredaSrbije.aspx?id=16

Производња текстилних производа у 2013. години, у односу на 2012. годину, је остварила пад производње од 2,3%. Ако се упореди месец децембар 2013, у односу на исти месец 2012. године, запажа се да је производња мања за 19,3%. У овој групацији, највећи раст производње остварили су произвођачи следећих производа: памучна предива од чешљаних влакана, тоалетно и кухињско рубље, стоно рубље, вишежична или каблирана предива од полиестерског филамента и јастуци. Међутим, производња одевних предмета у 2013. години, остварила је такође пад од 5%. Посматрано месец децембар 2013. у односу на исти месец 2012. године, производња је забележила пад од 13,4%. У овој групацији највећи раст производње су забележили произвођачи следећих производа: спаваћице и пиџаме за жене и девојчице, пелене, женске јакне, женски капути, мантили и пелерине од плетених или кукичаних материјала, јакне за дечаке, сакои и прслуци за девојчице, мушке и дечачке поткошуље и мајице,

панталоне и заштитни огртачи за мушкарце и дечаке, сукње, тренерке, мушке панталоне, женске блузе и кошуље од плетених или кукичаних материјала, мушке и дечачке поткошуље и мајице од плетених или кукичаних материјала, одећа и прибор за бебе од плетених или кукичаних материјала итд.

Производња текстилних производа у 2014. години, у односу на 2013. годину је остварила пад производње од 19,3%. Посматрано месец децембар 2014, у односу на исти месец 2013. године, производња је мања за 24,4%. У овој групацији, највећи раст производње остварили су произвођачи готових текстилних производа за унутрашње опремање простора, произвођачи памучног предива, произвођачи вишежичног каблираног предива од ПЕ филамената, произвођачи трака и произвођачи јоргана. Међутим, производња одевних производа у 2014. години забележила је пад од 0,6%. Посматрано месец децембар 2014. у односу на исти месец 2013. године, ова производња је забележила пад од 2,5%. У овој групацији највећи раст производње су остварили произвођачи следећих производа: мушки капути и панталоне, женске јакне, сукње, гаћице од памука за жене и девојчице, памучне сокне, трикотажне женске сукње, капе и берете, дечачке панталоне, грудњаци и др.

Према подацима Привредне коморе Србије, производња текстилних производа, у периоду јануар–јун 2015. године, у односу на исти период 2014. године, остварила је раст производње од 33,7%. Посматрано месец јун 2015.године, у односу на исти месец 2014. године, производња је већа за 58%. У овој групацији, највећи раст производње остварили су произвођачи следећих производа: филц, сирове памучне тканине, готови текстилни производи за унутрашње опремање простора, памучна предива од чешљаног влакна и тканине од предива од синтетичког филамента. С друге стране, производња одевних производа, у периоду јануар–јун 2015. године, остварила је пад од 1,1%. Посматрано месец јун 2015. у односу на исти месец 2014. године, остварен је раст од 8,6%. У овој групацији највећи раст производње су забележили произвођачи следећих производа: женски костими од плетених материјала, пелене, блузе и кошуље за девојчице и дечаке, памучне доколенице, сукање, блузе, џемпери, женске јакне и сакои, капе, женске панталоне, радна одећа и др.

Производња текстилних производа, у периоду јануар – децембар 2016. године, у односу на исти период 2015. године је остварила пад производње од 15,2 %. Посматрано месец децембар 2016, у односу

на исти месец 2015. године, производња је мања за 6,3 %. У периоду јануар – децембар 2016. године, у производњи одевних предмета остварен је раст производње од 7,2 %. Посматрано месец децембар 2016. у односу на исти месец 2015. године, показује пад од 1,1%.

4. СПОЉНОТРГОВИНСКА РАЗМЕНА ПРОИЗВОДА ТЕКСТИЛНЕ ИНУСТРИЈЕ

4.1. ИЗВОЗ ТЕКСТИЛНИХ ПРОИЗВОДА

Текстилна индустрија у Републици Србији извози своје производе у велики број држава. У табели 2 приказан је преглед извоза производа текстилне индустрије наше земље у периоду од 2013. до 2016. године.

Табела 2. Извоз производа текстилне индустрије из Србије за период од 2013. до 2016. године (у 000 долара)

	ИЗВОЗНИ ПЕРИОД			
	I-XII 2013	I-XII 2014	I-IX 2015	I-IX 2016
Прерађивачка индустрија	*13.928.606*	*14.207.352*	9.546.366	10.537.946
Производи текстила и текстилних производа	*508.426*	*542.447*	325.322	368.667
Производња одевних предмета	*289.383*	*310.528*	215.446	253.578
Укупнан извоз текстилне индустрије	***797.810***	***852.975***	***540.768***	***622.246***

У 2013. години, посматрано у укупној текстилној индустрији Србије, извоз је остварен у вредности од 797,8 милиона долара, што је више за 20% у односу на 2012. годину. Овако остварени извоз у укупном извозу прерађивачке индустрије Србије учествује са 5,7%. Посматрано у периоду јануар-децембар 2013. године, производња текстила остварила је извоз у вредности од 508,4 милиона долара (што је за 24% више него претходне године), а производња одевних предмета, извоз у вредности од 289,4 милиона долара (што је више за 15% у односу на прошлу годину). Спољнотрговински салдо у производњи текстила је негативан и износи – 159,3 милиона долара, а у производњи одевних предмета, такође негативан, и износи – 3,2 милиона долара. У структури извоза највише су учествовале следећи производи: хула-хоп чарапе, доколенице, грудњаци, поткошуље од памука, џемпери од вештачког влакна, мушке панталоне, канапи за везивање, теписи, подни покривачи од филца, подни прекривачи од

полипропилена, поткошуље плетене, гаћице од памука, хаљине, панталоне, комплети, капути, мантили, купаћи костими, јоргани и др. Индустрија текстилних предива и тканина Србије највећи пласман своје робе, у току 2013. године остваривала на тржиштима Русије (153,8 милиона долара), Италије (121,5 милиона долара) и Немачке (90,7 милиона долара). Индустрија одевних предмета и крзна највећи пласман своје робе, у 2013. години, остварила је на италијанско тржиште, што чини 10,3% од укупног извоза текстилне индустрије. У поређењу са 2012. годином извоз у Италију је већи 1%, у Немачку је већи за 11%, у БиХ за 39%, у Црну Гору за 27% и Француску за 4%. Роба која се највише извозила у ове земље су панталоне, хаљине, комплети, јакне, грудњаци, памучне поткошуље, грудњаци, гаћице и др.

У 2014. години, посматрано у укупној текстилној индустрији Србије, извоз је остварен у вредности од 852,9 милиона долара, што је више за 7% у односу на претходну 2013. годину. Овако остварени извоз у укупном извозу прерађивачке индустрије Србије учествује са 6%. Посматрано у производњи текстила, у периоду јануар - децембар 2014. године, извоз је остварен у вредности од 542,4 милиона долара, што је за 7% више него претходне године. У производњи одевних предмета, извоз је остварен у вредности од 310,5 милиона долара, што је више за 7%. Спољнотрговински салдо је негативан, како у производњи текстила (-175 милиона долара), тако и у производњи одевних предмета (-13,3 милиона долара). У структури извоза највише су учествовали следећи производи: хула-хоп чарапе, доколенице, грудњаци, џемпери лагани од вештачких материјала, мушке памучне панталоне, џемпери од вуне, теписи, хаљине од синтетичког влакна, панталоне памучне, купаћи костими и др. У 2014. години индустрија текстилних предива и тканина Србије највећи пласман своје робе остваривала је на италијанском тржишту (165 милиона долара) што чини 19,3% укупног извоза текстилне индустрије Србије. Руско тржиште је на другом месту (123,7 милиона долара), а на трећем месту је немачко тржиште (93,7 милиона долара). У истој години индустрија одевних предмета и крзна највећи пласман своје робе остварила је на италијанском тржишту (102 милиона долара), и већи је за 24%, и на немачком тржишту (65,7 милиона долара) и такође, је већи за 6% у доносу на 2013. годину.

У периоду јануар – јун 2015. године, посматрано у укупној текстилној индустрији Србије, извоз је остварен у вредности од 347,9

милиона долара, што је мање за 16% у односу на исти период претходне године. Овако остварени извоз у укупном извозу прерађивачке индустрије Србије учествује са 5,5%. У овом периоду производња текстилних производа остварила је извоз у вредности од 205,2 милиона долара, а одевних предмета у вредности од 142,7 милиона долара. Спољнотрговински салдо у производњи текстила је негативан (–96,3 милиона долара), а у производњи одевних предмета, позитиван (+6,4 милиона долара), док посматрано на целу текстилну грану, салдо је негативан (–89,9 милиона долара).

У структури извоза највише су учествовали следећи производи: хула-хоп чарапе, доколенице, грудњаци, одећа за мушкарце и дечаке, поткошуље и мајице, џемпери од вештачког влакна за жене, мушке панталоне, цераде, шатори, женски купаћи костими и др.

У посматраном периоду индустрија текстилних предива и тканина Србије највећи пласман своје робе остваривала је на италијанском тржишту (66 милиона долара што је и у односу на извоз јануар – јун 2014. године мање за 15%), затим на немачком тржишту (39,8 милиона долара и тај извоз је мањи за 17% у поређењу са истим периодом претходне године) и на тржишту Руске федерације (30,2 милиона долара и тај извоз је мањи за 49% у поређењу са истим периодом претходне године). Индустрија одевних предмета и крзна највећи пласман своје робе у периоду јануар – јун 2015. године, остварила је на италијанском тржишту (50 милиона долара што је за 2% више у односу на исти период у претходној години), што чини 14,3% од укупног извоза текстилне индустрије. Извоз у Немачку је у овом периоду био много мањи у поређењу са претходним, и то за 26% и износио је 26 милиона долара.

У периоду јануар – децембар 2016. године, посматрано у укупној текстилној индустрији Србије, извоз је остварен у вредности од 836 милиона долара, што је веће за 15% у односу на исти период претходне године. Посматрано само у производњи текстила, у периоду јануар – децембар 2016. године, извоз је остварен у вредности од 497 милиона долара, што је за 12% више него претходне године.У производњи одевних предмета, извоз је остварен у вредности од 339 милиона долара, што је више за 16%. Спољнотрговински салдо у производњи текстила је негативан и износи –216.171 милиона долара, а у производњи одевних предмета, позитиван и износи + 28.423 милиона долара, док посматрано на целу текстилну грану, салдо је негативан, –187.748 милиона долара.

У 2016 години, индустрија текстила, одеће, коже и обуће Србије највећи пласман своје робе остваривала је на тржиштима Италије (444 милиона долара), Немачке (151 милион долара) и Руске Федерације (116 милиона долара).

4.2. УВОЗ ТЕКСТИЛНИХ ПРОИЗВОДА

Текстилна индустрија у Републици Србији увози различите производе из великог броја држава. У табели 3 приказан је преглед увоза прозвода текстилне индустрије у нашу земљу у периоду од 2013. до 2016. године.

Табела 3. Увоз производа текстилне индустрије у Србији за период од 2013. до 2016. године (у 000 долара)

	УВОЗНИ ПЕРИОД			
	I-XII 2013	I-XII 2014	I-IX 2015	I-IX 2016
Прерађивачка индустрија	*18.077.442*	*18.024.557*	12.225.039	12.413.367
Производи текстила и текстилних производа	*667.688*	*717.534*	459.648	520.445
Производња одевних предмета	*292.615*	*323.806*	216.203	233.045
Укупан увоз текстилне индустрије	***960.303***	***1.041.340***	***675.851***	***753.491***

У 2013. години, посматрано у целокупној текстилној индустрији Србије, увоз је остварен у вредности од око 960,3 милиона долара, што је за 11% више него што је био увоз ових артикала у 2012. години. Овако остварени увоз у укупном увозу прерађивачке индустрије Србије учествује са 5,3%. Посматрано само у производњи текстила, у 2013. години, увоз је остварен у вредности од 667,7 милиона долара, што је за 10% више него у 2012. години. У производњи одевних предмета, увоз је остварен у вредности од 292,6 милиона долара, што је више за 14%. Структуру увоза највише чине следећи производи: хула-хоп чарапе, корд тканине од полиестера, тканине импрегниране са целулозним дериватима, џемпери памучни за мушкарце и жене, предиво велике јачине од полиестера, панталоне мушке и женске од памука, одећа за бебе од памука и др.

Индустрија текстилних предива и тканина Србије је у 2013. години остварила највећи увоз са тржишта Италије (176,7 милиона долара), затим Турске (114,5 милиона долара). У поређењу са претходном 2012. годином, увоз из Италије је већи за 1%, из Турске за 27%, из

Кине за 6%, из Немачке за 10%. Индустрија одевних предмета и крзна у 2013. години остварила је највећи увоз са тржишта Кине, Бангладеша, Турске, Италије, Белгије и Индије. Увоз из Кине већи је за 6%, из Бенгладеша за 35%, из Италије за 8%, из Турске за 16%, из Белгије преко 200%, у 2013. години у поређењу са претходном 2012. годином. Са ових тржишта највише су се увозили џемпери, конфекција и доњи веш. Укупно посматрано, индустрија текстила Србије, највише је увозила са тржишта Италије (203,4 милиона дол.) и Турске (140,5 милиона долара).

У 2014. години, посматрано у целокупној текстилној индустрији Србије, увоз је остварен у вредности од 1 милијарде долара, што је за 8% више него што је био увоз ових артикала у 2013. години. Овако остварени увоз у укупном увозу прерађивачке индустрије Србије учествује са 5,8%. Посматрано само у производњи текстила, у 2014. години, увоз је остварен у вредности од 717,5 милиона долара, што је за 7% више него у 2013. години. У производњи одевних предмета, увоз је остварен у вредности од 323,8 милиона долара, што је више за 11%. Структуру увоза највише чине следећи производи: поткошуље од памука, хула-хоп чарапе, памучни џемпери, материјали плетени од памука, корд тканине од полиестера, тканине импрегниране полиуретаном, корд тканине од најлона, јоргани, јастуци од синтетичког влакна и др.

Индустрија текстилних предива и тканина Србије, у 2014. години највећи увоз је остварила са тржишта Италије (203,3 милиона долара) и Турске (128 милиона долара). У односу на исти период претходне године увоз је био већи из: Италије (за 15%), Турске (за 12%), Кине (за 6%) и Немачке (за 16%). Са ових тржишта највише су се увозиле хула-хоп чарапе, предива, трикотажне тканине, вата и производи од вате од синтетичких влакана, рубље за диомаћинство и др. Индустрија одевних предмета и крзна у посматраном периоду остварила је највећи увоз са тржишта Кине, Италије, Турске, Бангладеша, Индије и Мађарске. После више година, увоз из Кине бележи пад од 2%, увоз из Италије је већи за 51%, из Турске за 43%, из Бенгладеша за 19%, из Индије за 23%, у поређењу са 2013. годином. Са ових тржишта највише су се увозиле поткошуље, панталоне, грудњаци, купаћи костими, кошуље, плетени, кукичани делови одеће, производи од коже и вештачке коже и др.

У јуну 2015. години, посматрано у целокупној текстилној индустрији Србије, увоз је остварен у вредности од 437,8 милиона долара, што је

за 15% мање него у јуну 2014. години. Овако остварени увоз у укупном увозу прерађивачке индустрије Србије учествује са 5,4%. Посматрано само у производњи текстила, до јуна 2015. године, увоз је остварен у вредности од 301,5 милиона долара, што је за 15% мање него у истом периоду 2014. године. У производњи одевних предмета, увоз је остварен у вредности од 136,2 милиона долара, што је мање за 16%. Структуру увоза највише чине следећи производи: поткошуље од памука, хула-хоп чарапе, плетени материјали, памучне мушке панталоне, памучни џемпери, материјали плетени од памука, јоргани, јастуци од синтетичког влакна и др.

Индустрија текстилних предива и тканина Србије, у периоду јануар–јун 2015. године највећи увоз је остварила са тржишта Италије (82 милиона долара) и Турске (56 милиона долара). У поређењу са истим периодом претходне године увоз је мањи из: Италије (за 21%), Турске (за 5%), Кине (за 11%), Немачке (за 17%). Са ових тржишта највише су се увозиле хула-хоп чарапе, предива, трикотажне тканине, вата и производи од вате, корд траке, импрегниране и корд тканине, обавијено предиво, чипка машинска, рубље за диомаћинство и др. Индустрија одевних предмета и крзна у посматраном периоду остварила је највећи увоз са тржишта Кине, Италије, Турске, Бангладеша, Индије и Мађарске. Са ових тржишта највише су се увозиле поткошуље, панталоне, грудњаци, купаћи костими, кошуље, плетени, кукичани делови одеће, производи од коже и вештачке коже и др.

У децембру 2016. години, посматрано у целокупној текстилној индустрији Србије, увоз је остварен у вредности од преко 1 милијарду долара, што је за 10 % више него што је био увоз ових артикала у децембру 2015. години. Посматрано само у производњи текстила, до децембра 2016. године, увоз је остварен у вредности од 713 милиона долара, што је за 12% више него у истом периоду 2015. године. У производњи одевних предмета, увоз је остварен у вредности од 311 милиона долара, што је више за 7% него што је био у децембру 2015.године.

У 2016. години, индустрија текстила, одеће коже и обуће Србије највећи увоз је остварила са тржишта Италије (337 милиона долара), Кине (259 милиона долара), Турске (192,6 милиона долара) и Немачке (102,8 милиона долара). Из Турске је увезено робе за 13,2% више, а из Немачке 18,4% више, у поређењу са претходном годином.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду анализиран је развој текстилне индустрије у Републици Србији, у периоду од 2013. до 2016. године, са апекта технологије, екологије, производње и спољнотрговинске размене при чему се дошло до следећих закључака:

1) Заштита животне средине од индустријске производње текстилних производа у Републици Србији није на задовољавајућем нивоу што значи да предузећа која се баве овом активношћу морају предузети додатне активности у циљу ефикасније примене стандарда СРПС ИСО 14001, како због заштите животне средине, тако и у циљу испуњавања услова за улазак наше земље у ЕУ;

2) Производња текстилних производа забележила је пад у 2013. години (-2,3%), 2014. години (-19,3%) и 2016. години (-15,2%) , а раст у првој половини 2015. године (+33,7%), а производња само одевних предмета забележила је раст у 2016. години (+7,2%), а пад у 2013. години (-5%), 2014. години (-5,6%) и у првој половини 2015. године (-1,1%),

3) Извоз текстилних производа забележио је пораст у 2013. години (+20%), 2014. години (+7%) и 2016. години (+15%), а смањење у првој половини 2015. године (-16%) при чему се највише извозило на тржиштима Италије, Немачке и Русије;
4) Увоз текстилних предива и тканина забележио је пораст у 2013. години (+11%), 2014. години (+4%) и 2016. години (+10%), а смањење у првој половини 2015. године (-15%) при чему се највише увозило из Италије и Турске, а нешто мање из Кине, Немачке и других земаља;

5) Увоз одевних предмета забележио је пораст у 2013. години (+14%), 2014. години (+11%) и 2016. години (+7%), а смањење у првој половини 2015. године (-16%) при чему се највише увозило из Кине, Италије,Турске, Индије итд;

ЛИТЕРАТАУРА

1. Ekins P., Eco-innovation for environmental sustainability: concepts, progress and policies, International Economics and Economic Policy, 7, (2), p. 267–290, 2010;

2. Environmental Performance Index - Full Report, The Environmental Performance Index (EPI) is a biennial ranking of how well countries perform on high-priority environmental issues. This report features the 2016 edition. 2016 ENVIRONMENTAL PERFORMANCE INDEX, http://environment.yale.edu/news/article/2016-yale-environmental-performance-index-released/;
3. Environmental Performance Index - Full Report, The Environmental Performance Index (EPI) is a biennial ranking of how well countries perform on high-priority environmental issues. This report features the 2014 edition. 2014 ENVIRONMENTAL PERFORMANCE INDEX, http://epi.yale.edu/files/2014_epi_report.pdf;
4. Привредна комора Србије, Анализа пословања индустрије текстила, одеће, коже и обуће за период јануар-децембар 2013. године, http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Tekstil%20i%20koza/Analiza%202013.pdf;
5. Привредна комора Србије, Анализа пословања индустрије текстила, одеће, коже и обуће за период јануар-децембар 2014. године, http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Analiza%202014.pdf;
6. Привредна комора Србије, Анализа пословања индустрије текстила, одеће, коже и обуће за период јануар-јун 2015. године, http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Analiza%20I-IX%202015.pdf;
7. Привредна комора Србије, Анализа пословања индустрије текстила, одеће, коже и обуће за период јануар-децембар 2016. године, http://www.pks.rs/PrivredaSrbije.aspx?id=16;
8. Костић М., *Еко-ознака као вид информације о производима*, Право и привреда, 5, стр. 82, 2009;
9. Милићевић В., Арсић Љ., Милићевић З., *Иновације као неопходан услов за излазак Републике Србије из фазе успореног раста*, Економски погледи, Вол. 16, Бр. 3, стр. 125, 2014;
10. Milićević Z, Arsić Lj., Milićević V., Denić N., Marinović D., *Environmental performance index analysis in the function of measurement of sustainable development environmental dimension,* Ecologica, Vol. 24, No. 87, p. 513, 2017;
11. Миздраковић М., Костић М., Кнежевић Г., *Еко-ознаке у текстилној индустрији*, 10. Међународни скуп „Синергија 2012“ Бијељина, стр. 286, 2012;

12. Мудровчић С., Резић И., *Токсичност металних јона присутних на текстилу*, TEDI, Vol. 4, p. 54-65, 2014.

РЕФОРМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ – СОЦИЈАЛНА ДИМЕНЗИЈА И КРИТИЧКИ ОСВРТ

HIGHER EDUCATION REFORM – SOCIAL DIMENSION AND CRITICAL OVERVIEW IN SERBIA

UDC: 378.014.3(497.11)

Горан Лазић[1]
Косовска Митровица, Србија
Јелена Божовић[2]
Економски факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Србија

Сажетак: *Унапређење високог образовања има значајну улогу у подстицању економског и социјалног благостања земље. Промене у високом образовању су неопходне за демократски развој српског друштва у целини, али и самих високошколских установа. Са ширег, европског аспекта, унапређење високог образовања неопходно је да би Србија испунила обавезе преузете прикључивањем Болоњском процесу, чији је крајњи циљ успостављање Европског простора високог образовања. (European Higher Education Area – EHEA).*

Овај рад обухвата специфичности реформисање система високог образовања уз примере добре праксе и пропусте начињене приликом спровођења овог процеса. Сходно томе, циљ овог рада је да испита и упореди специфичности реформе у области високог образовања у изабраним балканским земљама, да укаже домаћем законодавцу на пожељни правац реформе. Велико ограничење у раду произилази из недостатка и непостојање свеобухватних истраживања и истраживачких података у области реформе високог образовања.

Структуру рада чине два наслова: 1. Реформа националног система високог образовања и 2. Социјална димензија високог образовања. На крају рада, приказане су препоруке које би водиле ка убрзању реформе високог образовања и изградњи капацитета истраживачког сектора.

Кључне речи: *Болоњска декларација, реформа образовања, мобилност студената, социјална димензија образовања, квалитет образовања.*

Abstract: *Promotion of Higher Education has very significant role in advancement of state`s economic and social welfare. Change in Higher Education are necessary for democratic development of Serbian society as whole, but also at the level of Hgiher Education Institutions. From a broader European view, promotion of Higher Education is necessary for Serbia to fulfill her obligations undertaken from inclusion in Bologne process, whose final goal was in setting European Higher Education Area.*

This article encompassed specificity of the Higher Education system reform with best practice examples and failures made when this process was implemented. Therefore, goal of this article is to explore and compare specificity of the reform in domain of

[1] goranlazicus@gmail.com
[2] jelena.bozovic@pr.ac.rs

Higher Education in the chosen Western Balkan countries, and to indicate desirable reform direction to local legislator. Big constrain in completing this article is in lack and non-existance of overall research and research data about Higher Education reform. The structure of this article has 2 headlines: 1. Reform of national system of Higher Education and 2. Social dimension of Higher Education. At the end of this article, there are set of recommendations which could guide to faster reform of Higher Education and capacity building of research sector.
Key words: *Bologna declaration, educational reform, students` mobility, social dimension of education, quality of education.*

УВОД

Реформа и модернизација високог школства на високошколским институцијама одвија се континуирано уз структурне реформе на националном нивоу уз сталну примену образовних стандарда, упоређивањем са примерима добре праксе и евалуацијом прогреса спроведених реформи. Усвајање Болоњске декларације и њених принципа кроз развој и реформу курикулума и осигурање квалитета у процесу образовања примењује се са променљивим исходима, а степен усклађености зависи од тога када је појединa држава потписала приступање Болоњској декларацији и отпочела процес реформи, као и осталих друштвено-политичких фактора. Конвергенција земаља Западног Балкана ка јединственом европском простору високог образовања одвијала се кроз сарадњу са високошколским институцијама широм Европе и учествовањем у програмима Европске уније за реформу и модернизацију високог школства, мобилност студената и професора, и промоцију целоживотног учења као незаобилазног тренда у образовању. Овим радом приказују се кључне одреднице у реформи високог образовања и њихов крајњи ефекат на развој високог образовања у овом региону. Постојање једног „универзалног“ модела реформи високог образовања уз одређивање адекватних стандарда као примера најбоље праксе на основу којег би све земље у региону могле да утврде успех реформских процеса којем су се добровољно подвргле, додатно оправдава сврху овог истраживања. Друштвена оправданост рада односи се на боље разумевање реформе високог образовања као механизма за унапређење образовних политка на системском нивоу, док се на практичном нивоу огледа у бољем разумевању реформских процеса како од стране професора и студената, тако и од стране грађана, да би се створио један динамичан систем образовања у друштву спремном да се носи са актуелним променама.

1.РЕФОРМА НАЦИОНАЛНОГ СИСТЕМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Реформа система високог образовања неопходна је у креирању „друштва базираног на знању“ као финалног циља, јер је знање постало основни развојни фактор и ефекти образовања утичу не само на појединце него и на друштво у целини. Материјални ресурси су замењени менталним капацитетима за њихово налажење, развијање и пласман на тржиште. Индивидуалне способности су постале најбоља роба на тржишту, савремене економије постају „економије знања“, а знање – роба. На тај начин је образовање у функцији репродукције друштвене елите која је носилац најбитнијих друштвених и демократских промена[3]. Реформа националних система високог образовања у земљама Западног Балкана извршена је уз велики утицај две главне европске иницијативе у високом образовању – Болоњског процеса и Лисабонске стратегије Европске уније, а обе су произишле из пројекта „Европа знања“. Високо образовање у условима глобализације је постало доступно све већем броју студената који могу да бирају едукације из врло различитих области на „тржишту знања“, док универзитети профилишу све већи број кадрова нудећи широк дијапазон занимања и обука. Снежана Ђорђевић у књизи *Власти у акцији – свет јавних услуга*, каже: „Образовање спада у меке услуге попут здравства, социјалних услуга, културе. Сам процес образовања је од изузетног значаја за свако друштво, а реформе образовања су у многим земљама морале да нађу одговор на питање како подићи квалитет образовних програма, како образовање учинити доступним и коју улогу у овом процесу треба да има тржиште, коју држава и локална власт.“ [4]

Земље су приступиле овом „друштву знања“ спроводећи реформе својих система високог образовања и уносећи специфичности и елементе образовних традиција у овај јединствен процес.

Образовање, а посебно високо образовање, представља централни део Европске стратегије 2020. и амбиција Европе јесте да адекватним образовањем потпомогне стабилност и одрживост инклузивне економије ЕУ. Темпус је допринео модернизацији високог

[3] Суботић Љ. и остали (2010). Квалитет високог образовања у Друштву знања: Могућности и перспективе, Зборник радова са скупа Технологија, култура и развој, Тиват.

[4] Ђорђевић, С. (2008). Власти у акцији – свет јавних услуга, Београд: Факултет политичких наука, стр. 298.

образовања и усаглашавању система високог образовања балканских земаља са развијеним системима високог образовања у земљама ЕУ. Многи пројекти развоја курикулума спроведених у региону су помогли да се Болоњски принципи примене у пракси. Од 1991. године земље Западног Балкана учествују у Темпусу који је био део свеукупне иницијативе ЕУ да подржи социјалну, економску и демократску транзицију у овом региону кроз PHARE, CARD and IPA фондове. Темпус програм у целини траје већ 22 године и до сада је постигао значајне резултате. У периоду од 1990. до 2013.године, финансирано је више од 700 пројеката, а њихов тачан број по изабраним земљама приказан је у табели 1.

Табела 1. Број пројеката финансираних у периоду од 1990. до 2013. године

	Темпус I	**Темпус II**	**Темпус III**	**Темпус IV**	**Укупно**
Албанија	17	54	47	32	150
БиХ	-	25	76	53	154
Хрватска	-	-	87	15	102
Бивша Југословенска Република Македонија	-	36	94	33	163
Црна Гора	-	-	26	41	67
Србија	-	-	103	84	187
Југославија	90	-	-	-	90
Укупно	**107**	**115**	**349**	**149**	**720**

Извор: Божовић, Ј. & Лазић, Г. (2015). "Реформа и модернизација система високог образовања у изабраним земљама Западног Балкана / Reform and modernization of the higher education systems in the chosen western Balkan Countries", Национална конференција са међународним учешћем: Реинжињеринг пословних процеса у образовању, Зборник радова, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Чачак, 25-27. септембар 2015., стр. 407-416. Доступно на интернет адреси: *http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/rppo15/*

Знања која добијамо у формалном систему образовања углавном нису довољна да одговоре на све захтеве савременог живота. Зато је Европска комисија иницирала Програм целоживотног учења (Lifelong Learning Programme) јула 2004. као нову генерацију програма ЕУ у области образовања и тренинга за период од 2007-2013. који је омогућио свим корисницима независно од њиховог старосног доба да наставе своју едукацију широм Европе.

Данашња организација високошколског образовања је резултат имплементације Болоњске декларације и Болоњског процеса као одговор европских институција високог образовања на процес глобализације и технолошког развоја.[5] Европа је постала врло атрактивна дестинација за студенте са процентом од 45 % укупно мобилне међународне студентске популације за коју се очекује да ће нарасти са четири на седам милиона мобилних студената до краја ове деценије.[6] Студентске мобилности и пратећи процес академског признавања су неопходни предуслови за стварање отвореног и динамичног европског академског простора. Ово даље директно доприноси процесу европских интеграција и мобилности тржишта рада. Европске високошколске институције морају да увећају атрактивност међународне мобилности студената и академског особља, обезбеде иновативни курикулум светских размера и могућности за истраживање, као и креирање стратешких партнерстава са другим високошколским институцијама, владиним институцијама, приватним сектором и цивилним друштвом широм света.

Најпозитивнији став према мобилности имају студенти из области природних наука, математике и информатике, као и студенати из области образовања. Студенти основних студија у већој мери планирају студије у иностранству у односу на студенте мастер студија, али су студенти који имају преко 30 година најмобилнији. Студенти чији су месечни приходи већи, показују позитивнији став према међународној мобилности. Србија је међу државама са највишим процентом студената који су самоиницијативно студирали у иностранству, док је веома мали проценат користио погодности организованих програма. Студенти су се до сада најчешће опредељивали да део студија проведу у Словачкој, Босни и Херцеговини, Хрватској, Италији и Аустрији проводећи тамо, у просеку, 5 месеци. Као највећу препреку за студирање у иностранству све групе студената (они који имају искуство са међународном мобилношћу, студенти који нису имали искуства са

[5] Болоњска декларација је документ потписан 18. јуна 1999. Предвиђа стварање система упоредивих академских степена преко усвајања два базична циклуса школовања (додипломски и постдипломски), успостављања система преноса бодова (*European Credit Transfer System – Европски систем преноса бодова*), промоције европске сарадње у осигурању квалитета. Крајњи исход ових новина огледа се у међууниверзитетској мобилности студената, истраживача и наставног особља, али и покретљивости унутар европског тржишта рада.

[6] UNESCO, Институт за статистику. Доступно на интернет сајту: http://uis.unesco.org/

студирањем у иностранству али га планирају, и студенти који нису имали искуства са студирањем у иностранству и не планирају одлазак) виде у додатним финансијским трошковима. Такође, све три групе студената не виде познавање језика и недостатак мотивације као потенцијалну препреку. Најзаступљенија врста краткорочне мобилности је студијска посета иностранству.[7] Конкретно, у 2015. години Србији је одобрено укупно 1430 одлазних и долазних мобилности од 3159, колика је укупна цифра мобилности за регион Западног Балкана коме припада и Србија, које се реализују у оквиру 544 пројекта. Од тога је готово 900 одлазних мобилности, у оквиру којих је 58% намењено размени студената, док је остатак намењен мобилности наставног и административног особља високошколских институција[8]

Слика 1. Долазна стопа мобилности[9]

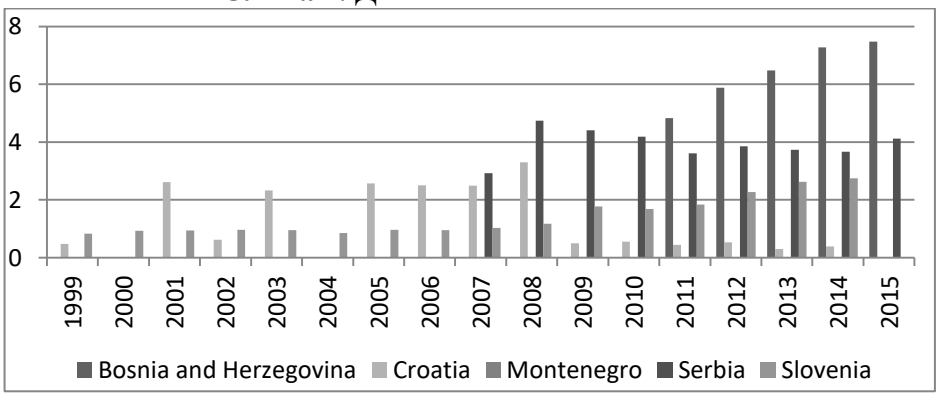

Извор: http://data.uis.unesco.org/, Data extracted on 19 May 2017 20:43 UTC (GMT) from UIS.Stat

[7]Савић, М и остали, Социјална димензија студирања у Србији ЕУРОСТУДЕНТ V извештај за Републику Србију, Београд: Универзитет у Београду. Доступно на интернет адреси:
http://www.finhed.org/media/files/EUROSTUDENT%20V%20izvestaj%20Srbija.pdf стр. 10.

[8]Преузето 1.јуна 2017. са интернет адресе: http://erasmusplus.rs/wp-content/uploads/2016/01/Brosura_Stipendije2016.pdf

[9]Број студената из иностранства који студира у датој земљи, изражен у процентима од укупног терцијарног уписа у тој земљи.

Слика 2. Одлазна стопа мобилности[10]

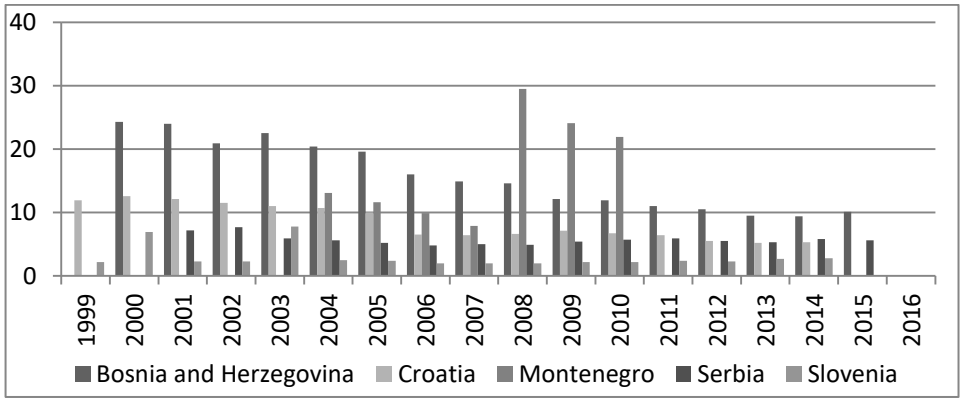

Извор: http://data.uis.unesco.org/, Data extracted on 19 May 2017 20:43 UTC (GMT) from UIS.Stat

Интернационализација високог образовања као процес који обухвата активности сарадње и партнерства у настави, учењу и истраживању, припремиће студенте у Европи и ван ње да живе у глобализованом свету, обогаћујуци њихово искуство и знање и могућности за запошљење. То је инструмент за добијање нових компетенција, наставних метода и језичких вештина и поспешује међународно умрежавање.

2. СОЦИЈАЛНА ДИМЕНЗИЈА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Као незначајан фактор предвиђања мобилности, показао се начин финансирања студија. Према Извештају социјалне димензије студирања,[11] садашњи систем финансирања високог образовања обезбеђује финансирање образовања на државним високошколским институцијама на терет републичког буџета за око 45% студената, док други део (њих око 55%) трошкове свог високошколског образовања финансира самостално. Сви студенти на приватним високошколским установама самостално финансирају своје школарине. Школарине на свим нивоима студија, о којима одлучују

[10]Број студената из једне земље који студира у иностранству, изражен у процентима од укупног терцијарног уписа у тој земљи.

[11]Савић, М и остали, Социјална димензија студирања у Србији ЕУРОСТУДЕНТ V извештај за Републику Србију, Београд: Универзитет у Београду. Доступно на интернет адреси:
http://www.finhed.org/media/files/EUROSTUDENT%20V%20izvestaj%20Srbija.pdf

универзитети, неретко су превисоке за највећи број студената и нису засноване на транспарентним калкулацијама трошкова студирања.

Иако је **Хрватска** Болоњску декларацију потписала 2001. године традиционални универзитети нису интегрисани, док нови имају функције интегрисаних универзитета. Највећа сметња у међународној сарадњи је веома комплексна административна процедура самог акредитационог процеса новооснованих високошколских институција које су склопиле међународна партнерства у издавању заједничких диплома. Други проблем је везан за процес запошљавања и издавања дозволе за боравак страним држављанима. У Хрватској 10% студентске популације похађа наставу у приватним високошколским институцијама[12], а 20% студената уписује струковне студије на приватним високошколским институцијама[13]. Забрињавајући је просек студирања 7,5 година, а у року дипломира 20 до 25 % студената, док само око 40 % уписаних студената уопште дипломира. У Европи је тај просек око 60 %.

Босна и Херцеговина (БиХ) има најкомплекснији систем за високо образовање. Укупан број високошколских институција у БиХ се знатно повећао у последњој деценији. Закон о високом образовању декларисао је приватне и јавне високошколске институције као једнаке, што је условило даљи раст приватних високошколских институција у овом сектору[14]. Једна је од водећих земаља у југоисточној Европи са просеком од 3,5% БДП које улажу у образовање, док је тај проценат у земљама ОЕЦД 5% .

У **Црној Гори** број високошколских институција повећао се у последњих десет година, у току којих су се основале и прве приватне високошколске институције, по броју скоро једнаке онима финансираним од стране државе. Када је 2003. усвојен Закон о

[12]Bologna Process/European Higher Eduation Area. Преузето 3.јуна 2017. са интернет адресе: http://archive-2010-2015.ehea.info/

[13]Савић, М и остали, Социјална димензија студирања у Србији ЕУРОСТУДЕНТ V извештај за Републику Србију, Београд: Универзитет у Београду. Доступно на интернет адреси :
http://www.finhed.org/media/files/EUROSTUDENT%20V%20izvestaj%20Srbija.pdf
ЕУРОСТУДЕНТ анкета, 2010.

[14]Комуниколошки колеџ у Бања Луци. Доступно на интернет адреси: http://kfbl.edu.ba/
.

високом образовању, постојала је само једна јавна високошколска институција у Црној Гори – Универзитет Црне Горе, најстарија и највећа високошколска институција у земљи[15]. Владина политика око наплате школарине остала је иста тј. јавне високошколске институције имају право на наплату школарине. Фондови из државне касе и из буџета локалне заједнице, као и школарине представљају основне изворе финансирања према Стратегији 2010-2020 за развој и финасирање високог школства у Црној Гори.

У Републици Македонији нови Закон о високом образовању донет је 2008. и установио је интегрисане универзитете.[16] Приватни универзитети имају одређене слабости у односу на јавне универзитете, јер иако студенти на приватним универзитетима брже напредују од студената на јавним универзитетима, према анкетама Министарства за образовање и науку, уочено је да су студенти са јавних универзитета компетентнији. Уочено је такође да се приликом отварања одређених конкурса траже службеници који су дипломирали на јавним универзитетима.

У Србији удео становништва које је завршило неку врсту тзв. терцијарног (код нас, вишег и високог) образовања узима се као критеријум оспособљености за технолошки и културни развој једног друштва. Нарочито се у том контексту посматра део популације старости од 30-34 године, који би требало да је најактивнији и да даје највећи допринос развојним процесима. Према овом мерилу, српско друштво би са 20,6 одсто популације у 2010. било рангирано на самом дну листе ЕУ чланица. Мањи проценат високо образованих у поменутој животној доби имали су те године само Румунија (18,1), Италија (19,8) и Чешка (20,4). Највећи проценат становништва са завршеним терцијарним образовањем у поменутој старосној групи имају Ирска (50,1), Кипар (47,1), Луксембург (46,1) и Финска (45,7). ЕУ просек за 2010. је 33,5. Према резултатима ЕУРОСТУДЕНТ[17]

[15]Бранковић Ј., (2013). Overview of Higher Education and Research Systems in the Western Balkans. Доступно на интернет адреси:
http://www.herdata.org/public/HE_and_Research_in_Montenegro_FINAL1.pdf

[16]Универзитет у Скопљу и Универзитет у Битоли постају интегрисани универзитети у 2009. према подацима Министарства образовања и науке Македоније.

[17]Савић, М и остали, Социјална димензија студирања у Србији ЕУРОСТУДЕНТ V извештај за Републику Србију, Београд: Универзитет у Београду. Доступно на интернет адреси:
http://www.finhed.org/media/files/EUROSTUDENT%20V%20izvestaj%20Srbija.pdf
ЕУРОСТУДЕНТ анкета, 2010.

истраживања у погледу поседовања неке врсте хендикепа, хроничних здравствених проблема или ограничења у функционисању, у Хрватској, 14,1% студената извештава о овим проблемима, у Аустрији 14,5% док је у Словачкој то случај са 22,1% студената. Ипак, директно упоређивање броја студената у односу на врсту здравствених проблема студената из различитих земаља није могуће јер различите земље имају и различиту традицију у дефинисању и категоризацији здравствених проблема који су основ за додатну подршку од стране државе. Оно што додатно оптерећује у случају Србије је непримереност вештина које се стичу на њеним факултетима у односу на потребе тржишта рада. У задњих десет година одређени проценат јавних фондова користио се за релизацију посебних циљева као што су мобилност, приступ образовању и осигурање квалитета. Процентуално сопствени буџети факултета износе од 10% до 70%. Највећи број факултета има 45% финансија из државног буџета, а 55% сопственог. Када је у питању квалитет система високог образовања нешто већи проценат грађана предност даје студијама у иностранству у односу на студије у Србији.[18] Предности студирања у иностранству односе се на боље вештине и више знања од оних који су завршили студије у Србији.

Слика 3. Квалитет студирања

Извор: Ipsos Public Affairs

[18]Образовање у Србији, Ставови грађана о образовању у Србији Јун - Јул 2015 IPSOS STRATEGIC MARKETING, Тим за социјално укључивање и смањењеј сиромаштва, Министарство просвете науке и технолошког разовја, http://omk-obrazovanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Obrazovanje-u-Srbiji-%E2%80%93-Stavovi-gra%C4%91ana-o-obrazovanju-u-Srbiji.pdf

Слика 4. Недостаци образовања у Србији

Извор: Ipsos Public Affairs

Највећи недостатак образовања у Србији, према мишљењу грађана, представља недостатак праксе, а затим и лош квалитет наставног програма, незаинтересованост наставног кадра, као и преопширно градиво. Практична знања као проблем у значајно већој мери истичу грађани из Београда, грађани са високом школском спремом, као и грађани чија деца тренутно похађају факултет. Док је већина сагласна да је наставничка професија једна од најважнијих, свесни су да наставници немају адекватне услове, ни зараде, да их не поштују студенти, као да нису мотивисани за рад.

ЗАКЉУЧАК

Прогрес реформи високог образовања према Болоњским принципима захтева да се реформишу студијски програми и уводе нови интегрисани програми уз увођење нове структуре степенованих студија. Неоспорно је да је највећи удео у реформама високог образовања имао Темпус програм, чији је главни циљ да подржи модернизацију високог образовања у партнерским земљама које се налазе ван територије Европске уније. Систем осигурања квалитета у свакој земљи региона захтева да му се хитно посвети пажња, како би се обезбедила одговарајућа равнотежа између преузимања одговорности за осигурање квалитета и унапређење самог система. Високообразовне институције треба да развију боље службе за слање и примање међународних студената и истраживача, укључујући индивидуална саветовања за студенте у вези њихових каријера која би олакшала њихову интеграцију у град, земљу, регион у коју ће бити упућени. Такође, треба да упореде и унапреде наставни план и програм са истоветним реномираним институцијама да би унапредиле квалитет предавања, као и институционално лидерство и

менџмент. Нови трендови у дигиталној едукацији треба да буду подстицај за високошколске институције да размисле о својој мисији и да се ангажују у стварању партнерстава која увећавају њихов квалитет.

Систем високог образовања у Србији био је изложен изазовима које неминовно са собом доносе омасовљавање, приватизација и нагло повећање броја високошколских установа, експанзија нових студијских програма итд. Један од најважнијих изазова пред системом високог образовања односи се на сазнавање карактеристика студентског тела у Србији, како би се креирали одговарајући системи подршке. Међутим, поред свих споменутих изазова, систем финансирања је суштински остао непромењен, тако да основа за финансирање високошколских установа није довољно разнолика, а подстицаји ка њеној диверсификацији, јачање других и испитивање нових извора финансирања су готово занемарљиви.

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Акциони план за спровођење Стратегије развоја образовања у Србији до 2020. године. ("Сл. Гласник РС", бр. 16/2015.) Преузето 3. маја 2017. са сајта: http://mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/dokumenta/1747-akcioni-plan-za-sprovođenje-strategije-razvoja-obrazovanja-u-srbiji-do-2020-godine.
2. Агенција за мобилност и програме Европске уније. Доступно на сајту: http://www.mobilnost.hr/
3. Бањевић Ј. (2006). Од трга до тржинице: антроплогија, критике савременог образовања, и њихов знацај за Србију. Преузето 5. маја 2017. са сајта: http://prijatelj.weebly.com/uploads/1/2/9/7/12970621/savremene_kritike_obrazovanja. pdf (Датум посете: 09. 04. 2017)
4. Bologna Process / European Higher Eduation Area. Преузето 3.јуна 2017. са интернет адресе: http://archive-2010-2015.ehea.info/
5. Bologna Process Implementation Report, The Euroepan Higher Education Area in 2012. Преузето са 2. јуна 2017. сајта: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice
6. Божовић, Ј. & Лазић, Г. (2015). "Реформа и модернизација система високог образовања у изабраним земљама Западног Балкана / Reform and modernization of the higher education systems in the chosen western Balkan Countries", Национална конференција са међународним учешћем: Реинжињеринг

пословних процеса у образовању, Зборник радова, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Чачак, 25-27. септембар 2015., стр. 407-416. Доступно на интернет адреси: *http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/rppo15/*

7. Бранковић Ј., (2013). Overview of Higher Education and Research Systems in the Western Balkans. Доступно на интернет адреси: http://www.herdata.org/public/HE_and_Research_in_BiH_FINAL 1.pdf
8. Ђорђевић, С. (2008). Власти у акцији – свет јавних услуга, Београд: Факултет Политичких Наука.
9. European Commission (2010). State of Play of the Bologna process in the Tempus Countries (2009–2010). Luxembourg.
10. European Commission (2010). Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth, Brussels: European Commission.
11. www. oecd. org/edu/
12. Ipsos Public Affairs. Доступно на интернет адреси: http://www.ipsos.com/en/solution/social-research-corporate-reputation-ipsos-public-affairs
13. Извршна агенција за културу, образовање и медије: Erasmus Mundus in the Western Balkan: Доступно на интернет адреси: http: //eacea. ec. europa. eu/erasmus_mundus/tools/ documents/repository/EM_western_balkans_final. pdf.
14. Јарић И., & Вукасовић, М. (2009) Болоњска реформа високог школства у Србији: Мапирање фактора ниске ефикасности студирања, филозофија и друштво, 2, 119 -151.
15. Klemenčić M., & Zgaga, P. (2013). Internationalisation at the European periphery and academics' geographic preferences for partnership: Focus on the Western Balkans. In A. Labi (ed.), Weaving the future of global partnerships: A conversation starter for the EAIE 2013 Annual Conference (pp.41-46). Amsterdam: European Association for International Education.
16. Комуниколошки колеџ у Бања Луци. Доступно на интернет адреси: http://kfbl.edu.ba/
17. Лазић, Г. (2014). Компаративна студија прогреса реформе високог образовања у земљама Западног Балкана, (магистарски рад). Београд: Универзитет у Београду, Факултет политичких наука.
18. European Commission/EACEA/Eurydice, 2015. Европски простор високог образовања 2015 (ЕНЕА): Извештај о

примени Болоњског процеса. Луксембург: Одсек за издаваштво Европске уније. Доступно на интернет адреси: http://erasmusplus.rs/wp-content/uploads/2016/03/Bologna-process-implementation-report-SRN_002.pdf
19. Overview of the Higher Education Systems in the Tempus Partner Countries: Western Balkans, A Tempus Study, No 13, November 2012, EACEA, Brussels. Доступно на интернет адреси: http://eacea.ec.europa.eu/tempus/tools/documents/11_high_educ_sys_121218_EN_single.pdf
20. Павловић-Бабић, Д. & Бауцал, А. (2009). Квалитет и праведност образовања у Србији: образовне шансе сиромашних.Београд:Институт за психологију
21. Полић-Бобић, М.(2005): Први кораци у Болоњском процесу, Темпус пројекат. Загреб: Свеучилиште у Загребу
22. Републички завод за статистику. Доступно на интернет адреси: http://webrzs.stat.gov.rs/ (Датум посете: 15.04.2017. у 20:00)
23. Савић, М и остали, Социјална димензија студирања у Србији ЕУРОСТУДЕНТ V извештај за Републику Србију, Београд: Универзитет у Београду. Доступно на интернет адреси : http://www.finhed.org/media/files/EUROSTUDENT%20V%20izvestaj%20Srbija.pdf
24. Суботић Љ. и остали (2010). Квалитет високог образовања у Друштву знања: Могућности и перспективе, Зборник радова са скупа Технологија, култура и развој, Тиват.
25. UNESCO, Институт за статистику. Доступно на интернет сајту: http://uis.unesco.org/
26. Фондација Темпус. Доступно на интернет адреси: http://erasmusplus.rs/wp-content/uploads/2016/01/Brosura_Stipendije2016.pdf

УЛОГА ОБРАЗОВАЊА У ПОСТИЗАЊУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

THE ROLE OF EDUCATION IN ACHIEVING SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN SERBIA

UDC: 57.017.6:374:377.352

Радица Бојичић[1]
Економски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Србија
Маја Дајић[2]
Студент докторских студија Економског факултета Универзитета у Приштини

Сажетак: *Адекватно образовање је кључ одрживог развоја свих земаља, управо из разлога што у економији заснованој на знању развој сваке државе зависи од квалитета њених људских ресурса. Приоритет Србије превасходно мора да буде економски аспект одрживог развоја, јер земља попут наше са неадекватним пословним амбијентом мора најпре да се посвети унапређењу своје економије. То, у суштини, значи да се развој српске привреде у смеру одрживости може сагледати само на основу постизања адекватног економског раста заснованог на квалитетном знању, правовременим информацијама, људима чије ће квалификације одговарати потребама тржишта рада што нас упућује на чињеницу да је квалитетно образовање, у савременим динамичним условима, од пресудног значаја за опстанак и развој нашег друштва, односно државе. Имајући у виду да образовање има несумњиво велики значај у постизању одрживог развоја, аутори су били мотивисани да кроз добијене резултате на основу спроведене анкете покажу какви су ставови ученика по питању квалитета образовања у нашој земљи и какво је њихово интересовање за потрагом посла ван граница земље. Истраживање је спроведено на узорку од 601. ученика завршних година средњих школа, по смеровима, у неколико градова Србије. Циљ овог истраживања, између осталог, је да укаже на то шта треба променити у образовном систему Србије, узимајући у обзир извесне недостатке истог, и како решити проблем одлива мозгова полазећи од чињенице да је то један од највећих проблема са којим се Србија данас суочава.*
Кључне речи: *Образовање, знање, одрживи развој, промене, одлив мозгова*.

Abstract: *Adequate education is the key to sustainable development of all countries, precisely because of the knowledge-based economy development of any country depends on the quality of its human resources. Priority Serbia primarily has to be economic aspects of sustainable development, for a country like ours with inadequate business environment must first be given to the improvement of its economy. This essentially means that the development of the Serbian economy in the direction of sustainability can*

[1] radica.bojicic@pr.ac.rs
[2] d.maja@hotmail.rs

be seen only on the basis of achieving adequate economic growth based on high-quality knowledge, timely information to people whose qualifications meet the needs of the labor market which leads us to the fact that the quality of education, contemporary dynamic conditions, crucial to the survival and development of our society and country. Bearing in mind that education is undoubtedly of great importance in achieving sustainable development, the authors were motivated to the results obtained on the basis of the survey show what are the attitudes of students in terms of the quality of education in our country and what is their interest in search of work abroad. The survey was conducted on a sample of 600 students of final years of secondary school, according to directions, in eight cities in Serbia. The aim of this study, among other things, is to point out what should be changed in the Serbian education system, taking into account certain lack thereof, and how to solve the problem of brain drain, starting from the fact that it is one of the biggest problems that Serbia is facing today.
Key words: *Education, knowledge, sustainable development, changes, brain drain*

УВОД

Као фундаментални фактор развоја и конкурентности у економији заснованој на знању, образовање има суштинску улогу у друштвено-економском развоју сваке привреде и друштва. Образовање је основа квалитета нације и база квалитетне радне снаге [5]. У савременим условима, у којима промене све више и више добијају на значају, јављају се изазови који захтевају нове приступе у образовању и учењу. Данас учење не представља само један аспект образовања и обуке већ оно представља један процес који мора да траје током целог живота [6]. Истраживања показују да се количина новог знања из дана у дан све више повећава, док постојећи фонд знања све брже застарева, из тог разлога систем образовања, као један институционално уређен систем, мора стално да се мења и прилагођава потребама привреде и друштва уопште. У савременим условима говори се о формалном и неформалном облику образовања који постаје све популарнији [1]. Због бројних изазова које намеће модерно друштво засновано на знању формални систем образовања више није довољан, из тог се разлога све више промовише неформални систем образовања које појединац стиче едукацијом на семинарима, а то заправо подразумева да се у модерном образовању акценат са формалног завршавања разних нивоа образовања помера на квалитет образовања. За разлику од неформалног, формални систем образовања у Србији је јасно изграђен, међутим још увек недовољно квалитетан. У савременим се условима знање сматра једним од најзначајнијих фактора економског развоја па, сходно томе, циљ наше земље треба да буде усмерен ка поспешивању квалитета образовања.

У ери економије знања образовање има несумњиво велики значај у функцији остваривања одрживог развоја. Уз квалитетно уважавање принципа заштите животне средине и социјалног просперитета као важног фактора развоја, концепт одрживог развоја се манифестује кроз одређене факторе који имају важну улогу у економском просперитету једне земље. Образовањем се појединци оспособљавају да се суоче са садашњим и будућим изазовима и на тај начин стичу способност доношења адекватних одлука за постизање одрживог развоја. Националном стратегијом одрживог развоја у области Образовања за одрживи развој предвиђена је коренита реформа постојећег система образовања ка систему образовања за одрживи развој. Кроз примену ове Стратегије сегменти образовања о одрживом развоју постепено се укључују у све нивое образовања, од предшколског до средњошколског [3].

Полазна хипотеза у овом раду је да постоји значајна веза између квалитета образовног система и одрживог развоја. Полазећи од чињенице да образовање има одређену улогу у постизању одрживог развоја, предмет овог рада је да укаже на одређене мањкавости у образовном систему Србије. Образовни систем у Републици Србији није у довољној мери ефикасан и прилагођен потребама привреде у функцији остваривања одрживог развоја што показују и резултати нашег истраживања.

ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Образовни систем представља један од првих, а уједно и најважнијих фактора развојне инфраструктуре сваког појединца, друштва и државе управо из разлога што његов позитиван или негативан ефекат одређује квалитет живота сваке особе али и квалитет коришћења свих других система. Данашњи ниво економске глобализације захтева да економије стварају фондове високо едукованих кадрова који су у стању да се прилагоде динамичним променама у окружењу и растућим потребама производног система [8]. Уколико се процес образовања успешно одвија, читава заједница ће од тога имати користи јер је адекватно образовање, у економији заснованој на знању, препознато као један од значајних инструмената у постизању одрживог развоја сваке земље.

Претходно нас упућује на чињеницу да образовни систем треба да буде квалитетно и ефикасно организован јер ће једино као такав давати позитивне ефекте. Са образовним системом у нашој земљи то

није случај. Образовни систем Србије већ дуже време не остварује идеалне резултате. Један од показатеља који указује на ту чињеницу јесу резултати Међународног програма процене постигнућа ученика (*PISA*) према којима су се наши ученици рангирали јако лоше, што показује да њихов ниво знања стечен у основној и средњој школи није довољно добар. Рецимо, резултати *PISA* теста из 2009. године су били јако лоши, исти је случај и са тестирањем из 2012. године, јер су резултати тестирања и у тој години били испод просека (43. место на листи од 65 земаља), у 2015. години школе у Србији нису учествовале на *PISA* тестирању, а као разлог се наводи недостатак финансијских средстава. С' обзиром да се ово тестирање спроводи сваке треће године, наша земља ће у 2018. учествовати у наредном кругу међународне провере квалитета знања, при чему је већ у априлу ове године спроведено пробно *PISA* тестирање са циљем да се у наредној години остваре бољи резултати у односу на резултате из претходних година. Новина у односу на претходне године је то да ће се *PISA* тестирање у 2018. спроводити електронским путем, при чему ће се поред провере читалачке, математичке и научне писмености, по први пут проверавати и финансијска писменост ученика. Суштина је заправо у томе да нам резултати *PISA* тестирања не показују способност, односно неспособност ученика у Србији, већ нам говоре о томе колика се пажња посвећује ефикасности образовног система. Према статистичким подацима о проценту (не)писмених у државама у 2015. години, Србија се од укупно 160 земаља нашла на 39. месту, уз стопу писмености од 98,1 % [10]. Према подацима Републичког завода за статистику обухват деце обавезним припремним предшколским програмом за 2014/2015. износио је 95,3% што је само за пар процената више у односу на 2012/2013. годину када је износио 92,7%. Такође је и обухват ученика основним обазовањем незнатно порастао у 2014/2015. години (97,6%) у односу на претходне године [11]. Иако образовање након завршене средње школе настављају скоро сви ученици (99,8%), обухват генерације средњим образовањем је 88,7%, јер долази до осипања ученика након уписа у средње школе за неких 10 до 15% [11]. Број ученика у основним и средњим школама показује даљи пад и сматра се да је последњих година такав тренд последица демографских трендова у нашој земљи. Без обзира на то што људски ресурси представљају веома значајан потенцијал Србије, понуда на нашем тржишту рада не одговара потребама привреде, што показује да наш образовни систем није окренут потребама тржишта рада. Рецимо, иако је Универзитет у Београду побољшао своју позицију на Шангајској листи за 2016. годину, на којој је рангиран између 201-

300. места [12], наш обазовни систем је оцењен као систем који још увек није у довољној мери креатор кадрова који би са лакоћом нашли адекватно место на домаћем тржишту рада. Овај разлог доприноси томе да се ученици завршних разреда средњих школа често налазе пред дилемом за коју се струку определити и који факултет уписати.

Један од важних проблема који има значајан утицај на развој образовања у Србији јесте недовољно финансирање. Поред тога што је неопходно повећати проценат финансирања образовања (са текућих 4,5 на 6% БДП), такође је потребно радити на побољшању система расподеле и трошења расположивих средстава. Даљи наставак издвајања, релативно симбличних средстава за образовање и науку допринео би само пуком одржавању досадашњег система образовања без икаквих могућности за било какав развој истог.

За разлику од формалног система образовања, неформални систем образовања у Србији није у потпуности конституисан, што такође представља један од изазова пред којим се налази наша земља. Неформални систем образовања представља допуну формалном систему образовања, његова велика предност је флексибилност што је нарочито значајно за савремене услове, јер доприноси брже прилагођавању друштвеним потребама, односно потребама привреде и запошљавања. Србија још увек нема добар увид у значај неформалног образовања, али уколико узмемо у обзир предности које доживотно учење има за савремено окружење, као и потребе тржишта рада за континуираним усавршавањем, можемо закључити да ће успостављање једног оваквог система бити од велике користи јер су његови могући доприноси општем развоју земље више него очигледни. С' обзиром на то да образовни систем у Републици Србији није у довољној мери ефикасан и прилагођен потребама привреде у циљу остваривања одрживог развоја, што показују и резултати нашег истраживања, неопходно је више пажње посветити унапређењу његове ефикасности и квалитета.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Економија заснована на знању допринела је томе да образовање постане један од значајних интрумената који ће имати кључну улогу у постизању одрживог развоја било које земље. Хумани капитал који се формира у процесу образовања и који не представља чисто економску већ и социјалну и културолошку категорију постаје

значајна претпоставка стабилног и одрживог развоја [7]. Образовање је дакле, између осталог, постало кључно питање у постизању одрживог развоја. Мотивисани том чињеницом спровели смо истраживање које показује какви су ставови ученика по питању квалитета и ефикасности образовања у нашој земљи. За потребе овог истраживања састављена је анкета коју чине 14 питања путем којих су испитани следећи аспекти: ставови ученика по питању квалитета образовног система у Србији и његовог значаја за потизање одрживог развоја, мишљења о томе који је највећи недостатак образовања у нашој земљи, да ли је квалитет образовања важан проблем са којим се Србија суочава, ставови ученика по питању шта је потребно променити у образовном систему Србије и како би образовни систем требао да буде организован, начин избора факултета, перцепција испитаника у погледу тражења могућности за посао након завршене средње школе или факултета у земљи или у иностранству.

Истраживање је спроведено током априла 2017. године на узорку од 601. ученика завршних разреда средњих школа следећих градова Србије: Крушевац, Параћин, Ћуприја, Прокупље, Ниш, Лесковац, Алексинац, Владичин Хан, Косовска Митровица као и у Косовском Поморављу (Врбовац, Партеш, Пасјане, Велико Ропотово, Косовска Каменица, Ранилуг).Ученици су подељени у категорије према врсти школе коју похађају (Табела 1).

Табела 1. Дистрибуција испитаника према врсти школе коју похађају

Школа	**Број ученика**	
	Мушки пол	**Женски пол**
Медицинска школа	36	109
Техничка школа	63	31
Технолошка школа	3	3
Политехничка школа	2	35
Прва техничка школа	27	2
Економско-трговинска школа	22	45
Економска школа	18	23
Музичка школа	/	1
Гимназија	48	32
Машинска школа	24	6
Правно- биротехничка школа	8	23
Туристичка школа	11	9
Пољопривредна школа	12	8
Укупно	274	327
Проценат	45,6%	54,4%

Истраживање је показало да је у датом узорку, 296 одличних, 184 врло добрих, 100 добрих, 19 довољних и 2 недовољна испитаника. Резултати показују да већина ученика нема коначан став о квалитету образовног система у Србији (Графикон 1).

Графикон 1. Задовољство испитаника квалитетом образовног система Србије

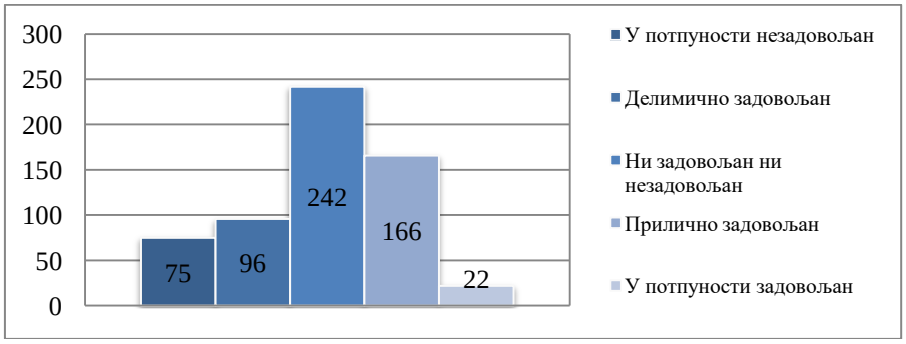

Свесни смо чињенице да образовни систем у Србији има бројне недостатке, сходно томе 36,1% ученика завршних разреда средњих школа сматра да је највећи недостатак образовања у Србији немогућност проналажења посла након завршеног школовања, такође, као значајнуману нашег образовног система 29,3% испитаника истиче и недостатак практичне наставе (Графикон 2).

Графикон 2. Највећи недостатак образовања у Србији по мишљењу ученика завршних разреда средњих школа

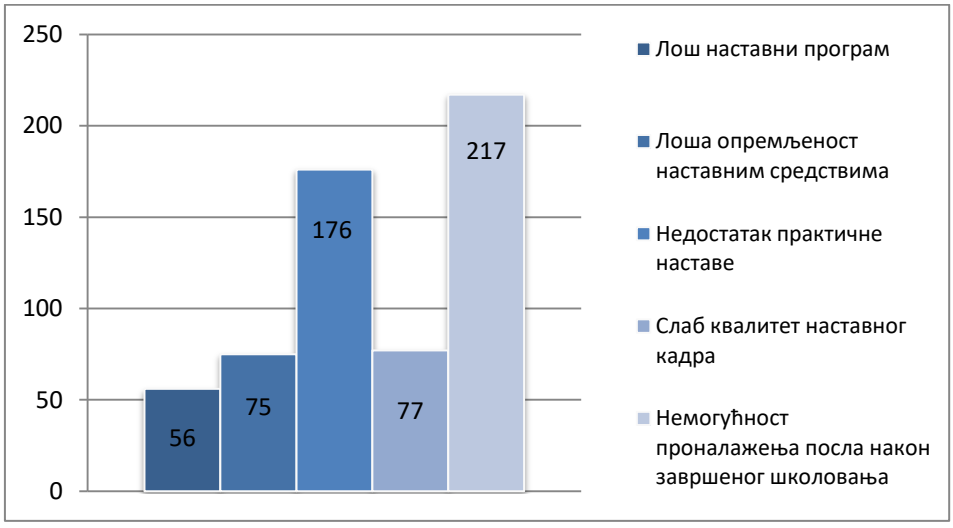

Према мишљењу ученика, оно што њихову школу чини добром школом је, на првом месту, квалитет знања који се стиче током наставе, а потом и могућност избора адекватног факултета у наставку образовања, као и стручност наставничког кадра, док као највећи недостатак ученици виде неадекватну опремљеност школе неопходним средствима за рад, односно немогућност извођења практичне наставе (Графикон 3). Занимљиво је истаћи чињеницу да без обзира на то што се у извештају Европске комисије за 2016. годину у области образовања бележи известан напредак остварен у развијању наставних планова и програма [13], испитаници наставни план и програм још увек не виде као нешто што би њихову школу могло да чини добром школом. На узорку од 601. ученика 12,2% њих сматра да добар наставни план и програм представља предност њихове школе.

Графикон 3. Мишљења испитаника о томе шта њихову школу чини добром школом

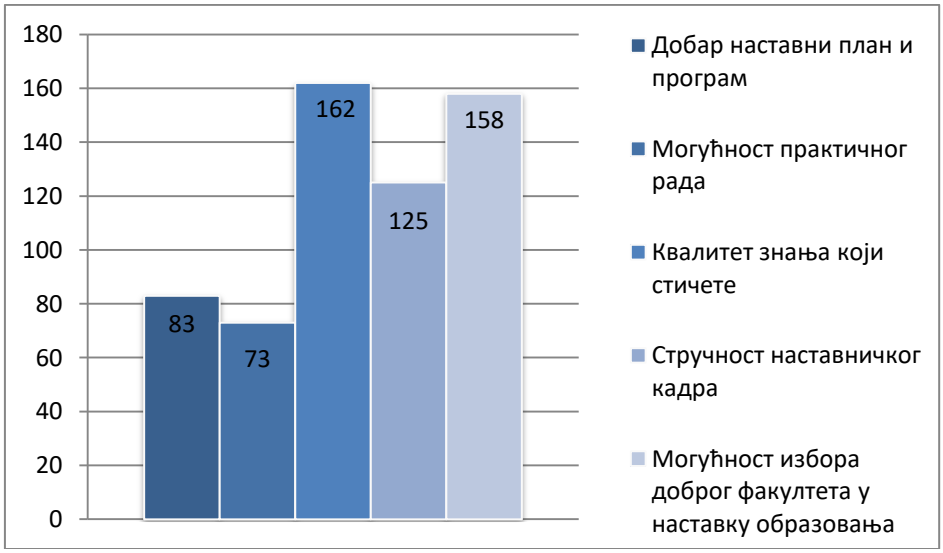

У развоју успешних земаља образовање је један од најзначајнијих развјних ресурса. Образовање у Србији ће постати значајан развојни ресурс тек када се више пажње посвети његовом квалитету. Према резултатима нашег истраживања скоро половина испитаника сматра да квалитет образовања представља важан проблем са којим се Србија у савременим условима суочава (Графикон 4).

Графикон 4. Мишљења испитаника о томе да ли квалитет образовања представља важан проблем са којим се Србија, у савременим условима, суочва

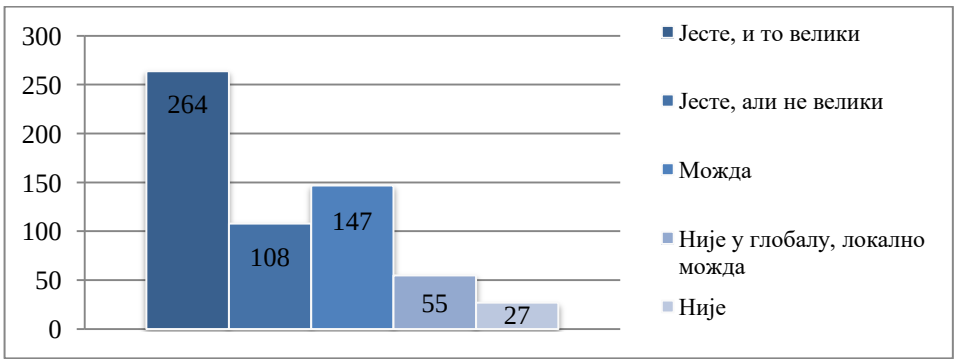

На питање шта бисте променили у образовном систему Србије, 35% испитаника сматра да поред теоријског акценат треба ставити и на практична знања, док 29% њих наводи да је неопходна боља опремљеност учионица и кабинета савременијим средствима за рад (Графикон 5).

Графикон 5. Ставови испитаника о томе шта је потребно мењати у образовном систему Србије

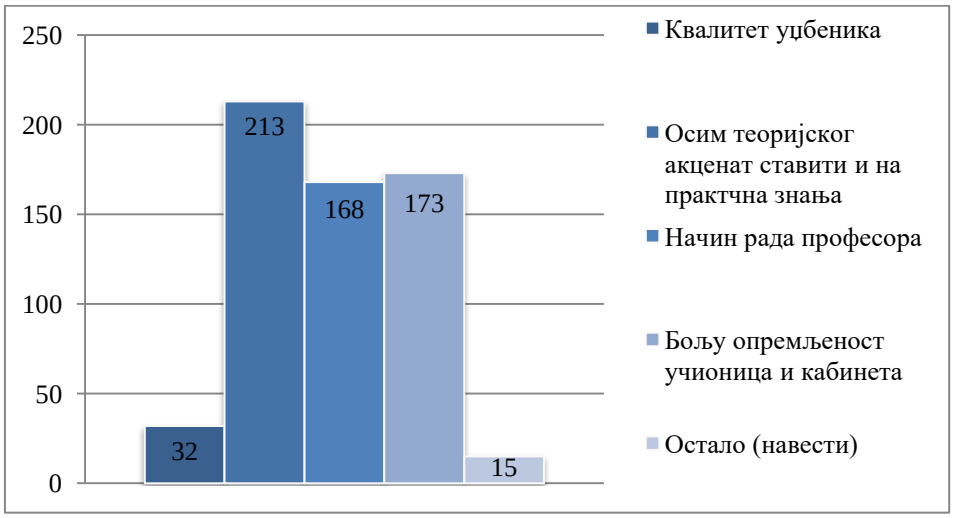

Када је реч о наставку школовања након завршене средње школе, резултати показују да мали број испитаника не би настављао даље школовање а што се тиче избора факултета, већина испитаника факултет бира на основу својих преференција, док 24% њих

факултет бира у складу са потребама нашег тржишта рада, односно у складу са могућностима запослења након завршеног факултета (Графикон 6). Овај резултат, између осталог, потврђује чињеницу да наш образовни систем није у складу са потребама тржишта рада, што утиче на високу незапосленост младих. У извештају Европске комисије за 2016. годину, у области образовања, наводи се да је стопа незапослености дипломаца са високим образовањем, старости до 24 година, износила 43,5% [13]. Једна од најгорих последица дугог статуса незапослености је што се дешава да млади људи губе одређени део стеченог знања, не стичу нова, губе самопоуздање и самопоштовање што све резултира у томе да је све већи број младих који размишљају да напусте земљу у потрази за бољом будућношћу, што потврђују и резултати нашег истраживања (Графикон 7).

Графикон 6. Ставови испитаника о избору факултета након завршене средње школе

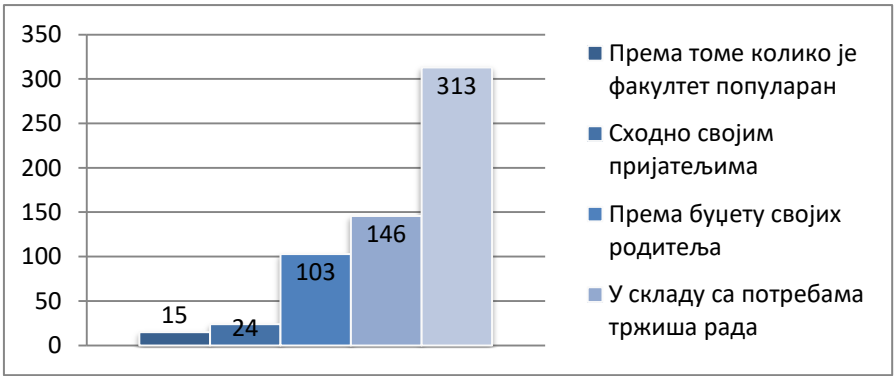

Графикон 7. Ставови испитаника о томе да ли би у потрази за послом напустили Србију након завршене средње школе или факултета

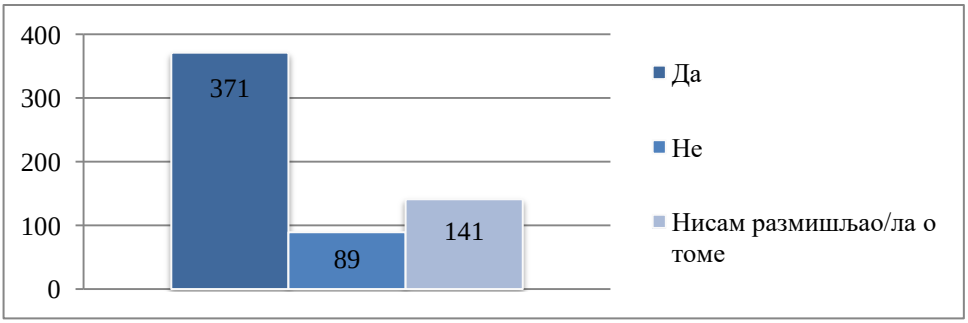

У извештају Европске комисије за 2016. годину се наводи да је емиграција младих, стручних људи и даље велика. Према нашим истраживањима 62% испитаника намерава да у потрази за послом напусти Србију након завршене средње школе или факултета.

Да су људи постали свесни тога да је образовање постало кључни фактор развоја и конкурентности савремене привреде показује и наше истраживање, према коме највећи број испитаника сматра да је квалитетно образовање основа за постизање одрживог развоја Србије (Графикон 8).

Графикон 8. Мишљења испитаника о томе да ли је квалитетно образовање основа за постизање одрживог развоја земље

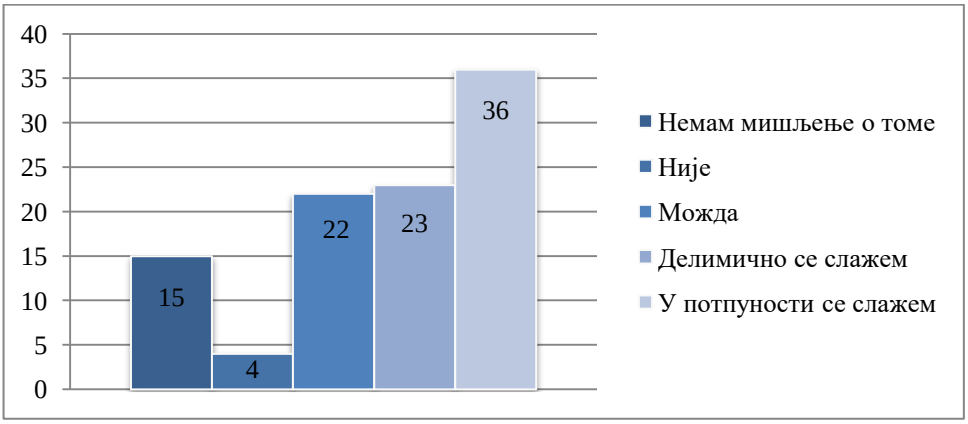

Да квалитет нашег образовног система нема неког битнијег утицаја на тенденцију одласка младих из земље, показује наше истраживање. Наиме, установљено је да је коефицијент корелације ове две варијабле свега 0,1. С друге стране, изненађујући резултати овог истраживања показују да једна од испитиваних варијабли која има веома јак утицај на одлазак наших ученика из земље јесте *стручност наставничког кадра* са коефицијентом корелације од $\rho = -0{,}7$. Негативан предзнак нас упућује на то да што је стручнији наставнички кадар, то је мањи одлазак младих из земље. Занимљив податак који би био лепа полазна тачка за даље истраживање из области психолошко–социолошке струке. Варијабла која, такође, има доста велики утицај на одлазак ученика из земље је *немогућност проналажења посла* након завршеног школовања ($\rho = 0{,}6$). Позитивни предзнак нам потврђује неке наше претпоставке везане за мотивацију настанка овог испитивања – што је теже наћи посао у нашој земљи, то је већи одлив младих у иностранство.

Када је у питању корелација између успеха ученика и избора факултета, коефицијент корелације је јако мали ($\rho = 0{,}2$), па се може закључити да успех ученика нема велики утицај на избор факултета. Преференције ученика представљају варијаблу која има највећи утицај на избор факултета, јер је установљено постојање скоро линеарне везе међу њима ($\rho = 0{,}9$).

Ово истраживање показује да испитаници сматрају да им образовни систем није у потпуности прилагођен, иако он постоји да би њима обезбедио квалитетнији интелектуални живот. Велики број испитаника наводи да би образовни систем у Србији требао да буде флексибилнији и да се много више пажње, у свим школама, посвети практичном раду, а што се теоријског дела тиче да се акценат превасходно стави на квалитет уџбеника, собзиром на то да у појединим школама не постоје адекватни уџбеници за стручне предмете што доприноси томе да професори морају да комбинују лекције из различитих уџбеника а све то утиче на квалитет знања ученика и отежава рад професора и ученика. У неким се школама још увек учи из старијих уџбеника, а имајући у виду да промене које се тичу развоја тржишта из дана у дан све више добијају на значају, неминовно је да такав начин стицања знања треба променити. Испитаници, такође, наводе да је за добар образовни систем важно успоставити квалитетнију сарадњу ученика, наставника и родитеља, обавезно ношење униформи за све ученике, опремљеност школа одговарајућим и савременим технолошким средствима које ће олакшти рад ученика и професора.

ДОПРИНОСИ КВАЛИТЕТНОГ ОБРАЗОВАЊА ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ

Савремени услови свакодневно намећу потребу за новим знањима и вештинама. Глобални напредак у области технологије, све већи утицај информационо-комуникационих технологија на учење и запошљавање као и велика потражња за другачијим вештинама, неопходност за континуираним развојем људског капитала, стварају потребу за мењањем образовног система. Данас у ери знања конкурентску предност привреде базирају на технолошком развоју и иновативности као и на искоришћавању потенцијалних шанси и могућности за чију је реализацију неопходно знање [4]. Сходно томе, Србији је неопходан веома промишљен, организован и квалитетан развој система образовања јер је то један од кључних услова за развој Републике Србије ка друштву заснованом на знању способном

да обезбеди бољу запосленост становништва [14]. Ово је веома важно нарочито када се узме у обзир да подизање квалитета образовања само по себи може да допринесе одрживом развоју земље, смањењу сиромаштва, већој запослености, смањењу социјалних и регионалних разлика, иновацијама које ће допринети стварању нове вредности и повећању конкурентности привреде, као и решавању проблема „одлива мозгова“ који представља један од значајних изазова са којим се наша земља суочава (могућност проналажења посла, бољи животни стандард, веће зараде представљају значајне разлоге због којих се млади одлучују да напусте Србију, управо на то треба обратити пажњу). Кроз укључивање на тржиште рада сваки појединац стиче економску и радну самосталност тако да је решавање проблема незапослености једно од водећих питања када је реч о решавању проблема „одлива мозгова“ [9].

Образовање у данашњој Србији остаје под снажним притисцима сиромаштва и кризе, с једне стране, као и нелојалном конкуренцијом, с друге, са смањеном и осиромашеном потражњом квалитетних образовних садржаја [2]. Такође, један од значајних проблема наше земље је тај што на образовање гледа као на трошак а не као на веома исплативу инвестицију. Уколико наша земља не посвети адекватну пажњу образовном систему, у смислу побољшања његовог квалитета и ефикасности, и не повећа стопу запослености младих људи и самим тим их мотивише да у потрази за послом не одлазе из земље, остаће слабо конкурентна и недовољно привлачна за инвестирање у секторе који стварају већу нову вредност и биће изложена даљој емиграцији талентованих младих људи што ће се битно одразити на њен даљи развој.

ЗАКЉУЧАК

У савременим условима када знање све више добија на значају, образовање постаје један од кључних развојних ресурса сваке земље. Калитетан образовни систем обезбеђује квалификоване и компетентне кадрове који ће бити способни да својим стеченим знањем допринесу развоју привреде и друштва што потврђује чињеницу да између квалитета образовног система и одрживог развоја постоји значајна веза. Несклад између потреба привреде и понуде на тржишту рада, одлив младих људи у иностранству, неадекватно финансирање образовања, нефлексибилност, непотпун развој неформалног система образовања, чињеница да пракса не

прати теорију, застарелост уџбеника, неадекватан план и програм, лош однос ученика, професора и наставника, представљају неке од важних проблема са којима се наш образовни систем, у савременим условима, сусреће. Наша земља још увек нема развијен систем неформалног образовања као и информациони систем који би омогућио прикупљање корисних информација о образовању, који би вршио анализу информација које би након тога на адекатан начин саопштавао различитим актерима у образовном систему. Такође, и системи оцењивања ученика и наставника у нашој земљи не доприносе унапређивању ефикасности образовних постигнућа. Све нас то упућује на закључак да образовање у Србији није на задовољавајућем нивоу, што потврђује и наше истраживање. Резултати показују да највећи број испитаника сматра је квалитетно образовање основа за постизање одрживог развоја земље, али и да је квалитет образовног система важан проблем са којим се Србија у савременим условима суочава.

Може се закључити да ће образовање у Србији постати значајан развојни ресурс тек када се поради на његовом квалитету, у том смислу да се одређеним механизмима осигура стицање трајних и употребљивих знања и способности које ће бити потребне за живот у савременом друштву и уколико допринесе привредном развоју на националном нивоу. Веома је важно да се образовни систем усклади са потребама привреде и друштва како би се спречио одлазак младих, образованих кадрова, јер су они кључни фактор који обезбеђује нова знања неопходна за подстицање иновативности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Green, *The Many Faces of Lifelong Learning: Recent Education Policy Trends in Europe,* Journal of Education Policy, 2002, Vol. 17, Issue 6, p. 611–626.
2. В. Павловић, *Универзитет и одрживи развој*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011.
3. Д. Радојевић, Н. Радовић, М. Џепина, *Национална стратегија одрживог развоја: Образовање за одрживи развој, Универзитет и одрживи развој*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду Центар за еколошку политику и одрживи развој, Београд, 2011.

4. З. Милићевић, В. Милићевић, Љ. Арсић, *Технолошки развој и знање као извор повећања конкурентске предности у Србији*, Економски Сигнали: пословни магазин, 2015, вол.10, бр. 2
5. М. Пећић, К. Јоцић–Јауковић, К. Стојановић, *Утицај образовања и дужине радног стажа на задовољство запослених у предшколским установама*, Економија: Теорија и пракса, 2016, Вол. 9, бр. 2
6. P. Alheit, B. Dausien, *The double face of lifelong learning: Two analytical perspectives on a silent revolution*, Studies in the Education of Adults, 2002, Vol. 34, Issue 1, p. 3–22.
7. Р. Пејановић, *Одрживи развој и високо образовање*, Летопис научних радова, 2014, Вол. 38, бр. 1
8. С. Вујовић, Т. Вујовић, *Одлив мозгова као претња унапређењу српске привреде*, Зборник радова, Међународни научни скуп УКСП-ИС 2015
9. С. Мушикић, М. Марчетић, С. Ђуровић, *Улога активне политике тржишта рада у Републици Србији*, Економика, 2017. Вол.63. бр. 2
10. http://world.bymap.org/LiteracyRates.html, 01.08.2017.
11. http://www.stat.gov.rs, 01.08.2017.
12. http://www.shanghairanking.com, 03.08.2017.
13. http://eukonvent.org/wp-content/uploads/2016/11/godisnji_izvestaj_16_srp.pdf, 10.08.2017.
14. http://www.vtsnis.edu.rs/StrategijaObrazovanja.pdf, 16.08.2017.

МАРКЕТИНШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ЗЕМЉЕ И ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

UDC: 338.124.4

Милан Коцић[1]
Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Србија
Катарина Радаковић[2]
Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Србија

Сажетак: *У раду ће бити представљене најзначајније импликације светске економске кризе на позиционирање земље у иностранству. Истаћи ће се тенденције у кретању индекса који се односе на вредност бренда нација, као и најзначајнији аспекти његовог креирања и унапређења. Готово да не постоји економска категорија која је изузета од последица кризе. Једна од њих јесте и појам понашања потрошача, који под утицајем кризе почињу да мењају свој избор и постају све рационалнији у доношењу одлука, минимизирајући ефекте импулсивне куповине. Како од њиховог понашања у многоме зависи и привредно кретање и побољшање угледа и економског развоја земље, рад ће као предмет посебне анализе размотрити понашање потрошача у условима кризе. Истицањем основних правилности у њиховом понашању, као и анализирањем фактора који повећавају њихов ризик током кризе, представиће се основне специфичности понашања потрошача као изузетно важне маркетиншке категорије. У раду ће применом квалитативног метода и дескриптивне анализе бити размотрена релевантна страна и домаћа литература како би се установило да ли постоји повезаност између истраживаних појмова, односно да ли светска економска криза има маркетиншке импликације које су вредне даљег разматрања.*
Кључне речи: *криза, бренд, понашање потрошача*

Abstract: *This paper shall present the most important implications of the world economic crisis on country brand positioning abroad. It shall highlight the tendencies of indices referring to the value of nation brands as well as the most important aspects of its creation/building and enhancement. There is almost no economic category which has not been stricken by the consequences of the crisis. One of them is the concept of consumer behavior. Under the influence of the crisis they begin to change their choices and become more rational in decision making, minimizing the effects of impulse buying. Since consumer behavior highly influences economic tendencies and enhancement of the reputation and economic development of a country, the paper shall, through a separate analysis, consider consumer behavior in the conditions of the crisis. By emphasizing basic regularities in their behavior, as well as by analyzing the factors which increase their risk during the crisis, the paper shall present basic characteristics of consumer behavior as a very important marketing category. Using qualitative method and descriptive analysis in the paper we shall consider relevant literature so as to identify*

[1] mkocic@kg.ac.rs
[2] kradakovic@kg.ac.rs

whether there is a connection between the notions under research, that is, whether the world economic crisis has marketing implications worth of further investigation.
Keywords: *crisis, brand, consumer behavior*

УВОД

Разматрајући дешавања током прошлог века, може се уочити да је свет био суочен са великим бројем економских криза. Не занемарујући последице кризе из претходних година, у раду ће бити посебан акценат стављен на кризу из 2007. године, која је забележила драстичан пад привредне активности у бројним земљама. Поред интензивнијих токова међународног капитала, либерализација токова производње неретко доводи до преливања ефеката кризе из једне земље у другу и потребе измене међународне финансијске структуре. Након првих ефеката глобалне финансијске кризе која је иницирана у САД-у, негативни ефекти манифестовали су се и у земљама Европске уније, у којима се бележи рецесија која по својим последицама може да се упореди са кризом из 1929. године. Услед проблема у међународном финансијском систему, као и тешкоћа у трансферу средстава долази до поремећаја механизама којима се обезбеђују средства и све мање спремности банака да позајмљују средства. Без обзира на диверсификована посматрања узрока који су довели до појаве глобалне економске и финансијске кризе, постоји велики степен слагања око тога да различити макроекономски и микроекономски фактори доприносе глобалној финансијској неравнотежи и појави великог буџетског дефицита.

Поред несумњивог утицаја светске економске кризе на кретање макроекономских индикатора, њене последице могу се посматрати и из маркетиншке перспективе. Угрожавање привредних показатеља може нарушити и позиционирање земље на иностраном тржишту, односно довести до њене другачије перцепије од стране циљне јавности. Ова кретања се рефлектују најчешће кроз индекс бренда нација, као маркетиншку категорију која значајно детерминише позицију земље у глобалним токовима.

Још једна од категорија која представља посебан предмет разматрања у раду односи се понашање потрошача, као централни маркетиншки појам. Привредни показатељи као што су БДП, стопа инфлације, или проценат незапослености имају значајне импликације и на понашање потрошача. У условима кризе, њихови захтеви се мењају, куповине прилагођавају новим привредним

условима, што заједно са осталим показатељима обликује привредну ситуацију једне земље.

1. УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ЗЕМЉЕ

Како је имиџ земље детерминисан бројним факторима, како макроекономске, тако и микроекономске природе, ни најбоље маркетиншке стратегије не могу бити имплементиране уколико постоје препреке суштинске природе које отежавају позиционирање земље. У настојању да се профилише на иностраном тржишту и омогући њена препознатљивост на светској сцени, за сваку земљу је од непроцењивог значаја да има добре показатеље привредне активности, што ће омогућити и имплементацију маркетиншких концепата. Имиџ земље врло често представља само рефлексију озбиљнијих економских и политичких проблема у земљи и окружењу.[3]

У току периода финансијске и глобалне кризе уочен је драстичан пад показатеља којима се оцењује привредна активност, па се неретко оваква подручја доживљавају као места проблематичних дешавања. У току кризног периода долази до пада бројних привредних активности, недостатка страних директнх инвестиција, које се значајно рефлектују на позиционирање земље. Уколико је земља отворена за стране директне инвестиције, то јој несумњиво може пружити нове прилике. Иако је имиџ земље концепт који је тешко квантифицирати, бројни аутори су омогућили представљање имиџа на основу различитих критеријума коима се идентификује положај земље и њена перцепција од стране циљне јавности. Криза која угрожава привредну и финансијску стабилност земаља не само да погоршава животни стандард, већ отежава примену стратегије брендирања у коју се укључују маркетиншки експерти, али и појединци и институције. Наиме, економска криза изазвала је велики пад вредности нематеријалне активе. Укупна вредност бренда изражена методологијом агенције Future brand опала је за чак 25%, што представља последицу економске кризе. Уколико упоредимо индекс бренда нација, који је развијен од стране ове агенције, једне од водећих из области брендирања, уочава се да су најчешћи

[3] Fan, Y. (2005). Branding the nation: What is being branded?, *Journal of Vacation marketing,* Vol.12, No 1, 1-14

критеријуми на основу којих је вршена класификација везани за следеће:[4]

- квалитет живота
- привредни и културни амбијент
- туристички аспект
- економске показатеље и вредност БДП-а.

Табела 1. Индекс бренда нација пре и после економске кризе (Анхолтов индекс)

Ранг	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Велика Британија	Велика Британија	Немачка	Немачка	САД	САД	САД	САД	САД	Немачка	САД	САД
2	Швајцарска	Немачка	Велика Британија	Француска	Француска	Немачка	Немачка	Немачка	Немачка	САД	Немачка	Немачка
3	Канада	Канада	Канада	Велика Британија	Немачка	Француска	Велика Британија	Велика Британија	Велика Британија	Велика Британија	Велика Британија	Велика Британија
4	Италија	Француска	Француска	Канада	Велика Британија	Велика Британија	Француска	Француска	Француска	Француска	Француска	Канада
5	Шведска	Швајцарска	Швајцарска	Јапан	Јапан	Јапан	Јапан	Канада	Канада	Канада	Канада	Француска
6	Немачка	Аустралија	Италија	Италија	Италија	Канада	Канада	Јапан	Јапан	Јапан	Швајцарска	Италија
7	Јапан	Шведска	Шведска	САД	Канада	Италија	Италија	Италија	Италија	Италија	Јапан	Јапан
8	Француска	Италија	Аустралија	Швајцарска	Швајцарска	Швајцарска	Аустралија	Швајцарска	Швајцарска	Швајцарска	Швајцарска	Швајцарска
9	Аустралија	Јапан	Јапан	Аустралија	Аустралија	Аустралија	Швајцарска	Аустралија	Аустралија	Аустралија	Аустралија	Аустралија
10	САД	САД	САД	Шведска	Шпанија	Шведска	Шведска	Шведска	Шведска	Шведска	Шведска	Шведска

Извор: Обједињени приказ аутора према извештајима доступним на http://www.simonanholt.com/Research/research-the-anholt-gfk-roper-nation-brands-index-sm.aspx

[4] http://www.futurebrand.com/foresight/cbi/cbi-2012, датум приступа 15.09.2016.

Импликације глобалне кризе се различито манифестују на индекс бренда нација земаља. Иако постоје различити параметри на основу којих се врши класификација, у раду ће бити идентификовано како се кретао бренд нација наведених земаља у односу на кретање БДП-а. У табели 1 представљено је рангирање најуспешнијих земаља према вредности индекса бренда нација по земљама у периоду пре и после економске глобалне и финансијске кризе.

Као што се може уочити из дате табеле, посматрајући период из 2008. године када је криза настала и 2009. године, идентификују се одређене разлике. Како се током свих година имиџ земаља у великој мери везује и за економски статус, не изненађује чињеница што је у 2009. години дошло до драстичне промене када је САД са 7. места на скали оцене националног бренда доспео на 1. место. Ипак, мора се нагласити да и поред пада вредности БДП-а на кретање вредности националног индекса утичу и бројни фактори економске, политичке и културне природе. Свакако да је криза допринела смањењу вредности националног индекса бренда, на шта указују чињенице. У табели је дата компаративна анализа вредности индекса бренда нација из 2007. године, пре појаве првих знакова кризе, као и 2009. године, када је вредност индекса нације значајно опала, што имплицира на чињеницу да је глобална финансијска криза имала утицај, не само на макроекономске показатеље, већ и на процењену финансијску вредност бренда нација. Овај податак не чуди с обзиром на то да је криза допринела успоравању развоја многих привредних активности, које чине саставни део разматрања (као што су туризам, извоз, културни аспекти). Као што је приказано у табели 1, иако су неке нације значајно унапредиле своје позиције у 2009. у односу на 2007. годину, ипак је вредност индекса бренда нација опала за све земље. Такође, разматрајући вредности БДП-а за све земље за две наведене године може се уочити да је код свих земаља забележен и пад вредности овог показатеља, што не чуди с обзиром на чињеницу да у одређивању индекса бренда нација он има итекако велику улогу у одређивању имиџа земље. Интересантан је податак да се ове године Србија налази на 48. месту од 163 земље, колико је укључено у анализу, при чему су појединачне оцене изражене на следећи начин: када су у питању наука и технологија, Србија је на 28. месту, културни аспект оцењен је тако да се налази на 38. позицији, из угла мира и безбедности оцењена је као нестабилна дестинација и налази

се на 114. месту на скали, док је најнижа позиција са аспекта здравствених услова у земљи. [5]

Табела 2. Вредност индекса бренда нација

Земља	НБИ 2007	НБИ 2009
САД	121,2	67,98
Велика Британија	126,4	66,70
Канада	126,0	65,98
Француска	126,0	67,35
Швајцарска	124,0	64,78
Италија	123,8	66,03
Шведска	123,7	63,57
Аустралија	123,6	64,18
Јапан	123,0	66,13
Немачка	127,0	67,24

Извор: http://www.simonanholt.com/Publications/publications-other-articles.aspx

За првих десет земаља рангираних према индексу бренда нација са Анхолтове листе за потребе овог рада представљена је и стопа раста БДП-а, како би се идентификовало да ли њено кретање има импликације на кретање вредности индекса бренда нација. Током 2008. и 2009. године за већину рангираних земаља стопа раста је изузетно ниска, или чак негативна. Интересантно је уочити да је 2009. године стопа раста БДП-а у САД-у забележила највећу негативну вредност, почев од 2005. године, а да је те године ова земља рангирана као прва према индексу бренда нација. Овај податак говори у прилог чињеници да у рачунању индекса поред финансијских и макро показатеља постоје неки други који детерминишу имиџ земље. Ипак, оно што је извесно јесте чињеница да економска криза значајно угрожава и вредност нематеријалне активе земље и тиме отежава њено позиционирање на иностраном тржишту. Иако такви подаци за сада нису доступни у великој мери, неке од следећих анализа требало би да акценат истраживања ставе на различите параметре на које светска економска криза има утицај, како би се сагледало који од њих највише доприноси препознатљивости земље и детерминише њену позицију у условима кризе.

[5] https://goodcountry.org/index/results, датум приступа 05.04.2017.

Табела 3. Стопа раста БДП-а у периоду 2005-2016. године

Ранг	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
САД	3,3	2,7	1,8	-0,3	-2,8	2,5	1,6	2,3	2,2	2,4	2,6	1,6
Велика Британија	2,8	3,0	2,6	-0,3	-4,3	1,9	1,6	0,7	1,7	3,1	2,2	1,8
Нови Зеланд	3,4	2,8	3,0	-1,6	-0,3	1,4	2,2	2,2	2,5	3,4	2,4	3,9
Аустралија	3,2	3,0	3,8	3,7	1,7	2,0	2,3	3,7	2,5	2,6	2,4	2,8
Канада	3,2	2,6	2,0	1,2	-2,7	3,4	3,0	1,9	2,0	2,6	0,9	1,5
Јапан	1,3	1,7	2,2	-1,0	-5,5	4,7	-0,5	1,8	1,6	-0,1	1,2	1,0
Швајцарска	3,0	4,0	4,1	2,3	-2,1	3,0	1,8	1,1	1,9	2,0	0,8	1,3
Француска	1,6	2,4	2,4	0,2	-2,9	2,0	2,1	0,2	0,7	0,2	1,1	1,2
Финска	2,8	4,1	5,2	0,7	-8,3	3,0	2,6	-1,4	-1,3	-0,1	0,3	1,4
Шведска	2,8	4,7	3,4	-0,6	-5,2	6,0	2,7	-0,3	1,3	2,3	4,1	3,2
Норвешка	2,6	2,4	2,9	0,4	-1,6	0,6	1,0	2,7	0,7	2,2	1,6	1,1
Немачка	0,7	3,7	3,3	1,1	-5,6	4,1	3,6	0,4	0,1	0,6	1,7	1,9
Шпанија	3,7	4,2	3,8	1,1	-3,6	0,0	-0,6	-2,1	-1,2	1,4	3,2	3,2
Грчка	0,9	5,8	3,5	-0,4	-4,4	-5,4	-8,9	-6,6	-3,9	0,8	-0,2	0,0
Италија	1,7	0,6	-2,8	-1,7	-0,4	1,7	0,6	-2,8	-1,7	-0,4	0,8	0,9

Извор: Према подацима Светске банке, доступно на https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG

2. КОНЦЕПТУАЛНЕ ОСНОВЕ ПОНАШАЊА ПОТРОШАЧА

У процесу куповине важно је пружити одговор на круцијална питања која се тичу аспеката: ко купује, зашто купује, када купује, како купује. Испуњење потреба и захтева потрошача, као и креирање понуде која ће бити боља од конкурентске неретко представљају кључ успеха предузећа, али и економије, која задовољавајући њихове потребе, омогућава раст производње и побољшање макроекономских индикатора. Маркетиншке стратегије које су усмерене на стварање вредности омогућавају пословним субјектима да разумеју избор производа или услуга, да унапреде квалитет, побољшају комуникацију и омогуће стварање вредности и побољшање тржишне позиције.[6] Понашање потрошача под утицајем је великог броја како интерних, тако и екстерних фактора, па је овај процес подложан променама и еволуцији. Екстерни фактори односе се на стимулансе који на потрошача делују из окружења, док се под интерним факторима подразумевају они коју се односе на ментално стање и карактеристике личности.

У условима све интензивније глобализације, нових економских трендова, технолошких достигнућа, појављују се нови обрасци понашања потрошача, као и нешто другачије маркетинг окружење

[6] Маринковић, В. (2012). *Маркетиншки аспекти сатисфакције и лојалности*, Економски факултет у Крагујевцу, стр. 15

које захтева имплементацију иновираних концепата. Савремени потрошач суочава се са мноштвом алтернатива које треба одабрати приликом доношења одлуке о куповини. Иако се раније сматрало да највећи утицај на понашање потрошача имају ценовни, новија истраживања указују на то да у њиховом одлучивању велики утицај могу имати и различити неценовни фактори. Иако се концепт понашања потрошача најчешће анализира из перспективе предузећа, задовољење потреба и захтева потрошача неретко детерминише и макроекономску и финансијску стабилност. Као једна од категорија која опредељује наклоност потрошача према производу или услузи јавља се и вредност за потрошача, као разлика између користи и трошкова. Обезбеђивање вредности потрошачима не треба посматрати само као постизање краткорочних циљева, већ је ово појам који доприноси дугорочној сигурности и напретку, како предузећа, тако и читаве економије. Према *Гумесон*-у, разликују се три димензије вредности:[7]

- когнитивна вредност (објективна и рационална потрошачева перцепција квалитета, цене и погодности);
- емоционална вредност (субјективна и ирационална потрошачева перцепција);
- вредност задржавања (број поновљених куповина).

Понашање потрошача често ће зависити од величине тржишта, његових специфичности, законске регулативе, присуства страних производа и институција, али и других бројних фактора који отежавају генерализацију овог појма и доношење исправне одлуке. Процес преношења трендова потрошача од развијених ка мање развијеним земљама све више се одвија као континуиран процес, који брише културне разлике међу различитим земљама.

Трендови који су међу првима уочени на два најразвијенија региона света, САД-у и Европској унији, а уско су везани за еволуцију потрошача и представљају симболе потрошачког друштва, тј. потрошачке идеологије у свету су: [8]

1. Едукованост потрошача - Реч је о изузетној информисаности потрошача и знању које они поседују везано за производе и услуге које им се нуде, тако да свака одлука потрошача везана

[7] Gummeson, E. (2008). *Total Relationship Marketing,* Elsevier, Amsterdam, str. 264.
[8] Žnideršić Kovač, R., Grubor, A., Salai, S., Marić, D. (2012). Knowledge as the power of new consumers in the global environment. Цеље: International Conference MakeLearn 2012, dostupno na: http://www.issbs.si/press/ISBN/978-961-6813-10-5/papers/ML12_121.pdf, датум приступа 15.09.2016.

за куповину подразумева један процес у којем се од потрошача захтева висок ниво знања и вештина. Потрошачи су навикнути да уочавају и најмање разлике између веома сличних производа и брендова, спремни су да прихвате сваку иновацију на производу или начину његове употребе, креирајући на тај начин специфичне везе са префериранim брендом.

2. Рекреативна куповина - Савремена, модерна, лична куповина, у свим својим варијацијама, подразумева догађај у којем се потрошачи понашају у складу са задовољењем широког спектра потреба и жеља, укључујући и такве као што су естетско уживање, хедонизам, решење проблема и афирмација властите личности. Како би доживљај и сатисфакција куповином били још већи, многи произвођачи настоје да комбинују, у својој понуди и амбијенту где се куповина одиграва, забаву са куповином.
3. Експериментална потрошња - Тренд у најразвијенијим земљама света који је настао као последица растућег значаја и учешћа потрошње у слободном времену и тзв. туристичке потрошње, где потрошачи непрестано трагају за новим и бољим искуствима и доживљајима, вођени неизвесношћу у куповини помешаном са одређеном дозом ризика.
4. Грозница луксуза - Рапидан раст потрошње луксузних производа и услуга у последњим деценијама бележи се у многим земљама.

3. НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ПОНАШАЊУ ПОТРОШАЧА

У процесу доношења одлуке потрошача како да искористи расположиве ресурсе као што су време, новац, на потрошачев избор велики утицај имају бројни услови, почев од социјалних, културних, психографских фактора. У последњих 25 година, концепт понашања потрошача је доживео значајну еволуцију, мењајући се преко различитих старосних и демографских критеријума. [9] Тенденције које осликавају понашање потрошача не могу се генерализовати, већ зависе од бројних специфичности. Ипак, креирање маркетинг стратегије за понашање потрошача може се представити уопштеним моделом датим на слици 1.

[9] Kar, M (2010),.*Consumer behaviour over the last 25 years,* Oxirm Research Themes, Oxford Institute of Retail Management; The Retail Digest,. 46-53

Слика 1. Креирање маркетинг стратегије

Извор: Hawkins, D., Mothersbaugh, D., Best, R., (2007). Consumer behaviour, Building Marketing Strategy, McGraw-Hill, New York, 14-16.

Као што се може уочити, у креирању маркетинг стратегије потребно је размотрити тржишне услове, као и најзначајније економске показатеље који се односе на стопу инфлације, задуженост, кретање девизног курса. Сви ови фактори доприносе формулисању понуде потрошачима и одређивању ценовне стратегије. Током периода кризних дешавања, понашање потрошача је значајно модификовано

и подложно бројним променама. Како економска криза има импликације на готово све аспекте привредне делатности, потрошачи као значајна идентитетска група такође реагују на привредну ситуацију мењајући своје навике. Не постоји универзални модел којим би се окарактерисало понашање потрошача, потребно је уважити различите аспекте особености окружења у коме се потрошач налази како би се идентификовале најзначајније одреднице његовог понашања. [10] Како би се примениле одговарајуће маркетиншке стратегије и тактике, понашање потрошача представља незаобилазан концепт, а пружање вредности потрошачима и испуњење њихових потреба и захтева је један од услова за раст и просперитет, не само предузећа, већ и привреде и друштва у целини.

4. ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА У УСЛОВИМА КРИЗЕ

Поред тога што се њено дејство испољава на бројне макроекономске индикаторе, светска економска криза не престаје да испољава свој утицај ни када је у питању понашање потрошача. Неки од првих радова из ове области појављују се у Латинској Америци, која је била под утицајем различитих кризних дешавања, а касније радови из ове области представљају предмет разматрања бројних европских аутора. Углавном се они везују за период стагфлације, а највећи број радова датира управо из периода велке светске и економске кризе из 2008. године. Иако су током кризе примењене бројне мере како би се њено дејство спречило, ипак је за већину земаља незаобилазан пад одређених показатеља, као што је рецимо стопа раста БДП-а или стопа инфлације, које итекако имају утицај и на понашање потрошача приликом доношења одлуке о куповини и стицање њихове лојалности.

Наиме, под утицајем бројних дешавања која карактеришу економску и финансијску кризу, потрошачи се све више суочавају са различитим алтернативама које се итекако разликују у односу на период пре кризе, често доводећи у питање своја уверења и навике у куповини. У последње време све је већи број аутора који се баве овом проблематиком, односно покушавају да испитају колики је утицај економске кризе на понашање потрошача. Према *Hermann*-у, светска економска криза има неколико импликација на понашање потрошача. Пре свега, она појачава страх приликом куповине, често

[10] Kondawar, D., Jadhav, P., Global economic crisis and consumer behaviour, доступно на http://www.abhinavjournal.com/images/Commerce_&_Management/Dec12/9.pdf, датум приступа 10.05.2017.године

доводи до другачије расподеле ресурса који су ограничени, и сужава избор на производе који су преко потребни, све више стављајући "лепе за имати" производе у други план. [11] Често се у разматрање понашања потрошача током кризе укључују и психолошки фактори, где се настоји да се испита какав утицај на вољу за куповином имају различити стимуланси који делују на потрошача и опредељују њихово расположење и спремност на куповину. [12]

У периоду када је економска криза допринела драстичним променама у различитим областима, као што је повећана стопа незапослености, банкрот многих финансијских институција, као и раст јавног дуга, измењено је и понашање потрошача, као и структура њихове потрошње. Током периода кризе, као један од најчешћих фактора који значајно доприносе несигурности потрошача и њиховој отежаној одлуци о куповини наводи се неизвесна и несигурна будућност. [13] Наиме, с обзиром на то да се у различитим областима осећају последице кризе, људи су све више суочени са питањима која се односе на њихову егзистенцију, разматрајући притом искуства везана за ситуацију пре и после кризног периода. Као један од најчешћих фактора који доприносе све већој несигурности потрошача, као и мањем профиту предузећа, а тиме и смањеној производњи и напретку наводи се стопа незапослености, која током периода финансијске и економске кризе бележи велике флуктуације, односно најчешће је растућег тренда. Како је тржиште рада изузетно нестабилно, са значајним флуктуацијама, потрошачи приликом доношења одлуке о куповини постају знатно обазривији, а предузећа настоје да своје маркетиншке стратегије прилагоде оваквом начину понашања, нудећи различите бонификације за обављену куповину и повећање потрошачеве сигурности. С обзиром на то да је за компаније од изузетног значаја да креирају другачије стратегије и прилагоде се новим захтевима потрошача, *Reeves и Deimler* указују на неке од приступа које је

[11] Hermann, S. (2009). The crisis and costumer behaviour: eight qiuck solutions, *Journal of Costumer behaviour*, Vol. 8, Issue 2, 177-186
[12] Perriman, H., Ramsaran-Fowdar, R., Baguant, P., доступно на http://www.wbiconpro.com/06-Priya.pdf, датум приступа 12.04.2017.
[13] Pop, D., Rosca, D. (2009). *Impact of economic and financial crisis on individual consumer behaviour*, Annals of Oradea University, Faculty of Engineering and Tehnology Management, vol. 8, str. 6

пожељно применити и на тај начин побољшати конкурентску позицију. Потребно је: [14]

- омогућити нове типове услуга;
- прилагодити ценовне стратегије;
- остварити наступ на новим тржиштима;
- пронаћи најбоље начине за остваривање конкурентске предности.

5. ПОСЛЕДИЦЕ САВРЕМЕНЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

Као резултат економске кризе, цене инпута се повећавају, што резултира и вишим трошковима за предузећа, као и ценама за потрошаче. Као последица свих претходно наведених фактора јавља се и промењено понашање потрошача, које нарушава конкурентност предузећа и њихово пословање у макроокружењу и међународним токовима.

Глобална економска криза довела је до смањења агрегатне тражње, пада привредне активности, смањења прилива капитала у виду инвестиција и раста цена задуживања. [15] Како су потрошачи често носиоци привредних активности и детерминишући фактор приликом планирања производње, глобална кризна кретања значајно су утицала и на њихово понашање, које ће детаљније бити објашњено у наставку рада. На тражњу потрошача за производима и услугама велики утицај имају интерни и ектерни фактори, па је потребно сагледати какве су последице економске кризе и кретања различитих параметара на одлуку потрошача о куповини. Према истраживању које је спроведено како би се испитали утицаји кризе на понашање потрошача, идентификовано је да, поред интерних фактора који се претежно односе на финансијски аспект, значајан утицај на понашање потрошача имају и екстерни фактори, као што су: нестабилност економских индикатора, опадање потрошачке тражње, као и висока стопа инфлације.[16]

[14] Reeves, M., Deimler, M:S (2009). Strategies for winning in the current and post-recession environment, *Strategy and Leadership*, Emerald group publishing Ltd., Vol 37, No. 6, 10-17

[15] Прашчевић, А. (2013), Домети економске политике у превазилажењу ефеката глобалне економске кризе на економију Србије, *Економски хоризонти*, 15 (1), стр. 18.

[16] Исто., стр. 332

Разматрајући различите типове куповине коју обављају потрошачи, може се истаћи да је за услове кризе карактеристично да се потрошачи све мање окрећу импулсивној куповини[17], која се односи на екстерне стимулансе који чине производ или услугу интересантним, сводећи се на несвесно и непланирано обављање куповине. У условима кризе потрошачи се рационалније понашају, добро промишљајући и упоређујући алтернативе. Ризик приликом куповине све више је повезан са свакодневним чланцима који подсећају на економску кризу, ситуације у којима се земље налазе, тако да неретко потрошачи бивају забринути и своја средства углавном фокусирају на основне потребштине, док је буџет предвиђен за луксузне и несвакидашње ствари често лимитиран. Ипак, без обзира на кретање показатеља у условима кризе који углавном бележе негативне тенденције, постоје различити ставови људи према ризику који се појављује у условима кризе. У складу са тим, потрошачи се могу класификовати на : [18]

- паничне потрошаче – који на све начине покушавају да избегну ризик приликом куповине, издвајају новац само за производе који су на акцијама, и не показују никакав степен лојалности према брендовима;
- опрезне потрошаче – који су прецизно информисани о условима куповине, пажљиво планирају своје издатке;
- забринуте потрошаче – ови потрошачи ће одложити куповину уколико постоји висока перцепција ризика. Углавном су лојални одређеним брендовима, али се услед бољих услова могу окренути и другим производима;
- рационалне потрошаче – који имају ниску перцепцију ризика. Ови потрошачи се углавном понашају на уобичајени начин без обзира на насталу кризну ситуацију. Не придајући велики значај тенденцијама у окружењу, они ће наставити да купују уобичајене производе, а чак ће и настојати да пробају иновативне производе.

Током периода економске кризе, потрошачи имају алтернативе између којих могу да бирају, а избор одговарајућег производа, односно услуге често зависи од тога да ли су у питању трајна потрошна добра. Потрошачка добра која имају век трајања три или

[17] Wells, W., Prensky, D. (1997), *Consumer Behaviour*, John Wiley and Sons, London, str. 49

[18] Mansoor, D., Jalal, A. (2011), The global business crisis and consumer behaviour: Kingdom of Bahrain as a case study, *International Journal of Business,* str. 107.

више година називају се трајним потрошним добрима, и обично се односе на аутомобиле, намештај или слично и имају већу вредност. Полутрајна потрошна добра, чији је век трајања од једне до три године, као и трајна потрошна добра, чији је век трајања мањи од годину дана, имају знатно мању вредност. Велика забринутост у вези са последицама кризе, растућа стопа незапослености, као и недостатак поверења потрошача неки су од најзначајнијих фактора који су утицали на пад издвајања средстава за нетрајна потрошна добра.

Током 2008. и 2009. године, забележена је негативна тенденција у кретању приватне потрошње, као и током 2012. и 2013. године. Међутим, крајем 2013. године, уочене су позитивне индикације кретања ове стопе, што би могло указивати на постепено побољшање.

Понашање потрошача у условима кризе карактерише велика неизвесност, ризик повезан са куповином, као и проактивно размишљање када је у питању куповина различитих добара. У складу са тим и не изненађује чињеница што је куповина трајних потрошних добара значајно смањена. Потрошачи су у периоду кризе изузетно ценовно осетљиви, и све више своје одлуке о куповини заснивају на производима који су неопходни за егзистенцију, док куповина луксузних производа бележи пад. Као један од најчешћих разлога за пад куповине оваквих производа током периода економске кризе наводи се економска несигурност, као и висока стопа незапослености и инфлације. Потрошачи средства примарно издвајају на куповину производа за домаћинство. Узимајући у разматрање структуру производа који се најчешће купују током периода економске и финансијске кризе, могу се уочити извесне правилности у понашању потрошача. Њихова издвајања повећана су када су у питању производи за домаћинство, енергију, гас, док производи који се односе на гардеробу, намештај, рекреацију бележе значајно мања издвајања.

ЗАКЉУЧАК

У раду је анализиран утицај светске економске кризе на различите маркетиншке концепте, превасходно на имиџ земље, као одредницу перцепције различитих циљних група и екстерних фактора.. Као што је приказано у раду, светска економска криза настала крајем 2007. године имала је значајне импликације на показатеље развоја многих

земаља, довела до знатног успоравања привредних активности, пада страних директних инвестиција и раста задужености земаља. Сви претходно наведени фактори значајно су допринели и погоршању положаја који нека земља заузима у очима јавности, услед недостатка средстава за финансирање бројних активности којима би се унапредио имиџ земље. Светска економска криза има утицаја не само на привредне и финансијске показатеље, већ у многоме детерминише креирање и имплементацију маркетиншких стратегија. Ипак, пад извоза, БДП-а и других показатеља не морају нужно да доведу и до негативног имиџа земље, с обзиром на то да и бројни културни, туристички и нематеријални ресурси доприносе позиционирању земље и побољшању њеног имиџа. На основу прегледа литературе и релевантних шематских приказа који осликавају понашање потрошача у условима кризе, може се закључити да су и потрошачи ти који су свакодневно изложени негативним дешавањима на различитим тржиштима, осећајући последице кризе и знатно редуцирајући свој буџет. Овакви показатељи су забрињавајућег карактера, с обзиром на то да су потрошачи категорија која често својим захтевима и потребама представља окосницу пословања и производње земље, обезбеђујући на тај начин повећан извоз и просперитет.

Нека од ограничења овог рада односила би се пре свега на то да не постоји довољно литературе која би успоставила директну везу између појмова задужености земаља и позиционирања земље на иностраном тржишту, односно побољшања националног имиџа. Недостатак оваквих показатеља отежава примену статистичких анализа, превасходно корелационе и регресионе, којима би се провериле полазне хипотезе формулисане за потребе овог рада. Ипак, на основу свега наведеног, може се закључити да су последице глобалне кризе велике по све привредне делатности већине земаља, и да је потребан велики напор многобројних финансијских институција, али и маркетиншких стручњака како би се положај земаља унапредио и потрошачима обезбедила сигурнија будућност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Fan, Y. (2005). Branding the nation: What is being branded?, *Journal of Vacation marketing,* Vol.12, No 1, 1-14c
2. Gummeson, E. (2008), *Total Relationship Marketing,* Elsevier, Amsterdam

3. Hawkins, D., Mothersbaugh, D., Best, R., (2007), Consumer behaviour, Building Marketing Strategy, McGraw-Hill, New York
4. Hermann, S. (2009), The crisis and costumer behaviour: eight qiuck solutions, *Journal of Costumer behaviour,* Vol. 8, Issue 2
5. http://www.futurebrand.com/foresight/cbi/cbi-2012
6. http://www.simonanholt.com/Research/research-the-anholt-gfk-roper-nation-brands-index-sm.aspx
7. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG
8. https://goodcountry.org/index/results
9. Kar, M (2010), *Consumer behaviour over the last 25 years,* Oxirm Research Themes, Oxford Institute of Retail Management; The Retail Digest
10. Kondawar, D., Jadhav, P., Global economic crisis and consumer behaviour, dostupno na http://www.abhinavjournal.com/images/Commerce_&_Management/Dec12/9.pdf
11. Mansoor, D., Jalal, A. (2011). The global business crisis and consumer behaviour: Kingdom of Bahrain as a case study, *International Journal of Business*
12. Маринковић, В. (2012). *Маркетиншки аспекти сатисфакције и лојалности*, Економски факултет у Крагујевцу
13. Perriman, H., Ramsaran-Fowdar, R., Baguant, P., dostupno na http://www.wbiconpro.com/06-Priya.pdf
14. Pop, D., Rosca, D. (2009). *Impact of economic and financial crisis on individual consumer behaviour,* Annals of Oradea University, Faculty of Engineering and Tehnology Management
15. Прашчевић, А. (2013). Домети економске политике у превазилажењу ефеката глобалне економске кризе на економију Србије, *Економски хоризонти*, 15 (1)
16. Reeves, M., Deimler, M:S (2009). Strategies for winning in the current and post-recession environment, *Strategy and Leadership,* Emerald group publishing Ltd., Vol 37, No. 6
17. Wells, W., Prensky, D. (1997). *Consumer Behaviour*, John Wiley and Sons, London
18. Žnideršić Kovač, R., Grubor, A., Salai, S., Marić, D. (2012). Knowledge as the power of new consumers in the global environment. Celje: International Conference MakeLearn 2012, dostupno na: http://www.issbs.si/press/ISBN/978-961-6813-10-5/papers/ML12_121.pdf

EVALUATION OF FINANCING, SUPPORT, POLICIES, TAXES, BUREAUCRACY AND PROGRAMS EFFECT ON TOTAL AND FEMALE ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

UDC: 334.772 – 055.2(497.13)

Dalibor Petković[1]
University of Niš, Pedagogical Faculty in Vranje, Partizanska 14, 17500 Vranje, Serbia
Nebojša Denić
University of Priština, Faculty of Science and mathematics, Ive Lole Ribara 29, 38220
Milos Milovančević
[3]University of Nis, Faculty of Mechanical Engineering, Aleksandra Medvedeva 14, 18000 Nis, Serbia
Ljiljana Arsić
University of Pristina, Faculty of Economics, K. Mitrovica, Serbia
Nebojša Djokić
University of Pristina, Faculty of Economics, K. Mitrovica, Serbia

Abstract: *Economic development cannot be achieved without active participation of women in all aspects of life. There is consensus among scholars that women can play key role in the entrepreneurial phenomenon. The share of women's contribution to the economic and social development depends on the promotion of gender equality and gender blind support from the institutions. Although women constitute about fifty percent of the world population, compared to men, they have less opportunity to control their lives and make decisions. Women entrepreneurs have been designated as the new engines for growth and the rising stars of the economies in developing countries to bring prosperity and welfare. The main goal of the study was to analyze the influence of financing for entrepreneurs, governmental support and policies, taxes and bureaucracyand governmental programson the total and female entrepreneurial activityforecasting. Since it is the highly nonlinear task in this study was applied soft computing approach. The method of ANFIS (adaptive neuro fuzzy inference system) was applied to the data in order to select the most influential factors for the total and female entrepreneurial activity. The results suggested that the governmental support and policieshas the highest influence on the total and female entrepreneurial activity. Dramatic growth and participation of women in entrepreneurship and the expanding body of research creates a need for both generic and specific theoretical perspectives and research approaches to better understand this phenomenon.*
Keywords*: ANFIS; forecasting; female entrepreneurial activity; business*

[1] dalibortc@gmail.com

1. INTRODUCTION

Entrepreneurship is a multilevel and complex phenomenon that gained importance in the global economy as a result of changes in employee qualifications, work contents, and psychological contracts in the employment field. Entrepreneurship contributes to economic growth in being a conveyor of new or existing knowledge spillover and creative ideas that might otherwise not be utilized and realized for the benefit of all. Linking entrepreneurship to economic growth means linking the individual level to the aggregate levels. The most significant contribution of small businesses and entrepreneurial activity is their ability to innovate. Female entrepreneurship has attracted increasing attention in recent years in light of concrete evidence of the importance of new business creation for economic growth and development. Not only does female entrepreneurship contribute to economic growth and employment creation, but it is increasingly recognized to also enhance the diversity of entrepreneurship in any economic system and to provide avenues for female expression and potential fulfillment. These benefits are rarely leveraged in a systematic way, however, given that female entrepreneurship talent and potential remain largely untapped in many contexts.

Women entrepreneurs have been designated as the new engines for growth and the rising stars of the economies in developing countries to bring prosperity and welfare. A variety of stakeholders has pointed at them as an important ‘untapped source’ of economic growth and development. The growth of the proportion of women entrepreneurs in developing countries has drawn the attention of both the academic and the development sector. However, despite this growing number of initiatives and resources made available to promote and develop women’s entrepreneurship in developing countries, women still own and manage fewer businesses than men, they earn less money with their businesses that grow slower, are more likely to fail and women tend to be more necessity entrepreneurs.

Various studies show that entrepreneurs contribute to economic development, job creation, and different aspects of wellbeing through creative destruction [1]. Results in [2] WERE indicated specific ways of constructing gender identity which result in gendered practices: how women act as entrepreneurs by ‘doing’ and ‘redoing’ gender. The degree at which entrepreneurship affects the economy depends on numerous factors, including the quality, gender composition, and type of

entrepreneurial activity. Gender equality and female entrepreneurship are key factors in economic development. In study [3] was analyzed the relationship between gender-related economic development and women entrepreneurial activity and results suggested that female entrepreneurial activity is not significantly correlated with gender equality. Women's political leadership may contribute to women's entrepreneurship by removing existing constraints on the economic behavior of women, assuming these changes are then enforced [4].The German government only recently started paying attention to the topic of female entrepreneurship as an important means to raise the overall level of entrepreneurship [5]. Methodological aspects of investigating (female) entrepreneurship by distinguishing between two measures of female entrepreneurship: the number of female entrepreneurs and the share of women in the total number of entrepreneurs was analyzed in [6] and in this light it is important that governments are aware of what they want to accomplish (i.e. do they want to stimulate the number of female entrepreneurs or the gender composition of entrepreneurship) to be able to select appropriate policy measures. The purpose of paper [7]was to offer a new gender-aware framework to provide a springboard for furthering a holistic understanding of women's entrepreneurship and for the women entrepreneur, this analysis has implications for understanding the sources of the challenges they face by providing insights on the importance of the interplay of both individual and societal factors that impact on their enterprise. In paper [8]was examined the interplay of constraints and opportunities affecting female entrepreneurship in developing countries and the findings illustrated the relevance of micro-, meso-, and macro-level factors in entrepreneurship research and the usefulness of integrating multiple lens and units of analysis to capture the complexity of the women entrepreneurship experience in any particular context. The study [9] was aimed to discuss one of the most significant economic and social developments in the world – the rise of the female entrepreneurship phenomenon. Women's acquisition of entrepreneurial capital may be restricted by demand side identity constraints as women who pursue non-traditional entrepreneurial livelihoods may stand at odds with activity-regulating social norms [10]. The women started up their businesses making use of tacit knowledge and know-how, with the small and flexible scale of the production and the family character of the business minimizing entrepreneurial risk [11]. In research [12] was aimed at seeing comparison of entrepreneurial competencies in woman entrepreneurs as a series of the major characteristics and skills owned in order to become a successful micro-, small- and medium scale entrepreneurs and the result of the research provides a description that major characteristics owned by

women entrepreneurs cover need of achievement, endurance, and market awareness. The findings in study [13] were shown that women's lower preference for becoming self-employed plays an important role in explaining their lower involvement in self-employment and that a gender effect remains that may point at gender-based obstacles to entrepreneurship. We discuss the Implications for future research on gender and work was discussed in [14].

Even though a number of models have been proposed for modeling of the total and female entrepreneurial activityanalyzing, in this investigation the main aim is to overcome high nonlinearity by applying the soft computing method. ANN can be used as alternative to analytical approach as ANN offers advantages such as no required knowledge of internal system parameters, compact solution for multi-variable problems.

In this investigation adaptive neuro-fuzzy inference system (ANFIS) [15], which is a specific type of the ANN family, was used to select the most influential factors for thetotal and female entrepreneurial activity.forecasting. ANFIS shows very good learning and forecasting capabilities, which makes it an efficient tool to deal with encountered uncertainties in any system. ANFIS, as a hybrid intelligent system that enhances the ability to automatically learn and adapt, was used by researchers in various engineering systems [16-19]. So far, there are many studies of the application of ANFIS for estimation and real-time identification of many different systems [20-26].

2. METHODOLOGY

2.1. OVERVIEW

The most popular themes in entrepreneurship research have traditionally revolvedaround micro-level factors including opportunity recognition, motivation, financing and performance. Opportunity identification is considered a mainstream fundamental issue in entrepreneurship research, given that it is an important entrepreneurial capability and a source of competitive advantage. Gender differences in opportunity identification have been linked to differences inhuman capital variables including education and work experience, with men documented to leverage significantly higher levels of prior industry or entrepreneurial experience as well as experience in managing employees than women. While men and women may indeed have unique and differentiated stocks of human capital, the evidence generally suggests that women have less human

capital to bring to self-employment which negatively impacts their opportunity identification and exploitation potential.

The gender gap in entrepreneurship has been identified and studied by a growing number of scholars. The gender gap is commonly defined as the difference between men and women in terms of numbers engaged in entrepreneurial activity, motives to start or run a business, industry choice and business performance and growth. As compared to men, there is a slight lower number of women worldwide engaged in entrepreneurial activity. To be a successful entrepreneur, one needs to understand the characteristics and capabilities of him/her, so as to be capable of doing self-reflection of potential entrepreneurial competency he/she owns. It requires determining founding team business who has characteristics and skill complementary one another.

The following inputs were used in this study:

1. Financing for entrepreneurs.
2. Governmental support and policies.
3. Taxes and bureaucracy.
4. Governmental programs.

The following outputs were used in this study:

1. Total entrepreneurial activity (%).
2. Female entrepreneurial activity.

2.2. ANFIS METHODOLOGY

Fuzzy inference system in MATLAB software is employed in the whole process of the ANFIS training and evaluation. An ANFIS network for 2 input variablesis depicted in Figure 1.

Figure 1. ANFIS structure

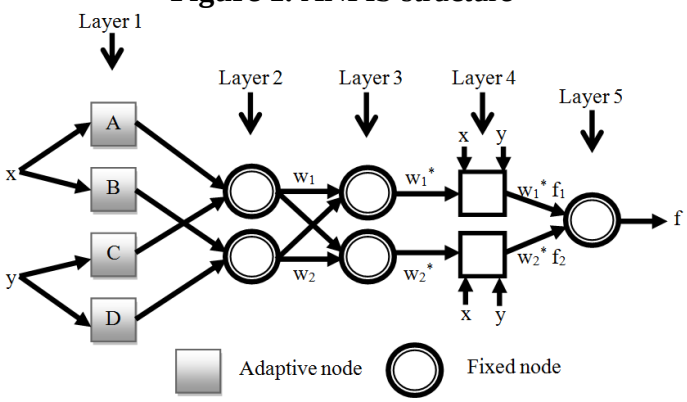

The fuzzy IF-THEN rules of Takagi and Sugeno's class and two inputs for the first-order Sugeno is employed for the purposes of this study:

$$if\ x\ is\ A\ and\ y\ is\ C\ then\ f_1 = p_1x + q_1y + r_1 \quad (1)$$

The 1stlayer is made up of input parameters MFs, and it provides the input values to the following layer. Each node here is considered an adaptive node having a node function $O = \mu_{AB}(x)$ and $O = \mu_{CD}(x)$ where $\mu_{AB}(x)$ and $\mu_{CD}(x)$ are membership functions. Bell-shaped membership functions having themaximum value (1.0) and the minimum value (0.0) areselected, such as,

$$\mu(x) = bell(x; a_i, b_i, c_i, d_i) = \frac{1}{1+\left[\left(\frac{x-c_i}{a_i}\right)^2\right]^{b_i}} \quad (2)$$

where $\{a_i, b_i, c_i, d_i\}$ is the set of parameters set.Tthe parameters of this layer are designated as premise parameters. Here,x and y are the inputs to nodes.

The membership layer is the second layer. It looks for the weights of every membership function. This layer gets the receiving signals from the preceding layer and then it acts as membership function to the representation of the fuzzy sets of each input variable, respectively. Second layer nodes are non-adaptive.The layer acts as a multiplier for the receiving signals and sends out the oucomein $w_i = \mu_{AB}(x) * \mu_{CD}(y)$ form. Every output nodeexhibits the firing strength of a rule.

The next layer, the third, is known as the rule layer. All neurons here act as the pre-condition matching the fuzzy rules i.e. each rule's activation level is calculated whereby the number of fuzzy rules is equal to the quantity of layers. Every node computes the normalized weights. The nodes in the 3rd layer are also considered non-adaptive.each of the node computes the value ofthe rule's firing strength over thesum of all rules' firing strengths in the form of $w_i^* = \frac{w_i}{w_1+w_2}$, $i = 1,2$. The outcomes are refered to as the normalized firing strengths.

The 4th layeris responsible for providing the output values as a result of the inference of rules. This layer is also known as the de fuzzi fication layer. Every 4th layer node is an adaptive node having the node function $O_i^4 = w_i^* xf = w_i^*(p_ix + q_iy + r_i)$. In this layer, the $\{p_i, q_i, r\}$ is the variable set.The variable setis designated as the consequent parameters.

The 5th and final layer is known as the output layer. It adds up all the receiving inputs from the preceding layer. Thereafter, it converts the fuzzy classification outcomes into a binary (crisp). The single node of the5th layer is considered non-adaptive. This node calculates the total output as the wholesum of all receiving signals,

$$O_i^5 = \sum_i w_i^* xf = \frac{\sum_i w_i f}{\sum_i w_i} \quad (3)$$

In the process of identification of variables in the ANFIS architectures, the hybrid learning algorithms were applied. The functional signals progress until the 4th layer whereby the hybrid learning algorithm passes. Further,the consequent variables are found by the least squares estimation. In the backward pass, the error rates circulate backwards and the premise variables are sychornized through the gradient decline order.

3. RESULTS

3.1. EVALUATING ACCURACY INDICES

Forecasting performances of proposed model were presented as root means square error (RMSE)defined as follows:

$$RMSE = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{n} (P_i - O_i)^2}{n}}, \quad (4)$$

where *Pi* and *Oi* are known as the experimental and forecast values, respectively, and *n* is the total number of test data.

3.2. ANFIS results

A comprehensive search was performed from the given inputs in order to choose the set of the ultimate optimal combination inputs which has the most impact and influence on the output parameters (total and female entrepreneurial activity). Basically, an ANFIS model is built by the functions for each combination and they are then respectively trained for single epoch. Subsequently, the achieved performance is reported. From the outset, the most impactful input in the forecastingof the outputs was identified and determined, as presented in Table 1. The input variable with the lowest training error have the most relevance in regards to the outcome. The input variables with the lowest number of error has the most relevance to the outcome. According the Table1 the input parameter

2 (governmental support and policies)has the highest influence on the total and female entrepreneurial activity forecastingsince the input 2 has the smallest RMSE.

Table 2 shows the numerical results for the two inputs combinations influence on the total and female entrepreneurial activityforecasting. Taxes and bureaucracyand governmental programsforms the optimal combination which is the most influential on the total entrepreneurial activity prediction. Furthermore the combination of Financing for entrepreneursand governmental support and policiesforms the optimal combination which is the most influential on the female entrepreneurial activityprediction. In other words one can avoid other inputs since the selected inputs have the highest influence on the outputs or the largest relevance. It is not appropriate to use more than 2 inputs in the prediction analysis because of over fitting between training and checking data.

Table 1. Single parameter influence on forecasting of the total and female entrepreneurial activity

Total entrepreneurial activity	Female entrepreneurial activity
ANFIS model 1: in1 --> trn=5.5679, chk=4.2734	ANFIS model 1: in1 --> trn=5.7342, chk=5.5734
ANFIS model 2: in2 --> trn=5.3109, chk=5.3660	ANFIS model 2: in2 --> trn=5.6971, chk=5.0669
ANFIS model 3: in3 --> trn=5.4357, chk=5.5134	ANFIS model 3: in3 --> trn=6.2202, chk=5.0344
ANFIS model 4: in4 --> trn=5.8512, chk=4.4256	ANFIS model 4: in4 --> trn=6.0412, chk=4.8722

Table 2. Two parameters influence on forecasting of the total and female entrepreneurial activity

Total entrepreneurial activity	Female entrepreneurial activity
ANFIS model 1: in1 in2 --> trn=2.7971, chk=10.1284	ANFIS model 1: in1 in2 --> trn=1.7767, chk=13.7251
ANFIS model 2: in1 in3 --> trn=3.7496, chk=22.8743	ANFIS model 2: in1 in3 --> trn=4.6177, chk=10.9965
ANFIS model 3: in1 in4 --> trn=4.1506, chk=15.7218	ANFIS model 3: in1 in4 --> trn=3.6983, chk=20.0125
ANFIS model 4: in2 in3 --> trn=3.7225, chk=8.3176	ANFIS model 4: in2 in3 --> trn=4.0245, chk=19.7679
ANFIS model 5: in2 in4 --> trn=3.6058, chk=12.0979	ANFIS model 5: in2 in4 --> trn=4.4651, chk=16.2073
ANFIS model 6: in3 in4 --> trn=2.2921, chk=28.3626	ANFIS model 6: in3 in4 --> trn=4.3058, chk=14.4615

The graph of the model for the ANFIS input-output (decision) surfaces for forecasting of the total and female entrepreneurial activityis shown in Figures 2 and 3. The figures below also shows the response of ANFIS model for the varying input parameters.

Figure 2. ANFIS forecasted relationship fortotal entrepreneurial activity

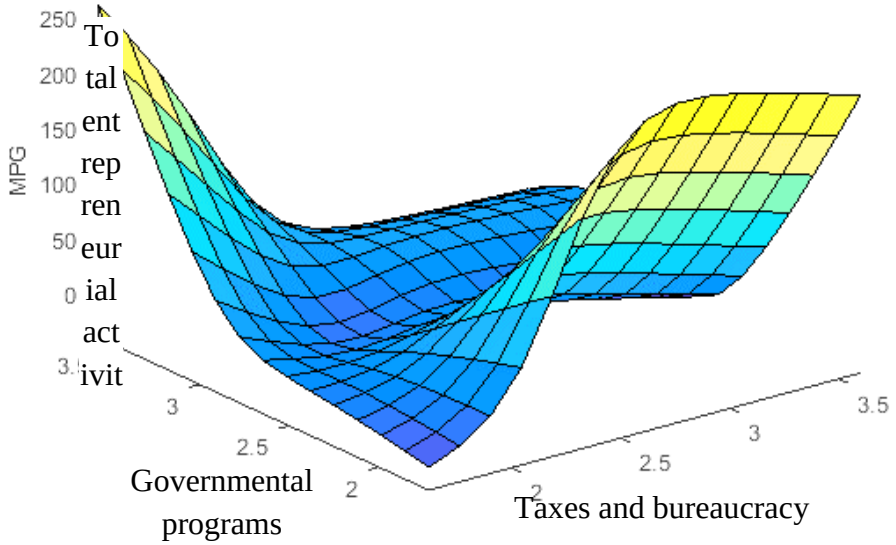

Figure 3: ANFIS forecasted relationship forfemale entrepreneurial activity

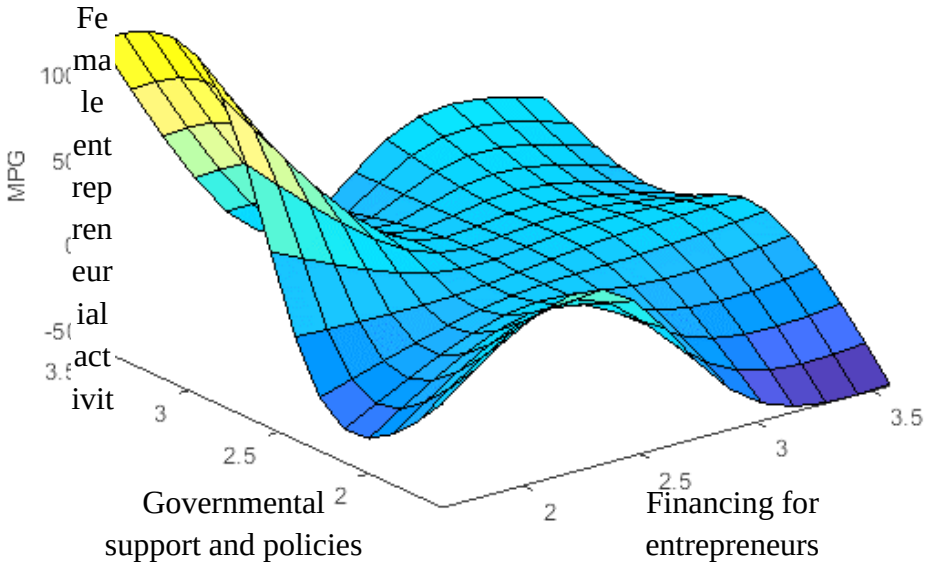

4. CONCLUSION

The increase in the role of women in economic development and their greater presence in social activities, calls for investigating various dimensions of women entrepreneurial activity in the context of development. This study contributes novel insights into factors that affect the construction of gendered identities and the enactment of gendered practices, helping to address some of the gaps in the literature regarding women business owners.

Forecasting of the future total and female entrepreneurial activityis complex due to the many indicators and factors which influence the total and female entrepreneurial activity. Therefore in this study was proposed a new approach to overcome the forecasting difficulties by removing some unnecessary input parameters.

A systematic approach was carried to select the most influential parameters for total and female entrepreneurial activityforecasting by the ANFIS methodology. The proposed ANFIS model is used to convert the complicated multiple performance characteristics into the single multi response performance index. As a results, the forecasting methodology developed in this research is useful for enhancing the multiple performances characterizing in the entrepreneurial management analyzing.

REFERENCES

1. Pieter Seuneke, Bettina B. Bock, Exploring the roles of women in the development of multifunctional entrepreneurship on family farms: an entrepreneurial learning approach, NJAS - Wageningen Journal of Life Sciences 74–75 (2015) 41–50.
2. María-Cristina Díaz García, Friederike Welter, Gender identities and practices: Interpreting women entrepreneurs' narratives, International Small Business Journal31(4) 384–404.
3. Leyla Sarfaraz1, Nezameddin Faghih1 and Armaghan Asadi Majd, The relationship between women entrepreneurship and gender equality, Journal of Global Entrepreneurship Research 2014, 2:6.
4. Sonia Goltz, Mari W. Buche, and Saurav Pathak , Political Empowerment, Rule of Law, and Women's Entry into Entrepreneurship, Journal of Small Business Management 2015 53(3), pp. 605–626.

5. Friederike Welter, The environment for female entrepreneurship in Germany, Journal of Small Business and Enterprise Development Volume 11 · Number 2 · 2004 · pp. 212–221.
6. INGRID VERHEUL yz, ANDRE´ VAN STEL yzand ROY THURIK, Explaining female and male entrepreneurship at the country level, ENTREPRENEURSHIP & REGIONAL DEVELOPMENT, 18, MARCH (2006), 151–183.
7. Candida G. Brush, Anne de Bruin, Friederike Welter , A gender-aware framework for women's entrepreneurship, International Journal of Gender and Entrepreneurship Vol. 1 No. 1, 2009 pp. 8-24.
8. Dima Jamali, Constraints and opportunities facing women entrepreneurs in developing countries, Gender in Management: An International Journal Vol. 24 No. 4, 2009 pp. 232-251.
9. Jacques Ascher, Female Entrepreneurship – An Appropriate Response to Gender Discrimination, Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation (JEMI), Volume 8, Issue 4, 2012: 97-114.
10. Diana Fletschner, Michael R. Carter, Constructing and reconstructing gender: Reference group effects and women's demand for entrepreneurial capital, The Journal of Socio-Economics 37 (2008) 672–693.
11. Theodosia Anthopoulou, Rural women in local agro food production: Between entrepreneurial initiatives and family strategies. A case study in Greece, Journal of Rural Studies 26 (2010) 394e403.
12. Verni Y. Ismail, The Comparison of Entrepreneurial Competency in Woman Micro-, Small-, and Medium-scale Entrepreneurs, Procedia - Social and Behavioral Sciences 115 (2014) 175 – 187.
13. Ingrid Verheul, Roy Thurik, Isabel Grilo, Peter van der Zwan, Explaining preferences and actual involvement in self-employment: Gender and the entrepreneurial personality, Journal of Economic Psychology 33 (2012) 325–341.
14. Justine E. Tinkler, Kjersten Bunker Whittington, Manwai C. Ku, Andrea Rees Davies, Gender and venture capital decision-making: The effects of technical background and social capital on entrepreneurial evaluations, Social Science Research 51 (2015) 1–16.
15. Jang, J.-S.R, ANFIS: Adaptive-Network-based Fuzzy Inference Systems, IEEE Trans. On Systems, Man, and Cybernetics (1993), Vol.23, 665-685.

16. Ghandoor A.Al, Samhouri M, Electricity Consumption in the Industrial Sector of Jordan: Application of Multivariate Linear Regression and Adaptive Neuro-Fuzzy Techniques,Jordan Journal of Mechanical and Industrial Engineering (2009), 3:1, 69-76.
17. Singh R, Kianthola A, Singh T.N, Estimation of elastic constant of rocks using an ANFIS approach, Applied Soft Computing (2012), 12, 40-45.
18. Petković, D., Issa, M., Pavlović, N.D., Pavlović, N.T., Zentner, L., Adaptive neuro-fuzzy estimation of conductive silicone rubber mechanical properties, Expert Systems with Applications, ISSN 0957-4174, 39 (2012), 9477-9482.
19. Petković D, Ćojbašić Ž (2012) Adaptive neuro-fuzzy estimation of automatic nervous system parameters effect on heart rate variability, Neural Computing & Application,*21(8):2065-2070*(*2012*)
20. Kurnaz S, Cetin O, Kaynak O, Adaptive neuro-fuzzy inference system based autonomous flight control of unmanned air vehicles, Expert Systems with Applications (2010), 37, 1229-1234.
21. Petković, D., Issa, M., Pavlović, N.D., Zentner, L., Ćojbašić, Ž., Adaptive neuro fuzzy controller for adaptive compliant robotic gripper, Expert Systems with Applications, ISSN 0957-4174, 39, (2012), 13295-13304.
22. Tian L, Collins C, Adaptive neuro-fuzzy control of a flexible manipulator, Mechatronics (2005), 15, 1305-1320.
23. Ekici BB, Aksoy UT. Prediction of building energy needs in early stage of design by using ANFIS. Expert Systems with Applications 2011; 38-5352.
24. Khajeh A, Modarress H, Rezaee B. Application of adaptive neuro-fuzzy inference system for solubility prediction of carbon dioxide in polymers. Expert Systems with Applications 2009; 36:5728.
25. Inal M. Determination of dielectric properties of insulator materials by means of ANFIS: A comparative study. Expert Systems with Applications 2008; 195:34.
26. Lo SP, Lin YY. The prediction of wafer surface non-uniformity using FEM and ANFIS in the chemical mechanical polishing process. Journal of Materials Processing Technology 2005; 168:250.

УЛОГА МОДЕРНЕ КОМПАНИЈЕ У ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ

THE ROLE OF A MODERN COMPANY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT

UDC: 316.7 (497.6). 316.334.5

Сања Шкорић[1]
Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду
Данијела Раденковић[2]
Београдска пословна школа - Висока школа струковних студија
у Београду
Јована Булатовић[3]
Висока здравствена школа струковних студија у Београду

Сажетак: *Савремено друштво је већ неколико деценија, суочено са проблемима који се тичу заштите животне средине, те се све чешће одржавају глобални састанци најмоћнијих држава на којима се утврђују стратегије превазилажења насталих проблема. Сведоци смо учесталијих еколошких катастрофа широм света, за које читаво друштво дели своју одговорност. Наведена одговорност не може бити једнака за сваког човека појединачно, већ је највећа на државама и великим командијама. У светлу напред реченог, на националним и наднационалним нивоима се доносе стратегије одрживог развоја који подразумева циљно оријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухваqтан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота и који на адекватан начин задовољава друштвено-економске потребе и интересе грађана, уз истовремено смањивање утицаја који штете животној средини и природним ресурсима. Међутим, стратегија остаје на нивоу изјаве којом се преузима општа одговорност државе, али се не утврђују конкретне последице по заједницу и појединце, уколико се темељи стратегије не поштују. Дакле, држава својим законским прописима утврђује која конкретна понашања су у супротности са моделом одрживог развоја. Поред санкција за непоштовање, држава има и механизме подстицања увођења алтернативних, тзв. чистих технологија производње код, пре свега великих компанија, које су уједно и највећи, потенцијални загађивачи животне средине. Иако се може закључити да се на глобалном нивоу брига за животну средину акцентује као приоритет, и даље се догађају еколошке катастрофе као последица употребе застарелих процеса производње или умишљајно кршење прописа о заштити животне средине. Међутим, велике компаније и саме могу имати бенефит ако се понашају у складу са концептом друштвено одговорног понашања.*

Кључне речи: *Одрживи развој, друштвено одговорно понашање компанија, заштита животне средине*

[1]sanja@pravni-fakultet.info
[2]danijela.radenkovic@pr.ac.rs
[3]carica@ptt.rs

Apstract: *Modern society, for several decades, has been faced with environmental problems, and global meetings of the most powerful countries have been held to determine strategies to overcome the problems that have arisen. We are witnessing more frequent ecological catastrophes around the world, for which the whole society shares its responsibility. The stated responsibility cannot be the same for each individual, and the largest is lying on the countries and large communes. In the light of the foregoing, sustainable and sustainable development strategies are adopted at national and supranational levels, which includes a targeted, long-term, continuous, comprehensive and synergetic process that affects all aspects of life and which adequately meets the socio-economic needs and interests of citizens, reducing impacts that damage the environment and natural resources. However, the strategy stays at the level of the declaration that assumes the general responsibility of the state, but does not determine concrete consequences for the community and individuals, if the basis of the strategy is not respected. Therefore, the state determines by its legal regulations what concrete behavior is in contradiction with the model of sustainable development. In addition to sanctions for non-compliance, the state has mechanisms to encourage the introduction of alternative, clean production technology codes, primarily large companies, which are also the largest potential polluters of the environment. Although it can be concluded that at the global level environmental concerns are accentuated as a priority, ecological disasters continue to occur as a result of the use of outdated production processes or intriguing violations of environmental protection regulations. However, large companies themselves can benefit if they act in accordance with the concept of socially responsible behavior.*

Key words: *Sustainable development, socially responsible behavior of companies, environmental protection*

УВОД

Екологији је очигледно суђено да постане најпопуларнија наука у 21.веку. Последњих година се може приметити нова еколошка етика, која треба да се темељи на активном односу човека који своју околину гради и обнавља. Светска комисија Уједињених нација за животну средину и развој, одрживи развој дефинише на следећи начин "задовољавање потреба садашње генерације тако да се не угрози могучност будућих генерација да задовоље своје потребе"(Топић ет ал., 2017).

Посматрајући концепт читавог правног система у Републици Србији, стиче се утисак да су сви правни прописи оријентисани и конципирани тако да заштиту животне средине величају као приоритет сваког понашања појединца, групе или заједнице. Међутим, како је онда могуће да смо сведоци кршења прописа од стране компанија које као такве некажњено пролазе користећи застареле начине производње или чак умишљајно загађујући животну средину? Као опште познат и медијски пропраћен пример,

може се навести загађивање Дунава у Новом Саду, у близини највећег градског купалишта, где је, у два наврата испуштене црвена вода. Јавност је убрзо обавештена да је у Дунав испуштена крв животињског порекла из неке од кланица (где грађани могу само нагађати из које), извршено је испитивање воде и утврђено је да степен загађености није велик. Додуше, епилог ове приче, још од 2015. године и даље није познат, али јавност о томе више не расправља нити се дају било каква званична саопштења. Иако као појединци, грађани могу имати појединачну свест о важности заштите животне средине, не сматра се да могу допринети у већем степену њеној заштити, уколико нису организовани у удружења. Ако се, са друге стране, посматра пословање компанија, чија успешност зависи од, правних прописа државе, пословних партнера, али и појединаца као потрошача, итекако је интерес компанија да се друштвено одговорно понашају и у складу са опште прихваћеним концептом одрживог развоја. Само синергија супротстављених интереса, може дугорочно донети бенефите свим странама у питању.

ПОЈАМ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА – КОМПАНИЈЕ И КОНЦЕПТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Привредно друштво, као облик удруживања лица и капитала зарад обављања неке од привредних делатности, јесте творевина новије историје, а последица развоја и јачања тржишне привреде. Дакле, појам привредног права је еволуирао око двеста година и теоријски, а и позитивноправно је уобичен тако да уједно садржи основне карактеристике или најважније елементе привредног друштва. Привредно друштво би се могло дефинисати као удружење више лица (правних или физичких), који уносе своје улоге и удружују свој рад, образујући тако основни капитал друштва, да би под заједничким (персоналним или реалним) пословним именом, обављали одређену привредну делатност ради стицања добити – профита, коју између себе деле према уговору о оснивању, односно статуту друштва (Миленовић, 1997). Иако се у први мах може учинити да је дефиниција преширока и донекле незграпна, мора јој се дати за право да обухвата готово све елементе које једно привредно друштво треба да има. Наравно, да ниједна дефиниција не може да важи као универзални постулат и да мора, из разлога „давања живота“ правним нормама, трпети у пракси одређене изузетке, тако је случај и овде. Вероватно се из ових разлога, законодавац у новом Закону о привредним друштвима Републике Србије одлучио на одређивање појма привредног друштва које је

врло неодређено и кратко, односно - Привредно друштво је правно лице које обавља делатност у циљу стицања добити. Дакле, овакво одређење појма привредног друштва је донекле другачије од оног које је било у раније важећем Закону од 2004. године где се привредно друштво дефинисало на следећи начин: Привредно друштво је правно лице које оснивају оснивачким актом правна и/или физичка лица ради обављања делатности у циљу стицања добити. На први поглед је јасно уочљиво да дефиниција у новом закону потпуно изоставља део који се тиче тога ко може основати привредно друштво, већ је акценат дат на томе да, након оснивања привредно друштво постаје самостално правно лице, без обзира да ли су га основала физичка или правна лица (Шкорић, 2016).

Данас је свуда у свету компанија (уз врло мале изузетке) признато својство правног лица, што би другим речима значило да је компанија самостална у вршењу своје делатности, по правилу регистроване и да може самостално иступати на тржишту у своје име и за свој рачун. Моменат у коме компанија постаје самостална и када почиње водити тзв. „засебан“ живот различит од својих власника као физичких лица, у већини правних система јесте њена регистрација у прописани регистар. Међутим, није одувек било тако, те и сада у теорији постоје схватања која потпуно негирају правни субјективитет компанија. Иако су њихове тврдње превазиђене из разлога потребе и захтева које је савремено пословање поставило пред светску привреду, и даље се могу пронаћи аргументи који потпуну самосталност компанија изједначавају са целисходношћу и разлозима политике, те да је та самосталност конструисана законом (Јовановић, 1990). Светски трендови стоје на становишту да су компаније потпуно одвојене од свог персоналног супстрата, те да имају своје сопствене интересе који могу бити не само потпуно различити, већ и супротстављени интересима својих власника (Guinnane et al., 2007). Уколико се на овај начин посматра једна компанија, онда би она представљала самостално правно лице, одвојено од својих власника, које се оснива са сврхом обављања одређене делатности и са циљем стицања добити (Булатовић ет ал, 2016). У право то стицање добити опредељује савремену компанију ка што већем смањивању трошкова, дакле уз минимална улагања, максимални профит и максимална добит.

Ако опште прихваћени концепт одрживог развоја применимо на пословање компанија, негде би се могло закључити да додатна улагања у трансформацију пословања и њено усклађивање са датим

концептом, компанију неминовно излаже трошковима. Онда се појављује питање – На који начин „натерати“ компаније да се одричу дела своје добити и дела профита, да би се прилагодиле концепту одрживог развоја?

Да би се дао адекватан и комплетан одговор претходном питању, мора се прецизно одредити концепт одрживог развоја и шта он представља да читаво друштво, а са аспекта менаџмента и акционара компанија – шта то може конкретно значити за компаније.

У том смислу, одрживи развој се може дефинисати на много начина, али је најчешће цитирана дефиниција из извештаја Комисије УН за екологију и развој „Наша заједничка будућност“ из 1987. г., такође познатог и као „Bruntland извештај“ (по председници ове комисије Bruntland Gro Harlem), према којој: „**одрживи развој је развој који задовољава потребе садашње генрације, не угрожавајући притом могућности да и будуће генерације задовоље своје потребе**“ (Сакс, 2014) усвајањем Националне стратегије одрживог развоја 2008. године, Република Србија је прихватила да одрживи развој постане њено трајно развојно опредељење, с тим да се у стратегији наводи много екстензивнија дефиниција по којој, у нешто сублимиранијој верзији, одрживи развој представља дугорочни концепт који подразумева стални економски раст који уз економску ефикасност, технолошки напредак, више чистих технологија, иновативности целог друштва и друштвено одговорног пословања, обезбеђује смањење сиромаштва, дугорочно боље коришћење ресурса, унапређивање здравствених услова и квалитета живота и смањење загађења (на ниво који могу да издрже чиниоци животне средине, спречавање нових загађења) и очување биодиверзитета (Капор, 2015). Јасно је да је одрживи развој комплексан и мултидимензионалан процес који има три основне димензије: економску, социјалну и еколошку. Самим тим, овај рад се неће и не може бавити самим одрживим развојем ни његовим институционалним аспектима, већ ће се фокус бити на улози коју велике компаније имају у том читавом концепту, а преко једне од димензија одрживог развоја – друштвено одговорног понашања.

ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОНАШАЊЕ КОМПАНИЈА И ЊИХОВ ПОСЛОВНИ УГЛЕД

Увек се полази од тога да велике компаније представљају само машине за стицање профита које су спремне на све, само да што

лакше и што брже дођу до истог. То може бити делимично истинито за компаније које се оснивају на кратак рок и са намером шпекулисања, а никако за озбиљне компаније које се баве дугорочном делатношћу. Сама вредност компаније се, поред материјалних добара које она поседује, одређује и преко њеног пословног имиџа који дата компанија има у пословном свету, тзв. goodwill. Иако се goodwill у литератури поистовећује са пословним имиџом компаније, то није сасвим тачно. Наиме, goodwill се одређује као нематеријално добро компаније које зависи и које се процењује преко пословног угледа компаније и њеног пословања на тржишту. Негде се овој дефиницији додаје, као битан фактор на основу кога се утврђује goodwill компаније, и повезаност компаније са крајњим потрошачем. Дакле, на основу пословног угледа или имиџа се може изразити goodwill једне компаније, што значи да је он више резултат и начин изражавања пословног угледа, а не сам пословни углед. Како је и сам пословни углед или имиџ нематеријално добро које се не може опипати или осетити, исто као и goodwill, постоје потешкоће у материјалном изражавању и израчунавању и једног и другог. Када goodwill добије своју негативну форму, он се онда назива badwill. Badwill је нешто што може проузроковати и смањење вредности једне компаније када његови акционари, инвеститори и пословни партнери открију да је компанија учинила нешто што није у сагласности са добрим пословним обичајима нити са устаљеном пословном праксом. Некада то не мора бити велики прекршај. У савременим условима је довољна и ситница која ће се интернет мрежом и на сл. начин проширити на глобалном нивоу. Пословни углед, па самим тим и goodwill је неправедно, могло би се рећи запостављена категорија код проучавања компанија у домаћој теорији, па самим тим и пракси. Такође, пословни углед се посматра искључиво са материјалне стране, тј. материјалне вредности компаније, док је он истовремено нематеријално добро које мора бити, прво стечено, кроз различите моделе прихватљивог понашања компанија, па тек онда се може изражавати финансијски. У савременим условима пословни углед компаније се повезује са друштвено одговорним понашањем компанија, као једним фактором који утиче на његову изградњу и вредност или енг. *Corporate Social Responibility.*

ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОНАШАЊЕ КОМПАНИЈА

Друштвено одговорно понашање, односно пословање компанија је један од новијих институт менаџмента, и данас се повезује са

одрживим развојем читавог друштва, а посебно економије као једног од три стуба одрживог развоја, у којој је садржан развој привреде. Уколико се кретање капитала и новца представи као циклични круг који почиње и завршава се у привреди (почетак акумулације капитала, његово кретање кроз приватни и јавни сектор, те државном интервенцијом, прерасподела дохотка на одређене категорија људи и најзад, поновно враћање капитала и новца у привреду путем куповине роба и коришћења услуга од стране потрошача и државе), онда нема дилеме да је привреда централна и базична основа постојања модерног друштва.

Иако је друштвена одговорност компанија новији концепт, он се развијао постепено, па и вековима уназад, али више као предмет дебата филозофа и политичара, а не привредника. Тако је Конфучије још у VI веку пре Христа наглашавао да „мудар човек разуме правичност, а мали човек разуме добит“, а Теодор Рузвелт (1901. године) да „компаније морају препознати своју одговорност не само према акционарима већ и према широј друштвеној заједници“ (Мумовић ет ал., 2011). У теорији се идеје о друштвено одговорном понашању први пут срећу 1899. године у раду „Јеванђеље богатства“, *Andrew-a Carnegie*, који је први говорио о потреби компанија да помажу и унапређују друштво и окружење у коме функционишу, али у то време принципи „доброчинства и старатељства“, за које се он залагао, нису били прихваћени (Ивановић – Ђукић, 2011).

Тек у другој половини XX века, друштвено одговорно понашање компанија је почело да се развија, али и да се неки његови елементи инкорпорирају у правне прописе националног и међународног карактера. И Европска унија је својим комунитарним правом покушала да изведе дефиницију друштвене одговорности компанија, мада ни једна досадашња дефиниција није општеприхваћена. Тако, комунитарно право дефинише друштвену одговорност као концепт којим компаније интегришу интересе друштвене заједнице и природне средине у своје пословање и њихово дејство преме интересним групама је на добровољној основи (Арсић, 2011).

Постоје аутори који сматрају да је друштвено одговорна компанија она која је правно одговорна, односно она која поштује легитиман национални правни поредак, док други друштвену одговорност одређују као првенствено морални захтев које друштво поставља

пред компанију као корелат два захтева са којима су оне већ суочене: економски (профит) и правним (Мумовић ет ал., 2011).

Оно што би се из претходних дефиниција могло извести као заједничко друштвено одговорном понашању компанија јесте да оно обухвата одговорност према интересима различитих интересних група, не само власника и акционара; да обухвата одговорност према заштити животне средине, и најзад да оно представља добровољно понашање компанија. Овом последњем се може приговорити када би се друштвена одговорност одредила као правна одговорност, јер уколико је нешто правном нормом прописано као обавезно понашање, са санкцијама за непоштовање дате норме, онда друштвена одговорност више није добровољни концепт. Добровољност би важила само за неке њене аспекте, али не и за све које обухвата.

У начелу, схватање друштвено одговорног понашања условљено је припадношћу гране у којој компанија послује и не важи као универзално правило за све компаније. Тако, на пример, за прехрамбену индустрију наглашава се безбедност хране по здравље људи, за компаније из области нафтне или хемијске индустрије, друштвено одговорно понашање се односи, пре свега, на очување природне средине, у трговини се наглашава етичност. Међутим, оно што се као заједничко појављује код свих компанија, без обзира на делатност јесте јавно пословање, тј. јавност у раду. Претходно је и разумљиво, јер једино тако шира јавност може доћи до сазнања да ли се одређена компанија друштвено одговорно понаша.

Концепт друштвене одговорности укључује следеће аспекте:

1) економске активности (иновативност, квалитет, заштита права индустријске својине и др.);
2) заштиту животне средине (токсичне емисије у ваздух и воду, превенција загађења, утицај активности компаније на околину и др.)
3) поштовање права запослених и људских права (заштита здравља, заштита запослених, односи са локалном влашћу, социјални дијалог, контрола и референтност добављача и сл.) и
4) етичност у пословању (поштовање добрих пословних обичаја, уздржавање од дела нелојалне конкуренције, корупција, прање новца и др.) (Мумовић ет ал., 2011)

Компанија, преко свих тих аспеката друштвено одговорног пословања и понашања гради свој пословни углед који се изражава вредношћу компанијског goodwill-а. Међутим, остаје питање да ли ће компанија заиста практично и користити све аспекте друштвено одговорног понашања или само неке од њих, оне који су правно обавезни, а не и оне које добровољно користи компанија? Уколико се понови да је друштвено одговорно пословање у принципу добровољни концепт, онда се морају узети у обзир и додатни фактори који утичу на друштвено одговорно понашање компаније. Прво, оно зависи од организационог облика и привредне моћи саме компаније. Полазећи од тога да је њен циљ стицање профита, онда друштвено одговорно понашање долази у други план. Зато су се око таквог схватања често у теорији водиле полемике. Тако су неки страни аутори принцип да компаније постоје искључиво зарад стицања профита, нпр. *Friedman* називали „наивним посматрањем модерне компаније“. По њему, основну сврху стицања профита имају мање компаније и приватни бизниси, док веће компаније у форми отворених акционарских друштава имају, осим стицања профита и ширу друштвену сврху, па између осталог и обавезу друштвено одговорног понашања (Schrader E., 2010).

Друго, друштвено одговорно понашање зависи од националног законодавства и карактера правних норми које регулишу поједине области везане за такво понашање компанија, као и односа саме државе и евентуално пружање извесне подршке, у виду субвенција, компанијама које се друштвено одговорно понашају. Ту се поново враћамо на раније поменуту дилему заинтересованости саме државе да устроји свој правни систем на начин на који ће се на најбољи могући начин постићи позитивни резултати по ширу друштвену заједницу. Такође, поново се враћамо на Шведски модел, који се у пракси показао као идеалан у реализацији више постављених позитивних циљева, уз учешће различитих субјеката са супротстављеним интересима (држава – компаније – шира друштвена заједница – појединци).

Треће, повезано са претходним, зависи од саме компаније, односно њене воље да донесе одређена општа акта, која нису законски обавезна, а која се тичу неких аспеката друштвено одговорног понашања, нпр. Кодекс професионалне етике, те финансирање различитих пројеката који доприносе развоју локалне заједнице. Пример последњем наведеном јесте компанија НИС ГАСПРОМ ад.

која сваке године суфинансира, заједно са АП Војводином, пројекте који доприносе развоју локалне заједнице из различитих области.

Дакле, модерно пословање компанија, посебно оних моћнијих, захтева њихово активно понашање, не само када је реч о задовољавању њихових интереса, већ и када је реч о интересима локалне заједнице, па и ширег концепта одрживог развоја. Такође, јавно мњење има све већа очекивања о јавној доступности информација које се тичу пословања компанија, а које су директно повезане са њиховим друштвено одговорним понашањем и компаније које имају низак ниво транспарентности у пословању се такође налазе на тзв. Црним листама компанија које су доступне јавности, а да је могуће да су коректно пословале.

УЛОГА САВРЕМЕНЕ ДРЖАВЕ КОД ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ КОНЦЕПТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА У КОМПАНИЈАМА

У свим економским и привредним системима, држава је била више или мање присутна у готово свим сферама живота. Некада се та присутност огледала у контролној функцији, али често је држава активно учествовала у економији, привреди и друштву. У теорији је било различитих тумачења улоге државе који су ишли од потпуног неповерења стручне јавности у могућност и способност државе, али уз констатацију да би држава требала да обезбеди унутрашњу стабилност правног поретка и спољну безбедност (Лабус, 2007). Оваква схватања су карактеристична за период либералног капитализма, тзв. златно доба капитализма XIX век. Дакле, за период у ком се још нису почели јављати проблеми глобалне загађености животне средине и забрињавајућих климатских промена. Такође, то је период у којем тек почиње процес индустрализације, а самим тим и процес концентрације и централизације капитала.

Савремена држава, након скоро два века, пред собом има постављено неколико циљева које треба да постигне својом интервенцијом и активним учешћем у привредном и друштвеном животу својих грађана. Ти циљеви су следећи: одржив економски раст, пуна запосленост, стабилност цена, правична расподела дохотка и заштита животне средине и природних ресурса (Попов, Станковић, 1998). Овакви циљеви су постављени још 30-тих година прошлог века, с тим да се данас може приговорити редоследу постављања циљева. Наиме, заштита животне средине и природних ресурса би се, без двоумљења могла ставити на прво место, као

најважнији циљ, од којег зависи остваривање свих других. Без здраве животне средине, сви остали циљеви државне интервенције могу постати беспредметни, јер тада се неће имати шта купити стеченим дохотком, где се запослити, па и где живети, ако својом бахатошћу загадимо место где живимо и угрозимо природу која нас окружује. Али, на који начин држава може остварити циљ, као што је заштита животне средине и природних ресурса? Као прво, она утврђује стратегију према којој ће уредити свој правни систем тако да може регулисати привредну активност појединаца и компанија, а затим доноси и правне прописе у складу са постављеном стратегијом. Међутим, постоји и још један начин на који држава активно учествује у остваривању својих циљева, па и циља заштите животне средине. А то је додела субвенција и различитих подстицаја појединцима и компанијама које се понашају у складу са савременим захтевима очувања животне средине, односно за оне компаније које су се определиле за друштвено одговорно понашање. Најбољи пример промовисања друштвено одговорног пословања у Европи су Скандинавске земље, посебно Шведска у којој се велика пажња поклања квалитету живота људи, образовању, екологији, заштити људских права, недискриминацији, органској производњи, унапређењу друштвене заједнице и сл. Шведски модел одрживог развоја подразумева изузетно велику укљученост државе кроз покретање и финансирање различитих пројеката, применом оштрих законских прописа и веома наглашеног промовисања свих аспеката друштвено одговорног пословања. На пример, Шведска влада је, да би утицала на смањење климатским промена, уложила 5 милијарди евра у различите пројекте и мере које подразумевају сарадњу државе, привреде и друштва. Огромна средства се издвајају за заштиту Балтичког мора које је врло загађено, затим у рационално трошење енергије и сл. Држава је покренула пројекте за замену уређаја које користе необновљиве изворе енергије, уређајима који користе биолошка горива, тако да не загађују животну средину. У овај пројекат се укључио већи број компанија, захваљујући чему је, у периоду од 1990-2006. године, емисија штетних гасова у земљи смањена за просечно 9%, док се друштвени бруто производ, у исто време, повећао за 44% (Ивановић – Ђукић, 2011). Дакле, Шведски модел је успео да помири, наизглед непомирљиве интересе државе, компанија, друштва и појединаца, а да притом сви имају корист од тога. Такође, такве резултате је држава постигла комбинујући регулисање понашања са оштрим и строгим законским прописима, уз истовремено подстицање друштвено одговорног понашањ субвенционишући оне компаније које су спремне да се тако

понашају. Оштри законски прописи подразумевају да држава има и организован механизам принудног спровођења правних правила, тј. да има добро регулисан систем по коме ће принудити компанију или појединца да се понаша у складу са постављеним законским правилима. Увек је боље да та правила превентивно делују да оне којима су упућена и да се они сами определе за поштовање истих, него да држава мора репресивно деловати, кроз кажњавање оних који су та правила већ прекршили. Овде се онда поставља још једно питање. С обзиром да државу чини скуп појединаца који у датом момента имају у својим рукама власт добијену на демократским изборима, може се поставити питање заинтересованости оних који чине државу, да одређена питања реше на такав начин. Другим речима, да ли је држава способна, будући да је и сама несавршена, да уреди односе онако како би налагала савест модерног човека, који мора бити свестан свих еколошких проблема који га окружују? У том смислу, постоје и интернационална правила којих се национална законодавства морају придржавати, али ни она се нису показала довољним да се већ настали еколошки проблеми реше.

Одрживи развој је процес промена унутар кога су експлоатација ресурса, усмеравање инвестиција, оријентација технолошког развоја и институционалне промене у хармонији и омогућавају коришћење садашњих и будућих потенцијала, како би се задовољиле људске потребе (Унковић, Кордић, 2012). Једна од карактеристика одрживог развоја је и веће укључивање јавности у процесе доношења одлука о проблемима животне средине. За квалитетно укључивање јавности није довољна само декларативна опредељеност власти, већ и посебни подстицаји, пре свега правовремено информисање и едукација, како би јавност могла објективно да утиче на исход за који је заинтересована. Појам одрживи развој се дефинише као интегрални економски, технолошки, социјални и културни развој, усклађен са потребама заштите и унапређења животне средине, који омогућава садашњим и будућим генерацијама задовољење њихових потреба и побољшање квалитета живота (Милановић ел. ал., 2015).

ЗАКЉУЧАК

Без обзира што поједине области живота савременог човека, на први поглед, могу изгледати потпуно одвојено, чак и супротстављено, никако се не могу посматрати изоловано. Типичан пример тога јесте заштита животне средине, која се не може одвојити ни од једног аспекта живота и живљења уопште. Животна средина је основа

опстанка човечанства и одговорност за њено очување је на свима, без обзира колико и практично могу допринети смањењу загађења и њеном очувању. Наравно, степен одговорности се не може поделити подједнако, те је она највећа на државном апарату и великим компанијама. Решења нису недостижна и немогућа, јер је свест о важности здраве животне средине, све већа, а позитивна искуства других држава могу веома лако да се примене и у правном и друштвеном систему Србије. Такође, доказано је да се истовремено могу постићи бенефити за све заинтересоване стране, тј. државу и њене интересе, компанију и њено стицање профита и ширу друштвену заједницу и њено право на здраву животну средину. Улога једне модерне и успешне компаније у концепту одрживог развоја је вишеструка и иде прво од самог препознавања концепта и његове имплементације у пословање кроз друштвено одговорно понашање описаног у раду, па даље до едукације шире друштвене заједнице и пословних партнера, постављањем позитивних примера о томе да је концепт одрживог развоја нужан, али и да он никако не може представљати трошак и губитак профита компаније, већ, напротив, дугорочно улагање у будућност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсић, З. (2011). Друштвена одговорност корпорација, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* бр. 2, стр. 39-57.
2. Bulatović, I., Škorić, S., Jovanović, V. (2016). Branding a business name, *Economics of Agriculture*, br. 4, str. 1323-1332
3. Guinnane, T., Harris, R., Lamoreaux R., Naomi and Rosenthal, Jean-Laurent N. R. (2007). Putting the Corporation in its Place; *Oxford University Press on behalf of the Business History Conference*. Advance Access publication July 19, str. 678-729.
4. Ивановић Ђукић, М. (2011). Промовисање друштвено одговорног пословања предузећа у Србији, *Социологија* бр. 1, стр.23-38.
5. Јовановић, В. (1990). Предузећа и друштва према Закону о предузећима; Београд.
6. Капор, П. (2015). Добро управљање јавним финансијама као фактор одрживог развоја, *Мегатренд ревија*, Вол. 12, Но 3, стр. 105-126
7. Лабус, М. (2007). Основи економије. Београд.
8. Милановић, Ј., Ковачевић, М. (2015). Анализа информисаности становништва о заштитит животне средине у

локалној заједници. *Трендови у пословању*, Година ИИИ, бр. 5, Свеска 1, стр. 57-62
9. Миленовић, Д. (1997). Субјекти привредног права. Ниш.
10. Мумовић, С., Павловић, В. (2011). Утицај концепта друштвено одговорног понашања на рентабилност компанија (Студија случаја групација Аqуафил Италија, *Индустрија* бр. 1, стр. 21-30.
11. Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије, преузето са http://www.merz.gov.rs/sites/default/files/Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije.pdf – приступљено 07.04.2017. године.
12. Попов, Ђ., Станковић, Ф. (1998). Основи економије. Нови Сад.
13. Сакс, Ц (2014). Доба одрживог развоја, Јп Службени гласник – Центар за међународну сарадњу и одрживи развој (ЦИРСД), Београд.
14. Schrader E., David: *The Corporation and Profits;* Journal of Business Ethics, Vol. 6, No. 8 (Nov., 1987), pp. 589-601 Published by: Springer Stable URL: http://www.jstor.org/stable/25071706 - pristupljeno 20.09.2017. godine, str. 594.
15. Топић М., Р , Божовић Р., М.,, Топић Р., Г (2017). Сушење и сушаре са аспекта обновљивих извора енергије и одрживог развоја, *ТЕХНИКА–МАШИНСТВО 66,* стр. 61-67.
16. Унковић, М., Кордић, Н. (2012) Одрживи развој и екологија, *10. Међународни научни скуп Синергија*стр. 11- 23.
17. Шкорић, С. (2016). Утицај пословног имена привредног друштва на његово пословање. Докторска дисертација, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду.
18. Закон о привредним друштвима „Службени гласник РС“ бр. 125/2004.
19. Закон о привредним друштвима „Службени глаасник РС“ бр. 36/2011 и 99/2011, 83/2014-др.закон и 5/2015.
20. http://www.agr.unizg.hr/cro/o_nama/upis/doc/afz_ms_rjecnik_pojmova_definicije.pdf - pristupljeno 07.04.2017. godine, str. 2.
21. http://www.e-conomic.co.uk/accountingsystem/glossary/goodwill - pristupljeno 04.04.2017. godine
22. http://www.divineceroline.com/life-etc/carrer-money/business-black-list-which-companies/break/rules - pristupljeno 04.04.2017. godine. Crna lista kompanija za 2010. godinu preuzeta sa http://www.hrotoday.com/files/CRBlackList.pdf - pristupljeno 20.09.2017. godine.

СТАВОВИ МЛАДИХ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ О ПОКРЕТАЊУ СОПСТВЕНОГ БИЗНИСА

THE ATTITUDES OF YOUNG PEOPLE IN THE REPUBLIC OF SERBIA TOWARDS STARTING UP THEIR OWN BUSINESS

UDC: 005.961

Срђан Богетић[1]
Београдска пословна школа-Висока школа струковних студија
Дејан Ђорђевић[2]
Универзитет у Новом Саду, Технички факултет "Михајло Пупин"
Зрењанин
Драган Ћоћкало[3]
Универзитет у Новом Саду, Технички факултет "Михајло Пупин"
Зрењанин

Сажетак: *Незапосленост младих представља један од кључних економских проблема са којим се сусрећу све земље, а посебно земље у развоју. Једно од решења које се намеће за проблем незапослености код младих, јесте подстицање предузетничког понашања у циљу њиховог оспособљавања за покретање сопственог бизниса. Аутори у овом раду, приказују анализу ставова младих у Републици Србији према предузетништву и покретању сопственог бизниса, у протеклих пет година. Узорак испитивања чине студенти универзитета и високих школа оријентисани према менаџменту и бизнису. Република Србија и поред високог процента незапослености код младих, још увек није створила адекватан пословни амбијент који ће подстицати младе ка предузетничком понашању. Млади имају жељу за покретањем сопственог бизниса, али им је такође јасно да у Србији не постоји одговарајућа економска клима за развој слободног предузетништва. У превазилажењу проблема незапослености младих неопходно је укључивање свих релеватних институција, у циљу стимулисања младих ка покретању сопственог бизниса.*
Кључне речи: *предузетништво, незапосленост, млади предузетници, покретање сопственог бизниса, знање*

Abstract: *Contemporary economy is characterized by several problems of which unemployment, especially among young people, is one of the key economic problems faced by both developed and developing countries as well. One of the solutions to the problem of youth unemployment is to encourage entrepreneurial behavior in order to empower young people to start their own business. The authors in this paper present an analysis of the attitudes of young people in the Republic of Serbia towards entrepreneurship and the launch of their own business over the past five years. The*

[1] srdjan.bogetic@bbs.edu.rs
[2] dejan.djordjevic@tfzr.rs
[3] cole@tfzr.uns.ac.rs

research sample was made up of students from both the university and institutions of higher education orientated towards management and business. Despite the high percentage of youth unemployment, the Republic of Serbia has not yet created an adequate environment that will encourage young people to entrepreneurial behavior. Young people have a desire to start their own business, but it is also clear to them that there is no adequate economic environment in Serbia to promote free entrepreneurship. In overcoming the problems of youth unemployment, it is necessary to involve all relevant institutions in order to inspire young people to start their own business.
Key words: *entrepreneurship, unemployment, young entrepreneurs, starting your own business, knowledge*

УВОД

У економској литератури постоје различити ставови и дефиниције конкурентности, али се готово сви слажу у оцени да ће 21.век бити време глобалне економске конкуренције, захваљујући, глобализацији. Због тога се национална економија мора орјентисати на препознавање потенцијала и развој својих конкурентских снага и способности, а које се могу дефинисати као функција неколико предуслова, политика и иницијатива који подстичу и подржавају међународну размену и инвестирање у домаћу привреду (Стошић ет ал., 2015, стр. 30).

Република Србија је још увек у процесу економске транзиције која обухвата незавршену приватизацију и нерешено питање јавних предузећа, као и економских слобода. Технолошки заостатак предузећа, прегломазна и неефикасна администрација, као и нереформисана пореска управа додатно утичу на неконкурентност домаћих предузећа.

Упоредо са нарастањем проблема великих компанија у домену ефикаснијег прилагођавања промјенама у окружењу, континуирано је растао и значај МСП. Захваљујући својој флексибилности, виталности, склоности ка предузимању иновативних и ризичних подухвата и већој могућности за специјализацију, МСП се супериорније од великих пословних система прилагођавају захтевима потрошача и динамичним промјенама у савременом пословању (Спремо, 2014, стр. 19).

Сектор малих и средњих предузећа (МСП) је стално у фокусу државне администрације, али нажалост та подршка није адекватана. Недостатак финансијске подршке, нерегулисано тржиште, неефикасна администрација, правна несигурност, сивог тржишта све су проблеми са којим се сусрећу домаћи предузетници.

Међутим, сектор МСП представља добро решење за смањење незапослености код младих, што је у новонасталим глобалним условима од изузетног значаја из више разлога (економски, социолошки и демографски). Млади у Републици Србији имају жељу за покретањем сопственог бизниса, али сматрају да непостоји одговарајући амбијент који ће им омогућити нормално пословање.

АНАЛИЗА КОНКУРЕНТНОСТИ ПРЕДУЗЕЋА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Конкурентска позиција српских предузећа по основу реномеа на светском тржишту је изузетно неповољна. Домаћа предузећа углавном нису улагала адекватне пословне напоре у формулисање реномеа, као елемента који утиче на тржишну позицију предузећа и његову конкурентску способност. Према глобалном индексу конкурентности Светског економског форума (WEF, 2016), Србија је 2016. годину завршила на 90 месту од укупно 138 земља за које се индекс прати (**Табела 1**). За годину дана Србија је према индексу конкурентности се померила за четири места (94). Међутим, то још увек није адекватно потребама домаће економије која је у процесу трансформације. Испред Србије су Словенија, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Мађарска, Румунија, Бугарска, па и државе попут Камбоџе, Боцване и Гватемале. У региону је само БиХ иза Србије, на 107 месту.

Табела 1. Рангирање земља западног Балкана према конкурентности у 2017. години

Земља	2015-2016	2016-2017
Словенија	59	56
Црна Гора	70	82
Хрватска	77	74
Македонија	60	68
Србија	94	90
БиХ	111	107

Извор: The Global Competitiveness Report 2016-2017, World Economic Forum, str. 7

Застарела технологија, слаб квалитет, неатрактивно паковање и високе цене главни су разлози због којих српски производи не могу да парирају чак ни онима у окружењу. Најмање је конкурентна прерађивачка индустрија, металска производња и електроника, где

годинама нема технолошке обнове. Пословни људи сматрају да су за повећање конкурентности неопходне царинске и пореске олакшице, смањење државних намета, као и цене електричне енергије, гаса и горива. Неопходно је подизање нивоа технолошке опремљености, јер је просечна старост машина у Србији 30 година. У односу на регион, то је кашњење од 12 година. Привреда Србије технолошки заостаје за Европском Унијом 29,5 година. Ово је утврђено на репрезентативном узорку од 154 малих, средњих и великих предузећа у оквиру шест привредних грана са сличним производним програмима (Ђорђевић ет ал., 2010). Поређење је рађено са текстилном, прехрамбеном, фармацеутском, машинском и хемијском индустријом, као и индустријом грађевинског материјала. За критеријум је узета Аустрија јер је са приближно сличним природним, друштвеним и популационим карактеристикама у односу на Србију. Највише заостају предузећа из области текстила (35 година), затим предузећа из машинске индустрије (34,5 година). Најмање заостају фармацеутска предузећа са кашњењем од 21 годину. Регионално посматрано, опрема, алати и друга производна средстава највише заостају у региону јужне Србије (41 годину), а најбоље стање је у Бачкој (заостајање од 18,5 година). У Београду заостајање износи 20,5 година.

Подаци Министарства финансија Републике Србије везано за извоз у 2017. години показују структуру извозних производа од којих су најзаступљенија: друмска возила (10,2%), електричне машине, апарати и уређаји (8,3%), поврће и воће (5,4%), житарице и производи на бази житарице (4,7%) и погонске машине и уређаји (4,5%), са вредношћу извоза од 4.459,3 мил. евра (33,1% укупног извоза). Пољопривредна производња највише доприноси расту извоза у четвртом кварталу, а следе производња основних метала и електричне опреме. Трећину вредности извоза основних метала извози железара Хестил, док половину вредности извоза електричне опреме извозе три фирме: Сименс, Горење и Роберт Бош (Министарство финансија, 2017, стр. 21-23).

Једна од значајних фактора који показује ниво развијености националне економије представљају примена иновација у пословну праксу. Овај фактор је обрађивао Светски економски форум у свом Глобалном индексу конкурентности који обухвата 12 стубова од којих се последњи односио на иновације. Србија је од укупно 138 земља за које се индекс прати 2016. годину завршила на 108 месту. Испред Србије су земље у региону: Словенија, Црна Гора, Хрватска,

Македонија, Мађарска, Румунија, Бугарска, али и државе као што су: Тринидад и Тобаго (105), Боцвана (84), Вијетнам (73), Јамајка (70), Замбија (66) и Кенија (36). У региону је само БиХ иза Србије, на 107 месту.

Ови подаци показују да домаћа предузећа нису довољно ангажована по питању дизајна и развоја најсавременијих производе и процесе у функцији задржавања постојеће конкурентску предности. Међутим, да би предузећа почела да размишљају о овим активностима, као предуслов је неопходно постојање амбијента које утиче на развој иновативних активности, а који подржава јавни и приватни сектор. Конкретно, то значи довољно улагање у истраживање и развој (R&D), посебно приватног сектора; присуство висококвалитетних научноистраживачких институција које могу генерисати основна знања потребна за изградњу нове технологије; обимна сарадња у истраживању и технолошком развоју између универзитета и индустрије; и заштиту интелектуалне својине (WEF, 2016, стр. 37).

Према подацима Међународне организације за стандардизацију у 2016. години у Републици Србији је била 3.017 организација која је увела систем управљања квалитетом према захтевима међународних стандарда ИСО 9000 (према извештају ИСО организације за 2016. годину), што је за 505 организација више у односу на 2015 годину (ИСО, 2016). Без обзира на тренд раста броја организација које имају уведен систем квалитета и развоја покрета за квалитет у домаћој привреди, општи резултати су још увек незадовољавајући. Резултати једног истраживања, које се бавило анализом конкурентности домаћих предузећа (мај-јун 2007. године, тржиште Републике Србије), указују на следеће:

- Као главне препреке у развоју конкурентности домаћих предузећа анализирани руководиоци су навели: недостатак знања – 24,8%, застарела опрема и технологија – 24,1%, неадекватна употреба савремених метода и техника менаџмента – 16,54%, недовољно подстицајни пословни амбијент – 8,27%, недостатак финансијског капитала – 8,27%. интернационализација пословања домаћих предузећа – 2,34%.
- Као неопходне елементе за развој конкурентске способности домаћих предузећа, анализирани руководиоци уочавају: перманентно усавршавање знања руководстава и запослених – 20,74%, стандардизација квалитета пословања – 20%, развој предузетничке културе у пословном окружењу – 17%, улагање у развој националних брендова – 14,8%, развој

концепта корпоративног предузетништва организације – 8,88%. (Сајферт ет ал., 2008)

АНАЛИЗА СЕКТОРА МСП У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

За успешну трансформацију привреде од планске ка тржишној посебно је битно јачање приватног сектора и његов будући развој. Развој сектора малих и средњих предузећа је веома битан за приватизацију јер омогућава убрзавање приватизације - МСП представљају аутохтони приватни сектор, па самим тим омогућавају развој домаћег приватног капитала (Ђорђевић ет ал., 2002).

Искуство развијених земаља је показало да је за националну економију развој сектора МСП представља један од битних приоритета домаће економије. Влада Републике Србије је усвојила "Стратегију за подршку развоја малих и средњих предузећа, предузетништва и конкурентности за период од 2015. до 2020. године" и "Акциони план за спровођење стратегије за подршку развоја малих и средњих предузећа, предузетништва и конкурентности за 2015. са пројекцијом за 2016. годину". Усвојена стратегија представља наставак претходне Стратегије развоја конкурентности и иновативности МСП за период 2008. – 2013. Године, што указује на постојање континуитета у овој области.

Поменута стратегија треба да допринесе даљем јачању и ефикасном коришћењу развојних потенцијала сектора МСП, што ће се позитивно одразити на економски раст Републике Србије. Такво усмерење треба да допринесе повећању конкурентности и извоза, даљем јачању иновационих капацитета предузећа, динамичном развоју запослености и равномернијем регионалном развоју.

У 2015. години у Србији је у оквиру предузетничког сектора пословало 324.600 предузећа, што је представљало 99,8% од укупног броја привредних субјеката (325.094). МСПП генерише 65,7% запослености нефинансијског сектора, ангажовањем 801.719 радника, и учествује са 66,3% укупног промета (6.302,9 млрд. динара; 19,4 мил. динара по предузећу) и 57,7% БДВ (1.096,7 млрд. динара; 3,4 мил. динара по предузећу) нефинансијског сектора. Процењује се да у 2015. години МСПП учествује са око 32% у БДП Републике. У структури сектора МСПП доминирају микро предузећа (312.887) са учешћем од 96,4%, а према облику организовања најбројнији су предузетници (232.765 – 71,7% сектора МСПП) и

ДОО (86.391 – 26,6% сектора МСПП) (Министарство привреде, 2016, стр. 1-5).

Према подацима из 2015. године у Републици Србији је од даљег пословања одустало скоро 35.320 привредних друштава од тога 32.639 предузетника и 2.681 предузећа. Међутим, број основаних предузећа у 2015. години је износио 47.540 предузећа од чега 33.826 предузетника и 13.714 предузећа, што је за 12.000 више од броја угашених предузећа. У просеку на сваких 10 угашених привредних друштава оснују се 13 нових, док је код предузећа тај однос повољнији (на 10 угашених предузећа оснује се 51 ново) у односу на предузетнике (на сваких 10 угашених предузетника оснује се 10,4 нових).

Републичког завода за статистику је изнео податке о омладинском предузетништву који показују да свака пета млада мушка особа је у Србији предузетник, док је код жена свака 15 особа предузетник. Од укупног броја свих привредних друштава у Републици Србији за 2016. годину, само 7.726 привредних друштава је са 100% оснивачког капитала особа млађих од 30 година, односно 17% (Савет за предузетништво).

Разлог за повлачење из бизниса предузетници налазе у многобројним оптерећењима државе, спорој наплати потраживања, недостатку повољних кредита и високим каматама. Према анкети Националне агенције за регионални развој, за предузетнике главни проблем представља на првом месту недостатак средстава, а затим административне препреке. У пракси долази до ситуације да домаћи предузетници имају проблем са ликвидношћу и немогућности наплате својих потраживања, а обавезе од стране државе их обавезују да буду испуњене у одређеном року. Као резултат долази до њихове презадуженост код банака и каснијем пропадању.

У функцији подршке покретању сопственог бизниса Влада Републике Србије је 2016. годину прогласила *Годином предузетништва* и која је уз сарадњу са Министарством привреде, Фондом за развој, Развојном агенцијом Србије (РАС) покренула различите програме за започињање пословања. Тренутно је још увек активан позив за старт уп кредитирање преко конкурса Министарства за привреду и Фонда за развој које обухвата 30% бесповратног кредитирања и 70% кредитирање од стране Фонда за развој. У склопу овог програма се потенцијалним предузетницима се

нуди нефинансијска подршку која обухвата стандардизовани комплет услуга регионалних развојних агенција (едукација и помоћ у изради бизнис плана). Такође, предузетници преко Фонда за развој могу конкурисати за старт уп кредите у износу од 400 хиљада до 3 милиона динара од чега су бесповратна средства од 120.000 до 900.000 динара, са каматном стопом од 1,5% на годишњем нивоу и роком отплате од 5 година са периодом почека од годину дана.

Према подацима Републичког завода за статистику у другом кварталу 2017. године је регистровано 384.100 незапослених лица, што представља смањење у односу на претходни квартал за 68.800 лица. Подаци Републичког завода за статистику за други квартал 2017. године указују да млади (15-24 година) са 28,9% чине највећу групу незапослених. На нивоу целе територије Републике Србије кретање младих незапослених (15-24 год.) по регионима је следеће: Регион Јужне и Источне Србије (31,5%), београдски регион (29,8%), Регион Шумадије и Западне Србије (28,2%) и Регион Војводине (26.9%). Ови подаци о незапослености указују на чињеницу да финансијска средства која нуди Влада Републике Србије нису довољна да обухвате сва лица која им је неопходна. Ово се посебно односи на младе који представљају најзначајнији ресурс друштва.

ИСТРАЖИВАЊЕ СТАВОВА МЛАДИХ ИСПИТАНИКА О ПОКРЕТАЊУ СОПСТВЕНОГ БИЗНИСА

Истраживање везано за "Анализу ставова и мишљења младих у вези са покретањем сопственог бизниса" је извршено у периоду од октобра до децембра 2016. године, на узорку од 553 студената који су се профилисали ка менаџменту. Слично истраживање рађено је и годину дана раније (2015. године) са већим обимом (616) и структуром узорка испитаника. Његови резултати овде се користе као релевантни за компарирање и комплетирање слике о истраживаној проблематици.

Резултати истраживања из 2016. указују на чињеницу да највећи број студената 81,52% има жељу за покретањем сопственог бизниса. Као разлог за непокретање сопственог бизниса анкетирани студенти наводе недовољно финансијских средстава (25,37%) и немају праву идеју (17,56%). Проблем недостатка финансијских средстава за покретање сопственог бизниса није карактеристично искључиво за домаће тржиште. Овом проблематиком се на глобалном нивоу бавила међународна консултантска кућа Ernst & Young која је у свом

истраживању (узорак 2.807) навели да је младима највећа пререка за покретање сопсвеног бизниса недостатак средстава и негативни економски фактори (43%) (Ernst & Young, 2016, стр. 15). Једно од истраживања које је спроведено на нивоу Европске уније (Eurofound, 2015, стр. 8) потврдили ове тезе. Старосна групе од 15-24 као највећи проблем за покретање сопственог бизниса су недостатак финансијских средстава (26%) и непостојање адекватних вештина и знања за покретањем сопственог бизниса (18%). Кад говоримо о младима у Републици Србији ту се јавља потреба да у склопу промовисања развоја концепта предузетништва на факултетима и високим школама инсистира на развијању предузетничких вештина.

Анкетирани студенти су у највећој мери (61,91%) окренути сопственим средствима у функцији покретање сопственог бизниса. Разлог оваквом ставу студента може се посматрати као последица недовољног поверења у банке и друге институције које нуде финансијска средства за покретање бизниса. У прилог овој констатацији иде и став анкетираних студента (51,91%) да старт уп кредити пословних банака нису повољни. Наиме, студенти сматрају да су старт уп кредити пословних банка оптерећени високим каматним стопама (50%) и дугим процесом до добијања средстава (19,52%). Подаци који су добијени у истраживању рађеном 2015. године показују да студенти (64,55%) нису задовољни условима старт уп кредита и као најзначајнији разлог наводе високе каматне стопе (50,99%).

Истраживање рађено 2016. године показало је да више од пола анкетираних студената (51,91%) није информисано о постојању подстицајних средстава за покретање сопственог бизниса. Међутим, према подацима истраживања чак 59,82% испитаних студената је заинтересовано да постану корисници ових средстава. Зато се као императив јавља потреба за сталним информисање младих путем медија, јавним презентацијама на факултетима и високим школама у циљу правовременог информисања. Наиме, на овај начин млади добијају праву информацију о условима кредита, као и начину за његово добијање. У ове промотивне активности неопходно је да се укључи Привредна комора Србије, Привредна комора Београда, РАС, Министарство за спорт и омладину и друге институције које за циљ имају подршку запошљавања младих и њихово оспособљавање за покретање сопственог бизниса.

Анкета „Истраживање мишљења постојећих и потенцијалних младих предузетника“ које су спровели Привредна комора Србије и организација Привредни форум младих, а финансирала Развојна агенције Србије на узорку од од 739 младих предузетника са територије Републике Србије је потврдило тезу о недовољној упознатости младих са програмима државе за покретање сопственог пословања. Одговори показују да 27% младих предузетника није упознато са подстицајним програмима државе, док је 58% њих само делимично упознато. Са подстицајним програмима државе добро је упознато свега 15% младих предузетника (ПКС, ПФМ и РАС, 2016, стр. 23).

Испитани студенти су навели да им од знања највише недостају: основе предузетништва и малог бизниса (27%), страни језици (22,93%) и пословно комуницирање (17,14%). Ови подаци су одличан показатељ да млади схватају да им је за успешно вођење бизниса осим базичних знања, неопходно и познавање страних језика. Наиме, за успешног пословног човека од пресудног је значаја умеће комуницирања унутар предузећа, али и са пословним партнерима.

Према мишљењу студената (80,98%) у Републици Србији тренутно не постоји одговарајући амбијент који стимулише младе за покретање сопственог бизниса. Као разлога за овај став студенти навели следећа ограничења која их спутавају: превелики порези, нестабилна политичка и привредна ситуација и дуга и компликована процедура регистрације. Студенти су у истраживању рађеном 2015. године изразили незадовољство (87,50%) амбијентом за подстицање младих за покретањем сопственог бизниса. Највећи фактори који их спутавају у покретању сопственог бизниса су исти као и новом истраживању само је редослед замењен (**Табела 2.**). На основу података добијених из ова два истраживања може се видети да као предуслов за унапређење сектора МСП јесте стварање адекватног амбијента који ће стимулисати креирање нових и развој постојећих МСП. Међутим, за креирање адекватног амбијента су неопходна три елемента: закони/прописи, институције и удружења предузетника. У том смислу неопходан је консензус између државе и њених институција и самих удружења у циљу стварања адекватног амбијента.

Табела 2. Ограничења која спутавају младе код покретања сопственог бизниса (саставни су део амбијента)

Ограничења	**Истраживање из 2016. (у %)**	**Истраживање из 2015. (у %)**
Недостатак финансијских средстава	36,52	29,43
Нестабилна политичка и привредна ситуација	25,08	30,59
Превелики порези	20,25	22,47

Највећи број анкетираних у истраживању 2016. године, чак 88,75%, сматра да држава треба да има кључну улогу у стимулисању младих за покретањем сопственог бизниса. Испитаници као кључне начине подршке државе издвајају: повољни кредити. Овакав став подржава и 90,78% испитаних студента у истраживању рађеном 2015. године – начини подршке су исти, само је приоритет другачији (**Табела 3**).

Табела 3. Начини подршке државе код покретања сопственог бизниса

Начин	**Истраживање из 2016. (у %)**	**Истраживање из 2015. (у %)**
Повољни кредити	27,60	26,06
Едукација	27,14	26,12
Закони/прописи везани за младе као предузетнике	13,71	-
Регулисање тржишта		20,19

Искуства развијених земаља, па и Европске Уније имају посебне програме за стимулисање концепта младих као предузетника. У склопу тих програма постоји сарадња између више институција, а резултат је практична оспособљеност младих за управљањем предузећем што за наше младе који немају то искуство представља отежавајући моменат и том правцу се мора да радити.

ЗАКЉУЧАК

Економија предузетништва представља реалност у глобалној привреди, где се број конкурената сваким даном повећава. Глобална економије претпоставља несигурност. Такође пружа могућности организацијама и појединцима који су довољно храбри и довољно

агилни да се прилагоде захтевима глобланог тржишта и наглим променама у пословном амбијенту. Подстицање предузетничког духа јесте један од главних стратешких праваца свих националних економија, а посебно транзиционих економија.

Међутим, успешно предузетништво у националној економији могуће је искључиво уколико постоји амбијент који подстиче ову активност и то кроз институционалну, законску и финансијску подршку. Домаћа предузећа нису задовољна пословним амбијентом у којем раде и то стално истичу. Проблеми као што су: неефикасна администрација, неповољна финансијска подршка, лош порески систем, нерегулисано тржиште, сиво тржиште и сл. отежава њихово пословање и подизање нивоа конкурентности.

Резултати наведеног истраживања указују на чињеницу да држава мора да има кључну улогу у овој области на домаћем тржишту кроз доношење одређених докумената који имају за циљ промовисање концепта младих као предузетника. У те пројекте је неопходно укључити Универзитете, Привредну комору Србије и њене регионалне коморе, ресорна министарства, удружења предузетника (Ђорђевић ет ал., 2010).

ЗАХВАЛНОСТ

Овај рад је резултат истраживачких активности спроведених у оквиру пројекта "Унапређење предузетничке климе, анализа аспеката и могућих правца деловања код младих у региону средњег Баната" (број: 142-451- 2502/2017-01), који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност Аутономне Покрајине Војводине, Република Србија.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђорђевић, Д., Анђелковић, М., и Богетић, С. (2002). *Процес транзиције и домаћа привреда*. Београд: КАС.
2. Ђорђевић, Д., Ћоћкало, Д., и Богетић, С. (2010). *Анализа конкурентске способности домаћих предузећа у светлу нових глобалних токова*. Рад саопштен на Конференцији ЈУСК ИЦQ 2010 – Трећа конференција Развој пословне изврсности и конкурентност домаћих предузећа.

3. Ђорђевић, Д., Ћоћкало, Д., и Богетић, С. (2010). Предузетничко понашање код младих- резултати истраживања у Србији. *Економске теме, XLVIII*(3), 467-479.
4. Ernst & Young. (2015). EY global job creation and youth entrepreneurship survey 2015: Boosting employment, inspiring youth. Preuzeto 06. Maja 2017. sa http://www.ey.com/gl/en/services/strategic-growth-markets/center-for-entrepreneurship-and-innovation---job-creation-survey
5. Eurofound. (2016). *Start-up support for young people in the EU: From implementation to evaluation.* Luxembourg: Publications Office of the European Union,
6. ISO. (2016). ISO Survey. Preuzeto 10. avgusta 2017. sa https://www.iso.org/the-iso-survey.html
7. Министарство финансија. (2017). *Текућа макроекономска кретања*.
8. Министарство привреде. (2015). *Извештај о малим и средњим предузећима и предузетништву за 2015*.
9. ПКС, ПФМ, и РАС. (2016). *Анализа резултата истраживања о потребама потенцијалних и постојећих младих предузетника у Републици Србији*. Привредне коморе Србије, Привредни форум младих и РАС, Београд.
10. Привредна комора Србије. Савет за омладинско предузетништво-Преглед стања. Преузето 15. јула 2017. са хттп://www.пкс.рс/САДРЗАЈ/Филес/Савет за омладинско предузетниство ПРЕГЛЕД СТАЊА.пдф
11. Сајферт, З., Бешић, Ц., и Петровић, Н. (2008). *Улога корпоративног предузетништва у процесу унапређења квалитета пословања домаћих предузећа*. Рад саопштен на ЈУСК Међународна конвенција о квалитету/YUCQ 2008, "Квалитетом ка европским и светским интеграцијама".
12. Schwab, K. (ed.), The Global Competitiveness Report 2016-2017, World Economic Forum, 2016. dostupno na adresi: http://www.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf (последњи пут посећено 11.09.2017.)
13. Спремо, Т. **(**2014). Улога малих и средњих предузећа у функцији бржег опоравка привреде Републике Српске. *Економски погледи, 16*(2), 17-13.
14. Стошић, Н., и Доганџић, А. (2015). Потенцијали раста и анализа конкурентности привреде Србије. *Економски погледи, 17*(3), 27-55.

УТИЦАЈ ЗАДОВОЉСТВА ЗАПОСЛЕНИХ НА КВАЛИТЕТ ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА

THE IMPACT OF EMPLOYEE SATISFACTION ON THE QUALITY OF FOODSTUFFS

UDC: 005:338.48

Зорана Антић[1]
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија, Београд, Србија

Сажетак: *Емпиријске студије су показале да ланчана реакција која доводи до унапређења квалитета производа и продуктивности, задовољства купаца и веће продаје, почиње задовољством запослених. Водеће компаније по квалитету својих производа и услуга извршиле су потпуну трансформацију у приступу људским ресурсима, тј. у политици и процедурама људских ресурса. Пословање ће се искључиво заснивати на знању, а запослени треба да буду носиоци различитог знања, вештина и способности, као и да имају аутономију у свом раду. Организације треба да развијају знање, одговорност и комуникацију кроз целу организацију, да би се створила свест о квалитету. Повезивање праксе људских ресурса и програма квалитета захтева промене у начину на који организација обучава, даје овлашћења, процењује и награђује појединце и тимове. Организација мора да ствара и одржава радно окружење које подстиче развој и добробит свих запослених, јер у условима где су ниво задовољства запослених и могућности развоја високи, запослени ће бити више посвећени и више ће допринети успешном пословању организације и њеним перформансама, као и циљу задовољења купца. У раду су приказани резултати истраживања спроведеног у компанијама прехрамбене индустрије у Републици Србији са циљем да укаже на значај и улогу људских ресурса у остваривању квалитета прехрамбених производа. Први сегмент истраживања бавио се испитивањем ставова запослених у прехрамбеној индустрији о значају фактора који утичу на квалитет прехрамбених производа, док је други сегмент спроведен са циљем да испита ниво задовољства запослених у команијама прехрамбене индустрије и доведе га у везу са нивоом развијене свести о квалитету прехрамбених производа.*
Кључне речи: *задовољство запослених, прехрамбена индустрија**,** квалитет, компетентност, укљученост људи*

Abstract: *Empirical studies have shown that a chain reaction that leads to the improvement of product quality and productivity, customer satisfaction and increased sales, begins with employee satisfaction. The companies leading in terms of the quality of their products and services have made a complete transformation in the approach to human resources, i.e. human resources policies and procedures. Business will be based solely on knowledge, and employees should be the carriers of different knowledge, skills and competencies, having autonomy in their work as well. Organisations need to develop knowledge, responsibility and communication throughout the whole*

[1] zorana.antic@bbs.edu.rs

organisation in order to create quality awareness. Linking human resources practices and quality programmes requires changes in the way the organisation trains, empowers, evaluates and rewards individuals and teams. The organisation must create and maintain a working environment that fosters the development and well-being of all employees, since in an environment where the level of employee satisfaction and development potential are high, the employees will be more dedicated and will contribute more to the successful operations of the organisation and its performance, as well as to the goal of customer's satisfaction. The paper presents the results of research conducted in the food industry companies in the Republic of Serbia with the aim of pointing out the significance and role of human resources in achieving the quality of foodstuffs. The first segment of the study examined the attitudes of employees in the food industry towards the importance of factors affecting the quality of foodstuffs, while the second segment was conducted with the aim of examining the level of employee satisfaction in the food industry companies and relating it to the level of the awareness developed in terms of the quality of foodstuffs.
Key words: *employee satisfaction, food industry, quality, competence, engagement of people*

УВОД

Задовољство запослених је препознато као један од најважнијих покретача квалитета производа и услуга, али и продуктивности и лојалности запослених, што је показало и истраживање спроведено у производним организацијама у Кини, у којем је учествовало 250 запослених (Piyush Sharma, Titus Tak Chuen Kong, Russel P.J. Kingshott, 2016) потврђујући везу између задовољних купаца и посвећених и задовољних запослених. Емпиријске студије су показале да ланчана реакција која доводи до унапређења квалитета и продуктивности, задовољства купаца и веће продаје, почиње задовољством запослених који су у служби крајњих корисника производа или услуга (Callejo, M. B, 2008). Уколико запослени разумеју шта раде, како треба да раде и уколико имају повратну информацију о својим перформансама, они могу да преузму одговорност за квалитет свог посла. Од степена њихове укључености зависиће и ниво посвећености задовољству купаца (Das, B. K, 2000).

ОДНОС ПРАКСЕ МЕНАЏМЕНТА ЉУДСКИХ РЕСУРСА И ЕФЕКТИВНОГ МЕНАЏМЕНТА КВАЛИТЕТА

Десетогодишња студија која је обухватила 100 малих и средњих предузећа у Великој Британији, показала је недвосмислен утицај праксе менаџмента људских ресурса као предиктора промене организационих перформанси (Wyper, B., Harrison, A., 2000) доказујући позитивну корелацију између интегрисаног стратешког приступа људским ресурсима и бољих резултата у менаџменту

квалитета, развоју запослених, иновацијама и одрживости (Su, C-T, Yang, T-M, 2015). Стандард ISO 9001:2015 у свом захтеву 7.2. наводи: „Организација мора да обезбеђује да су особе које обављају посао којим организација управља компетентне на основу одговарајућег образовања, обуке или искуства“ Уколико особа има одговарајуће образовање, обуку и искуство за обављање одређеног посла, сматра се квалификованом. Уколико особа показује способност остваривања постављених или жељених циљева, сматра се компетентном. Компетентност је показана способност да се примени знање и вештина (ISO 17021). Стандард ISO/NP 10018 своје упориште има у принципу менаџмента квалитета – Укљученост људи и доприноси развоју процеса којим се подстиче укључивање запослених и компетентност, а који има за циљ да идентификује типичне проблеме система управљања који се могу јавити услед недовољног ангажовања људи и дефинише одређене акције за превазилажење тих проблема. Укљученост запослених све више постаје значајан покретач остваривања и одржавања конкурентске предности (Albrecht, Bakker, Gruman, Macey & Saks, 2015), а како укљученост људи утиче на перформансе посла, организационо понашање, задовољство послом, организациону посвећеност и лојалност организацији, истраживања су показала да је укљученост људи већа уколико су запослени задовољни оствареношћу потреба и очекивања које имају када је у питању посао који обављају (Basit, A., A., Arshad, R., 2016).

ЗАДОВОЉСТВО ЗАПОСЛЕНИХ У ФУНЦИЈИ УПРАВЉАЊА КВАЛИТЕТОМ ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА

Задовољство запослених зависи истовремено од очекивања запосленог и мере у којој су она остварена. Због тога се задовољство мери разликом између нивоа тежњи запосленог и остварених резултата (Танасијевић, З., 2006). Тиме се објашњава зашто исти рутински послови и исте плате не доводе до истог нивоа задовољства свих запослених, као и чињеница да су неки запослени с вишим примањима, незадовољнији од мање плаћених. Истовремено очекивања запосленог су променљива категорија и могу се мењати током радног века. Различита истраживања су показала да ефективна имплементација принципа менаџмента квалитета у једној организацији доприноси унапређењу организационих перформанси и повећању задовољства запослених (Ooi, K., B., Arumugam, W., Teh, P. L., Chong, A. Y., 2008). Специфичности послова у производњи хране и пића су дуго стајање, подизање великих тежина, велики број

повреда на раду услед руковања машинама, рад у условима високе или ниске температуре и влажности, бука, репетитивни рад, рад у сменама, висока флуктуација запослених, мањак искусних запослених и мале плате. Имајући у виду да у прехрамбеној индустрији доминира усмереност политике квалитета ка производу и производном процесу и да се прехрамбена индустрија базира на технологији, процедуре су широко прихваћене и сматрају се моћним средствима која пружају гаранције у технолошким процесима. Овај приступ неретко изазива компликације јер потцењује утицај људског понашања и доношења одлука. Ослонац на људе није широкоприхваћен, јер се често сматра меким и неопипљивим приступом. Због свега наведеног, не изненађује што се на системе обезбеђења квалитета у прехрамбеној индустрији гледа као на помоћна средства с предвидивим исходом и што су такви системи (попут ISO или HACCP) цењени и масовно прихваћени. Ситуација није другачија ни у српској привреди - увођење међународних стандарда основни је услов за излазак на страна тржишта, а постизање боље конкурентности српске прехрамбене индустрије, заједнички је задатак, како државних органа, пружањем правне и сваке друге помоћи, тако и привредника, стварењем амбијента који подстиче квалитет (Вујовић, Т., Вујовић, С., 2015).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА ЗАДОВОЉСТВА ЗАПОСЛЕНИХ У КОМПАНИЈАМА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Мера квалитета радног живота, заснована на задовољавању потреба запослених, развијена је и обликована с циљем да покаже у којој мери следеће четири категорије (радно окружење, захтеви посла, понашање надређених и пратећи програми организације) могу да задовоље потребе запосленог и на тај начин остваре задовољство запослених у прехрамбеној индустији (Viljoen,A., Kruger, S., Saayman, M., 2014). Истраживање које је спроведено у периоду од децембра 2013. до маја 2014. године за потребе докторске дисертације, са циљем да укаже на значај и улогу људских ресурса у остваривању квалитета прехрамбених производа, обухватило је 318 запослених у девет компанија прехрамбене индустрије које послују на територији Републике Србије. За потребе овог истраживања сачињен је структуриран анкетни упитник и подељен представницима запослених који су чинили репрезентативни узорак. Посебно се водило рачуна да узорком буду обухваћени сви хијерархијски нивои запослених. Испитивање је било анонимно.

Први сегмент упитника, који је имао за циљ да испита ставове запослених у прехрамбеној индустрији о значају фактора који утичу на квалитет прехрамбених производа, садржи 9 питања, од којих се прва два тичу постојања сертификованих система менаџмента квалитетом, док се код осталих 7 тврдњи проверава свест испитаника у погледу битних чинилаца при остварењу квалитета прехрамбених производа. Други део анкетног упитника је креиран са циљем да испита ниво задовољства запослених у командијама прехрамбене индустрије и доведе га у везу са нивоом развијене свести о квалитету прехрамбених производа. Тестирање постављење хипотезе *Задовољство запослених директно је сразмерно степену свести о квалитету прехрамбених производа (X1),* започето је креирањем нове варијабле - ниво утицаја на квалитет прехрамбених производа. Формирање нивоа утицаја фактора на квалитет прехрамбених производа дефинисан је кроз мултиваријациони приступ. У креирању нове варијабле, која чини ниво утицаја, узето је у разматрање седам варијабли и то: сировине које се користе за производњу, технолошки поступак производње, савременост опреме и производног погона, методе контроле квалитета, образовање и обученост запослених, задовољство запослених и имплементиран стандард или систем менаџмента. Највећи ниво корелације утврђен је између оригиналне варијабле и поделе на три групе: низак ниво утицаја фактора на квалитет (до 67.99%); средњи ниво утицаја фактора на квалитет (од 68 до 81%) и високи ниво утицаја фактора (преко 81% утицаја).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ЗАДОВОЉСТВА ЗАПОСЛЕНИХ У ПРЕХРАМБЕНОЈ ИНДУСТРИЈИ

Сложена варијабла **“Утицај задовољства запослених на квалитет прехрамбених производа” (Д1)** у себи садржи 16 тврдњи Ликертовог типа, 2 питања са могућношћу више одговора, као и 2 питања са јединственим одговором. У табели 1. представљене су средње скаларне вредности одговора по питањима (Ликерт) на нивоу целог узорка, док су на слици 1. ове средње вредности разврстане по групама. Остала питања, обрађена су засебно.

Табела 1. Вредности варијабле *"Утицај задовољства запослених на квалитет прехрамбених производа"(Д1)* на нивоу целог узорка

	Тврдње за варијаблу (Д1) *"Утицај задовољства запослених на квалитет прехрамбених производа"*	Просечна вредност (*E*)	Стандардна грешка (*SE*)	Стандардна девијација (*s*)
П1.	Добијам повратну информацију од свог надређеног успешности свога рада.	**3.66**	0.057	1.019
П2.	Мој надређени показује посвећеност квалитету и резултатима рада.	**3.84**	0.057	1.01
П3.	Задовољан/на сам информацијама које добијам од надређених, а које се тичу организационог дела у којем радим.	**3.59**	0.061	1.082
П4.	Задовољан/на сам нивоом укључености у доношење одлука које се тичу организационог дела у којем радим.	**3.49**	0.061	1.085
П5.	Задовољан/на сам информацијама које добијам од надређених, а које се тичу пословања организације.	**3.52**	0.059	1.047
П7.	Задовољан/на сам односом који имам са сарадницима.	**4.08**	0.044	0.788
П8.	На располагању су ми сви ресурси и алати за обављање посла.	**3.79**	0.055	0.974
П9.	Посао који обављам на прави начин ангажује моје вештине и способности.	**3.80**	0.052	0.928
П10.	Искоришћеност мог радног времена је адекватна.	**4.01**	0.05	0.884
П11.	Када је купац незадовољан, својим радом могу да утичем да отклоним настали проблем.	**3.42**	0.065	1.166
П12.	На послу сам изложен/а дискриминацији.	**1.82**	0.057	1.016
П13.	Сматрам да могу да напредујем у оквиру своје стручне спреме.	**3.59**	0.058	1.027
П17.	Организација сваког запосленог доживљава као индивидуу.	**3.24**	0.056	0.995
П18.	Организација је флексибилна када су у питању породичне обавезе.	**3.70**	0.053	0.948
П19.	Саветовао/ла бих пријатељима да конкуришу у овој организацији.	**3.86**	0.054	0.965
П20.	Генерално, задовољан/на сам својим послом.	**3.86**	0.05	0.887

Извор: Аутор

Слика 1. Вредности варијабле *"Утицај задовољства запослених на квалитет прехрамбених производа"(Д1)*посматрано по групама.

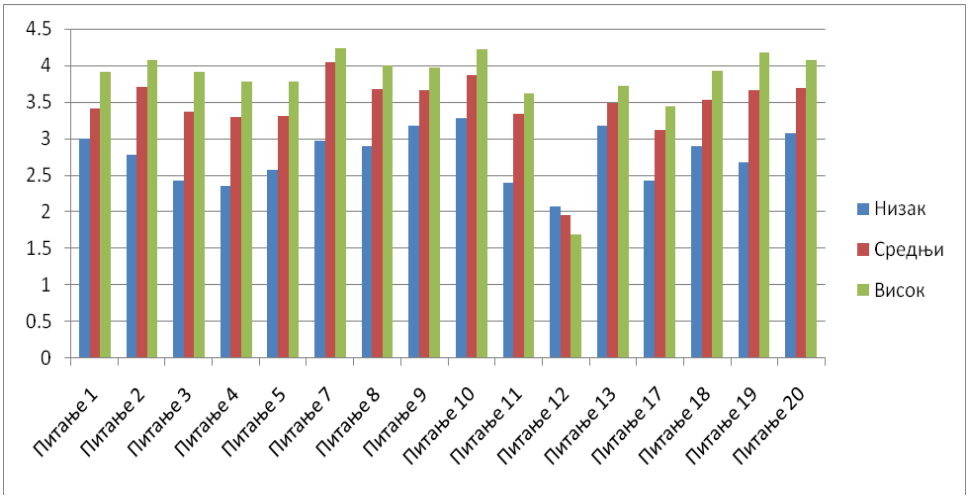

Извор: Аутор

Са слике 1. јасно се види да је задовољство запослених директно сразмерно степену свести о квалитету код испитаника. Изузетак не чини ни питање П12, које се налази у диспропорцији са осталим резултатима, јер се дотиче дискриминације на радном месту, те се ниже вредности одговора на ово питање могу довести у везу са вишим нивоом задовољства. Могуће је приметити да средње скаларне вредности испитаника из прве групе конституишу умерено негативан став јер, осим код питања П9, П10, П13 и П20, резултати не прелазе теоретску средњу вредност. С друге стране, уз потребну дозу диференцијације, испитаници из друге две групе показују јасну склоност ка позитивним вредностима. Интересантно је приметити да су највеће вредности на нивоу узорка постигнуте на питањима П7 и П10, док је најнижа вредност забележена на П17 – тест субјекти су задовољни односом који имају са својим сарадницима као и адекватним искоришћењем свог радног времена, док добар део њих сматра да им организација у којој раде не приступа као индивидуама у оној мери у којој они сматрају да би требало. Са становишта група, на питањима П12 и П13 која се баве дискриминацијом и могућношћу напредовања у оквирима стручне спреме, мишљења су прилично усаглашена, док се она разилазе у значајној мери када су у питању укљученост у доношење одлука, информације од надређеног у вези са организацијом рада као и могућност препоруке пријатељу за аплицирање на радно место у оквиру организације, о чему јасно сведоче питања П3, П4 и П19. Управо код ових питања постигнуте

су највеће χ^2вредности а самим тим, узевши у обзир и број степени слободе овог модела, најмање вредности *p*, што се може видети у табели 1.2. Ово има значити да се посматрана зависност најбоље огледа у случају ових простих варијабли, те да оне у највећој мери доприносе исправности хипотезе коју разматрамо.

Табела 2. *Резултати "Pearson Chi-Square" теста за П3, П4 и П19*

	У потпуности се не слажем	Не слажем се	Немам став	Слажем се	У потпуности се слажем	Тотал
П3						
Низак	3	13	10	1	1	28
Средњи	6	15	29	50	8	108
Висок	3	17	31	74	57	182
Тотал	12	45	70	125	66	318
χ^2= 69.408, *p* = 6.4E-12						
П4						
Низак	7	9	8	3	1	28
Средњи	7	10	45	37	9	108
Висок	4	15	46	68	49	182
Тотал	18	34	99	108	59	318
χ^2=63.097, *p* = 1.15E-10						
П19						
Низак	3	8	13	3	1	28
Средњи	4	9	23	56	16	108
Висок	2	2	25	87	66	182
Тотал	9	19	61	146	83	318
χ^2=80.891, *p* = 3.23E-14						

Извор: Аутор

Испитаници су генерално, изузев припадника прве групе, задовољни по питању добијања повратних и организационих информација од својих надређених, као и тиме колико су надређени посвећени квалитету и резултатима рада. Такође се осећају укљученим у доношење одлука које се тичу организационог дела у којем раде. Анализом питања П3, П5 и П6 долази се до закључка да је, независно од задовољства запослених, када је реч о информацијама

које добијају од својих претпостављених, најпожељнији вид информисања управо усмено од надређеног, што доводи до парадоксалних резултата када је прва група у питању. Затим следе састанци, огласна табла, итд.

Анализирајући резултате П9 видимо да, мада су испитаници како на нивоу узорка тако и гледано по групама, генерално задовољни ангажованошћу својих вештина и способности у оквиру посла којим се баве, само припадници треће групе препознају настојања организације, када је у питању утврђивање планова и програма за развој компетенција, као благо изнадпросечна. Ово би се могло донекле објаснити довођењем у везу степена свести о квалитету са конкретним хијерархијским позицијама анкетираних у оквиру организације. Анализом П11, које је једно од питања са најнижом просечном оценом на нивоу целог узорка, долазимо до податка да за разлику од припадника друге и треће групе, испитаници из прве групе сматрају да нису у моћи да својим радом директно утичу на решавање проблема који настају незадовољством купаца, иако подстрек за доношење одлука од стране организације у којој раде описују као просечан. Интересантни резултати добијају се и када анализира П13, на које се одговори испитаника гледано по групама најмање разликују, са питањем П9 из првог сегмента упитника. Иако су питања веома слична, како по форми тако и по садржини и представљају својеврсну надградњу, одговори испитаника прве групе значајно варирају; од умерено позитивних када је у питању напредовање у оквиру струке, умерено негативних када се на то додају општи утисци о атмосфери коју организација одржава у погледу безбедности и задовољства, до изразито негативних ако се напредовање у организацији повеже са неравноправношћу и дискриминацијом. Ово је веома занимљиво с обзиром на то да упитани да ли мисле да су на послу изложени дискриминацији они одговарају одрично (П12). Ово може значити да реч дискриминација добија на тежини и смислу тек онда када се стави у одређени контекст, као што је нпр. напредовање у организацији. Такође, битно је напоменути да је од свих подваријабли које су прошле *"Chi-Square"* тест управо П13 она са најмањим одступањем од статистичког еквилибријума. Односно, под претпоставком да не постоји никаква зависност између задовољства запослених и квалитета производа, вероватноћа да резултати код овог питања одступају од просечних бар колико и добијене вредности износи 1.3%. На слици 2 се може видети да највећи број анкетираних никада није похађао ниједан вид обуке (54.1%), њих 24.2% присуствовало је

само једном таквом програму, док више пута годишње на семинаре, предавања, конгресе или конференције иде 20.8% запослених. Не чуди податак да само 0.9% популације окупљене око овог упитника бар једном месечно посећује оваква дешавања. Интересантно је да су испитаници из прве групе били на било каквој врсти обуке само једном или ниједном. На нивоу узорка можемо видети да се ови програми углавном тичу заштите на раду и очувања здравља, са 47.5% и 23% респективно.

Слика 2. Питање П14: *"Колико често идете на предавања, семинаре, конгресе, конференције?"*

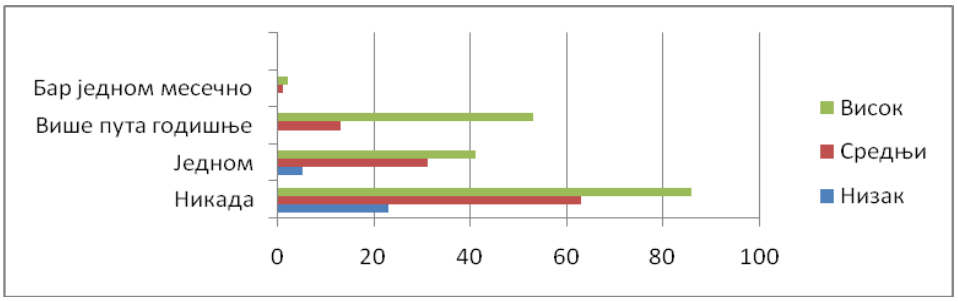

Извор: Аутор

На питање П15: *"Шта би вас мотивисало да радите боље и квалитетније?"*, испитаници су сложни да је то у 47.5% већа плата и стимулација, док се на око 14% налазе занимљивији посао и могућност образовања и усавршавања.Ово је једно од два питања на којима су резултати *"Chi-Square"* теста били негативни. Друго такво питање је П6 које се тицало начина информисања о догађајима унутар радне организације. За оба питања карактеристично је да се дистрибуције одговора не разликују у значајној мери, без обзира на групну припадност испитаника, што указује на низак ниво корелације варијабли које сачињавају нашу хипотезу. Међутим, чињеница да ова питања нису Ликертовог типа, па је самим тим веома тешко квантификовати вредности понуђених одговора, до извесне мере објашњава ове резултате. Када је у питању П15, у одбрану наше трвдње стаје и то да је материјални моменат, који представља егзистенцијални фактор, јачи покретачки мотив него остале опције и као нижег на Масловљевој лествици тешко га је доводити у везу са свешћу о квалитету. Сличну недвосмисленост као и код П15, на нивоу узорка, показују резултати П16 које пита да ли организације спроводе анкете о задовољству запослених, где је чак у 50.9% одговор одричан. Генерално посматрано, испитаници су

задовољни својим послом и препоручили би пријатељима да конкуришу у њиховој организацији. И овога пута изузетак чини прва група анкетираних, коју би могли окарактерисати као уздржане када је ова тврдња у питању.

ЗАКЉУЧАК

Узевши у обзир да 18 од 20 простих варијабли које сачињавају нашу трвдњу испуњава критеријуме *"Chi-Square"* теста, можемо рећи да се тиме потврђује *истинитост Хипотезе 1* (Х1). Ово се најјасније огледа на слици 1.1 где јасно можемо видети да на свим питањима постоји непосредна веза између задовољства запослених и њиховог поимања квалитета прехрамбених производа.

С друге стране, треба истаћи да одговори на један број тврдњи упућују да треба:

- Подстицати комуникацију на организационом нивоу у погледу размене информација које запослени имају са својим надређенима а тичу се пословања, организационог дела, као и повратних информација о успешности рада (П1, П3, П5).
- Побољшати процес обуке и тренинга запослених (П14).
- Чешће спроводити истраживања о задовољству запослених (П16).
- Више подстицати и награђивати запослене за стицање нових знања и вештина (П15).
- Обратити пажњу на запосленог са аспекта индивидуе, омогућити му да се развија у складу са његовим жељама и могућностима (П13, П17).

Ово истраживање показује да је сагледавање и одговарање на потребе запослених подједнако важно и менаџменту, имајући у виду да је задовољење уочених потреба запослених одговорност и задатак менаџмент нивоа организације. Излажење у сусрет потребама запослених захтева увид у унутрашње пословно окружење, које пресудно утиче на задовољство запослених и њихово понашање на послу, јер је задовољство запослених под утицајем искуства током обављања посла, као и под утицајем понашања у току рада, као одговора на степен испуњења дефинисаних потреба. За квалитет су одговорни сви нивои менаџмента једне компаније, али и сви запослени. Одговорност власника процеса, тј. менаџера који се бави питањима људских ресурса, огледа се у следећим задужењима: развој вештина запослених кроз тренинг и обуку, промовисање

тимског рада и укључености, мотивисање запослених, развој и унапређење комуникације.

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Albrecht, S.L., Bakker, A.B., Gruman, J.A., Macey, W.H. & Saks, A.M. (2015). Employee engagement, human resource management practices and competitive advantage: An integrated approach. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance* 2(1): 7-35.
2. Basit, A., A., Arshad, R., (2016). The Role of Needs-Supplies Fit and Job Satisfaction in Predicting Employee Engagement, *Jurnal Pengurusan 47,* ISSN 0127-2713 Scopus Cabell and MyCite Indexes
3. Callejo, M. B., (2008). „HRIS as drivers to introduce Total Quality in HRM“, y:*Encyclopedia of human resources information systems: challenges in e-HRM, Information science reference*, New York, USA, 434–440.
4. Das, B. K., *TQM and HR interventions*.Преузето са: www.humanlinks.com
5. http://www.iso.org/iso/news.htm?refid=Ref1679
6. ISO 17021 Оцењивање усаглашености – Захтеви за тела која обављају проверу и сертификацију система менаџмента.
7. Ooi, K., B., Arumugam, W., Teh, P. L., Chong, A. Y., (2008). TQM practices and its association with production workers, *Industrial Management & Data Systems*, Vol. 108, No. 7, 909–927.
8. Piyush Sharma, Titus Tak Chuen Kong, Russel P.J. Kingshott, (2016). Internal service quality as a driver of employee satisfaction, commitment and performance: Exploring the focal role of employee well-being, *Journal of Service Management*, Vol. 27 Issue: 5, pp.773-797, doi: 10.1108/JOSM-10-2015-0294
9. Su, C-T, Yang, T-M, (2015). Hoshin Kanri planning process in human resource management: recruitment in a high-tech firm, *Total Quality Management*, Vol. 26, No. 2, 140–156, http://dx.doi.org/10.1080/14783363.2012.756743
10. Viljoen,A., Kruger, S., Saayman, M., (2014). Understanding the role that Quality of Work Life of food and beverage employees plays in perceived service delivery and productivity“, *Southern African Business Review*, Vol. 18, No. 1, 27–52.

11. Wyper, B., Harrison, A. (2000). Deployment of six sigma methodology in human resource function: A case study. Total Quality Management, 11(4–6), SI, S720–S727.
12. Вујовић, Т., Вујовић, С., (2015). Проблеми конкурентности српске пољопривреде, *Економски погледи*, Vol. 17, број 4/2015, 137-157.
13. Танасијевић, З., „*Задовољство запослених*“, Фестивал квалитета, 33. национална конференција о квалитету, мај 2006.

ДРУШТВЕНА ОДГОВОРНОСТ ПРЕДУЗЕЋА-ИЗАЗОВ ЗА РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

UDC: 005.35:65

Сања Марковић
Висока техничка школа струковних студија Звечан, Србија
Љиљана Арсић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Радмила Мицић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија

Резиме: *Друштвена одговорност је врхунски принцип у савременом пословању и императив успешног пословања организација. Предузећа се више не оцењују само на бази финансијске добити него и на бази доприноса према широј друштвеној заједници. Развој и раст предузећа умногоме ће зависити од тога колико су њихови менаџери спремни да прихвате и у своје пословање укључе концепт друштвене одговорности. Предузећа у Србији се налазе пред изазовом да буду још иновативнија, продуктивнија и профитабилнија а истовремено још одговорнија и одрживија. Иако се појам друштвено одговорног пословања може односити на сваку активност коју предузећа предузимају а које нису обухваћене њиховом основном делатношћу, пажња у овом раду је усмерена на бригу о: запосленима, локалној заједници, животној средини, пословним партнерима и купцима. Циљ овог рада је да покажемо да ће пословање предузећа бити друштвено одговорније према широј заједници уколико менаџмент предузећа више одоговара на захтеве интересно-утицајних група. У раду је представљен резултат спроведеног истраживања у предузећима: Лола "ФОТ" – Лешак, ШГ "Ибар" – Лепосавић и РИФ "Копаоник" – Лепосавић, до којег смо дошли користећи χ^2 тест, z-тест и поступак једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) sa Tukey post hoc тестом.*
Кључне речи: *управљање, менаџери, друштвено одговорно пословање.*

УВОД

На данашњем нивоу развоја пословања, предузећа морају да прихвате пословање засновано на одговорности која подразумева преузимање одговорности за своју улогу у друштву. Наиме, некада је било довољно да предузеће задовољи основне економске циљеве односно профит, као основу за остваривање циљева раста и развоја. Деведесетих година двадесетог века у фокус пословања предузећа се ставља неопходност задовољења опште друштвених интереса. Савремено друштво упућује предузећу све више захтева у правцу његове друштвене одговорности. Због тога предузеће у савременом пословању мора да задовољи широк спектар интереса који владају у

[1] ljiljana.arsicr.ac.rs

његовом друштвеном окружењу. Менаџмент је предуслов за опстанак, раст и развој предузећа, који се не исцрпљује само у доношењу пословних одлука већ укључује и предузимање акција на њиховом остваривању.[2] Менаџери се суочавају са различитим изазовима приликом доношења одлука везаних за друштвено одговорно пословање, почев од избора друштвеног проблема у чијем ће решавању учествовати и иновативног начина на који ће то чинити, до развоја и спровођења програма и процене исхода. С обзиром да не постоји један универзални приступ повезивања стратегије и пословног понашања са друштвеном одговорношћу, посебно ако узмемо у обзир чињеницу да му на располагању стоје различите опције друштвено одговорног пословања, логично је да ће менаџмент предузећа ускладити стратегију друштвене одговорности са својим кључним вредностима, мисијом и општом стратегијом.[3] Друштвено одговорно пословање предузећа, као актуелна тема данашњице и савременог пословања, је веома широк и комплексан појам, дефинисан од стране многих аутора и организација, тако да не постоји јединствено схватање. Својим називом, друштвена одговорност упућује на закључак да покрива подручје и дефинише однос између предузећа и друштва на много нивоа како би укључила све интересно-утицајне групе и балансирала њихове потребе. Друштвена одговорност је дужност предузећа да управља својим пословима на начин који избегава наношење штете осталим интересним групама и околини, и да у својим одлукама и деловањима узме у обзир општи бољитак друштва.[4]

1. ПОСЕБНА ПОДРУЧЈА ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНОГ ПОСЛОВАЊА ПРЕДУЗЕЋА: ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ

У литератури постоји велики број дефиниција везаних за друштвено одговорно пословање. Према P. Kotler-у и N. Lee[5] друштвено одговорно пословање представља опредељење за унапређење добробити заједнице кроз дискреционе пословне праксе и доприносе

[2] Милисављевић, М. (2005). *Савремени стратегијски менаџмент*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, стр. 4.

[3] Marković, S., Miletić, V. (2015). *Social responsibility as a factor of successful management of enterprises in Serbia: a case study*, FACTA UNIVERSITATIS, Series: Economics and Organization, UDC 005.35, ISSN 0354-4699, (Print), ISSN 2406-050X (Online), Vol. 12, No 3, Niš, pp. 237-248.

[4] Thompson, A.A., Strickland, A.J., Gamble, P.J. (2007): *Стратешки менаџмент*, MATE Загреб, стр. 312.

[5] Kotler, P., Lee, N. (2009). *Корпоративна друштвена одговорност*, *HESPERIAedu*, Београд, Greenfield, стр. 3-7.

на рачун ресурса корпорације. Кључни елемент ове дефиниције је реч *дискрециона*. Наиме, овде се не говори о пословним активностима које су прописане законом или по својој природи моралне или етичке, а тиме и очекиване. Овде се ради о добровољном опредељењу једног предузећа и његовој одлуци да примењује те пословне праксе и даје доприносе.[6] По Thompson, Strickland и Gamble[7] корпоративна друштвена одговорност предузећа је да управља својим пословима на начин који избегава наношење штете осталим интересним групама и околини, и да у својим одлукама и деловањима узме у обзир општи бољитак друштва. У складу са овом је и дефиниција коју је дао Кркач[8], да је друштвена одговорност обавеза свих који послују уз циљ да максимизирањем профита максимизирају и позитиван утицај свог пословања на друштво, а минимизирају негативан утицај.

Предузећа у којима друштвена одговорност представља интегрални део њихових стратегија највероватније ће преживети изазове које нам доноси будућност.[9] Једно је сигурно, друштвена одговорност предузећа је концепт који углавном даје резултате на дужи рок, и што је посебно важно нагласити изабрати оне менаџере-лидере који могу антиципирати промене у расположењу кључних стејкхолдера и деловати у складу са њима.[10] Укратко, менаџмент се, посебно топ менаџмент, мора бринути о здрављу корпорације, а то укључује балансирање многобројних противуречних захтева стејкхолдера.[11]

Друштвено одговорно пословање је широк појам који обухвата различите аспекте пословања предузећа, али се најчешће као посебна

[6] Marković, S., Miletić, V. (2015). *Social responsibility as a factor of successful management of enterprises in Serbia: a case study*, FACTA UNIVERSITATIS, Series: Economics and Organization, UDC 005.35, ISSN 0354-4699, (Print), ISSN 2406-050X (Online), Vol. 12, No 3, Niš, pp. 237-248.

[7] Thompson, A.A., Strickland, A.J., Gamble, P.J. (2007): *Стратешки менаџмент*, MATE Загреб, стр. 312..

[8] Кркач, К. (2007), *Увод у пословну етику и корпорацијску друштвену одговорност*, Темељна питања корпорацијске друштвене одговорности, MATE Загреб, стр. 219-256.

[9] Moller, K. (1997), *Social Responsibility as a Corporate Strategy*, Perspectives on Business and Global Change, 11/1, 65.

[10] Wether, W.B., Chandler, D. (2006). *Strategic Corporate Social Responsibility-Stakeholders in a Global Envirnomemt*, Sage publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 38.

[11] Freeman, R.E. (2007). *Увод у пословну етику и корпорацијску друштвену одговорност*, Теорија интересног диоништва модерне корпорације, MATE Загреб, стр. 345-361.

подручја друштвено одговорног пословања предузећа наводе: брига о купцима/пословним партнерима, брига о запосленима, брига о локалној заједници у којој послује, брига о заштити животне средине.

Људи су најдрагоценији и најкориснији ресурс предузећа, те брига о њима, а пре свега, сигурност и здравље на раду представља значајну димензију друштвено одговорног пословања. Друштвено одговорно пословање предузећа подразумева одговорност тог предузећа према другима, али и према самом себи. Све оно што чини "биће" једног предузећа-запослени, имовина, начин управљања-требало би да буде предмет одговорног понашања. У предузећима је потребно да постоји подстицајна радна атмосфера, здрави међуљудски односи и добра комуникација, како би се створила клима која омогућава креативност, слободно изношење мишљења, расправу о проблемима, давање предлога за побољшање посла... Едукација запослених, обезбеђивање сталног стицања нових знања и вештина, унапређење стручности, али и промовисање талената и личног развоја запослених, није само добра воља већ и обавеза предузећа. Заштита потрошача као комплексан појам обухвата бројне аспекте правне, економске, здравствене, сигурносне и др., које нормама регулише и контролише држава; тако и самозаштиту потрошача којом се организују у циљу сарадње, али и вршењу притиска. Заштита животне средине представља једну од најзначајнијих области примене друштвено одговорног пословања предузећа. Индустријски, економски и друштвени развој у последња два века имале су огроман негативан утицај на животну средину. Брига за очување основних елемената животне средине-ваздуха, воде, тла-је брига за опстанак човека на Земљи. Колико ће ова борба бити успешна зависи од тога колика је свест човека и друштва о опасностима и последицама које са собом носи неконтролисани развој технологије; јер, "тек када последње дрво буде посечено, када последња река буде затрована, и када последња риба буде уловљена, тек тада ћете схватити, да новац не може да се једе" (Пророчанство америчких индијанаца Cree-Kri). Веома охрабрујуће делује пример Православне цркве, која је на Четвртом летњем семинару, који је одржан 1997. године у манастиру Свете Тројице на острву Халки, у организацији Васељенске патријаршије, упутила апел целокупном човечанству да срећу не треба поистовећивати са материјалним благостањем, подајући се овоземаљским уживањима и стицањем овоземаљских блага, јер то води еколошкој катастрофи која за човека значи смрт самоубиством. У овоме Православна црква наглашава да је еколошка

катастрофа постала проблем на целој планети Земљи и свих људи на њој, што у решавању проблема загађења природе брише разлике међу људима, религијама, друштвено-економским уређењима, нацијама и слично.[12] Заштита животне средине у Србији има веома дугу традицију. Први писани траг о томе налази се у Душановом законику (члан 123.) из 1349. године, којим је дефинисана могућност и забрана прекомерне сече шума у тадашњем Српском царству.[13]

Слика 1. Кључне области и питања ISO 26000

Извор: Прилагођено према SRPS ISO 26000:2011, Упутство о друштвеној одговорности, стр. 6, 7[149]

[12] Радојевић, Р. (2000). *Управљање квалитетом и заштитом животне средине*, Друштво операционих истраживача Југославије-ДОПИС, Београд, стр. 264.
[13] *Душанов законик*, http://www.hodocasnik.org/txt/biblioteka/dusanov_zakonik.pdf, преузето 25.01.2014.
[14] Wether, W.B., Chandler, D. (2006). *Strategic Corporate Social Responsibility-Stakeholders in a Global Envirnomemt*, Sage publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 38.

У многим земљама у свету, закон и подзаконски акти којим се штити конкуренција спадају у приоритетне задатке, јер обезбеђују адекватно пословно окружење а самим тим су и предуслов друштвеног благостања и привредног раста. Због тога је веома значајно да се обезбеди ефикасна и исправна примена закона којим се штити конкуренција, од стране свих актера у савременом пословању јер ће се тиме постићи жељени циљеви.

Значај друштвено одговорног пословања препознала је и Међународна организација за стандардизацију (ISO) која је крајем 2010. године објавила стандард ISO 26000 (Guidance on Social Accountability). У априлу 2011. године, у оквиру одговарајуће комисије Института за стандардизацију Србије, усвојен је и објављен српски стандард SRPS ISO 26000:2011 (Институт за стандардизацију Србије, 2014) који подстиче предузећа да иду даље од поштовања закона, кроз промоцију заједничког разумевања на подручју друштвене одговорности, слика 1.

2. МЕТОДОЛОГИЈА РАДА И ХИПОТЕЗЕ

На основу циља истраживања који смо поставили у уводном делу овог рада, дефинисали смо хипотезу која гласи:
Што менаџмент предузећа више одговара на захтеве интересно-утицајних група, то ће пословање предузећа бити и друштвено одговорније према широј заједници.
и коју ћемо доказати/оповргнути уз помоћ следећих помоћних хипотеза:

*h*1: Не постоји разлика у ставовима менаџмента на свим нивоима управљања на пољу бриге о купцима/пословним партнерима,

*h*2: Не постоји разлика у ставовима менаџмента на свим нивоима управљања на пољу бриге о запосленима,

*h*3: Не постоји разлика у ставовима менаџмента на свим нивоима управљања на пољу бриге о локалној заједници у којој послује,

*h*4: Не постоји разлика у ставовима менаџмента на свим нивоима управљања на пољу бриге о заштити животне средине,

*h*5: Не постоји повезаност између пола и мишљења о користи коју за предузеће има друштвено одговорно пословање.

Да би се испитале наведене хипотезе, у предузећима: Лола "ФОТ" – Лешак, ШГ "Ибар" – Лепосавић и РИФ "Копаоник" – Лепосавић је

спроведено истраживање методом анкетног упитника на укупном узорку од 109 испитаника-менаџера на свим ниовоима управљања. Као водич за састављање Анкетног упитника највише су послужили: рад Портера и Крамера, упитник InterConsulting организације која је у сарадњи са организацијом Уједињених нација за индустријски развој–UNIDO-ом (United Nations Industrial Development Organization) спроводила истраживање о концепту друштвено одговорног пословања у Србији (InterConsulting, 2010) и стандард SRPS ISO 26000:2011. Унос и обрада података-унос и обрада података из анкете спроведена је применом програма Microsoft Office Excel. Подаци добијени спроведеним истраживањем обрађени су у статистичком пакету SPSS. Приликом обраде података примењени су следећи статистички поступци: χ^2 тест за утврђивање повезаности варијабли, z-тест и поступак једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) са Tukey post hoc тестом.

3. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

У истраживање се кренуло са намером да у овом раду буде укључен што већи број испитаника-менаџера (топ, средњи и оперативни), како би слика, у погледу њихових ставова и мишљења на пољу друштвено одговорног пословања у предузећима у којима су и запослени, била реалнија и веродостојнија. Истраживање је обављено у предузећима: Лола "ФОТ" – Лешак, ШГ "Ибар" – Лепосавић" и РИФ "Копаоник" – Лепосавић. Лола "ФОТ" – Лешак је огранак великог компекса Лола фабрика отковака д.о.о. Београд-Лешак (Агенција за привредне регистре-Лола фабрика отковака, 2014). Претежна делатност овог предузећа је израда кованих и пресованих производа на бази челика и обојених метала. Шумско газдинство ШГ "Ибар" – Лепосавић" (Агенција за привредне регистре-Србијашуме, 2014) је део Јавног предузећа за газдовање шумама "Србијашуме" (у оквиру којег функционишу две шумске управе (ШУ): ШУ Лепосавић и ШУ Зубин Поток) чија је претежна делатност гајење шума и остале шумарске делатности. РИФ "Копаоник" – Лепосавић је организациона целина Трепче (Агенција за привредне регистре-Трепча, 2014), великог лежишта олово-цинкане руде у Србији, која обухвата западне, југозападне и јужне делове Копаоника и спада међу највеће у Европи.

У овом узорку је учествовало 114 испитаника-менаџера који раде у наведеним предузећима приказаних у табели 1, али је због непотпуних података 5 анкетних упитника искључено из даљег истраживања.

Табела 1. Позиција испитаника-менаџера у предузећима

Предузеће	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент	Укупан број испитаника у предузећима
Лола "ФОТ" – Лешак	2	6	13	21
ШГ "Ибар" – Лепосавић	2	6	7	15
РИФ "Копаоник" – Лепосавић	4	14	55	73
Укупан број испитаника по нивоима управљања	8	26	75	109

Извор: Аутори

Структура топ, средњег и оперативног менаџмента по полу на укупном узорку приказана је у табели 2.

Табела 2. Структура топ, средњег и оперативног менаџмента по полу

Предузеће	Мушки пол		
	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент
Лола "ФОТ" – Лешак	2	5	11
ШГ "Ибар" – Лепосавић	2	4	4
РИФ "Копаоник" – Лепосавић	3	10	38
Укупан број испитаника	7	19	53
Предузеће	**Женски пол**		
	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент
Лола "ФОТ" – Лешак	0	2	3
ШГ "Ибар" – Лепосавић	0	2	3
РИФ "Копаоник" – Лепосавић	1	5	19
Укупан број испитаника	1	9	25

Како би остварили циљ истраживања, испитаници-менаџери су замољени да на скали од 1 до 5 (од 1-неважно-небитно до 5-веома важно-веома битно) оцене у којој мери њихова предузећа, брину о запосленима, купцима/пословним партнерима, локалној заједници у којој послују и заштити животне средине. Да би прецизније упоредили ставове менаџера на свим нивоима управљања о важности друштвене одговорности за пословање предузећа поредили смо сваки ајтем области друштвене одговорности између топ, средњег и оперативног менаџмента на укупном узорку. Поређење смо спровели кроз поступак једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) са Tukey post hoc тестом. Ови резултати су приказани у табели 3, 4, 5 и 6.

Табела 3. Поређење ставова о важности бриге о купцима/пословним партнерима између топ, средњег и оперативног менаџмента на укупном узорку

	Нивои менаџмента			*F*
	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент	
Прати квалитет и безбедност наших производа и/или услуга	3,88[a]	4,30[a]	4,36[a]	1,29
Редовно прати задовољство купаца	4,00[a]	4,22[a]	4,23[a]	0,27
Има поштен однос са купцима/пословним партнерима	4,13[a]	4,30[a]	4,36[a]	0,28
Гарантује најбољу вредност наших производа и/или услуга у односу између квалитета и цене	4,50[a]	4,41[a]	4,34[a]	0,23
Спремно је да одговори на жалбе потрошача	3,50[a]	4,26[ab]	4,39[b]	4,10*

Средње вредности са различитим експонентом (a и b) у редовима се значајно разликују на нивоу 0.05.
*p < .05.

Резултати у табели 3 показују да када је у питању брига о купцима/пословним партнерима разлика постоји једино у мишљењу о спремности да се одговори на жалбе потрошача. Наиме, оперативни менаџмент у поменутим предузећима у односу на топ менаџмент сматра да су њихова предузећа у већој мери спремна да одговоре на жалбе потрошача.

Табела 4. Поређење ставова о важности различитих области приликом запошљавања нових и бриге о запосленима између топ, средњег и оперативног менаџмента на укупном узорку

	Нивои менаџмента			*F*
	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент	
Приликом запошљавања гарантована је равноправност полова	3,63[a]	3,89[a]	3,69[a]	0,32
Запошљавање људи из социјално угрожених слојева	4,00[a]	3,70[a]	3,92[a]	0,37
Обезбеђивање обуке и напредовања запослених	4,00[a]	4,00[a]	4,20[a]	0,68
Запосленима гарантована плата за уложени рад	4,50[a]	4,26[a]	4,31[a]	0,18
Подстицање добре комуникације између запослених и менаџмента	4,13[a]	4,19[a]	4,11[a]	0,74
Пружање подршке запосленима у балансирању пословних и породичних обавеза (нпр. флексибилно радно време)	3,88[a]	3,96[a]	4,01[a]	1,26
Запослени су упућени у дешавања у предузећу и о пословању	3,13[a]	3,93[a]	3,84[a]	1,87

Средње вредности са различитим експонентом (a и b) у редовима се значајно разликују на нивоу 0.05.

Резултати у табели 4 показују да у анкетираним предузећима не постоје статистички значајне разлике у ставовима између топ, средњег и оперативног менаџмента када се ради о важности различитих области приликом запошљавања нових и бриге о запосленима.

Табела 5. Поређење ставова о нивоу укључености у развој локалне заједнице између топ, средњег и оперативног менаџмента на укупном узорку

	Нивои менаџмента			*F*
	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент	
Менаџмент предузећа и запослени су укључени у добротворне акције локалне заједнице	2,50[a]	3,89[b]	3,46[b]	5,43**
Пружа финансијску подршку за развој спорта у локалној заједници	3,38[a]	3,70[a]	3,55[a]	0,35
Подстиче развој образованих институција, стипендира студенте/ученике	3,25[a]	3,52[a]	3,35[a]	0,23
Подржава активности у области културе	3,25[a]	3,70[a]	3,58[a]	0,48
Подржава развој здравствене заштите у локалној заједници	2,75[a]	3,48[a]	3,59[a]	1,80
Сарађује са државним органима у пројектима за добробит заједнице	3,75[a]	3,63[a]	3,84[a]	0,41
Наше предузеће сарађује са локалним општинама, комората и НВО (Невладиним организацијама) како би се упознали са најважнијим проблемима и питањима у нашој заједници	2,63[a]	3,41[ab]	3,82[b]	4,86**

Средње вредности са различитим експонентом (a и b) у редовима се значајно разликују на нивоу 0.05.
**p < .01.

Резултати у табели 5 показују да, када је у питању укљученост у развој локалне заједнице разлика постоји једино у мишљењу о укључености предузећа у добротворне акције локалне заједнице. Наиме, средњи и оперативни менаџмент, у поменутим предузећима, у односу на топ менаџмент сматра да су њихова предузећа у већој мери спремна да се укључе у добротворне акције локалне заједнице.

Табела 6. Поређење ставова о важности очувања животне средине између топ, средњег и оперативног менаџмента на укупном узорку

	Нивои менаџмента			*F*
	Топ менаџмент	Средњи менаџмент	Оперативни менаџмент	
Рециклажа отпада	3,63[a]	3,52[a]	3,66[a]	0,12
Коришћење еколошки прихватљивих материјала, рециклираних материјала	3,75[a]	3,44[a]	3,74[a]	0,55
Предузеће ради на подизању свести запослених о заштити животне средине	4,13[a]	3,96[a]	4,30[a]	1,16
Током процеса израде производа и његовог пуштања у промет, односно током обављања делатности када се ради о пружању услуга, наше предузеће води рачуна о свим аспектима заштите животне средине као што су рационална потрошња енергије, превенција настајања отпадног материјала и правилно одлагање отпадног материјала	4,38[a]	4,00[a]	4,28[a]	1,07
У сектору транспорта и логистике наше предузеће води рачуна о емисији штетних гасова/супстанци из возила које користимо и разматрамо са нашим добављачима и партнерима да ли користе оптималне транспортне путеве и средства (нпр. у циљу смањења емисије CO_2)	3,75[a]	3,70[a]	4,19[a]	2,15

Средње вредности са различитим експонентом (a и b) у редовима се значајно разликују на нивоу 0.05.

Резултати у табели 6 показују да у анкетираним предузећима не постоје статистички значајне разлике у ставовима између топ, средњег и оперативног менаџмента када се ради о важности очувања животне средине.

Као што можемо видети, скоро сви резултати приказани у табелама 3, 4, 5 и 6 показују да углавном нема значајних разлика (или су занемарљиве) у ставовима везаних за различите области друштвено

одговорног пословања између топ, средњег и оперативног менаџмента у сва три испитана предузећа. Стога можемо рећи да у поменутим предузећима менаџмент на свим нивоима управљања препознаје улогу и значај друштвено одговорног пословања. Дакле, ***прве четири помоћне хипотезе се прихватају***.

Важан сегмент друштвено одговорног пословања представља и постојање задужене особе за друштвено одговорно пословање у предузећу. Постоји могућност да је постојање особе задужене за друштвено одговорно пословање повезано са мишљењем о користи коју друштвено одговорно пословање доноси предузећу. Процентулна заступљеност датих одговора приказана је у табели 7.

Табела 7. Проценти мишљења о користи коју друштвено одговорно пословање доноси предузећу код предузећа које имају и немају особу задужену за друштвено одговорно пословање

	Процена користи		
	Мале користи	Средње користи	Велике користи
Постоји особа задужена за друштвено одговорно пословање у предузећу	5,6%	43,5%	50,9%
Не постоји особа задужена за друштвено одговорно пословање у предузећу	5,5%	44%	50,5%

χ^2 тест је показао да нема статистички значајне повезаности између постојања особе задужене за друштвено одговорно пословање у предузећу и мишљења о користи коју за предузеће има друштвено одговорно пословање (χ^2 (2, 109) = 1,28, p = ,527).

Истражено је и да ли постоје разлике између мушкараца и жена у мишљењу о користи које има предузеће од друштвено одговорног пословања. Процентулна заступљеност датих одговора дата је у табели 8.

Табела 8. Проценти мишљења о користи коју друштвено одговорно пословање доноси предузећу код мушкараца и жена на укупном узорку

	Процена користи		
	Мале користи	Средње користи	Велике користи
Мушкарци	3,9%	52,6%	43,4%
Жене	9,1%	24,2%	66,7%

Хи квадрат тест је показао да има статистички значајне повезаности између пола и мишљења о користи коју за предузеће има друштвено одговорно пословање (χ^2 (2, 109) = 7,78, p = ,020).

Иако се на основу прегледа табеле 8 може претпоставити које су разлике значајне, значајност процентуалних разлика испитана је z-тестом (two-tailed test).

Одговарајући статистички подаци показују да разлика у процентуалној заступљености мишљења да мало користи има од друштвено одговорног пословања између мушкараца и жена не постоји (z = - 1,10, p = ,28).

Са друге стране постојале су разлике у процентуалној заступљености мишљења да средње користи има друштвено одговорно пословање, између мушкараца и жена (z = 2,74, p = ,01). Такође подаци показују да постоји разлика у процентуалној заступљености мишљења да велике користи има друштвено одговорно пословање, између мушкараца и жена (z = -2,23, p = ,05). Наиме, ови резултати показују да мушкарци у већој мери сматрају да друштвено одговорно пословање има средње користи за пословање предузећа, док жене сматрају да је ова корист велика. Дакле, ***четврта помоћна хипотеза се одбацује.***

На основу наведених резултата можемо закључити да је главна хипотеза од које се пошло у овом раду: ***Што менаџмент предузећа више одговара на захтеве интересно-утицајних група, то ће пословање предузећа бити и друштвено одговорније према широј заједници,*** доказана потврђивањем /одбацивањем помоћних хипотеза.

Резултати истраживања јасно показују да испитаници-менаџери на свим нивоима управљања сматрају да се интеграцијом активности друштвене одговорности у пословање предузећа може остварити ефикасност и ефективност у остваривању одрживих циљева пословања. У прилог овој чињеници су и следеће констатације:[15]

- Обезбеђивање обуке и напредовања запослених, загарантоване плате за уложени рад, флексибилно радно

[15] S. Marković, V. Miletić, Social responsibility as a factor of successful management of enterprises in Serbia: a case study, FACTA UNIVERSITATIS, Series: Economics and Organization, pp. 237-248, UDC 005.35, ISSN 0354-4699, (Print), ISSN 2406-050X (Online), Vol. 12, No 3, Niš, 2015.

време-у смислу балансирања пословних и породичних обавеза, позитивно утиче на мотивацију и продуктивност запослених што доприноси повећању успешности пословања предузећа.

- Улагањем у развој образовних институција и стипендирањем студената доприноси не само унапређењу образовне структуре становништва, већ и повратно доприноси повећању успешности пословања захваљујући понуди квалификоване радне снаге.
- Улагањем у развој спорта, културе, развој здравствене заштите... доприноси повећању квалитета живота у заједници а истовремено позитивно утиче на стварање бренда предузећа и повећање продаје производа и/или услуга.
- Рециклажом отпада, коришћењем рециклираних материјала, рационалним коришћењем природних ресурса (ваздух, вода, земљиште, нафта, руде, метали...) се истовремено постижу и еколошке и економске погодности за предузећа доприносећи снажнијим финансијским резултатима и већој профитабилности.

ЗАКЉУЧАК

Менаџери успешних предузећа своје пословање заснивају на одрживом развоју, репутацији предузећа, задовољавању еколошке димензије пословања, мотивисању и стимулисању запослених, поштовању људских права и перманентном подстицању раста и развоја предузећа које се заснива на лојалности купаца.

Истраживањем је утврђено да нема значајне разлике у ставовима менаџера на свим нивоима управљања када се ради о улози, значају и интеграцији активности друштвене одговорности у пословање предузећа. Наиме, χ^2 тест је показао да нема статистички значајне повезаности између нивоа менаџмента у предузећу и мишљења о користи коју за предузеће има друштвено одговорно понашање. Међутим, подаци показују да постоји разлика у процентуалној заступљености мишљења да велике користи има друштвено одговорно пословање, између мушкараца и жена те да мушкарци у већој мери сматрају да друштвено одговорно пословање има средње користи за пословање предузећа, док жене сматрају да је ова корист велика. Овај податак недвосмислено упућује на већу укљученост жена на вишим нивоима управљања.

Резултат истраживања до којег смо дошли користећи поступак једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) са Tukey post hoc testom тестом за поређење ставова менаџера на свим нивоима управљања о четири области друштвено одговорног пословања: бриге о купцима/пословним партнерима, бриге о запосленима, бриге о локалној заједници у којој послује и бриге о заштити животне средине недвосмислено говори да друштвена одговорност представља синергију која обједињује напоре на свим нивоима управљања у предузећима.

На основу до сада стечених знања која су произашла из анализе истраживања спроведених у предузећима: Лола "ФОТ" – Лешак, ШГ "Ибар" – Лепосавић и РИФ "Копаоник" – Лепосавић, закључујемо да је успешност пословања у уској позитивној вези са друштвено одговорним пословањем предузећа што води одрживом развоју и задовољству свих учесника који су на различите начине повезани са пословањем предузећа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Милисављевић, М. (2005). *Савремени стратегијски менаџмент*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд, стр. 4.
2. Marković, S., Miletić, V. (2015). *Social responsibility as a factor of successful management of enterprises in Serbia: a case study*, FACTA UNIVERSITATIS, Series: Economics and Organization, UDC 005.35, ISSN 0354-4699, (Print), ISSN 2406-050X (Online), Vol. 12, No 3, Niš, pp. 237-248.
3. Thompson, A.A., Strickland, A.J., Gamble, P.J. (2007): *Стратешки менаџмент*, MATE Загреб, стр. 312.
4. Kotler, P., Lee, N. (2009). *Корпоративна друштвена одговорност*, HESPERIAedu, Београд, Greenfield, стр. 3-7.
5. Исто као 2.
6. Исто као 3.
7. Кркач, К. (2007), *Увод у пословну етику и корпорацијску друштвену одговорност*, Темељна питања корпорацијске друштвене одговорности, MATE Загреб, стр. 219-256.
8. Moller, K. (1997), *Social Responsibility as a Corporate Strategy*, Perspectives on Business and Global Change, 11/1, 65.
9. Wether, W.B., Chandler, D. (2006). *Strategic Corporate Social Responsibility-Stakeholders in a Global Envirnomemt*, Sage publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 38.

10. Freeman, R.E. (2007). *Увод у пословну етику и корпорацијску друштвену одговорност*, Теорија интересног диоништва модерне корпорације, MATE Загреб, стр. 345-361.
11. Радојевић, Р. (2000). *Управљање квалитетом и заштитом животне средине*, Друштво операционих истраживача Југославије-ДОПИС, Београд, стр. 264.
12. *Душанов законик*, http://www.hodocasnik.org/txt/biblioteka/dusanov_zakonik.pdf, преузето 25.01.2014.
13. Исто као 9.
14. Исто као 2.
15. Међународна организаија за стандардизацију, 2014,
16. http://www.iso.org/iso/home.html, преузето 08.02.2014.
17. Институт за стандардизацију Србије 2014, http://www.iss.rs/, преузето 08.02.2014.
18. Упутство о друштвеној одговорности, Београд, 2010, SRPS ISO 26000:2011, http://www.iss.rs/images/upload/ISO%2026000%20-%20SRB.pdf
19. Porter, M.E., Kramer, M.R.: *The Competetive Advantage of Corporate Philanthropy*, Harvard Business Review, 2002, str. 5-16 http://www.expert2business.com/itson/Porter%20HBR%20Corporate%20philantropy.pdf
20. *InterConsulting*, http://csr-net.org/limesurvey/index.php?sid=85655&lang=sr4, 2010, преузето 15.09.2014.
21. Агенција за привредне регистре-Трепча, (2014), http://pretraga2.apr.gov.rs/EnterprisePublicSearch/details/EnterpriseBusinessName/1102458?code=5E48000E4E44B64D10C8CD8A3FA24ED0CF204E8A, преузето 31.10.2014.
22. Марковић, С., Михајловић, Д., Денић, Н. (2015) *Друштвена одговорност предузећа у функцији остварења циљева одрживог развоја*, Оригинални научни рад, Ecologica, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Србије "ECOLOGICA", стр. 508-512, ISSN 0354-3285, COBISS.SR – ID 80263175, UDC:334.7.21, Vol. 22, No 79, Београд.

УТИЦАЈ МАРКЕТИНГА НА ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА

INFLUENCE OF MARKETING ON SOCIAL NETWORKS

UDC: 004.738.5:658.8

Александра Марковић[1]
Висока пословна школа струковних студија, Блаце, Република Србија

Абстракт: *У протеклих неколико година интернет је показао огроман раст у броју корисника. Друштвене мреже представљају онлине заједнице које скупљају људе сличних интересовања. Оне доносе и нове могућности у комуникацији, као и олакшано склапање контаката, употребу и размену различитих садржаја. Постоје разне врсте друштвених мрежа и оне су карактеристичне за одређено географско поднебље, занимање, интересовање, потребе. Најпопуларније друштвене мреже на свету су: Facebook, Whatsapp, Youtube, Linkedin, Twitter, Instagram, Google + и Qzone. Лидер међу друштвеним мрежама је дефинитивно Facebook. Његов утицај на друштво је велики и о томе су урађена бројна истраживања и студије као и социолошке анализе. Циљ овог рада је утврдити економски потенцијал друштвених мрежа, односно како друштвене мреже утичу на повећање потражње за одређеном врстом робе. Показаћемо које врсте садржаја на друштвеним мрежама се најчешће користе у циљу привлачења и одржавања пажње, колико су они корисни као и ангажовање и укључивања корисника у комуникацију, која су то правила понашања која организације морају да поштују како би успешно пословале и градиле свој имиџ на друштвеним мрежама.*

Друштвене мреже су отвориле велике пословне могућности и огромно тржиште, како индивидуама, тако и малим, средњим и великим предузећима. Потенцијална добит пословања преко друштвених мрежа никада није била већа, а трошкови и ризици никада нису били мањи.

Кључне речи: *маркетинг, друштвене мреже, интернет, Facebook, тржиште, потражња, корисници, предузећа*

Abstract: *In recent years the Internet has shown tremendous growth in the number of users. Social networks are online communities that gather people with similar interests. They bring new opportunities in communication, as well as easier to generate contacts use and share various content. There are many tipes of social networks and they are specific to a particular geographical location, occupation, interests needs etc. The most popular social networks in the world are Facebook, Whatsapp, Youtube, Linkedin, Twitter, Instagram, Google + and Qzone. The leader among those social networks is definitely Facebook. Its inpact on society is great and there are so many researches, studies and sociological analysis about this topic.*

The aim of this study is to determine - the economic potential of social networks or how community service network affects the increase in demond for particular type of goods. We will show what kind of content on social networks are commonly used to attract and

[1] aleksandraadzic@yahoo.com

maintain attention, how they are useful as well as the engagement and involvment of users in communication, which rules of conduct that organizations must follow in order to successfully operate and build its image at social networks.
Social networks have opened up great business opportunities and a huge market, for individuals as well as for small, medium and large enterprises. Potential profits for doing business on social networks has never been grater, and the costs and risks have never been lower.
Key words: *marketing, social networks, interrnet, facebook, market, market demonds, users, enterprises.*

УВОД

У савременом свету, немогуће је замислити да појединац или компанија не послују преко интернета.

Друштвене мреже представљају online заједнице које скупљају људе сличних интересовања. Људи свакодневно користе друштвене мреже, било као средство комуникације, забаве, проверавања новости, информисање о одређеним производима или услугама и куповине истих.

На разне начине се привлачи пажња на одређени производ, да би се на крају он и купио. Све више људи обавља куповину преко Интернета, друштвених мрежа или web шопова одређених трговина, што нам покузује велику важност онлине окружења за купце односно потрошаче.

Примена друштвених мрежа у пословању омогућава брзо добијање информација о потенцијално пословном партнеру, повећање кредибилитета, регрутовање и запошљавање, приступ новим тржиштима, дељење докумената, одржавање онлине састанака, изградњу професионалне заједнице и повећање активности умрежавања.[2]

Најпопуларније друштвене мреже данас у свету су: Facebook (Фејсбук), Linkedin (Линкедин), Whatsapp (Вотсап), Youtube (Јутјуб), Twitter (Твитер), Instagram (Instagram), Google + (Гугл плус) и Qzone (Кјузон). Најпопуларнија друштвена мрежа већ дуги низ година је дефинитивно Facebook.

[2] Раденковић, Б., Деспотовић, Зракић М., Богдановић, З., Бараћ, Д., Лабус, А. (2015). Електронско пословање, ФОН, Универзитет у Београду, Београд, 788

Постоје многи фактори који утичу на понашање потрошача на друштвеним мрежама, чиме се то привлачи и одржава пажња купаца, односно потрошача, већ постојећих, али и будућих, како то утичу друштвене мреже на пословно окружање.

Покушаћу у овом раду да у кратким цртама објасним и дочарам феномен друштвених мрежа у пословном свету, како друштвене мреже утичу на повећање потражње за одређеном врстом робе или услуге.

1. ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

Понашање потрошача представља процес прибављања и употребу производа, услуга, идеја од потрошачке јединице. Такође, укључује и продајне процесе које обухватају вредновање и после куповно понашање. Под потрошачком јединицом подразумева се појединац или породица која доноси одлуку. Фаза куповине, употребе и одлагања чине целину понашања потрошача. Најважнија фаза је фаза куповине, јер се у њој разматрају чиниоци који утичу на избор производа или услуга.

Друштвени, лични и психолошки фактори су фактори који утичу на понашање потрошача и на њихов процес доношења одлука.

1.1. ДРУШТВЕНИ ФАКТОР

Друштвени фактори су спољни фактори који утичу на процес доношења одлука о куповини, а то су: референтне групе, културе, социјализације, друштвени сталеж, утицај друштвене групе, породице и ситуацијских фактора.

* Референтна група је група људи која непосредно или посредно утиче на ставове или понашање појединаца. Примарна група људи је група којој појединац припада, где постоји јака континуирана интеракција. На пр: породица, пријатељи, комшије или сарадници на послу. Секундарна група људи је група које су више формалне и у којима је интеракција мање континуирана. На пример: професионална удружања, синдикати, верске организације, итд.

* Култура представља процес који се односи на скуп вредности, како материјалних, тако и духовних, које су детерминисане традицијом и променама у друштву, а према којима се обликује понашање чланова

у друштву. Припадници одређених култура на друштвеним мрежама објављују садржај који одговара њиховој култури, прате странице везано за њихово интересовање, комуникацију с људима исте, али и различите културе, износе своје ставове, мишљења и расправљају о томе.[3]

* Процес у којем појединац прихвата информације, ставове, норме и вредности неке групе, а на исту утичу разни биолошки и психолошки чиниоци, као и утицај окружења, јесте социјализација. Потрошачи односно купци могу путем друштвених мрежа примити информације, формирати властите ставове и вредности, прихватају навике, друштвене и културне вредности које те друштвене мреже намећу и следе појединце који имају интересе и обичаје који су им блиски и занимљиви.

* Друштвени сталеж представља скуп људи који има сличне вредности интересе и начин понашања, а могу се поделити и разликовати од нижег до вишег сталежа. Можемо уочити да потрошачи виших слојева деле слике с путовања, углавном су у скупљој маркираној одећи, прате појединце истих обележја и странице које им нуде производе и услуге које могу приуштити. Супротно од њих су корисници нижих слојева, али има и оних који теже вишем слоју, па ће то и ставити до знања, тако што ће изразити жељу за одласком на одређено путовање, или жеља за одређеном врстом производа или марке, пратиће такве и сличне странице и „лајковати их“.[4]

* Друштвена група има посебан утицај на потрошачаво понашање. Велики број група постоји на друштвеним мрежама, које су основане од стране људи из пословног света или појединаца.Циљ пословања ових група је промоција производа, информисање и окупљање људи ради неке врсте подршке, групе везане за одређену тему и подручје. Унутар групе потрошаћи комуницирају, износе своје ставове, дају савете. Предност оваквих група је слобода изражавања потрошача да изнесу своје мишљење и интересе.

[3] Илић, Д., Марковић, Б. (2014). „Значај употребе Интернет друштвених мрежа у процесу достизања одрживе конкурентне предности“, Синтеза, Београд. Преузето са сајта
http://www.consulting.vibeko.rs/elektronsko poslovanje i marketing

[4] Мродинић, В. (2013). „Електронско пословање и маркетинг“, Vibeco Consulting, Београд. Преузето са сајта http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/82 - 87, pdf

Основну друштвену групу представља породица. Друштвене мреже омогућују повезивање родбине која је географски удаљена.

* Ситуацијски фактори код друштвених мрежа везани су за место, време, ентеријер и екстеријер у којем се корисник друштвене мреже налази. На пример, ако је у питању нови ресторан, клуб, путовање у други град или државу, њихову тренутну локацију.

Такође, објављују ентеријер и екстеријер посећених места, природе, људе с којима се налазе. Док су на одређено место они износе своје и психолошко стање, као што су: глад, жеђ, срећа, туга итд.

1.2. ЛИЧНИ ФАКТОРИ

Лични фактори представљају унутрашње варијабле потрошача које утичу на њихово понашање. За понашање потрошача пресудне су следеће варијабле: мотиви и мотивација, перцепција, ставови, обележја личности, вредности, стил живота, знање, особености и уверење о самом себи. У процес доношења одлука о куповини сваки потрошач улази с три расположива ресурса, а то су: време, новац и способност прихватања и процесуирања информација.

* Мотиви и мотивација су унутрашњи фактори који у човеку изазивају жељу да се покрене, да учини нешто. Потрошачима, односно купцима је на располагању пуно различитих врста производа који се свакодневно оглашавају и маме на куповину. Пријатељи својим објавама слика на којима поседују одређене производе или предмете, или користе неку врсту услуге, могу подстаћи на жељу за поседовањем истог.

* Све што се свакодневно објављује путем друштвених мрежа сваки потрошач интерпретира и перципира на свој начин. Начин перцепције зависи од карактеристика појединаца, али и од степена образовања.

* Ставови представљају веома важну променљиву у одређивању понашања потрошача интегрушући емоционалне, рационалне и понашајуће одреднице. Потрошачи међусобно деле информације о производима и услугама који су им се свидели или који нису. Износе ставове у вези одређених политичких, државних, друштвених,

економских и сличних ситуација. Дискутују о људским вредностима, деле своје знање са остатком популације.[5]

* Друштвене мреже су препуне потрошача чији су карактери, интереси, начини и стил живљења различити. Зато оне омогућују корисницима да се боље упознају, изнесу своје интересе, вредности, хобије, мишљења, презентују властити и/или жељени стил живота другима. Варијабле (обележја личности, вредности и стил живота) су изузетно важне за понашање потрошача.

* Цене, доступност, обележја, упутства за коришћење и тд, су само мали део информација од онога што друштвене мреже нуде о појединим производима или услугама. Све то помаже потрошачу да сазна што више о жељеном производу или услузи.

Свака особа има одређену особеност која утиче на њено понашање у куповини. Особености неке особе описује се карактеристикама као што су: самопуздање, доминација, аутономија, послушност, друштвеност, заштићеност, флексибилност, комуникативност итд.

1.3. ПСИХОЛОШКИ ФАКТОРИ

Највећи утицај маркетиншких активности на понашање потрошача имају психолошки фактори. Ту спадају прерада информација, учење, промена ставова, понашање и комуникација у групи и лични утицаји.

* Потрошачи су на друштвеним мрежама свакодневно изложени многим информацијама којима могу придати намерну или ненамерну пажњу. Намерна подрзумева активно тражење информација, а ненамерна пасивно. Маркетинг стручњаци посебну пажњу придају подстицајима који изазивају ненамерну пажњу, као што су: боја, величина, контраст, позиција огласа, хумор и новост.

* Потрошач много тога може научити путем интеракције с људима преко друштвених мрежа. Комуникацијом човек долази до нових

[5] Илић, Д., Марковић, Б., (2014). Значај употребе интернет друштвених мрежа у процесу достизања одрживе конкурентне предности, Синтеза, Београд. Преузето са сајта
http://www.consulting.vibeko.rs/elektronsko poslovanje i marketing

сазнања које прерађује и памти или заборавља, с обзиром на то колико су му та сазнања занимљива и битна.[6]

* Тренутни став и понашање потрошача може се променити порукама које се објављују на друштвеним мрежама. Некада се произвођачи служе разним триковима, као на пример коришћење јавних особа, односно како би се осигурало поверење потрошача. Те јавне особе би требало поседовати одређени друштвени статус, поверење, стручност, допадљивост, физички изглед и сличност с публиком како би се створио одређени кредибилитет.

* Једно од главних средстава комуникације постале су друштвене мреже. Људи међусобно комуницирају с једном или више особа. У свакој групи која међусобно комуницира постојаће лидери мишљења који утичу на одлуке других, као и следбеници који суделују у комуникацији и примају утицаје од лидера.

Могу се појавити и тржишни покретачи, особе које поседују (тржишне) информације о многобројним производима, услугама, маркама, местима и слично.

2. УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА НА ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

2.1. ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ПОНАШАЊЕ ПОТРОШАЧА

Друштвене мреже можемо дефинисати као web странице које омогућују људима да креирају свој профил, деле различити садржај, комуницирају с осталим корисницима и оглашавају своју компанију, ако је поседују. Данас можемо пребројати више од 100 друштвених мрежа којима је једно заједничко, а то је повезивање људи широм света који деле сличне интересе.

Када су компаније у питању, циљ оглашавања на друштвеним мрежама је да објавом садржаја, сликама и дизајном привуку пажњу већег броја корисника друштвених мрежа. Друштвене мреже пружају нови начин комуникације између потрошача и произвођача (продавача), тј. могу се у врло кратком року прикупити повратне информације о производима или услугама.

[6] Мратинић, В. (2013). „Електронско пословање и маркетинг“, Вибецо Цонсултинг, Београд. Преузето са сајта http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/82 - 87, pdf

Велики број испитаника верује препорукама других особа у погледу одређеног производа или услуге. Компаније у овом случају имају вишеструке користи, као на пример, брзо ширење свести о бренду међу потрошачима, повећан број посетилаца на властитим страницама, стварање и јачање лојалности купаца, промоција нових производа и др.

Очекивано је да ће потрошачи више веровати другом потрошачу који је већ пробао тај производ или услугу.

Друштвене мреже пружају предузећима:

- примену меркетинга од уста до уста (препоруке), односно стварање позитивне усмене комуникације
- могућност истраживања тржишта
- креирање и проверу идеја
- развој нових производа
- унапређење односа с купцима (ЦРМ)
- промоцију и комуникацију.

Уз друштвене мреже споменућемо и појаву апликација на паметним телефонима које омогућавају корисницима приступ свему што прође у било које време и када год то пожеле. Рекли смо да постоји мноштво друштвених мрежа, али ћемо у овом раду кратко размотрити Facebook, Instagram и Twitter, тј. њихов утицај на понашање потрошача.

2.2. УТИЦАЈ FACEBOOK-А НА ПОТРОШАЧЕ

Facebook је интернет друштвена мрежа коју је 2004.године, основао бивши студент Харварда, Mark Zuckerberg. У почетку је ова мрежа била намењена само студентима Харварда за међусобну комуникацију и размену информација, а данас је то мрежа која броји више од 1 550 000 000 корисника. Страницу месечно посети преко 400 милиона људи, а више од 14 милиона нових доданих фотографија дневно.

Корисници ове мреже могу сами креирати свој профил, одлучити које ће слике поставити, ко све може видети њихове објаве, чије објаве они желе видети, сами бирају странице и групе којима желе припадати.

Након израде своје Facebook странице компаније могу одредити своје циљне скупине. На профилу компаније могу објављивати или делити корисне информације и садржаје циљаним сегментима.

Предузеће помоћу услуга Facebook Ads-a може одређене поруке проследити групи корисника који су одбарани према неким жељеним критеријумима, као што су: пол, старост, интереси и др. На овај начин компаније комуницирају са потрошачима који имају потребу и интересе за производима или услугама те компаније, трошећи тако буџет за оглашавање на довољно атрактивне и профитабилне кориснике друштвених мрежа.

Свака компанија, која жели бити успешна и успешно комуницирати са својим потрошачима зна да мора одржавати своју Facebook страницу. Он нуди потрошачима увид у рад компаније, односно предузећа, асортиман, локацију, изглед производа, ентеријер продајног места. Facebook, такође нуди потрошачима и могућност међусобног комуницирања с продавцем путем коментара или порука.

Из искуства знамо да потрошаче највише привлаче огласи од којих могу имати неку корист, као што су огласи везани за попусте и наградне игре.

2.3. УТИЦАЈ INSTAGRAMA НА ПОТРОШАЧЕ

У поређењу с другим друштвеним мрежама, Инсатрам карактерише једноставност коришћења, који се заснива искључиво на дељењу слика са пријатељима (followersima), а омогућава и примену шифтера за уређивање слика што је врло привлачно корисницима, односно потрошачима, купцима.

Прва рекламна порука приказана на сервису била је спонзорисана фотографија женског сата. Прве компаније које су се рекламирале преко Instagrama: Adidas, Lexus, Paypall, Burberry и Ben Jerry, а брендови који су направили успешан маркетинг преко Instagrama су: Intel, Virgin America, American Express, Vevo Red Bull, Adidas Orignals, General Electrics.[7]

[7] Преузето са линка http://www.eseoradar.com/reklamiranje-na-socijalnim-mrezama-twitter-Linkedin-facebook-instagram

Ради боље промоције својих производа, неке компаније знају замолити за сарадњу друге успешније и популарније кориснике Instagrama, тј. оне које имају више „followera“ (пратиоца), да им помогну с промоцијом производа или услуга тако што ће они објавити слике на њиховом профилу, односно Instagram страници.

Све је чешће да људи направе Instagram страницу где оглашавају своје производе и нуде могућност поруџбине преко Instagram Directa (опција на Instagram-у која нуди могућност директног слања слика, порука одређеној особи, или више њих).

Компанија Starbucks је организовала такмичење за дизајн нове папирне чаше. Позвала је све кориснике да осмисле властити дизајн за њихову нову чашу и поделе то уз hashtag #Starbucks. За награду су понудили производе из свог асортимана, укључујући и попусте и чланства.

На овај начин, Старбуцкс је направио одличну промоцију и стекао више пратиоца, тј. потрошача.[8]

Морамо имати у виду да је Instagram у поређењу с осталим друштвеним мрежама млађи када се посматра просечна старост корисника, као и то да је више окренут коришћењу на мобилним тлефонима, али слободно можемо рећи да је Instagram сјајна подршка Facebook друштвеној мрежи.

2.4. УТИЦАЈ TWITTERA НА ПОТРОШАЧЕ

Twitter је интернет друштвена мрежа намењана за слање кратких порука који се називају tweet-ови (твитови).

Tweet се може проследити, односно re-tweetовати. Иако се располаже са ограниченим бројем знакова у једном tweet-у, корисници могу делити слике, видео записе и линкове. Омогућено је повезивање с Instagram-ом и Facebookом, тако да се објаве на Tweeteru могу видети и на тим мрежама.

Twitter нуди многобројне опције за рекламирање, продају, укључујући и промовисане налоге, промовисање твитова и промовисање трендова и сви су корисницима наглашени жутом

[8] Преузето са линка http://www.virtualna-tvornica.com/instagram-oglasavanje

promoted иконицом, да би twitovi, налози или име бренда били испред што више људи, који су заинтересовани за неке производе или услуге.[9]

Потрошачи могу сазнати све о попустима, пропозицијама неког новог или постојећег производа или услуге, и све што треба урадити је поделити tweet који ће касније остали petweetовати и биће видљив свим потрошачима који нас прате на tweeteru.

У Србији је мана што је tweetep претежно мало коришћен, у односу на Американце и Јапанце, који предњаче у коришћењу ове друштвене мреже.

Једна од новијих могућности на tweeteру је постављање анкете. Приликом постављања tweeta потребно је стиснути одговарајућу иконицу након чега се могу поставити могући одговори. Број одговора је огрничен на два. Анкету су активне 24х и сви одговори су анонимни.

Twitter је врло једноставна друштвена мрежа за оглашавање. То је генерално најекономичнија опција рекламирања, и може бити одличан начин за мале бизнисе и велике компаније које су заинтересоване за оглашање производа или услуга за почетак.

Међутим, ако потрошац или купац кликне на један од наших промовисаних twитова који је стар, досадан и нађе да су наше промотивне поруке ирелевантне, неће бити одушевљен нашим брендом.

Једноставно, рекламирање производа или услуге мора бити свеже, интересантно, привлачно, да заинтересујемо што више потрошача како нових, тако и старих (лојалних) купаца.

3. ПРИМЕНА ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА У САВРЕМЕНОМ ПОСЛОВАЊУ

Коришћење друштвених мрежа маркетиншким компанијама омогућују да прецизно таргетирају групу потрошача на коју ће

[9] Преузето са линка http://www.eseoradar.com/reklamiranje-na-socijalnim-mrezama-twitter-Linkedin-facebook-instagram

усмерити рекламирање посебних врста производа за које ти потрошачи показују интересовање.

Друштвене мреже су одличан пример за примену герилског маркетинга, који је усмерен на остаривању максималним резултата из минималних улагања. Профил се креира да се привуче што више „пријатеља“ или „пратиоца“. Добар пример за такав герилски маркетинг је амерички ланац pizza Papa John’s. Захваљујући герилској компанији на Facebook-у, окупили додатних 148 000 обожаватеља. Цела компанија се сводила на то да сваки нови обожаватељ на кућну адресу добије бесплатну пицу.

Што се тиче коришћења друштвених мрежа у Србији од стране компанија или фирми, раније су предњачиле фирме из области нових технологија и телекомуникације, а данас у креирање што боље слике на друштвеним мрежама „улажу“ и компаније које се баве производњом хране и пића или чак пољопривредом.

Истраживање пословног коришћења друштвених мрежа у Србији спровели су Агенција Abrakadabra инегрисане комуникације и Агенција за истраживање тржишта Masmi.

Према њиховом истраживању у Србији по броју пословних корисника међу фирмама предњачи Facebook са 86,л%, следи YouTube са 56%, Twitter са 43,1%, Linkedin са 37,5%, Google + са 19,4% и Flickz са 12,5%.

Морамо напоменути да су агенције спровеле истраживање на 48 испитаних компанија. За разлику од Србије, у САД истраживање је спровела Агенција Creative Group, а које обухвата податке добијене испитивањем 400 маркетинг менаџера.

Скоро половина испитаника – 45% одговорила је да је за њих Facebook број један друштвена мрежа. Затим, следе Google + са 13%, онда Linkedin са 12%, Twitter са 10%, Instagram са 5%, YouTube са 5%, Pinterest са 2% и Tumbler са 1%.[10]

[10] Nanji, A.(2014).,“Facebook Has Most Potential for Businesses: Marketing and Ad Execs“, February 26.
Preuzeto sa linka http://www.marketingprofs.com/charts/2014/24491/facebook-hasmost-potential-for-businesses-marketing-and-ad-execs

Истраживања су показала да у САД Facebook представља најчешће преузиману апликацију за паметне телефоне, затим иде апликација Google Play, YouTube, Google Search, а занимљиво је да се апликација за Twitter налази тек на 14 месту.

Све друштвене мреже подложне су нападима, па се континуирано улаже у сигурност система. Као једна од најпопулрнијих друштвених мрежа Facebook води борбу с проблемом сигурности, па је развио систем Facebook Immunity System који служи за проверу садржаја који се објављују од стране корисника.

ЗАКЉУЧАК

Савремено пословање у свету, али све више и код нас, тешко се може замислити без присуства организације на друштвеним мрежама. Друштвене мреже као што су Facebook, Instagram, YouTube, Twitter, Google, Google + су у експанзији. Нови корисници придружују се друштвеним мрежама из многобројних разлога као што су посао, дељење информација, забаве и др. Прикупљањем података од истраживања дошли смо до закључка да је најпопуларнија друштвена мрежа Facebook. Због саме једноставности коришћења Facebook корисници могу без готово икаквог знања користити ове канале у комерцијалне сврхе. Друштвене мреже су постале један од главних канала оглашавања и без добро осмишљеног профила на друштвеним мрежема и свкодневне активности на њима, доводи се у питање успех предузећа.

Потрошачи воле искреност, транспарентност, квалитет, подршку и интеракцију и то им се овим путем треба пружити. Компаније из свих грана пословања, па тако и банке као финансијске институције, морају препознати који су то најбољи начини да презентују својим потрошачима и клијентима постојеће и нове производе или услуге, да сачувају старе клијенте (потрошаче), а у што већем броју да придобију нове.

Из свега наведеног можемо закључити да је срж привлачења пажње потрошачима креативно оглашавање на друштвеним мрежема од стране произвођача, односно компанија.

ЛИТЕРАТУРА

1. Nanji A. (2014)., Facebook Has Most Potential for Businesses: Marketing and Ad Execs
2. Раденковић, Б., Деспотовић, М. Зракић, З Богдановић, З., Бараћ, Д. Лабус, А. (2015). „Електронско пословање“, ФОН, Универзитет у Београду, Београд
3. Илић, Д., Марковић, Б., (2014). Значај употребе интернет друштвених мрежа у процесу достизања одрживе конкурентне предности, Синтеза, Београд. Преузето са сајта http://www.consulting.vibeko.rs/elektronsko poslovanje i marketing
4. Dannah M. Boyd and Nicole B. Ellison (2008)., „Social Networks Sites: Definition, History and Scolarship“, Journal od Computer-Mediated Communication
5. Kotler P., Keller, K. (2006)., Social Media Capital-Whuffie factor
6. Muellner, M., Three (2013)., „Liglit Bulb Moments“ to Illuminate Social Maketing Success
7. Ђукић, С. (2011)., „Улога и значај друштвених медија у комуницирању вредности марке, Часопис за маркетинг теорију и праксу, Маркетинг, бр. 42
8. Мирковић, О.(2012). „Маркетинг на друштвеним мрежама

Интернет извори:

1. http://ekonomski portal.com/povijest-društvenih mreža-infografika
2. http://www.socialbakers.com/statistics/twitter
3. http://www.eseoradar. Com/reklamiranje-na-socijalnim-mrežama
4. -twitter-linkedin-facebook-instagram
5. http://virtualna –tvornica.com/instagram-oglašavanje/
6. http://www.livejournal.com
7. http://www.statista.com/statistics
8. http://www.nadlanu.com
9. http://www.akademijaelit.com
10. http://www.economy.rs
11. http://www.statisticbrain.com
12. http://en.community.dell.com
13. http://findandeconvert.com
14. http://Blog.aleksandarsisimic.rs
15. http://arijanb.pgsri.hr

КОРЕЛАЦИЈА ТРЖИШНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И УНАПРЕЂЕЊА КВАЛИТЕТА ПРОИЗВОДА И УСЛУГА

CORRELATION OF MARKET ORIENTATION OF ORGANIZATION AND IMPROVEMENT OF QUALITY OF PRODUCTS AND SERVICES

UDC: 005:338.48

Славомир Милетић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Симић Владимир[2]
Генерали, Београд, Србија
Зоран Паповић
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу, Србија

Сажетак: *У раду се анализира корелациони однос између тржишне оријентације организације и њене потребе за континуираним унапређењем квалитета производа и услуга како би опстала на конкурентном тржишту. Истражује се колико избор тржишне оријентације организација у транзиционим земљама доприноси бољем разумевању тржишта и како унапредити наступ домаћих организација на тржишту, иновирањем постојећих и увођењем нових производа и услуга. Свакако, полази се од расположивих емпиријских информација да тржишна оријентација, пре свега, оријентација на конкуренцију и потрошаче значајно утиче на иновационе процесе у организацији и обрнуто. Сугерише се да крајњи циљ тржишне оријентације српске организације мора бити задовољење потреба одабране групе потрошача на циљном тржишту, увођењем производа и услуга потребног нивоа иновативности.*
Кључне речи: *организација, тржишна оријентација, конкурентност, иновације производа и услуга, потрошачи.*

Abstract: *The paper analyzes the correlation between the market orientation of the organization and its need for continuous improvement of the quality of products and services in order to survive in a competitive market. It explores how the choice of market orientation of organizations in transition countries contributes to a better understanding of the market and how to improve the appearance of domestic organizations in the market, innovating existing and introducing new products and services. Of course, starting from the available empirical information that the market orientation, above all, the orientation to competition and consumers significantly influences the innovation processes in the organization and vice versa. It is suggested that the ultimate goal of the market orientation of the Serbian organization must be to meet the needs of a selected group of consumers in the target market, by introducing the products and services of the required level of innovation.*

[1] slavomir.miletic@pr.ac.rs
[2] vladimirsimic038@gmail.com

Key words: *organization, market orientation, competitiveness, product and service innovation, consumers.*

УВОД

Пословна пракса бележи огромне напоре организација да у задовољавању потреба својих потрошача буду успешније од конкуренције и тиме обезбеде бољи положај на тржишту и боље пословне перформансе. Често су потребе потрошача и активности конкуренције подстицај организацијама да на тржиште лансирају значајно измењене или нове производе или допуне свој производни асортиман производима који су нови за организацију. Управо кроз иновације организације теже да побољшају своје пословне резултате и остваре раст на тржишту.

У економији знања организације су приморане да у континуитету буду укључене у процесе реоријентације и/или иновације пороизвода и услуга зависно од динамике пословног окружења. Као сложена, маркетиншка концепција остварује битан утицај на иновационе процесе у организацији. По правилу, тржишна оријентација олакшава и усмерава организациону, процесну и производну иновативност организација што у крајњем позитивно утиче на њихове перформансе. Искуства ранијих истраживања корелацијског односа између тржишне оријентације организације и иновационих процеса, акцентирали су нагласак на иновације производа, стављајући у други план услуге. Уједно су показала да на иновативност организација значајно позитивно утиче оријентација на конкуренцију, која је посебно фокусирана на развој и имплементацију постпродајних услуга, као и усмереност на оне потрошаче код којих организације могу осигурати конкурентску предност.

Мада је велики број студија потврдио позитиван утицај тржишне оријентације на иновације, уочена је и контрадикторност у резултатима истраживања јер су иста показала да учинак тржишне оријентације може бити и позитивног и негативног предзнака. Тако, тржишна оријентација као једнодимензионална конструкција може изазвати негативне ефекте кроз појаву имитација и тиме отежати развој дисконтинуираних иновација. Тржишна оријентација организације, такође може отежати и комерцијализацију нових производа што у крајњем резултира угрожавањем њеног бизниса.

С обзиром да су новације производа и услуга покретач раста и развоја организација и основ њихове успешности, намеће се питање како тржишна оријентација утиче на развој нових производа и услуга. Елаборација у раду прати емпиријска сазнања како би се утврдио модалитет тржишне оријентације домаћих организација, њихова склоност ка иновацијама с обзиром на обележја, као и сам утицај тржишне оријентације на иновације производа и услуга које наше организације примењују.

1. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ТРЖИШНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Конкурентски концепти с којима организације предузимају одоговарајуће маркетинг активности могу бити различити. Каква филозофија треба да води маркетинг напоре сваке организације на тржишту за њих је круцијално питање [Котлер, 2006, стр. 15]. Ове напоре прати и дилема како одмерити сопствене интересе и интересе потрошача и друштва, с обзиром да се ови интереси често сукобљавају [Милетић, 2010, стр. 36].

Састављена од спектра активности везаних уз коришћење сложених маркетиншких стратегија и мера у пословању организација, маркетинг концепција чини филозофску базу тржишне оријентације. Као модалитет организационог понашања тржишна оријентација представља пуну операционализацију водећих активности у компанији која послује према принципима маркетиншке концепције [Kohli, et al., 1993].

Сама тржишна оријентација организације се најчешће проучава као пословна култура или понашање које доприноси постизању изврсних пословних резултата. Усвајањем тржишне оријентације од стране организације у чијој основи је пословна култура, води ка позитивном учинку у пословању. Као пословна култура тржишна оријентација садржајније инкорпорира суштину маркетиншке концепције с обзиром да њену базу чине сви фактори овог концепта потенцирајући дугорочну пословну перспективу. Опредељују је бројне варијабле, што подстиче организацију да одговара не само на захтеве купаца, већ је постала и активан фактор у формирању њихових потреба [Милисављевић, 2005, стр. 151]. Исходишно схватање тржишне оријентације организације сводило се на разумевање захтева потрошача да би се задовољиле њихове потребе. Реализована емпиријска истраживања су потврдила да свеобухватан

приступ тржишној тј., маркетинг оријентацији позитивно утиче на пословни резултат организација [Gainer, Padanyi, 2005; Bhuian, Menguc, Bell, 2005; González-Benito, 2005]. Утицај тржишне оријентације на иновације производа један је од начина на који се побољшава успешност пословања организације [Божић, 2006, стр. 47], наглашавајући дугорочну перспективу у остваривању профита.

Потребе потрошача и активности конкуренције кључни су подстицаји организацијама да на тржиште лансирају значајно модификоване или нове производе или допуне свој производни асортиман производима који су нови за организацију. У концепту тржишне оријентације независно од приступа издваја се фокус на потрошача, значај дељења информација (знања), интерфунционална координација маркетиншких активности и одговори на исте предузимањем адекватних акција [Lafferty, Hult, (2001]. Истовремено, без обзира што су приступи тржишној оријентацији и припадајуће им мерне скале различите, оне нису битно другачије и међусобно супротстављене. Своју релевантност у истраживањима тржишне оријентације потврдила је примена мерне скале (MKTOR) [Narver, et. al., 1990]. Њена вредност је директно везана за успешност пословања [Mavondo, et al., 2000] с обзиром да у целини обухвата кључне напоре за стварањем вредности за потрошача и за побољшањем пословних резултата, као и искључује све спољне факторе који не доприносе битно ефикасности бизниса [Cano et al., 2014].

У обликовању организационих вредности, а самим тиме и утицај на избор приступа тржишне усмерености пресудну улогу има топ менаџмент. Његова оријентација на потрошача одражава способност и вољност да се идентификују и схвате купци и да им се адекватно одговори, кроз додатну вредност испорученог (новог) производа. Оријентација менаџмента на конкуренцију представља његову способност и тежњу да се идентификују и анализирају акције конкуренције, како би се што адекватније реаговало на њих и што боље позиционирао нови производ [Јаблановић, Крстић, 2010].

Дакле, од склоности менаџмента ризику и одлукама које доноси зависи спремност целе организације да кроз тржишну оријентацију уводи промене у свој бизнис и мења постојећи асортиман производа и услуга. Коришћењем стратегије диверсификације на тржишту могуће је наступати као озбиљан конкурент и створити одрживу конкурентску предност. Међуресорна динамика, веза запослених

унутар организације и склоност конфликтним ситуацијама, такође, утиче на тржишну оријентацију. Конфликти граде препреке унутар организације, успоравају проток информација и отежавају развој тржишне оријентације. Сукоби утичу и на благовременост реаговања организације на захтеве окружења, лимитирају пословање и нарушавају преданост запослених послу. Додатно, организациони систем који укључује ниво централизације формалног уређења организационих делова, као и систем награђивања остављају свој траг на тржишну оријентацију.

И екстерни фактори као што су динамичност окружења, нико конкурентности на тржишту и технолошке промене, такође одређују ниво тржишне оријентације организације [Jaworski, et al., 1993]. Ови аутори тржишној оријентацији приступају са аспекта организационог понашања, односно активности везаних за пословање по начелима маркетинг концепције. По њима тржишну оријентацију опредељује разумевање тржишта везано за постојеће и будуће потребе потрошача; дисеминацију података са тржишта кроз сегменте организације и брзину њене реакције.

Сва позитивна искуства о ефектима тржишне оријентације базирана су углавном на истраживањима реализованим у развијеним западним земљама, мада има и позитивних ефеката исте на пословање организација у привредама у транзицији [Hooley et al. 2000].

2. ИНОВАТИВНОСТ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Тржишни извори за обављање иновационих активности организације су бројни. Иновативност организације везује се за многе спољње и унутрашње факторе, а крајњи циљ иновације као резултата иновативности, јесте побољшање пословања. Стварање тржишно прихватљивих и конкурентних иновација условљено је проналажењем специфичних извора и способности и постизањем оперативне ефикасности [Милетић, 2016, стр. 141]. Пре свега, динамика тржишних услова и база за конкурисање довела је до промена у профилисању и реализацији иновационих стратегија организација. Успешне иновације зависе од знања, односно квалитета интелектуалног капитала и тржишне оријентације организације. Последично, нова знања обезбеђују развој нових иновација - нових производа, услуга, процеса и др.

Иновација сама по себи није резултат случаја него добро осмишљеног и дисциплинираног аналитичког процеса који изискује трошкове и носи одређене ризике [Silva et al., 2013]. Мада ризик није могуће у потпуности контролисати, системски приступ иновацијама повећава вероватноћу за постизање успеха на тржишту. На нивоу организације иновативност се углавном манифестује кроз усвајање нових идеја или побољшање постојећег производа, услуге, уређаја, система, политике или програма [Damanpour, et. al., 2001] Бити иновативан, путем развоја нових или побољшања постојећих производа, процеса и/или пословања, може помоћи организацији да препозна и задовољи жеље и потребе купаца те на тај начин постигне конкурентску предност.

Било која иновација има своје специфичности с обзиром на делатност у грани у којој организација послује, расположиве ресурсе, ситуацију у окру-жењу и сл. Ове специфичности директно опредељују процес развоја и маркети-нга новог производа или услуге. Осим на ресурсној теорији, иновативност се темељи и на ширењу иновација [Цветановић, Новаковић, 2014, стр. 19], про-цесу у којем нове идеје и технологије, ослоњене на људски капитал, током одређеног времена, успостављају везу међу учесницима у систему ствар-ања вредности путем одређених канала комуницирања [Rogers, 2010].

Да би остариле одржив раст и конкурентност, организације данас све се више окрећу креирању различитих иновационих мрежа [Henke, Zhang, 2010] и промишљеној тржишној оријентисаности.У процесу интернационализације свог бизниса, организација идентификује своју улогу и позиционира се, сагласно донетим одлукама. Менаџмент доноси одлуку о облику бизниса на ино-тржишту с обзиром на склоност ризику, приступу тржишној оријентацији, усмерености на иновационе активности, тренутној позицији на тржишту и уз процену имјућих ресурса [Кокеза, 2016, стр. 146]. Иновативна организација остварује свеобубухватну вредност и кумулира знање с тржишта [Sofianti et al 2009], а стратегијом диверсификације и позиционирања управља политиком цена, поставља стандарде и користи повећану лојалност потрошача.

Нове технологије данас, сасвим сигурно представљају важан фактор конкурентности. Технолошки лидери делујући проактивно постижу супериорне перформансе којима креирају одрживу конкурентску предност. Исту одржавају изналажењем нових опција за креирање

вредности, за шта им је важна организациона флексибилност, вођство, континуирана и квалитетна информисаност, интерфункционална координација, као и постојање адекватних ресурса за подржавање иновација [Лајовић, Вулић, 2010, стр. 42]. Технолошки следбеник може постављати стандарде и утицати на технолошки развој индустрије само ако има велику снагу на тржишту. С обзиром да је најчешће не поседује, његов је императив рационалније коришћење ресурса и свођење ризика у прихватљиве оквире. У сваком погледу следбеници имају мањи ризик тржишног неуспеха јер могу избећи грешке које чине тржишни лидери. Имају и додатну предност у пословању [Goffin et al., 2005] јер су им нижи трошкови истраживања и развоја новог производа или услуге.

У глобалној борби за остваривање конкурентности и пословног успеха организације, сектори високе технологије су кључни покретачи раста, продуктивности, еколошке одрживости и суштински извор високе додате вредности [European Commission, 2013, str. 67]. Спор и неефикасан систем усвајања иновација и трансфера технологије јесте лимитирајући фактор домаћег привредног развоја. Улагања у нове иновационе пројекте у Србији често је рискантна и скупа инвестиција (пример небрендирања познатих и традиционалних српских производа као што су шљивовица, пиротски качкаваљ и ћилими, златиборска пршута, лесковачко роштиљ месо и тд., на страном тржишту). Ефикасна сарадња домаћих фирми са иновационим стејкхолдерима кроз развој иновационих инфраструктурних мрежа прави је пут да се смањи пословни ризик. Заједничким снагама и умрежавањем учесника на тржишту могуће је померити границе, пратити трендове, одолети изазовима, развијати здраву конкуренцију и унапредити пословање наших организација.

Кључно је да српске организације и њихов менаџмент схватају важност да је за пословни успех неопходан нови начин понашања и управљања иновацијама. Србији је данас потребан нови развојни концепт, а то је креирање нове конкурентне одрживе индустријске структуре. Домаћа привреда и њене организације морају се усмерити на укупњавање капацитета путем различитих облика пословног повезивања, применом различитих облика сарадње са иностраним компанијама. Увођење иновација у пословање домаћих организација је кључна полуга индустрисјког развоја, тим пре, јер развој технологија кроз иновације често не прати захтеве тржишта што

доводи до ситуације да бројне применљиве иновације не доживе реализацију на тржишту у одговарајућој привредној грани.

3. АНАЛИЗА УТИЦАЈА ТРЖИШНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ НА ИНОВАТИВНОСТ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Анализа тржишне оријентације организација обухвата неколико димензија [Narver, Slater, 1990]. Оријентација на конкуренцију се односи на праћење и разумевање краткорочних снага и слабости конкуренције као и њених дугорочних способности и стратегија. Уз помоћ тржишне интелигенције, кроз тематско праћење тржишта детаљно се истражује и анализира конкуренција, чиме се обезбеђује сакупљање, филтрирање, анализа и дистрибуција релевантних, поузданих и правовремених информација о конкуренцији и крајњим корисницима, трансформишући информације у знање које је основ за процес одлучивања. Интерфункционална координација представља координирано коришћење свих расположивих ресурса организације у креирању супериорне вредности за циљне потрошаче.

Тржишна оријентација са фокусом на потрошаче, значи стално праћење мењајућих потреба и жеља потрошача уз њихово стално задовољавање ради дугорочног постизања високих перформанси. Разноликост укуса и захтеви широког избора потрошача повећавају важност развоја новог производа који ће доприносити њиховој сатисфакцији, а ова у коначном профиту организацији. Организације се кроз тржишну оријентацију приближавају својим потрошачима истражујући незадовољство купаца постојећим производним и услужним линијама. Ако је интензитет тржишне оријентације јачи, организације ће бити склоније модификацији јер ће и ризик бити знатно мањи. [Dibrell, et al., 2011] Код сагледавања интензитета тржишне оријентације кључно је сазнање о ком се тржишту ради и ко су потрошачи који се укључују у иновационе активности. Наиме, важно је знати ко су потрошачи од којих се прикупљају информације, јер од њих зависе резултати истраживања. Информације прикупљене од потрошача са којима организација има успешну сарадњу вероватно неће бити од велике користи за развој сложенијих иновација које битно одступају од постојећих производа и услуга на тржишту [Божић, 2006].

Искуство показује да тржишна оријентација може организације да учини и имитаторима конкуренције. Претпоставља се да организације које се оријентишу на конкуренцију прате активности и

деловање постојећих, али и потенцијалних конкурената те упоређују међусобне положаје. Тиме оне (не)свесно могу постати имитатори на који начин угрожавају своју креативност и иновативност. Међутим, ако је организација стабилног бизниса, кроз тржишну оријентацију може искористити стечене информације за унапређење свог производног асортимана и пословања [Laforet, 2008].

Сам проток информација унутар организације одвија се несметано захваљујући интерфункционалној координацији, што даје импулс остварењу постављених циљева. У том смислу, тржишна оријентација креира погодну средину за размењивање идеја унутар организације које могу, али и не морају резултирати појавом иновација [Al das-Manzano, et al., 2005]. Такође, ваља истаћи да иновације умногоме зависе и од организационе културе фирме, схватању, прихватању и отворености према иновацијама, али и знању, способности и вештинама које организација поседује, као и од бројних других обележја (величина, модалитет власништва, итд.).

Елаборацијом утицаја система тржишне оријентације на увођење производа одређеног нивоа иновативности, може се објаснити њен значај на успешност пословања и српских организација. Ово тим пре, узимајући у обзир да различите врсте иновација производа и услуга могу на различите начине допринети пословном успеху организације. Зато је у фокусу овог рада превасходно однос између тржишне оријентације и иновативности, без сугерисања да је неки тип иновације производа супериорнији с обзиром на његов допринос целокупном пословном успеху неке организације. Фаворизовање било којег типа иновације производа није увек најбоље за пословни успех.Увођење само имитација производа конкуренције и мањих модификација тешко може довести до завидне предности над ривалима и високог профита. Такође, ни фокус на развијање искључиво дисконтинуираних иновација не доводи до постизања високих профита. У ствари, дошло би до креирања производа које би конкуренти имитирали уз минимална улагања и уз највеће користи у тренутку кад су их потрошачи прихватили.

Код анализе утицаја тржишне оријентације на иновативност српских организација пошло се од претпоставке да тржишно оријентисане фирме улажу више напора у иновације производа и услуга намењених извозним тржиштима. Иновативност организација мерена је бројем нових производа [РЗС 2010-2014] који су организације у Србији увеле на тржиште у разматрном периоду.

Свакако, тржишна оријентација не мора обавезно да доведе до сличних ефеката без обзира на специфичност фирме и тржишта на којем оне послују. То указује на сложеност оријентације као и важност модалитета којим се он интерпретира и примењује у организацији. Досадашња пракса показује да тржишна оријентација српских организација позитивно утиче на иновације производа и услуга намењених извозу. Резултати валидних истраживања димензија тржишне оријентације домаћих организација, показују готово подједнаку усмереност. Наиме, нема великих разлика између оријентације на потрошаче, оријентације на конкуренцију и интерфункционалне координације, с тим да се незнатно истиче оријентација на потрошача (CUST). С вези с тим, све више домаћих организација континуирано прати сопствену преданост потрошачима у задовољавању њихових крајњих потреба како би кроз даље пословање створиле додану вредност за њих. У овом процесу као највећи проблем се издваја место и улога продајног особља које недовољно и дисконтинуирано размењује информације о конкурентима.

Када је даље реч о иновативности српских организација, уочљива је разлика међу њима с обзиром на њихову величину, облик власништва, склоности ка ризику и тд. У малим и средњим организацијама највећи ниво тржишне оријентације је код оних из производног сектора. Мале фирме свесне су да тешко могу бити тржишни лидери, па се одлучују да послују као тржишни следбеници. Знају важност сталног иновирања и теже реализацији иновација у делу услуга за које им нису потребна опсежна и трошковно захтевна испитивања. Ни организације средње величине (51-250 запослених) код нас нису нарочито склоне иновацијама и врло су опрезне приликом тестирања нових идеја. Ипак, теже реализацији иновативних идеја, пре свега, у сегменту услуга које не носе велике ризике. У Србији као транзиционој земљи задњих неколико година, пословање великих организација (више од 250 запослених) карактерише уочљив пораст коришћења иновација производа и услуга. Углавном се ради о коришћењу иновација које су нове за фирме, али не и за тржиште, са тежњом да постану тржишни лидери на изабраном сегменту, као и да захваљујући усвојеним иновацијама освајају нова тржишта. Међутим, велика српска подузећа још увек нису она која уводе и дефинишу иновације (INOV) нити она која лансирају на тржиште иновативан производ или услугу.

Доступне информације из окружења указују да су организације у државном власништву у задње три године значајно убрзале увођење иновационих активности у пословне процесе, док је код иностраних приватних организација присутан тренд сталног увођења и тестирања нових услуга, мада оне које наступају на српском тржишту немају доминацију у лансирању нових производа и/или услуга на тржиште.

Из наведене елаборације произилази неспорна корелација повезаности иновативности организација и оријентисаности ка тржишту. Показало се да на иновативност организација позитивно утиче развој и имплементација постпродајних услуга и фокусираност на оне потрошаче код којих организације могу остварити конкурентску предност. Такође, оријентација на конкуренцију позитивно утиче на увођење свих врста иновација, али је интензитет тог утицаја најјачи код дисконтинуираних иновација. Зато није најважније користити информације о конкуренцији искључиво у функцији предузимања истих акција као и конкуренција, већ заправо другачијих стратегија и активности како би се допринело пословном успеху.

ЗАКЉУЧАК

Стечено искуство не само у привредно развијеним већ и у транзиционим земљама показује да примена адекватне тржишне оријентације доприноси пословном успеху организација и њиховом бољем разумевању тржишта. Тржишна оријентација позитивно утиче на иновације, а оне последично утичу на пословне перформансе. Дакле, свеобухватан приступ тржишној, односно маркетинг оријентацији позитивно утиче на пословни учинак.

Но, без обзира колико год да је тржишна оријентација широко примењива у привредној пракси, тешко је уопштити закључке о првасходном начину на који она делује. Увек се може поставити питање какви се ефекти могу очекивати ако се у обзир узму и други релевантни фактори пословања, те зашто се дошло управо до таквих резултата. Потрошачи као тржишни актери увек су релевантан чинилац чије понашање зависи од бројних друштвених, психолошких и културолошких фактора. Идентификовање потреба и жеља ових тржишних учесника одвија се уз опрез и праћење активности конкуренције. Да би информације са тржишта биле употребљиве и допринеле успешности бизниса, запослене треба

мотивисати на заједничко деловање ради остваривања циљева организације. Све ово указује на сложеност увођења и примене тржишне оријентације у пословање српских организација. Међутим, бенефити који произлазе из њене примене стимулишу њено увођење.

Ради прецизнијег разумевања ефеката тржишне оријентације и њених компоненти, анализа је уважавала специфичности сваке организације као и обележја тржишта на којем она послује. Истраживање у раду је усмерено и ка идентификовању утицаја појединих компоненти тржишне оријентације на развој одређене врсте иновација производа. Емпиријска сазнања су потврдила чињеницу, да што је већи интензитет оријентације на потрошача организација је склонија надопуњавању постојећих линија производа новим. Циљ је што потпуније задовољавања њихових потреба, због чега континуирано модификује своје производе и увећава актуелну линију новим производима.

Домаће организације које се фокусирају на конкуренцију, циљају спознају њиховог понашања у смислу које активности реализују како би прикупљене информације искористиле за одговор на њихове потезе. Зависно од таквих информација и ресурсних способности менаџмент организације може одлучити да буде следбеник на тржишту што подразумева увођење производа који су само копија које су конкуренти већ понудили. Ту је и опција да се фирма на бази истих информација одлучи на предузимање акција супротних од оних које ради конкуренција, циљајући позицију тржишног лидера.

Интерфункционална оријентација као захтев за дисеминацијом знања и информација унутар организације у крајњем доприноси иновативности и побољшању њених пословних перформанси. Међутим, ова оријентација у домаћим организацијама путем иновационих активности то не чини у пуној мери. У српским организацијама очито је да ширење информација и знања и садејство свих делова унутар фирме не иде у правцу развоја нових производа. Узроци недовољне иновативности наших организација су различити. Иновативност и сам однос према начелима тржишне оријентације су вредности које се морају увести на нивоу целе организације. Ова начела морају бити једнако прихваћена од стране свих делова организације и запослених. Често у пракси то није случај с обзиром на отпор појединаца и на позицију коју имају у фирми, па они могу наметнути своје вредности и начине понашања запосленима, а резултати пословања могу бити друкчији од очекиваних.

Неспоран је дакле, позитиван утицај тржишне оријентације организације на њене иновацијске активности. Иновације у пословним активностима домаћих организација представљају кључну компетенцију и потребне су за успех свакој од њих. Стога, српска привреда и њене организације морају закорачити у ново поље развоја, базираног на науци и иновацијама, како би постала део конкурентних светских економија.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bhuian, S., B. Menguc; S. Bell, (2005), *Just Entrepreneurial Enough: the Moderating Effect of Entrepreneurship on the Relationship Between Market Orientation and Performance*, Journ. of Business Research, 58, str. 9-17.
2. Божић, Љ., (2006), *Учинци компоненти тржишне оријентације на развој иновација производа*, Економски институт, 16(107), 47-63.
3. Cano, C. R., Carrillat, F. A., Jaramillo, F., (2004.), *Mcta-analysis of the Relationship Between Market Orientation and Business Performance: Evidence from rive Continents*, International Journal of Research in Marketing 21: 179-100. Case of Market Orientation, IJRM 15, 349-66
4. Цветановић, С., И. Новаковић, (2014), *Иновативност и одржива конкурентност*, Филозофски факултет, Ниш
5. Damanpour, F., Gopalakrishnan, S., (2001), *The dynamic of the adaption product and process innovations in organizations*, Journal of Managemnt Studies, 38(1), 45-46
6. Dibrell, C., Craig, J., & Hansen, E. (2011), *How managerial attitudes toward the natural environment aff ect market orientation and innovation*, Journal of Business Research, 64(4), 401-407.
7. European Commission, (2013), *Science, technology and innovation in Europe*, Publications Office of the European Union, Luxembourg,
8. Gainer, B. i P. Padanyi, (2005), *The relationship between market-oriented activities and market-oriented culture: Implications for the development of market orientation in non-profit service organizations*, Journal of Business Research, 58, str. 854-62.
9. González-Benito, Ó., J. González-Benito, (2005), *Cultural vs. operational market orientation and objestive vs. subjective performance:Perspective of production and operations*, Indust. Market. Manag, 24 p.797-29

10. Henke, W. J., Zhang, C., (2010), *Increasing Supplier – Driven Innovation*, Sloan Management Review, Vol. 51, No. 2, str. 41-43;
11. Hooley, G. et. al., (2000), *Market Orientation in the Transition Economies of Central Europe: Test of the Narver and Slater Market Orientation Scales*, Journal of Business Research, 50, str. 273-85.
12. Hult, G., J. Ketchen, S. Slater, (2005), *Market Orientation and Performance:An Integration of Disparate Approaches*, Strategic Management Journal, 26, str. 173-81.
13. Јаблановић, В., Б. Крстић, (2010), *Стратегијска оријентација предузећа каофактор успеха развоја новог производа*, Економски факултет, Ниш
14. Jaworski, B., Kholi, A., (1993), *Market orientation: Antecedents and consequences*, Journal of Marketing, 57(3), 53-70.
15. Kara, A., Spillan, & O. DeShields Jr., (2005), *The effect of a market orientation on business performance:A Study of small-sized service retailers using MARKOR scale*, Jour. of Small Business Manag, 43(2), p.105-18
16. Kohli, A. K., Jaworski, B. J., Kumar, A., (1993), *MARKOR: A measure of market orientation*, Journal of Marketing research, 467-77.
17. Кокеза, Г., (2016), *Улога иновација менаџмента у иновативној и креативној економији*, Економски видици, Београд, бр. 2-3.
18. Котлер, Ph. & K. Keller, (2006), *Маркетинг менаџмент*, Дата статус, Бгд
19. Лајовић, Д., В. Вулић, (2010), *Технологија и иновације*, Екн.фак. Подгорица
20. Laforet, S., (2008), *Size, strategic and market orientation affects on innovation*, Journal of Business Research, 61(7), 753-764.
21. Lafferty, B., M.Hult, (2001), *A synthesis of contemporary market orientaation perspectives*,Europ. Jour. of Marketing, vol. 35 Iss 1/2 p. 92-109
22. Mavondo, F. T., Farrell, M. A., (2000.), *Measuring Market Orientation: Arc There Differences Between Business Marketers and Consumer Marketers*?, Australian Journal of Management 25 (2): 223-243.
23. Милетић, С., (2010), *Истраживање тржишта*, Економски факултет, К. Митровица
24. Милисављевић, М., (2005), *Тржишна оријентација и пословни успех предузећа* Мегатренд ревија, Београд, вол. 2, бр. 2, стр. 151-65

25. Narver, J. C., Slater, S. F., (1990), *The effect of a market orientation on business profitability*, The Journal of Marketing, 20-35.
26. Rogers, E., (2010), *Diffusion of innovations*, Simon & Schuster, N.Y.
27. Silva, P. M. Moreira, A. C. (2013), *Tržišna orijentacija, inovacije i organizaciona predanost u industrijskim preduzećima*, Tržište, (2), 123-42.
28. Sofianti, T. D., Suryadi, K,, Govindaraju, R., Budhi P., (2009), *Customer Knowledge Management In New Product Development*, Proceedings of the scientific conference APIEMS2009: 1268-1279.

УСПЕШНО УПРАВЉАЊЕ ТРОШКОВИМА НА ПРОЈЕКТУ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

EFFECTIVE COST MANAGEMENT PROJECT IN FUNCTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

UDC: 347.5:502/504

Љиљана Арсић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Небојша Ђокић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Милица Ничић
Висока пословна школа струковних студија у Новом Саду, Србија
Бојан Јокић
Висока економска школа струковних студија Пећ, Лепосавић, Србија

Садржај: *У раду је приказан конкретан пројекат у функцији одрживог развоја, који испуњава и економску и еколошку компоненту. Пројекат се односи на производњу биоразградиве амбалаже за потребе фармације и омогућује истовремено и смањење трошкова компаније, али и смањење загађења околине, јер се производња односи на биополимере, тачније биоразградиви пластични материјал. Радом се демантује хипотеза да су пројекти у функцији заштите животне средине и одрживог развоја, најчешће економски неисплативи, примером успешног управљања трошковима на конкретном пројекту.*
Кључне речи*: Пројекат, управљање трошковима, одрживи развој*

Abstract*: The paper presents a specific project in terms of sustainable development that meets the economic and environmental component. The project relates to the production of biodegradable packaging for the pharmaceutical and allows at the same time reducing the cost of the company, but also reduce environmental pollution, because it relates to the production of biopolymers, namely biodegradable plastic material. The paper refutes the hypothesis that the projects in environment protection and sustainable development, mostly economically unprofitable, examples of successful cost management by concrete on the project.*
Keywords: *Project, cost management, sustainable development.*

УВОД

Светска комисија за животну средину и развој (World Commision on Environment and Development), позната и као „Брунтлендова комисија" (Brundtland Commision) објавила је пре више од деценије, извештај под називом „Наша заједничка будућност" (Our Common Future), којим се указује на опасност по људе и нашу планету, од

[1] ljiljana.arsic@pr.ac.rs

политике економског раста без узимања у обзир могућности регенерације планете Земље. Тако, заштита животне средине данас поново заузима главно место у програмима политике свих пословних организација и друштвених група. У процесу заштите и очувања животне средине данас, осим специфичних сектора животне средине, подједнак терет и одговорност сносе сви друштвени субјекти, као што су: централне администрације, локалне самоуправе , привреда, па и сами грађани.

Концепт чистије производње, UNEP (The united nations environment program) је дефинисао као концептуални и процедурални приступ производњи који захтева да све фазе животног циклуса производа треба да буду обрађене са циљем превенције или минимизације краткорочних и дугорочних ризика по људе и околину. То укључује смањење количине произведеног отпада или избегавање производње истог, ефикаснију употребу енергије и ресурса, производњу еколошки прихватљивих производа и пружања услуга кроз постизање нижих цена и већег профита Стога би требало употребити сво знање кроз спровођење различитих пројеката како би се смањила производња отпада који угрожава животну средину[2].

ЗНАЧАЈ ПРОЈЕКАТА У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Заштита животне средине је део стратегије сваке индустрије, кроз све чешћу посвећеност побољшању здравља и квалитета живота људи, као етичким принципима, па је индустријска заштита животне средине већ остварила изузетан прогрес у многим земљама. У складу са тим, од средине 80-их година XX века, индустрија је посвећена одговорној бризи, што значи да добровољно настоји да оствари побољшања у заштити и безбедности животне средине. Посвећеност је подигнута на нови и виши ниво увођењем појма „одрживог развоја", који се односи на одговорност човечанства за будуће генерације. Одрживи развој је складан однос екологије и привреде, како би се природно богатство наше планете сачувало и за будуће нараштаје. Може се рећи да одрживи развој представља генерално усмерење, тежњу да се створи бољи свет, балансирајући социјалне, економске и факторе заштите животне средине. Човек је својим начином егзистенције у индустријском друштву, увелико прекорачио границе саморепродукције екосистема, упорно загађује и

[2] Lewis, James P.; Wong, Louis. (2004).Accelerated Project Management. Blacklick, OH, USA McGraw-Hill Companies, New York, p. 112.

разара животну околину и бездушно исцрпљује виталне сировине и ресурсе, па и оне необновљиве. Тако на пример, процена је да се у свету годишње преради око 25 милијарди тона природних сировина, а да се у виду готових производа од тога искористи око 11,5 милијарди тона, односно да се највећи део драгоцених сировина баца у отпад. Таквим односом према природи човек је довео до пропасти многих живих врста на Земљи. Са све већим развојем индустрије као и броја становника на земљи, јавља се све већи број амбалажних материјала и амбалаже, па тако гомилање амбалажног отпада поприма све веће размере. Производња полимерних материјала у свету, порасла је од 1,5 милиона тона у 1950. години до 265 милиона тона у 2010. години. Овако брз пораст производње није до сада забележен ни за једну другу врсту материјала. Од 265 милиона тона полимерних материјала који су произведени у 2010. години око 33 мас.% коришћено је за израду амбалаже (око 80 милиона тона).[3] Према овим подацима, произвођачи амбалаже су постали највећи потрошачи полимерних материјала у свету. Повећана употреба полимера у свакодневном животу довела је до потребе за проналажењем нових начина за заштиту животне средине која је све више бива угрожена досадашњим одлагања полимерног отпада. Поред покушаја смањења полимерног отпада: смањењем извора истог, поновним коришћењем производа, рециклирањем или употребом полимерног отпада као извора енергије, биоразградиви полимери се све више намећу као потенцијално решење овог проблема. За биоразградиве полимере се може рећи да су нашли примену за израду амбалаже у свим гранама индустрије, а такође све већу примену налазе и у фармацији као и медицини. Развој полимера добијених из обновљивих сировина добија све више на значају од када се зна да ће сировине из фосилних извора нестати у блиској будућности. Због тога су основни напори у науци и технологији развијених земаља усмерени ка смањењу производне цене и смањење трошкова производње полимерних материјала од обновљивих сировина.

Конкретан пројекат, описан у раду, показује да се полимери који се користе у фармацији могу добити из сировина којих има свуда око нас, а самим тим, показаје и да увођењем нових технологија и здравијих материјала и те како може да се утиче на побољшање рада једног предузећа са економског становишта, али уједно и у погледу утицаја на смањење загађења животне средине.

УСПЕШНО УПРАВЉАЊЕ ПРОЈЕКТОМ-ЗНАЧАЈ ТРОШКОВА

Управљање пројектом представља употребу знања, вештина, алата и техника како би се пројектне активности подудариле са пројектним захтевима.

Успешно управљање пројектом укључује[4]:

- Идентификовање захтева
- Утврђивање јасних и прецизно дефинисаних циљева
- Одржање равнотеже конкурентних захтева за квалитет, опсег, време и трошкове
- Прилагођавање спецификација и планова и приближавање различитим интересима и очекивањима различитих стеик-холдера.

Управлајње пројектом је другим речима управљање пројектним ограничењима., која чине: опсег (перформансе), време и трошкови (Слика 1). Квалитет пројекта зависи од та три фактора, односно, висок квалитет пројекта доноси тражени производ, услугу или резултат унутар подручја рада, на време и унутар буџета. Однос између ова три фактора, у смислу да ако бар један од њих претрпи неке промене, дефинитивно ће уитицати на друга два[5].

Слика 1. Преглед управљања пројектима – три ограничења

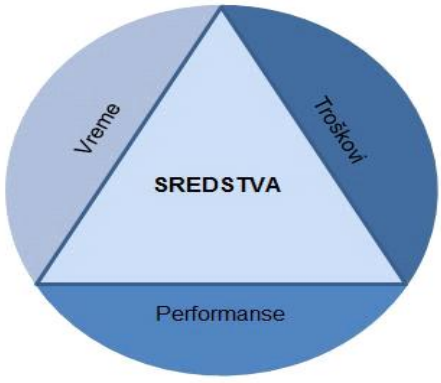

Извор:Радаковић Н.; Морача С.; „Менаџмент пројеката“

[4] Радаковић Никола, Морача Слободан (2012) “ Менаџмент пројеката”, Нови Сад, стр.124.

5 Арсић Љиљана (2004) “Модели и правци трансформације предузећа”. Монографија, Динех-Београд стр.115.

За економску анализу и оцену пројеката се користи тзв. Цост-бенефит анализа, која јасно презентује све користи пројекта с једне стране и све трошкове који се јављају у пројекту, с друге стране. Само пројекат чије су укупне користи веће од укупних трошкова може бити прихватљив.Трошкови се у цост- бенефит анализи могу груписати као[6]:

- Директни трошкови,
- Трошкови инвестиања,
- Индиректни трошкови,
- Немерљиви трошкови.

У **директне трошкове** спадају трошкови развоја (трошкови фактора производње при дефинисању и развоју производа, разради нове технологије, опреме, обуку радне снаге), трошкови производње (директни и режијски трошкови фактора производње).

Трошкови инвестирања обухватају улагање капитала у опрему, инсталирање нове опреме, изградњу инфраструцтуре, студију, организацију, управљање и друго.

Индиректним трошковима се сматрају изгубљене користи лица или заједница, а условљени су реализацијом пројекта.

Немерљиви трошкови реализације пројекта могу бити већи од остварене користи, као што је штета нанета животној средини или нерационално коришћење оскудних ресурса.

На основу изнетих параметара, успешност конретног пројекта (приказаног у наставку рада) се огледа повољним односом у Цост бенефит анализи и кроз директне, али и кроз индиректне трошкове, чиме пројекат има већу економску вредност од прихода у односу на уложене трошкове, а уједно има и позитиван ефекат, зато што утиче, преко тзв. немерљивих трошкова и на смањење загађења животне средине[7].

[6] Ничић М.(2011)"Управљање трошковима"Алфа-граф Нови Сад стр.212

[7] Miletić LJ., Ćurčić R., Ničić M., Draganović M. (2015) "Aplication of concept of CSR in the financial sectorof Serbia through the business project of preserving the environment" 3rdInternational Conference ″New Functional Materials and High Technology″ NFMaHT 2015, 29-30 june Monenegro. p.312-320.

УСПЕШНО УПРАВЉАЊЕ ТРОШКОВИМА НА КОНКРЕТНОМ ПРОЈЕКТУ

Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

Пројекат се односи на производњу биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”. Анализирањем фармацеутске компаније приликом израде овог рада, дошло се до закључка да велика количина новца одлази на куповину пластичне амбалаже. Пројекат омогућује смањење трошкова компаније, али и смањење загађења околине, јер се производња односи на биополимере, тачније биоразградиви пластични материал.

Основни циљ пројекта јесте отварање новог погона за потребе саме компаније чиме би се првенствено смањили трошкови компаније, а тиме и независност од добављача, повећали би се приходи компаније (продајом пластичне амбалаже за потребе фармацеутских компанија како на домаћем тржишту тако и у региону) и дошло би до отварања нових раднх места. Поред тога, смањио би се увоз што је значајно за земљу и остварила би се повољност за домаће тржиште (проширење обима производње како би се производи пласирали на домаћем тржишту) [8]. Каснијим повећањем обима производње, дошло би до снижења цене производње и побољшања спољно-трговинских односа, односно до повећања извоза.

Због непостојања овакве врсте производње у земљи, реализацијом наведеног пројекта би се смањио увоз ових производа, те би и друге фармацеутске компаније могле да се снадбевају потребним производима. Предузеће послује у окружењу где нема конкуренцију и где је средњи ниво запослености, па би се отварањем погона за производњу фармацеутске пластичне амбалаже отворио нови број радних места где би се запослили млади фармацеути. Одсуство индустријског загађења представља идеалне услове за развој фармацеутске индустрије, па би увођењем биоразградивог материјала за производњу дошло до значајног смањења загађења околине, тј. задовољили би се стандарди заштите животне средине. Проблем може настати уколико се не би набавили технолошки системи који би одговарали стандардима које прописује заштита животне средине[9]. Материјал од ког би се вршила производња

[8] http://pharmanova.rs/ (01.8.2017.god.)

[9] Трумић Милан, Трумић Маја С. (2010), “Улога припреме у рециклажи отпада и одрживом развоју Србије”, ТФ Бор.

амбалаже био би биополимер, односно пластични материјал који је биоразградив, што представља идеалну сировину за производњу амбалаже фармацеутских производа у компанији „ Pharmanova”.

За детаљну Cost-benefit анализу, најпре је потребно јасно и прецизно дефинисати директне трошкове који су непосредно повезани са реализацијом пројекта. Посебна димензија сваког пројекта јесте његова цена, па је неопходна детаљна анализа трошкова пројекта, која обухвата утврђивање буџета (одређивања трошкова сваког појединачног елемента посла), али и прављење временске слике целокупних трошкова пројекта. Највећа улагања, а самим тим и највећи трошкови конкретног пројекта, представљају куповину машине и опремање објекта по ИСО и ХЦЦП стандардима, што представља кључни услов извозне компоненте пројекта.[10] Детаљна анализа трошкова пројекта је приказана наредном табелом и графиконом[11].

Табела 1. Укупни трошкови пројекта

р.бр	Пројектна активност	Опрема (€)	Трошкови (€)	Укупна инвестиција (€)
1	Извршење анализе пословања		1,400.00	1,400.00
2	Предвиђање наступања предузећа за наредни период		1,400.00	1,400.00
3	Дефинисање техничко-теннолишких спецификација		1,500.00	1,500.00
4	Дефинисање пројекта производног дела		1,800.00	1,800.00
5	Набавка опреме		470.00	470.00
6	Допремање опреме		2,700.00	2,700.00
7	Инсталирање опреме		95.00	95.00
8	Набавка сировина		700.00	700.00
10	Предвиђање поступка рада		200.00	200.00
11	Програмирање поступка рада		1,100.00	1,100.00
12	Планирање поступка рада		400.00	400.00
13	Контрола технолошких система		400.00	400.00
14	Пуштање у рад процеса производње		80.00	80.00
15	Куповина машина	70,000.00	0.00	70,000.00
16	Опремање објекта по стандардима		60,000.00	60,000.00
	Укупни трошкови пројекта	70,000.00	74,745.00	144,745.00

*Извор**:** Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „Pharmanova”*

[10] Радаковић Никола, Морача Слободан (2012) “ Менаџмент пројеката”, Нови Сад, стр. 123

[11] http://pharmanova.rs/ (01.8.2017.год.)

Слика 2. Укупни трошкови пројекта

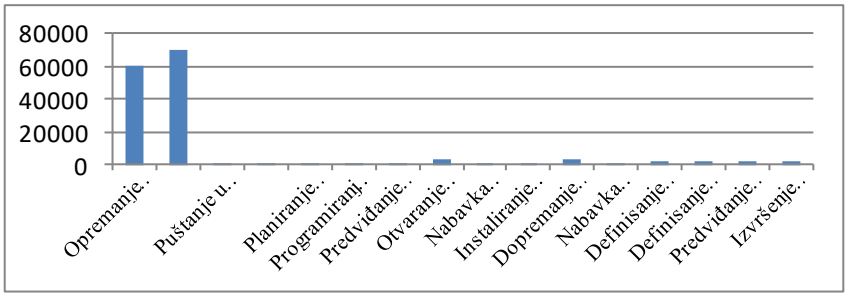

Извор: Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „Pharmanova”

Наредним графиконима су приказани појединачни трошкови пре и након увођења пројекта.

Слика 3. Трошкови амортизације и резервисања

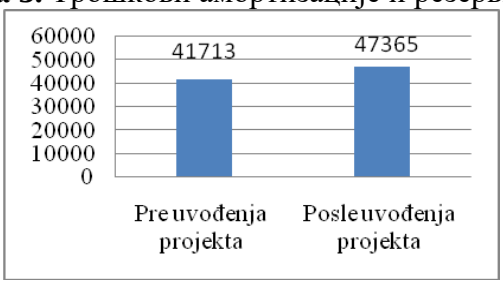

Извор: Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

а) Пре увођења пројекта трошкови амортизације и резервисања су били мањи из разлога сто је пројектом уведена нова машина тако да аутоматски долази до повећања трошкова амортизације.

Слика 4. Трошкови зарада

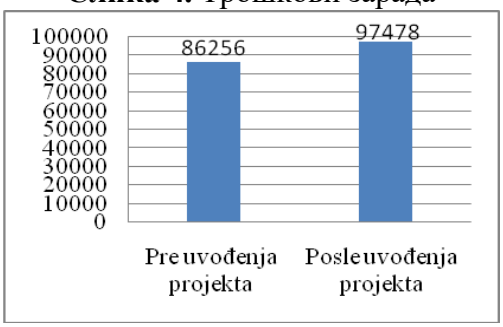

Извор: Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

б) Трошкови зарада, накнаде зарада и остали лични расходи су повећани као последица запошљавања нових радника, услед увођења нове машине као додатног фактора производње.

Слика 5. Трошкови амбалаже и материјала

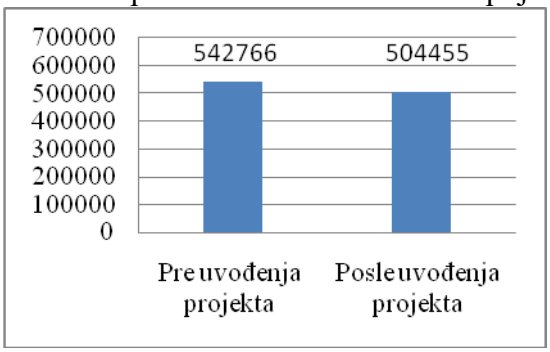

Извор: Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „Pharmanova

ц) Увођење пројекта за последицу је имало смањење трошкова материјала и амбалаже. Овим пројектом не само да је дошло до тога да се смањују трошкови амбалаже и материјала него је довело до тога да се обавезе према добављачима измирују на време, а неке чак и авансно плаћају.

Да би се приказали трошкови амбалаже потребно је представити формирање цене производа.

Табела 2. Формирање цене производа

Саставни делови цене једног производа	Износ у дин. (пре увођења пројекта)	Износ у дин. (после)
1. Цена свих супстаци које улазе у састав препарата	13,07	13,07
2. Цена амбалаже	35,00	23
3. Цена сигнатуре	5,00	-
4. Цена израде препарата	50,00	50,00
5. Порез на додату вредност 20%	20,61	17,21
6. Укупно	123,68	103.28

Извор: Пројекат: Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

Из табеле 2 је видљиво да се цена производа са 123,68 сопственом производњом биоразградиве амбалаже снижава за 20,4 динара и износи 103,28 динара. Ова разлика у цени самог производа је управо разлог зашто се компанија одучила за овај пројекат. Његовом

реализацијом компанија отвара могућност утицаја на коначну цену производа. Из наведеног пројекта се може закључити да цена куповне амбалаже представља другу највећу ставку приликом формирања цене производа и да тиме има велики утицај на коначну цену производа.

Табела 3. Структура цене куповне амбалаже

Саставни делови цене куповне амбалаже	Износ у динарима
1. Цена елемената која улазе у састав амбалаже	8,4
2. Цена сигнатуре	5,00
3. Цена израде амбалаже	14,6
4. Порез на додату вредност 20%	7
5. Укупно	35,00

Извор:Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

Табела 4. Структура цене амбалаже приликом сопствене производње

Саставни делови цене приликом сопствене производње	Износ у динарима
1. Цена елемената која улазе у састав амбалаже	8,4
2. Цена сигнатуре	-
3. Цена израде амбалаже	14,6
4. Порез на додату вредност 20%	-
5. Укупно	23

Извор:Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

Из приказаних табела 3 и 4 може се видети разлика у цени у износу од 12 динара. Куповином машине и покретањем сопствене производње амбалаже, компанија долази до уштеде средстава на основу две тачке, а то су порез на додату вредност и сигнатура. Куповином машине за производњу амбалаже престаје потреба за сигнатуром, јер она постаје део сопствене производње, а порез на додату вредност престаје да има утицај на цену, јер компанија прелази на сопствену производњу амбалаже и самим тим престаје потреба за куповином од других произвођача. Пошто су трошкови амбалаже друга највећа ставка приликом формирања цене производа овим пројектом управо се утиче на ту ставку и кроз њено смањење компанија ће остварити смањење и укупних трошкова пословања,

што представља и саму хипотезу овог рада. На основу разлике у цени компанија је у могуцности да снизи цену свог производа и да на тај начин постане јос конкурентнија на тржишту и тиме привуче нове купце. Пројекат је довео до тога да се продајна цена производа смањи, сто је аутоматски за последицу имало већи обим продаје, а самим тим и веће приходе.

Слика 6. Приходи

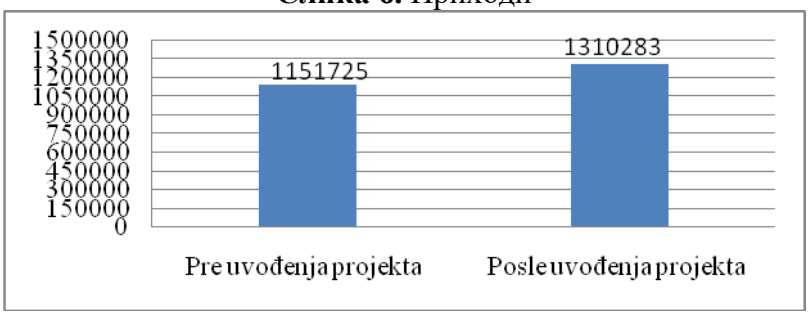

Извор:Пројекат:Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији „ Pharmanova”

Повећање прихода и смањење расхода довело је до већег позитивног резултата пословања.На основу изнетих параметара Цост бенефит анализа пројекта се изражава двоструким позитивним ефектима, а што се огледа кроз финансијску оправданост ове инвестиције кроз смањење материјалних трошкова и остварење финансијске уштеде у свакој години века пројекта, односно, како уштедом на сопственим трошковима, са једне стране, тако и кроз повећање прихода, са друге стране кроз продају биоразградиве амбалаже другим фармацеутским кућама.

ЗАКЉУЧАК

Потреба за пројектима као процесима, настала је првенствено због све бржих промена које се дешавају у светској привреди и светском тржишту, тако да успешно управљање пројектима постаје императив пословања у савременим условима. Као важан део тог императива се издваја и успешно управљање трошковима, које је у раду приказано на конкретном пројекту “Производња биоразградиве амбалаже за потребе фармације у компанији-Pharmanova”. Пројекат је економски исплатив како уштедом на сопственим трошковима, тако и кроз повећање прихода продајом биоразградиве амбалаже другим фармацеутским кућама. Пројекат омогућује да, фармацеутска компанија има сопствену производњу амбалаже чиме смањује

трошкове и повећава могућност да постане лидер на тржишту са ниским ценама, обзиром да би потенцијално унапређење пословања могло да се огледа и у пласирању пластичне амбалаже како на тржишту Србије, тако и на тржишту региона.

Пројекат упућује на закључак, што доказује и хипотезу овог рада, да његовом реализацијом фармацеутска компанија може да уштеди значајна средства на трошковима амбалаже и самим тим своје пословање учини ефикаснијим. Овај пројекат би компанији првенствено омогућио повећање ефикасности пословања кроз редукцију трошкова, обзиром да увођење линије за производњу биорзградиве амбалаже условљава смањење цене производа, чиме компанија може привући нове купце и тиме постати конкурентнија на тржишту .

Као пропратни ефекат овог пројекта јесте и позитиван утицај на заштиту животне средине, с обзиром на то да се амбалажа израђује од биоразградивог материјала, што у великој мери иде у прилог даљем развоју фармацеутске индустрије као и унапређењу привреде у Србији. На тај начин се потврђује хипотеза да постоје пројекти у функцији одрживог развоја, који истовремено могу послужити и као еклатантни примери у сфери финансијске оправданости пројеката.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсић Љиљана (2004) “Модели и правци трансформације предузећа”. Монографија, Економски факултет, Приштина, Dinex-Beograd 658.1: 005.591,4 (075.8); 658.11(4-664)(075.8), COBISS.SR-ID 116511500, ISBN 8680127-16-7)
2. Lewis, James P.; Wong, Louis. (2004).Accelerated Project Management. Blacklick, OH, USA McGraw-Hill Companies, New York, p.
3. Милетић Љ., Ћурчић Р., Ничић М., Драгановић М. (2015) “Aplication of concept of CSR in the financial sectorof Serbia through the business project of preserving the environment” p.312-320. 3rdInternational Conference ″New Functional Materials and High Technology″ NFMaHT 2015, 29-30 june Monenegro.
4. Ничић Милица (2011)”Управљање трошковима”Алфа-граф Нови Сад
5. Трумић Милан, Трумић Маја С. (2010), “Улога припреме у рециклажи отпада и одрживом развоју Србије”, Технички факултет Бор.
6. Радаковић Никола, Морача Слободан (2012) “ Менаџмент пројеката”, Нови Сад.

7. Слободан J., JasnaV.DŽ., (2011) “Правци развоја амбалаже од полимерних материјала” Технолошко металуршки факултет, Универзитет у Београду.
8. Шпрајцар, М., Хорват, П., Кржан, А. (2012). „Биополимери ин биопластика – Пластика складна за нараво“, Кемијски инштитут, Љубљана.
9. Шулц В.,Новаковић Д., Апро М.(2010) “Студу тхе пропертиес оф полимер материалс фор макинг пацкагинг” Зборник радова Факултета техничких наука, Нови Сад 2/2010.
10. https://agroekonomija.wordpress.com/2013/02/28/biorazgradivi-ambalazni-materijali-biodegradable-packaging-material/ (10.04.2017.god.)
11. http://www.ala2.com/biorazgradive-ambalaze-proizvodi/ (05.6.2017. god.)
12. http://pharmanova.rs/ (01.8.2017.god.)

ЕФЕКТИ ИНОВАТИВНЕ АКТИВНОСТИ КАО ФАКТОР ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

UDC: 338.124.4(100)

Небојша Ђокић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Љиљана Арсић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Горан Ракић
Висока економска школа струковних студија Пећ, Лепосавић, Србија

Резиме: *Учење је срце способности организације која треба да се адаптира на драстичне промене окружења. Данас се скоро све организације које преферирају конкурентност и развој труде да изграде основу за праву организацију која учи односно која се непрекидно адаптира свом променљивом окружењу, али истовремено повратно утиче и на промене у окружењу. Конкурентност није непроменљива категорија. Једном стечену конкурентску предност је тешко стално одржавати и настојати да се изнађу начини за њено повећање. Један од начина за повећање конкурентске предности заснива се на повећању продуктивности кроз инвестирање у иновације, улагање у знање и у нове технологије. Иновације које омогућавају реализацију конкурентске предности често су засноване на новим методама или технологијама које постојећа средства чине застарелим, а конкуренти не успевају да одговоре услед страха од убрзаног застаревања њихових ранијих улагања. Економије засноване на знању су доминантан концепт развијених земаља света. Бити иновативан квалитетно се разликовати у позитивном смислу од конкуренције је једини начин да се опстане на све сложенијем и конкурентнијем глобализованом тржишту. Циљ рад је да се укаже на значај и избор иновативне стратегије предузећа.*
Кључне речи*: Учење, технолошки развој, иновативни развој, предузеће.*

УВОД

Иновативна организација је организација са правим људима, вредностима и системима који су способни да се континуирано мењају и побољшавају своје перформансе. Дакле, иновативне организације су интелигентне и креативне, способне за ефикасно учење и стварање нових знања. Иновације са собом носе ризик и неизвесност. Иновативни рад у предузећу се своди на превођење неизвесности у ризик. Предузеће је свесно да је иновација неопходна за његов опстанак и раст, али, са друге стране, постоји страх од ризика и неизвесности који иновација носи са собом. Једноставно, постоји страх од неуспеха. Зато предузеће прихвата иновацију, али

се и одупире. С тога иновација проналази пут и заузима најзначајније место у многим организацијама широм света. Иновација подразумева употребу новог знања са циљем трансформисања организационих процеса и пословних модела или стварања нових производа и пружања специфичних услуга које су примамљиве и комерцијално исплативе. Иновацију карактерише креирање вредности за купца коју он препознаје као значајну и дистинктивну предност у односу на конкурентске производе. Сам приступ креирању вредности постаје континуирано иновативан.

ПРЕДУЗЕТНИШТВО КАО ПОКРЕТАЧКА СНАГА РАЗВОЈА

Процес развоја предузетништва представља покретачку снагу развоја савремене привреде. Развој предузетништва је од великог значаја у земљама које се налазе у процесу транзиције, у којима се стварају услови за инвестиције, чиме се у први план стављају тржишно оријентисана знања и вештине. Успешност предузећа у таквом привредном амбијенту одређују атрибути као што су: компетентност, флексибилност и отвореност за учење [8]. Стога, процес развоја предузетништва, креирање компетентности и учење представљају основ у за промовисање и развој иновативних активности. Данашња предузећа се брзо и ефикасно прилагођавају тржишним захтевима и брзо одговарају на потребе купаца. Организација пословања, сходно условима у којима се послује, у потпуности је измењена. Све више се фаворизује тимски рад, децентрализација и партиципација запослених у одлучивању. Граница између предузећа и окружења се брише, па се промене рефлектују на унутрашњу организацију предузећа [9]. Потребу савремених предузећа чине сврсисходне иновације. Поглед на ове иновације треба да буде системски. Извори сврсисходних иновација могу се сврстати у седам група [8]:

1. извори који произилазе из нечег неочекиваног;
2. извори који произилазе из неподударности стварности каква јесте и каква би требало да буде;
3. извори који се темеље на потребама процеса рада;
4. извори који проистичу из промена које заинтересоване затичу неспремне;
5. извори који проистичу из демографских промена;
6. извори који проистичу из промена у схватању, понашању и мишљењу;
7. извори који проистичу из нових спознаја.

Суочавање са све рапиднијим развојем технолошких промена и иновативном конкурентношћу, постали су исконски изазови за већину предузећа. Успешна предузећа морају имати развијену свест о значају спровођења иновативних подухвата. Стратегија иновација помаже предузећу да одлучи, коју врсту иновација ће развијати, а која је у сагласности са корпоративним циљевима предузећа. Стратегија иновација подразумева одлуке о ефикасном коришћењу ресурса да би се остварила одржива конкурентска предност [12]. Она има за циљ да у датом сету околности максимизира иновативни потенцијал предузећа. Стратегија иновација има улогу посредника између предузећа и окружења у домену иновативности. Заправо, она има основу у пословној стратегији, односно мора бити подршка пословној стратегији.

Важност постојања стратегије иновација у предузећима лежи у следећим аргументима [7]:

1. иновације представљају кључни извор конкурентске предности предузећа;
2. комплексне, ризичне и скупе активности као што су ИиР производа и услуга могу да доведу до бан кротства предузећа која немају јасно формулисану иновативну стратегију;
3. глобализација тржишта и технологије, са потенцијалн о новим купцима, добављачима, партнерима и конкурентима, пред предузећа ставља обавезу стратешког приступа иновативним активностима;
4. организациона структура треба да подстиче развој иновативности која мора бити уткана у корпоративну стратегију предузећа;
5. предузећа за која иновације представљају стратешку активност поседују веће могућности за привлачење креативних појединаца.

На слици 1. приказана су четири међусобно повезана елемента која чине модел стратегије иновација. Реч је о следећим елементима [7]:

1. стратегија иновација подразумева идентификовање пословних циљева и иновативних напора.
2. расположиви ресурси које предузеће може употребити приликом развоја иновација.
3. иновативне способности се односе на вештине које предузеће користи приликом формулисања и имплементације стратегије иновација.
4. спровођење иновативности кроз иновативне процесе од идеје до комерцијализације. Иновативни процеси могу бити

једноставни и комплексни, али најважније је да се спроведу на прави начин и резултирају успехом.

Слика 1. Модел стратегије иновација

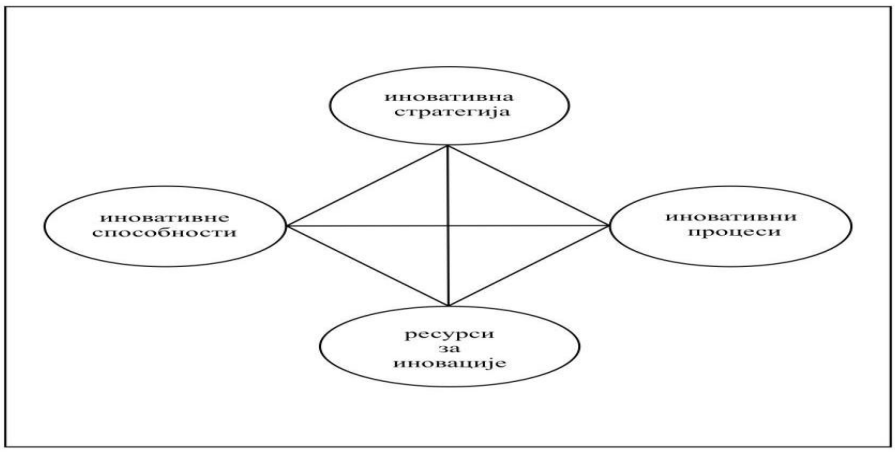

Извор: Dodgson, 2008., et al., стр. 96

У теорији и пракси могу се идентификовати различити типови стратегијског понашања у предузећима. У питању су следећи стратегијски модели и обрасци понашања [14]: истраживач, бранилац, аналитичар и реактор.

1. Истраживачи имају амбицију да буду први на тржишту, чак и када улагање у нов производ у датом тренутку није рентабилно. Предузећа истраживачи су карактеристична за гране које су у фази увођења или ране фазе раста у животном циклусу.
2. Предузеће бранилац не ризикује и не бави се трагањем за новим тржиштима. Ово предузеће даје примат релативно стабилним подручјима на које ће пласирати своје производе и услуге. Оријентисано ка сигурности, предузеће бранилац се бави производњом ужег производног програма у односу на своје конкуренте.
3. Средњи тип предузећа, између истраживача и бранилаца, јесте аналитичар.

Предузећа аналитичари врше мање промене производа и тржишта него истраживачи, али су зато мање склона стабилности у односу на браниоце. Аналитичари улазе на тржиште у касној фази раста или раној фази зрелости животног циклуса. Базичне технологије су добро развијене, као и сектор ИиР.

4. Стратегијска опција предузећа који су реактори подразумева тип предузећа која превасходно реагују на сигнале из средине и указују на угроженост стратегијске опције. Реактори нису спремни да прихвате ризик развоја нових производа и уласка на тржиште, као што је то био случај са истраживачима, чак ни да прихвате неку другу умеренију варијанту. Заправо, ова предузећа немају прецизно дефинисану стратегијску оријентацију.

ФОРМУЛИСАЊЕ И ТИПОВИ СТРАТЕГИЈА ИНОВАЦИЈЕ

Предузеће у свом пословању треба да користи ону стратегију иновације која ће му омогућити да оствари дефинисане циљеве. Правилан избор иновативне стратегије одређен је како јаким и слабим странама у предузећу тако и претњама и шансама које долазе из окружења. Избором праве иновативне стратегије предузеће треба да побољша или оствари нову конкурентску позицију на одређеном тржишту [19]. Избор стратегије треба да је одређен тренутном ситуацијом у којој се предузеће налази. Зато је немогуће, с обзиром на динамичност пословања и изложеност сталним променама, користити само једну стратегију у пословању. Пракса показује да предузећа користе већи број стратегија у зависности од ситуације у којој се налазе. Некада се више фокусирају на једну, коју касније могу заменити другом, или пак различите форме појединих стратегија [12].

Процес формулисања и имплементације стратегије иновација је итеративан процес континуалног усклађивања визије са ресурсима који се контролишу и тржишним могућностима [7]. Неопходно је да предузећа направе правилан избор активности у којима имају намеру да остваре конкурентску предност. Избор правих активности, које се користе у право време, представљају основ за успешно формулисање стратегије иновације. Приликом формулисања стратегије иновације треба узети у обзир различите факторе који утичу на процес формулисања [13]: циљеви предузећа, величина предузећа, позиција на тржишту, врста конкуренције унутар привредне гране, животни век постојећих производа, постојећа и потенцијална конкуренциј, дизајн, снаге и слабости технологије, способност или капацитет производње, ниво развоја, тржишна и технолошка предвиђања.

Због ове лепезе фактора не постоји једна стратегија која ће бити најбоља у свим условима. Сви фактори се морају пажљиво

размотрити приликом формулисања стратегије. Такође, постоје различити типови стратегије иновације. Предузећа могу бирати између проактивне, активне, реактивне и пасивне стратегије.

Синоним за успешну организацију, данас, представља организација која учи, јер прикупља сва доступна знања, искуства и интелектуалне ресурсе да би успела да оствари добре перформансе и вредности за своје стејкхолдере. Знање постаје основни ресурс за остваривање конкурентске предности, па мора бити размењиво међу запосленима. Вредност управљања знањем за предузеће се огледа у ефективности са којом знање омогућава запосленима адекватно суочавање са садашњошћу, као и предвиђање и стварање будућности. У циљу лакшег стварања и коришћења знања најпре се полази од тржишне сензитивности. Процес учења у функцији стварања конкурентске предности састоји се од две димензије: организационо учење и тржишно учење које је приказано на слици 2 [18]. Као аутпут организационог и тржишног учења могуће је посматрати две квалитативне димензије пословног успеха - иновације и квалитет. Целокупан процес резултира постизањем конкурентске предности предузећа.

Слика 2. Процес учења у функцији стварања конкурентске предности

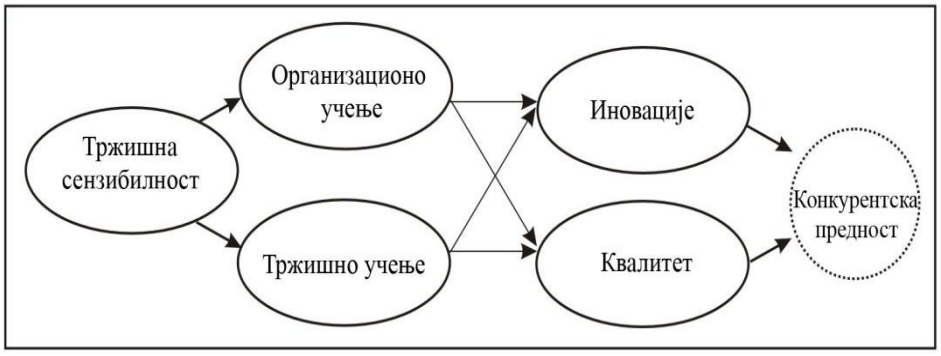

УЛАГАЊЕ У ИИР

Као једна од основних мера и одговора на глобалну кризу јесте даље улагање у ИиР. У табели 1. је приказано колико се издваја за ИиР у најразвијенијим земљама света. Евидентно је да САД издвајају највише средстава за ове активности. Одмах за њима су земље Европске уније. Наиме, у стратегији „Европа 2020. “ иновације

заузимају централно место. Према овој стратегији, основни циљ је да улагања у ИиР до 2020. године достигну 3% БДП Европске уније. Постизањем тог нивоа улагања, Европска унија би могла да отвори три милиона и седамсто хиљада радних места до 2025. и повећа годишњи БДП за скоро осамсто милијарди евра [6].

Табела 1. Улагање у ИиР

Назив земље	Издвајање за ИиР у милијардама $
САД	400
Европска унија	220
Јапан	110
Кина	100

Извор: Европска комисија, 2010., стр. 4

Данас преко 50% економског раста зависи од иновација и то првенствено технолошких иновација. Како је раст последица развоја, јер развој ствара основу за даљи раст, управо су иновације покретачка снага вишег нивоа развоја и стварања предуслова за даљи раст. С обзиром да је иновација последица ИиР, за спровођење овог процеса неопходна су средства која могу обезбедити само најразвијеније земље света. Преко 20% извоза високе технологије данас потиче управо из тих земаља. Може се констатовати да је у савременој привреди тренутно присутан тренд продубљивања јаза између богатих и сиромашних земаља, јер недостатак средстава за ИиР и зависност од технологије развијених земаља још више удаљава сиромашне и неразвијене од богатих и развијених.

Степен интегрисаности ИиР из табеле 2. се јасно види да три групе показатеља одређују ИиР. Прву групу чине економско - финансијски показатељи који се односе на трошкове, ефикасност, вредност продаје иновација и трансфер технологија између партнера. Ово је заправо и прва фаза од које се почиње приликом спровођења ИиР. Затим следи друга фаза која се везује за резултат ИиР. У овој фази се посматрају технолошке перформансе иновација, правни облици (заштита), патенти (број пријављени/објављени), порекло технологије (проценат сопствене технологије у укупној технологији). Трећа фаза је показатељ утицаја резултата ИиР на конкурентност предузећа. Посматра се степен иновативности предузећа, брзина и степен ширења технолошких иновација, број и

врсте уговора за реализовани трансфер технологије и степен интегрисаности ИиР.

Табела 2. Показатељи ИиР

ИСТРАЖИВАЊЕ И РАЗВОЈ
Економско - финансијски показатељи
Трошкови ИиР
Ефикасност ИиР
Укупна вредност продаје технолошких иновација
Трансфер сопствених технологија између партнера
Технолошки показатељи
Технолошке перформансе иновација
Правни облици (заштита)
Патенти (број пријављени/об јављени)
Порекло технологије (проценат сопствене технологије у укупној технологији)
Организациони показатељи
Степен иновативности предузећа
Брзина и степен ширења технолошких иновација
Број и врсте уговора за реализовани трансфер технологије

Постоје три основне димензије ИиР. Прва димензија односи се на извор финансирања ИиР. Друга димензија односи се на спровођење ИиР. Трећа димензија односи се на врсту ИиР [17]. Истраживачко - развојни потенцијал се мери различитим индикаторима (улазним и излазним): трошковима који су настали улагањем у ИиР, расположивим материјалним, финансијским и људским ресурсима посвећеним истраживачко - развојним активностима, приходом који се остварује на основу истраживачко - развојних активности, пријављеним и одобреним патентима и сл. Једна група могућих показатеља представљена је у табели 2. [14].

У земљама ЕУ издвајања за науку и ИиР у 2012. години у просеку су износила 1,9% БДП (само 35,4% издвајања за науку је директно из буџета, 54% из привреде, а 10,6% из других националних и међународних извора). У поређењу са развијеним земљама света, Србија значајно заостаје јер се издвајања за науку у Кини креће од 1,3% БДП-а, до чак 3,3% у Јапану. Наша земља заостаје и у односу на земље у окружењу које све, осим Албаније, издвајају преко 0,5%

БДП-а, а Словенија, Чешка и Хрватска већ издвајају преко 1% БДП-а [11].

Процена је да укупна улагања у науку у Републици Србији у 2013. години износе 0,3% БДП-а што Републику Србију још увек сврстава међу државе са најмањим улагањима у науку, како у развијеном свету, тако и у региону. У 2012. години у Србији је издвојено 0,35% буџета за улагање у ИиР, док је у ЕУ тај проценат износио 1,85. Према овим подацима види се да Србија озбиљно заостаје за ЕУ када се говори о интензитету улагања у ИиР, што је претпоставка укупног технолошког и економског прогреса једне земље. Овим резултатима Република Србија налази се скоро на последњем месту у Европи [20]. У циљу минимизирања трошкова ИиР, велике компаније склапају партнерства са компанијама које су из слабо развијених земаља, које поседују интелектуални капитал, али немају финансијских средстава. Наиме, да би овај процес био успешан неопходни су креативни појединци са специфичним знањима, спремни да пруже и усвоје нова знања. Сам поступак спровођења ИиР у партнерству подразумева јасно дефинисање важних питања између партнера [4].

ГЛОБАЛНИ ИНДЕКС ИНОВАТИВНОСТИ

Поред успеха економије засноване на знању, иновације, такође, значајно утичу на пословну политику и само друштво многих земаља. Препознајући кључну улогу иновација за раст и развој сваке земље, „Конфедерација Индијске индустрије" (Confederation of Indian Industry) заједно са „Светском школом бизниса" (The Business School for the World) развила је Глобални индекс иновативности (ГИИ) - (The Global Inovation Index - GII). Циљ мерења овог индекса је да укаже на пораст иновативности по државама, као и да открије све препреке које спречавају остваривање профита од иновација за предузећа, владу, и становништво. Глобални индекс иновативности рангира државе према параметрима као што су институције и њихова политика пословања, људски капитал, ин фраструктура, технолошка софистицираност, тржишта бизниса и сл. Индекс се води од 2007. године и рангира 130 земаља према више од 90 индикатора посматрајући различите аспекте иновација. Основни принципи на којима се заснива ГИИ су [3]:

1. постоји разлика између инпута и аутпута приликом мерења иновација у економији. Инпути представљају факторе који

доприносе поспешивању иновација док аутпути показују резултате иновативности унутар економије;
2. глобални индекс иновативности посматра пет улазних фактора: институције и њихова политика пословања, људски капитал, општа и ИТ инфраструктура, софистицираност тржишта и софистицираност пословања;
3. ГИИ приказује три излазна фактора који чине резултате иновативности економија: развијање знања, компетенција и стварање богатства.

Извештај ГИИ за 2013. години у од укупно 142 посматране земље показује да глобални лидер у иновацијама Швајцарска са 6,65 поена. Друго место заузима Шведска са 6,13 поена, затим следи Велика Британија са 6,12 поена. Холандија се налази на четвртом месту са 6,11 поена и на петом месту налазе се Сједињене Америчке Државе са 6,03 поена, а које су у 2011. години биле светски лидер у иновацијама. Редослед водеће тројке на листи је Швајцарска, Шведска и Велика Британија и није се мењао у односу на прошлу годину. Ако се посматрају земље у региону, може се уочити да је Словенија убедљиво најбоље рангирана на 30. месту (4,73 поена), затим следи Мађарска на 31. месту (4,69 поена) и Хрватска на 37. месту(4,19 поена). Најслабије рангиране су Црна Гора на 44. месту (4,09), Македонија на 51. месту (3,81 поена), Србија на 54. месту (3,87 поена) и Босна и Херцеговина на 65. месту (3,62 поена). [10].

ЗАКЉУЧАК

Последњих година, значај иновација све више расте што ствара револуцију у пословању предузећа и привреде. Улагање у ИиР представља кључни и водећи услов напретка у науци и технологији. Овај напредак резултира технолошким променама, које доводе до побољшања економског раста и животног стандарда. Дакле, ИиР представља важан фактор конкурентности предузећа, с обзиром да иновације представљају основну претпоставку за развој конкурентности, а резултат су ИиР. ИиР има непосредан задатак да генерише технолошке иновације, што представља срж технолошког напретка. Можемо закључити да привреда Републике Србије заостаје за ЕУ, па чак и за земљама из региона, јер врло мало улаже у ИиР што показује Глобални индекс иновативности. Поред тога не постоји адекватна институционална инфраструктура по питању заштите иновативне ефикасности. Напред изнете чињенице, наводе на закључак да је институционално позиционирање иновативности, као

глобалног процеса у свим сверама друштвених и привредних активности, основа за реструктурирање привредног амбијента и стварање неопходних предуслова за раст и развој.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јаношевић, С., Ценопољац, В., 2011., *Формулисање стратегије истраживања и развоја предузећа помоћу усклађене листе*, Економске теме, бр. 2, стр. 193-217.
2. Јаношевић, С., 2007. "*Управљање променама у функцији стварања конкурентске предности предузећа*", поглавље у монографији : *Развијање конкурентске предности предузећа у Србији у условима Европских интеграција* (редактор: Станковић, Љ.), Економски факултет у Нишу.
3. Нешић, С. 2008. *Конкурентност привреде Србије*, Зборник радова: Српски економски форум, стр. 45-67.
4. Ohley, J., Sampson, R. 2004. The Scope and Governance of International R&D Alliances, *Strategic Management Journal*, Vol. 25, pp.723-749.
5. Премовић, Ј., Арсић, Љ., и Премовић, Т. 2011. *Друштво знања и економија заснована на знању*, шести Међународни симпозијум: *Технологија, Информатика и Образовање за друштво учења и знања,* Технички факултет,Чачак, 3-5. јун, стр. 1-11.
6. Европска комисија, 2010. "*Обавештење комисиј европском парламенту, савету, европском економском и социјалном комитету и комитету региона-кључна иницијатива стратегије Европе 2020*", SEC, Брисел, http://lokalnirazvoj.rs/assets/files/Baza_znanja/Zaposljavanje_mladih/Unija%20inovacija.pdf (приступљено 07.08.2013.)
7. Dodgson, M., Gann, D., Salter, A. 2008. *The Management of Technological Innovation: Strategy and Practice,* Oxford University Press Inc., New York, pp.99, 96.
8. Drucker, P. 1991. *Иновације и предузетништво (пракса и принципи),* Привредни преглед, Београд, стр. 56., 96.
9. Hill, L.C., Jones, G.R. 2009. *Essentials of Strategic Management,* South-Western, USA
10. World Itellectual Property Oranization, 2013. The Global Inovattion Index 2013.-The local Dynamics of Innovation, pp. 20-21., (приступљено 06.03.2014.) http://www.wipo.int/export/sites/www/freepublications/en/economics/gii/gii_2013.pd

11. Републички завод за статистику, 2013., Статистички годишњак Републике Србије-образовање, http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/81/84/05_Obrazovanje.pdf (приступљено 28.08. 2013.)
12. Стошић, Б. 2007. "*Менаџмент, иновација и експертни системи, модели и методи*", ФОН, Београд., стр.37
13. Bowonder, B., Dambal, A., Kumar, S., Shirodkar, A. 2010. *Innovation Strategies For Creating Competitive Advantage, Research Technology Management, Industrial Research Institute*, Inc., May-June, pp. 19-32.
14. Boutellier, R., Gassmann, O., Zedtwitz, K. 2008. *Managing Global Inovation – Uncovering the Secrets of Future Competitiveness*, Springer - Verlag Berlin, Heidelberg.
15. Link, N. A., Siegel, S. D. 2007. *Innovation, Entrepreneurship, and Tehnological Change*, Oxford University Press Inc., New York
16. Ohley, J., Sampson, R. 2004. The Scope and Governance of International R&D Alliances, *Strategic Management Journal*, Vol. 25, pp.723-749.
17. Link, N. A., Siegel, S. D. 2007. *Innovation, Entrepreneurship, and Tehnological Change*, Oxford University Press Inc., New YorkHunger, J.D., Wheelen, L.S. 2011. *Essentials of Strategic Management*, Prentice Hall, New Jersey.
18. Tidd, J., Bessant, J., Pavitt, K. 2005. *Managing Innovation Integrating Technological, Market and Organizational Change*, John Wiley & Sons Ltd,England
19. Milicevic, Z., Arsic, Lj., (2011), *The impact of coal processing technology on the environment*, FACTA UNIVERSITATIS, Series: Economics and Organization, Vol. 8, No3, 2011, pp. 321 – 330, UDC 622.3:502/504
20. Milićević, Z., Premović, J., Vujović, S., Arsić, Lj., (2014.), *The human capital as a diving factor for the sustainable rural development*, 9th Interancional Conference Association of Agricultural Economists of Republica Macedonia „The Role of Agricurtural Economic Sciences in Agriculture and Rural Development in the Balkan Countries“, 24-25 april (2014.), Ohrid, Macedonia.

СОЦИЈАЛНИ МАРКЕТИНГ КАО ФАКТОР ОСЛОБАЂАЊА, МОРАЛНОГ И ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ УЗДИЗАЊА ЉУДСКОГ БИЋА

SOCIAL MARKETING AS A FACTOR OF LIBERATION, MORAL AND INTELLECTUAL ASCENDING OF HUMAN BEINGS

UDC: 316:339.13.017

Тања Вујовић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Горан Ракић[2]
Висока пословна школа струковних студија Пећ, Лепосавић, Србија

Сажетак: *Аутори у овом раду полазе од Кантове идеје о успостављању грађанског (цивилног) друштва и постизању стања светског вечног мира, која у великој мери подсећа на идеју о одрживом развоју. Како Кант, као предуслове за реализацију ове своје идеје, препознаје обезбеђивање највеће могуће слободе за све чланове друштва, као и морално и интелектуално уздизање човека, у наставку рада анализира се у којој мери се ови услови могу остварити у оквиру неолибералног капиталистичког поретка. Будући да сматрају да неолиберални концепт не оставља довољно простора за постизање одрживог развоја, то аутори заступају став да је социјални маркетинг моћно средство за стварање услова за широку друштвену трансформацију, коју је неопходно спровести како би се обезбедио одрживи развој.*
Кључне речи: *одрживи развој, вечни мир, неолиберализам, социјални маркетинг*

Summary: *In this paper, the authors proceed from Kant's idea of establishing a civil society and achieving the state of world eternal peace, which greatly resembles the idea of sustainable development. As Kant, as a precondition for the realization of this idea, recognizes the securing of the greatest possible freedom for all members of society, as well as the moral and intellectual ascending of man, in the continuation of the work, it is analyzed to what extent these conditions can be realized within the neoliberal capitalist order. Since they believe that the neoliberal concept does not leave enough space for achieving sustainable development, the authors represent the attitude that social marketing is a powerful means of creating the conditions for a broad social transformation, which must be implemented in order to ensure sustainable development.*
Key words: *sustainable development, eternal peace, neoliberalism, social marketing*

УВОД

Одрживи развој, као идеја која се најпре односила на конзервацију природе, као неопходан услов индустријског и културног развоја

[1] tanja.vujovic@pr.ac.rs
[2] goranrakickm@gmail.com

цивилизације, временом је добијао шире значење, те данас, поред заштите животне средине, подразумева и стварање услова за стабилан економски и друштвени развој. Под овим се, заправо, претпоставља концепт развоја глобалног друштва који инсистира на елиминисању растућих проблема у свету и решавању бројних питања попут: смањења сиромаштва, стварања грађанског друштва, увођење мира, етике, одговорности у локалном и глобалном контексту, демократије и управљања, правде, безбедности, људских права, здравства, једнакости полова, културне разноликости, руралног и урбаног развоја, привреде, производне и потрошачке шеме, заједничке одговорности, заштите животне средине, управљања природним ресурсима и биолошком и предеоном разноликошћу. Дугачак је, дакле низ питања која обухвата појам одрживог развоја, а сами циљеви одрживог развоја у великој мери подсећају на Кантово грађанско друштво - потпуно правичан грађански поредак, који води вечном миру.

Уважавање принципа одрживог развоја, који инсистирају на друштвеној одговорности и на томе да се сем личних, уважавају и интереси будућих генерација, има за циљ изградњу једног хуманијег друштва у коме ће се достићи опште благостање, свеукупно задовољавање личних потреба, те побољшање квалитета живота и постизање задовољства и среће свих чланова друштва, тј. друштва у коме ће сви имати једнаке могућности да развију пуни потенцијал своје личности.

Сама идеја одрживог развоја донекле подсећа на утопијску идеју Имануела Канта о стању светског "вечног мира", које се може постићи успостављањем „глобалног поретка" - грађанског (цивилног) друштва у коме ће сви чланови имати највећу могућу слободу и којим ће се управљати према „општем" космополитском праву, које ће најтачније одређивати и обезбеђивати границе те слободе, тј. успостављањем друштвеног поретка који ће функционисати на принципима слободе, једнакости, солидарности, правде, толеранције и ненасиља. По Канту „за људску врсту највиши задатак природе треба да буде друштво у коме постоји слобода по спољашњим законима, повезана у највећој могућој мери са најснажнијим притиском власти, односно један потпуно правичан грађански поредак, јер природа може да оствари све остало што је замислила са нашом врстом, (да развије „све људске обдарености")

само решењем и извршењем овог задатка“.[2] Заправо, границе слободе морају се утврдити (спољашњим законима), колико год ми тежили апсолутној слободи, због саме природе човека, због које он не може уживати у дивљој (необузданој) слободи, а да притом не угрожава слободу других.

Када се већ зна који је то идеал који се жели достићи, поставља се питање зашто је толико тешко конструисати описани светскограђански друштвени поредак? Зашто се тежња за стварањем светског грађанског друштва у коме ће свакоме бити гарантоване једнаке слободе у мери у којој слободе једних не угрожавају слободе других, тј. у коме се постиже хармонизација и унинификација права, претвара у своју супротност, у тежњу ка унификацији човечанства, ка наметању, уз одговарајућу моралну аргументацију, економских и политичких институција најмоћнијих као универзалних, тј. обавезних за све, ка поретку у коме ће једна од држава својом моћи настоји да надвиси све остале и да се оне под њеном влашћу стопе у универзалну монархију?

Зашто, упркос чињеници да су УН од свог настанка па до данас чиниле и чине велике напоре да планету Земљу учине бољим местом за живот, ни 72 године од њиховог оснивања и усвајања Повеље УН, као ни четврт века након прихватања и лансирања концепта одрживог развоја на Светском самиту у Рију 1992. године, и поред доношења бројних агенди, декларација, Миленијумских циљева, Глобалних циљева за одрживи развој и дугих више или мање обавезујућих докумената, није направљен значајнији помак ка хуманизацији друштва, општем благостању, свеукупном задовољавању личних потреба и осећању задовољства и среће, те побољшању квалитета живота свих људи на овој Планети?

Ово, просто, због тога што савремено човечанство још увек није достигло поредак у коме су обезбеђене интелектуалне слободе, тј. јавна слобода ума, а идеја мира лежи у суштини ума. Кант то објашњава на следећи начин: човек је животиња којој је, када живи међу осталима у својој врсти, потребан господар који ће сломити његову вољу и присилити га да се повинује једној опште прихваћеној вољи уз коју свако може да буде слободан. Ово због тога што човек иако, као разумно биће, жели закон који би поставио

[2] Кант, И., (1974) *Ум и слобода - списи из филозофије историје, права и државе,* Велика едиција идеја, Београд, 1974. год. – стр. 33.

границе слободи свих, ипак вођен саможивим животињским инстиктима настоји да изузме себе где год је то могуће. Но, поставља се питање, неће ли и његов господар исто то желети? Неће ли и он злоупотребљавати своју слободу ако не буде имао над собом некога који ће над њим вршити власт према законима? Ово наравно важи за све врховне старешине, како националних, тако и наднационалних, међународних и глобалних институција. С тим у вези Кант закључује да врховни старешина треба да буде правичан, а ипак да буде човек, што је готово немогуће.[3]

Због свега овога Кант пројекат вечног мира првенствено схвата као правно-политички пројекат, иако се, због примата који он даје моралу у својој филозофији, могло очекивати да ће он вечни мир везати за напредак у морализовању човечанства, или макар за напредак у просвећености међу људима. Свестан чињенице да би чекање на то да људи постану моралнији или просвећенији предуго трајало, он наду за успостављање вечног мира полаже на просвећене владаре и добру државну организацију, који треба да обезбеде доношење доброг републиканског устава. Ово због тога што се „не може очекивати да добар државни устав долази од моралности“, него да управо обрнуто „добар устав омогућује добро морално васпитање народа“.На овај начин се, као крајње исходиште, може постићи успостављање етичке заједнице – етичкограђанског стања у коме су људи, лишени принуде, уједињени „под чистим законима врлине“, за разлику од правногрђанског стања, које подразумева повиновање људи принудним законима[4].

Дакле, према Канту, успостављањем законитог светскограђанског републиканског поретка био би створен изузетно повољан спољашњи оквир за самоусавршавање човека, што је и крајњи циљ моралног одређења људске врсте. Тек када сваки појединац доживи унутрашњу револуцију у којој ће се одиграти победа добра над злом, спољашње револуције, као противправне и опасне, постаће излишне у људском роду, као заједници која функционише према законима врлине и тек тада ће се осигурати вечни мир. И, слободно можемо рећи, тек тада ће бити могуће створити услове за обезбеђивање одрживог развоја.

[3] Исто – стр. 34.

[4] Кинђић, З., (2016) *Кантова идеја вечног мира,* Српска политичка мисао, број 2/2016, год. 23. vol. 52 – стр, 70-86.

1. НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ – СПОЉАШЊИ ОКВИР ЗА САМОУСАВРШАВАЊЕ ИЛИ САМОУНИШТЕЊЕ МОДЕРНОГ ЧОВЕКА?

Као што се из досадашњег излагања могло закључити, основне услове за успостављање вечног мира Кант проналази у ослобађању, моралном и умном уздизању човека, јер је то једини начин да се оствари највиша "сврха природе", развитак свих њених замисли које она има за човечанство - стварање једног стања свеопштег грађанског поретка, као скута у коме ће се развити све исконске обдарености људске врсте. Будући да смо Кантову идеју вечног мира условно поистоветили са идејом одрживог развоја, произилази да ће човек, ако буде пронашао путеве ка одрживом развоју, успети да развије свој пуни потенцијал, којим га је природа тако обилато обдарила.

Наиме, у неолибералном капитализму, коме је својствен тржишни фундаментализам, потпуна дерегулација и либерализација тржишта, главни привредни актери постају мултинационалне и транснационалне корпорације, којима је једини циљ максимизација профита и пораст вредности њихових акција. И док је у класичној економској доктрини новац био само средство размене, штедње и акумулације, у неолибералном, глобалном капитализму новац постаје сврха за себе, јер се њиме стиче не само богатство, него и економска и друштвена, односно политичка моћ. Главно обележје тога новога, радикалнога модела капитализма јесте заокрет према максимизацији профита по сваку цену, нарочито снижавањем трошкова рада. Профитни мотив и новац, који добија значење врхунске друштвене вредности, продиру и у ванекономску сферу, у подручја као што су образовање, здравство, култура, спорт и друге друштвене и јавне делатности.[5]

1.1. КОЛИКО ЈЕ ЧОВЕК У НЕОЛИБЕРАЛНОМ ПОРЕТКУ ИСТИНСКИ СЛОБОДАН

Поставља се питање колико је човек у оваквом амбијенту заиста слободан? С тим у вези најпре треба дефинисати сам појам слободе, што је веома тешко ако се има у виду да је то феномен који садржи бројне димензије. Бавећи се питањем слободе, Хајек, када говори о *индивидуалној или личној слободи* има на уму одсуство принуде, тј,

[5] Месарић, М., (2006), *Дугорочна неодрживост тржишног фундаментализма и неолибералног капитализма,* Економски преглед, 57 (9-10) (2006), стр. 603-630

стање у коме један човек није подвргнут самовољној принуди других људи. стање у коме особа у свом деловању може да следи сопствене планове и намере, а не да се понаша према нуждама које су створили други људи, да би га натерали да чини оно што је у њиховом интересу. Овако схваћен појам личне слободе Хајек разликује од појма *политичке слободе*, под којим се подразумева учешће људи у бирању владе, поступку доношења закона и надзора над управом, од појма *унутрашње или метафизичке слободе* која се тиче мере у којој је нека особа у свом деловању вођена сопственом промишљеном вољом, својим разумом и трајним уверењима или је "роб" својих страсти, незнања или празноверја; те од појма *слободе од препрека* који се користи да би се означила физичка способност да се учини оно што се жели, моћ или свемоћ да се задовоље све жеље[6].

Сматра се да је врхунац еволуције слободе у економској, политичкој и духовној сфери, као и своје индивидуализације, човек достигао кроз развој неолибералног капитализма, демократске државе и религијске слободе протестантизма. Капитализам је ослободио човека робовања природи кроз неслућени развој науке и технологије, као и робовања традиционалном друштвеном систему у коме су границе раста сваког појединца биле одређене још пре његовог рођења - сталешком и верском припадношћу. За разлику од средњовековног феудалног система у коме је свак имао унапред утврђено место у друштвеном систему, у капитализму је сваки појединац добио шансу да успе захваљујући повољним приликама, сопственим одлукама и поступцима, сопственој иницијативи, храбрости и интелигенцији. Човек се ослобађао не само "од" разних друштвених стега, већ је остваривао позитивну слободу "за" развој његове личности и достизање његових пуних потенцијала. Ова слобода била је својствена не само припадницима средње класе, већ је и радничка класа постала активан чинилац слободе - сви чланови друштва су се, борећи се за сопствене економске циљеве, истовремено борили за шире циљеве човечанства.

Но, поред тога, процес економске индивидуализације, тј. ослобађања појединца имао је за последицу кидање узајамних веза међу људима, његову изолацију и одвајање од ближњих, те повећање отуђености и усамљености. Ово због тога што су закони тржишта почели да важе и у свим друштвеним и личним везама, те су односи међу људима "изгубили обележје непосредности и човечности, а добили обележје

[6] Хајек, Ф., (1998) *Поредак слободе*, Глобал боок, Нови Сад, 1998. год. - стр 19-24.

манипулације и инструменталности."[7] Иако се има осећај да је покретач свих активности сваког појединца егоизам и лични интереси, економска делатност, успех и материјални добици у капитализну постају циљеви по себи, човек почиње да служи циљевима који нису његови, а којима је сврха одржање капитализма као таквог. Појединац постаје само обичан шраф на точку капиталистичке машинерије, која му намеће свој темпо и своје вредности и у односу на коју је он потпуно безначајан.

Сем тога, са захуктавањем капитализма и његовим уласком у монополистичку фазу у којој долази до огромне концентрације капитала, обичан човек осећа да га угрожавају џиновске снаге и да предузетнички дух, појединачна иницијатива, храброст и интелигенција имају све мање изгледа за успех, те губи веру у себе јер схвата да је немоћан да им парира. Ситни сопственик осећа се беспомоћним, јер сада конкурише дивовским ТНК, радник у фабрици са стотинама и хиљадама запослених комуницира са "управом" посредно, она је за њега анонимна моћ, газда - апстрактна фигура и у односу према њима он је безначајан; тржни центри смештени у гигантским грађевинама са обиљем робе и запослених чине да се човек и као купац осећа мали и безвредан; политичке партије постале су огромна машинерија, оне нуде по два три кандидата за избор, али обичан гласач нема директан контакт са њима, нити о њима ишта поуздано зна, као што ни ови о њима никада ништа неће ни желети да знају; градови постају мегалополиси, модерног урбанизма са луксузним грађевинама, великим унифицираним градским блоковима, огромним солитерима широким саобраћајницама, кружним токовима и петљама у којима се човек губи, осећа се тако сићушним и немоћним; моћни медији са гомилом информација и реклама које се непрекидно смењују и које су усмерене на емоције, попут сваке хипноидне сугестије гуше и убијају критичке способности и отупљују сумњу сваког појединца, а затим му ласкају како свака одлука има обележје индивидуалности, што му све пружа извесно задовољење, али истовремено увећава његов осећај колико је мали и ништаван; Кризе које су почеле да потресају капитализам, те раст незапослености и ратови који су све бруталији и који се воде све разорнијим оружјем условили су да човека почиње да мучи осећај несигурности, немоћи, безнађа и страха. У оваквим друштвеним условима живота, у условима

[7] Фром, Е., *Бекство од слободе*, Напријед, Загреб, НОЛИТ, Београд , 1986. год. - стр. 88.

потпуне доминације капиталистичког облика производње човек, који иначе има потребу за повезаношћу са светом изван себе и потребу за избегавањем самоће, бива сведен на пуку индивидуу, потпуно отуђену и испражњену, лишену креативности, усамљену и ментално дезинтегрисану, која губи полет, страст, жудњу за стварањем и мењањем света око себе. Због свега овога човека све више почиње да оптерећује бреме слободе "од", те он почиње да тражи путеве бекства од те слободе и налази их у потчињавању аутотитету вође и потпуном аутоматизовању у модерној демократији[8].

Из свега се може закључити да човек у констелацији капиталистичких односа производње није остварио довољно неопходних слобода, као и да није дорастао слободи; да је потпуно атомизиран, отуђен, усамљен и апатичан, те као такав, и сувише слаб да би постао субјект трансформације друштва ка стању вечног мира, тј. сувише слаб за постизање циљева одрживог развоја.

1.2. СТАЊЕ ЉУДСКОГ УМА У НЕОЛИБЕРАЛНОМ ДРУШТВЕНОМ ПОРЕТКУ

Друго питање које је од важности за разматрање могућности да се у оквиру неолибералног капиталистичког поретка оствари грађанско друштво, јесте питање постојања услова за развијање људског ума, тј. за интелектуално уздизање човека. Нажалост, и са тим у вези може се рећи да капитализам поприма све конкретнији облик тенденције ка ауторитарном капитализму, који преко "демократске" државе и "слободног" тржишта, успоставља систем друштвене контроле, с намером да у корену сасече сваки евентуални потенцијал друштвених протеста и отпора и отварање потчињених ка стварању бољег, праведнијег и хуманијег друштвеног поретка.

Ово због тога што институција "доколичарске класе" користи све расположиве механизме да нижу класу учини конзервативном, тиме што максимално смањује њихову потрошњу, па самим тим и расположиву енергију неопходну за напор који је потребан за учење и прихватање нових навика мишљења. Показало се да је обезбеђивање трајања капитализма једино могуће селективним развијањем извесних црта људске природе, контролисањем постојећег темперамента заједнице и обликовањем људског карактера у правцу духовних заостатака и назадовања. Систем

[8]Исто - стр. 91-98.

образовања има задатак да наметне систем вредности који обезбеђује трајно одржавање капиталистичког поретка, да онемогући оригинално мишљење и у главе људи улије готове мисли[9]. Слика објективне стварности се замагљује и проблеми компликују, и услед примања огромне количине порука путем медија, тако да долази до интелектуалне пометње "обичног" човека који стиче утисак да само "стручњаци" могу да изнађу решења, те стога "с патетичним стрпљењем чека да му они открију шта треба да ради и куда да иде"[10]. Непрекидно смењивање информација о бомбардовању неког града и страдањима стотина људи, рекламама сапуна који подмлађује, сликама катастрофалних природних непогода, причама о свакодневним навикама познатих личности и извештајима о догађајима научног и уметничког значаја, са истом озбиљношћу и истим умилним и ауторатитивним гласом, спречава емоције и критички суд човека, те га чини равнодушним према ономе што се збива у свету око њега.

Овоме треба додати и чињеницу да је наука у служби обезбеђивања опстанка неолибералног концепта, те она продужава век његовог трајања, јер је у постојећим институционалним оквирима веома тешко обезбедити развој неке нове парадигме друштвеног развоја, која би утврдила путеве ка новом, хуманистичком друштвеном поретку. Ово због тога што се успостављене научне институције често представљају као стожери моћи и ауторитета, чиме ограничавајуће и корективно делују на понашање појединаца. Постојећи институционални оквири "негирају ревизионизам, усвајајући конформистички кооперативизам, којим обликују праву линију тренда базирајући се искључиво на преради већ иоле верификованих идеја. Тиме у науци доживљавамо истост и осуђеност сваке различитости на духовну усамљеност. Питање које се намеће јесте идентификовање побуда које опредељују постојање фамилије научника следбеника и неколицину оних који утиру пут".[11]

[9] Веблен, Т., *Теорија доколичарске класе,* Култура, Београд, 1966. год. - стр. 223.
[10] Фром, Е., *Бекство од слободе,* "Напријед", Загреб, НОЛИТ, Београд , 1986. год. - стр. 174.
[11] Глигоријевић, Н., Павловић, М., Вујовић, Т., (2014) *Методолошки институционализам у контексту еволуције економске науке*, Зборник радова филозофског факултета, Универтзитет у Приштини, Филозофски факултет, XLIV(3)/2014. Косовска Митровица - стр. 274.

1.3. МОРАЛ И СИСТЕМ ВРЕДНОСТИ СВОЈСТВЕН НЕОЛИБЕРАЛИЗМУ

Треће питање које је од велике важности за стварање праведнијег друштвеног поретка јесте питање моралности модерног човека, тј питање, да ли је у условима неолибералног капитализма човек доживео морално уздизање или морални пад. С тим у вези, треба се поћи од чињенице да оплођивање капитала зависи од обрта, тј. од брзине продаје роба у које је уложен, због чега се код модерног човека интензивно развија материјалистички поглед на свет и потрошачки менталитет. У таквом друштву идеалан грађанин је "болесно лаком потрошач." Корпорације настоје, а у великој мери су и успеле, да изграде поредак, у којем су, као у некаквом "конц логору" људске потребе, интереси и понашање потпуно контролисани. У њему човек треба да буде произвођач и потрошач добара које му корпорације нуде. У том поретку влада индивидуализам, егоизам, похлепа и грабежљивост[12]. На овај начин, човек се претвара у деструктивног потрошача – потрошача који никада није у потпуности задовољан и који, када постигне неки ниво задовољења потреба, после извесног времена тежи следећем, вишем нивоу и тако бесконачно. Научно технолошки развој, такође подстицан интересима крупног капитала, непрекидно осваја производњу нових производа, којима човек сада може задовољити и неке потребе којих можда раније и није био свестан, и на тај начин ствара све више фрустрација и незадовољених потреба неголи што су потребе које су задовољене.

Неки савремени мислиоци материјалистички поглед на свет називају „мртвим" концептом живота, будући да у „материјалистичком систему вредности најважније и највредније ствари су везане за мртве ствари, односно неживу природу, а срећа и задовољство произилазе из чисто телесних задовољстава. Ове мртве ствари, које изазивају "осећај задовољства", могу се поистоветити са "наркотицима", будући да њихово конзумирање и поседовање ствара само краткотрајан "осећај" задовољства, а када тај "осећај" прође, долази до тешких духовних и физичких стања. Овај "осећај задовољства" је осећај "лажног задовољства" и "лажне среће" који одузима човеку здравље, срећу и живот.

[12] Ковачевић Б., Ковачевић И., (2014), *Глобализација и сиромаштво*, часопис Дијалог, г.2014.1-2.07 - стр. 121.

Незајажљива тежња да се задовољи што већи број потреба за поседовањем великог броја мртвих ствари – некретнина, аутомобила, скупоценог намештаја, гардеробе, технике и сл., као и упражњавање секса ради чисто телесног задовољства, а не ради „вишег циља“ (љубави и стварања потомства), води ка томе да се након краткотрајног задовољства због „играња“ мртвим предметима и „мртвим“ партнерима, јавља осећај засићења, али и мучног стања када човек схвати да доживљен осећај задовољства није био вредан толиког труда, пара и времена или да мртав секс није толико занимљив, због чега се окреће најразличитијим облицима сексуалних перверзија, верујући да ће тако достићи „виши ниво задовољства“. И тако, човек материјалиста, пошто не зна (или неће да зна) за друге не-мртве облике задовољстава, наставља да се заварава новим мртвим задовољствима, што у крајњој линији води ка томе да он постаје несрећан, болестан, исфрустриран, усамљен, отуђен од других људи. Да је то тако потврђује чињеница да су „апотеке и болнице постале бројне скоро као самоуслуге и пијаце, као и да број самоубистава почиње да поприма размере епидемије“[13].

Они који су живели у последњих неколико деценија не могу порећи овај непрекидан и застрашујући морални пад савременог друштва. Свака генерација непрекидно спушта границу прихватљивог понашања. Као резултат наведеног, свака наредна генерација функционише под нижим моралним стандардима од оне претходне. И на жалост изгледа да нема краја овом суморном тренду.

Радикални хедонизам и неограничени егоизам воде ка томе да модеран човек постаје похлепан, јер ако је његов основни циљ *имати,* онда он онолико више *јесте* колико више има, те стога осећа антагонизам према људима који га окружују - како према клијентима, које жели завести, тако и према конкурентима, које жели уништити, или према радницима, које жели експлоатисати. Свестан чињенице да никада неће бити потпуно задовољан, јер његовим жељама нема краја, модеран човек постаје завидан према онима који имају више и плаши се оних који имају мање. Но, све те осећаје мора потискивати како би се претставио (другима, колико и себи), као насмејано, рационално, искрено, драго људско биће, какав би свако желео бити. Све док свако жели имати више, морају постојати класе, мора бити класног рата, и уопштено говорећи, мора бити и међународних ратова. Похлепа и мир узајамно се искључују[14].

[13] Петровић, М., *Тајна срећног живота*, Metaphysica, Београд, 2007. год. – стр. 7.
[14] Фром, Е., *Имати или бити*, "Напријед", Загреб, НОЛИТ, Београд , Загреб, 1984. год. - стр. 18.

2. СОЦИЈАЛНИ МАРКЕТИНГ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Са укрупњавањем капитала, појавом, развојем и доминацијом ТНК, те процесом глобализације појављује де схватање да се себични интереси корпорација и потрошача, често реализују на рачун друштвених интереса, што може довести до несагледивих последица по општедруштвени развој. Управо због тога у пословне одлуке корпорација почињу да се укључују друштвени интереси, као равноправни са интересима саме корпорације (у смислу профитабилног пословања) и интересима потрошача. То се дешава управо у време афирмације принципа одрживог развоја и мера које се спроводе, на глобалном плану, како би се обуздала похлепа корпорација, која је запретила драстичном деградацијом социјалног и еколошког система. Маркетинг у тим новим околностима, уз корпорацију и потрошача, добија и трећег актера, о чијим интересима мора водити рачуна, кога мора заступати у поступку пословног одлучивања и управљања маркетинг активностима. Тај трећи актер је друштво, које има своје интересе, који су, свакако, приоритетни ако се жели превладати стихија у развоју. Свака пословна одлука мора у себи сарджавати укомпоноване интересе потрошача, предузећа и друштва и то на трајној основи. У том компоновању интереса и хармонизацији њихових односа маркетинг има незаменљиву улогу.

Истовремено са развојем холистичког маркетинг концепта и уградњом принципа друштвено одговорног пословања у комерцијални сектор, појавио се и социјални (друштвени) маркетинг који подразумева "употребу маркетинг принципа и техника са намером да циљна група добровољно прихвати, одбаци или модификује одређено понашање у корист појединца, групе или друштва у целини"[15]. У већини случајева, принципе и технике социјалног маркетинга користе јавне установе, непрофитне организације, удружења и фондације, којима је циљ да утичу на промене устаљеног знања (образовање или информисаност) и веровања (ставова и осећања), како би се створили услови за добровољну промену у понашању, уместо да се прибегава законским, економским и присилним средтвима. У ствари, социјални

[15] Котлер, Ф., Роберто, Н., Ли, Н., (2008) *Социјални маркетинг*, CLIO, Београд - стр. 16.

маркетинг је мешавина комуникативних, едукативних, технолошких и економских стратегија за увођење друштвених промена.

Тешкоће са којима се суочава социјални маркетинг су велике с обзиром на то да је његов циљ да наведе људе да се одрекну извесне мере удобности, да се супротставе зависности (од неких производа или навика) да се изложе одређеним непријатностима, успоставе нове навике, одрекну се разоноде, смање задовољство, потроше више времена на неке активности, а да им, притом не може понудити или обећати ништа опипљиво за узврат - бар не у кратком року[16].

Колико су значајне активности и колико је важно чинити озбиљне напоре у циљу коришћења техника и потенцијала социјалног маркетинга говори чињеница да су глобални центри моћи "током последње деценије 20. века остали без конкурената у политичкој, идејној, културној, финансијској, вредносној арени у којој се одвија борба за моћ и супремацију. На глобалном плану нестао је социјално-политички концепт социјализма који је био радикална алтернатива капитализму, било социјалном или неолибералном, на војном – нестао је Варшавски пакт, на културном – дезавуисане су вредности конзервативизма и социјализма, на естетском – победу је однела естетика ружноће, на моралном – макијавелизам је победио хуманизам, на антрополошком – песимизам је однео превагу над антрополошким оптимизмом, на генерацијском – бунтовништво и интелектуална енергија омладинских поткултура су институционализовани и уништени симболичком офанзивом антивредности, уз помоћ музичке и филмске индустрије, али и официјелних образовних и културних установа"[17].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Крупан капитал, својом филозофијом профита и развијањем потрошачког менталитета није условио само друштвену, економску и еколошку кризу, већ је савремену цивилизацију довео до свеопште и погубне кризе. Реч је о кризи односа између човека и економије која произилази из кризе односа човека према природи, према

[16] Котлер, П., Ли, Н. (2007) *Маркетинг у јавном сектору - пут до бољег извршења*, МАТЕ, стр.190-191

[17] Штрбац, Л., (08.11.2009) *Глобални медији – од експанзије до релативног пораза*, Нова српска политичка мисао, преузето 15.10.2017. са сајта http://www.nspm.rs/kulturna-politika/globalni-mediji-%E2%80%93-od-ekspanzije-do-relativnog-poraza.html?alphabet=l

друштву, према потомству, према историји која ће се тек писати; из кризе урбаног живота, начина становања и начина размишљања модерног човека. Свакодневно се може чути о кризи морала, брака и породице, кризи личног и националног идентитета, кризи у образовању и науци итд.

Технике и инструменти социјалног маркетинга морају се користити у свом пуном потенцијалу, јер они могу бити моћно средство у успостављању новог система вредности, новог начина друштвеног понашања и развијању нових идеја које ће водити реконструкцији савременог друштва.

Постајањем капитализма тоталитарним деструктивним поретком који ствара све драматичнију егзистенцијалну и тиме опште-друштвену кризу, будући да се заснива на све интензивнијем уништавању природе и човека као људског и биолошког бића, борба за развој ума, који води прихватању социјално прихватљивог система вредности и друштвеног понашања, намеће се као борба од прворазредног значаја, јер се једино на тај начин могу санирати последице капиталистичке деструкције и створити хуманији свет.

Да би се створила визија о томе како спровести друштвену реконструкцију и обезбедити друшвене односе у којима ће људи доживљавати блаженство и радост, а не задовољење нагона за максимумом ужитака, тј. у коме ће покретачки мотиви свих активности бити психичко задовољство и људска срећа, а не материјални добитак, неопходно је, као што је на почетку овог рада речено, обезбедити интелектуалне слободе да би се отворио пут развијању идеја о проналажењу начина за успостављање вечног мира. Исто тако, да би дошло до револуционарне измене света, потребно је да се најпре догоди унутрашња револуција у сваком човеку. Без тог унутрашњег, морално-идејног преображаја индивидуа, свака евентуална револуционарана акција ће се показати као неостварива. Технике социјалног маркетинга које примењују јавне установе, непрофитне организације, удружења и фондације, у великој мери могу утицати на усвајање нових (пожељних) вредности и промену друштвеног понашања које ће водити трансформацији односа човечанства према природи, реструктуирању савремене економије, промени ставове модерног човека према богатству и промовисању бриге, алтруизма, инклузивности и сарадње међу људима, што је једини прави пут који води ка одрживом развоју
.

ЛИТЕРАТУРА

1. Веблен, Т., *Теорија доколичарске класе,* Култура, Београд, 1966. год.
2. Глигоријевић, Н., Павловић, М., Вујовић, Т., (2014) *Методолошки институционализам у контексту еволуције економске науке*, Зборник радова филозофског факултета, Универтзитет у Приштини, Филозофски факултет, XLIV(3)/2014. Косовска Митровица
3. Кант, И., (1974) *Ум и слобода - списи из филозофије историје, права и државе,* Велика едиција идеја, Београд, 1974. год.
4. Кинђић, З., (2016) *Кантова идеја вечног мира,* Српска политичка мисао, број 2/2016, год. 23. vol. 52
5. Ковачевић Б., Ковачевић И., (2014) *Глобализација и сиромаштво*, часопис Дијалог, Г.2014.1-2.07
6. Котлер, П., Ли, Н. (2007) *Маркетинг у јавном сектору - пут до бољег извршења*, MATE, д.о.о., Загреб,
7. Котлер, Ф., Роберто, Н., Ли, Н., (2008) *Социјални маркетинг*, CLIO, Београд,
8. Месарић, М., (2006) *Дугорочна неодрживост тржишног фундаментализма и неолибералног капитализма,* Економски преглед, 57 (9-10) 2006,
9. Петровић, М., (2007), *Тајна срећног живота*, Metaphysica, Београд, 2007. год.
10. Хајек, Ф., (1998) *Поредак слободе*, Глобал боок, Нови Сад, 1998. год.
11. Фром, Е., *Бекство од слободе*, Напријед, Загреб, НОЛИТ, Београд , 1986. год.
12. Фром, Е., Имати или бити, "Напријед", Загреб, НОЛИТ, Београд , Загреб, 1984. год.
13. Штрбац, Л., (08.11.2009) *Глобални медији – од експанзије до релативног пораза,* Нова српска политичка мисао, преузето 15.10.2017. са сајта http://www.nspm.rs/kulturna-politika/globalni-mediji-%E2%80%93-od-ekspanzije-do-relativnog-poraza.html?alphabet=l

ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ ПРЕДУЗЕЋА У ФУНКЦИЈИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

COCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS OF THE COMPANY IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

UDC: 65.012.2:174(497.5)

Марко Тодић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија[1]
Милан Дајић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија[2]

Сажетак: *Еколошко одговорно пословање подразумева превазилажење минималних стандарда у овој области пословања, промену начина пословања и размишљања у целокупном животном веку предузећа. Циљ је да се ублаже негативне импликације пословног процеса на околину. Успешна примена еколошког менаџмента, тј. концепта одрживог развоја омогући ће несметани индустријски раст, квалитет животне средине, као и хармоничан живот данашњих и будућих генерација. Управљање квалитетом животне средине представља сложен мултидисциплинарни задатак чију стратешку основу чине принципи одрживог урбаног развоја. У пракси се примењује већи број средстава еколошког менаџмента, односно управљања еколошки одрживим развојем. Корпоративна друштвена одговорност подразумева одговоран однос предузећа према друштву, при чему се тај однос заснива на поштовању укупности друштвених, етичких, еколошких и економских вредности значајних за процес одлучивања. Успешно укључивање земаља, као и њихових привредних субјеката, у међународне економске токове подразумева прихватање свих захтева глобалног тржишта, од којих су друштвена корпоративна одговорност и одрживи развој су најбитнији.*
Кључне речи*: Друштвено одоговорно пословање, одрживи развој, заштита животне средине.*

Abstract: *Ecologically responsible business implies overcoming the minimum standards in the area of business, changing the way of conducting business and thinking in the entire life span of the company. The aim is to alleviate the negative implications of the business process on the environment. The successful implementation of ecological management, ie the concept of sustainable development, will enable undisturbed industrial growth, the quality of the environment as well as the harmonious life of today and future generations. Environmental quality management is a complex multidisciplinary task whose strategic basis are the principles of sustainable urban development. In practice, a larger number of ecological management resources are used, ie the management of environmentally sustainable development. Corporate social responsibility implies a responsible relationship between company and society, whereby*

[1] maki93todic@hotmail.com
[2] d.milan@hotmail.rs

this relationship is based on respect for the overall social, ethical, ecological and economic value of the decision-making process. Successful inclusion of countries as well as their business entities into international economic flows implies acceptance of all the demands of the global marketplace, of which corporate social responsibility and sustainable development are the most important.
Key word: *Socially responsible business, sustainable development, environmental protection.*

УВОД

Предузећа у свом пословању морају да узму у обзир друштвени утицај, економски утицај и утицај на животну средину у којој послује, управо из разлога јер предузећа послују у ширем друштвеном окружењу. Предузећа су део друштвене заједнице па морају водити рачуна о утицају које врше на животну средину и друштво. Последњих година, ако не већ и више од пуне деценије, дефиниција пословног успеха се полако, али постојано мења, односно проширује са „колико новца једно предузеће зарађује“, на „на који начин предузеће зарађује тај новац“ (Ђурић, Филиповић, 2007). Предузеће, као профитно оријентисана организација, мора да води рачуна о задовољењу не само интереса потрошача и власника капитала већ и о задовољењу општих друштвених интереса. Предузећа морају водити успоставити равнотежу између друштвених и финансијских перформанси. Уколико не воде рачуна о друштвеним перформансама, предузећа ће доживети неуспех на тржишту и биће кажњена од стране друштва и саме државе. Унапређењем друштвено одговорних перформанси побољшавају се финансијске перформансе предузећа, хармонизација односа између интересних група, јачање кредибилитета и репутације предузећа у пословној и широј друштвеној заједници.

Концепт друштвене одговорности представља обавезу привредних организација да увећају свој позитиван утицај на друштво а да смање негативан. Европска комисија у својим Смерницама за политику друштвене одговорности предузећа, друштвену одговорност предузећа дефинише као "концепт према којем предузеће на добровољној бази интегрише бригу о друштвеним питањима и заштити животне средине у своје пословне активности и односе са заинтересованим странама (менаџерима, деоничарима, запосленима, потрошачима, добављачима, владом, медијима и широм јавношћу)" (ISO 26000, https://www.kvalitet.org.rs/standardi/iso-26000, доступно дана: 29.04.2017.). Друштвено одговорно пословање је процес у коме организације усклађују своје односе са различитим интересним

странама, које директно или индиректно могу имати утицај на њихово пословање (Ракић, 2002, стр. 67). Оваквим пословањем организација јача свој углед, стиче веће поверење инвеститора, смањује пословне ризике кроз јачање веза са локалном заједницом, осигурава лојалност и већу мотивисаност запослених. Због тога се концепт друштвено одговорно пословање мора схватити као инвестиција у бољу будућност, а не као трошак.

Корпоративна друштвена одговорност је добровољно опредељење привредног субјекта да својим пословним понашањем допринесе унапређењу добробити заједнице. Предузећа мора да се брину о смањивању загађења природне средине као и да дају одређени допринос за унапређење животне средине. Кључна реч код концепта корпоративне друштвене одговорности је „добровољно опредељење“, што значи да предузећа сама одлучују да ли ће примени овај концепт и понашати се на друштвено одговоран начин. Укупна друштвена одговорност подразумева испуњавање економске одговорности (остваривање профита), правне одговорности (поштовање закона), етичке одговорности (поштовање моралних стандарда) и филантропске одговорности (понашање у складу са принципима „доброг корпоративног грађанина).

Теоријски део истраживања обухвата преглед домаће и иностране литературе, уџбеника, научних радова које се односе на теоријска сазнања и примени концепта друштвене одговорности у пословању предузећа, као и Интернет изворе. Дескриптивном методом објашњени су појмови и карактеристике друштвено одговорног пословања и одрживог развоја. Употребом метода анкетирања дошли смо до података о присуству концепта друштвене одговорности у свести становништва на територији општине Краљева. Хипотеза од које су пошло у раду је: друштвено одговорно пословање (CSR – Corporate Social Responsibility) је концепт у оквиру кога компаније интегришу у своје пословање и интеракцију са свим актерима (стејкхолдерима) друштвене и изазове везане за природну околину, на добровољној основи

ПОТРЕБА ЗА КОНЦЕПТОМ ДРУШТВЕНЕ ОДГОВОРНОСТИ

Ser Richard Brenson британски милијардер и предузетник сматра: "Говори се да је љубав према новцу корен свег зла. Не мора тако да буде. Новац се може искористити за добро. Највеће добротворне установе на свету су покренули богати људи. Постоји много начина

да се помогне другима. Један веома једноставан начин је да се не чини штета а то уопште ништа не кошта" (Brenson, 2010, стр. 171). Према неким схватањима, компаније су мотивисане да буду друштвено активне јер бити добар корпоративни грађанин има позитивне импликације на стејкхолдере, потрошаче и конкуренте (Перовић, 2008, 348-362). Основни циљ савременог пословања јесте постизање пословне изврсности. Постизање пословне изврсности (односно заузимање тржишне позиције изврсне компаније) и креирање производа и услуга светске класе, као основног предуслова раста и развоја предузећа резултат је синхронизованог деловања свих функција у предузећу. Организација која жели да оствари пословну изврсност треба да оствари симбиозу сопствених развојних циљева, захтева корисника, као и захтева друштвене заједнице, у функцији остваривања друштвене добробити. Савремена пословна филозофија подразумева да предузеће мора да буде одговорно за своје акције и поступке и то према свим актерима, како унутар организације тако и у окружењу.

Задовољење захтева који долазе из пословног окружења у коме послује предузеће ствара услове за повећање продаје, повећавање лојалности потрошача, анализирање свих карактеристика потрошача и клијената и профилирање података о њима, као и дугорочно везивање потрошача и изграђивање вредности марке. Деведесете године двадесетог века су донеле са собом неопходност задовољења друштвених захтева – дакле поред потрошача и власника капитала, предузеће у савременом пословању мора да задовољи шири спектар интереса који владају у његовом друштвеном окружењу. Савремено друштво упућује предузећу све више захтева у правцу дефинисања његове друштвене одговорности. Један од најзначајнијих принципа на којима почива савремено пословање јесте организација заснована на одговорности. Организације морају да преузму одговорност за своју улогу у друштву. Према *Brensonu*, одвојен од система вредности, новац заиста може да буде корен свег зла, али само ако се делотоворно повеже са друштвеном сврхом, може бити корен могућности (Brenson, 2010, стр. 49). Из перспективе пословног сектора, одговорно пословање које је добро осмишљено и које се добро спроводи може знатно допринети одрживости пословања кроз (CSR у Србији – анализа стања и примери добре праксе, стр. 10):

- јачање репутације и вредности бренда,
- лакше запошљавање, задржавање и мотивацију квалификоване радне снаге,

- повећање ефикасности кроз боље управљање трошковима, ефикасно коришћење ресурса и продуктивност у ланцу вредности,
- адекватно управљање ризицима,
- раст организације
- нове пословне прилике и већу конкурентност развојем и увођењем иновативних производа, услуга и тржишта.

Савремени свет је већ увелико суочен са заједничком одговорношћу и нужношћу да свој развој усклади с потребама људи и природе и са свешћу да се Земља мора сачувати како за садашњу генерацију тако и за будуће генерације људи. Одрживост не треба, како се то чини, сматрати завршеним концептом, већ га треба сматрати циљем развоја. У прилог томе иде и чињеница да се у ЕУ говори о "потреби промена у економској структури са циљем да се постигне прелаз ка одрживој економији". Последњих година учињен је значајни напредак у разјашњавању основних елемената, релација и приступа у стратегији одрживог развоја, који се заснивају на подједнаком третирању економских, еколошких и друштвених циљева. Интегрални приступ и третирање међузависности наведених чинилаца може се очекивати само ако се при планирању развоја постигне уравнотеженост сва три аспекта одрживости. Обавеза данашње генерације да остави потомству бар онолико шанси за развој колико их она има проистиче из фундаменталног принципа моралне правде, а то је да сви људи имају подједнака права на најшире основне слободе које не угрожавају слободу других (Унковић, Кордић, 2012, стр. 13). Садашња генерација има право на ресурсе и здраву животну средину, али не сме угрозити исто такво право наредним генерацијама. Национална стратегија одрживог развоја дефинише одрживи развој као циљнооријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота.

НАЦИОНАЛНИ ПРИОРИТЕТИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Република Србија је 2017. године институционално и економски развијена држава са одговарајућом инфраструктуром, компатибилна са стандардима ЕУ, с привредом заснованом на знању, ефикасно коришћеним природним и створеним ресурсима, већом ефикасношћу и продуктивношћу, богата образованим људима, са очуваном животном средином, историјским и културним наслеђем,

држава у којој постоји партнерство јавног, приватног и цивилног сектора и која пружа једнаке могућности за све грађане (Национална стратегија одрживог развоја, стр. 11). Оваква визија проистекла је из стратегијских циљева одрживог развоја, на основу темељне анализе потенцијала Републике Србије, као и услова и ограничења у којима се остварују развојни циљеви. Могућност остваривања одрживог развоја Републике Србије је у увођењу, прилагођавању и примени принципа који доминирају у ЕУ, односно у повећавању конкурентности која се заснива на знању, иновацијама и предузетништву, као што је утврђено у Лисабонској стратегији. Кључни национални приоритети Републике Србије чије ће испуњење у највећој мери омогућити остварење визије одрживог развоја до 2017. године јесу (Национална стратегија одрживог развоја, стр. 12):

- Развој конкурентне тржишне привреде и уравнотежен економски раст, подстицање иновација, стварање бољих веза између науке, технологије и предузетништва, повећање капацитета за истраживање и развој, укључујући нове информационе и комуникационе технологије;
- Развој и образовање људи, повећање запошљавања и социјална укљученост, стварање већег броја радних места, привлачење стручњака, унапређивање квалитета и прилагодљивости радне снаге, већа улагања у људске ресурсе;
- Развој инфраструктуре и равномеран регионални развој, унапређивање атрактивности земље и обезбеђење адекватног квалитета и нивоа услуга;
- Заштита и унапређење животне средине и рационално коришћење природних ресурса, очување и унапређивање система заштите животне средине, смањење загађења и притисака на животну средину, коришћење природних ресурса тако да остану расположиви и за будуће генерације.

Стратешко екоменаџмент планирање поседује неопходне интегративне потенцијале за управљање променама у простору, дугорочни временски хоризонт и позицију катализатора за усклађивање јавног, друштвеног и приватног интереса. Концепт еколошки одрживог друштвено-економског развоја постаје у савременим условима камен темељац планирања развоја, остварујући утицај на све сфере људске делатности. Међутим, пут ка одрживости је сложен и дуготрајан процес, јер захтева промену мишљења и понашања свих друштвених чинилаца, односно прихватања става да је еколошки учинак развоја једнако важан као и

економски. Процес одрживог развоја би требало прихватити као процес у коме се одвијају сталне промене у односима између друштвених, економских и природних система и процес. Тај процес захтева пажљиво вођену политику развоја, јер су и изазови на глобалном нивоу са којима се човечанство суочава веома комплексни. Неки од тих изазова су (Радукић, Стојановић, 2016, стр. 53):

- подизање нивоа еколошке свести,
- повећање одговорности (људи, корпорација, државе),
- веће укључивање науке у решавању актуелних еколошких проблема.

Концепт одрживог развоја није нов, али у нашој земљи систем екоменаџмента није успео да обезбеди уравнотежену организацију или конкретну компанију и уређење простора, које би на задовољавајући начин заштитио животну средину. Супротстављеност различитих мишљења и интереса на релацијама "друштвени и економски развој - урбанистичко планирање - заштита животне средине" утицала је на стварање парцијалних и међусобно неповезаних приступа заштити животне средине. Постојећи модели стратешког екоменаџмент планирања претежно укључују заштиту животне средине као посебан сектор планирања, што са становишта одрживог развоја не може дати целовите резултате.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ У СРБИЈИ

Данас је ,,одрживост“ реч која се чује често и примењује се готово у свим областима. Одрживи развој је савремени концепт који прожима све сфере економског и друштвеног живота указујући на значај очувања природних ресурса. Одрживи развој јесте економски и социјални развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе. Основне димензије одрживог развоја јесу: економска, еколошка и социјална. Одрживи развој у савременим условима постаје предуслов тржипшног успеха. Основа одрживог развоја јесте успоставање сарадња између свих заинтересованих страна, да заједнички користе ресурсе и подносе ризик. Друштвена одговорност представља покушај да се пословање предузећа усагласи са концептом одрживог развоја и на то указује морална обавеза, правна обавеза и притисак јавности**.** Основни мотиви за спровођење концепта одрживог развоја могу бити материјални и

нематеријални. Као материјални мотив наводи се то да сами пословни партенери захтевају да посматрано предузеће буде укључено у спровођењу концепта одрживог развоја, као и то да инвеститори желе да свој новац улажу у друштвено одговорне компаније а не у оне које не поштују тај концепт. Као нематеријални мотив наводи се јачање угледа у друштву, повећање престижа и имица компаније.

Концепт друштвене одговорности и концепт одрживог развоја заједно указују на: бригу за радну средину, бригу за животну средину, бригу за локалну заједницу као и бригу за људска права. Кључни фактори који су неопходни за спровођење значајних еколошких пројеката и унапређења пословања, посебно у сврху одрживог развоја су (Гајић и сарадници, 2010, стр. 77):

- образовање и информисање у сврху повећања еколошке свести становништва,
- регулатива државе у виду законских прописа из области зажтите животне средине, као и контрола спровођења истих,
- развој технике и технологије у области екологије,
- квантитативни показатељи оправданости пројекта заштите животне средине исказани, мерени кроз однос трошкова и користи.

Највеће пословне организације у Србији имају висок ниво свести о значају концепта друштвено одговорног пословања али се активности друштвене одговорности примењују само у иностраним организацијама која послују на подручју Републике Србије. Многе пословне организације у Србији нису свесне користи које се стичу применом концепта друштвене одговорности, јер саматрају да такве активности не доприносе профиту. Мала и средња предузећа нису укључена у овај процес искључиво због проблема са пословним ресурсима, а пре свега финансијским ресурсима. Грађани Србије не показују интересовања за друштвену одговорност приликом куповине и потрошње. То је управо из разлога јер је концепт друштвене одговорности у Србији нов. Историјски посматрано, друштвено одговорно пословање је било присутно у Србији још од давнина и да траје вековима. Немањићи су током својих похода градили задужбине, манастире и болнице па се може рећи да су знали за друштвено одговорно пословање. Концепт друштвене одговорности и даље је за ширу јавност у Србији нејасан**.** У Србији не постоји посебно министарство или посебна организациона јединица унутар министарства која се бави промоцијом и развојем

друштвено одговорног пословања, али је Влада, преко Министарства рада и социјалне политике, предузела напоре како би установила јавну политику у овој области. Влада предузима озбиљне кораке да питања ДОП-а уведе у законе и прописе, као део процеса прикључивања земље ЕУ (Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији за период од 2010. до 2015. године, стр. 1).

Један број пословних организација у Србији сматра да је друштвено одговорно пословање оруђе односа са јавношћу за побољшање имица компаније у друштву. Међутим, овај концепт доноси много више од тога. Концептом друштвене одговорности се ствара додата вредност у друштву, економији и животној средини и тиме се ствара корист не само малобројној елити већ и целом друштву. Активности друштвене одговорности у Србји се пре свега односе на животну средину и фер опхођења са радницима. Програм волонтирања је постао популаран и прмењује га велики број компанија. Активности друштвене одговорности за заједницу су углавном односе на: спонзорства, културних и спортских догађаја, подржавање науке и образовања, давање школарина и побољшање инфраструктуре. Ради унапређења концепта друштвене одговорности на подручју Републике Србије истиче се активан рад и промоција од стране министарстава која се баве неким од делова овог концепта, затим пословна и професионална удружења, синдикати, научних института, универзитета, локолни самоуправа као и невладиних организација и медија.

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ О ПРИМЕНИ КОНЦЕПТА ДРУШТВЕНЕ ОДГОВОРНОСТИ

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

У периоду између 22. и 26. августа 2017. године анкетом је испитано 100 особа на територији општине Краљева и то запослени, студенти као и случајни пролазници са циљем утврђивања присуства концепта друштвене одговорности у свести грађана. Анкета је била анонимна и садржала је низ питања са понуђеним одговорима, а заокруживањем одговарајућег одговора особа се определила за један или више понуђених. У наставку ће бити наведени подаци из анкете до којих се дошло анализом.

Табела 1. Демографска обележја испитаника

Обележје	Проценат
Старост:	
До 18 год.	3%
Од 18 до 24	31%
Од 25 до 35	38%
Од 36 до 45	21%
Од 46 до 55	4%
Преко 55 година	3%
Пол:	
Мушки	56%
Женски	44%
Стручна спрема:	
Основна школа	3%
Средња – трогодишња	4%
Средња – четворогодишња	19%
Висока школа	37%
Факултет (мастер)	37%

Извор: аутори

На питања: Да ли сте упознати са појмом „одрживи развој“, 94% испитаника је рекло да је чуло за тај појам, док је 6% рекло да није чуло.

Графикон 1. Упознатост са појмом „одрживи развој“

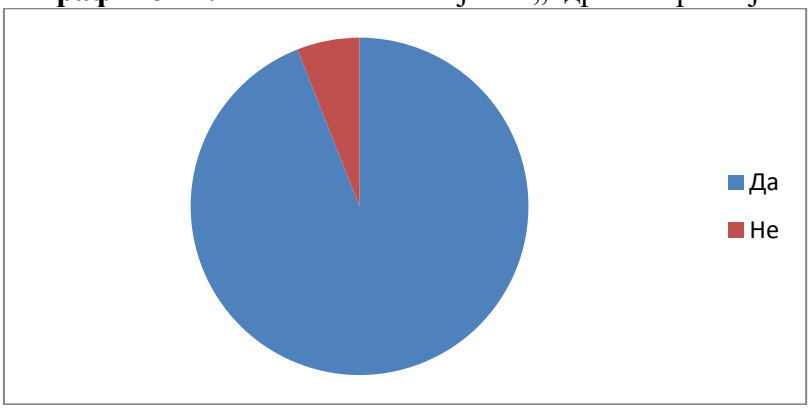

Извор: аутори

На питање: шта за Вас значи одрживи развој, 36% је рекло да се ради о позитивном процесу који доприносу добробиту људи, 39% је рекло

да се ради о еколошком пословању, 18% да се ради о економском расту, 13% да се ради будућем опстанку и 6% није било сигурно.

Графикон 2. Значење појма „одрживи развој“

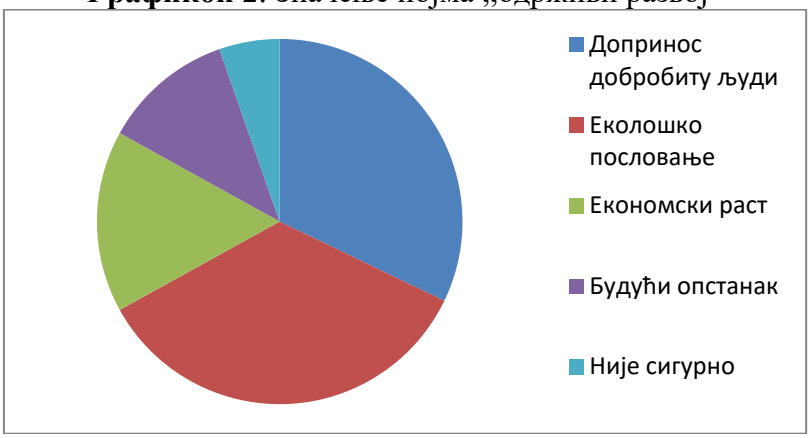

Извор: аутори

На питање: да ли сте упознати са појмом „друштвено одговорно пословање“, 72% испитаника је реко да јесте, а 28% испитаника да нису упознати са тим појмом.

Графикон 3. Упознатост са појмом „друштвено одговорно пословање“

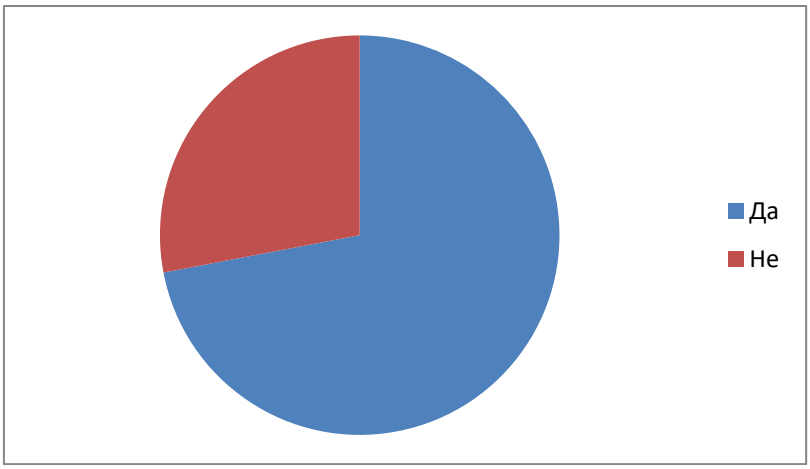

Извор: аутори

На питање: шта за Вас значи појам „друштвено одговорно пословање“, 26% је рекло да је то поштовање закона, 28% одговорност према држави, 18% поштовање моралних норми, 38% брига о заједници и људима, 17% да се ради о бризи о радницима.

Графикон 4. Значење појма „друштвено одговорно пословање“

Извор: аутори

На питање: колико често код куповине производа размишљате о томе да Ви лично одабиром производа утичете на заштиту животне средине, 34% је рекло да никад не размишља, 45% је рекло да ретко размишља, 20% понекад, 1% да често размишља.

Графикон 5. Размишљање о томе да ли се одабиром производа утиче на заштиту животне средине

Извор: аутори

На питање: да ли сматрате да је предузеће у коме радите друштвено одговорно, 42% испитаника је рекло да није друштвено одговорно, 26% је рекло да није сигурно, 32% је рекло да је њихово предузеће друштвено одговорно.

Графикон 6. Став испитаника о томе да ли су предузећа у коме раде друштвено одговорна

Извор: аутори

На питање: које су те активности које ваше предузеће чини у складу са концептом друштвене одговорности, 42% је рекло да је то спонзорство спортских догађаја и тимова, 33% донације за образовање, 23% заштита животне средине, 8% стипендије за младе, 48% спонзорства културних и уметничких догађаја, 40% донације везане за здравље.

Графикон 7. Мишљење испитаника о друштвено одговорним активностима њиховог предузећа

Извор: аутори

На питање: да ли би платили више за производ компаније која посебно води рачуна о заштити животне средине, 26% је рекло да би сигурно платило више, 30% сигурно не би платило више, 44% је рекло да би можда платило више.

Графикон 8. Испитаници који би више платили производ компаније која води рачуна о животној средини

Извор: аутори

На питање: који фактори највише утичу на Вас при избору за коју компанију да радити, 82% је рекло да је то висина плате, 48% да је то безбедност радника, 24% да је то пословање према закону, 11% заштита животне средине.

Графикон 9. Фактори који утучу на избор за коју ће компанију радити

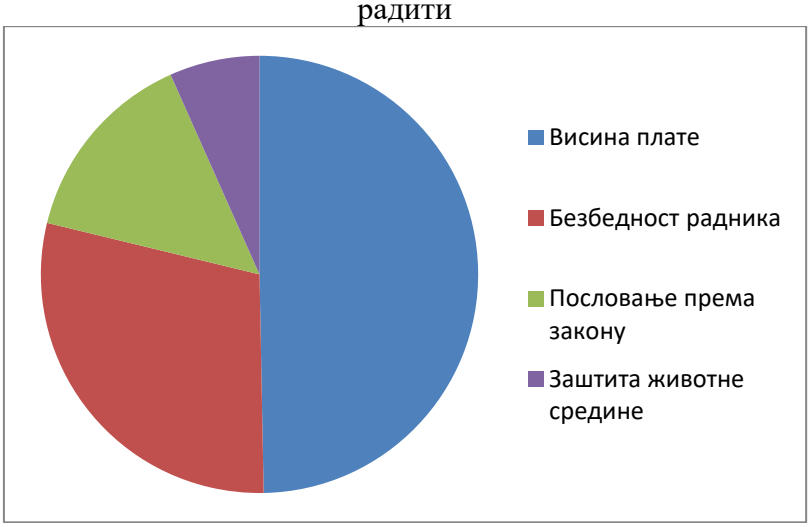

Извор: аутори

На основу резултата спроведеног истраживања утврђено је да нису сви испитаници упознати са појмовима „одрживи развој“ и „друштвено одговорно пословање“, као и то да нису упознати са

правим значењем ових појмова. Истраживање је показало да компаније у којима испитаници раде највише одвајају за спонзорства и донација, као и за заштиту животне средине и да је за већину најбитнији фактор за одлуку о пословању у некој компанији висина плате. Што се тиче одлуке о куповини производа утврђено је да веома мали број испитаника доноси одлуку о куповини на основу тога да одабиром производа утиче на заштиту животне средине.

ЗАКЉУЧАК

Обавеза данашње генерације да остави потомству бар онолико шанси за развој колико их она има проистиче из фундаменталног принципа моралне правде, а то је да сви људи имају подједнака права на најшире основне слободе које не угрожавају слободу других. Садашња генерација има право на ресурсе и здраву животну средину, али не сме угрозити исто такво право наредним генерацијама. Одрживи развој подразумева израду модела који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или знатно смањују утицаје који прете или штете животној средини и природним ресурсима. Дугорочни концепт одрживог развоја подразумева стални економски раст који осим економске ефикасности, технолошког напретка, више чистијих технологија, иновативности целог друштва и друштвено одговорног пословања обезбеђује смањење сиромаштва, дугорочно боље коришћење ресурса, унапређење здравствених услова и квалитета живота и смањење загађења на ниво који могу да издрже чиниоци животне средине, спречавање нових загађења и очување биодиверзитета.

Концепт друштвене одговорности на подручју Републике Србије је у развоју и овај концепт још увек није довољно истражен па се и користи не могу прецизно утврдити. Последњих година се све већи значај даје овом концепту па самим тим се све више посвећује пажња развоју законске инфраструктуре у овој области. Најзаступљеније активности друштвене одговорности углавном спроводе кроз филантропске активности, који се односи на спонзорисање, донације и хуманитарне акције. На већи степен примене концепта друштвене одговорности утичу ограничена финансијска средства, економска криза, недовољно развијено тржиште, недостатак идеја, недостатак подстицајних мера попут пореских олакшица, недовољно развијена свест о користима које доноси овај концепт, принцип санкција и казни за неодговорно

понашање. Препорука за већу примену овог концепта могу бити: размена праксе са предузећима из водећих европских земаља, утицај медија и државе, синдиката, привредних удружења и академске заједнице.

У Републици Србији тржишна привреда још не функционише на одржив начин, па чак ни на нивоу напреднијих земаља у транзицији, будући да је мешање политике у великој мери одлучујуће за економски положај, нарочито предузећа и установа у јавном сектору. Наплативост дуга је веома ниска, нарочито од јавног и друштвеног сектора и то не само због лошег законодавства већ и због неефикасности и недовољне оспособљености правосуђа, полиције и клијената. Постигнута је веома крхка макроекономска стабилност, пре свега на основу високог девизног прилива и политике „јаког" динара, односно рестриктивне монетарне политике, али не и на основу трајних и одрживих решења у привредном систему, односно у изједначеном положају економских субјеката и њиховом тржишном понашању.

ЛИТЕРАТУРА

1. Brenson, R. (2010). *Ништа није немогуће*. Београд: Плато.
2. Влада Републике Србије: *Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији за период од 2010. до 2015. године.*
3. Влада Републике Србије. *Национална стратегија одрживог развоја.* Преузето 23. августа 2017. са сајта http://www.zurbnis.rs/zakoni/Nacionalna%20strategija%20odrzivog%20razvoja.pdf
4. Гајић, Љ., Медвед, И., и Рац, Л. (2010). Обрачун трошкова и екологија – нови приступ унапређењу пословања. *Школа бизниса бр. 4/2010.* Нови Сад: Висока пословна школа струковних студија у Новом Саду.
5. Ђурић, М., & Филиповић, Ј. (2007). Модел друштвене одговорности предузећа. *34. Национална конференција о квалитету. Крагујевац 08. – 11. мај.* Преузето са сајта http://www.cqm.rs/2007/pdf/34/67.pdf. Доступно дана: 28. априла 2017.
6. Перовић, Н. (2008). Друштвена одговорност компаније – изазов савремене економије. *Морал и економија*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања.

7. Радукић, С., и Стојановић, Б. (2016). Регионална анализа достигнутог нивоа одрживог развоја са аспекта економске, еколошке и друштвене димензије. *Конкурентност и одрживи развој привреде Републике Србије*. Ниш: Универзитет у Нишу – Економски факултет.
8. Ракић, Б. (2002). *Маркетинг.* Београд: Универзитет примењених наука – Мегатренд.
9. Смарет Колектив (2014). *CSR у Србији – анализа стања и примери добре праксе*. Преузето 10. септембра 2017. са сајта https://odgovornoposlovanje.rs/wp-content/uploads/2015/03/CSR-uSrbiji-165x237mm-WEB.pdf
10. Унковић, М., и Кордић, Н. (2912). Одрживи развој и екологија. 10. *Међународни научни скуп – Синергија 2012*. Београд: Универзитет Синергија.
11. https://www.kvalitet.org.rs/standardi/iso-26000. Преузето 29. августа 2017.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И СТРАТЕГИЈСКИ МЕНАЏМЕНТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND STRATEGIC MANAGEMENT IN REPUBLIC OF SERBIA

UDC: 005(031)

Драгић Марић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија[1]

Сажетак. *Почетни концепт одрживог развоја, уопштено одређиван од стране надлежних међународних организација, односио се првенствено на проблем исцрпљивања ресурса, односно на оптимизацију економског развоја са становишта очувања одговарајућих могућности и будућим генерацијама. У даљим настојањима ближег дефинисања појма одрживог развоја, поред очувања ресурса наглашеније се истиче захтев за оптимизацијом односа економског и еколошког чиниоца. Надаље, садржај одрживог развоја у понуђеним дефиницијама се шири и утицајним чиниоцима са аспекта социјалног, политичког, технолошког, моралног и других подручја друштвеног система. Тако се концепт одрживог развоја приближава савременом концепту стратегијског менаџмента. Сличности се првенствено односе на одрживост као циљ, затим на коришћење сличних метода и техника у одрживом развоју и стратегијском менаџменту. Следствено, сличан им је и појмовно-категоријални апарат, у оквиру којег посебно место има појам „окружење“. Тежишно са становишта овог појма, као једног од кључних у оба концепта, у чланку је спроведена одговарајућа анализа могућности стратегијског управљања одрживим развојем у Републици Србији. У том погледу су размотрени основни ставови из системских докумената – дугорочних стратегија које се односе на одрживи развој Србије. Са становишта стратегијског менаџмента, као могућег (под)система управљања одрживим развојем Србије, дате су основе стратегијске анализе спољашњег и унутрашњег окружења пословања, уз одговарајуће закључке-препоруке.*

Кључне речи*: одрживи развој, стратегијски менаџмент, окружење, Србија, еколошки, економски чинилац.*

Abstract. *The initial concept of sustainable development, generally determined by the relevant international organizations, focused primarily on the problem of resource depletion, and the optimization of economic development from the standpoint of preserving the corresponding opportunities for future generations. In further efforts for closer defining of the concept of sustainable development, in addition to resource conservation, requirements for optimizing the relations of economic and ecological factors are emphasized. Furthermore, the content of sustainable development in the offered definitions is being expanded with influential factors in terms of social, political, technological, moral, and other areas of the social system. Thus, the concept of sustainable development is getting closer to the modern concept of strategic management. The similarities are primarily related to sustainability as a goal, use of*

[1]dragic.maric@pr.ac.rs

similar methods and techniques in sustainable development and strategic management. Consequently, similar to them is conceptual-categorical apparatus, in which the word "environment" has a special place. From the standpoint of this term, as one of the key terms in both concepts, proper analysis of the possibilities for strategic management of sustainable development in the Republic of Serbia was conducted in this article. In this regard, the basic attitudes from the systemic documents - long-term strategies related to sustainable development of Serbia were analyzed. From the standpoint of strategic management, as a possible (sub) system of management of sustainable development of Serbia, the fundamentals of the strategy analysis of the external and internal environments operations are given with appropriate inferences and recommendations.
***Keywords**: sustainable development, strategic management, environment, Serbia, ecological, economic factor.*

УВОД

Појам *одрживи развој* је сложеног садржаја што је вероватно један од главних узрока различитог одређења ове синтагме. У почетку посматран са економског и еколошког становишта, појам одрживог развоја се у савременом периоду разматра и са политичког, социјалног, моралног и других становишта. Наведени процес ширења појмовног садржаја одрживог развоја је битан са становишта овог чланка, јер одражава и процес садржајног приближавања појму стратегијског менаџмента.

Стратегијски менаџмент, као савремена фаза менаџмента, оријентисан је на формулисање, вредновање и имплементацију стратегије организације. Слично као одрживи развој и стратегијски менаџмент је усмерен на одрживост организације, тј. на њен развој и опстанак у будућности (2, 12. и 50.). Од већег броја заједничких метода и техника анализе, као и заједничких категорија, посебан је случај са заједничким појмом *окружења*, који је, међутим, различитог садржаја у концепту одрживог развоја и у стратегијском менаџменту.

У овом чланку се сагледава однос концепта одрживог развоја и стратегијског менаџмента у Републици Србији. Ради тога се у оквиру првог питања ближе сагледава процес садржајног приближавања наведена два појма у релевантним институционалним и теоријским изворима. Заједнички појам окружења се ближе разматра на примеру Републике Србије – у оквиру другог питања. Такође, у оквиру трећег питања се дају предлози за стратегијско управљање одрживим развојем Р. Србије.

1. ПРОМЕНЕ КОНЦЕПТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КА САДАШЊЕМ СХВАТАЊУ

Одрживи развој нема општеприхваћену дефиницију. Наведени појам се у ранијем периоду првенствено односио на проблем исцрпљивања ресурса, затим на оптимизацију економског развоја са еколошког становишта (сагледавања утицаја контаминације на живи свет, очувања животне средине, спречавања климатских промена ...). У том смислу се од стране бројних институција и аутора наводи више (група) дефиниција овог појма. Међу њима је и одређење прихваћено од УНЕСК-а, по којем се *одрживим сматра развој који не умањује залихе појединих природних ресурса* (9, 17- 21).

У покушајима одређења концепта одрживог развоја, често се полазило и од дефиниције коју је дала Светска комисија УН за животну средину и развој 1987. године: *Одрживи развој је онај који задовољава потребе садашњости без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе* (17, 1). Конференција ОУН о заштити животне средине и развоја, одржана јуна 1992. године, у Рио де Жанеиру (12,728), снажно је афирмисала идеју одрживог развоја првенствено са еколошког становишта. Уз учешће представника 179 земаља на Конференцији су донета значајна документа о животној средини и развоју, промени климе, биодиверзитету, шумским ресурсима.

Од стране Организације за економску сарадњу и развој (7, 21), међутим, уз преузимање горње дефиниције Комисије УН, дата је и напомена: „Одрживи развој се не односи само на животну средину“.[2] Тако ће накнадна одређења одрживог развоја од стране бројних институција и аутора, уз задржавање еколошког и економског чиниоца као веома битних, укључивати у дефиницију одрживог развоја и друге значајне аспекте: социјални, политички, морални, технолошки... У Агенди УН за одрживи развој, од 17 постављених одрживих развојних циљева (*Sustainable Development Goals*), свега су три (13-15.), директно посвећена еколошком систему (15). Дакле и у овом документу се одрживи развој посматра знатно шире, укључујући социјални, културолошки, економски и политички аспект.

[2] „Sustainable development: development which meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs… Sustainable development is not just about the environment.“

Даље кретање (употпуњавање) појма одрживог развоја може се сагледати у делима значајних аутора из граничних области екологије и економије. Репрезентативна у том смислу је позната књига аутора Пермана и др. (8, 82-105), у којој је садржај наведеног појма знатније проширен. Једно поглавље у делу посвећено је тзв. концептима одрживости (*Concepts of Sustainability*), који су на крају, ипак, сврстани са економског и еколошког становишта. У даљем тексту су аспекти посматрања одрживог развоја проширени „институционалним концептом“ (*The institutional conception*), који обухвата *социјална*, *културна*, чак и *физичка* ограничења. Посебно је придат *политички* аспект разматрања одрживог развоја!

Tamosiunas, T. и Butkaliuk, R. (15, 59), генезу појма окружења у концепту одрживог развоја представљају табеларно, на начин из којег је видљиво како су почетном економско-еколошком садржају временом додавани и други чиниоци окружења: **економско-еколошки** + **социјални** + **политичко-организациони** + **етички** (морални) чинилац.

Уочена је и снажна потреба за преоријентацијом образовања ка одрживом развоју. У том смислу се користе кованице «образовање за одрживи развој», «еко-школе», «еко-факултети», «еко-универзитети», «одрживи универзитет» и сл. У области образовања појам одрживости задржава чвршћу везу са својом изворном облашћу – животном средином, уз обогаћивање знањима из области природних и друштвених наука, тј. узимајући у обзир социјални, економски и културни аспект. Тако преоријентисани образовни систем би снажније подстакао економију засновану на знању, одрживу потрошњу и производњу (1);

Михајловић, М., Крстић, С. и Ристић, М. (5, 358), закључујући да развој „мора да буде одржив економски, еколошки, социјално, културно и политички“, износе и став о систему *Менаџмента укупног квалитета*, као најпогоднијем за свеобухватно решавање питања економског, еколошког и друштвеног окружења.[3]

[3] Сродна и садржајем повезана са појмом одрживог развоја је кованица *друштвено одговорно пословање* (*ДОП*). Мицић, Р., Вујовић, Т. и Ранђеловић, М. (6), уз дефиницију ДОП од стране Европске комисије, као *одговорност предузећа за утицај који остварује на друштво*, издвајају закључак *Dahlsurd-a* о пет димензија наведеног појма: социјална, еколошка, економска, димензија добровољности и стејкхолдера. Са становишта овог чланка се међу вредним ставовима аутора издваја и закључак о круцијалном значају *стратегијског приступа ДОП-у*

У закључку овог дела се може изнети схватање одрживог развоја, као савременог развојног концепта који усклађује социјалне, економске и еколошке интересе садашњих и будућих генерација (11, 229). Првенствено везивање одрживости за еколошку сферу може имати оправдање у чињеници да животна средина представља најшири, природни и егзистенцијални оквир одржања (живота), шири од било којег институционалног (политичког, социјалног, економског...). Наравно, осим потребе за заштитом, еколошка сфера у смислу одрживог развоја представља и веома велике могућности. Ради се о тзв. „зеленој економији“ као чиниоцу развоја привреде, рециклажној индустрији и преради отпада (10).

2. ОКРУЖЕЊЕ СТРАТЕГИЈСКОГ УПРАВЉАЊА ОДРЖИВИМ РАЗВОЈЕМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Као код одрживог развоја, окружење у стратегијском менаџменту је сложена категорија која се односи на политичку, економску, социјалну, еколошку и друге области. Али, у стратегијском менаџменту окружење се, такође, дели на тзв. „унутрашње“ и спољашње (понекад и на трећи део - „гранско“). При томе се унутрашње окружење односи на састав саме организације - њене ресурсе, организациону климу и сл.

Уколико се, са једне стране, стратегијски менаџмент схвати као стратегијом вођено пословање, јасан је и растући значај окружења за савремени (стратегијски) менаџмент. У обликовању стратегије као централне категорије стратегијског менаџмента, наиме, полази се од стратегијске анализе спољашњег окружења. Зато је правилно сагледавање (спољашњег) окружења предуслов успешне стратегије, односно успешног прилагођавања организације таквом окружењу, тј. њеног успешног пословања и опстајања, заправо одрживог развоја. Чињенице комплексности и непрекидне променљивости окружења савременог пословања, подразумевају и учесталост, тачније непрекидност праћења тог окружења. У теорији менаџмента су установљене методе његове анализе, у савременим условима називане *стратегијском анализом окружења*. Она уобичајено почиње анализом политичког окружења, као најзначајнијег за

(наглашавања текста - ДМ). Поједини аутори (12, 728), сматрајући да је неминовно унапређење важности ДОП у Србији, ипак оцењују да је одрживи развој модернији прилаз размишљању (и) о еколошким проблемима.

пословање и његову одрживост.[4] Политичко окружење је и само комплексно, садржавајући у себи широк распон утицаја - од безбедносних услова до мера економске политике. По својој просторности је „растегљиво“, односно присутно од локалних до глобалног, геополитичког нивоа. У савременим условима привредне, технолошке и комуникацијске повезаности света, али и његове изражене политичко - економске, безбедносне и других врста нестабилности, при стратегијској анализи окружења пословања се, у ствари, почиње разматрањем политичко-безбедносног чиниоца. То је и разумљиво с обзиром на истину да повољни безбедносни услови не морају увек посебно допринети успеху пословања, али га неповољни безбедносни утицаји моги и уништити.

У шире схваћеном политичко-безбедносном окружењу савременог пословања уочавају се промене различите изражајности и снаге, од којих се најважнијим, са становишта овог чланка, сматрају:

- Слабљење процеса глобализације (14);
- Неокончана економска и финансијска криза;
- „Отклон“ од принципа либералног капитализма;[5]
- Реафирмација улоге државе у привредном и друштвеном систему уопште;
- Извесно јачање мултиполарности света, уз испољавање националног, па и верског чиниоца;
- Сталност јачања „Кинеског фактора“, уз померање геополитичке моћи према Евроазији;
- Неокончане политичко-војне кризе у Сирији, Украјини, на Корејском полуострву...;
- Последице избора председника Трампа у САД-у (уз јасно сазнање ограничених могућности утицаја појединаца у светској политици и историји);

[4] Такав је случај са PESTEL-анализом, чији се назив састоји из почетних слова енглеских назива за политичку, економску, социјалну, технолошку, еколошку и правну област окружења.

[5] У овом смислу је илустративна скорашња изјава *Klaus*-а *Schwab*-а, оснивача Светског економског форума у Давосу: „Капитализму у садашњем облику нема места у свету око нас. ... Налазимо се у ери темељних промена .... Имамо општу кризу **морала**.. (наглашавање текста –ДМ).“ Уз наведену, *Schwab* је изнео и оцену да „*неспутани капитализам узима данак у људскости“* (3, 239). И познати амерички нобеловац и својевремени члан значајних светских економских и других форума, *Stiglitz*, придружио се критичарима „неконтролисане неједнакости“ и „расподеле богатства“ постојећег капитализма (*13*, 425).

- Личност актуелног поглавара Римокатоличке цркве, папе Фрање, и његови ставови против економског либерализма и његових последица у виду енормних економских разлика, конзумеризма..., до израженије спремности схватања и намере „смиривања“ главног црквеног раскола – и на нашем простору...
- „Брегзит“ (излазак В. Британије из Европске Уније);
- Нерешеност мигрантске кризе;
- Тероризам и „Сајбер тероризам“,
- Криза система вредности (морала),[6] као „исходиште“; ... .

Ови чиниоци су међусобно повезани, заправо испреплетани, као и њихов утицај на пословање привредних субјеката (у Републици Србији).

3. ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И СТРАТЕГИЈСКА ОПРЕДЕЉЕЊА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Горњи низ фактора утицајних на одрживи развој Републике Србије, наставља се чиниоцима „ближег окружења“:
- Политичко-безбедносна нестабилност Региона – „недовршеност промена“ (Србија, Македонија, БиХ...);
- **Пут** ка чланству у ЕУ (Наглашено „пут“ – као путовање важније од циља!);
- Висок спољноекономски дуг!;
- Смањивање становништва (негативна стопа природног прираштаја)! ...
- (Питање Косова и Метохије би се, са становишта стратегијског управљања, али и историјско - политичке доследности, могло сврстати у тзв. унутрашње окружење Републике Србије).

Када се у сплет горе наведених чинилаца спољашњег окружења лоцира још увек важећа **Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије за период од 2008. до 2017. године**, могуће је

[6] Од стране стручњака различитих области све чешће се говори о својеврсној „изопачености“ света заснованог на материјализму. Тако се, нпр. наводи да се 60 милиона грађана САД-а осећа усамљено и несрећно, тј. у кризи су „услед обиља“ - имају од чега да живе, али не знају зашто живе. У таквом бесмислу чине се псеудорелигиозни покушаји налажења „смисла“ у наркоманији, присилној куповини, обузетости послом, новцем, коцкањем, ... и другим неуспелим покушајима „**да се дође до Бога**“ (Требјешанин, Ж. у „Усамљеност савременог човека“ – чланак у дневном листу „Новости“ од 12.05.2017. године – додатак 'Култура', страна 15. – наглашавање текста од стране ДМ).

сагледати успешност стратегијског планирања, као и остварења стратегије одрживог развоја за претходни период. Као визија у том погледу, представљено је жељено стање описано на следећи начин (18,12): *„Република Србија је 2017. године институционално и економски развијена држава са одговарајућом инфраструктуром, компатибилна са стандардима ЕУ, са привредом заснованом на знању, ефикасно коришћеним природним и створеним ресурсима, већом ефикасношћу и продуктивношћу, богата образованим људима, са очуваном животном средином, историјским и културним наслеђем, држава у којој постоји партнерство јавног, приватног и цивилног сектора и која пружа једнаке могућности за све грађане“*.

Као национални *приоритети* одрживог развоја у Стратегији наведени су: 1. Чланство у ЕУ; 2. Развој конкурентне тржишне привреде и уравнотежен економски раст; 3. Развој и образовање људи, повећање запошљавања и социјална укљученост; 4. Развој инфраструктуре и равномеран регионални развој и 5. Заштита и унапређење животне средине и рационално коришћење природних ресурса (овај приоритет се, заправо, једини односи на област животне средине! - примедба ДМ). У том погледу Стратегија има сличности са Агендом УН за одрживи развој (16).

Као *принципи* Националне стратегије одрживог развоја наведени су: 1) Међугенерацијска и солидарност унутар генерације; 2) Отворено и демократско друштво - учешће грађана у одлучивању; 3) Знање као носилац развоја; 4) Укљученост у друштвене процесе; 5) Интегрисање питања животне средине у остале секторске политике; 6) Принцип предострожности (у очувању животне средине – примедба ДМ); 7) Принцип загађивач-корисник плаћа, укључење трошкова везаних за животну средину у цену производа и 8) Одржива производња и потрошња. – Видљиво је да, за разлику од приоритета Стратегије – где се само један експлицитно посвећује еколошком окружењу, готово сви принципи (изузев другог и четвртог), ближе се везују за наведену област.

О*држивост* као појам се користи и у бројним другим областима у Републици Србији, укључујући свакако и најважније. Тако је Влада сачинила **Стратегију одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију**, која се односи(ла) на период од 2010. до 2015. године. Међу осам општих циљева Стратегије - остваривања, заштите и унапређења људских права и основних слобода; економског раста и

развоја; повраћаја и заштите имовинских права и обнове имовине; заштите, очувања и обнове српског културног и верског наслеђа; повратка интерно расељених и избеглих лица и обезбеђења сигурности Срба и припадника националних мањина – на седмом месту је циљ: «заштита животне средине» (19, 16).

ЗАКЉУЧАК

Разлагањем одређења одрживог развоја као развојног модела усклађених друштвених циљева, долази се до засебног посматрања одрживог развоја – са становишта економског, еколошког, социјалног, политичког, моралног, технолошког и других подсистема друштва. Такође, одрживост развоја се може посматрати кроз оптималан однос у садашњем и будућем времену. Са становишта пословног, првенствено привредног субјекта (у Србији), окружење са својим елементима се испољава на пословање са различитих нивоа, од локалног до глобалног.

Одговори на питање чинилаца које би требале да садрже стратегије одрживог развоја Републике Србије у будућности, захтевали би, пре свега, ажурне процене стратегијског окружења. При сагледаним чиниоцима актуелног временског периода се као реалне пословне могућности за привредне субјекте у Републици Србији намеће перспектива **малих и средњих (микро – породичних) предузећа**, прилагодљивих непрекидним променама окружења. Подразумева се у овом погледу високи значај сектора **информационих технологија**. Такође, дужи низ година се указује на пословне могућности у **пољопривреди** и **енергетици**, као и у бројним областима **туризма**. Са аспекта одрживости развоја, посебно су значајне могућности **рециклажне индустрије**, односно очувања **животне средине**. При томе се као неопходност подразумева **стратегијско планирање** (стратегијско промишљање).

На крају, наводи се потреба која се, утисак је, ретко помиње и подразумева, а сматра се неопходном – насушном. То је **морална обнова**. Материјалистички 'тријумф протестантске етике оданости корпорацији и култа фанатичног рада'[7] не би смео да уништи традиционалне моралне вредности, чија је суштина, ипак, религиозност (подразумева се – уз религијску толерантност). У

[7] Исто.

супротном, могућа је колико лажна, толико и опасна „*дилема одрживости смисла у обиљу*“.

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Арсенијевић, О., Радосављевић, Ж., Кастратовић, Е. (2015). Одрживи универзитети – темељ образовања за опстанак. *Ecologica, Vol. 22, No 80, 713-719.*
2. Ђуричин, Н. Д, Јаношевић, В. С., Каличанин, М. Ђ. (2010). *Менаџмент и стратегија – пето издање,* Београд: Економски факултет.
3. Марић, Д., Кнежевић, Г. (2015): Друштвена ефективност са становишта економске ефикасности и морала. *Зборник радова са научног скупа Мрежа 2015.* Пословни факултет Ваљево, Универзитет Сингидунум, Ваљево, 235-242.
4. Марић, Д. (2011). Криза, економска начела и стратегијски менаџмент, *Економски погледи, 13(2), 61-71*.
5. Михајловић, М., Крстић, С. и Ристић, М. (2016), Улога менаџмента предузећа у одрживом развоју, *Ecologica, Vol. 23, No 84, 355-359.*
6. Мицић, Р., Вујовић, Т., Ранђеловић, М. (2016). Друштвено одговорно пословање у Србији – анализа стања и препоруке. *Ecologica, Vol. 23, No 84, 707-711.*
7. Organisation for Economic Co-operation and Development – OECED (2001). The DAC Guidelines - Strategies for Sustainable Development: Guidance for Development Co-operation, Paris: OECD Publications Service.
8. Perman, R., Ma, Y., McGilvary, Y., Common, M. (2003). Natural resourse and environmental economics, 3rd edition, London: British library-Pearson Education Limited. Преузето 15. 05. 2017. г. са сајта https://eclass.unipi.gr/modules/document/file.php/NAS247/tselepidis/ATT00106.pdf.
9. Пешић, Р. (2002). Економија природних ресурса и животне средине. Београд: Пољопривредни факултет. (www.policy.hu//pesic glava1., стр.17- 21, pdf)?
10. Поповић, С., Мунитлак Ивановић, О., Јовановић, Л. (2015). Зелена економија као фактор развоја привреде Србије и прерада мање опасног отпада. *Ecologica, Vol. 22, No 80, 693-697.*
11. Ристић, Л. (2013). Стратегијско управљање одрживим руралним развојем у Републици Србији, *Економски*

хоризонти, Септембар - Децембар 2013, Годиште XV, Свеска 3, 229 - 243 © Економски факултет Универзитета у Крагујевцу.

12. Стефановић, М., Аћимовић, Н. (2015). Одрживи развој у Србији у складу са Архуском конвенцијом, *Ecologica, Vol. 22, No 80, 727-731.*
13. Stiglitz, J. (2015): The origins of Inequality, and Policies to contain it, *National Tax Journal, 68(2), 425-448*.
14. Стојановић, С. (2016). Глобализација између краја и повратка историје, *Војно дело – регионално издање,* Година LXVIII, 3/2016, 7-27.
15. Tamosiunas, T., Butkaliuk, R. (2013). Strategic Management of Sustainable Development of Siauliai City and District, *Socialiniai tyrimai/Social Research.2013.Nr. 3 (32), 58-70.* Siauliai, Lithuania.
16. United Nations (2015). The 2030 Agenda for Sustainable Development Transforming our World, A/RES/70/1. Преузето 16. 05. 2017. са сајта sustainabledevelopment.un.org
17. United nations (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development. A/42/427, p.1. Преузето 15.05.2017. године, са сајта http://www.un-documents.net/ocf-02.htm#I
18. Влада Републике Србије (2008). Национална стратегија одрживог развоја. *Службени гласник Републике Србије, бр. 57-08.*
19. Влада Републике Србије, Стратегија одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију. Преузето 16.05.2017. године, са сајта (http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678)
20. Влада Републике Србије (2010). Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији за период од 2010. до 2015. године. Преузето 17.05.2017. године са сајта https://www.google.rs/search?q=strategija+razvoja+i+promocija+drustveno+odgovornog+poslovanja

THE INFLUENCE OF MARKETING MANAGERS' LEADERSHIP STYLE IN THE AUTOMOTIVE INDUSTRY ON THE CHOICE OF THE CAPITAL BUDGETING TECHNIQUES

УТИЦАЈ СТИЛА РУКОВОЂЕЊА МАРКЕТИНГ МЕНАЏЕРА У АУТОМОБИЛСКОЈ ИНДУСТРИЈИ НА ИЗБОР ТЕХНИКЕ КАПИТАЛНОГ БУЏЕТИРАЊА

UDC: 631.11

Maja Đurica
Belgrade Business School - Department for Marketing, Belgrade, Serbia[1]
Marko Jovanović
Xsource Control – Business Analyst, New Belgrade, Serbia[2]
Nina Đurica
Belgrade Business School - Department for Management, Belgrade, Serbia[3]
Bojana Ćavić
Belgrade Business School - Department for Management, Belgrade, Serbia

Abstract: *In this paper, an overview of the capital budgeting methods is explained in detail, as well as interpretation of a number of variables and associations relating to capital budgeting practices in automobile industry in Asia, US and Serbia. This study focuses on the different dimensions of sustainability and examines the impact of sustainability on capital investment decisions in the automobile industry. There are several techniques commonly used to evaluate capital budgeting projects namely the payback period, accounting rate of return, present value, internal rate of return and profitability index. Recent studies highlight that chief financial officers worldwide favor methods such as the internal rate of return (IRR) or non-discounted payback period (PP) models over the net present value (NPV), and Profitability Index (PI) which is the model academics consider superior. In this paper the survey will show different conclusion.*
In the second part of the paper, a review of the performed capital budgeting techniques survey on the case study of the Asian, US and Serbian automobile company was explained. Beside the mentioned, a review of the parameters characterizing the importance of capital budgeted method for different type of managers was explained. The third part is a review of the reasons and aims of the capital budgeting techniques to be implemented. The results revealed that net present value, followed by internal rate of return, appears to be the most used method across the different sizes and sectors of automobile business. This part indicates that firm size significantly affects the practice of corporate finance as all the tested companies were medium and large. Large firms are significantly more likely to use dynamic techniques, while small firms are more likely to

[1] maja.djurica@bb.edu.rs
[2] marco@xsource.com.au
[3] nina.djurica@bb.edu.rs

use the statistic methods. Results are generally not affected by the existence of a formal sustainability program, company size, or whether the company is publicly or privately-held in auto industry.
Key words: *Capital budgeting, Sustainability, Internal Rate of Return (IRR), Net present value (NPV), Payback period (PP), Modified Internal Rate of Return (MIRR), Accounting Rate of Return (ARR)*

1. INTRODUCTION – PROBLEM FORMULATION AND RESEARCH AIM

In the paper we have made the parallel between different surveys that both international universities and financial companies (US and Asian) applied to its participants from the automobile industry at one side and Serbian companies from the same industry at the other side. The aim of the paper is to show are the Serbian companies on track with the most important capital budgeting techniques and whether domestic automobile companies use other types of analyses.

The most important aspect to survey research is designing a survey questioner that asks clear questions to company's financial managers. We have compared the draft of the researchers from the Serbian Ministry of Finance for the Economic reform program 2016-2018[4] for the automobile industry investing. We also used the survey instrument that was used in the similar survey from the same industry that appears on Duke University.[5]

Other very important survey was from Asian car market companies given in the Institute of Business Management, Beijing, China[6]. The survey investigates the decision making practices of Asian automobile companies with respect to Capital Budgeting including the techniques employed and basis for estimation of cost of Capital / Project risk. The study shows that bigger size Asian automobile companies give greater preference to IRR, while smaller firms rely more on NPV. Also smaller firms are keener in estimating the payback period (PP) as compared to larger companies. Consciously or unconsciously the firms relying more on debt financing or with high growth rates give more preference to the NPV technique, while low leverage and low growth firms rely more on IRR.

4 http://www.mfin.gov.rs/
5 http://www.duke.edu/~charvey/Research/indexr.htm.
6 Pradeep B., Queseada, L., (2014) " The use of Capital Budgeting Techniques in businesses: A perspective from the Western Cape", p.11

The Serbian questioner had 19 questions.7 The relatively small scale of the questionnaire aimed to achieve a high percentage of responses. The most important questions were about the number of people working in the company, company's current Paid-Up Capital, what is the percentage of authorization role for capital budgeting implementation and choice; to mark the Capital Budgeting tools/techniques used by the company, to indicate the significance of each capital budgeting technique used by the CFO (not applicable, not important, moderately important, important, and very important); do they use different Capital Budgeting Technique for different classes of Risk and how often does their company review its cost of Capital Estimates, among other questions.

The questionnaire was filled by the five researchers, each in a specific region, so it is evenly covered 26 cities all over Serbia and car dealers and distributors from the specific town.

1.1. AUTOMOBILE INDUSTRY

Over the five years to 2016, revenue for the Automobile industry is anticipated to grow substantially. As the economy rebounded, consumer sentiment has improved and financing options have become more widely available. This has released pent-up consumer demand for new vehicle purchases, which were delayed during the economic downturn. In addition, interest rates fell, which reduced the cost to finance a vehicle purchase. As a result, sales across the automotive sector have recovered healthily, and industry revenue is expected to rise at an annualized rate of 5.8% over the five years to 2016, to reach $117.1 billion.

In light of rising demand for new vehicles over the five-year period, the industry has expanded. In turn, operators have increased capital investment to modernized equipment. Wage costs are higher in the United States compared with some Asian countries, making automation an appealing strategy. Additionally, trade has been a major source of revenue for most operators. As emerging and mature economies around the world have purchased more cars, demand from the US industry has improved. However, global economic problems have had a negative influence on trade since 2015. Consequently, in 2016, industry revenue is expected to fall 9.0% due to weak export recovery.

7 www.autocacak.rs/upitnik

The industry is expected to continue growing over the five years to 2021; however, expansion will be less aggressive. Economic indicators such as the Consumer Confidence Index are anticipated to rise at a low annualized rate, compared with strong growth over the years to 2016. In addition, both steel and oil prices are forecast to rise, raising upstream costs and reducing downstream demand. Financing costs for consumers are expected to climb, pushing more individuals to hold onto their current vehicles or opt for public transportation. Still, demand for new vehicles is forecast to rise at an annualized rate of 2.2% over the five years to 2021 to reach $130.5 billion.

Picture 1. Automobile industry statistics

Source: ibisworld.com, 2016

Table 1. The key ratios for Automobile industry

Key Statistics

	IVA/Revenue (%)	Imports/Demand (%)	Exports/Revenue (%)	Revenue/Employee ($'000)	Wages/Revenue (%)	Employees/Establishment	Wages/Employee ($)
2007	12.4	75.0	45.9	1,322.3	6.2	378.7	81,840.1
2008	9.7	78.3	55.8	1,249.3	6.4	389.1	79,414.7
2009	9.2	76.8	50.6	1,032.2	6.8	306.4	70,091.2
2010	7.9	76.2	49.1	1,386.0	5.5	283.3	76,843.9
2011	9.4	76.7	53.2	1,532.3	5.0	323.2	76,554.5
2012	6.9	71.7	45.5	1,830.0	4.3	362.3	78,502.4
2013	9.1	71.4	45.7	1,690.3	4.7	410.9	80,098.5
2014	11.9	72.0	48.2	1,586.5	4.7	421.6	75,357.4
2015	12.0	69.3	41.0	1,798.0	4.1	387.0	74,323.7
2016	12.4	73.1	44.0	1,585.1	4.9	382.7	77,076.4
2017	12.2	74.0	43.6	1,604.7	4.8	384.6	77,319.4
2018	12.1	74.0	43.3	1,594.3	4.9	382.5	77,325.5
2019	12.1	73.4	43.2	1,622.6	4.8	387.4	77,835.4
2020	12.2	73.1	43.1	1,618.8	4.8	387.8	78,018.4
2021	12.1	72.5	43.0	1,642.9	4.8	389.4	78,476.1

Source: ibisworld.com, 2016

1.2. PROBLEMS OF THE CAPITAL BUDGETING IN SERBIAN AUTOMOBILE COMPANIES

In this region, in the second half of the XX century there was one extremely controversial economic term - "a failed investment"!8 In an era of self-management socialism under this term were not profitable investments, which is actually a synonym for the wrong investment decision. The semantic structure of the term "wasted investment" is essentially opposite of the economic meaning of the investment. The term investment originates from the Latin word "investitio" which means profitable investing money in a business or an activity. The most failed investments were made because of wrong investment decisions and neglected the golden rules defined in a relation when choosing the capital budgeting technique.[9]

All surveys have the same Capital budgeting techniques problems10:

- Net present value method with income tax - The impact of income tax on the computation of net present value of an investment project.
- Discounted payback period method - Evaluation of an investment proposal using discounted payback period method.
- Preference ranking of investment projects - Ranking of projects on the basis of net present value, profitability index (present value index) and internal rate of return (IRR)
- Internal rate of return and net present value methods - Analysis of investment projects using internal rate of return and net present value methods.
- Capital budgeting with inflation: Consideration of inflation in capital budgeting; net present value analysis when inflation rate is given.
- Net present value analysis – total and incremental cost approach - Net present value analysis of two alternatives using total and incremental cost approach.
- Time Element: The implications of a Capital Budgeting decision are scattered over a long period. The cost and the benefits of a decision may occur at different points of time. The cost of a project is incurred immediately. However, the investment is

8 Antle, R., and G. D. Eppen, (2015), p. 168
9http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Biro%20za%20saradnju%20sa%20EU/Finansiranje%20MSP%20u%20Srbiji
10 Lazaridis, I.T. (2004) t, pp. 427

recovered over a number of years. The future benefits have to be adjusted to make them comparable with the cost. Longer the time period involved, greater would be the uncertainty.

- Difficulty in Quantification of impact: The finance manager face difficulties in measuring the cost and benefits of projects in quantitative terms. The new Octavia model proposed to be launched by Auto Cacak may result in increase or decrease in sales of Skoda Rapid already being sold by them. It is very difficult to ascertain the extent of impact as the sales of other products may also be influenced by factors other than the launch of the new products.

The importance of capital budgeting for a firm cannot be overemphasized. Capital budgeting decisions have a long term impact on the viability of a firm and its ability to operate as a going concern. Compared to current asset management decisions, there is almost no room for flexibility or correcting a mistake if a wrong capital budgeting decision has been made and implemented.

The way capital budgeting is taught and practiced presents a huge paradox.11 Much of the academic research in corporate finance of the last twenty-five years has focused on emphasizing the implications for capital structure and investment decisions of real life impediments to contracting such as the impossibility of writing contracts that specify every contingency and the existence of important information asymmetries between managers and investors that hinder firms' ability to raise funds.

2. SURVEY ANALYSIS

This paper investigates what capital budgeting decision making practices are used by automobile companies worldwide and what in Serbia. The findings of different surveys show that majority of the respondents (46%) are only partly authorized to take capital budgeting decisions on their own. 39% of the respondents only have recommending authority, while only 15% were fully authorized to take decision on their own in Asian companies, while the proportion is 40%, 35%, and 25% respectively in the US. In the Serbian automobile companies 20% are partly authorized, 78% have recommending authority, and 12% are fully authorized.12

11 Stanley, M. T., and S. B. Block, (2004), p. 47
12 15. http://www.duke.edu/~charvey/Research/indexr.htm

Graph 1. Respondents Role in Decision Making in Asian Automobile industry

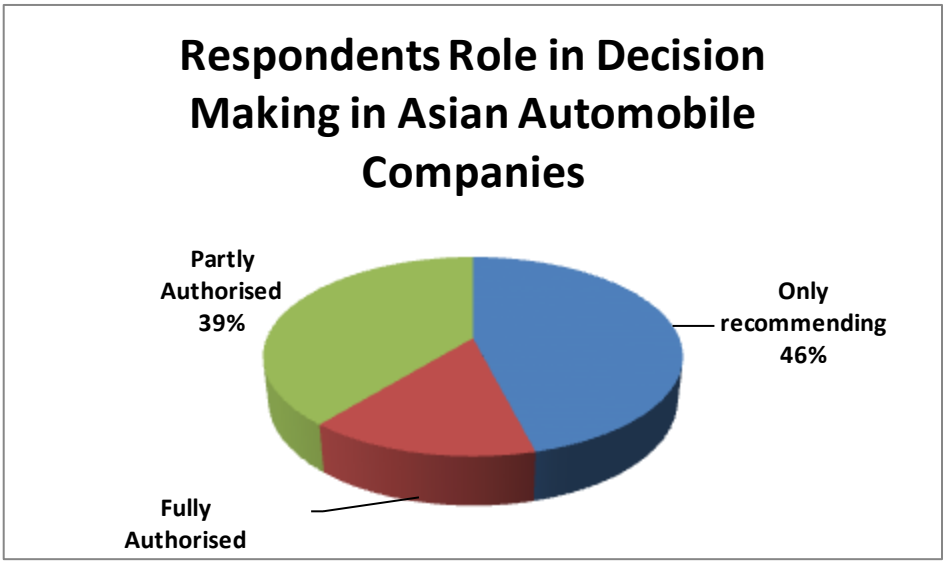

Source:Survey Auto Cacak 2016

Graph 2. Respondents Role in Decision Making in US Automobile industry

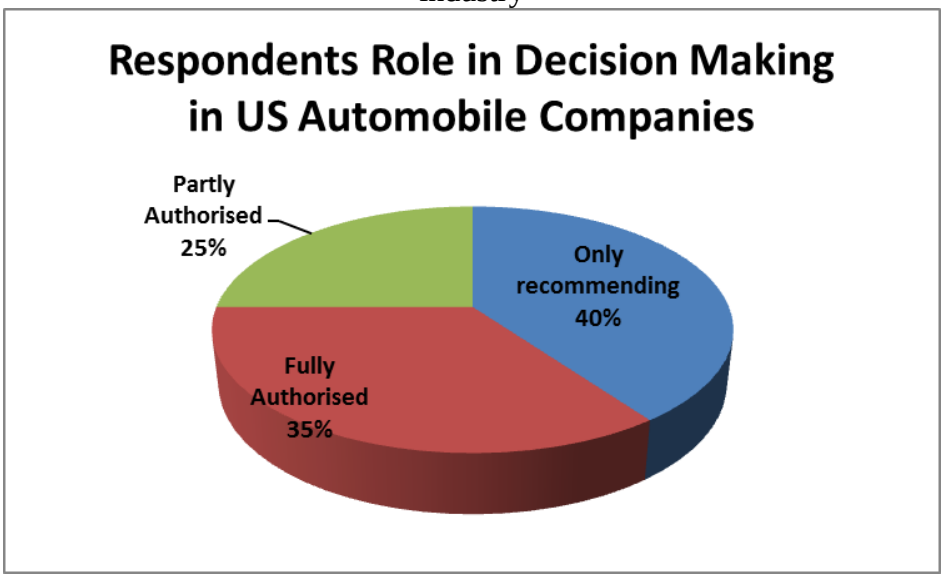

Source: Survey Auto Cacak 2016

Graph 3. Respondents Role in Decision Making in Serbian Automobile industry

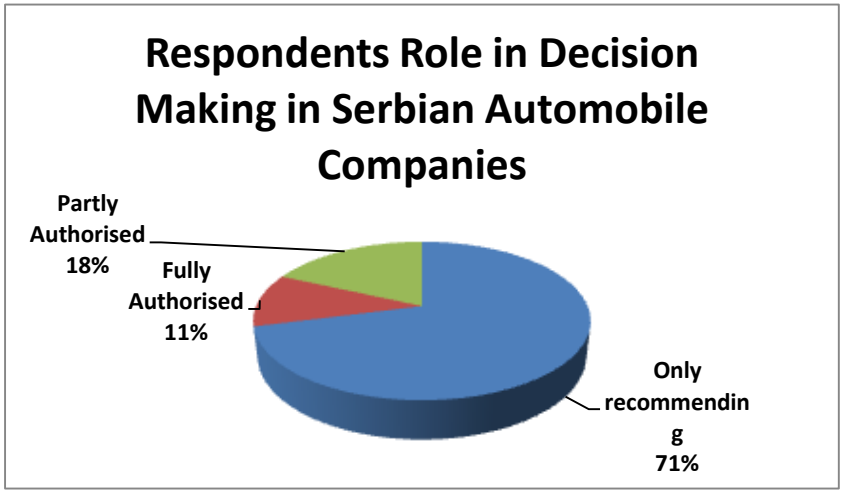

Source:Survey Auto Cacak 2016

.

Graph 4. Capital Budgeting Technique used in Automobile industry

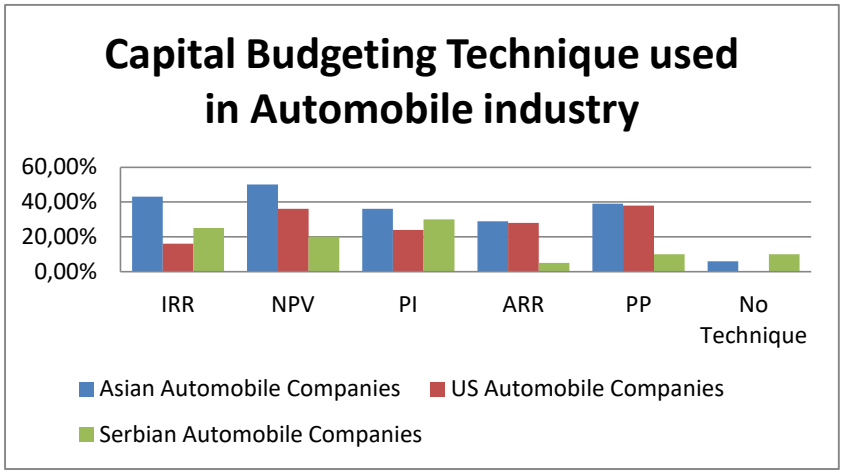

Source:Survey Auto Cacak 2016

We have found through this study that most of the firms from Asian Companies uses Net Present Value, NPV, (50%), Internal Rate of Return, IRR, (43%) PP,(39%) in making capital budgeting decisions. However, firms also use ARR (29%), PI (36%). According to the sample data collected, none of the techniques are applied to 6% of the companies. In the US companies IRR is represented by 16%, NPV 36%, PI 24%, ARR 28%, PP 38% and 0% are not using the technique. The above results

further confirm the theory that says as businesses increase in size they begin to use more complicated methods as compared to when they are small businesses. This research findings show that the NPV is more used in small businesses as compared to PI and ARR which are more used by larger businesses in automobile industry. According to survey Serbian companies are included 25% in IRR, only 20% NPV, 30% in PI, 5% in ARR, 10% in PP and 10% of the companies are not using any method.13

Graph 5. Importance of Capital Budgeting Stage

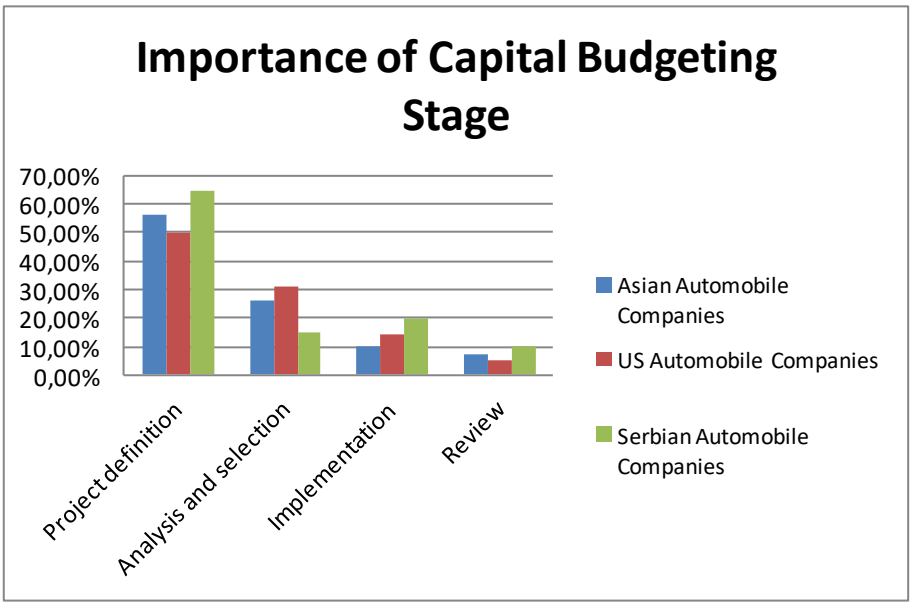

Source:Survey Auto Cacak 2016

The importance of Capital Budgeting Stage was one of the most important questions in the survey. The majority of the respondents from Asian automobile industry, 56% believed that project definition was the most important stage. The analysis and selection stage were deemed important by 26% of the respondents and 10% of the respondents thought that the implementation stage was the most important while 7% considered the review method as being important. All the sectors and size of businesses felt that the project definition stage to be the most important stage in the capital budgeting process. US Companies are 50% oriented to project definition, 31% to Analysis and selection, while 14% said that it was the implementation stage. Only 5% claimed that the Review is the most difficult stage. Managers from Serbian automobile companies

13 Martin, J.D., Petty, J.W., Rich, S.P. (2003). p12.

claimed that the project definition was a main problem (65%), following the analysis and selection with 15% answers, implementation with 20% and Review with 10%.14

3. SURVEY CONCLUSION

This research has revealed the nature of capital budgeting practices among the automobile industry.15 In particular capital budgeting practices decision makers were considered, the impact of the business size, level of education of decision makers, the process of capital budgeting and lastly the association between certain variables and capital budgeting were all considered. Serbian companies are using also net present value technique most, which is a good indicator for the domestic automobile companies. Increased media focus on sustainability in recent years has led many companies to proclaim commitments to sustainable business practices. s. We find that, while many companies proclaim their commitment to sustainable business practices, when it comes to capital investment decisions, sustainability is either not factored into the decisions or it is a nice, but not essential factor in the decision.

Our research suggests that Serbian automobile industry companies are less sophisticated when it comes to evaluating risky projects. Serbian automobile industry is significantly less likely to use the IRR criterion or the capital asset pricing model and its variants.

4. SURVEY APPENDIX

In the appendix are given the tables and forecasted calculations of the Serbian enterprise Auto Cacak with its capital budgeting:

Table 2. NPV calculation

NET PRESENT VALUE IN RSD								
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
INFLOWS	1,841,540	11,416,667	23,869,460	25,000,000	25,000,000	25,000,000	25,000,000	25,000,000
OUTFLOWA	2,264,857	12,449,223	21,051,900	23,714,944	23,838,697	23,788,697	24,088,697	23,263,697
NET CAHS MOVEMENT	-423,317	-1,032,556	2,817,560	1,285,056	1,161,303	1,211,303	911,303	1,736,303
DOSCOUNT FACTOR	0.90090	0.81162	0.73119	0.65873	0.59345	0.53464	0.48166	0.43393
	-381,367	-838,046	2,060,176	846,506	689,177	647,612	438,937	753,428
				NPV				4,216,423
DISCOUNT RATE	11%							

Source:Survey Auto Cacak 2016

14 Scott, D. F., Jr., and J. W. Petty, II, (2014), p. 112
15 Harris, M., and A. Raviv ,(2016) p. 1139

Table 3. IRR calculation

IRR								
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
INFLOWS	1,841,540	11,416,667	23,869,460	25,000,000	25,000,000	25,000,000	25,000,000	25,000,000
OUTFLOWA	2,264,857	12,449,223	21,051,900	23,714,944	23,838,697	23,788,697	24,088,697	23,263,697
NET CAHS MOVEMENT	-423,317	-1,032,556	2,817,560	1,285,056	1,161,303	1,211,303	911,303	1,736,303
DOSCOUNT FACTOR	0.48371	0.23398	0.11318	0.05475	0.02648	0.01281	0.00620	0.00300
NPV	-204,765	-241,597	318,889	70,352	30,753	15,516	5,647	5,204
				NPV				0
IRR	107%							

Source:Survey Auto Cacak 2016

Table 3. Payback period of investment calculation

PAYBACK PERIOD OF INVESTMENT			
	time period	net cash flow	net investment
2016	1	-423,317	-423,317
2017	2	-1,032,556	-1,455,873
2018	3	2,817,560	1,361,687
2019	4	1,285,056	2,646,743
2020	5	1,161,303	3,808,046
		PBP (years)	2.52

Source:Survey Auto Cacak 2016

5. LITERATURE

1. Antle, R., and G. D. Eppen, (2015), "Capital Rationing and Organizational Slack in Capital Budgeting," Management Science, 31, 163–174.
2. Adams, R.B., (2003), "What do Boards do? Evidence from Board Committee and Director Compensation Data," working paper, Stockholm School of Economics, Stockholm.
3. Badiru, A. (2010). The Many Languages of Sustainability. Industrial Engineer, 30-34.
4. Gitman, L.J. (2008), "Principles of Managerial Finance", 12th Edition, Pearson International.
5. Global Reporting Initiative. (2011). Sustainability reporting Guidelines, version 3.1. Amsterdam, The Netherlands: GRI
6. Harris, M., and A. Raviv ,(2016) "The Capital Budgeting Process, Incentives and Information," Journal of Finance, 51, 1139–1174.
7. Kwak, W., Shi, Y., Lee, H., and Lee C.F. (2009), "Capital Budgeting with Multiple Criteria and Multiple Decision Makers", Review of Quantitative Finance & Accounting, Vol 7, pp. 97-112

8. Lawrence D. Schall, Gary L. Sundem and Willaim R. Geijsbeek, Jr, (2008), “Survey and Analysis of Captial Budgeting Methods,” Journal of Finance, PP 281-288
9. Martin, J.D., Petty, J.W., Rich, S.P. (2003). “An analysis of EVA and other measures of firm performance based on residual income. Hankamer School of Business working paper“.
10. Lazaridis, I.T. (2004) Capital Budgeting Practices: A Survey in the businesses of Cyprus, Journal of Small Business Management, Vol 42 (4), pp. 427–433.
11. Penman, S. (2007), “Financial Statement Analysis. Security Analysis and Security Valuation“, third edition, McGr-Hill Irwin.
12. Pradeep B., Queseada, L., (2014) " The use of Capital Budgeting Techniques in businesses: A perspective from the Western Cape", 21st Australasian Finance and Banking Conference
13. Ruback, Richard S. (2012), "Capital Cash Flows: A Simple Approach to Valuing Risky Cash Flows." Financial Management 31:2, 85-103.
14. Scott, D. F., Jr., and J. W. Petty, II, (2014), “Capital Budgeting Practices in Large American Firms: A Retrospective Analysis and Synthesis,” Financial Review, 19, 111-123.
15. Stanley, M. T., and S. B. Block, (2004), “A Survey of Multinational Capital Budgeting,” Financial Review, 19, 36-54.
16. Thompson, T., & Baskin, D. (2014). Sustainability Goals and Reporting. Danvers, MA: Financial Executives Research Foundation
17. www.autocacak.com
18. http://www.duke.edu/~charvey/Research/indexr.htm
19. http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Biro%20za%20saradnju%20sa%20EU/Finansiranje%20MSP%20u%20Srbiji.pdf
20. http://clients1.ibisworld.com/reports/us/industry/ataglance.aspx?entid=816

МАЛА ПОРОДИЧНА ГАЗДИНСТВА КАО ВЕЛИКИ РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ПОЉОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ

UDC: 631.143(043.3)

Звездан Ђурић
Београдска пословна школа, Београд, Србија[1]

Сажетак: *Мала породична пољопривредна газдинства играју кључну друштвено-економску, еколошку и културну улогу широм света. Од укупно 570 милиона газдинстава широм света 500 милиона воде породице. Те породице су главни старатељи нашим природним богатствима. Као засебан сектор, мала породична пољопривредна газдинства су највећи послодавац на свету, а у погледу вредности обезбеђују више од 80% светске хране.*

Мала породична газдинства бројношћу и земљишним потенцијалом, иако често на граници рентабилности, неаобилазан су де економије Русије и Србије и као таква захтевају посебан третман пољопривредних политика наведених земаља. Породична газдинства и у Русији и у Србији имају огроман потенцијал који, уз адекватну подршку може да достигне свој максимум остваривости.

ПОЈАМ И ДЕФИНИСАЊЕ ПОРОДИЧНОГ ГАЗДИНСТВА

Разна схватања дефинисања породичних газдинстава долазе са разних страна научне мисли, од аграрних-економиста и аграрних политичара, преко правника и економиста па све до руралних социолога који са правом претендују на примат када је ова тема у питању. Проф. Др Владимир Грбић, ослањајући се на искуства западних пољопривредних школа у овом контексту класификује дефиниције породичних газдинстава по следећим критеријумима:

- Дефиниције које имају телеолошки и нормативни карактер – *породични фармер је онај који поседује земљу, фарму, (засновану на раду породичне радне снаге), доноси сам све управљачке одлуке, и самодовољан је онолико колико је то могуће.*
- дефиниције које се ослањају на величину газдинства, своје упориште налази у Француској, где Luis Chevalier некомплетно, али веома упечатљиво каже да човек може дефинисати породичну фарму, као *"руралну фарму величине, коју породица може култивисати са њиховим властитим средствима или са једним или два најамна радника"*.

[1] zvezdadj@nadlanu.com

Невби карактерише породичног фармера као *онога који троши велики део свога времена на земљиште, ниско је тржишно орјентисан и његово понашање је "обликовано не тако много економским побудама, већ са породичним, социјалним и религијским вредностима.*

Квантитативно одређење породичних газдинстава у складу са величином сопственог поседа, Цветко Костић (1912–1985)[2] је био један од утемељивача наше социологије села. Он породична газдинства аналитички дели на шест различитих облика:

- Латифундије - газдинства већа од 1000 ha
- Велика газдинства - од 100 до 1000 ha
- Средња газдинства - од 20 до 100 ha
- Мања газдинства - од 5 до 20 ha
- Ситна газдинства - од 1 до 5 ha
- Микрофундије - до 1 ha

Социолог Анђелка Милић (1942-2014) истиче да пољопривредно породично домаћинство представља *специфичан спој, економског, друштвеног и личног елемента у оквиру једног свеобједињавајућег друштвеног односа.* Производна активност у оваквом односу снага јесте одређујући моменат, који утиче и условљава низ других особина и односа у домаћинству. Породично газдинство по њој чини *синтезу породице и предузећа, тј. у њему се наизменично и несметано одвијају и производне и потрошачке активности његових чланова.*

Данас у Србији, по званичном заводу за статистику, пољопривредно газдинство представља *јединствену техничко економску јединицу са јединственом управом, које обавља пољопривредну делатност и које може бити породично пољопривредно газдинство или пословни субјекат.*

По Закону о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, *пољопривредно газдинство јесте производна јединица на којој привредно друштво, земљорадничка задруга, установа или друго правно лице, предузетник или пољопривредник обавља пољопривредну производњу. Породично пољопривредно газдинство јесте пољопривредно газдинство на којем физичко лице –*

[2] Социологија села, Београд, 1969.

пољопривредник заједно са члановима свог домаћинства (без обзира на сродство) обавља пољопривредну производњу.

1.1. ПОРОДИЧНА ГАЗДИНСТВА И ЊИХОВА ОБУХВАТНОСТ У ЕУ

На нивоу ЕУ, породична газдинства обухватају широк спектар вредности и особина:

1. Повезана са основним вредностима у породици, као што су: *континуитет, посвећеност и подршка.*
2. У економском погледу повезана су са одређеним *предузетничким вештинама, менаџментом, управљањем ризицима, издржљивошћу и индивидуалним постигнућима*[3].
3. Представљају стил живота у коме се породични посао преноси са генерације на генерацију, заједно са знањем, искуством, традицијом и посебним праксама [4]

За званичнике ЕУ, мала породична газдинства су "*најдинамичнија и најкреативнија у коришћењу кратких ланаца снабдевања"*, што је веома подржано у Бриселу, у овом периоду.[5]

2. ПОЉОПРИВРЕДА НА МАЛИМ ПОРОДИЧНИМ ГАЗДИНСТВИМА У СРБИЈИ

Уједињене нације одлучиле су да 2014. годину прогласе *Међународном годином породичних газдинстава.* Ова иницијатива била је великодушно прихваћена широм ЕУ, а такође и промовисана од стране европског Комесара за пољопривреду и рурални развој."Породична газдинства су пољопривреда која храни човечанство"[6]. У земљама које су нове чланице ЕУ, породична газдинства полако се опорављају после дугог низа година форсиране колективизације. Реформисана Заједничка пољопривредна политика ЕУ подржаће овај сегмент који је "камен темељац европске пољопривреде". Ово је, такође, случај и са земљама које су кандидати за чланство у ЕУ, попут Србије.

76% пољопривредних газдинстава у Србији су испод пет хектара. Претпоставља се да око 650 000 породица има регистрована

[3] Европска комисија 2014.
[4] Погледати FAO 2013; Matthews 2013; Европска комисија 2014.
[5] Ciolos, 20. Април 2012.
[6] Ciolos, 29. невембар 2013; Говор Комесара , који јуе још додао да она имају кључну улогу у безбедности хране и исхране, очувању традиције, локалног идентитета и културног наслеђа.

газдинства. Ова газдинства су веома битан део српског друштва. Половина од свих газдинстава у Србији је испод два хектара, али њихово учешће у укупном коришћеном пољопривредном земљишту, у Републици Србији, само је 10%. Са друге стране, 32% од укупног коришћеног пољопривредног земљишта је на газдинствима која имају између 20-50 хектара, што представља само 0,2% свих газдинстава.

Иако њихов број и учешће у сектору пољопривреде варира од земље до земље, мала породична газдинства имају заједничке јаке стране и карактеристике. Породична газдинства сматрају се прилагодљивим и издржљив, јер су способна да "очувају структуру, функционалност и идентитет" упркос чињеници да су изложена ризицима, бројним неизвесностима која су типична за сектор пољопривреде.

Породична газдинства се боље прилагођавају променама технологије, економским променама, друштвеним и политичким условима. Са економске тачке гледишта предност породичних газдинстава је и то што користи чланове породице као раднике, за разлику од корпорација које запошљавају остале раднике. Свакако да они који раде на породичним фармама имају већи интерес у одржавању процеса производње и добром крајњем резултату. Породична газдинства користе различите стратегије како би повећала своју прилагођеност и издржљивост. Породична газдинства имају веома добре и опрезне менаџере. Како би смањили ризике везане за цене, пољопривредници избегавају велика и ризична улагања у једну активност. Они се често прилагођавају и на начин што користе "шта им се нађе под руком" али је то базирано на знању и доступним средствима. Они који имају могућност да узму позајмице раде то опрезно, не узимају велике кредите, и одржавају дуговања на разумном нивоу у односу на посед који имају[7].

Мала породична газдинства обезбеђују бројне користи друштву, попут: услуга екосистема, безбедност хране и исхране, висококвалитетне пољопривредне производе, запошљавање и породичне приходе. Мала породична газдинства поседују знање и навике да користе пољопривредно земљиште тако да се чувају еколошке карактеристике и прилагођавају се локалним ресурсима

3. САНКЦИЈЕ ЕУ И УСПОН ПОЉОПРИВРЕДЕ У РУСИЈИ

[7] (Дарнхофер, 2010).

Пољопривреда у Русији доживљава видан успон. У Русији скоро 40 милиона људи живи на селу. Држава последњих година активно спроводи разне програме за развој села, а само 2016. године из буџета је издвојено више од 15 милијарди рубаља (преко 390 милиона евра) за подршку селу.[8]

Пољопривредна подручја у Русији нашла су се у кризи после распада СССР, тако да је од 1992. године Русија изгубила 35 милиона хектара обрадивог земљишта, што је скоро једнако површини Немачке[9], Експерти наводе да у Русији није искоришћено 40 милиона хектара земље погодне за пољопривреду. Међутим, после 2014. године после увођење снакција од стране ЕУ, сиутација се променила[10]. Средином августа 2016. године Министарство пољопривреде САД (USDA), чија аналитичка служба важи за једну од најбољих на свету, најавило је сензацију за ову пољопривредну сезону 2016/2017: „Русија по први пут може постати највећи извозник пшенице". Према подацима америчког министарства, Русија је постигла тако добар резултат захваљујући „идеалним околностима као што су оптимални временски услови за утовар, ефикасно руковођење прометом жита у лукама и стабилне залихе током године". Према подацима америчког министарства пољопривреде, у Русији ће ове године бити пожњевено 72 милиона тона пшенице. Министарство пољопривреде Русије прогнозира 73 милиона тона, јер узима у обзир и пшеницу пожњевену на Криму.

Аустријски економисти су проценили да би санкције које је ЕУ увела Русији и узвратне мере Москве могле да коштају Европу око 100 милијарди евра и више од два милиона радних места. Руска привреда је, с друге стране, доживела одређене губитке, рекао је руски министар пољопривреде Александар Ткачев, али је руска пољопривреда под утицајем санкција готово процветала и у великој мери је успела да својим производима замени увозне производе из Европе.

[8] Председница Савета Федерације Валентина Матвијенко рекла је за Спутњик недавно да у Русији више од четвртине становништва живи на селу и да није случајно што је „развој села један од приоритета државе". Матвијенкова је такође истакла да данас извоз шпољопривредних производа доноси више прихода него продаја оружја.

[9] Пише немачки часопис Der Spiegel.

[10] Увоз намирница и пољопривредних производа у Русији 2000-2013. отприлике шестоструко увећан – са некадашњих 7 милијарди долара попео се на 41 милијарду долара.

Данас, према статистици, Русија потпуно обезбеђује потребе свог становништва за житом, уљем и шећером. Житом и уљем она обезбеђује још 50 милиона људи у иностранству. Иако је у великој мери северна земља, Русија има плодне земље напретек: чак 55 одсто од укупне површине у свету најплодније земље - црнице, налази се у РФ. Зато би засејане површине могле врло брзо да се увеличају, јер Русија данас има око 41 милион хектара земље у запуштеном стању, које су такве остале још распада СССР-а. Поређења ради, то је површина једнака површини ораница у Канади или дупло већа него у Француској.

Други важан ресурс је - радна снага. Према неким ранијим проценама, у Русији има 1,6 милиона људи са високим образовањем у области пољопривреде. То је два пута више него у Сједињеним Америчким Државама. Број запослених у руској пољопривреди је око 6,3 милиона људи, што је три пута више него у САД. Између осталог, више од четвртине становништва Русије живи у сеоској средини, што је око 38 милиона људи. Русија је друго по величини тржиште за европску храну и пиће. Губитак тако огромног тржишта велики је удар за европске произвођаче.

4. РУСКА ДАЧА, ОСНОВА ПОРОДИЧНОГ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ГАЗДИНСТВА

Дача је један од симбола Русије. У другим језицима таква реч не постоји. У руском се реч „дача“појавила у 18. веку. Изведена је од глагола „давати“ (рус. „давать“), јер је цар својој аристократији давао комад земље са кметовима као награду за верну службу. Дача се кроз руску културу провлачи још од времена када је Петаер велики делио својим дворанима земљу на периферији Санк Петербурга. Дача је позорница на којој се одвија драма (или комедија) руског лета. Лето је у Русији драгоцено и кратко; зима, бескрајна. Период вегетације у тајги око Санк Петрбурга траје кратка четири месеца. У западној европи он се протеже на осам и више месеци. Петина русије је изнад арктичког круга. Више од половине те територије је непрекидно оковано ледеом. Долазак пролећа, а потом и лета, представља неку врсту бајке. Тло се раскрављује, а и душа.

О претпрошлог века Руси су се спашавали од летње градске спарине на дачама (летњиковац, викендица), предградским кућама куда је одлазила читава породица на неколико месеци. Отад се у Русији

променило све, али Руси и даље лето проводе на својим дачама. Дача је специфичност руског народа. Дача одсликава саму душу Русије, као и њену културолошку подељеност. Русија, је пре, током и после „совјетске ере“ остала препознатљива по традицији „ градских имања“ било да је реч о баштама унутар градова, или обичају да највећи део градског становништва одмор проводи у викендицама са окућницом популарним „дачама“. Одлазак на дачу где се гаји сопствено воће и поврће доживљава се као национална разонода. Према подацима Сверуског центра за проучавање јавног мњења (VCIOM), 48% становника руских градова поседује некретнину ван града, од чега су 27% даче. Сами Руси воле да кажу да се у Азији у баштама одмарају да би боље радили, док у Русији раде да би се одмарали гајећи воће и поврће на дачи.. Модел данашње руске пољопривреде цвета кроз милоне малих имања у породичном власништву.

Већина хране у Русији потиче из врта иза куће. На основу података државне Агенције за статитику „1999. године је у Русији направљено отприлике 35 милиона малих породичних парцела, које на 8 милиона хектара са 105 милиона људи укључених у тај посао што је око 70% становника. Тамо се производи отприлике 60 потрошеног млека, 65% меса, 87% воћа, 77% поврћа и 92% кромпира. Другим речима: просечан грађанин према томе моделу гаји сопствену храну и снабдева сопствену породицу и окружење, а да га нико не притиска порезима и не зависи од хемијске индустрије и др.“[11]Период вегетације у Русији траје свега 110 дана, у другим крајевима могло би бити и више плодова, али травњаци око кућа су дупло већи од повртњака, а да ником не користе. Модел кућне баште је у Русији толико успешан да принос износи половину укупне пољопривредне продукције земље.

Године 2003. у Русији је усвојен закон на основу којег се мала домаћинства ослобађају пореза на све што сама произведу у свом дворишту (или на имању). Величина парцела које су ослобођене опорезивања разликује се од региона до региона и креће се од једног до три хектара.

[11] Амерички листови TheBovine i ProLiberty, 9 октобар 2012.

5. МАЛА ПОРОДИЧНА ПОЉОПРИВРЕДНА ГАЗДИНСТВА ОСЛОНАЦ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ У РУСИЈИ

Руска земља је одувек била највећи извор богаства за државу. А руски сељак је вековима био главни покретач државне економије. Тако је било све до почетка 20. века – најокрутнијег у историји Русије и најразорнијег за руског сељака и руско село. Од тада је само можда реформа Петра Столипина, премијера у царској Русији, била усмерена на развој сеоских газдинстава. Ако се изузме ова реформа која је предвиђала предају земље у власништво сељака и прелазак са колективног начина производње хране, на стварање приватних, породичних газдинстава, онда се може рећи да је то био добар модел. Приватно газдинство, породична фарма је најбољи начин производње и управо ту форму би требало максимално развијати у Русији.

У условима санкција пољопривредни произвођачи су се нашли у центру пажње државе. За ову грану привреде државни буџет није смањен чак ни у време кризе. Власници пољопривредних газдинстава све чешће се региструју као предузетници како би добили финансијску помоћ од државе. Руске власти сада друкчије третирају пољопривреду[12]. Према подацима федералне пореске службе, само у првом кварталу 2015. године број самосталних предузетника међу пољопривредницима порастао је за 4,67 хиљада. Ради поређења, током целе 2014. године њихов број је достигао 3 хиљаде.

[12] Крајем априла 2015. је Владимир Путин поставио Александра Ткачова за министра пољопривреде и формулисао његов задатак веома једноставно: „Треба својим сопственим производима, производима домаћих произвођача напунити сопствено тржиште. И то треба урадити брзо, тако да се смањи тензија и спусте цене на тржишту намирница". Александар Ткачов је пре новог постављења био губернатор Краснодарског краја, једног од главних пољопривредних региона Русије, а пре тога је руководио великим холдингом „Агрокомплекс". Према Ткачовљевој оцени, веома је важно заменити увозну робу домаћом и обезбедити 90% домаћих производа, а то се може постићи брзо – за две или три године. Министарство пољопривреде сматра да највећи потенцијал има интензивирање повртларства, јер је у многим његовим сегметима увоз био већи од 50%, док су потребе руских потрошача у потпуности задовољавали само узгајивачи кромпира. До увођења ембарга годишње је у Русију увожено 200 хиљада тона краставаца (30% од укупне потрошње) и 800 хиљада тона парадајза (60% укупне потрошње), навео је министар.

Сада се исплати развијати сопствени бизнис и повећавати производњу, јер је потражња руских потрошача већа, између осталог и захваљујући ембаргу који је Русија увела за стране намирнице. Власници регистрованих пољопривредних газдинстава могу учествовати на конкурсу за грант под називом „Почетник у пољопривреди“. Програм постоји од 2012. године, али је тек 2015. године порасло интересовање за њега. У просеку грант износи 1,5 милиона рубаља, а 60% оних који конкуришу су власници сточних фарми, док је 40% узгајивача биљних култура (од тога 25% пријављених гаји житарице). На један грант конкурише у просеку 7-10 људи, у зависности од региона. У наредних пет година Министарство пољопривреде најављује да ће за подршку агроиндустрије издвојити око 2 билиона рубаља. Према оценама пољопривредника које је анкетирала „Руска реч”, 1,5 милиона рубаља је озбиљна помоћ за почетника у пољопривреди. Помоћу тог новца он може да организује мало пољопривредно газдинство.[13] Удео производа личних пољопривредних газдинстава на руском тржишту је 2014. године износио 51,4% – према подацима Асоцијације сеоских газдинстава и пољопривредних синдиката Русије (АККОР). Пољопривредници сматрају да се тај показатељ може повећати, али је потребно да се увећа финансирање и да се не укида прехрамбени ембарго који је Русија увела западним земљама.

6. ПРОБЛЕМИ И ИЗАЗОВИ ПОЉОПРИВРЕДНИКА НА МАЛИМ ПОРОДИЧНИМ ГАЗДИНСТВИМА У СРБИЈИ

У Србији, мала породична пољопривредна газдинства имају доста проблема и изазова:

1. Отежан приступ тржишту и неконкурентност на тржишту ЕУ.
2. Остељивост на поплаве и суше, зато треба да се ради на њиховом прилагођавању на промену климе.
3. Комерцијална ђубрива су скупа.
4. Мањак техничке подршке.
5. Ограничена доступност здравственом систему.
6. Отежан је приступ интернету.
7. Лош превоз и саобраћајна инфраструктура.

[13] Михаил Николајев, ауторизовани партнер предузећа „Николајев и синови” и винарије „Лефкадија”. Он наводи податак да је број грађана Русије који купују руски сир за годину дана удвостручен и сада је достигао 40%. Крајем 2014. године његова предузећа су морала да повећају капацитете, јер нису могла да задовоље потребе дистрибутера.

8. Мигрирација младих из руралних подручја због тога што немају шансу за пристојан живот.
9. Потенцијал производа са малих породичних газдинстава у Србији није искоришћен за извоз.
10. Кад се деси висок принос, не могу да пласирају своје производе на тржиште и на крају, користе производе за исхрану стоке.
11. Веома често квалитетан семенски материјал могуће је добити само из ЕУ.
12. Сертификација органске производње поскупљује производе и они више нису конкурентни на тржишту. Неки органски производи и пет пута су скупљи од оних произведених на уобичајен начин.
13. Србији није довољно развијена свест о потреби заштите животне средине.
14. Образовати становништво и подићи свест о заштити природе. Величина пољопривредног газдинства не значи директно и мањи утицај на животну средину.

7. МЕРЕ ЗА РЕШЕЊЕ ПРОБЛЕМА МАЛИХ ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА У СРБИЈИ

1. Делити знања и успешне примере у целој Србији.
2. Усмеравање производње ка праксама које доносе већу корист пољопривреди, људима и природи.
3. Рурални еко-туризам.
4. Надзор над природом, обновљиви извори енергије и породична пољопривреда.
5. Прорачуни и плаћање услуга екосистема (нпр заштита од поплава).
6. Органска грана као прилика за мала породична газдинства.
7. Вертикално удруживање малих породичних газдинстава (повезујући произвођаче са тржиштем) као и хоризонтално (повезујући произвођаче међусобно).
8. Закон о органској производњи усвојен је 2010. године и он је у потпуности у складу са регулативама ЕУ, што значи да органска производња у Србији има исти стандард као она у ЕУ. Сви произвођачи који желе да се баве органском производњом или нешто више да сазнају о органској производњи требало би, пре свега, да се упознају са Законом о органској производњи и Правилником о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске

производње. Следећи корак је пријава парцела за органску производњу сертификационој кући, потом следи склапање уговора са сертификационе кућом и њихова прва контрола. Савет је да се уговор потпише и прва контрола обави пре убирања производа у текућој години, како се не би губила 1 година конверзије, ако се ради о већ постојећој конвенционалној производњи. Ово се пре свега односи на вишегодишње засаде.

9. Могућност финансирања кроз ИПАРД - Инструмент предприступне помоћи за рурални развој. Уз помоћ овог инструмента у Србији ће се примењивати Заједничке пољопривредне политике ЕУ.
10. Мере ИПАРД ИИ Програма 2014-2020. у Републици Србији
    - Прва фаза: Инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава; Инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних и рибарских производа; Инвестиције у диверсификацију активности и развој бизниса на газдинству; Техничка помоћ,
    - Друга фаза: Припрема и спровођење локалних акционих стратегија - ЛЕАДЕР приступ; Агро-еколошке мере - органска пољопривреда.
11. Мала породична газдинства имају веома велики потенцијал у програмима и пројектима који се односе на заштиту природе.

ЗАКЉУЧАК

Иако је незапосленост у ЕУ око 10%, у САД око 5%, а у Србији преко 20%, а удео пољопривредеу националном доходку вишеструко мањи него у Србији и ипак и у САД и у ЕУ пољопривреда се ослања на породична газдинзтва. Зашто? Зато што је то економски, социјално и друштвено одрживији модел. Породична газдинства су у предности јер имају више мотивације и лојалности према газдинству. Рад породице је флексибилан, пожртвован и превазилази радно време и друге ситуације које су условљене временом и тржишним нестабилностима. Резултат свега тога је да пољопривреда и у ЕУ и у САД у којој доминира структура породичних газдинстава је показала отпорност и способност да опстане вековима. У том правцу је кренула да се развија и пољопривреда Русије и Србије и то треба подржати у наредним годинама које долазе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Allen, D and Lueck, D. 1998. *The Nature of the Farm*, Journal of Law and Economics, 41(2):343-386.
2. Bailey, A. and Suta, C. 2014. *Parlons Graphiques: Small Farming across the EU- 27*. EuroChoices, 13 (1). pp. 26-27.
3. Ciolos, D. 2012. *Local farming and short supply chains: enhancing the local dimension of the common agricultural policy.* Speech 12/283, 20/04/2012
4. Ciolos, D. 2013. *L'agriculture familiale : pour une agriculture plus durable et plus compétitive en Europe et dans le monde.* European Commission: speech 13/998, 29/11/2013.
5. Council of the European Union (26 July 2013). *Family farming prospects in the context of globalization, Discussion paper.* 12786/13, AGRI516. Available at: http://static.eu2013.lt/uploads/documents/Programos/Discussion% 20documents/Info rmal_AGRI_DP.PDF., last retrieved 24.03.2015.
6. Darnhofer, I. 2010. *Strategies of family farms to strengthen their resilience*. Environmental Policy and Governance, 20, 212-222.
7. European Commission 2013. *Facts and figures on organic agriculture in the European Union.* Brussels: European Commission.
8. European Commission, 2014. *Family farming (online),* available at http://ec.europa.eu/agriculture/events/familyfarming-conference-2013_en.htm, last retrieved 21.03.2015.
9. European Parliament 2012. *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*. Brussels: European Parliament.
10. Keenleyside, C., Beaufoy, G., Tucker, G. and Jones, G. 2014. *High Nature Value farming throughout EU-27 and its financial support under the CAP*. Report for the Eurepean Commission. Institute for European Environmental Policy: London, UK.
11. Kristensen, S.P. 2003. *Multivariate analysis of landscape changes and farm characteristics in a study area in central Jutland*, Denmark. Ecological Modelling 168(3):303–318.
12. Попис пољопривреде 2012 „ПОЉОПРИВРЕДА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ“ .
13. Цвијановић, Д., Субић, Ј., Параушић, В., *Пољопривредна газдинства према економској величини и типу производње у Републици Србији*, Београд, 2014. Републички завод за статистику.

ФИНАНСИЈСКИ ЈАЗ КАО ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОР РАЗВОЈА МАЛЕ ПРИВРЕДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

FINANCIAL GAP AS A LIMITING FACTOR OF THE SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

UDC: 334.74:355

Тихомир Спремо[1]
Економски факултет Пале – Република Српска, БиХ

***Сажетак**: Постоје теоријски и емпиријски аргументи који указују на то да је отежан приступ капиталу један од суштинских проблема с којима се сусреће мала привреда. Неадекватан приступ изворима финансирања представља кључну препреку расту сектора мале привреде чиме је овај сектор суочен са релативно већим проблемима у обезбеђивању финансијских извора у односу на сектор великих предузећа.*

Иако формално посматрано мала и средња предузећа (МСП), као субјекти мале привреде, средства за финансирање покретања и развоја могу да обезбиједе из више извора у пракси се суочавају са ограниченом приступом повољним изворима финансирања и то посебно у погледу услова и цијене њиховог коришћења. Ако се узму у обзир величина и значај сектора МСП, јасно је да постоји потреба за дубљом анализом фактора који ограничавају приступ финансирању и за развијањем адекватних решења за превазилажење таквих ограничења. За овај стратешки важан привредни сектор од кључног је значаја омогућити МСП приступ изворима финансирања по разумној цијени и под условима који одговарају пословним потребама МСП.

Предмет истраживања је усмјерен на сагледавање основа теоријских сазнања о финансијском јазу и анализу његовог утицаја као ограничавајућег фактора за развој мале привреде у Републици Српској. Циљ рада је да се на основу резултата истраживања које је спроведено у оквиру одобреног пројекта од Економског факултета у Источном Сарајеву "Развој малих фирми-пут бржег привредног опоравка Републике Српске“ анализирају кључни аспекти проблематике финансирања МСП у Републици Српској. Испитавана је перцепција запослених испитаника у малим и средњим предузећима о утицају недостатка финансијских средстава и спољних извора финансирања на пословну активност предузећа.

Резултати истраживања су показали да већина испитаника у малим у односу на испитанике запослене у средњим предузећима сматра да постоји значајнији утицај недостатка финансијских средстава и спољних извора финансирања на пословну активност малих у односу на већа предузећа.

***Кључне ријечи**: финансијски јаз, мала привреда, извори финансирања*

[1] e-mail:tihomr.spremo@ekofis.org

Abstract:*There are theoretical and empirical arguments that suggest that the difficult access to capital is one of the key problems facing small businesses. Inadequate access to finance is a key obstacle to the growth of small businesses sector which is faced with a relatively greater problems in the provision of financial resources in relation to the sector of large enterprises.*

Although formally speaking small and medium-sized enterprises (SMEs), as subjects of small business, funds for financing start-up and development can provide from multiple sources in practice are faced with limited access to affordable sources of financing, especially in terms of conditions and prices for their use. If we take into account the size and importance of the SME sector, it is clear that there is a need for deeper analysis of the factors that restrict access to financing and to develop appropriate solutions to overcome such limitations. For this strategically important sector of the economy is essential to enable SMEs access to finance at a reasonable price and under conditions to suit the business needs of SMEs.

The subject of the research is aimed at understanding the basis of theoretical knowledge about the financial gap analysis and its impact as a limiting factor for the development of small business in the Republic of Srpska. The aim is based on the results of research conducted within the approved project of the Faculty of Economics in East Sarajevo "Development of small firms- the way of the faster economic recovery of the Republic of Srpska" analyzes the key aspects of the problem of financing SMEs in the Republic of Srpska. Investigated is the perception of respondents of SMEs about the impact of the lack of funds and external financing sources on the business activity of the company.

The results showed that the majority of respondents of small firms compared to those employed in medium enterprises is considered that there is a significant impact of the lack of funds and external sources of financing to the business activity of small firms compared to largest enterprises.

Keywords*: financial gap, small businesses, funding sources*

УВОД

Назив овог рада, неминовно повлачи питање: зашто изтраживати утицај финансијског јаза на развој мале привреде неке земље? Једноставан одговор је да су те теме „важне", јер и у најразвијенијим земљама данас, један од сталних проблема са којима се сусрећу субјекти мале привреде је недостатак финансијских средстава и отежан приступ капиталу, при чему о томе постоје прилично усаглашени ставови у научним и стручним круговима. Тај јаз у финансирању МСП-а је посљедица ограничености сопствених средстава са једне стране и мање доступности средстава из позајмљених извора са друге стране.

Стимулисање развоја сектора мале привреде је развојна шанса Републике Српске. Мала привреда креира и ангажује у тржишним околностима главнину ресурса националне економије. На обухват, карактер и развој мале привреде у Републици Српској битно утиче и процес транзиције. Међу запаженијим резултатима процеса

транзиције у Републици Српској је развој сектора МСП-а и његово прерастање у значајан сегмент привреде. Прецизније, МСП-а у укупној привреди Републике Српске чине 99,76% свих субјеката, генеришу око 75,28% запослености, 81,2% промета и 67,39% додате вриједности.[2]

У раду се настоји испитати веза између утицаја извора финансирања и финансијког гепа на пословну активност МСП-а. На примјеру субјеката сектора мале привреде, према величини у Републици Српској тестиран је утицај цијене капитала на отежан приступ изворима финансирања. Стога је примарни фокус овог истраживања на продубљивању разумијевања јаза у финансирању и приступу МСП-а изворима капитала у Републици Српској са импликацијама на учинак.

Истраживање је проведено методом случајног узорка од 100 МСП-а, у 15 општина широм Републике Српске у периоду од маја до децембра 2015 године. Као инструмент истраживања кориштен је упитник у on-line и штампаној верзији. За аналитички дио, односно доказивање, вршена је статистичка обрада овако добијених података у статистичком програму SPSS v.20. За испитивање значајности разлика између група испитаника према упитнику кориштен је χ^2-тест.

1.ПРИСТУП МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА ФИНАНСИРАЊУ - КЉУЧНА ТЕОРИЈСКА ПИТАЊА

Приступ финансирању је стратешко опредјељење сваког предузећа, који му омогућава раст и стварање веће производње и запослености.[3] Постоје значајни докази који поткрепљују тврдњу да се МСП-а суочавају са низом препрека и проблема приликом приступа финансирању, који су углавном везани за њихове ограничене ресурсе и ризик од стране зајмодаваца.[4] Ово је нарочито проблематично и забрињавајуће, с обзиром на то да су МСП-а

[2] Републички завод за статистику Републике Српске, *Структурне пословне статисике*-годишње саопштење број/N° 60/17, од 20.03.2017., Бањалука .

[3] Beck, T., Demirguc-Kunt, A. & Maksimovic, V. (2008), "Financing Patterns around the World: are Small Firms Different", *Journal of Financial Economics*, 89(3), pp. 467-487.

[4] Cassar, G. & Holmes, S. (2003). "Capital Structure and Financing of SMEs: Australian Evidence", *Accounting & Finance*, 43(2), pp.123–147.

широко призната као кључни извор динамике, иновативности и флексибилности скоро у свим економијама без обзира на ниво развијености.[5]

У покушају да се одговори на питање зашто нека предузећа имају тежи приступ изворима финансирања више него друга, написан је велик број радова посљедњих година. Ипак, нема јасног објашњења овог истраживачког феномена, односно не постоји општеприхваћена теорија која би објаснила овај феномен. Још увијек је отворен истраживачки простор за појашњење разлога због којих је тај проблем више присутан код мањих у односу на већа предузећа.
О постојању јаза у финансирању говори се више од осам деценија. На ту појаву познати шкотски истраживач MacMillan I. је у свом Извјештају први пут скренуо пажњу још давне 1931. године, тако да се касније по том истраживачу користи назив „Мекмиланов јаз".[6] Став који је Мекмилан још у то вријеме презентовао јавности је да мале фирме у Великој Британији имају потешкоћа да прикупе средства у износу мањем од 200.000 £.

Финансијски јаз или геп као појам најчешће се објашњава као несклад између потреба предузећа која имају добре пословне прилике и могућности да их финансирају, зато што немају или немају довољно финсијских средства. У теорији се говори о двије врсте финансијског јаза и то: меки финансијски јаз, који настаје када предузећа сама себи намећу ограничења у трошењу финансијских средстава, и много озбиљнији чврсти финансијски јаз, који је резултат несклада у понуди и тражњи финансијских средстава.

На питање, да ли је овај проблем адекватно заступљен у научним расправама и теоријским истраживања тешко је дати одговор. Међутим, о овом проблему се доста говори, а постоји увјерње од појединих аутора да отежан приступ изворима финансирања представља кључну препреку расту МСП-а. Такође и да је овај сектор суочен са релативно већим проблемима у обезбеђивању финансијских извора у односу на сектор великих предузећа.[7]

[5] OECD, (2006). The SME Financing Gap, (Theory and Evidence), Vol. I, Paris, OECD.
[6] Deakins,D. & Freel, M. (2009). *Enterprenurship and small firms*, McGraw-Hill, London, 2009.p. 87.
[7] Beck, T. Demirguc-Kunt, A, Laeven, L & Maksimovic, V. (2006). "The determinants of financing obstacles", *Journal of international Money and Finance* Vol 25, 932-952.

Са теоретске перспективе дуго се сматрало да није битно говорити о финансијском јазу, осим када се намјерно држе каматне стопе испод тржишног нивоа. Са растом ризика финансијски кредитори би повећавали каматне стопе како би тржишну тражњу довели у равнотежу са снабдијевањем тржишта капиталом. Stiglitz i Weiss[8] су показали да под одређеним условима могу постојати финансијски гепови за све фирме, пошто банке и фондови реагују на рационалан начин, штитећи властитити интерес. Можда, асиметрија очекивања улази у суштину расправе о томе у којој мјери јаз у финансирању власничким капиталом настаје на страни тражње, односно на страни понуде за капиталом. Verrecchia R.[9] дефинише асиметрију информација као "разлика у трошковима капитала у присуству-одсуству нежељеног проблема приликом избора који проистиче из асиметрије информација". Величина јаза у очекивањима између власника предузећа и кредитора директно утиче на финансијски јаз.[10]

Последњих година постигнут је значајан напредак у унапређењу теоријског знања о утицају асиметрије информација на оптималне зајмове.[11,12] Информацијска асиметрија се односи на ситуацију у којој власници предузећа имају више знања о перспективама и ризицима од зајмодаваца са којима ће се сусрести у међусобном пословању.

Банке нстоје доћи до одређених информација о квалитету пројекта прије одобравања кредита како би се осигурали да је пројекат комерцијално одржив. Међутим, ове информације банкама нису увијек доступне од МСП-а. Storey DJ.[13] напомиње да ће власник малих предузећа најчешће бити далеко боље информисан о пословању од аутсајдера као што је банка. Дакле, банке немају довољно информација о пословању МСП-а. Високи трошкови

[8] Stiglitz, J.E. & Weiss, A. (1981). "Credit Rationing in Markets with Imperfect Information." *American Economic Review*, 71(3), pp.393-410.
[9] Verrecchia, R (2001). Essays on disclosure. *J. Account. Econ.* 32: 97-180.
[10] Moore, I. & Garnsev, E. (1993). „Funding for innovation in small firms: the role of government", *Research Policy*, vol. 22, p. 509.
[11] Peltoniemi, J,. Vieru, M. (2013). Personal Guarantees, Loan Pricing, and Lending Structure in Finnish Small Business Loans. *J. Small Bus. Manage.* 51:235-255
[12] Nofsinger, J.R, Weicheng, W. (2011). Determinants of start-up firm external financing worldwide. *J. Bank. Financ.* 35:2282-2294.
[13] Storey, DJ. (1994).*Understanding the small business sector*. London, USA and Canada: Routledge. p.205.

решавања асиметрије информација могу додатно створити потешкоће малим фирмама да добију зајмове.[14] Ова појава доводи до тога да се малим предузећима понуди мање капитала или капитала по вишим каматним стопама у поређењу са великим предузећима. Недостатак приступа банковним кредитима и јаз у финансирању МСП-а приписује се асиметрији информација. Ed Vos et al.,[15]напомиње да су позајмице у привредама у развоју, посебно кредити микро и малим предузећима, нарочито погођене информацијама о асиметрији између зајмопримаца и зајмодаваца.
Теоријска објашњења овог феномена појединих аутора указују на чињеницу да финансијске институције због проблема ризика и неизвјесности, кредитна средства одобравају под неповољнијим условима МСП-а у односу на кредите одобрене великим предузећима, чиме им се значајно отежава пословна активност.[16] Овај приступ је генерално присутан као проблем са којим се сусрећу МСП-а на неразвијеном тржишту капитала прије свега у земљама у развоју.

2. ЈАЗ У ФИНАНСИРАЊУ КАО СПОРНО ПИТАЊЕ ЗА МСП

Јаз у финансирању МСП-а најчешће објашњава постојање и обим потешкоћа са којима се ови субјекти суочавају у приступу финансијама. Обично настаје као посљедица имплементације кредитне рационализације банака, или неуспјеха МСП-а на финансијским тржиштима. Може бити мјерен разликом између жељеног приступа финансирању и стварног приступа финансирању, узрокован цијеном капитала као кључним условом приступу финасирања.

Уколико се појави финансијски јаз, то је због неподударања понуде и тражње капитала. Финансијски геп може да се појави ако тражња премашује расположиву понуду по тренутним тржишним каматним стопама. Укупна средства која мала предузећа траже у зајам обично су већа од количине средстава коју су финансијске институције вољне да понуде. Владе могу покушати да затворе тај јаз пружањем

[14] Riding,A. at all .(2010). Financing new venture exporters. *J. Small Bus. Econ*38:147-163.
[15] Ed V, Andy JYY, Sara, C. Stephen, T. (2007).The happy story of small business financing. *J. Bank. Financ*. 31:2648-2672.
[16] Malthora, at all. (2007). *Expanding Access to Finance: Good Practices and Policies for Micro, Small and Medium Enterprises,* Washington, D.C.: World Bank p.25.

кредитних гаранција МСП-а. Добијањем гаранција кредитори смањују финасијски ризик за потенцијалне зајмове стимулишући их тако да понуде додатна средстава за кредитирање.

Како МСП-а најчешће не располажу са довољним финансијским средствима потребним за даљи опстанак и развој, јавља се проблем доступности финансијских средстава. Поједини извори финансирања нису доступни многим малим предузећима због тога што постоје улазне баријере. Евидентно је да се мала предузећа аутоматски искључују као потенцијални корисници појединих финансијских извора, као што су берзе, и имају потешкоћа да приступе неким дугорочни кредитима, због већег ризика који се везује за малу имовину у виду сопственог капитала.[17] Јаз у финансирању је знатно мањи у развијеним економијама захваљујући снази економије и развоју тржита капитала, али се не може прихватит став да су чак и ове економије у потпуности превазишле тај проблем.[18] И поред званичног става Bank of England да мала предузећа више немају неких значајнијих проблема за прибављање финансијских средстава те да стога нема ни јаза у финансирању енлеских фирми, проблем је доста сложен, јер новија истраживања указују да још увек постоји јаз у финансирању власничким капиталом и у развијеним економијама.[19] Чињеница је да и данас великом броју МСП-а у већини земаља нису доступни сви извори финансирања, а средстава која обезбјеђују из доступних извора су под неповољнијим условим од оних који важе за велика предузећа.

То потврђују и последња истраживања OECD-а[20] у Извјештају[21] о финансирању МСП-а, доказујући да постоји висока разлика у трошковима кредита између МСП-а и великих предузећа. Средњи распон између каматних стопа, као цијена капитала, који су наплаћивана МСП и великим предузећима у периоду 2007-2014. године је порасла, са малим падом вриједности у 2015. години, од 1,4

[17] Rogers, S. at all (2009). *Entrepreneurial Finance*, The McGraw-Hill, pp.149-150.
[18] Ferrando, A.& Griesshaber, N. (2011). "Financing obstacles among euro area firms, who suffers the most*?" ECB Working Paper.* No 1293.
[19] Deakins, D. Freel M.(2009). *Enterprenurship and small firms*, McGraw-Hill, London, p. 87.
[20]OECD (2017). Financing SMEs and Entrepreneurs 2017: *Highlights:* OECD, p.4.at: dotstat.oecd.org
[21]Извјештај ОЕЦД-а укључује индикаторе о дуговима, капиталу, финансијама заснованим на средствима и условима финансирања МСП-а из 39 одабраних земаља.

на 1,3 процентних поена (графикон 1).

Графикон 1. Распон каматних стопа на кредите међу МСП и великим предузећима(2007-2015)[22]

Каматна стопа – средња вриједност ◆ Каматна стопа за МСП - средња вриједност

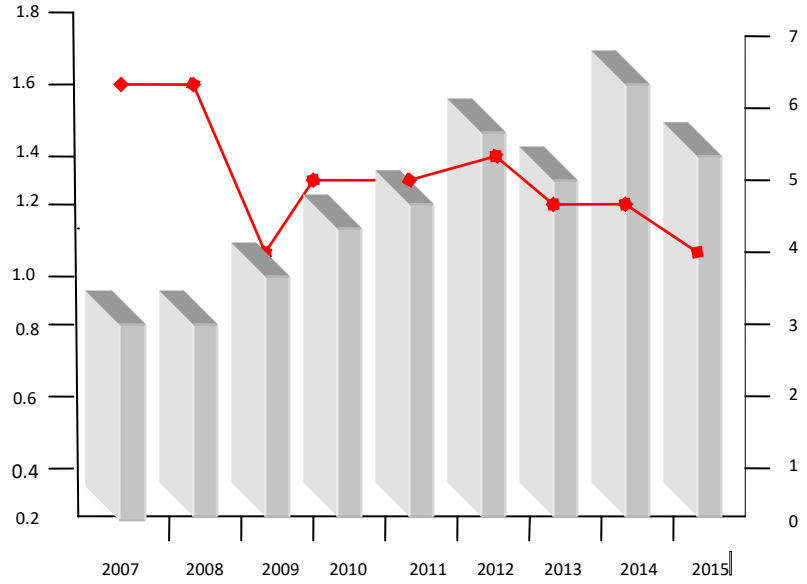

Izvor: Autor, prema: OECD-Financing SMEs and Entrepreneurs 2017: Highlights, str.4.

Високи трошкови финансирања су један од највећих проблема са којим се суочавају мала предузећа. Грешка у приступу изворима финансирања може имати озбиљне посљедице на њихово пословање. Зато се приступ изворима финансирања у пословању за МСП-а сматра високим степеном ризика.[23] Разлог што финансијске организације нису спремне да инвестирају у МСП-а, је већи финансијски ризик мјерен високом стопом пословног неуспјеха и ликвидацијом. Анализирајући потребу за програмима који би малим предузећима обезбиједили додатне екстерне изворе финансирања, служба за мала предузећа у Енглеској је констатовала да неке нове

[22] Просјечна каматна стопа која се наплаћује МСП-а и просјечна расподјела између каматних стопа на терет МСП-а и великих предузећа - средње вриједности.
[23]IBRD/World Bank, (2008). Finance for All?, Policies and Pitfalls. in Expanding Access, p.138.

фирме и мала предузећа наилазе на препреке да задуживањем обезбиједе неопходна финансијска средства[24]. То је додатна подршка заговорника о стварним потешкоћама које имају МСП-а да обезбиједе недостајућа финансијска средства.

3. ИЗВОРИ ФИНАНСИРАЊА И ФИНАСИЈСКЕ БАРИЈЕРЕ ЗА РАЗВОЈ МСП-а У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

У Републици Српској у последње вријеме је препознат значај МСП-а, па се настоје креирати повољније претпоставке за њихов развој. На реализацији тог опредељења, једно од можда најважнијих подручја дјеловања надлежних државних институција односи се на унапређење приступа изворима финансирања.

Када је у питању обезбјеђивање финансијских средстава из екстерних извора, МСП-а се у највећем броју случајева одлучују за кредите комерцијалних банака. Ако се изузму стандардни кредити комерцијалних банака, значајну улогу у кредитирању МСП-а имају микрокредитне организације. Средства микрокредитних организација за МСП-а, су доста неповољан извор финансирања, што се испољава кроз отежано сервисирање краткорочних позајмица са високим каматним стопама. И поред лошијих услова кориштења средстава из ових извора у Републици Српској, у постратном периоду, микрокредитне организације су имале значајну улогу у финансирању start-up предузећа.

МСП-а се често одлучују и за дрге облике финансијске подршке као што су: закуп или лизинг, трговачки кредити и тржишта хартија од вриједности. Лизинг представља специфичан облик улагања у основна средства, која МСП-а у Републици Српској све више користе. Највећа предност се састоји у томе да лизинг предузећу омогућује кориштење имовине са минималним почетним улагањем.[25] Лизинг аранжмани су скоро увијек скупљи од готовинске куповине имовине или опреме, тако да већина МСП-а сматра лизинг алтернативном финансирању дионичког капитала или задуживању.[26]

---

[24] Deakins, D. & Freel,.M.(2009). *Enterprenurship and small firms,* McGraw-Hill, London, p. 86.

[25] Nesheim, J. (2000). High Tech Start Up: The Complete Handbook for Creating Successful New High Tech Companies, New York: Free Press.

[26] Barringer, B.R & Duane, R. (2010*). Entrepreneurship: Suecessfully Launching New*

Трговачки кредити представљају изузетно значајан извор финансирања МСП-а у Републици Српској. Они су облик кредитирања набавки предузећа од стране добављача, а настају продајом сировина, репроматеријала, трговачке робе и сл. на одложено плаћање. Тржишта хартија од вриједности засад је неискоришћен простор за финансирање предузећа у Републици Српској. Извјештаји надлежних институција показују да МСП-а нису довољно заинтересована за тај извор капитала. Такав приступ се може објаснити претпоставком да власници предузећа у Републици Српској нису спремни да се одрекну потпуног власништва у својим предузећима, нити да у пословање уведу професионални менаџмент. Фондови ризичног капитала су Законом [27] о инвестиционим фондовима Републике Српске, дефинисани као отворени инвестициони фондови ризичног капитала са приватном понудом. Будући да друштво за управљање фондом, политику улагања заснива на степену финансијске изложености фонда ризицима, то сектор МСП-а у знатном обиму додатно ограничава да користе под повољним условима финансијска средства из тих извора. Република Српска, представља мало и фрагментисано тржиште ризичног капитала иако је њен потенцијал за развој значајан.

Упркос чињеници према којој МСП-а у Републици Српској остварују значајно учешће у укупном броју привредних субјеката, запослености и бруто додатој вриједности, приступ ових предузећа вањским изворима финансирања је ограничен и веома отежан. Истраживање показује да отежан приступ изворима финансирања узрокује недостатак средстава и извора изван предузећа, при чему је код мањих предузећа тај феномен израженији и представља једну од запажених препрека њиховог развоја.

То показују и чињенице до којих се дошло приликом истраживања. На питање да ли се ваше предузеће сусреће са отежаним приступом изворима финансирања и који су кључни разлози, добијени су следећи одговори: Сва МСП-а су дала потврдан одговор, с тим да су наведени различити разлози.

Ventures, Pearson Education Inc., Promice Hall. New Jersey.p.334.

[27] Службени Гласник Републике Српске број 92//06 од 22.09.2006. године

Укупан број испитаника из малих предузећа који су се изјаснили да отежан приступ изворима финансирања узрокује недостатак средстава и извора изван предузећа је 86%, док је њих знатно мање, 20% дало одговор да отежан приступ изворима финансирања није узрок недостатка средстава и извора изван предузећа. Испитаници из предузећа средње величине су се изјаснили тако да је њих 14%, дало потврдан одговор, док је 80% испитаника дало одговор да отежан приступ изворима финансирања није узрок недостатка средстава и извора изван предузећа (табела 1).

Табела 1. МСП према одговору на питање: да ли отежан приступ изворима финансирања узрокује недостатак средстава и извора изван предузећа

Предузећа према величини	Недостатак средстава и извора изван предузећа			
	ДА		НЕ	
	број	%	број	%
средња предузећа	7	14	40	80
мала предузећа	43	86	10	20
УКУПНО	50	100,0	50	100,0

$\chi^2 = 43{,}717$, $p = 0{,}001$

Постоје статистички значајне разлике између испитаника који раде у малим и средњим предузећима у односу на одговоре на постављена питања, чиме се потврђује да је недостатак финансијских средстава и извора финансирања изван предузећа узрок отежаном приступу изворима финасирања већи код малих предузећа у односу на већа предузећа.

Табела 2. Добијени одговори од МСП да ли отежан приступ изворима финансирања вашем предузећу узрокује висока цијена капитала

Предузећа према величини	Висока цијена капитала			
	ДА		НЕ	
	број	%	број	%
средња предузећа	35	70	30	60
мала предузећа	15	30	20	40
УКУПНО	50	100,0	50	100,0

$\chi^2 = 1{,}099$, $p = 0{,}295$

На друго питање: да ли отежан приступ изворима финансирања вашем предузећу узрокује висока цијена капитала, испитаници из МСП су дали следеће одговоре: Из малих предузећа, потврдан одговор дало је 30% испитаника, док је њих 40% одговорило да висока цијена капитала није узрок отежаном приступу изворима финансирања. Код већих предузећа (предузећа средње величине), 70% испитаника се изјаснило да отежан приступ изворима финансирања у њиховом предузећу узрокује висока цијена капитала, док је 60% испитаника одговорило да висока цијена капитала није узрок за отежан приступ изворима финансирања(табела 2).

Не постоје статистички значајне разлике између испитаника који раде у малим и средњим предузећима у односу на одговоре на постављена питања. То показује да се предузећа мале и средње величине међусобно значајније не разликују код утицаја цијене капитала на отежан приступ изворима финансирања. Тако се показало да висока цијена капитала без обзира на величину предузећа утиче на отежан приступ изворима финансирања , чиме је потврђена претпоставка да постоји повезаност између високе цијене капитала и отежаног приступа изворима капитала за сва тестирана предузећа, без обзира на величину.

ЗАКЉУЧАК

Неадекватан приступ изворима финансирања представља кључну препреку расту сектора мале привреде при чиме су мања предузећа сектора мале привреде суочена са релативно већим проблемима у обезбеђивању финансијских извора у односу на предузећа средње величине. Отежан приступ изворима финансирања узрокује недостатак средстава и извора изван предузећа, при чему је код мањих (мала) предузећа тај феномен знатно израженији и представља једну од запажених препрека њиховог развоја.

Екстерни извори финансирања дају предност већим инвестицијама. То само по себи није необично ако имамо у виду несразмјерно високе трансакционе трошкове повезане са инвестицијама у мања предузећа. Ипак, у томе се препознаје јаз у финансирању власничким капиталом, који се одражава на предузећа која траже релативно мале износе ризичног капитала. Другим ријечима, формални фондови ризичног капитала нису заинтересовани за мања финансијска улагања у предузећа која иза себе имају мало пословних резултата или их уопште немају.

ЛИТЕРАТУРА

1. Beck, T., Demirguc - Kunt, A. & Maksimovic, V. (2008). "Financing Patterns around the World: are Small Firms Different", *Journal of Financial Economics*, 89(3),pp. 467-487.
2. Beck, T., Demirguc - Kunt, A. Laeven, L.& Maksimovic, V. (2006*).* "The determinants of financing obstacles", *Journal of internationai Money and Finance* Vol 25,pp. 932-952.
3. Barringer, BR & Duane, R. (2010). *Entrepreneurship: Suecessfully Launching New Ventures*,Pearson Education, Inc., Prentice Hall. New Jersey, 2010.p.334.
4. Cassar, G. & Holmes, S. (2003),"Capital Structure and Financing of SMEs: Australian Evidence",*Accounting & Finance*,43(2), pp.123–147
5. Deakins, D.& Freel, M. (2009). *Enterprenurship and small firms*, McGraw-Hill, London.
6. Ed V, Andy JYY, Sara C, Stephen T. (2007).The happy story of small business financing. *J. Bank. Financ*. 31:2648-72.
7. Ferrando, A. & Griesshaber, N (2011). "Financing obstacles among euro area firms, who suffers the most?" *ECB Working Paper* No 1293.
8. IBRD/World Bank (2008). *Finance for All?,* Policies and Pitfalls. in Expanding Access, p.138.
9. Moore, I. & Garnsev, E. (1993). „Funding for innovation in small firms: the role of government", *Research Policy,* vol. 22, p. 509.
10. Malthora, at all.(2007). *Expanding Access to Finance: Good Practices and Policies for Micro, Small and Medium Enterprises*, Washington, D.C.: World Bank p.25.
11. Nesheim, N.(2000). High Tech Start Up: *The Complete Handbook for Creating Successful New High Tech Companies* NewYork:Free Press.
12. Nofsinger, J.R, & Weicheng W. (2011). Determinants of start-up firm external financing worldwide. *J. Bank. Financ*. 35:2282-2294.
13. OECD (2017). Financing SMEs and Entrepreneurs, *Highlights: OECD,* p.4 at:dotstat.oecd.org
14. Peltoniemi, J. & Vieru M (2013). Personal Guarantees, Loan Pricing, and Lending Structure in Finnish Small Business Loans. *J. Small Bus. Manage.* 51:235-255.

15. Republički zavod za statistiku Republike Srpske, (2017). *Strukturne poslovne statisike* N°60/17, 20.03.2017, Banjaluka.
16. Riding, A. at all. (2010). *Financing new venture exporters.* J. Small Bus. Econ.38:147–163.
17. Rogers, S. at all (209). *Entrepreneurial Finance*, The McGraw-Hill, pp.149-150.
18. Stiglitz, J.E. & Weiss, A. (1981).“Credit Rationing in Markets with Imperfect Information.” *American Economic Review*, 71(3),pp.393-410
19. Storey, DJ. (1994).*Understanding the small business sector*. London, USA and Canada: Routledge. p.205
20. Službeni Glasnik Republike Srpske broj 92/06 od 22.09.2006.
21. Verrecchia, R.(2001). Essays on disclosure. *J. Account. Econ.* 32:97-180

УСПОСТАВЉАЊЕ ЗАКОНСКИХ ОКВИРА У ОБЛАСТИ ПОДСТИЦАЈА ФИНАНСИРАЊА ПОЉОПРИВРЕДЕ И РУРАЛНОГ РАЗВОЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

ESTABLISHMENT OF LEGISLATURE CONCERNING THE SUPPORT OF AGRICULTURAL AND RURAL DEVELOPMENT FINANCING IN THE REPUBLIC OF SERBIA

UDC: 332.14:338.43(497.5)

Зорица Васиљевић[1]
Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Београд, Србија
Владо Ковачевић[2]
Институт за економику пољопривреде, Београд, Србија
Владе Зарић[3]
Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Београд, Србија

Сажетак: *Законодавна политика у области подстицаја финансирања пољопривреде и руралног развоја у Републици Србији условљена је потребом за успостављањем тржишних инструмената и унапређења сегмента финансирања пољопривреде и руралног развоја, као и потребом за усклађивањем са ЕУ законодавством и правилима Светске трговинске организације.*
У раду је анализирана важећа и недостајућа законска регулатива, у области подстицања финансирања пољопривредне производње и руралног развоја у Републици Србији.
У Републици Србији је на снази или у припреми сет закона чији је циљ успостављање инструмената за финансирање и управљање ризиком пословања у пољопривредном сектору. За област финансирања пољопривреде и руралног развоја од највећег значаја су Закон о подстицајима у пољопривреди који дефинише услове за остваривање права на субвенције, Закон о финансирању и обезбеђењу финансирања пољопривредне производње, Закон о јавним складиштима за пољопривредне производе, као и Нацрт закона о робним берзама.
У раду је закључено да је неопходно да се повећају средстава намењена финансирању пољопривреде и руралног развоја, као и да прелазак на ЕУ програме субвенција у области финансирања аграра и руралног развоја треба прилагодити домаћим условима и потребама.
Кључне речи: *пољопривреда, рурални развој, финансирање пољопривреде, легислатива, субвенције у пољопривреди*

Abstract*: Legislative policy in the field of agriculture and rural development financing in the Republic of Serbia is conditioned by the need to be established the market-based*

[1] vazor@agrif.bg.ac.rs
[2] kovacevic_vlado@yahoo.com
[3] vzaric@agrif.bg.ac.rs

instruments and to be improved the financing segment of agriculture and rural development, as well as by the need for harmonization with EU legislation and the rules of the World Trade Organization.
The paper analyzes the valid legislation in the Republic of Serbia concerning the support of agricultural and rural development financing.
In the Republic of Serbia it is effective or in preparation a set of laws aiming at establishment of the instruments for financing or the risk management within agricultural sector. In the area of the agricultural and rural development financing it is of a great importance the Law on incentives in agriculture, which defines the conditions for eligibility for subsidies, The Law on financing agricultural production, Law on public warehouses for agricultural products, as well as The Draft Law on commodity exchanges.
The paper concluded that it is necessary to increase the funds available for agriculture and rural development, as well as the transition to the EU subsidy programs in the area of agricultural and rural development financing should be adapted to the local conditions and needs.
***Key words**: agriculture, rural development, financing of agriculture, legislature, agricultural subsidies*

УВОД

Карактеристика аграрне политике у периоду после 2000. године до данас је изостанак јасне државне стратегије за развој аграрног сектора. Институционалне и законодавне реформе су започете, али не и окончане. Недовољна буџетска средства условила су немогућност решавања проблема у области подстицања руралног развоја и финансирања пољопривреде. Од 2005. године Република Србија је у процесу преговарања за укључивање у Светску трговинску организацију (СТО) започела процес усклађивања са СТО према коме је у обавези да у највећој мери укине директне подстицаје за пољопривредну производњу.

Тренутно пољопривредни произвођачи могу користити само национална буџетска средства за субвенционисање пољопривредне производње и руралног развоја. Очекује се акредитација Дирекције за аграрна плаћања и Министарства финансија, што ће пољопривредним произвођачима омогућити приступ ЕУ средствима кроз IPARD програм.

ЗАКОНСКИ ОКВИР ЗА ФИНАНСИЈСКЕ ПОДСТИЦАЈЕ АГРОПРИВРЕДЕ

У раду је анализирана важећа законска регулатива у Републици Србији којом се регулише област финансирања пољопривреде и руралног развоја, а где је најзначајније следеће: (1) Законска

регулатива у области подстицаја у пољопривреди и руралном развоју, (2) Законска регулатива којом се дефинишу интервенције на тржишту пољопривредних производа, (3) Закон о јавним складиштима за пољопривредне производе, (4) Закон о финансирању и обезбеђењу финансирања пољопривредне производње и (5) Нацрт закона о робним берзама.

1) Законска регулатива у области подстицаја у пољопривреди и руралном развоју

Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју усвојен је 30. јануара 2013. године. Сврха Закона јесте да омогући предвидљивост за рад пољопривредних произвођача, затим да заштити произвођаче, унапреди конкурентност, омогући боље планирање буџетских средстава и усаглашеност са прописима ЕУ.

Подстицаји представљају средства која су обезбеђења у буџету Републике Србије, као и средства обезбеђена из других извора који се додељују пољопривредним газдинствима и другим лицима у складу са овим законом у функцији остваривања циљева пољопривредне политике и политике руралног развоја. Према наведеном Закону, постоје три врсте подстицаја: директна плаћања, подстицаји мерама руралног развоја и посебни подстицаји.

Према наведеном Закону, постоје три врсте подстицаја: директна плаћања, подстицаји мерама руралног развоја и посебни подстицаји. Влада прописује за сваку буџетску годину обим средстава, врсте и максималне износе по врстама подстицаја, у складу са овим Законом и Законом којим се уређује буџет Републике Србије. Обим средстава утврђује се у оквирима буџета Министарства пољопривреде који не може бити мањи од 5% буџета Републике Србије у смислу закона којим се уређује буџетски систем. Максимални износи по врстама подстицаја одређују се у зависности од расположивих средстава опредељених Законом.

У оквиру директних плаћања спадају: 1. Премије (новчани износи који се исплаћују пољопривредним произвођачима за испоручене пољопривредне производе); 2. Подстицаји за производњу (новчани износи који се исплаћују по јединици мере за посејан усев, вишегодишњи засад, односно стоку одговарајуће врсте); 3. Регреси (новчани износи који се у одређеном проценту исплаћују за купљену количину инпута за пољопривредну производњу, услуге осигурања и

трошкове складиштења у јавним складиштима); 4. Кредитна подршка (врста подстицаја којом се пољопривредним газдинствима омогућава олакшани приступ кредитима).

Подстицаји за мере руралног развоја обухватају подршку програмима који се односе на: инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности и достизање стандарда квалитета, одрживи рурални развој, унапређење руралне економије, припрему и спровођење локалних стратегија руралног развоја.

Посебни подстицаји обухватају: подстицаје за маркетинг – информационе системе у пољопривреди; подстицаје за успостављање, развој и функционисање система рачуноводствених података на пољопривредним газдинствима; подстицаје за подршку саветодавним и стручним пословима у пољопривреди; подстицаје за спровођење одгајивачких програма, ради остваривања одгајивачких циљева у сточарству; подстицаји за спровођење научно-истраживачких, развојних и иновативних пројеката у пољопривреди; подстицаји за производњу садног материјала и сертификацију и клонску селекцију.

Када је у питању аграрна политика Републике Србије, неколико карактеристика и трендова се може уочити (Живков et al., 2010):

1) Непредвидљивост аграрне политике. Након демократских промена 2000. године неколико пута се променила аграрна политика у Србији. У периоду 2001-2003. године оријентација је била на ценовној подршци за одређене културе (соја, сунцокрет, шећерна репа, пшеница) и нису постојале друге мере аграрне политике. У периоду од 2004. до 2007. године значајно је увећан аграрни буџет, укинута је подршка ценама, а тежиште подршке је пребачено на инвестиције, на мере руралног развоја, на развој тржишта пољопривредних кредита и развој тржишта земљишта. У периоду од 2008. до 2012. године основна подстицајна мера била је плаћање по јединици површине. Директна плаћања доминирају у подстицајима и у периоду 2013-2016. година, с тим што се њихово процентуално учешће смањује, док расте учешће мера за подстицај руралног развоја.

Табела 1. Аграрни буџет и његово учешће у буџету Републике Србије у периоду 2010-2016. године

(у динарима)

ГОДИНА	НАЦИОНАЛНИ БУЏЕТ	АГРАРНИ БУЏЕТ	
		УКУПНО	УЧЕШЋЕ У НАЦИОНАЛНОМ БУЏЕТУ
2010.	825.884.900.000	25.621.810.000	3,8
2011.	824.575.900.000	33.676.000.000	4,1
2012.	1.018.633.400.000	40.876.000.000	4,0
2013.	1.040.014.300.000	44.699.500.000	4,3
2014.	1.110.121.000.000	45.427.200.000	4,1
2015.	1.082.988.200.000	45.308.200.000	4,2
2016.	1.085.308.426.000	40.600.000.000	3,7
ПРОСЕЧНО УЧЕШЋЕ			**4,0**

Извор: Закон о буџету Републике Србије од 2010-2016. г.

2) Аграрни буџет који је значајно мањи од потреба. Како год да се буџет мерио (по хектару, по фарми, као проценат укупног буџета или БДП-а), он је мали. Нарочито се ова констатација може изрећи за период 2007-2012. године када аграрни буџет достиже своје најниже вредности (како у апсолутном тако и у релативном износу). Поред непредвидивих мера подршке, у последњих 15 година варира и величина буџета за подршку пољопривреди. Иако су се издвајања за пољопривреду у 2004. години више него удвостручила и износила 5% укупног буџета, од 2008. године аграрни буџет је поново пао на око 2,2% укупног буџета Републике Србије.

3) Развој тржишта кредита. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије је од 2004. године почело да развија програм субвенционисаног кредитирања пољопривредника преко банака. Циљ ових мера је био усмеравање пољопривредника на банке као извор капитала за унапређење пољопривреде, с једне стране, и усмеравање банака на пољопривреднике као поуздане клијенте, с друге стране. Ове мере су дале резултат, јер су банке препознале могућност сектора и многе од њих развиле портфолио за пољопривреду.

Табела 2. Структура буџетских подстицаја за аграр у периоду 2013-2017. године

ВРСТА ПОДСТИЦАЈА	ИЗНОС СРЕДСТАВА (у динарима)				
	2013.	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**
ДИРЕКТНА ПЛАЋАЊА	21.562.693.875	28.366.685.078	17.701.989.539	16.968.670.000	18.672.453.000
МЕРЕ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА	134.082.142	660.599.481	965.710.829	1.839.300.000	2.847.000.000
ПОСЕБНИ ПОДСТИЦАЈИ	314.132.542	394.036.364	466.791.247	232.650.000	254.850.000
НЕИЗМИРЕНЕ ОБАВЕЗЕ	4.897.369.570	5.041.218.495	3.757.943.919	4.186.000.000	3.630.500.000
КРЕДИТНА ПОДРШКА	-	-	-	600.000.000	670.000.000
ИПАРД	-	-	-	600.000.000	250.000.000
УКУПНО	**26.908.278.129**	**34.462.539.418**	**22.892.435.534**	**24.426.620.000**	**26.324.803.000**

Извор: Зелена књига I за 2014. и 2015.г.; Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју од 2013-2017. г.

2) Законска регулатива којом се дефинишу интервенције на тржишту пољопривредних производа

Чланом 12. Закона о робним резервама, предвиђене су активности које спроводи Дирекција за робне резерве, а које се огледају у куповини свих понуђених количина пољопривредно-прехрамбених производа стандардног квалитета и осталих производа, продаји роба из резерви, извозу тржишних вишкова изнад биланских потреба Републике, интервентном увозу, давању робе на зајам привредним субјектима.

Изменама Закона уводи се забрана интервенција робних резерви на тржишту, у складу са критеријумима Светске трговинске организације, тако да се робне резерве неће моћи користити за стабилизацију производње, тржишта и цена, заштиту домаће производње и унапређење извоза.

Република Србија има обавезу на путу ка ЕУ интеграцијама да успостави оба механизма тржишних интервенција у пољопривредном сектору - Субвенционисање трошкова складиштења (*Private storage aid)* као и Механизам откупа пољопривредних производа (*Public interventions*). Планирано је да

као и у већини земаља чланица ЕУ интервентна агенција буде у оквиру Управе за аграрна плаћања.

Увођење интервенција на тржишту имаће за резултат повећање извесности пословања у пољопривредном сектору као и стварање могућности за успостављање терминске трговине пољопривредним производима[4].

3) Закон о јавним складиштима за пољопривредне производе

Чести проблеми у испоруци производа ускладиштених у складиштима за пољопривредне производе у протеклим деценијама довели су до потребе креирања система „сигурног складиштења". Складишница дефинисана Законом о облигационим односима (Сл. лист СФРЈ, бр. 29/78, 39/85, 45/89 и 57/89 и Сл. лист СРЈ, бр. 31/93) се у пракси показала као недовољно сигурна потврда о остави пољопривредног производа из разлога што су се у пракси дешавали бројни случајеви оставиоцима робе као што је Дирекцијама за робне резерве и другим власницима ускладиштених пољопривредних производа да не могу подићи своју ускладиштену робу.

Законом о јавним складиштима за пољопривредне производе (Службени гласник Републике Србије бр. 41/09) успостављен је систем јавних складишта у Републици Србији и креирана робна хартија од вредности (робни запис), која гарантује сигурну испоруку ускладиштених пољопривредних производа у јавним складиштима.

Управо захваљујући сигурности испоруке робе робни записи представљају прворазредно средство обезбеђења и већина комерцијалних банака издаје кредите по основу робних записа.

Систем јавних складишта заснива се на лиценцирању складишта за житарице, уљарице и смрзнуто воће. Да би складиште добило лиценцу, мора да задовољи услове у погледу опреме и капацитета као и да има позитивне услове пословања у претходном обрачунском периоду и одређени ниво слободног капитала.

[4] Претходни модел тржишних интервенција по коме се откупна цена за пољопривредне производе формирала на основу одлуке Владе имао је за последицу немогућност увођења терминског тржишта за које цена пољопривредног производа мора бити формирана на тржишним принципима као што су механизми ЕУ интервенција.

Јавна складишта за сопствену ускладиштену робу или ускладиштену робу трећих лица издају робни запис као потврду о ускладиштењу. Робни запис власник може користити као обезбеђење краткорочних кредита који по правилу имају нижу каматну стопу или може продати робни запис када по правилу остварује вишу цену за своју робу у односу на исту која није обезбеђена робним записом.

Обе користи за власника робног записа, тј. боља цена за робу која је ускладиштена у јавном складишту и прихватање робе на робном запису као колатерала од стране комерцијалних банака, условљене су поверењем у систем које банке и трговци имају. Ова сигурност робног записа потиче из три круга поверења који су уграђени у систем и то: први круг је да само прворазредна складишта са одговарајућим показатељима пословања и опремом могу бити лиценцирана, други круг је постојање посебне инспекцијске службе која редовно и ванредно контролише стање робе у јавним складиштима и трећи круг је постојање Компензационог фонда који у случају да власник робе не може добити исту из јавног складишта у року од пет дана вансудским путем обештећује власника робе и покреће поступак према несавесном јавном складишту. Захваљујући оваквим механизмима заштите, банке које одобравају кредите на основу робног записа као залоге или трговци који купују исти, вољни су да дају боље услове у погледу каматне стопе и брзине одобравања кредита тј. вишу цену за робу у јавном складишту обзиром да немају ризик везан за испоруку ускладиштене робе.

Систем јавних складишта и Компензациони фонд високо су оцењени од стране иностраних институција, па је EBRD на основу такве оцене одобрио 50.000.000 евра кроз „систем поделе ризика“ према три комерцијалне банке који су намењени кредитима који се издају на основу робних записа.

Пракса у свим земљама са развијеним системом јавних складишта је да се државне резерве житарица и уљарица чувају искључиво у јавним складиштима као најсигурнијем месту за чување робе. И у Републици Србији Републичка дирекција за робне резерве је донела одлуку да складишти државне резерве у јавним складиштима. У пролеће 2013. године спроведена је опсежна акција инспекције робе од стране Републичке дирекције за робне резерве и том приликом у седам јавних складишта која складиште државну робу нису уочени никакви пропусти у раду.

4) Закон о финансирању и обезбеђењу финансирања пољопривредне производње

У 2012. години уз подршку Европске банке за обнову и развој (*EBRD*) започело се са израдом треће групе робних хартија од вредности које се заснивају на процени будућег рода – Потврда о прецетвеном финансирању. Овај Закон усвојен је крајем 2014. године.

Према овом Закону који регулише прецетвено финансирање, систем потврда о будућем приносу би се заснивао на следећем (Hardaker J. et al. 2004):

- Да потврду о будућем приносу као и све промене на потврди врши Министарство надлежно за послове пољопривреде;
- Процена будућих приноса је на заложном повериоцу;
- У случају да кредит није уредно сервисиран Министарство пољопривреде би ставило у пасивни статус регистровано пољопривредно газдинство које је несавесни заложни дужник. (Пољопривредна газдинства која су у пасивном статусу не могу користити мере подстицаја).

Систем прецетвеног финансирања пољопривредним произвођачима омогућава додатни инструмент за финансирање пољопривредне производње. Укратко, потврдом о будућем приносу ће се омогућити: (1) ажурна евиденција заложеног рода са катастарских парцела, (2) додатне санкције у виду преласка у пасивни статус регистрованих пољопривредних газдинстава у случају неуредног сервисирања дуга, (3) јасне и законске процедуре које ће помоћи заложним повериоцима да наплате потраживања.

5) Нацрт закона о робним берзама

У овом тренутку у Републици Србији не постоје законски предуслови за успостављање класичног института робне берзе, те домаћим пољопривредним произвођачима нису на располагању могућности које су на располагању пољопривредним предузећима у развијеним земљама. Наведене недостатке и успостављање модерног робно-берзанског система неопходно је решити кроз законско регулисање робно-берзанског пословања (Belozertsov A. et al. 2011).

Закон о робним берзама треба да регулише:

- Питања везана за добијање дозвола за рад робних берзи и чланова робних берзи;
- Успостављање институције надлежне за лиценцирање и контролу робних берзи, сходно пракси у земљама ЕУ, где се иде на обједињавање контролних органа робних берзи, ефектних берзи, банкарског сектора и сл. Комисија за хартије од вредности је предвиђена као надзорни орган надлежан за робне берзе, што ће поједноставити рад робних берзи, повећати ефикасност и снизити трошкове робне-берзанског система у Србији;
- Успостављање клиринга и салдирања на самој робној берзи, чиме ће се унапредити сигурност трговања, а са друге стране нестаће потреба да учесници берзанског трговања сами обављају трансакције плаћања робе и организовање преноса власништва на роби (што је сада случај), већ ће наведени посао аутоматски радити робна берза преко клириншке куће;
- Успостављање арбитраже на берзи као и заштитних фондова, што ће подићи сигурност берзанског трговања кроз успостављање ефикасне вансудске процедуре исплате оштећене стране у берзанском трговању на самој берзи, чиме ће се избећи дуги судски спорови, а берзанско пословање учинити атрактивнијим;
- Успостављање робних-инвестиционих фондова, које ће утицати на повећање обима берзанског трговања и стварање могућности улагања у робу и терминске уговоре на робу за ширу групу инвеститора.

Доношењем Закона о робним берзама који се тренутно налази у фази Нацрта (послат је релевантним институцијама на давање мишљења) створиће се могућност за сигурно дневно трговање и успостављање терминског тржишта пољопривредним производима.

Препреке за даљи развој робно-берзанског пословања у Републици Србији су следеће:

- Недостаје тело које контролише и лиценцира робне берзе и чланове робне берзе;
- Недостају заштитни механизми вансудског обештећења који гарантују да ће продавац бити исплаћен, као и да ће купац добити робу;
- Одсуство Клириншке куће (берзанске и/или независне) која врши клиринг и салдирање трговања на робним берзама.

Законским регулисањем области робно-безанског пословања у дневном трговању створили би се механизми који би обезбедили повећану сигурност трговања на робним берзама, с обзиром да би оне морале да задовоље услове за лиценцирање и биле стално контролисане од стране надлежног органа. Створили би се механизми за вансудско обештећење у случају неизвршења обавеза из купопродајних налога оштећене стране. Увођењем клиринга и салдирања унапредио би се ниво услуга на робној берзи, тј. старање о исплати и свим другим административним пословима би аутоматски вршила берза.

Успостављањем терминског трговања, пре свега фјучерсима на житарице, створиће се могућност осигурања цене пољопривредних производа у будућем периоду док је пољопривредни производ још на њиви. Суштина осигурања цене пољопривредног производа (хеџинг) у будућем периоду док је производ још на њиви, састоји се у следећем: пољопривредни произвођач процењује род који очекује, након тога продаје процењену количину производа склапајући фјучерс уговор на берзи за испоруку у наредним месецима (Закић В. et al., 2012). И купац и продавац фјучерс уговора дужни су да положе новчани износ као депозит који гарантује да ниједна страна у случају по њу неповољног кретања цена неће одустати од уговора. Положени новчани депозити се дневно усклађују, тако да уколико цена производа тога дана падне, продавац фјучерса ће бити на добитку тј. пребациће се износ добитка са рачуна купца на рачун продавца и обрнуто уколико цена производа порасте износ добитка ће се пребацити на рачун купца. Пребацивање средстава између купца и продавца се одвија до последњег дана истека фјучерс уговора. Врло често се производ који је продат терминski не испоручује већ се само у зависности од цене производа на истеку фјучерс уговора са депозитног рачуна стране у трговању која губи на рачун стране која добија пребаци разлика у цени производа која је договорена на фјучерс уговору у односу на стварну цену пољопривредног производа која је тога дана на тржишту.

Успостављање терминског трговања пољопривредним производима ће повећати обим кредита пољопривредном сектору од стране комерцијалних банака, с обзиром да ће банке бити у прилици да вредност робе која је колатерал за кредит осигурају по истом, горе наведеном принципу хеџинг стратегија и на тај начин издају већи износ кредита.

ЗАКЉУЧАК

Хронични недостатак средстава за финансирање пољопривредне производње као и средстава за унапређење живота на селу су један од основних проблема аграра у Републици Србији. Изражена је потреба за повећањем средстава која се пласирају у ове области, што се може постићи акредитовањем Управе за аграрна плаћања и Министарства финансија и на тај начин омогућавањем коришћења IPARD средстава за ове намене. Преласком на ЕУ моделе и програме субвенција у области финансирања аграра и руралног развоја потребно је да се изврши прилагођавање домаћим условима и потребама. Програми субвенционисања у земљама ЕУ су се временом мењали, тако да су пре две деценије ови програми били оријентисани на повећање обима и квалитета пољопривредних производа. Након што је дошло до повећања производње, а самим тим и до високе понуде и снижења цена пољопривредних производа, то је изазвало проблеме везане за приходе пољопривредних произвођача. Услед тога је ЕУ променила програме субвенционисања који су се базирали на субвенционисању по површини/броју грла и сл. Пољопривредна производња у Републици Србији је готово у свим областима значајно нижа у погледу приноса у поређењу са земљама ЕУ (врло често и двоструко мања), тако да је препорука да се мере субвенционисања у Републици Србији усмере колико је могуће на подизање приноса и квалитета пољопривредних производа (слично ЕУ политици субвенционисања у претходном периоду).

Успостављање законског оквира и креирање инструмената за финансирање, уређење тржишта и трговања пољопривредним производима, успостављање инструмената за управљање ризиком пословања у пољопривредном сектору у Републици Србији дају позитивне резултате и неопходно је наставити са уређењем и унапређењем овог сегмента.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aimin, H. (2010). Uncertainty, Risk Aversion and Risk Management in Agriculture, *Agriculture and Agricultural Science Procedia*, Vol. 1, Elsevier, Amsterdam.
2. Belozertsov, A. et al. (2011). Commodity exchange in Europe and Central Asia a means of management of price risk, FAO/World Bank, Rome, Working paper, No. 5.

3. Hardaker, J. et al. (2004). Coping with Risk in Agriculture, Edition 2, CABI Publishing, Walingford. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2210784310000197 (Pristupljeno: 22.11.2011.).
4. Миловановић, Д. ет ал. (2008). Кључна економска и правна питања за успешно функционисање робних берзи у Републици Србији, Економски институт Београд, Студија рађена за потребе Министарства спољне и унутрашње трговине и телекомуникација Р. Србије бр. 021-00006/2008/09, Београд.
5. Министарство пољопривреде и заштите животне средине Р. Србије, Извештај о стању у пољопривреди у Републици Србији у 2013. години (2014). http://www.mpzzs.gov.rs/wp-content/uploads/datoteke/korisna_dokumenta/Izvestaj_o_stanju_u_poljoprivredi_u_2013._-_I_knjiga1.pdf, (Приступљено: 22.11.2014.).
6. Стратегија пољопривреде и руралног развоја за период 2014-2024. године ("Сл. гласник РС", бр. 128/14).
7. Zakić, V., Kovačević, V. (2012). Importance of commodity derivatives for Serbian agricultural enterprises risk management, Proceedings, International Scientific Meeting - Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region, Tara 6-8 December 2012, Institute of Agricultural Economics, Belgrade.
8. Закон о буџету Републике Србије за 2013. годину ("Сл. гласник РС" бр. 110/2013 и 116/2014).
9. Закон о буџету Републике Србије за 2011. годину ("Службени гласник РС", бр. 101/2011 и 93/2012).
10. Закон о финансирању и обезбеђењу финансирања пољопривредне производње ("Сл. гласник РС", бр. 128/14).
11. Закон о јавним складиштима за пољопривредне производе (Сл. гласник РС 41/09).
12. Закон о облигационим односима (Сл. лист СФРЈ, бр. 29/78, 39/85, 45/89 и 57/89 и Сл. лист СРЈ, бр. 31/93).
13. Зелена књига И за 2014. и 2015. годину. (2015). Министарство пољопривреде и заштите животне средине Републике Србије, Београд.
14. Живков, Г. et al. (2010), Ефекти либерализације у пољопривреди, USAID, Београд.

ТЕОРИЈСКИ И УПРАВЉАЧКИ АСПЕКТИ АНАЛИЗЕ РИЗИКА У БАНКАРСТВУ У УСЛОВИМА ГЛОБАЛНЕ ФИНАНСИЈСКЕ КРИЗЕ

THEORY AND MANAGEMENT ASPECTS OF RISK ANALYSIS IN THE BANKING SECTOR IN THE CONDITIONS OF GLOBAL FINANCIAL CRISIS

UDC: 005.334:336.71(497.11)

Едиса Брничанин[1]
Универзитет у Нишу, Економски факултет, Србија
Милош Стојановић[2]
Факултет примењених наука у Нишу , Србија
Немања Глигоријевић[3]
Нишка пословна школа струковних студија , Србија

Сажетак: *Овај рад сагледава питања ризика у банкарству. Дефинисан је појам управљања ризиком и представљени су најважнији циљеви овог процеса у условима глобалне финансијске кризе. Финансијска криза чији су ефекти почели да се виде 2008. године, а чије последице је осетио цео свет, само је нагласила потребу за адекватним управљањем ризиком у банкама. Иако су током економске кризе бројне финансијске институције бележиле позитивно пословање, постојала су очекивања да ће се пад животног стандарда и тешка економска ситуација, како у привреди, тако и код становништва, одразити и на ове институције. Ризик пословања у банкарском сектору постаје све већи, све више се води рачуна о сигуности као о једном од основних принципа банкарског пословања. Анализа изложености банке ризицима није сама себи циљ, већ служи да банка, односно менаџмент банке процени да ли је изложеност таква да је обављање делатности банкарства, или активности у оквиру банкарства, сврсисходна или не. Уколико не постоји одговарајуће управљање ризиком, та повезаност може да доведе до погоршања у пословању банкарског сектора, осетљивости на промене на тржишту, које могу да угрозе стабилност.*
Кључне речи*: ризик, банкарство, управљање ризиком, економска криза.*

Abstract: *This paper examines the issues of risk in banking. The concept of risk management is defined and the most important objectives of this process are presented in terms of the global financial crisis. The financial crisis whose effects have been present since 2008, and whose consequences are felt throughout the whole world, only emphasized the need for adequate risk management in banks. Although during the economic crisis, many financial institutions recorded a positive performance, there were expectations that the decline in life standards and the difficult economic situation would reflect on these institutions as well, both in the economy and the public. Business risk in the banking sector is increasing and more and more emphasis is placed on security*

[1] ebrnicanin953@gmail.com
[2] milos.s87@hotmail.com
[3] gligorijevicnemanja@gmail.com

feature as one of the basic principles of banking operations. The analysis of the bank's exposure to risk is not an end in itself, but serves to bank or bank management to determine whether the exposure is such that the performance of banking activities, or activities within banking, is purposeful or not. If there is no proper risk management, this connection may lead to the deterioration in the business of insurance companies, the sensitivity to changes in the market that may endanger stability.
Key words: *risk, banking, risk management, economic crisis.*

УВОД

У данашњим тржишним условима управљање ризиком у савременим финансијским институцијама, представља веома сложен задатак. Да би јавност стекла потребно поверење у банкарски систем, а банке одржале свој бонитет, приступ у вођењу и управљању овим финансијским институцијама мора да се заснива на одређеном квалитету. То подразумева и способност менаџмента банаке да се на прави начин носи са проблемима управљања ризиком, прихватањем приниципа и увођењем сопствене методе која се спроводи у управљању ризиком у банкама. Ликвидност банака је неопходна у свакодневном пословању, а такође и профитабилност је од значаја на дуже време. Солвентност захтева да менаџмент обезбеди одговарајућу висину капитала у односу на кредитне губитке и депозите. Банке морају да буду спремне на непредвиђене ризичне ситуације. У складу с тим, управљање ризицима се одвија кроз идентификовање, процењивање, мерење, анализирање, мониторинг и извештавање. Највише проблема ствара само идентификовање појединих и могућих ризика, али исто тако постоји сложеност и у извођењу других фаза. Основна сврха управљања ризиком лежи у припремљености банке да одговори на могуће непредвиђене и неповољне ситуације. Како због све веће тржишне дерегулације, али и глобалне банкарске конкуренције, и ризик пословања у банкарском сектору постаје све већи, све више се води рачуна о сигуности као о једном од основних принципа банкарског пословања. Глобализација у банкарском пословању уз пораст конкуренција довела је до опадања профита код банака. Управо су ово два принципа који играју изузетно битну улогу у савременом банкарском систему, први је сигурност, а други профит. Менаџмент мора да поседује одређени квалитет да на време препозна могуће ризике и спречи да до ризика уопште и дође и на тај начин умањи потенцијалне губитке у пословању. Оно што је најважније у овим операцијама јесте постављање проблема на прави начин, а то је да се код процене ризика сагледа и вероватноћа и величина његовог појављивања,

груписање како би се ризици на што објективнији начин проценили и на крају и контролисали.
У кризи су многа решења која су важила као добра изложена провери. Укључивање јавних финансија у спасавање финансијских институција и корпорација оцењује се мање негативно него да се то не деси. Када су финансијске институције у проблемима, а то су институције без којих економија не може да функционише, држава мора да интервенише, не из жеље како би банкама помогла, него да спаси пропаст читаве реалне економије. Ипак остаје отворено питање да ли је боље такве банке пустити да пропадну или их на такав (неекономски) начин, на терет буџета и дефицита у буџету, санирати. Последња финансијска криза довела је до слома бројних банака. Лоше управљање ризиком у овим институцијама изазвало је колапс целе светске економије.

УЗРОЦИ ФИНАНСИЈСКИХ КРИЗА И НАЧИНИ ИСПОЉАВАЊА РИЗИКА У УСЛОВИМА КРИЗЕ

Економска теорија нема јединствено објашњење узрока криза у капитализму. Условно речено, постоје два генерална становишта. Прво је да су кризе логична последица уграђених недостатака и унутрашњих противуречности капитализма. Друго објашњење узроцима кризе сматра државну интервенцију или екстерне факторе - природну путању кретања привредне активности у капитализму.„Човечанство је увек проживљавало кризе, било да су оне верске, привредне, политичке. Од када је светом завладао капитализам, чини се да је криза његово природно стање“ (Атали, 2009, стр. 17).

Криза је појам којим се означава нека преломна тачка или ситуација, прекретница у неком дешавању, а исто тако односи се и на нестабилну економску или политичку ситуацију која може да настане у друштву. Дефиниција кризе дата је и у The Oxford English Dictionary (1933, стр. 1178) , према ком је криза онај проблематични тренутак након којег долази или до опоравка или до потпуног уништења. “Кризна ситуација представља свеобухватан поремећај у друштвеном животу (политичком и економском) из којег је излазак по правилу врло тежак и обично дуготрајан. Друштвена криза означава стање поремећених односа у друштву оптерећеном разним нерешеним проблемима” (Ивановић, 2014, стр. 11) .Узроци кризе могу да буду бројни, од људских фактора до природних непогода, а сви заједно могу да створе претње са несагледивим последицама.

Другим речима, кризе представљају комбинацију слабих система и различитих фактора људских, економских, политичких и сл.). Кризу је јако тешко зауставити ако досегне несагледиве размере. У таквој ситуацији могу се само прихватити последице и ствари онаквим какве јесу. У протеклих двадесет и пет година било је, упркос многим темељним променама, варљиво мирно у западним економијама. „На први поглед незаустављиво напредовање глобализације потхрањивало је илузију да велике економске кризе припадају прошлости“(Оте, 2009, стр. 23). Изгледало је да је светска привреда сваким даном све продуктивнија и да све више људи има приступ све већем благостању. Криза се не може свести на непостојање тржишне регулације или на бескрупулозност неколицине шпекуланата. Кризу не може објаснити ни сам ирационални механизам страха, ни неравноправност у располагању информацијама, ни сама глобализација.

Економска теорија говори да ако је влада довољно штедљива онда она није претерано осетљива на кризе поверења. Влада не мора да брине превише о дужничким кризама ако стално има фискални суфицит , одржава релативно низак ниво задужености и већином се задужује дугорочно (на десет или више година). Ако насупрот томе, држава има велике дефиците из године у годину и већином се задужује краткорочно (на годину дана или краће), она постаје осетљива, можда чак и кад би ниво задужености требало да буде сасвим одржив. Наравно, влада са лошим намерама могла би да покуша да смањи своју осетљивост тако што би узела много дугорочних зајмова. Али тржиште би вероватно брзо увидело о чему се ради и почело да наплаћује веома високе каматне стопе на дугорочне зајмове. Низање догађаја који су довели до данашње кризе почело је продубљивањем друштвених неједнакости у САД-у и свим развијеним државама чиме се ограничила потражња. Пре свега, свака криза је резултат недовољне информисаности. Деловање банака на дерегулисаном и конкурентном тржишту везује се и за сложене ризике који се јављају у пословању. Оснивни ризик на који банке наилазе у свом пословању је тај да се улагања која спроводе на тржишту неће реализовати на начин на који се то очекује. Из тог разлога потребно је да банке пре него што изврше неко улагање, квантификују висину приноса који се очекује и ризика који прати реализацију тог приноса. “Савремени процеси дерегулације, пораста конкуренције и глобализације, условили су појаву нових (тржишних) ризика и пораст традиционалних ризика, пре свега кредитног ризика” (Тодоровић, 2010, стр.

28).Дерегулацијом тржишта постиже се ефикасније и динамично финансијско окружење.

Међутим, у исто време се условљава и већа нестабилност истог окружења што значи да банке прихватају нестабилност дерегулисаног финансијског система као цену за ефикаснији и динамичнији систем. Савремени трендови дерегулације, финансијске либерализације и интернационализације пословања банака, финансијска криза крајем деведесетих година у азијским земљама, као и актуелна финансијска криза, представљали су јасне сигнале упозорења високих економских и социјалних трошкова поремећаја у банкарским системима. Пословање банака праћено је са доста недоумица (Иваниш, 2012, стр. 36). Промене које су се јавиле на глобалном нивоу, довеле су до дерегулације, либерализације и интернационалног пословања. Банке и даље представљају најстабилнији стуб финансијског система у свету. У многим економијама препознат је значај банака за развоје сопствене привреде.

Финансијске кризе се јављају кад у финансијском систему постоји поремећај који узрокује тако нагло повећање проблема негативне селекције и моралног хазарда на финансијским тржиштима, да она постају неспособна да успешно преносе средства од оних који штеде до оних с најбољим могућностима продуктивног улагања (Bessis, 2002. стр. 20).

Драматичан пораст несигурности на финансијским тржиштима до којег може доћи због неуспеха финансијских институција, рецесије или слома тржишта акција, отежава зајмодавцима разликовање добрих кредитних ризика од лоших. Узроци финансијских криза су увек нешто што је очигледно и добро познато свима, а што се у "исправној" комбинацији с осталим негативним елементима система претвара у узрочника кризе. Претеривање у расту банкарских агрегата, раст склоности ка ризику, и тежња за надпросечним приносима су врло често узрочници криза (Bessis, 2002, стр.21). Повезаност и условљеност различитих финансијских и нефинансијских ризика, утиче на свеобухватно и систематично управљање ризиком у финансијском пословању. Дугорочно и стабилно пословање банака подразумева потпуно разумевање околине и ризика који их окружују (Барјактаровић, 2013, стр. 51). Банке су изложене читавом спектру ризика у свом пословању.

У начелу банкарски ризици се могу поделити на четири основне категорије: финансијски, оперативни, пословни ризици и ризици догађаја (Ђукић, 2007, стр. 28). Финансијски ризици обухватају истовремено две врсте ризика. Основни ризици – укључујући ризик ликвидности, кредитне и ризик солвентности – могу резултирати губитком за банку ако се њом примерено не управља (Крстић Б., Маринковић С., 1998, стр. 3-12). Шпекулативни ризици, који се заснивају на финансијској арбитражи могу резултирати добити, ако је арбитража успешна, или губитком, ако је она неуспешна. Основне категорије шпекулативног ризика јесу каматни, девизни и ценовни ризици. "Финансијски ризици су предмет сложених међуповезаности који могу значајно повећати укупну слику изложености банака ризику. Ако банка која се бави девизним пословањем изложена је валутном ризику, али ће такође бити изложена додатном ризику ликвидности и каматном ризику ако држи отворену позицију или ако постоји неусклађеност у њеној књизи терминских валутних послова" (Greuning van H, & Брајовић Братановић, 2006, стр. 32).

Оперативни ризици везани су уз укупну банкарску организацију и функционисање унутрашњег система укључујући информациону технологију и остале технологије, усклађеност банкарских политика и процедура те мере заштите од грешака у пословању и превара иако су ови ризици веома важни о покривени су системима за управљање ризицима банака (Schroeck G., 2002, стр.45). Пословни ризици су везани за банкарско пословно окружење, укључујући макроекономске и политичке чиниоце, законско и регулативно окружење и укупну инфраструктуру финансијског система и платног промета. Ризик догађаја укључује све типове спољашњих ризика који, уколико се материјализују, могу нарушити банкарско пословање или погоршати финансијску стабилност и адекватност капитала.

МЕРЕ УПРАВЉАЊА РИЗИКОМ

Банка може да користи различите начине за управљање ризиком. Када се говори о управљању ризиком у банкама морају се узети у обзир две широке категорије: прво, банка мора да одреди који приступ ће користити када се управља ризиком, и друго, банка мора да изабере инструменте за управљање ризиком. Банка има на располагању три приступа управљању ризиком, сваки са специфичним скупом инструмената, које ће банка предузимати у циљу адекватног управљања ризиком (Васиљевић, 2009, стр. 22):

- *елиминација/избегавање*: банка може да одлучи да елиминише одређене ризике који нису конзистентни са жељеним финансијским карактеристикама или нису значајни са становишта креирања финансијских производа. Сваки елемент систематског ризика који није пожељан и потребан може се, или одбацити продајом, или извршити заштита (хеџинг) коришћењем дериватних инструмената. Банке могу такође да користе диверсификацију портфолија како би елиминисале специфични ризик или могу да користе неки облик осигурања.
- *трансфер ризика*: Насупрот одлуци банке да избегава поједине ризике, пренос ризика на друге учеснике на тржишту, заснива се на постојању конкурентских предности банке у специфичном сектору ризика и могућностима банке да на тржишту постигне фер вредност. Пренос ризика значајно смањује или елиминише ризик куповином или продајом финансијских потраживања.
- *апсорпција и управљање ризиком*: Уколико поседују једну од следећих карактеристика, поједини ризици се морају апсорбовати, или се са њима мора управљати:
  - не може се с њима лако трговати или извршити њихов хеџинг
  - имају комплексну, неликвидну структуру која је скупа подложни су моралном ризику
  - они су пословна неминовност

Управљање ризиком је континуиран управљачки процес. Банка мора перманентно: а) идентификовати ризик, б) процењивати ризик, ц) контролисати ризик, и д) финансирати ризик. Свака од поменутих фаза у процесу управљања ризиком, има по неколико битних елемената у процесу управљања ризиком (Hoffman H. Douglas, 1988, стр. 56).

Процес који данас препознајемо као управљање ризиком је да покушавамо предвидети, који се све догађаји могу реализовати и какве последице ти догађаји могу имати, покушавамо да спречимо настанак таквих догађаја или покушавамо да умањимо последице реализовања таквих догађаја. Главни циљ управљања банкарским ризиком је оптимизација односа ризика и приноса (Бјелица, 2001, стр 48). Дакле, управљање ризиком банке има за циљ, да се избегне несолвентност банке, а и да се максимизира стопа приноса на капитал уз корекцију за ризик. Одлука о апсорпцији ризика мора

бити донета на бази конкурентских предности банке, које обезбеђују банку у већем износу него што су трошкови апсорбовања ризика. Банка мора да поседује адекватне инструменте, како би донела исправну одлуку, када је препоручљиво преузимање ризика, а када га треба елиминисати или трансферисати.

Шема 1. Процес управљања ризиком

Извор: Приказ аутора на основу Hoffman H. Douglas, (1988), Risk Management: The Bankers Handbook, Third Edition, Edited by William H. Baugh and others, Dow Jones-Irwin, Homewood Illinois, str. 56

ПОСЛЕДИЦЕ РИЗИКА У БАНКАРСТВУ

Након дефинисања потенцијалних ризика и предвиђања кретања негативних и позитивних ризичних фактора од утицаја на банку, потребно је дефинисати тренутну изложеност система појединим ризицима и ту изложеност пратити током времена, са циљем предузимања мера да се изложеност у времену не повећава, већ ако је могуће да се смањује. “Основни корак у овом погледу је идентификација ресурса – делова пословног система са највећом изложеношћу ризицима, односно потенцијалним губицима” (Васиљевић, 2009, стр. 23).

Процена банке у конкурентном и промењивом тржишном окружењу је сложен процес. Осим успешног управљања и надзора остали чиниоци неопходни за осигурање сигурности банкарских институција и стабилности финансијског система и тржишта укључују здраву и одрживу макроекономску политику и добро развијени и доследан законодавни оквир. Примерена

инфраструктура финансијског сектора, успешна тржишна дисциплина и довољна сигурност банкарског сектора такође су од изузетне важности. Како би се омогућила разумна процена и тумачење одређених налаза, процена будућег потенцијала, дијагноза кључних питања и обликовање успешних и практичних предлога активности, банкарски аналитичар мора да поседује широко знање о одређеном законодавном, тржишном и економском окружењу у којем банка послује. “Како би добро обавио посао, аналитичар мора да има општу слику финансијског система у целини иако анализира појединачну банку” (Greuning van H, & Брајовић Братановић, 2006, стр. 33).

Пракса надзора банака и методе процене коју користе финансијски аналитичари стално се развијају. Овакав развој је неопходан делимично како би се одговорило на изазове иновација и нових производа, а делимично и како би се подржао и шири процес усклађивања међународних супервизорских стандарда и праксе које континуирано развија. Базелски одбор за надзор банака. Традиционална банкарска анализа се заснива на низу квантитативних супервизорских механизама за процену стања банке укључујући и показатеље. Показатељи се по правилу односе на ликвидност, адекватност капитала, повезане особе, велику изложеност и отворену девизну позицију. Иако су ове мере веома корисне, оне саме нису довољне за правилну процену ризика банке, за стабилност њеног тренутног финансијског стања или пројекцију будућег. Приказ који показују финансијски показатељи такође увелико зависи од ажурности, потпуности и тачности података на основу којих су они израчунати.

Централна техника анализе финансијских ризика је детаљно просуђивање банке. Анализа изложености ризику банке укључује значајне квалитативне чиниоце и тумачи финансијске показатеље у широком контексту процене ризика и управљања ризицима као и промена или трендова у изложености ризицима, затим успеха код потпуног унутрашњег надзора и правовремености и тачности система извештавања управе, као и информатичке подршке (Schroeck G, 2002, стр.35). Ризици експоненцијално расту са убрзаним темпом промена при чему банкари споро прилагођавају своје виђење ризика.

У пракси ово значи да је тржишна способност иновација у већини случајева већа од способности разумевања и развоја примереног

система управљања ризицима. Традиционално су банке сматрале управљање кредитним ризиком најважнијим задатком, али како се банкарство променило па је тржишно окружење постало сложеније и променљивије, развила се свест о критичкој потреби за управљањем изложености осталим оперативним и финансијским ризицима. Након идентификације изложености делова банке према ризицима, потребно је дефинисати врсте изложености на које систем може да рачуна, а чија је вероватноћа реална. Стратегијски ризик код банака укључује доношење одлука од виталног интереса за банку, јер оне опредељују будуће пословање банке (Бошњак, 2011, стр 26). Последице дејства овог ризика могу да буду катастрофалне за банку, јер грешка у одабиру начина пословања може да буде неисправљива. "Најочитији пример су хипотекарне банке које су се искључиво бавиле хипотекарним кредитима, а када је дошло до слома хипотекарних кредита, те банке нису могле тржишно да преживе такав удар, а нису имале чиме да амортизују настали губитак јер су им хипотекарни кредити чинили практично 100% кредитног портфеља" (Богданов, 2002, стр. 27).

Начини идентификације кључних изложености банака ризику могу бити различити, али је најбитније да се у највећој могућој мери искључи субјективност (што није лако) и укључи објективна анализа на бази што већих временских серија ризичних фактора према којима је банкарски систем изложен, које треба статистички обрадити и касније извести аргументоване прогнозе будућих кретања ризичних фактора. При томе треба имати у виду два основна циља (Догањић, 2014, стр. 39):

- скупљање и обрада информација о изложености ризику морају бити систематично организовани и реализовани да би се на основу њих могле вршити неопходне анализе мерења ризика;
- креирање свести о изложености ризицима и потенцијалним губицима који могу настати у процесу оперативног пословања.

Анализа изложености банке ризицима није сама себи циљ, већ служи да банка, односно менаџмент банке процени да ли је изложеност таква да је обављање делатности банкарства, или активности у оквиру банкарства, сврсисходна или не. Било каква субјективност у процени изложености банке ризицима може бити веома штетна, јер може произвести ситуацију да се одређене радње обављају ради остваривања субјективних интереса и жеља, не уважавајући

објективно велику изложеност банке ризику, који може утицати на негативан пословни резултат.

Шема 2. Вероватноћа наступања идентификоване опасне ситуације, изражена нумерички

Извор: Приказ аутора урађен на основу Станишић М., (2011), Методологија процене ризика, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 45

Шема 3. Прецизнији начин превођења процењене вероватноће у нумеричку вредност

Извор: Приказ аутора урађен на основу Станишић М., (2011), Методологија процене ризика, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 47.

Упоредо са идентификовањем опасности, потребно је установити и вероватноћу наступања идентификоване опасне ситуације. Најбоље би било уколико би се за сваку опасност одредила прецизна вероватноћа наступања те опасности. Нажалост, ово најчешће није могуће, тако да се у том случају прибегава квалитативној процени одговарајуће вероватноће. Најчешће се користе само три категорије (ниска, умерена и висока вероватноћа појављивања), које се након тога, уз помоћ одговарајуће табеле, преводе у одредене нумеричке вредности.

Често се користе овакве шеме, пошто пружају могућност за релативно лако и брзо добијање одређених резултата, али проблеми настају када се покуша спровести преиспитивање добијених резултата најцешће се ово ради једном годишње и тада је практицно немогуће сетити се разлога зашто је некој опасности "додељена" верованотћа појављивања. Стога је боље определити се за много прецизнију шему за вредновање вероватноћа наступања неког догађаја, која је дата у наредној табели.

Када је идентификована шема које служи за квантификовање опасности и утицаја, потребно је дефинисати границе прихватљивости ризика. Шема 4 нам то управо приказује.

Шема 4. Дефинисање граница ризика

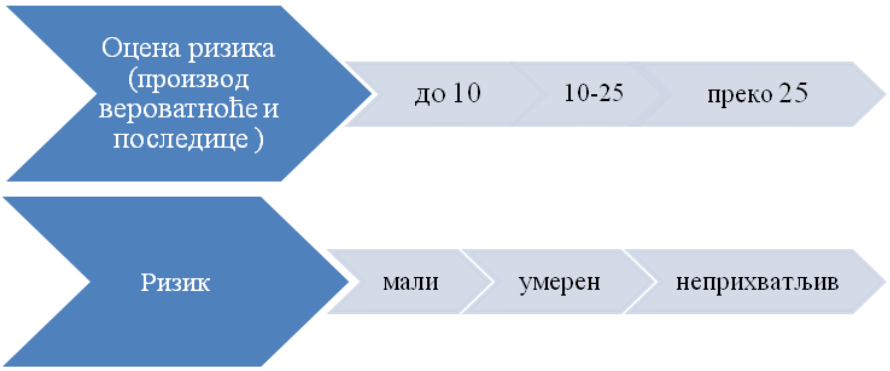

Извор: Приказ аутора урађен на основу Станишић М., (2011), Методологија процене ризика, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 107.

У табели 1 се приказује презицнији начин дефинисања границе ризика. При овом је све што је обојено црвеном бојом, неприхватљив ризик, док поља представљена зеленом бојом занемарљив ризик.

Поља обојена жутом бојом представљају ризик који је потребно пратити, како не би дошло до непријатних изненађења.

Табела 1: Прецизнији начин дефинисања границе ризик

10									
9									
8									
7									
6									
5									
4									
3									
2									
1									
Вер../ Посл.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Извор: Приказ аутора урађен на основу Станишић М., (2011), Методологија процене ризика, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 107.

Теже последице глобалне финансијске и економске кризе свет је избегао захваљујући обилном фискалном стимулансу, посебно развијених земаља. Међутим, дугорочно одржив глобални раст и развој захтева да се доврши започето чишћење спорне и лоше активе финансијских институција и изврши институционално побољшање у финансијском сектору чији су откази генерисали глобалну финансијску, а затим и економску кризу. Ризици за финансијску стабилност и привредни раст присутни су све док траје благи опоравак финансијског сектора, уз неисказане потенцијалне губитке и спорну активу и све док траје благи опоравак реалног сектора

заснован више на фискалном стимулансу него на повраћеном поверењу потрошача и инвеститора. Присутни валутни ризик указује на слабљење иницијативе за заједничку борбу против глобалне економске кризе. "Развијене земље и земље у економском успону настоје да спрече јачање својих валута односно да девалвирају своје валуте, што утиче на подривање конкурентности остатка света" (Јаковец, 2004, стр. 32).

МЕРЕЊЕ РИЗИКА У БАНКАРСТВУ ПОМОЋУ VaR МЕТОДЕ

У циљу мерења ризика пошли смо од истраживања активне каматне стопе у развијеним и земљама у развоју у периоду трајања светске економске кризе, а период истраживања обухвата раздобље од 2013-2015. године, односно званични подаци који су били доступни на сајту Међународног монетарног фонда – ММФ. За модел израчунавања, узет је VaR модел на основу историјске симулације. Подаци су преузети за следеће земље: Канаду, Сингапур, Швајцарску, Уједињено Краљевство, САД, Индонезију, Малезију, Црну Гору, Републику Србију, Русију, Аргентина, Бразил и Мексико. Преузети су подаци на месечном нивоу за период од 2013. закључно са 2015. годином.

Табела 2. Кретање активне каматне стопе (у %) у изабранима земљама, 2011-2015.

Држава	Канада	Сингапур	Швајцарска	Уједињено Краљевство	САД	Индонезија	Малезија	Црна Гора	Република Србија	Русија	Аргентина	Бразил	Мексико
2015M12	2.70	5.35	2.66	0.50	3.37	12.46	4.57	8.53	...	13.80	30.33	47.30	3.60
2015M11	2.70	5.35	2.68	0.50	3.25	12.55	4.54	8.65	...	13.75	25.61	48.10	3.58
2015M10	2.70	5.35	2.68	0.50	3.25	12.58	4.54	8.79	11.24	13.58	27.87	47.90	3.39
2015M09	2.70	5.35	2.68	0.50	3.25	12.59	4.49	8.89	11.74	13.97	24.47	46.20	3.46
2015M08	2.70	5.35	2.68	0.50	3.25	12.63	4.51	8.86	12.82	14.20	25.17	45.40	3.32
2015M07	2.70	5.35	2.68	0.50	3.25	12.65	4.54	8.93	13.18	14.70	26.19	44.20	3.36
2015M06	2.85	5.35	2.68	0.50	3.25	12.70	4.57	9.01	13.52	15.50	20.16	43.50	3.28
2015M05	2.85	5.35	2.68	0.50	3.25	12.72	4.61	8.99	15.11	16.00	24.42	42.50	3.53
2015M04	2.85	5.35	2.68	0.50	3.25	12.75	4.68	9.07	15.71	17.20	20.98	41.80	3.41
2015M03	2.85	5.35	2.69	0.50	3.25	12.82	4.68	9.11	16.50	17.90	23.89	40.90	3.45
2015M02	2.85	5.35	2.69	0.50	3.25	12.74	4.67	9.17	16.75	18.10	24.26	40.60	3.36
2015M01	2.85	5.35	2.69	0.50	3.25	12.76	4.64	9.20	14.60	19.90	25.64	39.10	3.33
2014M12	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.79	4.67	9.22	14.81	18.30	24.31	32.40	3.38
2014M11	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.84	4.65	9.28	13.49	12.00	22.98	32.90	3.19

2014M10	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.82	4.67	9.28	13.95	10.80	25.27	32.90	3.34
2014M09	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.78	4.72	9.57	13.83	10.60	18.94	31.90	3.36
2014M08	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.76	4.69	9.31	13.02	10.60	23.38	32.20	3.32
2014M07	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.70	4.61	9.55	12.58	10.70	21.57	32.30	3.36
2014M06	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.63	4.54	9.54	12.19	10.70	26.05	32.00	3.43
2014M05	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.63	4.47	9.51	16.05	10.60	24.17	32.00	3.80
2014M04	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.38	4.52	9.45	16.55	10.50	24.62	31.70	3.88
2014M03	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.37	4.54	9.42	16.55	10.30	27.31	31.60	3.93
2014M02	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.33	4.44	9.42	17.65	9.40	25.89	31.50	3.80
2014M01	3.00	5.35	2.69	0.50	3.25	12.23	4.53	9.40	18.29	9.20	23.62	30.70	3.83
2013M12	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	12.12	4.56	9.36	17.07	9.40	22.62	29.00	3.77
2013M11	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	12.06	4.56	9.33	17.23	9.00	20.20	29.40	3.77
2013M10	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.93	4.54	9.33	18.76	9.20	18.72	29.00	3.89
2013M09	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.80	4.55	9.31	18.92	9.50	17.39	28.40	4.11
2013M08	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.63	4.54	9.33	18.78	9.30	16.92	28.00	4.28
2013M07	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.66	4.46	9.38	18.49	9.20	17.32	27.50	4.32
2013M06	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.41	4.51	9.43	17.49	9.50	16.70	26.60	4.24
2013M05	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.46	4.72	9.44	18.75	9.90	17.57	25.80	4.35
2013M04	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.44	4.80	9.44	19.21	10.20	14.94	26.30	4.35
2013M03	3.00	5.38	2.68	0.50	3.25	11.44	4.70	9.44	19.47	10.00	14.55	26.00	4.38
2013M02	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.45	4.72	9.45	18.33	9.60	14.34	26.50	4.76
2013M01	3.00	5.38	2.69	0.50	3.25	11.49	4.69	9.44	17.38	8.80	14.49	26.20	4.76

Извор: Приказ аутора на основу података са сајта Народне банке Србије о кретања каматних стопа за период од 2013-2015 на месечном нивоу http://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_6/index.html (датум приступа 17.6.2017)

Оно што се може приметити одмах јесте да се Србија међу испитиваним земљама налази на неповољном трећем месту по висини активних каматних стопа. Испред ње су једино Аргентина и Бразил. Најмање каматне стопе што је и очекивано су најразвијенијим земљама САД-у, Канади, Швајцарско и Уједињеном Краљевству где је каматна стопа само пола процента. Алтернативна мера ризика која успешно квантификује екстремне губитке јесте кондиционални ВаР (ЦВаР). ВаР представља губитак који се може остварити од одређене инвестиције, у посматраном раздобљу, уз одређену вероватноћу, док је ЦВаР просечни губитак који се може очекивати уколико је реализовани губитак већи или једнак предвиђеном ВаР –у.

Табела 3. Приказ ВаР и ЦВаР у испитиваним земљама, 2013-2015.

Земља	ВаР(95%)	ЦВаР(95%)
Северна Америка		
Канада	0,00	-0,03
САД	0,00	0,00
Централна и Јужна Америка		
Аргентина	-0,17	-0,18
Бразил	-0,06	-0,10
Азија		
Индонезија	-0,01	-0,02
Малезија	-0,03	-0,04
Филипини	-0,13	-0,15
Сингапур	0,00	0,00
Русија	-0,07	-0,08
Европа		
Италија	-0,03	-0,03
Уједињено Краљевство	0,00	0,00
Мађарска	-0,23	-0,28
Швајцарска	0,00	-0,01
Албанија	-0,18	-0,28
Македонија	-0,01	-0,01
Црна Гора	-0,02	-0,02
Србија	-0,08	-0,14

Извор: Приказ аутора на основу података са сајта Народне банке Србије о кретања каматних стопа за период од 2013-2015 на месечном нивоуhttp://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_6/index.html (датум приступа 17.6.2017)

Оно што треба истаћи је да се Србија налази у средини по вредности ВаР и ЦВаР али далеко од најразвијених земаља. У посматраном периоду кредитни ризик у Србији је био међу највећим међу посматраним земљама. Од држава у региону већи ВаР и ЦВаР имале су само Албанија и Мађарска, док су у свету од Србије лошије рангирани Аргентина и Филипини. Код најразвијенијих земаља САД, Уједињеног Краљевства, Швајцарске ВаР и ЦВаР се крећу у вредности око 0 и ове земље су неупоредиве са осталим земљама. Глобална финансијска криза се врло негативно одразила на пословање банака у целом свету.

Велике америчке и европске банке изгубиле су од почетка 2008. године више од 910 милијарди долара, у виду „токсичних вредносних папира“ или лоших зајмова. Отпис лоших зајмова и „заражених“ вредносних папира нагло је увећан у 2009. години, када се гобална економска криза продубила, а погоршање услова привређивања допринело је и порасту дугова, због немогућности корпорација и грађана да уредно отплаћују раније добијене банкарске кредите (Петровић & Живковић, 2010, стр. 44) . Комплексност и значај системских и других мера за опоравак финансијског сектора произилази из размера финансијске кризе. Финансијски губитак због пада консолидоване вредности свих акција и обвезница није благовремено покривен и изазвао је кризу глобалних размера, ширећи се на глобалним финансијским тржиштима која су високог степена интегрисаности.

Поремећај на финансијским тржиштима није заустављен акцијама монетарних власти и регулаторних тела (Ђуровић-Тодоровић Ј., Ђорђевић М., Сиљковић Б., 2009, стр. 123-142). Негативни ефекти овог поремећаја појачавали су се, расла је ризичност активе банака и већина банака није успела да обезбеди потребна ликвидна средства за покривање губитака и пропадала је у налету поверилаца, а власници капитала и депозита повлачили су се из ризичних банака. Активним мерама (упумпавање ликвидности, смањење референтних каматних стопа, продужење рокова и побољшавање услова кредитирања, смањење пореза, постицање тражње и директна помоћ финансијском сектору) спречен је колапс привреде и финансија. Државна интервенција је била неопходана, али не и довољан услов за излазак из кризе и повратак светске привреде и привреда појединих земаља на дугорочну путању раста. Према проценама опоравак привреда биће успорен и са ниским стопама раста, јер су рецесију пратили структурни проблеми који се могу решити у средњем року институционалним реформама и повратком поверења инвеститора, произвођача и потрошача у финансијске институције и финансијске инструменте, као и у регулаторне и контролне органе. Директни ефекти светске финансијске кризе оставиће дубоке последице на земље које највише учествују у међународним токовима капитала и међународној трговини. За разлику од ових земаља, земље у развоју и земље које пролазе кроз процес транзиције осетиће индиректне ефекте кризе по финансијски сектор, које ће се манифестовати кроз пад ликвидности, отежану изградњу и реформу финансијских институција, као и по реалан сектор кроз успоравање

привредне активности. У ову групу земаља спада и Србија, земља која је у поодмаклом процесу транзиције.

ЗАКЉУЧАК

Финансијска криза чији су ефекти почели да се виде 2008. године, а чије последице је осетио цео свет, само је нагласила потребу за адекватним управљањем ризиком у банкама. Иако су током економске кризе бројне финансијске институције бележиле позитивно пословање, постојала су очекивања да ће се пад животног стандарда и тешка економска ситуација, како у привреди, тако и код становништва, одразити и на ове институције. Банкарски сектор највећи развој бележи током периода транзиције, када се велики број грађана и компанија кредитно задужио. Како је стандард растао, тако се одобравао и све већи број кредита, а банке су убирале све већи профит.

Међутим, доласком кризе, многи дужници нису више били у могућности да отплаћују своје кредите, а банке су се суочавале са последицама лошег управљања ризицима. Ризици су саставни део свакодневног банкарског пословања. Како је банкарство посао преузимања ризика, то је јасан захтев да се материјални ризици који могу имати негативан утицај на остваривање циљева банке препознају и трајно процењују. Ова процена треба да обухвати све ризике са којима се банка суочава, посебно кредитни ризик, каматни ризик, ризик ликвидности и оперативни ризик. Многи од њих међусобно су уско повезани и није могуће поуздано одредити где престаје једна врста ризика, а почиње друга. Битно је схватити све облике и узроке појаве ризика како би се банке могле припремити на могуће неповољне догађаје и кризне ситуације. Како би се што боље заштитиле, банке свакодневно прате и управљају овим ризицима. Листа банкарских ризика се непрекидно шири под утицајем развоја нових финансијских инструмената, техника и стратегија, финансијског инжењеринга и нових банкарских производа. Због разлике у структурама самих банака и разлика у тржишним условима, постоје и различити системи идентификације, мерења и управљања ризиком. Генерални циљ управљања ризицима је оптимизација односа ризика и приноса. Као закључак , може се истаћи, да је немогуће апсолутно елиминисати банкарски ризик, јер сваки пласман банке прати одређена врста ризика, али могуће је адекватним поступком управљања свести га на минимум.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атали, Ж., (2009), Криза, а послије?, Меандар медиа, Загреб
2. Барјактаровић, Л., (2013), Управљање ризиком, Универзитет Сингидунум, Београд
3. Bessis, J., (2002), *Risk management in banking*, John Wiley and Sons, Inc., New York
4. Бјелица В., (2001), Банкарство, Stylos, Нови Сад
5. Bogdanov A., (2002), *Tektologija*, Vseobščaja organizacionnaja nauka, Moskva
6. Бошњак, М., (2011), Глобална финансијска и економска криза и њен утицај на привреду и финансије Србије, Министарство финансија републике Србије, Београд
7. Догањић, Ј., (2014), Управљање финансијским и актуарским ризицима формирања и улагања резерви у неживотном осигурању, докторска дисертација, Економски факултет, Крагујевац
8. Ђуровић-Тодоровић Ј., Ђорђевић М., Сиљковић Б., (2010), Монетарна политика Европске централне банке и НБ Србије у функцији стабилизације привреде у условима глобалне финансијске кризе, Тематски зборник радова Економска политика Србије у 2010.години – ка новом моделу макроекономске стабилности, НДЕ и Економски факултет Београд
9. Ђукић, Ђ., (2007), Управљање ризицима и капиталом у банкама, Београдска берза, Београд
10. Greuning van H., Брајовић Братановић, С., (2006), Анализа и управљање банковним ризицима, Мате, Загреб
11. Hoffman H. Douglas, (1988), Risk Management: The Bankers Handbook, ThirdEdition, Edited by William H. Baugh and others, Dow Jones-Irwin, Homewood Illinois
12. Иваниш, М., (2012), Ризици у банкарском пословању, Правно-Економски Погледи, бр.3/2012, Научно друштво за право и економију, Београд
13. Ивановић, В., (2014), Појам кризе: концептуални и методологијски аспекти, Међународне студије- Часопис за међународне односе, ваньску политику и дипломатију , бр. 2/2014., Еуро Авангарде д.о.о. ,Загреб
14. Јаковец, Ј., (2004), Економске кризе: неизбежна реалност, Економске стратегије, Конрас, Москва
15. Крстић Б., Маринковић С., (1998), Финансијски ризици у банкарству, Југословенско банкарство 5-6/98, Београд

16. Оте М., (2009), Слом долази , Романов, Бања Лука
17. Петровић П., Живковић А., (2010), Финансијска криза и формирање Европског монетарног фонда, Институт за међународну политику и привреду, Београд
18. Станишић М., (2011), Методологија процене ризика, Универзитет Сингидунум, Београд
19. Schroeck G., (2002), *Risk management and value creation in financial institutions*, John Wiley and Sons, Hoboken, New Jersey
20. The Oxford English Dictionary, (1933), Oxford, New York
21. Тодоровић В., (2010), Регулатива банака и банкарске кризе, докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Крагујевац
22. Васиљевић А., (2009), Управљање ризицима, Медитеран, Нови Сад
23. http://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_6/index.htm (датум приступа 17.6.2017).

СТРАТЕГИЈА УПРАВЉАЊА ФИНАНСИЈСКОМ СТАБИЛНОШЋУ ПРЕДУЗЕЋА У ДРЖАВНОЈ СВОЈИНИ НА ПРИМЕРУ ПРЕДУЗЕЋА „ИНСТИТУТ ЗА ПУТЕВЕ, БЕОГРАД“

STRATEGY ON THE MANAGEMENT OF THE FINANCIAL STABILITY OF THE STATE-OWNED COMPANIES-CASE OF THE HIGHWAY INSTITUTE, BELGRADE

UDC: 354.07

Сања Белошевић
Београдска пословна школа-Висока школа струковних студија, Београд, Србија
Милица Бугарчић
Београдска банкарска академија-Факултет за банкарство, осигурање и финансије, Београд, Србија

Сажетак: *Државна предузећа поред прихода из редовне делатности доминантно се финансирају ослањањем на банкарски кредит и буџетску подршку, и то представља теоријску претпоставку рада. Актуелност анализи стратегије управљања финансијском стабилношћу предузећа у државној својини дају расправе које се воде у последње време око управљања преосталим предузећима у доминантно државном власништву. Истраживање има за циљ да укаже на потенцијалне проблеме приликом финансирања предузећа са предметном власничком структуром за пословну банку, као и потенцијалним могућностима за финансирање предметних предузећа коришћењем потенцијала финансијског тржишта.*
Кључне речи: *државно предузеће, банкарски кредит, оцена кредитног бонитета, модели финансирања*

Abstract: *Beside the revenue from its ordinary activities, state companies are predominantly financed by relying on bank loans and budget support, and that represents the theoretical assumption of work. The discussions, conducted in recent years which are about the management of the rest of the companies that are mostly in a state ownership, make the analysis of the strategy for managing financial stability of the company very important nowadays. The study aims to point out the potential problems a commercial bank could have when financing enterprises with the mentioned ownership structure, as well as potential opportunities for funding such company using the resources of the financial market.*
Key words: *state companies, bank loan, credit score credit rating, financing models*

1. ТРЖИШНА ПОЗИЦИЈА ПРЕДУЗЕЋА У ДРЖАВНОМ ВЛАСНИШТВУ

1.1. ВЛАСНИЧКО-ОРГАНИЗАЦИОНИ ОБЛИЦИ ПРЕДУЗЕЋА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Развој привреде у оквиру које се тржишту придаје све већи значај условио је развој предузећа која представљају његове веома важне субјекте, али и носиоце постизања вишег нивоа привредног раста и развоја. Данас, сваку економију карактерише присуство већег броја различитих предузећа која се оснивају како би са расположивим ресурсима обављали одређену врсту делатности и остварили позитиван финансијски резултат.

Предузећа се могу класификовати на више начина у зависности од критеријума који је узет у разматрање. Постоје предузећа која су оријентисана у правцу производње одређене врсте производа, али постоје и она која су се определила само за укључивање у процес трговине. Поред производа данас и продаја различитих врста услуга постаје све заступљенија у већем броју земаља, тако да су одређена предузећа и ову област препознала као атракитвно подручје у оквиру кога могу развити своје пословање.

При спровођењу поступка диференцирања предузећа не сме се занемарити број лица која су у оквиру њега ангажована, висина расположивог капитала као и ниво прихода који опредељује могућност за остварење профита што опредељује класификацију предузећа према величини на мало, средње и велико, а у новије време се све више говори о микро предузећима.

Посматрајући аспект власништва такође је могуће спровести класификацију предузећа. Већина предузећа налази се у приватном власништву, али постоје и она која су у државном власништву. Данас дружавна предузећа пролазе кроз процес приватизације, јер се сматра да ће се на тај начин унапредити ефикасност њиховог рада. Међутим, такође постоје предузећа која имају мешовити облик власничке структуре.

Цена производа и услуга у тржишној економији одређена је односом понуде предузећа и заинтересованости купаца, односно њиховом тражњом. На страни понуде налази се већи број субјеката тако да ни један од њих нема преовлађујући утицај на висину цене по којој ће

се производ продавати. Уколико би се одређени продавац определио за повећање цене производа изнад оне које је дефинисало тржиште наступио би пад тражње за његовим производом, јер би се купац определио за куповину производа код конкурентског предузећа.

Уколико би на страни понуде постојало само једно предузеће, а на страни тражње већи број купаца то указује на већу моћ предузећа да утиче на висину цене по којој ће се производ продавати. Са аспекта купца сматра се да је боље ако на страни понуде одређеног производа постоји већи број предузећа, јер се тада смањује њихов утицај на формирање цене. Међутим, поред утицаја на цену постојање монопола са собом носи додатну опасност у погледу занемаривања квалитета производа када је купац само на њега усмерен у погледу задовољења одређених потреба. При куповини производа купац жели да поседује могућност избора што му је ускраћено уколико постоји монопол, односно када постоји само једно предузеће на страни понуде.

Постављање баријера другим предузећима да уђу на одређено тржиште ствара могућност за настанак монопола. Три су главна узрока препрека за улазак:
1. Кључни ресурс је у власништву једног предузећа
2. Влада даје једном предузећу ексклузивно право да производи неко добро или услугу
3. Трошкови производње чине једног произвођача ефикаснијим у односу на велики број произвођача

Предузеће може да постане монопол када достигне ниво производње путем које је у могућности да снизи трошкове на најнижи могући ниво и задовољи потребе свих потрошача. Једно предузеће послује ефикасније у односу на сва друга предузећа на бази чега на тржишту заузима монополску позицију. Међутим, и ако је реч о предузећу које поседује апсолутно тржишно учешће и које остварује висок профит његова позиција није угрожена, јер друга предузећа која би желела да се позиционирају на тржишту нису у могућности да у свом пословању трошкове производње снизе на ниво који је постигло монополско предузеће. Република Србија након дуго година постојања централно-планске оријентације коју карактерише присуство предузећа која су била у друштвеној и државној својини, определила се за прелазак на тржишни облик привређивања.

Одређени број државних предузећа послују у индустријама у оквиру којих постоје и друга конкурентска предузећа. Међутим, постоје предузећа која поседују монополски положај на тржишту, реч је о јавним предузећима која пружају услуге од општег интереса и имају значајну улогу у читавој економији. Сматра се да није оправдано постојање приватног власништва када је реч о овом делу привреде, будући да оно тежи остварењу што веће добити путем зарачунавања високих цена, држава да би то спречила преузела је власништво над таквим предузећима.

Држава путем својих органа посебно треба да посвети пажњу спречавању појаве било какве злоупотребе у раду јавних предузећа која поседују монополску позицију на тржишту, јер би на тај начин угрозила позицију купаца. Поред тога што врши надзор над радом оваквих предузећа држава им пружа и значајну финансијску подршку. Предузећа под државном контролом добијају знатне директне буџетске субвенције и на тај начин доприносе повећању јавне потрошње и фискалног дефицита. Осим тога, ова предузећа добијају различите облике индиректних субвенција као што су државне гаранције за кредите.

Када држава даје гаранције јавним предузећима за кредите то значи да она на себе преузима одговорност у погледу враћања кредита које су узела државна предузећа, а за чију отплату не могу да обезбеде средства обављајући одређену привредну активност. Дуги низ година у Републици Србији постојало је високо издвајање средстава по основу издавања државних гаранција, али данас држава тежи да смањи издвајања из буџета по овом основу, јер доспеће таквих кредита на наплату представља велико фискално оптерећење држави. Међутим, поред тога држава може донети одлуку да измири и друге видове расхода које предузећа у њеном власништву имају према неким другим предузећима. Може се извести закључак да државна предузећа имају посебан, односно повлашћен положај у односу на друге привредне субјекте који се налазе у приватној својини, а која послују на територији Републике Србије.

Како је конкуренција која се успоставља између предузећа јако важна за целокупну привреду, данас се јављају помаци и у области рада предузећа која се налазе под контролом државе. Реч је о теми која је јако значајна имајући у виду тежњу Републике Србије да постане члан Европске Уније.

Данас је у привреди Републике Србије присутно смањење броја монополских предузећа која се налазе у државном власништву, пример су „Железнице Србије". Први приватни оператер на српским железницама је фирма „Комбиновани превоз" из Београда. До сада су организацију железничког саобраћаја у Србији обављале државне компаније „Железнице Србије", односно након реформе новоформиране железничке компаније за путнички и теретни саобраћај „Србија воз" и „Србија Карго". „Комбиновани превоз" је закупио трасу, платио накнаду за приступ инфраструктури и организовао први транспорт 12.06.2016. године.

Поред тога што предузећа са државном својином могу бити монополи такође је могуће да она учествују у олигополу који настаје у ситуацији када се за производњу одређеног производа определи само неколико произвођача. Производи које ти произвођачи производе могу бити у потпуности индентични, али такође се могу и одређеним својствима међусобно разликовати. Пошто предузеће није само на тржишту оно мора сагледати како ће друга предузећа реаговати на његове пословне потезе. Олигопол поседује велику моћ са неизоставним утицајем на висину цене одређеног производа.

1.2. ВЛАСНИЧКО-ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА ПРЕДУЗЕЋА "ИНСТИТУТ ЗА ПУТЕВЕ, БЕОГРАД"

Степен развијености одређене земље у великој мери је детерминисан расположивом саобраћајном инфраструктуром. Република Србија је оријентисана ка унапређењу путне мреже како би успоставила бољу повезаност са другим земљама и достигла виши ниво раста и развоја. Овакав потез државе отворио је велики број могућности пред предузећа која послују у путарској индустрији међу којима се налази и Институт за путеве Београд. Реч је о акционарском друштву које бележи позитиван финансијски резултат, а да при томе не користи бенефиције које му стоје на располагању као предузећу које се налази у државном власништву. Управљање финансијском стабилношћу Института за путеве Београд описано је у раду који је сегментиран у три дела.

Реч је о Институту који је поред рада на територији Југославије обављао послове и у многим другим земљама света. Делатност Института за путеве Београд се базира на истраживачкој делатности у области саобраћаја, економије, инвестиција, истраживања у домену свих врста пројектовања и инжењерских конструкција, заштита

животне средине, геотхнике, геологије, тла, грађевинских материјала, лабараторијска испитивања, контрола квалитета и сертификација производа. Институт се бави израдом техничке документације за аутопутеве и путеве свих категорија.

Тендер и аукција представљају могуће моделе путем којих се може спровести приватизација, сматрало се да је за Институт погоднија примена тендера у поступку преласка на нови облик својине. Од поступка приватизације Института се одустало пошто је започела изградња Коридора 10, а касније и 11 на чијем пројектовању је он био ангажован. Институт за путеве Београд је у том периоду био проглашен фирмом од стратешког државног значаја, па је у складу са тим већински друштвени капитал трансфомисан у државни путем актуелног поступка подржављења.

Министарство за инфраструктуру, као ресорно Министарство за Институт за путеве а.д. Београд захтевало је да Републичка дирекција за имовину Републике Србије утврди учешће државне својине у средствима којима располаже Институт за путеве. Закључком од 30. новембра 2009. године Влада Републике Србије утврдила је да удео државне својине у средствима Института за путеве а.д. износи 97,97%. Тим поступком држава је стекла и управљачко право у складу са процентом власништва који поседује, а такође је делегирала свог представникау Скупштину Института за путеве Београд.

Преосталих 2,03% представља капитал који су откупили радници путем интерних деоница што и данас постоји, а што представља творевину која је задржана из претходног периода. Институт за путеве Београд је акционарско друштво и не представља класично државно предузеће и ако постоји доминантно учешће државне својине.

Из представљене организационе структуре може се извести закључак да Институт за путеве Београд представља акционарско друштво код кога постоји Скупштина и Директор што указује да је реч о једнодомном управљању. Код дводомног система управљања постоји и Надзорни одбор што указује да је управљање сложеније и комплексније у односу на једнодомни систем управљања. Директора Института за путеве Београд који има свог заменика бира Скупштина друштва. У организационој структури Института као

посебна организациона целина појављује се сертификационо тело за кога поседује акредитацију већ дужи низ година.

Слика 1. Организациона структура Института за путеве а.д. Београд

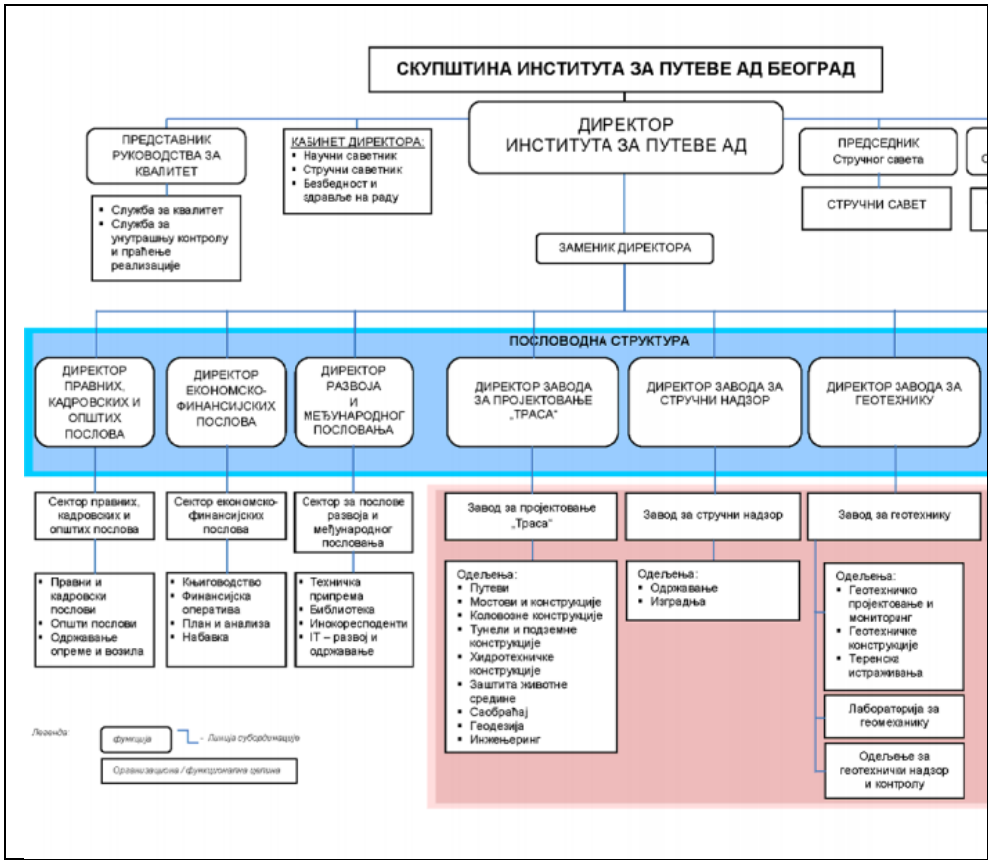

*Извор: Институт за путеве а.д. Београд*http://www.highway.rs/organizacija

2. СТРАТЕГИЈА УПРАВЉАЊА ФИНАНСИЈСКОМ СТАБИЛНОШЋУ ПРЕДУЗЕЋА „Интитут за путеве Београд“

2.1. АКТУЕЛНИ МОДЕЛ ФИНАНСИРАЊА ПРЕДУЗЕЋА „ИНСТИТУТ ЗА ПУТЕВЕ БЕОГРАД“

Кредити узети од банака који имају рок доспећа дужи од једне године представљају дугорочне кредите који гласе на веће износе средстава, јер су везани за набавку сталне имовине, али и обртних средстава која су потребна за несметано одвијање процеса

производње. Реч је о врсти кредита код кога банка захтева да постоји одређени облик обезбеђења у облику залагања одређених средстава или власничких и дужничких хартија од вредности. На тај начин кредитор жели да стекне већи ниво безбедности у погледу наплате датих средстава која ће бити увећана за припадајућу камату која представља финансијски расход за предузеће.

Колики ће заиста бити трошкови финансирања из дугорочних кредита, зависи од дејства великог броја фактора као што су: величина кредита, врста и величина предузећа, зарађивачка моћ предузећа, ниво опште тражње за финансијским средствима.

Табела 1. Дугорочни кредити Института за путеве Београд, 2014. и 2015. године

Дугорочни кредити се односе на:	2015.	2014.
Финансијски кредит од банака у земљи	7.333	66.470
Укупно дугорочни кредити	7.333	66.470
Део дугорочних кредита који доспева до једне године	7.733	58.737
Дугорочни део дугорочних кредита	0	7.733

Извор: Напомене уз финансијске извештаје за 2015. годину

Институт за путеве Београд имао је значајан износ дуга по основу дугорочног кредита узетих од банке 2014. године, али се та ситуација значајно мења у току 2015. године што се може видети путем представљене табеле.

Међутим, предузеће је успело да путем интерно генерисаних средстава измири своје обавезе које имају рок доспећа дужи од године дана. У 2015. години исплаћен је дугорочни део дугорочних кредита, остао је само један део дугорочних кредита који доспева до једне године. Оваквим поступком предузећа наступиле су промене у структури његовог финансирања.

Дужи низ година предузећима која послују на територији Републике Србије пружена је могућност куповине опреме на лизинг, међутим овакав начин финансирања недовољно је заступљен код већине предузећа.

Институт за путеве Београд препознао је предности лизинга који је заступљен у оквиру његовог модела финансирање. Међутим, реч је о

облику финансирања који је новијег датума, јер дужи низ година Институт за путеве Београд није набављао опрему путем лизинга, тек 2015. године предузеће потписује уговоре са лизинг кућама које пружају услуге на територији Републике Србије.

Табела 2. Финансијски лизинг Института за путеве Београд, 2014. и 2015. године

Финансијски лизинг у земљи	Каматна стопа	Рок отплате	EUR	2015.
Согелеасе Србија (6 уговора)	/	15.04.2018.	23.333	4.798
Согелеасе Србија (4 уговора)	/	15.05.2018.	16.111	
Vb leasing	6,50%	15.09.2020.	27.905	3.404
УКУПНО			67.349	8.202
Минус: Део који доспева до једне године			22.541	2.744
Дугорочни део финансијског лизинга			44.808	5.458

Извор: Напомене уз финансијске извештаје за 2015. годину

Институт за путеве Београд у великој мери може да обезбеди контитуитет пословања ослањајући се на сопствене снаге уз делимично коришћење позајмљених средстава без коришћења државних гаранција. Обављањем своје делатности Институт за путеве Београд у могућности је да генерише потребна средства како би измирио обавезе према кредиторима у року доспећа.

Предузећу на располагању стоји могућност обезбеђења средстава из екстерних извора путем емисије обвезница. Реч је о дужничким хартијама од вредности које представљају дуг предузећа чији је рок доспећа дужи од једне године чијом емисијом и продајом предузеће долази до потребног износа веће суме новчаних средстава. Међутим, оваквим опредељењем предузеће се обавезује да исплати дуг који је увећан за припадајућу камату у року његовог доспећа. Институт за путеве Београд у оквиру свог актуелног модела финансирања не поседује овакав облик дуга, што указује да се није определио за емисију и продају обвезница, јер се у великом проценту ослања на сопствене могућности у поступку финансирања. Може се извести закључак да у оквиру свог портофолиа Институт за путеве Београд

поседује само власничке хартије од вредности, односно обичне акције.

2.2. ПРЕДЛОЗИ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ СТРАТЕГИЈЕ УПРАВЉАЊА ФИНАНСИЈСКОМ СТАБИЛНОШЋУ ПРЕДУЗЕЋА „ИНСТИТУТ ЗА ПУТЕВЕ, БЕОГРАД“

Имовина са којом предузеће располаже може се посматрати са аспекта њене намене у процесу обављања делатности, али и са аспекта извора из којих ће се она финансирати. Предузећа у свом пословању могу да се ослоне на сопствене снаге у процесу финансирања које су веома често недовољне за несметано обављање делатности због чега се она окрећу коришћењу позајмљених средстава. Величина предузећа и делатност за коју се оно определило у великој мери детерминишу модел финансирања. Фаза животног циклуса у којој се предузеће налази такође утиче на начин на који ће његова пословна активност бити финансирана. Предузећа која су тек основана имаће другачији облик финансирања у односу на предузећа која се налазе у фази зрелости. У почетним годинама пословања предузеће бележи негативан финансијски резултат, тада се оно у највећој мери финансира средствима оснивача, да би по изласку из зоне губитка и преласком преломне тачке рентабилитета предузеће било у могућности да користи и друге видове финансирања.

Слика 1. Начини финансирања предузећа према фази животног циклуса у којој се налази

Почетак рада предузећа условљен је формирањем основног капитала чији је облик опредељен правном формом предузећа. Акционарска друштва емисијом акција на којима је наведена њихова номинална вредност формирају свој акцијски капитал који је дугорочно везан за пословање предузећа.

Успешна предузећа у могућности су да остваре приходе који превазилазе настале трошкове и на тај начин остваре позитиван финансијски резултат који пружа могућност већег ослањања на интерне изворе финансирања, јер се један његов део задржава у предузећу у облику нераспоређене добити. На тај начин предузеће је у могућности да смањи ниво своје зависности од позајмљених извора финансирања, што није случај уколико се предузеће определи да већи део остварене нето добити исплати акционарима у виду дивиденди. Управа предузећа треба да сагледа све последице које доноси расподела добити која је остварена у току једне пословне године.

Пословна активност предузећа одвија се коришћењем позајмљених извора финансирања, банкарски кредити јављају се као најчешће коришћени екстерни извор финансирања предузећа.

Међутим, банке данас постављају ригорозне услове при одобравању кредита који при томе представљају и скуп извор финансирања за предузећа. Република Србија се према доступности финансијских услуга налази на 97. месту од 140 места.

Према лакоћи добијања кредита Србија се налази на 120, а према прихватљивости цена финансијских услуга на 111. месту. Данас, многа предузећа нису у могућности да испуне захтеве банака када је реч о одобравању кредита, из тог разлога она се окрећу другим изворима финансирања, како не би био угрожен њихов даљи раст и развој. Међутим, предузећа која послују у Републици Србији недовољно користе расположиве небанкарске изворе финансирања у односу на иностранa предузећа, а један од разлога је њихова недовољна информисаност.

Ослањање на позајмљена средства у поступку финансирања предузећа захтева њихово враћање о року доспећа уз припадајућу камату, што није случај код финансирања из сопствених извора. Ликвидност предузећа биће угрожена уколико оно не може да обезбеди средства за исплату доспелих обавеза што је праћено

ризиком да оно буде ликвидирано како би се повериоци исплатили који у том поступку имају приоритет у односу на власнике капитала. Камата коју предузеће плаћа по основу коришћења позајмљених средстава представља финансијски расход који ће се надокнадити из бруто добитка предузећа, док је висина дивиденде која се исплаћује власницима акција опредељена оствареним нето добитком. Све наведено указује да управа предузећа мора бити опрезна код доношења одлуке о моделу финансирања предузећа.

Институт за путеве Београд некада је био у друштвеној својини и поседовао је друштвени капитал, који прераста у државни капитал након што је донета одлука о стратешком значају предузећа. Данас, Институт за путеве Београд представља акционарско друштво чији се основни капитал одређује на бази акција које се налазе у већинском државном власништву, док је само мали проценат у власништву запослених, односно физичких лица.

Реч је о обичним акцијама које власницима доносе право гласа, односно право да учествују у управљању предузећем. Институт за путеве Београд се није определио за емисију преференцијалних акција, а све обичне акције које су емитоване уписане су у Централни регистар хартија од вредности у складу са законом.

Табела 1. Број акција Института за путеве Београд која су у власништву државе и физичких лица 2014. и 2015. Године

	Број акција	2015.	2014.
Акције Републике Србије	75.552	75.552	75.552
Акције физичких лица	1.565	1.565	1.565
Укупно	77.117	77.117	77.117

Извор: Напомене уз финансијске извештаје за 2015. годину

Посматрајући приказану табелу може се извести закључак да у наведене две године није дошло до промене броја акција, нити до промене у власничкој структури предузећа што указује да у "Институту за путеве Београд" постоји и даље доминантно државно власништво. Множењем броја акција и њихове номиналне вредности од 1.000,00 динара по акцији могуће је одредити висину основног капитала. Међутим, акцијски капитал се надограђује другим елементима како би се утврдила висина укупног капитала којим

располаже Институт за путеве Београд што је приказано у следећој табели за два узаступна периода.

Предузећа која су финансијски стабилна, а која се налазе у државном власништву до додатног износа новчаних средстава могу доћи иступајући на финансијско тржиште. Трговина новим хартијама од вредности одвија се на примарном тржишту, док се трговина постојећим хартијама од вредности одвија на секундарном тржишту. Финансијско тржиште чини све институције и поступке који повезују купце и продавце финансијских инструмената.

Поред емисије обичних акција предузеће се може определити за емисију преференцијалних акција, обвезница, али и других хартија од вредности чијом продајом се остварује прилив новчаних средстава која се могу усмерити у одређене аспекте пословања што ће омогућити боље позиционирање на тржишту.

Финансијско тржиште Републике Србије не поседује довољан ниво развијености и ако је велики допринос унапређењу стања на овом тржишту дала приватизација предузећа. Некадашња државна и друштвена предузећа променила су облик својине, односно прешла су у приватну својину чиме су се определила да до потребних новчаних средстава дођу путем продаје емитованих хартија од вредности. Данас, акције и обвезнице представљају најзастуљеније хартије од вредности када је реч о трговини која се одвија на Београдској берзи.

Централни регистар хартија од вредности пружа велики допринос несметаном одвијању трговине на финансијском тржишту Републике Србије, али не сме се занемарити ни значај који Комисија за хартије од вредности има у том поступку.

Београдска берза пружила је могућност да страни инвеститори усмере своја новчана средства у Републику Србију чиме се изражава тежња да се поново успостави нарушена привредна стабилност и држава укључи у светске финансијске токове.

“Институт за путеве Београд” се у тренутку преласка са друштвеног на државни облик својине определио за емисију обичних акција чијим поседовањем власник остварује право на управљање предузећем. Реч је о предузећу код кога држава поседује највећи број акција као и број гласова што указује да она опредељује и начин

управљања предузећем. Предузеће до додатног износа новчаних средстава која су потребна за несметано одвијање пословне активности може доћи путем емисије новог кола акција.

Акције које су емитоване доводе до повећања капитала предузећа, чиме се смањује степен задужености код кредитора. На тржишту капитала могуће је да акције које емитује Институт за путеве Београд буду продате по цени која је виша у односу на њихову номиналну вредност, јер је реч о предузећу које успешно послује чиме се остварује додатна зарада која неће бити приказана у оквиру позиције капитала предузећа већ под позицијом ажиа у оквиру пасиве биланса стања.

Поред емисије обичних постоји могућност емитовања и преференцијалних акција које власнику доносе право на дивиденду, али се разликује у другим аспектима од обичних акција. Уколико би се Институт за путеве Београд определио за емисију преференцијалних акција то би значило да би власници тих акција имали приоритет у погледу исплате дивиденди у односу на власнике обичних акција. Код преференцијалних акција присутан је поступак акумулације дивиденди за године у којима оне нису биле исплаћене. Међутим, власници преференцијалних акција не могу да утичу на одлуке које доноси Скупштина акционара из разлога што ове акције власнику не доносе право гласа. Може се извести закључак да уколико би се Институт за путеве Београд определио за емисију преференцијалних акција не би настала промена у погледу структуре управљања предузећем.

Поред акција "Институт за путеве Београд" се може определити за емисију корпоративних обвезница које неће изазвати промену у висини капитала, већ ће бити приказане као обавеза у оквиру пасиве биланса стања. Предузеће мора располагати новчаним средствима у тренутку доспећа обавеза по основу емитованих обвезница.

Међутим, предузеће које се определи за емисију обвезница мора платити и камату, из тог разлога неопходно је водити рачуна о њеној висини, јер оне могу значајно оптеретити пословање. Уколико би се "Институт за путеве Београд" определио за емисију и продају обвезница то не би изазвало промену власничке структуре предузећа. У зависности од испољених кретања на тржишту акција и обвезница предузеће доноси одлуку на који начин ће остварити прилив потребних новчаних средстава.

Поред акција и обвезница којима се тргује на тржишту капитала предузећа до потребног износа новчаних средстава може доћи путем емисије и продаје комерцијалних записа. Реч је о хартијама од вредности које могу емитовати предузећа која поседују завидан ниво успеха, који сопственим пословањем пружају гаранцију у погледу исплате доспелих обавеза по основу емитовања комерцијалних записа. Комерцијални записи представљају краткорочне хартије од вредности чији је рок доспећа краћи од године дана. Предузећа се опредељују за емисију комерцијалних записа када су им потребна новчана средства у кратком року за финансирање одређених аспеката свога пословања.

Институт за путеве Београд који се тренутно налази у фази зрелости може до додатних новчаних средстава доћи спровођењем операција на финансијском тржишту. Доношење одлука у погледу хартија од вредности за које треба да се определи сматра се осетљивим питањем због чега менаџмент треба да сагледа на који начин ће се избор начина финансирања одразити на пословање предузећа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ivanišević., M., (2012), *Poslovne finansije,* Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu
2. Institut za puteve ad Beograd, Napomene uz finansijske izveštaje za 2015. godinu
3. James C. Van Horne, John M. Wachowicz, JR (2007), *Osnovi finansijskog menadžmenta,* Datastatus, Beograd
4. N. Gregory Mankiw, Mark P. Taylor (2008), *Ekonomija*, Data Status, Beograd
5. Paunović B. (2016), *Ekonomika preduzeća-preduzeće, okruženje, ulaganja*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu

Internet stranice

1. Ekapija, www.ekapija.com
2. Fondacija za razvoj ekonomske nauke, FREN, www.fren.org.rs
3. Institut za puteve ad Beograd, http://www.highway.rs/organizacija

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ДЕВИЗНИХ ДОЗНАКА РАДНИКА И ИСЕЉЕНИКА У СТАБИЛИЗАЦИЈИ ПЛАТНОГ БИЛАНСА СРБИЈЕ

IMPORTANCE OF FOREIGN REMITTANCE OF EMPLOYEES AND EMIGRANTS IN STABILIZATION OF THE BALANCE OF PAYMENTS OF SERBIA

UDC: 339.722; 339.74

Борислав Радевић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија

Сажетак: *Експанзија девизних дознака довела је до тога да оне за многе земље у развоју представљају највећи појединачни девизни прилив који премашује у неким земљама извозне приходе, званичну помоћ, стране директне инвестиције и остале облике прилива капитала. Србија је свој спољнотрговински дефицит дугорочно покривала уз помоћ три механизма: девизним дознакама радника и исељеника из иностранства, директним страним инвестицијама и кредитима из иностранства. Ако се има њихова стаилност у виду као извора девизног прилива у односу на стране директне инвестиције као и цена ангажовања у односу на стране кредите, јасно је да је њихов значај за Србију био и остао изузетно велики. Значај овог прилива долази до изражаја нарочито у покрићу значајног дела дефицита спољотрговинског биланса као најзнаћајнијег дела платног биланса Србије.*

Девизне дознаке радника и исељеника из иностранства, највећим делом су трошене на задовољење есенцијалних потреба становништва. Други део се трошио у грађевинарству и њима се финансирала изградња пословних објеката, локала и кућа који би им послужили након повратка у земљу. Основни проблем који треба решити када је у питању овај вид прилива је да исти не завршии у потрошњу него да се усмери у инвестиције. Основна карактеристика овог вида девизног прилива је његова стабилност и разуђеност на земље из којих потиче без обзира на економску и политичку нестабилност која влада у Европи и свету.

Кључне речи: *дознаке радника и исељеника, спољнотрговински дефицит, задуженост, инвестиције, финансијска криза, стабилност.*

Summary: *The expansion of foreign remittances has led to the fact that for many developing countries they represent the largest single foreign exchange inflow that exceeds exports in some countries, official aid, foreign direct investment and other forms of capital inflows.Serbia has covered its foreign trade deficit over the long term with the help of three mechanisms: foreign exchange remittances of workers and emigrants from abroad, direct foreign investments and loans from abroad. If their stability is considered as a source of foreign exchange inflows in relation to foreign direct investments as well as the price of engagement in relation to foreign loans, it is clear that their significance for Serbia was and remains extremely high.The importance of this inflow comes to the*

[1] borislav.radevic@pr.ac.rs

fore especially because it covers a significant part of the foreign trade balance deficit as the most significant part of Serbia's balance of payments. Foreign remittances of workers and emigrants from abroad are mostly spent on meeting the essential needs of the population.The second part was spent in construction and financed the construction of commercial buildings, shops, and houses that would serve them after returning to the country. The basic problem to be solved when it comes to this type of inflow is that it does not end up in consumption but to be directed in investments. The main characteristic of this type of foreign exchange inflow is its stability and itsbond with the country from which it originates, regardless of the economic and political instability in Europe and the world.
Key words: *remittances of workers and emigrants, foreign trade deficit, indebtedness, investments, financial crisis, stability*

УВОД

Девизне дознаке из иностранства за сваку земљу примаоца представљају значајан извор прилива средстава. Уколико се прилив правилно инвестира, он може значајно допринети повећању привредног раста и запослености. У супротном, могу завршити у потрошњи што је код нас био чест случај. У Србији се новац од дознака трошио највише на задовољавање есенцијалних потреба. Други део се користио за изградњу кућа, станова и објеката који ће им служити након повратка из иностранства у земљу. (1)

Циљ рада је сагледавање значаја девизних дознака у привредном развоју Србије. У том циљу биће сагледан прилив дознака у периоду 2008-2016, као и њихово учешће у бруто друштвеном производу. Њихов значај сагледаћемо и кроз поређење ове врсте прилива са приливом директних страних инвестиција, као и са њиховим утицајем на смањење задужености у иностранству.

1. ПОЈАМ ДЕВИЗНИХ ДОЗНАКА

Као један од најчешће коришћених извора информација у вези са токовима средстава роба и услуга, па и токова девизних дознака радника и исељеника међу државама јесу рачуни платног биланса земље. (2)

Платни биланс је у потпуноси посвећен приказивању економских трансакција са иностранством где спадају и девизне дознаке као део неробног прилива. Зато се и сматра да је платни биланс огледало економских односа земље са иностранством (3). Поједини аутори дефинишу платни биланс као збир текућег рачуна и дела финансијског рачуна који се не односи на резерве, тј. јаз

међународних плаћања које Централна банка мора финасирати путем својих трансакција девизним резервама. (4)
Девизне дознаке се дефинишу као новчани трансфери које мигранти шаљу у земљу порекла. Већина дознака су лични готовински трасфери од радника миграната и од миграната рођацима у земљи порекла. То наравно могу бити и средства које мигранти инвестирају, депонују или донирају у земљу порекла или пак лични трансфери и донације у натури-трансфер знања и технологије, као и социјалне дознаке.

2. КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕВИЗНИХ ДОЗНАКА У ПЛАТНОМ БИЛАНСУ СРБИЈЕ

Основна карактеристика овог девизног прилива је њихова стабилност. Највећи део дознака долази из Немачке, Швајцарске, Аустрије и Француске, тј.земаља у којима се налази највећи део наших радника и исељеника. Друго обележје дознака била је велика разуђеност дознака по земљама из којих долазе као и високи трошкови слања новца у земљу порекла. Према подацима Светске банке, трошкови слања новца према Србији у Немачкој износе 7,5%, Швајцарској 15,0%, Аустрији 7,4%. Да би снизила трошкове Народна банка Србије је либерализацијом и увођењем Европских стандарда појачала конкуренцију на домаће тржишту и тиме допринела да су трошкови примаоца дознаке сведени на најнижи износ. Према последњим подацима ван Србије ради и живи 4.331.500 срба. Финансијска помоћ тих људи својим породицама у њиховим земљама мери се милијардама. Управо је прилив те врсте капитала круцијалан за економски раст свих земаља региона, па и Србије. Посматрано по земљама региона тај прилив од дознака и страних директних инвестиција у 2015.години може се најбоље видети из података у табели 1.

Табела 1. Прилив дознака и страних директних инвестиција по земљама региона (милионима евра)

Земље	Дознаке радника и исељеника	Стране директне инвестиције	Учешће у БДП-у
Србија	2.750,0	1.900,0	9%
Босна и Херцеговина	1.250,0	235,0	13%
Хрватска	2.070,0	1.230,0	5%
Црна Гора	112,0	550,0	15%

Извор: НБ Србије, Хрватска Народна банка, НБ Босне и Херцеговине, НБ Црне Горе

Реално је за очекивати да ће износ новца од ове врсте прилива расти јер људи одлазе у иностранство а остављају породице којима је новац потребан.

3. ЗНАЧАЈ ДЕВИЗНИХ ДОЗНАКА У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СРБИЈЕ

Девизни прилив у коме дознаке радника и исељеника учествују највећим делом значајно је из два разлога. Прво, повећањем прилива од дознака повећава укупан прилив који омогућава већи увоз чиме се директно утиче и на повећање производње. Друго, повећање девизног прилива по овом основу утиче на смањење коефицијента задужености а тиме и смањење терета сервисирања спољњег дуга. У платном билансу Србије девизне дознаке су представљале дугогодишњи основни извор прилива средстава из некредитних односа (Табела 2.)

Табела 2. Дознаке из иностранства, стране директне инвестиције (у милијардама евра)

Година	Дознаке радника и исељеника	Стране директне инвестиције	Учешће у БДП-Дознаке	Учешће у БДП-СДИ	Бруто инвестиције у БДД
2008.	2,3	1,8	6,8	5,4	16,2
2009.	3,2	1,3	10,4	6,7	19,2
2010.	3,1	0,9	10,4	3,8	18,6
2011.	2,7	1,8	8,1	4,9	18,4
2012.	2,6	0,7	8,2	2,4	21,2
2013.	2,9	1,3	8,5	3,8	17,2
2014.	2,9	1,2	8,7	3,7	16,7
2015.	2,8	1,8	8,4	5,4	17,7
2016.	3,0	1,8	9,0	4,8	15,9

Извор: Народна банка Србије

И поред чињенице да значај и улога дознака у економском развоју није још увек довољно истражена, увиђа се све више њихов значај за привредни развој многих земаља. Подаци у осмогодишњем периоду (2008-2016), као и претходног раздобља (1988-2001) указују да је њихов раст премашио директне стране инвестиције (5). Тај раст девизних дознака био је у појединим годинама чак два пута већи од страних директних инвестиција и премашивао је износ од 3

милијарде еура. Поједини аутори сматрају да се у земљу слило и до сто милијарди еура путем девизних дознака наше дијуаспоре, путем приватиалзације и путем задуживања. При томе укупне инвестиције у истом периоду су готово занемарљиве, а капитал је на различите начине изнешен из земље (6).

Учешће девизних дознака у бруто друштвеном производу после 2010.године било је преко 8% што јасно указује на њихову величину и значај. Истоврмено инвестиције су у БДП учествовале у распону од 16-19%, уз изузетак 2012. године у којој је то учешће износило 21,2%. Учешће дознала у бруто друштвеном производу Србије током посматраног периода било је знатно веће од учешћа страних директних инвестиција што иде у прилог значаја ове врсте прилива за привреду Србије. То посебно долази до изражаја 2008.године када је због финансијке кризе дошло до значајног смањења прилива иностраног капитала неопходног за финансирање привредог раста Србије.

У складу са исказаним подацима констатујемо да је прилив дознака у овом периоду износио 25,5 милијарди евра, што јасно казује колико су дознаке у овом периду олакшале проблеме санирања биланса плаћања Србије. Велики део ових средстава искоришћен је за инвестиције, увоз опреме а то значи и привредни развој. Несумљиво је овај прилив утицао и на побољшање спољње ликвидности земље (Табела 3.)

Табела 3. Дознаке и трговински биланс Србије (у милионима еура)

Године	Салдо трговинског биланса	Дознаке радника и исељеника	Покривеност дефицита трговинског биланса дознакама
2008.	- 8.501,2	2.300,0	27,0
2009.	- 4.946,4	3.200,0	64,6
2010.	- 4.581,0	3.100,0	67,6
2011.	- 5.316,4	2.700,0	50,7
2012.	- 5.634,0	2.600,0	46,1
2013.	- 4.159,0	2.900,0	69,7
2014.	- 4.111,0	2.900,0	70,5
2015.	- 3.993,0	2.800,0	70,1
2016.	- 3.476,0	3.000,0	86,3

Извор: Народна Банка Србије, Статистички билтен, март 2017.

Према подацима Светске банке у периоду од 2007 до 2014 године у Србији је стигао прилив дознака у вредности од 31 милијарду УСА долара, што премашаје прилив страних директних инвестиција који је износио 21 милијарду долара у истом периоду. У истом истраживању Србија је ра-нгирана на петом месту од 155 земаља према висини примљених дознака (7,8,9,10)

Табела 4. Дознаке и стране директне инвестиције у периоду 2007-2014.године (приказане у милионима долара)

Година	Дознаке радника и исељеника	Прилив од СДИ
2007.	3.764	4.423
2008.	3.544	4.055
2009.	4.648	2.928
2010.	4.117	1.693
2011.	3.960	4.929
2012.	3.548	1.276
2013.	4.025	2.059
2014.	3.695	1.999

Извор: Светска банка: Personal remittances Received – Интерактивна анализа Светске банке за поједине земље доступна на http//dataworidbank.org/indikator/BX,TRF.DWKR.CD.DT. приступљено 10.06.2017.

Графикон 1. Упоредни преглед прилива у периоду 2007-2014, укупан и годишњи износ, подаци Светске банке

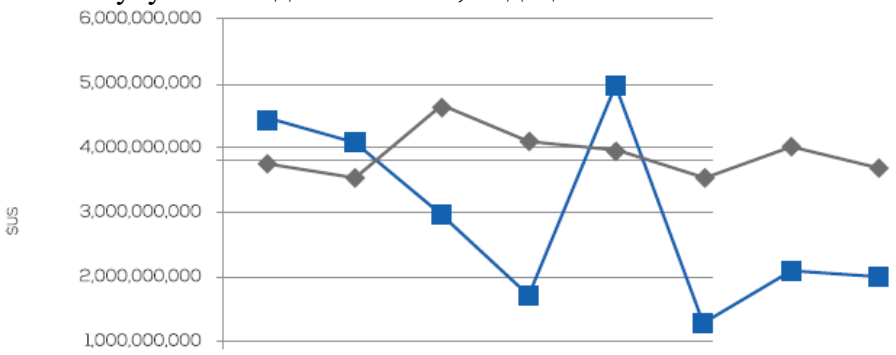

Једна од карактеистика дознака које пристижу у Србију је да оне показују велику географску разуђеност по земљама из којих потичу, што је још један разлог њихове стабилности и поред чињенице да још увек постоји велика економска и политичка нестабилност у Европи и читавом свету. У посматраном периоду од избијања

економске кризе до данас у Европској унији та нестабилност се продубљује и испољава у дужничкој кризи, незапослености, јавном дугу и социјалном бунту маса који је присутан у многим давама овог подручја као и спором и тромом економском расту. Покушаји спасавања презадужених земаља еврозоне убризгавањем велике количине новца преко Европске централне банке у циљу спасавања банака и берзи, односно интервенцијама из буџета „здравијих" држава, само доводе до раста дефицита ових држава и пораста дугова презадужених земаља у еврозони. (11)

Табела 5. Прилив дознака по земљама из којих потичу дознака (приказане у милионима евра)

Земља	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Немачка	858	764	1.188	1.063	913	829	910	629	603
Аустрија	423	318	560	501	479	436	479	234	236
Швајцерска	256	240	348	336	322	325	357	380	383
Француска	206	177	275	253	218	218	230	225	298
Шведска	109	89	146	135	111	104	110	57	53
Хрватска	78	84	85	91	94	98	100	201	195
САД	86	77	75	75	74	87	95	123	131
Руска Федерација	86	83	79	73	43	61	80	126	84
Италија	61	59	67	59	50	50	60	60	60
Грчка	40	32	47	44	38	38	46	23	27
Остале земље	455	417	377	425	451	356	389	546	551
Укупно	2.657	2.342	3.248	3.056	2.795	2.600	2.856	2.604	2.621

Извор: Народна Банка Србије (ИТРЦ, оператори брзог трансфера новца, НБС процена)

На крају 2016 године највећи прилив дознака према Србији још увек долази из Немачке (23,6%), Швајцарске (15,1%), Француска (9,4%) и Аустрије (8,6%). Стално присутно стање економске несигурности у Србији и читавом региону утицало је на наставак прилива дознака и на подмлађивање дијаспоре,у виду исељавања нове генерације миграната. Према томе, стабилност дознака је у овом случају директно повезана са несигурношћу у матичној земљи (7).

Србији је неопходно убрзање привредног раста. Очито је да се то неможе постићи само ослањањем на стране директне инвестиције већ томе значајан допринос дају и девизне дознаке. Стране директне инвестиције су релативно скромне, али их реално није лако привући,посебно у условима ниских стопа раста у земљама из којих потичу. Њихов значај је као и код дознака у томе што подстичу привредни раст, али и зато што могу бити један од значајних извора

покривања дефицита трговинског биланса као дела биланса плаћања. Нема сумње да привредни раст Србије мора почивати на домаћим инвестицијама и домаћем предузетништву и то би требало да буде у центру реформи и економске политике окренуте подстицању привредног раста. То никако не значи да област дознака радника и исељеника и стране директне инвестиције не би требало такође да буду у фокусу реформи и економске политике окренуте подстицајима ова два извора .

4. ЗНАЧАЈ ДОЗНАКА СА МАКРО И МИКРО ЕКОНОМСКОГ АСПЕКТА

Улога девизних дознака је изузетно значајна за дефинисање препоруке на нивоу политике и стратегије, како искористити најбоље потенцијал капитала из дознака,да би се омогућило каналисање индивидуалних и колективних дознака за развојне потребе као што су развој инфраструктуре, развој малог бизниса и подршка новооснованим предузећима.

Када је реч о макроекономским разлозима, дознаке представљају значајан извор девизних средстава који омогућавају земљама да реализују увоз од виталног значаја и да са тим извором девиза отплаћују спољни дуг. У неразвијеним земљама које често потресају економске кризе и политичке нестабилности, дознаке из иностранства имају већу важност од прилива приватног капитала.

Оно што представља посебан квалитет дознака је у томе што оне за разлику од прилива капитала, не стварају обавезе за сервисирање дугова или друге обавезе. Њихов је значај у томе што оне могу финансиским институцијама да обезбеде приступ бољем финансирању, него што би то било иначе могуће. Обзиром да су дознаке значајан извор страних финансијских прилива оне могу да побољшају кредитну способност и приступ међународном тржишту капитала. Како је прилив дознака остао на високом нивоу и поред несигурности у економијама ЕУ где живи и ради највећи број наших радника, то је омогућило нашој земљи да дознаке посматра као сигуран извор девизних средстава и самим тим као значајан финансиски инструменат на који Србија може да се ослони и да на основу тога дефинишу стратегију.

Развојни потенцијал дознака може да се искористи преко раста штедње, раста приватног сектора и експанзије финасиских

инструмената за кредите малим и средњим предузећима, као и за микрофинансирање.
Микроекономски разлози се могу сагледати у ефикасном и добро организованом окружењу за дознаке, које омогућава мигрантима и њиховим породицама да искористе унапређени приступ услугама преноса дознака, које су јефтиније и сигурније за коришћење. Ефикаснији пренос имаће и додатну корист од додатних средстава која ће бити доступна и која могу да се искористе за штедњу и инвестиције. Оно што још увек није урађено ,ни на ниву земље ни на локалном нивоу јесу инструменти којима би се вршило усмеравање дознака у инвестиције а тиме и развој чиме би се смањило улагање у потрошњу.

5. ЗАКЉУЧАК

Поред економске и политичке нестабилности у земљама Европске Уније, прилив од дознаке наших радника и исељеника био је стабилан. Тој стабилности у великој мери је допринела и разудјеност тог прилива посматрано по земљама из којих тај прилив пристиже у Србију. Значајан део тог прилива од дознака је трошен на подмиривање есенцијалних потреба у матичниој земљи, тј. на потрошњу а не на инвестиције које би дале подстрек бржем привредном развоју. Преовладава мишљење да би државе у којима тај новац притиче морале да својим мерама подстакну грађане који добијају помоћ од своје родбине из иностранства да инвестирају новац у самозапошљавање.

Дознаке су социјални инструмент и оне нису подложне утицају било какве политике већ само економским дешавањима у земљи из које долазе радници и исељеници. Оне су имале значајну улогу у консолидовању домаћих привредних токова, пре свега омогућавајући домаћој привреди снабдевање неопходним репроматеријалом и опремом. Додатни квалитет огледа се у томе што је он стечен без уграђивања било каквог увозног садржаја, што није случај кад је у пиутању приход од извоза робе.

Дознаке су доприносиле пре свега социјалној и финансиској стабилности Србије, док је далеко мањи њихов значај са аспекта развојне функције. Њихов значај се огледа у томе што могу да послуже као стабилизатор за економске поремећаје, на начин сличан девизним резервама. Посебно је нихов значај велики са становишта

покрића дефицита трговинског биланса који се у раздобљу 2008-2016.године кретао у распону од 27 до 86 %.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радевић Б. Значај и макроекономски ефети помоћи и дознака на смањењу неравнотеже платног биланса. Медјународни научни скуп ЕС-НБЕ 2011 Економска Наука у Функцији Коришћења новог пословног Амбијента; Косовска Митровица.2011 год.
2. Peter S. Rose, Milton H. Marquis. Finansijske institucije i tržišta, 11 izdanje. Udruženje banaka Srbije, Beograd, 2012. str 745
3. Радевић Б, Стојадиновић - Јовановић С, Дашић, Б. Међународно пословно финансирање. Државни универзитет-Департман за економске Науке, 2016.год., стр 125.
4. Paul R Krugman, Maurice Obstfeld. Medjunarodna ekonomija: teorija i ekonomska politika, Mate Zagreb, 2009., str 452.
5. Harford Tim, Hadjimichael Bita, Michael Klein. Private Finance; Are Private Loans and Charitable Giving Replacing Aid. The World Bank Group, Note Number 290 April, 2005.
6. Комазец С., Петровић Н. Глобална монетарна криза и нови геополитички и финансиски односи у свету. Институт за међународну политику и привреду, Београд јануар 2014 год.стр.226
7. Pavlovic M. Analiza nacionalnog investicionog okvira za dijasporu u Republici Srbiji Maj 2017,strana 37. Personal Remittances Recived-Interaktivna analiza svetske banke za pojedine zemlje dostupna na http// data woridbank org/indikator/ BX,TRF.DWKR.CD.DT.pristupljeno 10.06.2017.
8. UN University Press (2012), Realizing the Development Potential of Diasporas, ISBN 978-92-808-1195-7.
9. United Nations (2013), World Population Policies 2011. New York: the United Nations Department of Economic and Social Affairs, the Population Division.
10. United Nations Department of Economic and Social Affairs, the Population Division, (2013), *International Migration Policies – Government Views and Priorities, the United Nations, New York.*
11. Комазец С., Петровиц Д. Глобална монетарна криза и нови геополитички и финансиски односи у свету, Институт за међународну политику и привреду, Београд, јануар 2014, стр.116.

ИЗАЗОВИ ФИНАНСИРАЊА ЖЕЛЕЗНИЦЕ У СРБИЈИ[1]

THE CHALLENGES OF FINANCING THE RAILWAYS IN SERBIA

UDC: 336.5

Јелена Божовић[2]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К.Митровица, Србија

Сажетак: *Србија је још крајем 19 и почетком 20 века увидела да потребну количину новца за изградњу железнице може да оствари само спољним зајмом. Историја је показала да презадужена земља, осиромашени народ не може да гради железницу сопственим средствима, али ни од домаћих приватних друштава. Иако је у Србији је уведена законска могућност да и други железнички оператери могу да покрећу своје возове, укинут је државни монопол који је важио пре реструктурирања железнице Србије, неопходно је решити извесне проблеме који прате железнички сабраћај у Србији. Овим радом истражују се могућности финансирања српске железнице ради њене модернизације у складу са стандардима Европске уније. Железнички саобраћај је енергетски исплативији, ефикаснији и еколошки прихватљивији па треба уложити све напоре како би се подстакао овај вид превоза и створили предуслови за интеграцију у европски систем. Структуру рада чини два дела. У првом делу представљена је еволуција железничких финансијских могућности у Србији кроз историју, а у другом делу указује се на основне проблеме опстанка и пословања железнице, као и основне препоруке у имплементацији реструктурирања.*
Кључне речи: *Железничка конвенција, финансирање железнице, историја српске железнице, либерализација железничког тржишта.*

Abstract: *Serbia realized in the late 19th and early 20th century that the required amount of money to build railways can only achieve external loan. History has shown that over-indebted country, impoverished people can not build railways with their own funds but also not by domestic private companies. Although Serbia has introduced a legal possibility that other rail operators can run their trains, abolished the state monopoly that was in effect prior to restructuring Serbian railways, it is necessary to solve some problems that accompany railway hall road in Serbia. This paper analyzes the possibilities of financing of Serbian Railways for its modernization in line with EU standards. Railway transport is more energy-efficient, effective and environmentally friendly so you should make every effort to encourage this type of transport and create the preconditions for integration into the European system. The structure of the paper is in two parts. The first part presents the evolution of railway financial opportunities in Serbia through history, and in the second part points to the basic problems of survival and operation of railways, as well as the main recommendations in the implementation of the restructuring.*

[1]Рад је посвећен Железничкој техничкој школи у Београду која наставља традицију обуке железничких радника дугу преко 130 година.
[2] jelena.bozovic@pr.ac.rs

Key words: *Train Convention, financing railways, the history of Serbian Railways, the liberalization of the railway market.*

УВОД

"*Железнице су кичме државе.*"[3] Железница је најмоћније транспортно средство на земљи, као најмоћнија полуга савремене цивилизације, а у рату најважније ратно транспортно оруђе. Железници каква је данас претходио је проналазак парне машине из 1680.[4] Прва озбиљнија мисао о грађењу српских железница настала је 1851.године под владом Кнеза Александра Карађорђевића, деде Краља Александра. Краљ Александар I називао је железничаре својом новом армијском јединицом и он се тиме ставио на њено чело као Врховни командант војске. Прву пругу на територији данашње Србије изградила је Аустрија 1854. године на релацији Лисава – Оравица - Базијаш. Први воз је кренуо из Београда за Ниш у четвртак 23. августа по старом, односно 4. септембра 1884. године по новом календару (дужине 243,5 km), а редован путнички саобраћај отпочео је 15. септембра 1884. године и овај дан се обележава као Дан железничара (по новом календару). "Авала" је једна од првих локомотива српских железница у 1883. години. Пруга је завршена августа 1884. године. Поред станица Београд и Ниш, на прузи је постојало још 20 међустаница.

Широм Србије има шеснаест пруга, чија је укупна дужина око 482,7 km на којима возови не саобраћају пуних 25 година. На шест деоница укупне дужине око 361,4 километра одвија се саобраћај, али су годишњи расходи већи од прихода због трошкова пореза на земљиште, објекте и комуналних такси. Пажњу треба посветити и важном бренду српских железница као музејско туристичком комплексу "Шарганска осмица" и "Носталгија".

У прошлости је железнички саобраћај прошао кроз разна искушења и кризе. Овим радом истражује се настанак и развој српске железнице, могућности финансирања железнице и њен утицај на општу корисност друштва. У истраживању, примењено је прикупљање историјских чињеница на основу релевантне

[3]Мишић, Д. у предговору књиге: *Историја српских железница 1850-1918,* "Привредник", Београд, стр. XXVII

[4]Исак Њутн је у 17 веку 1680. године направио машину коју покреће водена пара. Стотину година касније Џемс Ват је 1759. године констуисао прву парну машину која је могла да покреће рудничке црпке.

литературе, као и Интернет извора. Преглед финансирања српске железнице има за циљ да пружи што потпунију слику железничких успеха и недостатака.

ЖЕЛЕЗНИЦА СРБИЈЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ

Још у 1850. години питање железнице било је питање надмоћности двеју држава Немачке и Аустро Угарске.[5] Највећу улогу имала је Аустро-угарска монархија. У том периоду железничка пруга била је најбољи пропагандиста германизма[6]. Главна пруга железничка која је везивала западну и источну Европу преко Балкана, пролазила је кроз Београд и Софију да би се завршила код Цариграда. Обала Јадранског мора била је потпуно изолована и није имала ни једну везу са балканским земљама. Србија је мало производила, дефицити су били изражени у буџету, док се на српским тржиштима продавала и куповала роба аустријске и немачке индустрије. У 1876. и 1877. години Србија под утицајем Русије, објавила је рат Турској. Под овим догађајем Аустро-угарска је смањила своју заинтересованост за изградњу железнице. Тек у Конвенцији између Србије и Аустро-угарске на дан 26.јуна 1878 године у Берлину прописане су обавезе.[7] Берлински конгрес донео је Србији признање њене назависности (13. јул 1878.) и овај моменат може се сматрати као почетак развијања Српске државе, али у исто време и почетак надзора Аустро-угарске. Железничка конвенција је потписана 28. марта - 9. априла 1880. године,[8] а према њеним одредбама за три године је требало саградити пругу Београд - Ниш - Врање. Конвенција није била популарна. Основни разлози противљења били су следећи: грађење, експлоатација и зајам били су дати једној истој банци, зајам није био одвојен од питања грађења железница, услови зајма били су

[5]Погледати документарни филм о историји српске железнице *Прва српска железница*, телевизијски филм према сценарију и режији Арсенија Јовановића снимљен је 1979. године у продукцији РТБ-а. У овом остварењу се говори о догађајима око изградње прве српске железнице, напетим заседањима Народне скупштине на ту тему, о неизвесности изградње после банкротства велике француске банке и расплету у виду коначне изградње железнице. (Доступно на интернет адреси: https://www.youtube.com/watch?v=86hB-dB8lvk).

[6]Тамо где је прошла пруга отваране су германске школе у циљу да се земље и народи колонизују и денационализују.

[7]Прописане су следеће обавезе: Аустро-угарска се обавезује да у року од 3 године веже своју железничку мрежу са српским железницама код Београда, а српска страна да сагради железничке линије према старој граници код Алексинца и ка прузи Солун-Митровица, као и линију између Београда и Ниша. (Службене новине бр. 88. од 23. априла 1881.)

[8]Службене новине бр. 128 од 8.6.1880.

неповољни и тешки, ни експлоатација није остављена у државним рукама. Због недостатка новца и стручњака за градњу, Србија је склопила Уговор о грађењу пруге Београд – Ниш – Ристовац - турска граница с француским друштвом из Париза Генералном унијом 1881. године. Неколико месеци касније почела је изградња пруге (21.06.1881. године). Са падом Генералне Уније почетком 1882. године за железницу Србије даљи развој зависио је од француске владе и њених судова. Проблем је решен тако што је трговачки суд у Паризу одобрио да се општа железничка конвенција преноси на ново друштво које организује "Народни контоар за есконт" 23. јануара 1881. године у Паризу. Друштво је чинила група банкара, банака и капиталиста које су се искључиво бавили изградњом српских железница. Дефинитиван уговор између српске државе и француског Друштва о откупу железница после дугих преговора закључен је 25. септембра 1889. године.[9]

Српска влада је још под Владаном Ђорђевићем 1902. године донела закон да се пруге праве сопственим капиталом са домаћим предузећима.[10] Међутим, одговорни органи показали су крајње неповерење према домаћим стручњацима што је нереално скупо плаћено. У октобру 1904. године Бечко удружење банака (Wiener Bank Berlin) понудило је Србији зајам од 30 милиона динара уз гаранцију Српских железница под условом да се сав ратни материјал набави у Аустро-угарској, као и да се Српске железнице препусте акционарском друштву, а ради контроле у Друштву да буде више чиновника из Аустро-угарске. Србија је одбила ову понуду.[11] Влада је успела да закључи 30. октобра 1906 године у Женеви уговор о зајму.[12] Српска економија, индустрија и пољопривреда нагло су се развијале у периоду од 1889 до 1912.године, што је изискивало изградњу нових пруга. Све пруге нормалног колосека остале су несаграђене услед Европског рата 1914. године. У периоду од 1914

[9]Први директор српских железница Димитрије Стојановић 21. маја 1889. предао је указ Финеу тадашњем директору експлоатације да се одузме експлоатација железнице из француског друштва и преда државној управи.
[10]Вуловић, В.Н. брошура, говор "*О грађењу железница узаног колосека*", НБС, II
[11]Ђоровић, В., (1992), *Односи између Србије и Аустро-угарске у 20 веку*, стр. 83.
[12]Од узајмљене суме предвиђено је да се за изградњу пруга и куповину возног материјал утроши око 35 милиона динара, а за наоружање војске око 46 милиона динара, а остатак се уступа влади за разне потребе. Стицајем околности за војне потребе морало се потрошити још 10 милиона динара, тако да је за железницу остало свега 25 милиона динара.

до 1918. године рат је уништио скоро сву званичну архиву, а железничка линија је служила савезничким војскама.[13]

Еволуција железничких финансијских могућности за период од 1918. до 1932. године може се поделити на седам етапа:[14] *Прва етапа* од новембра 1918. до фебруара 1919, војска је запосела железнице и све железничке радове је вршила из ратних кредита. *Друга етапа* од фебруара 1919. до јуна 1919., доба прелазних наређења. Издаци за реконструкцију вршени су из ратнок кредита. *Трећа етапа* од јуна 1919. од 31. маја 1920. први поратни буџет који је дат Железничкој управи ступио је у важност. *Четврта етапа* од 1 јуна 1920. до 31 марта 1924. финансирање државних железница у овој етапи после рата вршено је на бази буџета. *Пета етапа* финансирања наших железница у периоду 1924. до 1925. и 1925. до 1926. године. буџетским сумама се поклонило поверење за приказивање железничких потеба и наших добитака. *Шеста етапа* од 1926 до 1929. године долази до апсолутног развоја у буџетској политици услед економских прилика у том добу. Монополски зајам закључен у 1928. у износу до 22.000.000 долара искоришћен је за нека хитнија плаћања. Тек *седма етапа* указује на стабилан железнички апарат и обухвата период од 1929. до 1932. године.

Средства из Блеровог зајма била су у 1929. години при крају, тако да је због недостатка новца министар грађевина у октобру 1930. године расписао конкурс за подношење понуда за грађење неких железничких пруга са финансирањем понуђача.[15] Главни недостатак склапања зајма са нереалним условима је у непознавању прилика, необавештености, недефинисаним смеровима пруга, неразумевању потреба, али и нерационалној жељи политичара да проведу пругу у свој крај независно од економске оправданости.

[13]У историји Србије 1915 година унела је губитак огромне количине железничког материјала и готово целокупног возног парка, што је с муком градила 30 година: 1036 пруга нормалог колосека, 463 пруга узаног колосека, приватних железница је било свега 159 km.

[14]Драчински Г. П. (1932), *Финансиска политика југословенских државних железница*, Београд, стр.48 - 52.

[15]Услови су подразумевали: да зајам буде дугорочан (15 до 20 година), са курсом око 92% и каматном стопом од 6%. На расписани конкурс јавило се осам предузећа, али ни једно није испунило прописане услове (Детаљније: Николић, Ј. (1980) *Историја српских железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд: Завод за новинско-издавачку и пропагандну делатност ЈЖ, стр.326).

Између два светска рата, само је у 1925. години железница остварила вишак прихода у односу на расходе, а након Другог светског рата остваривала је у првим годинама вишак прихода изнад расхода а изузетно у 1973. години.[16] У то време Југославија је добила већи број железничких "Unnra" локомотива и кола што је помогло да се настави развој железничког саобраћаја у мирнодопским условима. Железничка Управа предвидела је олакшице не само тарифално, него је одобравала и специјалне повластице у вожњама (на пример, специјалне возне цене за посетиоце лековитих бања, за дечија одмаралишта, за планинска друштва). Да се железнички саобраћај што више оживи употребљавана су сва средства уведена у другим државама као на пример, претплатне карте за један и више месеци, карте за кружна путовања.[17]

Након Другог светског рата, прва брига била је обнова свега што је порушено, а нарочито железничка постројења. У 1947. приступило се извршењу првог петогодишњег плана којим је предвиђена индустријализација земље.[18] Цене превоза одређивала је држава, а требало је враћати зајмове којима је железница изграђивана.

АКТУЕЛНО СТАЊЕ СРПСКЕ ЖЕЛЕЗНИЦЕ

Српска железница има бројне проблеме. Широм Србије има шеснаест пруга, чија је укупна дужина око 482,7 km, на којима возови не саобраћају и до 25 година.[19] Упркос томе да на овим деоницама нема одржавања трошкова пруга, у претходном периоду било је трошкова пореза на земљиште, објекте и комуналних такси. Треба наћи начин како би се ти проблеми решили на што бржи и ефикаснији начин.

[16]Исто, стр.391.

[17]Примера ради у 1930. години продаја железничких карата по земљама у процентима: у Југославији 24.59%, у Аустрији 19.32%, у Немачкој 8.27%, у Швајцарској 2.19%,у Енглеској 0.59%, у Белгији 0.38% (Драчински, П. *наведено дело*, стр. 138-143.

[18]Позитивне резултате показују подаци: план превоза извршен је са 105.5%, превоз путника са 148%, план оспособљених локомотива за саобраћај са 169%, теренског колског парка са 147%, а грађење нових пруга преко 100% (Шире о томе: Веселиновић, Љ. (1948) *Железнице у 1947. и њени задаци за 1948.,* Саобраћај).

[19]Возови не саобраћају пуних 25 година, као што су пруге Кањижа - Сента (дужине око 22,1 km) и Бечеј - Сента (око 35,8 km). (Погледати: Пруга, *Информативни лист железница Србије*, бр.1060, од 22.јула 2016., стр 8).

Влада Србије је 2.јула 2015. године донела одлуку о статусној промени Железница Србије. Српске железнице наставиле су да постоје као четири акционарска друштва: "Железнице Србије" а.д, "Србија Воз", "Србија Карго" и "Инфраструктура Железнице Србије". Циљ ове статусне промене је корпоративно реструктурирање и организациону структуру тржишно одрживу на дужи рок.[20] Међутим, у статусној трансформацији нису испоштовани основни принципи расподеле имовине и обавеза, није обављена подела имовине, обавеза и потраживања, па трошкови падају на терет "Железнице Србије" а.д. кроз плаћање ПДВ, коришћење софтверских услуга IBM, трошкови електричне енергије, грејање и комуналне услуге. Велика обавеза железнице јесу дуговања по основу судских спорова за сменски рад, топли оброк и остале обавезе из радног односа. Даном регистрације статусне промене "Железнице Србије" а.д. имало неколико хиљада спорова.[21]

У Србији више не постоји монопол на организовање железничког саобраћаја на нашим пругама, а законска могућност да и други железнички оператери могу да покрећу своје возове потврђена је и у пракси. "Комбиновани превоз" из Београда прва је фирма у Србији која је искористила законске могућности и од "Инфраструктуре железница Србије" закупила трасу и платила надокнаду за приступ инфраструктури, како би воз састављен од њихових возних средстава саобраћао домаћим пругама.[22] Од 4.маја 2016. на релацији Нови Сад - Богојево - Сомбор - Нови Сад, уведена су у саобраћај два пара нових возова за превоз путника,[23] и нова дизел моторна гарнитура серије 711 од укупно 27 колико ће их бити набављено од руског произвођача "Метровагонмаша".[24] Важан је бренд српских железница који чини музејско туристички комплекс "Шарганска

[20]План статусне промене "Железнице Србије" а.д.Београд, Издвајања уз оснивање нових акционарских друштава, "Службени гласник Железнице Србије", број 7/13-пречишћен текст, Број: 1930/2015-114-20 Датум: 31.03.2015. Београд.

[21]Илустрације ради, уколико би сви запослени по основу сменског рада захтевали исплату дуговања укупан износ дуговања износио би око три милијарде динара, што представља потенцијални ризик од још око милијарду динара.

[22]Локомотива 647 је прва локомотива у приватном власништву која је прошла пругом у Србији. Прва пробна вожња композиције састављене од две дизел локомотиве серије 647. (Погледати: Пруга, стр.2.)

[23]По један пар возова на релацији Нови Сад - Богојево - Нови Сад и Нови Сад - Сомбор - Нови Сад (Друштво за железнички превоз путника "Србија Воз" и Медија центар "Железница Србије" а.д.)

[24]http://www.metrowagonmash.ru/

осмица" у Мокрој Гори и воз "Носталгија".[25] У Мокрој Гори око 60 одсто чине туристи из иностранства.

Слика 1. Перформансе новог воза

Извор: Пруга, 10-11.

Једна од фаза у финансирању железнице представља и реализација руског кредита у износу од 800 милиона долара у циљу модернизације српске железнице, конкретно реконструкцију колосека, али и набавку возова. Уговор су потписале Руске државне железнице и немачка компанија "DB International GmbH", чији су оснивач Немачке железнице, а који се односи на пружање услуга техничког консалтинга на реализацији пројекта модернизације српских железница. Обједињавање искустава Руских и Немачких железница доприноси побољшању квалитата и брзине радова који се финансирају из руског кредита. За пет пројеката модернизације железничке инфраструктуре и возних средстава у Србији, укупна вредност је 941 милион долара. За овај кредит држава Србија обезбеђује 15 одсто учешћа. Крајем марта 2014. године почели су радови на изградњи и електрификацији другог железничког колосека на деоници Панчевачки мост – Панчево Главна (укупна вредност 91 милион долара), потписан је Анекс основног уговора у вредности од 89.9 милиона долара, којим је обухваћена реконструкција и модернизација 112 km пруге на Коридору 10, затим реконструкција и изградња другог колосека на деоници пруге Стара Пазова – Нови

[25]Ревитализација Шарганске пруге Мокра Гора – Шарган Витаси трајала је од 1999. до 2003. године, а први воз, са музејском локомотивом ЈЖ 83-173, кренуо је обновљеном пругом 1. септембра 2003. године. Музејским возом "Носталгија", који пролази кроз 22 тунела и пет мостова савладавајући висинску разлику од 300 метара годишње се превезе око 75 хиљада туриста.

Сад дуге 43 km[26], реконструкција 200 km пруге Београд – Бар и испорука дизел моторних возова производње "Metrovagonmaš".[27] Уговор за модернизацију 77,6 km деонице Ресник – Ваљево на барској прузи "Инфраструктура железнице Србије" и "РЖД Интернешнл" потписали су 10. децембра прошле године, а вредност вредност радова је 80 милиона долара.

ИНСТИТУЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЈА ЖЕЛЕЗНИЧКОГ САОБРАЋАЈА

У време Кнежевине Србије донети су најважнији закони и правилници.[28] Железнички саобраћај представља грану која највише испуњава услове одрживог транспорта. Основни циљ европске политике јесте стварање повољних услова за конкурентност и одрживост транспортног система који је погодан са аспекта безбедности,[29] ефикасности и у складу са принципима еколошке политике. Приоритет у транспортној политици ЕУ јесте ревитализација и модернизација железничког саобраћаја у односу на друмски.

Међународни железнички саобраћај у Европи је регулисан уз помоћ два правна режима који су засновани на конвенцији COTIF[30] и

[26]Потписивањем Анекса основног уговора о руском кредиту (15. јула 2016.) за модернизацију српских железница, вредност потписаног уговора је око 338 милиона долара, од којих је више од 258 милиона вредна изградња тунела и вијадукта. Планом је предвиђено да радови почну у првом кварталу 2017. године (Инфраструктура железнице Србије, а.д., доступно на сајту: http://infrazs.rs/2016/07/potpisan-aneks-3-1-osnovnog-ugovora-o-ruskom-kreditu-za-modernizaciju-srpskih-zeleznica-15-jul-2016-godine/).

[27]Доступно на сајту: http://www.serbianrailways.com/system/sr-latin/home/newsplus/viewsingle/_params/newsplus_news_id/52846.html

[28] Ради се о следећим докуметнима: Уговор о експлоатацији Српских железница, Железничко-полицијски закон, Закон о обавези уклањања заразних материја при отправљању стоке на железницама, Закон о обавези за накнаду штете учињене смрћу и телесном повредом при железничком саобраћају, Правилник за железнички телеграф, као и многи други.

[29]У Србији од укупно 2.158 путних прелаза 20 одсто је обезбеђено савременом сигнално-сигурносном опремом, а осталих 80 одсто знаковима друмске сигнализације (Истражна комисија: "Инфраструктуре железнице Србије")

[30]COTIF ("Convention concerning international transport by rail") донета је 1980. године. Либерализација тржишта представља суштинску измену, која се огледа кроз слободу уговарања превоза између превозиоца и корисника услуге. Сваки превозник има право да сам одлучи о пријему робе на превоз, а трошкове мора да плаћа пошиљалац.

SMGS споразуму.[31] За убрзан развој железнице и његову интеграцију у један европски систем посебан значај има " железнички пакет" коју је донео Европски парламент. *Први пакет* мера су директиве из 2001, познате као први железнички пакет. Дозвољен је присуп индивидуалним железничким превозницима у робном превозу на целој железничкој мрежи ЕУ и изван Трансевропске транспортне мреже (2006.) укључујући и каботажу[32] (2007). *Други инфраструктурни пакет* из 2004. године предвиђа побољшање безбедности транспорта. *Трећи железнички пакет* из 2007. године има за циљ подизање квалитета услуга у путничком и робном железничком саобраћају и отварање тржишта превозничких путничких услуга, укључујући каботажу 2010. године. *Четврти железнички пакет* из 2013. године уређује следеће области железничког саобраћаја: стандарде и правила за возни парк, обезбеђивање квалификованих радника, управљање инфраструктуром и превозом, либерализацију домаћих путничких услуга. Овим функцијама се дозвољава да обе функције буду у оквиру холдинг предузећа. Овај пакет се оцењује као корак уназад у процесу либерализације железничког тржишта, јер је ранијим плановима било предвиђено да се процес раздвајања железничких услуга превоза и инфраструктурних радњи раздвоји до 2019.године. Оправдање за овакав поступак Комисија ЕУ истиче у равнотежи различитих интереса, оних који су за отварање ових тржишта и њихових опонената.

Влада РС ће финансирати будуће потребе железничких предузећа из капиталног буџета. За извршење железничких инвестиционих пројеката у Србији могући зајмовни извори могу бити МФИ, билатерални уговори и Буџет. Претпоставка је да ће Влада РС сваке године повући потребна средства и пребацивати их железничким предузећима да могу да их троше, и да ће отплаћивати зајам током 20 година, тако да ће имати да плати мањи износ током периода

[31]SMGS споразум, уређује директан железнички превоз и железничко-поморски превоз путника и пртљага између држава потписница. SMGS споразум су потписали централни огрaни следећих држава: Азербејџан, Албанија, Белорусија, Бугарска, Вијетнам, Грузија, Казахстан, Кина, Кореја, Киргизија, Летонија, Литванија, Молдавија, Монголија, Пољска, Русија, Словачка, Таџикистан, Туркменистан, Узбекистан, Украјина, Чешка, Естонија.

[32]Каботажа је потупуно одвајање тржишта железничких путничких услуга и могућност свим железничким компанијама да имају недискриминаторски приступ железничкој мрежи у ЕУ. Једино је у Шведској и Великој Британији извршена потпуна либерализација железничког тржишта.

2016-2020. од износа финансирања који ће примати железничка предузећа:

Табела 1. Износи финансирања железничких предузећа

CAPEX (РСД милијарди)/*	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
Укупно	0.4	82.6	107.1	54.3	48.0
				УКУПНО	292.5
Трошак финансирања инвестиција					
РСД милијарди/**	0.00	25.50	25.50	25.50	25.50
Укупно	0.00	25.50	25.50	25.50	25.50
				УКУПНО	101.99

Извор: План за реформу железнице, 2016-2020. Доступно на интернет адреси: http://www.szs-railsyn.org/slike/Plan%20Reforme%20Zeleznice%202016-2020.pdf
*Напомена: */ Износ финансирања (у милијардама РСД) који ће Влада РС пружити железничким предузећима сваке године када повуче зајам*
***/Средства Владе РС за будући инвестициони план у износу од 2.437 милијарде евра. Под претпоставком да ће Влада РС узети зајам на 20 година под стандардним ЕБРД условима, отплата ће се наставити до 2036. године и укупно ће бити плаћено 4.25 милијарде евра.*

Влада РС треба да пружа и капиталну подршку у виду: директних плаћања за реструктурирање радне снаге, директних плаћања за развој капацитета, текућег отплаћивања историјских кредита које ће преузети од железнице, како би поставила темељ за рационално пословање железничких предузећа.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду представљене су тешкоће финансирања наших железница. На раскршћу Истока и Запада, угњетачи и непријатељи српског народа покушали су на све начине да спрече изградњу железничке мреже, а српски народ је био приморан да се вековима бори за своју слободу и егзистенцију. Жеља српског народа била је и остала да има своју земљу испреплетену железничком која би користила унутрашњем развоју земље по узору на улогу у значај "гвозденог пута" у другим земљама. У Србији је правно регулисање железничког саобраћаја на задовољавајућем нивоу. Примењен је Закон о уговорима о превозу у железничком саобраћају[33] усклађен је са конвенцијом COTIF, када се ради о међународним железничким превозима са земљама које су такође потписнице ове конвенције. У примени је и Нови Закон о железници[34] усвојен 2013. године чиме је

[33] Службени лист СРЈ 26/95 и Службени лист СЦГ 1/2003.
[34] Службени гласник Р.Србије, бр.45/13.

хармонизовано наше законодавство са правом ЕУ. Потписаним Протоколом све четири железничке компаније прихватили су почетно стање у пословним књигама. Све ове железничке компаније самостално и равноправно послују. Интерес железничког комплекса треба да буде и развој туристичког потенцијала "Шарганске осмице" у европским размерама.

За пословни опстанак железнице важно је искоренити *институционалну неефикасност* (железничка предузећа треба да буду хомогена и повезана сетом уговора) и *корпоративну неефикасност* (испуњавање комерцијалних циљева, реструктурирање имовине, обавеза, запослених). Гарантовану ефикасност могуће је постићи једино ако процес реформи и инвестициона активност буду усклађени. Успешност реформи треба да представља успех свих железничких компанија, а не изоловани појединачни допринос. Заједничка брига је спирала: воз – пруга - железничари, јер једно без другог не може. Железничко јединство" је *spriritus movens* за успех. Старо је правило да путници на првом месту желе редовност. Како би се повратило поверење грађанства у железницу, неопходно је да се овај сектор модернизује. Додатни напор чини и држава Србија, како би се модернизација извршила у складу са европским стандардима да се унапреде инфраструктура, путнички и робни саобраћај у региону, како би српска железница постала коридор који ће повезивати Исток и Запад.

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Арнаутовић, Д. (1934). Историја српских железница 1850 – 1918, *Привредник*, Београд.
2. Вуловић, В.Н. брошура-говор "*О грађењу железница узаног колосека*", НБС, II
3. Веселиновић, Љ. (1948) *Железнице у 1947. и њени задаци за 1948.*, Саобраћај.
4. Драчански Г. П. (1932). *Финансиска политика југословенских државних железница*, Београд.
5. Документарни филм о историји српске железнице, *Прва српска железница*. Доступно на интернет адреси: https://www.youtube.com/watch?v=86hB-dB8lvk
6. Железнице Србије, доступно на сајту: http://www.serbianrailways.com/system/sr-latin/home/newsplus/viewsingle/_params/newsplus_news_id/52846.htm

7. Инфраструктура железнице Србије, а.д., доступно на сајту: http://infrazs.rs/2016/07/potpisan-aneks-3-1-osnovnog-ugovora-o-ruskom-kreditu-za-modernizaciju-srpskih-zeleznica-15-jul-2016-godine/
8. Мишић, Д. *Историја српских железница 1850-1918*, "Привредник", Београд, стр. XXVII
9. Николић, Ј. (1980) *Историја српских железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд: Завод за новинско-издавачку и пропагандну делатност ЈЖ.
10. Општа конвенција за постројење прве српске државне железнице, Службене новине, бр.88 од 23. априла 1881.
11. План статусне промене "Железнице Србије" акционарско друштво Београд, издвајања уз оснивање нових акционарских друштава, Службени гласник Железнице Србије", број 7/13-пречишћен текст, Број: 1930/2015-114-20 Датум: 31.03.2015. Београд.
12. План за реформу железнице, 2016-2020. Доступно на интернет адреси:http://www.szs-railsyn.org/slike/Plan%20Reforme%20Zeleznice%202016-2020.pdf
13. Пруга, *Информативни лист железница Србије,* Београд, бр.1060, 22.јул 2016.
14. Службени лист СРЈ 26/95.
15. Службени лист СЦГ 1/2003.
16. Службени гласник Р.Србије, бр.45/13.
17. Ћоровић, В. *Односи између Србије и Аустро-угарске у 20 веку*, стр.83.
18. http://www.metrowagonmash.ru/

КОМЕ СУ ЗАПРАВО ПОТРЕБНИ МОДЕЛИ ЗА ПРЕДИКЦИЈУ БАНКРОТСТВА ЗАСНОВАНИХ НА МУЛТИВАРИЈАЦИОНОМ ДИСКРИМИНАЦИОНОМ ПРИСТУПУ?

WHO REALLY NEEDS THE MDA BANKRUPTCY PREDICTION MODELS?

UDC: 330.101

Владан Павловић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија
Горанка Кнежевић[2]
Универзитет Сингидунум, Пословни факултет, Београд, Србија
Јован Вукашиновић[3]
Универзитет привредна академија, Факултет за економију и инжењерски менаџмент,Нови Сад, Србија

Сажетак: *Интересовање за моделе за предикцију банкротства/инсолвентности базиране на мултиваријационом дискриминацином приступу подстакнуто је глобалном кризом с краја прве деценије двадесетпрвог века, која је за последицу имала низ банкротстава, како у реалном, тако и финансијском сектору, прво Сједињених америчких држава, а затим и широм света. Од тада велики број истраживача препоручује примену постојећих модела за предикцију банкротства заснованих на мултиваријационом дискриминацином приступу. У раду се разматра ко све може да има користи од примене ових модела.*
Кључне речи: *инсолвентност, банкротство, модели за предвиђање банкротства, мултиваријациони дискриминациони приступ*

Abstract*: The interest in bankruptcy/insolvency prediction models is provoked by the global crisis from the end of the first decade of the 21st century, which resulted in a series of bankruptcies, both in the real and financial sectors, firstly, in the United States, and then all over the world. Since then, a large number of researchers have recommended the application of the existing MDA bankruptcy prediction models The paper examines who can really benefit from the application of these models.*
Key words*: Insolvency, bankruptcy, failure, bankruptcy prediction's models, MDA*

УВОД

Интересовање за развијање статистичких модела за предикцију банкротства подстакнуто је Великом економском кризом (Великом депресијом) која је задесила Сједињене америчке државе у првој

[1] vladan.pavlovic@pr.ac.rs
[2] gknezevic@singidunum.ac.rs
[3] vukasinovicj@hotmail.com

половини двадесетог века. О узроцима Велике кризе, за коју се сматра да је отпочела крахом на берзи 1929 године, а затим трајала читаву деценију расправља се и дан данас. До развијања првих статистичких модела за предикцију банкротства, квалитативне информације су биле од прворазредног значаја за оцену потенцијалног банкотства. Развијању статистичких модела, морао је да претходи и развој рачуноводствених рацио показатеља, што такође датира из прве половине двадесетог века. Сматра се да је *Fitz Patrick* (1932) први анализирао примењивост рацио показатеља за потребе предикције банкротства, након кога су моделе развијали и *Smith* и *Winakor*, (1935), *Merwin* (1942), *Tamari*, (1966) и *Beaver* (1966). (Видети опширније у: Павловић, Кнежевић, 2017) Објављивањем *Altman*-ове студије 1968 године, представљен је први модел за предикцију банкротства базираног на мултиваријационом дискриминацином приступу, чиме је моделирање банкротства значајно популаризовано, пре свега у Сједињеним америчким државама где се развијају модели за предикцију прилагођени компанијама у различитим делатностима. Развијени су општи модели за индустријске компаније (Altman, 1968; Deakin, 1972, 1977; Blum, 1974; Altman i dr., 1977; Ohlson, 1980), мале компаније (Edmister, 1972), банке (Sinkey, 1979), осигуравајућа друштва (Trieschmann, Pinches, 1973), брокерска и дилерска друштва (Altman, Loris, 1976), компаније из грађевинског сектора (Altman, 1977) и железнице (Altman, 1973). (Taffler, 1983 стр.342. Према: Павловић, и др., 2011, стр. 59) Растућа популарност предиктивних модела у САД доводи до њиховог развоја и у другим развијеним земљама, међу којима и: Немачкој (Baetge, Huss i Niehaus, 1988; von Stein and Ziegler, 1984; Blochwitz, i dr. 2000), Холандији (van Frederikslust, 1978; Bilderbeek, 1979), Канади (Altman, Lavallee, 1981), Шпанији (Fernandez , 1988; Serrano-Cinca, 1997), Аустрији (Kocagil, i dr. 2003; Hayden, 2003) Италији (Altman, i dr., 1994), Француској (Neves, Vieira, 2006), Швајцарској (Weibel, 1973), Аустралији (Izan, 1984), Сингапуру (Ta, Seah, 1981), Финској (Suominen, 1988; Eklund, Back, Vanharanta, 2003; Back, i dr., 1996; Laitinen, Kankaanpaa, 1999), Грчкој (Gloubos, Grammatikos, 1988; Zapranis, Ginoglou, 2000), Јапану (Ko, 1982, Takahashi, i dr., 1984), Тајвану (Pang-Tien, i dr. 2008) и др. (Према: Allen, i dr., 2004; Bemmann, 2005; Korol, 2011: Према: Исто). Такође се развијају и бројни модели прилагођени појединим земљама у развоју, као што су на пример Бразил (Altman, Baidya, Ribeiro-Dias, 1979; Nascimento, Pereira, Hoeltgebaum, 2010), Јужна Кореја (Altman, Kim, Eom, 1995; Joo-Ha, Taehong, 2000) Аргентина (Sandin&Porporato, 2007), Индија (Bhatia, 1988), Уругвај (Pascale,

1988), Турска (Unal 1988), Пољска (Maczynska, 2004; Gajdka, Stos, 1996; Gruszczynski, 2003; Prusak, 2005; Witkowska, 2002) и др. (према:Исто) На простору бивше СФР Југославије, по сазнањима аутора, развијен је модел предикцију банкротства у Србији (Станишић, Миздраковић, Кнежевић, 2013) и Хрватској (Белак, Аћимовић-Бараћ, 2007). Важно је напоменути, да поједини модели, попут БЕХ модела или Altman-овог модела намењен компанијама из непроизводних делатности, који су накнадно Altman, Хартзелл и Пецк (1995) применили за процену финансијског здравља компанија из Мексика, назвавши га З"-сцоре моделом за тржишта у развоју (*Emerging Market Scoreing - EMS*), нису модели који се искључиво користе за предикцију банкротства, али ипак указују на компаније за које се очекује да ће банкротирати (Према: Павловић, Кнежевић, 2017, стр.269)

Након глобалне финансијске кризе из 2008. године, која је како Кругман (2008) истиче, савремена верзија кризе из 1929. године, будући да су обе настале као последица недовољно регулисаних финансијских тржишта (видети опширније у: Павловић, Љумовић, 2008), модели за предикцију банкротства базирани на мултиваријационом дискриминацином приступу поново улазе у жижу научне јавности.

ЈЕСУ ЛИ МОДЕЛИ ЗА ПРЕДИКЦИЈУ БАНКРОТСТВА ЗАСНОВАНИ НА МУЛТИВАРИЈАЦИОНОМ ДИСКРИМИНАЦИОНОМ ПРИСТУПУ ПОУЗДАНИ?

Модели за предикцију банкротства засновани на мултиваријационом дискриминационом приступу су сачињени од варијабли које представљају рацио показатље. До *Altman*-овог изворног модела из 1968. године, када је увео берзанске вредности у модел, рацио показатељи су искључиво били конструисани на основу билансних података. Ипак, већина модела заснованих на мултиваријационом дискриминационом приступу не укључује тржишне вредности, док су тржишне вредности посебно неподобне за моделе намењене тржиштима у развоју. Глорификација значаја финансијских показатеља у литератури не представља реткост. Овде се међутим, неизбежно намеће питање веродостојности билансних података. Ово питање је од критичног значаја како код компанија на основу којих је развијен модел, тако и код накнадне примене модела. Како је Beaver још давне 1966. године уочио, најпопуларнији рацио показатељи, тј. они за које се сматра да одражавају најважније

релације, предмет су и најћешћих манипулација од стране менаџмента (wиндow дрессинг) што разара њихову употребну вредност (1966, стр. 78-79) Развијајући модел, Beaver је констатовао да је просечна вредност коефицијента текуће ликвидности компанија које су банкротирале у свих пет година које су претходиле банкротству износла 2,02, што је према општем правилу који произилази из правила финансирања у ширем смислу, пожељна вредност овог коефицијента. (Исто, стр. 101) Beaver сматра да би се наведено могло тумачити последицом манипулација које се одражавају на поједине жељене показатеље, при чему је рацио текуће ликвидности од изузетног значаја, будући да је увек предмет оцењивања од стране банака приликом одобравања кредита. (Исто) Сигурно је данас управљање добитком и манипулације са рачуноводственим подацима ње мање заступљено него што је било половином двадесетог века када је Beaver вршио своја истраживања.

Примена различитих рачуноводствених политика, а посебно увођење фер вредности у финансијске извештаје представља такође својеврсан проблем, како код моделирања тако и код накнадне примене модела. (Павловић, Кнежевић, 2017, стр. 287) Наиме, примена различитих рачуноводствених политика различитих компанија има за последицу неупоредив резултат, вредност имовине и капитала, те и већине, ако не и скоро свих показатеља који се корсите као параметри разних модела (видети опширније: Шкарић-Јовановић, 2012; Шкарић-Јовановић, 2015) Финансирање путем капиталног лизинга је и у литератури апострофиран као методолошки проблем, коме се у моделирању приступало на различите начине. Посебан проблем чини и промена рачуноводствене регулативе. Предиктивна способност модела може бити значајно нарушена ако је мењена рачуноводствена регулатива у односу на регулативу која је важила у време када је развијан модел. У последње време сведоци смо бројних измена међународне професионалне регулативе, односно доношењу нових МСФИ.

Задовољавајућу предиктивну способност може имати само модел развијен на узорку компанија државе у којој се модел примењује при непромењеним макроекономским условима. И тада се модел може примењивати само на компанијама које имају сличан финансијски профил са компанијама из узорка на основу којих је модел развијен. (Павловић, Кнежевић, 2017, стр. 288) Основна претпоставка је при томе да је модел методолошли исправно развијен, што подразумева и одговарајући узорак компанија на којима је развијен. Поводом

тога, Chava и Jarrow (2004, стр. 537) истичу да су већина модела за предвиђање банкротства који се наводе у академској литератури развијени на основу годишњих опсервација на ограниченом скупу података, који садржи највише 300 компанија које су банкротирале.

Треба имати у виду и да је предиктивна способност модела условљена типом посматраних компанија. Како је Абад са сарадницима исправно приметио, модели за предвиђање банкротства (пословних и финансијских тешкоћа) нису подједнако успешни за предвиђање банкротства (пословних и финансијских тешкоћа) компанија које послују са губитком и имају лош финансијски положај ("black hole" компаније), компанија које у дужем временском периоду остварују изузетно ниске стопе приноса на укупну имовину (код којих је ROA већа од каматне стопе за највише 2 процента) и која имају низак рацио покрића камата и рацио покрића фиксних обавеза ЕБИТ-ом ("setback" компаније) и младих компанија која остварују интезивни раст ("failed growth" компаније). Док се за прву скупину компанија банкротство може релативно лако предвидети, за другу је то далеко теже, док је за трећу скупину предузећа то веома тешко. (Абад и др., 2007, стр. 23-32. Према: Павловић, и др., 2012) На специфичности појединих индустријских грана у контексту предвиђања банкротства указују Berkovitch и Israel (1998), Maksimovic и Phillips (1997), Opler и Titman (1994), Shleifer и Vishny (1992), Chava и Jarrow (2004), и др. Прогнозирање банкротства у појединим индустријама је готово немогуће. (Павловић, и др. 2012)

Према томе, предиктивни модел има смисла примењивати искључиво на компаније из исте индустријске гране, са сличном вредношћу имовине, сличном заступљеношћу нематеријалних улагања у структури активе, сличном заступљеношћу нематеријланих улагања које не испуњавају услове за признавање, и сличним начином финансирања. (Павловић, Кнежевић, 2017, стр. 288) Непромењеност макроекономских услова је подразумевана. Дакле, да би модел за предикцију банкротства заснован на мултиваријационом дикриминационом приступу дао задовољавајуће резултате неопходна је економска и привредна стабилност, што је у транзиционим земљама увек блиско повезано и са политичком стабилношћу. Управо је због наведеног услова и готово немогуће развити овакав модел за државе у транзицији, као и за државе са неразвијеном тржишном струкуром. И сам *Altman* (2000, стр.27) наводи да је често немогуће развити модел за овакве државе са

растућим тржиштима. Међутим, макроекономске промене, као и промене на нивоу компанија присутне су и на развијеним тржиштима. Развијањем ЗЕТА модела модела (Altman, и др., 1977) као комерцијалног пројекта након непуне деценије од представљања првог и сам *Altman* је индиректно признао да су модели које је претходно представио незадовољавајуће употребне вредности. Shumway (2001, стр. 102) наводи да је око половина рачуноводствених рацио показатеља који су коришчени у моделима *Altman*-а и *Zmijewski* постала статистички ирелевантна за предвиђање банкротства. "Игноришући чињеницу да се компаније временом мењају, статички модели пристрасно и неконзистентно оцењују претпоставке које условљавају вероватноћу банкротства. Статистички тестови на којима су заснивани дају погрешне закључке." (Исто)

Значајни недостатак предиктивних модела заснованих на мултиваријационом дикриминационом приступу је што не "разумеју" шта је узрок промена рацио показатеља. Муминовић, Павловић и Цвијановић (2012) демонстрирају како ови модели, при осталим непромењеним условима, у случају значајнијег улагања у постројењску имовину, осликавају годину у којој су извршена улагања као годину у којој је дошло до погоршања перформанси. Поред тога, поједини модели, међу којима и *Таффлер*-ов и *Altman*-ов модел за затворена друштва, неадекватно су оценили прелазак пословања на лон послове.

Посебан проблем представља и злоупотреба банкротства, путем намерног изазивања банкротства и лажног банкротства. Уколико је било таквих компанија у узорку компанија на основу којих је развијен модел, модел ће имати „уграђену грешку". (Према: Павловић, и др. 2012, стр. 117) С друге стране, природно је да ни један модел не може указати на компаније које ће да банкротирају из поменутих разлога. (Исто) „Основано се може претпоставити да су злоупотребе стечаја једнако старе као и сам стечај." (Шкарић Јовановић, 2011, стр. 17. Према: Исто) „Намерно изазивање стечаја није непознато ни у нашој пракси, нити у законодавству, које намерно изазивање стечаја квалификује као кривично дело."(Шкарић Јовановић, 2011, стр.17. Према: Исто)

КОМЕ МОГУ БИТИ КОРИСНИ МОДЕЛИ ЗА ПРЕДИКЦИЈУ БАНКРОСТВА?

Altman (1968, стр. 606) наводи у свом раду у коме је публиковао свој изворни модел, да корист од примене његовог модела могу имати банкари, кредитни менаџери, менаџери и инвеститори који немају приступ рачунарским процедурама, попут *Cooley-Lohnes МДА* програма. Потенцијални корисници *Altman*-овог, и осталих модела заснованих на мултиваријационом дискриминационом приступу често су апострофирани. *Delcea i Scarlat* (2010, стр. 106) наглашавају корист од примене модела за предикцију банкротства за кредиторе, ревизоре, акционаре и средњи менаџмент, напомињујући да идентификовањем и антиципирањем промена, фирме могу да доносе одлуке које ће конпензовати или елиминисати негативне ефекте и подупрети позитивне ефекте омогућавајући постизање циља фирме. Овак став у литератури није усамљен. Разлог зашто се помињу *Delcea и Scarlat* (2010) јесте тај што је њихов рад објављен у књизи престижног издавача - *Springer*. Међутим, да ли је то заиста тако? Да ли је модел за предикцију банкротства заиста потребан банци (као најважнијем кредитору), акционарима и менаџменту?

Одговор на постављена питања ће се понудити у виду нових питања. Да ли ће банка одобрити кредит компанији која послује са губитком и која има неадекватан финансијски положај? Може ли банка уопште да оцењује кредитни ризик без упознавања са низом нефинансијских информација? Наравно да је одговор на оба питања да то није могуће. Предиктивни модел је бескористан када банка одлучује да ли да одобри здравој компанији кредит. Такође је бескористан и када банка разматра да ли да одобри кредит "болесној" компанији. Озбиљно "болесној" компанији банка неће одобрити кредит без обзира на то шта по том питању "мисли" модел за предикцију банкротства. Банке и не примењују моделе за предикцију банкротства, нити су их икада примењивали у поступку одобравања кредита. У том случају се поставља питање, за које потребе би банка примењивала моделе за предикцију банкротства? Ови модели могу бити банкама корисни искључиво за потребе класификације ризичних пласмана, односно за потребе њиховог отписивања. За ову намену би ови модели могли бити корисни и привредним друштвима. С друге стране, банкама би могли бити од користи поуздани модели за оцену кредитног рејтинга. Класични модели за предикцију банкротства не претендују да оцењују финансијски положај, односно бонитет компанија. Травар, Цвијановић и Лазић

(2009, стр. 144) исправно констатују да *Altman* није чак ни пратио З резултате током времена, што представља *conditio sine qua non* за оцењивање финансијског положаја компаније. Према: Цвијановић, и др., 2012)

Тешко је докучити и за које потребе би акционари, а поготово менаџери примењивали моделе за предикцију банкротства. Менаџери изузетно добро знају проблеме са којима се компанија суочава и могу ли се ти проблеми могу превладати. У крањем случају, далеко то боље знају него што то може "знати" предиктивни модел. Због тога, ни акционари, а ни менаџери такође не примењују ове моделе, нити су их икада примењивали.

Beaver (1966, стр.101) је истицао да рацио показатељи могу указати менаџменту да компанији прети стечај, те да га иста може избећи предузимањем одговорајућих мера. Дакле, *Beaver* је са правом истицао да менџменту није потребан модел за предикцију банкротства јер већ сами рацио показетељи указују на потенцијално банкротство. Међутим, тешко је чак и замислити компанију у којој менџмент није свестан да компанији прети стечај, већ то „сазнаје" помоћу рацио показатеља. За установљавање пада тражње за производима компаније и последично томе прихода од продаје, немогућности наплате потраживања или раста трошкова нису потребни рацио показатељи. Уосталом, поједина истраживања (Sorkin, 2002; Berman, Knight, 2007) указују да менаџмент најбољих америчких компанија често и не разуме основе финансијске анализе, па ни садржину самих биланских позиција (видети опширније у: Павловић, 2007).

Запажање о несврсисходности ових модела, се међутим не односи и на ревизоре, који имају задатак да оцене испуњеност "*гоинг цонцерн*" претпоставке. *Dugan* и *Zavgren* (2008, стр.49) наводе да су две од осам највећих ревизорских фирми[4] користили предиктивне моделе засноване на рацио анализи за оцену испуњености "*гоинг цонцерн*" претпоставке. Интересантно је међу потенцијалним корисницима свог модела, *Altman* (1968) у свом изворном раду ни не помиње

[4] "Velikih osam"je bio uobičajen naziv sve do 1987. godine za najveće revizorske kuće na svetu, u koje su se ubrajale: *Arthur Andersen, Ernst & Young, Coopers & Lybrand, Ernst & Young, Deloitte Touche, Peat Marwick, Pricewaterhouse* i *Touche Ross*. Kao posledica spajanja i pripajanja i skandala u vezi sa *Enronom* u koji je bila umešana Arthur Andersen, danas je broj velikih revizorskih kuća redukovan na četiri, tako da se sada govori o "velikoj četvorci".

ревизоре, већ то чини тек у каснијим радовима. Ревизорима би било и те како корисно да свој став о испуњености претпоставке континуитета пословања заснују на неком прихваћеном моделу. Иза таквог модела, ревизор би могао да се "заклони" у случају оспоравања става, или каснијег испостављања да је компанија ипак банкротирала без обзира што ревизор није довео у питање испуњеност "*going concern*" претпоставке. Уосталом, једно рано истраживање *Altman*-а и *McGough*-а (1974) показало је да ревизори нису оспорили "*going concern*" претпоставку код 40% компанија које је *z-score* модел у 80% случајева указивао да ће компанија банкротирати у наредној години. (Према: Altman, Hotchkiss, 2006, стр. 286).

Оцена да ли ће друштво бити изложено трајнијој неспособности плаћања, претећој неспособност плаћања или презадужености може се, према томе, доносити искључиво познавањем прилика у друштву и изазовима са којима се друштво суочава. Према томе, ни најоспособљенији финансијски аналитичар не може донети адекватне закључке уколико не располаже релевантним нефинансијским информацијама. Другим речима, за оцену инсолвентности, финансијски извештаји јесу неопходни, али нису довољни. Чини се овде корисним навести *Vernimmen*-а, доајена пословних финансија у Француској, који истиче да „познавање једног економског сектора или предузећа, и још простије, здрав разум (добро разумевање) могу лако да замене примену метода финансијске анализе. Изузетно прецизни закључци о ситуацији у једном предузећу могу се донети и без софистицираних техника анализе." (Према: Павловић, 2007) Одавно је познато да је закључивање искључиво засновано на финансијским информацијама крајње непоуздано (Павловић, Кнежевић, 2016, стр. 205), па спрам тога, и закључивање о потенцијалном стечају. Недовољна поузданост предиктивних метода заснованих на рацио анализи у којој су искључене нефинансијске информације управо је и подстакла *Аргентија* на формулисање модела вишеструких грешака управе, у коме се нефинансијским информацијама придаје одговарајући значај. *Аргенти* је идентификовао најфреквентније разлоге пропасти предузећа на основу великог броја књига чији су аутори били новинари. (Травар, Цвијановић, Лазић, 2009., стр.127)

ЗАКЉУЧАК

Модел заснован на мултиваријационом дискриминационом приступу који би поуздано могао предвидети банкротство био би изузетно користан, будући да би тиме добро обучени и упућени, а тиме и пристојно плаћени, финансијски аналитичари лако могли бити замењени применом модела, чија би примена била несравњиво јевтинија. Ипак, немогуће је развити модел за предвиђање банкротства који би могао да замени стручног финансијског аналитичара одлично упућеног у пословање конкретног друштва и прилике у дотичној грани.

Поставља се оправдано питање и да ли су корисници модела за предикцију банкротства засновних на мултиваријационом дискриминацином приступу заиста сви они који су у литератури често апострофирани. У пракси ове моделе и не примењује готово нико сем ревизорских кућа, и то мањина међу њима. У раду се указује, да наведено није случај због тога што практичари не прате теоријска достигнућа на овом пољу, већ зато што им примена ових модела у суштини није ни потребна.

С друге стране, они којима су модели за предикцију банкротства потребни, не користе моделе засноване на мултиваријационом дискриминационом приступу, који су у свету били популарни током 60-тих и 70-тих година двадесетог века. Бројна истраживања су потврдила да су *пробит* и *логит* модели, који су развијани 80-тих година двадесетог века, а посебно модели засновани на неуронским мрежама који су накнадно развијани, далеко поузданији. (Видети: Bellovary и др., 2007; Lennox, 1999; Theodossiou, 1991; Aziz, Dar, 2006; *Campbell* и др., 2008. Према: Павловић, и др., 2012)

ЛИТЕРАТУРА

1. Altman, E. (1968). Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy, The Journal of Finance, 23(4), 589-609.
2. Altman, E. I., Haldeman, R., Narayanan, P. (1977). Zeta analysis: A new model to identify bankruptcy risk of corporations. Journal of Banking and Finance, 1(1), 29–51.
3. Altman, E., Hartzell, J., Peck, M. (1995). Emerging Markets Corporate Bonds: A Scoring System. New York: Salomon Brothers Inc.

4. Altman, E., Hotchkiss, E. (2006). Corporate financial distress and bankruptcy. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
5. Altman, E., Predicting Financial Distress of Companies: Revisiting The Z-Score and ZETA Models, 2000 ftp://iies.faces.ula.ve/Banca/Publicaciones_cientificas_sobre_Riesgo_Bancario/modelos%20indices%20especiales/Indicador%20Zscores/Zscores%20Revisado.pdf
6. Beaver, W. H. (1966). Financial ratios as predictors of failure, Journal of Accounting Research 4 (Empirical Research in Accounting: Selected Studies 1966), 71-111.
7. Belak, V, Aljinović-Barać, Ž. (2007). Business excellence (BEX) indeks – za procjenu poslovne izvrsnosti tvrtki na tržištu kapitala u Republici Hrvatskoj, RRIF br.10, 15-26
8. Chava, S., Jarrow, R. (2004.) Bankruptcy Prediction with Industry Effects, Review of Finance, 8, 537-569.
9. Cvijanović, J., Muminović, S., Pavlović, V., Sajfert, Z., Lazić, J. (2012). Evaluation of the Solvency of the Companies Which Represent Serbian Market by the Use of BEX Model, TTEM, 7(1), 294-304.
10. Delcea, C., Scarlat, E. (2010). The Diagnosis of Firm's Disease Using the Grey Systems Theory Methods, pp. 105-119 in: Forrest, J. Y-L., Liu, S, (Eds.). Advances in Grey Systems Research. Springer.
11. Krugman, P., Ludovali smo kao da je 1929., New York Times, 21.03.2008. Preuzela Politika od 30.03.2008.
12. Muminović, S., Pavlović, V., Cvijanović, J. (2012). The Impact of Investments and Changes in the Production Regime on the Results of Creditworthiness Assessment and Bankruptcy Prediction Models, Industrija 40(1), 3-18.
13. Павловић, В. (2007). Значај и међузависност финансијских и нефинансијских информација за пословно одлучивање, Рачуноводство, 51(11/12), 74-93.
14. Павловић, В., Кнежевић, Г., Примењивост постојећих модела за предикцију банкротства заснованих на мултиваријационом дискриминационом приступу у Р. Српској и Србији, 21. међународни конгрес "Улога рачуноводствене и ревизорске професије у креирању финансијског положаја пословних ентитета", Савез рачуновођа и ревизора Републике Српске, Бања Врућица 20-22. септембар 2017, стр. 269-292.
15. Павловић, В., Љумовић, И. (2009). Финансијска регулатива у САД као покретач актуелне светске кризе, Рачуноводство, 53(5/6), 78-93.

16. Павловић, В., Муминовић, С., Цвијановић, Ј. (2012). Ограничења статистичких модела за предвиђане банкротства, Зборник Универзитета Едуконс за друштвене науке, Књига 3, Трећи научни скуп Универзитета Едуконс, Сремска Каменица, 24-25. мај, 2012, стр.115-123.
17. Павловић, В., Муминовић, С., Цвијановић, Ј. (2011). Адекватност Таффлер-овог модела за предикцију банкротства српских компанија, Индустрија 39(4), 57-70.
18. Shumway, T. (2001). Forecasting bankruptcy more accurately: A simple hazard model. The Journal of Business, 74(1), 101-124.
19. Шкарић Јовановић, К. (2011). Финансијско извештавање предузећа у банкротству, Рачуноводство, 55(1/2), 1-19.
20. Шкарић-Јовановић, К., Импликације примене фер вредности на исказну моћ извештаја о резултату и традиционаланих мерила перформанси, 43. Симпозијум Савеза рачуновођа и ревизора Србије "Економско финансијска криза и рачуноводствени систем" Златибор, 2012, стр. 21-44.
21. Шкарић-Јовановић, К., Утицај примене мешовите основе на интерпретацију мерила перформанси, X Конгрес рачуновођа и ревизора Црне Горе, „Финансијско извештавање у функцији унапређења процеса менаџмента", Институт сертификованих рачуновођа Црне Горе - Економски факултет Подгорица, Бечићи, 22-24 октобар 2015, стр. 326-343.
22. Станишић, Н., Миздраковић, В., Кнежевић, Г. (2013). Предвиђање отварања стечајног поступка у Републици Србији. Индустрија, 41(4), 145-159.
23. Травар, М., Цвијановић, Ј., Лазић, Ј. (2009). Капацитет за макроекономске промене, Београд: Економски институт.

МОДЕЛ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ПЕНЗИЈСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ

MODEL OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF PENSION SYSTEM IN SERBIA

UDC: 364.35:65.011.8(497.11)

Радица Бојичић[1]
Економски Факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица
Марко Павловић[2]
Пошта Србије, Београд

Сажетак: *Важно питање које се односи на реформу пензијског система јесте прелазак финансирања пензија из доприноса на систем капитализоване штедње. Финансијска криза негативно утиче на стари пензијски систем осигурања, али такође утиче и на капитализовани систем нових пензија. Предузете активности од пре десетак година дале су резултат али не у мери у којој је планирано. У раду је приказан историјски настанак пензијског система у Европи и у Србији, преглед реформи у Србији, анализа рада пензијских фондова у Србији као и препорука за даљи ток реформи. Такође, овај рад помоћу упитника испитаће ставове грађана Србије и на основу добијених резултата аутори ће дати даље смернице за развој пензијских фондова у Србији.*
Кључне речи: *пензијско осигурање, криза, фондови, развој, Србија, реформа и испитивање грађана.*

Summary: *The important question relating to the reform of the pension system is to move from funding pension contributions to the system of capitalized savings. The financial crisis has negatively affected the old pension insurance system, but is also affected by the new pension system capitalized. Activities undertaken a decade ago gave the result but not to the extent planned. The paper describes the historical emergence of the pension system in Europe and in Serbia, a review of reforms in Serbia, analysis of the pension funds in Serbia, as well as recommendations for further reform. Also, this work using questionnaires examine the attitudes of the citizens of Serbia and on the basis of these results the authors will provide further guidance for the development of pension funds in Serbia.*
Keywords: *pension insurance, crisis, funds, development, Serbia, reform and questioning citizens.*

УВОД

Основни проблем од којег се полази у овоме раду јесте финасирање пензијског система (ПС) у Србији. Одржавање стабилности овог

[1]radica.bojicic@pr.ac.rs
[2]markopavlovic82@mts.rs

система данас је један од основних проблема како за Србију тако и за земље у окружењу. Проблематиком пензијског осигурања (ПО), како практичног, тако и теоријског, бави се неколицина научника у Европи, али и у Србији, те можемо наметнути и предложити неке од мера за побољшање ПС у Србији. Реформа ПС, једно је од приоритета Србије, које захтева што хитније решење, имајући у виду да представља важан фактор економске и социјалне стабилности сваке државе. ПС у Србији је неодржив, због све већег броја пензионера, смањења броја запослених, као и због лоше економске кризе, због избегавање плаћања пореза на доприносе, високе стопе пореза и др.

У Србији ПС је показао прве проблеме у свом функционисању осамдесетих година прошлог века. Током деведесетих година није се размишљало о његовој реформи, иако је постало поптуно јасно да овакав систем неће опстати.

Реформа ПС је један од најприсутнијих и најосетљивијих реформских процеса, како у развијеним, тако и у неразвијеним земљама.

МЕТОДОЛОШКИ ДЕО РАДА

Предмет истраживања: Анализа ефикасности одрживости постојећег система пензијских фондова у Србији. Посматрајући и анализирајући ПС као скуп правних норми, финансијксих и институционалних аранжмана којима се регулише осигурање од ризика старости и инвалидности, тежња је сваке земље имати дугорочно одржив систем без негативних трендова. Посебно су истакнути параметри важни за капитализоване систем ПО, те је анализирано како њихове промене утичу на укупна средства пензионих фондова. ***Дефинисање проблема:*** Одржавање стабилности ПС данас постаје један од главних проблема, како у Србији, тако и у окружењу. Посматрајући и анализирајући ПС као скуп правних норми, финансијских и институционалних аранжмана којима се она регулише осигурање од ризика старости и инвалидности, постаје циљ сваке земље да има дугорочно одржив систем без негативних последица. ***Циљ истраживања:*** Истражити најрелевантније чињенице из области ПО у Србији, а теоријском анализом уочити разлике у структури ПС у Србији и другим државама у окружењу. Наведени елементи указују на чињеницу да је процес реформи пензијског система у Србији неизбежан.

ОСНОВЕ ПЕНЗИЈСКОГ ОСИГУРАЊА

Пензија је месечна накнада на коју појединац стиче право по основу старости или инвалидности, а све то уређено по Закону које прописује држава. Циљ сваког појединца јесте да својој породици и себи обезбеди економску стабилност. Закључењем уговора о ПО, корисницима се осигурава и омогућује да на основу уплаћених доприноса после предвиђеног броја година имају редовна примања, на основу којих би се омогућио животни стандард. У зависности од услова под којим је пензија остварена она је: старосна, инвалидска или породична. Пензија је накнада која се исплаћује онда када се створе услови за осигурани ризик, а тај ризик је наступање радне неспособности услед старости, инвалидитета или смрти. Од ових ризика сваки појединац се осигурава, а сам облик осигурања зове се *пензијско осигурање*. По Закону о облигационим односима осигурање је споразум, којим се уговарач осигурава и обезбеђује да на начелу узајамности и солидарности удружује одређени износ у заједницу осигурања, а заједница се обавезује да у случају да се деси догађај који представља осигурани случај, исплати осигуранику или неком трећем лицу накнаду или уговорену своту или се уради нешто друго.(Закон о облигационим односима, Службени лист СФРЈ, бр. 29/78, члан 897).

Поред обавезног ПО, постоји и добровољно ПО, којим се може обезбедити и додатна накнада. Сам приступ добровољном ПО захтева уговорну обаезу. Добровољно ПО није животно осигурање, јер се уговор о добровољном ПО не закључује са организацијом за осигурање, већ са добровољним пензијским фондом. ПО према програму Светске банке, је подељено на три стуба:
1. Први стуб представља државно ПО и заснива се на међусобној солидарности, односно текућим финансијама, а многи га називају пензијско осигурање у оквиру социјалног осигурања;
2. Други стуб је осигурање које се финансира од стране послодавца кроз основне и допунске моделе у које се укључују и запослени;
3. Трећи стуб је индивидуално (добровољно) ПО (Кочовић, 2006).
На основу овога можемо видети да постоје две врсте осигурања, а то је: обавезно и добровољно пензијско осигурање.

Обавезно ПО сматра се државним осигурањем, с обзиром да је држава заинтересована за социјалну сигурност својих грађана. Добровољно ПО конципирано да је да улагачу, након завршеног радног века обезбеди материјална примања и тиме обезбеди

квалитетну старост. Добровољнипензијски фондови имају своју дугу историју настанка и развоја (Јанковић, 2000).

ПЕНЗИЈСКИ ФОНДОВИ У ДРУГИМ ДРЖАВАМА

Одрживост пензијоног система сваке државе је важно питање, пошто су приходи од пензија главни извор прихода за старије кориснике (Luise & Mihaela, 2017).

Мађарска је пензијски систем реформисала први пут 1993. године, када је увела издвајања у трећи стуб, а 1998. године уведено је издвајање у други стуб и то на тај начин да је издвајање у други стуб добровољно за лица који су већ у радном односу, а обавезно је за све новозапослене. Оно што је карактеристично за Мађарску јесте да фондови из тзв. другог и трећег стуба функционишу по принципу непрофитних организација и у власништву су својих чланова, мада они често ангажују менаџере ради планирања сакупљених средстава. Први стуб функционише по систему текуће расподеле и дефинисаних давања, тако да су у том стубу присутне велике расподеле средстава. Други стуб чине чланови приватних финансијских фондова, које оснивају стране компаније које прикупљају доприносе, пласирају средстава и исплаћују пензије.

Русија се последњих деценија двадесетог века сусрела са проблемом доприноса за социјално, па и пензијско осигурање. Пензијски системи пост-Совјетског Савеза, који је у позадини био један од најбољих на свету, тренутно наставља да се развија и унапређује (Grishchenko, 2016). Разлози који су довели до кризе „пау ас уоу го" система пензијског осигурања су неефикасна наплата доприноса за то осигурање, али и пореза, као последица распада једног система, а још нису биле створене законске претпоставке за успостављање тржишне привреде. Реформа је уследила и увела обавезу послодавца да уплаћују доприносе у износу од 28% на бруто зараду запосленог. Од тог доприноса финансирају се пензијско и здравствено осигурање, као и накнада за незапослене (Бејаковић, 2000). Уведен је и други стуб пензијског осигурања – обавезно допунско пензијско осигурање (Бејаковић, 2000). Убрзо након реформе у Мађарској, уследила је и реформа у **Пољској** 1999. године. Као Мађарска и Пољска је увела тростубни пензиони систем као одговор на нарастајуће дефиците у државном пензионом систему. У Пољској је постојао још један велики проблем огромна незапосленост (преко 20%). Овако великанезапосленост утицала је на то да мали број

запослених финансира садашње пензионере, фискални притисак је био велики па је реформа била неизбежна.[3] Укупна стопа доприноса за пензијско и инвалидско осигурање која се плаћа на бруто зараду износи 32,52% (Бејаковић, 2000).

После распада Југославије и проглашења независности **Словеније,** у јуну 1991. године усвојено је ново законодавство у свим важним правним областима. Тако је нови Закон о пензијско-инвалидском осигурању (ПИО) усвојен у Парламенту (Државни збор) у марту 1992. године (Службени гласник 12/92). У веома турбулентном раздобљу пре стицања независности Влада је применила хитне мере ограничења издатака за пензије. Нови закон није био драстично различит од претходног закона, али је имао за циљ стабилизацију пензијског система (Кеницхи, 2012). Као у Словенији и у **Чешкој** се рефома пензионог система сводила на реформу првог стуба - државног пензионог система и то на сличан начин као и у другим земљама. Повећана је старосна граница за одлазак у пензију, али је ово повећање компензовано повољним условима за превремено пензионисање што је јединствено међу транзиционим земљама. Ова новина довела је до тога да је велики број запослених користио дату привилегију тако да је влада морала да пооштри услове за одлазак у пензију. Увођење добровољног пензионог осигурања 1994. године дало је нешто боље резултате него у Словенији. У 2000. години 43% радне снаге је уплаћивало доприносе за добровољно пензионо осигурање, а укупан капитал капитализован у 19 приватних пензионих фондова износио је 2,3% БДП (Јовановић, 2003).

Бугарски систем пензијског осигурања током 90-их година испољио је огромне потешкоће у свом функционисању. Степен његове задужености био је велики из много разлога: висок ниво избегавања плаћања средстава за допринос, ниска старосна граница за одлазак у пензију, неповољна демографска кретања, процес превременог пензионисања се убрзавао и на тај начин се увећавао број пензионера у односу на број осигураника (Ракоњац-Антић, 2004).

Румунски систем пензијског осигурања до 1999. године, када је реформисан, функционисао је по принципу „pay as you go". Почетком 90-их година однос броја активних осигураника и пензионера био је 3,5:1, али до 1998. године број пензионера повећао

[3]International Centar for Pension Reform: Overview of Polish Reform, preuzeto sa sajta www.josepinera.com dana 01.06.2017. godine

се са 2,4 на 3,9 милиона, а број активних осигураника смањио се са 8,1 на 5,2 милиона (Бејаковић, 2000).

РЕФОРМЕ ПЕНЗИЈСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ

Пензијски систем Србије је најзначајнији подсистем социјалног осигурања. Проблеми финансирања ПС настали средином 80-тих година, због дефицита у јавном ПС. У периоду од 1980. до 1990. године осигураници, опредељивали су се за што ранији одлазак у пензију, одмах при испуњењу законских минималних услова. Неповољна структура пензијског система се огледала у повећању броја лица која су стекла инвалидске пензије у односу на број лица са старосним пензијама у периоду од 1989. до 1991. године, тако да је број инвалидских био већи у односу на старосне пензије (Ракоњац-Антић, 2003). До 2000. године ПС нашао се у кризи. Након политичких промена у октобру 2000. године, први кораци у реформи ПС учињени су крајем 2001. године. Закон о изменама и допунама Закона о основама пензијског и инвалидског осигурања (Орловић, 2011). Измене и допуне Закона имале су за циљ свођење дефицита пензијских фондова у фискално прихватљиве оквире уз задржавање социјалне функције пензија. До 2003. године у Србији догодиле су се реформе ПС и то за само две године. Доношењем закона о ПС 2003. године: уведен је нови начин обрачуна пензија – према бодовном систему, где се узима за пензијски основ просек примања осигураника за протекле 33 године, уместо дотадашњих 10 најповољнијих година, усвојена је обавеза плаћања доприноса за ангажоване преко омладинских и студентских задруга, или путем ауторских хонорара, укинуто је право на накнаду за рад са скраћеним радним временом (због инвалидности), сужено је право осигурања пољопривредника, тако да уместо свих чланова домаћинства, само за једног члана постоји право осигурања. У документу Светске банке из јануара 2003. године указује се да на пензијски систем Србије одлази 12,7% друштвено бруто производа, те да су фондови у стању да покрију своје законске обавезе само трансферима из буџета који достижу 5% бруто друштвеног производа. У одсуству реформи, дефицит у пензијском систему ће и даље расти. Експерти Светске банке признају да је 2001. године извршено одређени реформски напредак, са циљем ограничења издатака, али исто тако наглашавају да ако се не предузму даљи реформски кораци, дефицит ће и даље расти (Вуковић, 2002). Услед немогућности да се благовремено и у потпуности исплате пензијске надокнаде, држава је била принуђена да издвоји из буџета чак 40%

средстава за исплату пензија, што је износило око 800 милиона евра, односно 65 милијарди динара.[4] У периоду од 2006. године до 2008. године измењена је индексација пензија тако да су оне усклађиване према швајцарској формули. Бржи раст зарада у односу на продуктивност и у односу на раст БДП је постао кључни проблем целог привредног система (Момировић, 2008). У периоду од 2009. до 2010. године пензије су биле „замрзнуте“, а учешће пензијских надокнада у БДП је било 14% у 2011. години. Индексација пензија се вршила према збиру процента: процентне половине потрошачких цена у ретходних шест месеци и процентне половине стопе раста БДП у претходној години. Старосна граница је била 65 за мушкарце и 60 за жене, уз минималнирадни стаж 15 година, и за жене и за мушкарце, уз повишење старосне границе за жене до 2023. године. Реформа пензионог система 2014. године мора да иде у два правца - подизањем границе за пензионисање, што је неминовност, а други правац је индексација пензија са растом инфлације и ту би могли да се смање издаци за пензије из буџета испод 10 одсто БДП-а годишње.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИ ПОДАЦИ ИСПИТАНИКА

Укупан узорак истраживања чини 100 испитаника. Истраживање је спроведено у периоду од почетка марта до краја априла 2017. године. Узорак је прикупљен он-лине тако што је испитаницима путем е-маила послат позив за учествовање у истраживању уз објашњење о његовој сврси.

Према полу испитаника, у истраживању су нешто више заступљени испитаници женског пола (60,0%) у односу на испитанике мушког пола (40,0%). Према *старости* испитаника, највише је испитаника од 36 до 55 година (47,0%), затим испитаника старости од 25 до 35 година (33,0%). Нешто мање су заступљени испитаници старости од 56 до 65 година (12,0%) и испитаници старости од 17 до 24 година. Када је у питању *стручна спрема* испитаника, у истраживању су учествовали само испитаници са високим образовањем (30,0%), завршеним мастер или магистарским студијама (40,0%) и испитаници који су доктори наука (30,0%). Према месту

[4] http://www.garant-penzije.eu/zasto-je-reforma-penzijskog-sistema-bila-neophodna-u-srbiji-i-drugim-zemljama.html preuzeto dana 14.04.2017. godine

пребивалишта, у истраживању је било највише испитаника из Београда и околине, нешто више од половине узорка (51,0%). Знатно мање је било испитаника из Јужне Србије (22,0%), Војводине (16,0%), са Косова и Метохије (8,0%) и Шумадије (4,0%). У истраживању нису учествовали испитаници из Источне Србије. Према *дужини радног стажа* испитаника, највише испитаника у истраживању има радни стаж дужи од 15 година (43,0%), нешто мање од једне трећине узорка има радни страж од 5 до 15 година (31,0%). У узорку је знатно мање испитаника са радним стажом до 5 година (16,0%), а најмање је приправника (10,0%).

Када је у питању *врста власништва предузећа* у ком испитаници раде, највише је испитаника који раде у предузећима које су у државном власништву, више од половине испитаника (57,0%). Према *делатности* коју обављају предузећа у којима раде испитаници, у истраживању је највише испитаника који раде у сектору образовања (63,0%), затим, њих 18,0% ради у предузећима која се баве услужним делатностима, а 17,0% у неким другим секторима. У истраживању је најмање испитаника који раде у прерађивачкој индустрији (2,0%), док нису заступљени испитаници који раде у осталим секторима. Када је у питању познавање структуре пензијског система (I стуб–обавезно пензијско осигурање, II стуб–приватно пензијско осигурање, III стуб–добровољно пензијско осигурање), највише испитаника у истраживању наводи да им је делимично позната структура пензијског система (61,0%), док 20,0% испитаника наводи да им је у потпуности позната структура, а чак њих 19,0% наводи да им уопште није позната структура пензијског система (Табела 1).

Табела 1. Познавање структура пензијског система у РС

Да ли Вам је позната структура пензијског система у РС?	**Број испитаника (Н)**	**Проценти (%)**
Да, у потпуности ми је познато	20	20,0
Да, делимично ми је познато	61	61,0
Не, уопште ми није познато	19	19,0
Укупно (∑)	100	100,0

У односу на то да ли је, према мишљењу испитаника, одговарајућа структура пензијског система *добра* или су *потребне промене* (Табела 2), више од половине испитаника је одговорило да им

делимично одговара структура пензијског система (58,0%), а 42,0% је навело да им уопште не одговара постојећа структура и да жели неку врсту промена. Није било испитаника који су се определили за понуђени одговор "у потпуности ми одговара структура пензијског система у Републици Србији".

Табела 2. Мишљење испитаника о структури пензијског система

Да ли Вам одговара структура пензијског система у РС или желите промене?	**Број испитаника (Н)**	**Проценти (%)**
Да, делимично ми је одговарајућа садашња структура	58	58,0
Не, уопште ми није одговарајућа садашња структура те желим промене	42	42,0
Укупно (∑)	100	100,0

Као *разлог незадовољства* постојећом структуром пензијског система (Табела 3), испитаници су махом бирали одговор „дугорочна одрживост садашње структуре није могућа“ (28,0%) и „обавезни пензиони фондови не остварују довољно велике приносе“ (21,0%), док 10,0% испитаника сматра да је садашњи систем неефикасан, а 8,0% да су подстицајна средства државе у III стубу премала. Битно је истаћи и да је чак трећина испитаника имала неки свој разлог незадовољства садашњом структуром пензијског система, тј. определила се за одговор „друго“ (33,0%).

Табела 3. Разлози незадовољства пензијским системом у РС

Наведите разлоге назадовољства пензионим системом?	**Број испитаника (Н)**	**Проценти (%)**
Садашњи систем је неефикасан	10	10,0
Дугорочна одрживост садашње структуре није могућа	28	28,0
Обавезни пензиони фондови не остварују довољно велике приносе	21	21,0
Потстицајна средства државе у III стубу су премала	8	8,0
Друго	33	33,0
Укупно (∑)	100	100,0

На питање да наведу *варијанте промена* у пензијском систему Републике Србије (Табела 4), трећина испитаника је навела одговор смањење старосне границе одласка у пензију (34,0%) и већи подстицај државе при штедњи у III стубу пензијског осигурања (31,0%), док је 12,0% испитаника као могућност промене у пензијском систему навело смањење стопе издвајања доприноса, а 5,0% повећање стопе издвајања доприноса за пензијско осигурање. Преосталих18,0% испитаника је имало неке своје друге разлоге.

Табела 4. Варијанте промена у пензијском систему РС

Наведите по Вашем мишљењу варијанте промена у систему пензијског осигурања?	**Број испитаника (Н)**	**Проценти (%)**
Повећање стопе издвајања доприноса	5	10,0
Смањење стопе издвајања доприноса	12	28,0
Смањење старосне границе одласка у пензију	34	21,0
Већи подстицај државе при штедњи у III стубу	31	8,0
Друго	18	33,0
Укупно (∑)	100	100,0

Када је реч о поверењу у досадањи пензијски систем (Табела 5), више од половине испитаника (52,0%) навело је да уопште нема поверење у садашњи пензијски систем, нешто мање од половине испитаника (45,0%) наводи да има делимично поверење, а само 3,0% испитаника у потпуности иам поверење у пензијски систем Републике Србије.

Табела 5. Поверење у досадашњи пензијски систем

Да ли имате поверења у досадашњи пензијски систем?	**Број испитаника (Н)**	**Проценти (%)**
Да, у потпуности имам поверење у садашњи систем	3	3,0
Да, делимично имам поверење у садашњи систем	45	45,0
Не, уопште немам поверење у садашњи систем	52	52,0
Укупно (∑)	100	100,0

УЛАГАЊЕ У ПОЈЕДИНЕ ОБЛИКЕ ПЕНЗИЈСКОГ ОСИГУРАЊА

Када је у питању улагање у различите облике ПО, више од половине испитаника (56,0%) улаже само у I стуб осигурања обавезном, утемељеном на међугенерацијској сослидарности, 21,0% испитаника улаже у обавезно (I стуб) и добровољно пензијско осигурање, а у приватно пензијско осигурање улаже само 6,0% испитаника. Поред тога, битно је истаћи да 17,0% није осигурано.

На питање *због којих разлога би се определи за улагање у II стуб ПО,* испитаници су најчешће одговарали да је I стуб ПО често долазио у кризу (32,0%). Поред тога, 20,0% испитаника наводи да би на тај начин имали већу пензију, 14,0% сматра да се доприносима који се уплаћују у I стуб ПО лакше управља него у I стубу, а 8,0% испитаника наводи да има веће поверење у капитализовану штедњу. Значајан број испитаника, њих 26,0% , је по овом питању имало неки свој одговор који није био међу понуђенима.

Истраживањем је обухваћено и питање *који су то разлози против улагања у II стуб ПО,* 56,0% испитаника није могло да се определи за неки од понуђених одговора, док је 16,0% навело и да им је I стуб ПО сигурнији и да им улива веће поверење, а по 10,0% испитаника је сматрало да је новчани издатак за II стуб прилично низак или да им није потребан такав вид осигурања. Преосталих 8,0% испитаника сматра да је II стуб пензијског осигурања несигуран и неефикасан.

Испитаници који улажу у добровољно ПО, највише су се одлучивали за осигурање Delta Generali (21,0%), а затим, потпуно равноправно за преостала три осигуравајућа друштва (4,0%) за Дунав пензијски фонд, Raiffeisen Future и ДДОР Гарант.

УТИЦАЈ СОЦИО - ДЕМОГРАФСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА ИСПИТАНИКА НА ДОБИЈЕНЕ ВРЕДНОСТИ ЗАВИСНИХ ВАРИЈАБЛИ

Поред испитивања каква је информисаност испитаника о функционисању ПС и да ли испитаници улажу у поједине облике (ПО), истраживање се бавило и питањима асоцијације или међузависности социо–демографских карактеристика испитаника и зависних варијабли (информисаност о функционисању ПС и видови улагања у ПО). За проверу зависности ових категоричких варијабли коришћен је хи–квадрат тест (χ^2), значајност (p), број степени

слободе (df) и величина утицаја уз помоћ фи (φ) или Крамеровог V коефицијента (V).

Када је у питању *пол испитаника*, веза је добијена у односу на све зависне варијабле у истраживању. Апсолутна веза, према висини χ^2 и V добијена је у односу на варијаблу *разлози за улагање у II стуб пензијског фонда* (ПФ) ($\chi^2 = 100{,}00, \quad p = 0{,}000, \quad V = 1{,}000$). Увидом у унакрсну таблицу испоставило се да је 100,00% испитаника мушког пола одабрало одговоре криза I стуба ПС и веће поверење у капитализовању штедњу, а 100,00% женских испитаника је одабрало одговоре ефикасније управљање доприносима у II стубу и већа пензија након пензионисања.

Висока веза добијена је и за варијаблу *разлози промене ПФ* $(\chi^2 = 92{,}241, \quad p = 0{,}000, \quad V = 0{,}960)$. Накнадна анализа показала је да испитаници мушког пола у знатно већој мери сматрају да је садашњи ПФ неефикасан и дугорочно неодржив, док испитаници женског пола сматрају да су подстицајна средства у III стубу премала и да обавезни ПФ не остварују довољно велике приносе. У односу на *старост испитаника* нису добијене статистички значајне везе независних варијабли. Највећа веза старости испитаника постоји у односу на варијабле варијанте промене ПФ и разлози за улагање у II стуб ПО, али те везе нису статистички значајне.

Када је у питању *стручна спрема испитаника*, статистички значајна зависност добијена је у односу на све независне варијабле. Према висини утицаја (φ и V), највећи утицај стручне спреме постоји у односу на варијаблу *одговарајућа структура ПФ* $(\chi^2 = 59{,}360, \quad p = 0{,}000, \quad V = 0{,}770)$ и на варијаблу *разлози промене ПФ* $(\chi^2 = 97{,}722, \quad p = 0{,}000, \quad V = 0{,}669)$.

У односу на варијаблу одговарајућа *структура ПФ*, одговоре „*да, у потпуности ми одговара*“ и „*да, одговара ми делимично*“ су давали претежно испитаници са високим образовањем и завршеним мастер или магистрарским студијама. Доктори наука су, за разлику од њих, значајно више бирали одговоре „*не одговара ми структура ПФ*“. На варијабли *разлози промене ПФ*, испитаници са високим образовањем и звањем мастер/магистар су давали значајно учесталије одговоре да су разлози за промену неефикасност и дугорочна неодрживост.

Поред тога испитаници који имају звање мастер/магистар значајно су учесталије бирали одговоре „*подстицајна средства у III стубу су премала*“ и да „*обавезни ПФ не остварују довољно велике приносе*“. На овој варијабли испитаници са звањем доктор наука значајно су више бирали одговор „*нешто друго*“. Што се тиче међузависности *места пребивалишта* и зависних варијабли (Табела 6), као и у односу на предходне контролне варијабле, тако и у односу на ову, потврђене су статистички значајне везе са зависним варијаблама у истраживању. Највећа зависност добијена је у односу на варијаблу *варијанте промене ПФ* $(\chi^2 = 93{,}000, \quad p = 0{,}000, \quad V = 1{,}000)$. Веза добијена на овој варијабли је апсолутна, односно 100% испитаника из Београда је бирало одговоре повећање или смањење стопе доприноса, а испитаници из других региона су апсолутно бирали одговоре смањење старосне границе за одлазак у пензију, већи подостицај државе при штедњи у III стубу и одговоре „*нешто друго*”.

Табела 6. Зависност информисаности о функционисању ПС и места пребивалишта испитаника

Зависност	χ^2	df	p	$\frac{\varphi}{V}$
Позната структура ПФ	16,730	1	0,000**	0,424
Одговарајуца структура ПФ	68,147	1	0,000**	0,856
Разлози промене ПФ	64,039	2	0,000**	0,830
Варијанте промене ПФ	93,000	3	0,000**	1,000
Поверење у садасњи систем ПФ	81,694	1	0,000**	0,937
У који облик ПО улажете	74,614	2	0,000**	0,896
Разлози за улагање у II стуб	62,954	2	0,000**	0,823
Разлози против улагања у II стуб	74,614	2	0,000**	0,896

*n<0,01**;*

Висока зависност места пребивалишта добијена је и за варијаблу *поверење у садашњи систем* $(\chi^2 = 81{,}694, \quad p = 0{,}000, \quad \varphi = 0{,}937)$. Наиме, испитаници из Београда су значајно више бирали одговоре „*да имам поверење у ПС*” и „*да имам делимично поверење у садашњи ПС*”, док су

испитаници из осталих покрајина значајно чешће бирали одговор „*не немам поверење у ПС*”.

У односу на *дужину радног стажа* испитаника статистички значајна веза добијена је за све независне варијабле коришћене у истраживању. Према висини утицаја, највећа веза дужине радног стажа испитаника постоји у односу на варијабле *поверење у садашњи систем ПФ* као и у односу на варијаблу *одговарајућа стуктура ПФ. На* варијабли *повреење у садашњи систем ПФ* испитаници са радним стажом до 5 година, од 5 до 15 година као и приправници су давали значајно више одговора „*да имам поверење у потпуности*” и „*да имам делимично поверење у садашњи систем пензијских фондова*”. Одговор „*не немам поверење у систем ПФ*” давали су значајно учесталије испитаници са радним стажом више од 15 година. На варијабли одговарајућа структура ПФ одговор „*да одговара ми структура у потпуности*” и ”*да одгвовара ми структура ПФ делимично*” значајно су учесталије давали испитаници са радним стажом од 5 до 15 година, са друге стране одговор ”*не, не одговара ми структура ПФ*” је значајно учеталији био код испитаника који имају радни стаж дужи од 15 година. Када је у питању *врста власништва предузећа* у ком испитаници раде, статистички значајна веза добијена је у односу на независне варијабле у истраживању. Према висини утицаја, највећа повезаност постоји у односу варијабле *одговарајућа структура ПФ* $(\chi^2 = 95{,}990, \quad p = 0{,}000, \quad \varphi = 9{,}80)$, у *који облик ПО испитаници улажу* $(\chi^2 = 96{,}071, \quad p = 0{,}000, \quad V = 9{,}80)$ и у односу на варијаблу *разлози против улагања у II стуб ПО* $(\chi^2 = 96{,}124, \quad p = 0{,}000, \quad V = 9{,}80)$.

На варијабли одговарајућа *структура ПФ*, испитаници из јавног сектора су значајно више бирали одгвор „*да у потпуности ми одговара структура*” и „*да одговара ми делимично структура ПФ*”, док су испитаници из других сектора значајно учесталије давали одговоре „*не, не одговара ми структура ПФ*”.

На следећој варијабли на којој је добијена висока веза, *облик ПО у који улажете*, испитаници из јавног сектора значајно више улажу у обавезно осигурање, испитаници из приватног сектора улажу у обавезно, плус добровољно и у приватно ПО.

На варијабли *разлози против улагања у II стуб ПО*, испитаници из јавног сектора су значајно више давали одговоре да им је I стуб

сигурнији, а II стуб им се чини несигуран и неефикасан, док су испитаници из јавног сектора значајно више давали одговоре да су против улагања у II стуб, због тога што им није потребан такав вид осигурања и зато што је издатак за II стуб прилично низак.

У односу на врсту делатности коју обавља предузеће у ком испитаници раде добијене су статистички значајне везе са свим независним варијаблама. Према висини утицаја (φ и V), највећа веза добијена је за варијаблу *разлози промене ПФ* ($\chi^2 = 85{,}207, \quad p = 0{,}000, \quad V = 9{,}23$) и варијаблу оговарајућа *структура ПФ* ($\chi^2 = 81{,}104, \quad p = 0{,}000, \quad \varphi = -0{,}901$). На варијабли *разлози промене ПФ*, испитаници који раде у сектору образивања су значајно више давали одговоре да је ПС неефикасан и неодржив дугорочно, док су испитаници из других делатности значајно више давали одговоре да ПС не остварује довољно високе приносе и да су подстицајна средства државе у III стубу недовољна.

На следећој варијабли, одговарајућа *структура ПФ*, испитаници из сектора образовања су давали одговоре „*да, одговара ми у потпуности*" и „*да, одговара ми делимично*", док су испитаници који су из осталих делатности значајно више бирали одговоре „*не, не одговара ми структура ПФ*".

ДАЉИ ПРАВЦИ РЕФОРМЕ ПЕНЗИЈСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ

Као што се може закључити из рада Србија је до 2005. године извршила значајне промене у пензијском систему. Без обзира на реформске Законе који су усвојени и измењени од 2005. до 2014. године, њихови ефекти видеће се тек у наредним годинама. Паралелно са реформом првог стуба уведен је и трећи стуб пензијског осигурања у Србији. Крајњи циљ реформе пензијског система јесте финансијски одрживог система који се прилагођава демографским и економским процесима. У том смислу реформисани пензијски систем треба да обезбеди стабилне и довољно високе пензије за све, стимулише повећање домаће штедње и узбрзање привредног развоја, повећа праведност пензијског система и прошири могућност избора од стране осигураника.[5] Поред продужетка трајања животног века, мора се имати у виду и смањен

[5]Влада Републике Србије, Нацинална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006. године до 2012 године, стр. 2.

наталитет, а тиме и прилив запослених-осигураника, који финансирају расходе за функционисање пензијског система. Усклађивање пензија искључиво са трошковима живота, а повезано нарочито са очекиваним економским развојем, имало би велике ефекте у погледу финансијске одрживости социјалне оправданости искључивања једне популације из економског напредка и исте те популације у сиромаштво. Старосна граница за одлазак у пензију у Србији у овом тренутку за жене је 61,6 година, а за мушкарце је 65 година. Поставља се питање да ли се може у скорије будућности очекивати њено повећање по угледу на неке друге развијеније дражаве? Треба имати у виду животни век становника Србије, који је краћи од животног века становника развијених земаља, а и здравствено стање је лошије него у другим државама. Подизање квалитета здравствене заштите на ниво који данас имају развијене земље, које су повећале старосну границу за остваривање права на пензију за мушкарце је 67 година (САД, Норвешка), тешко је очекивати у ближој будућности. Мишљење стручњака нарочито из Светске банке, је да реформа пензијског система у пуној мери је завршена када се уведе други стуб пензијског осигурања. У Србији у будућности није искључена могућност увођења другог стуба пензијског осигурања. Једна од опција јесте капитализација постојећег, државног пензијског осигурања.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бејаковић, П., (2000), *Искуства и поруке из реформи мировинских сустава у транзицији*, Финансијска теорија и пракса, 3/200, Загреб, Хрватска, стр. 17-18.
2. Бејаковић, П., (2000), *Финансијска теорија и пракса*, 3/200, Загреб, Хрватска, стр.17-18.
3. Бијелић, М., (2010), *Осигурање и реосигурање*, Београд, Чигоја штампа, стр. 96.
4. Влада Републике Србије, *Национална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006. године до 2012 године*, стр. 2.
5. Вуковић, Д., (2002), *Социјална сигурност и социјална права*, Београд, стр. 54.
6. Grishchenko, H., (2016), Pensions after pension reforms: A comparative analysis of Belarus, Kazakhstan, and Russia, Procedia Economics and Finance 36, 3 – 9. doi: 10.1016/S2212-5671(16)30010-7

7. International Centar for Pension Reform: Overview of Polish Reform, preuzeto sa sajta www.josepinera.com dana 01.06.2017. godine
8. Kenichi H., (2012), *Penzijske reforme u Srednjoj i Istočnoj Evropi*, ILO Budapest,str. 25.
9. Luise, M., i Mihaela, G., (2017), Factors that Potentially Affect the Financial Sustainability of the Pension System in Romania, *Journal of Economic Development, Environment and People,* 4 (2), 14-23.
10. Закон о облигационимодносима, Службени лист СФРЈ, бр. 29/78, члан 897.
11. Јанковић, В., (2000), *Добровољно пензијско и инвалидско осигурање у светлу нове законске регулативе*, Рачуноводство, Вол 45, бр.10 стр. 35-38.
12. Јовановић, И., (2003), *Искуства извршених реформи пензијских система у земљама Централне и Источне Европе*, Билтен Института Г17, број 40-41.
13. Кочовић, Ј., (2006), *Осигурање*, Економскифакултет у Београду, Београд, стр. 277.
14. Момировић, Д., (2008), Идеја *капитализације система текућег концепта ПИО – могућност прерастања у институционални инвестициони фонд*, Тржиште, новац, капитал,(41). Бр. 1, стр. 101.
15. Нешков, Д., (2006), *Добровољно здравствено осигурање*, Зборник радова Златибор, стр. 97-107.
16. Orlović, S. (2011), *Political Transformation and Socio-Economic Changes in Serbia*, Welfare States in Transition: 20 Years after the Yugoslav Welfare Model, Friedrich Ebert Stiftung, Sofia, p. 267.
17. Ракоњац Антић,Т. (2003), *Актуарска и финансијска анализа добровољног пензијског осигурања: иностранa искуства и могућности примене у југословенским условима: докторска дисертација*, Економски факулет, Београд, стр. 188.
18. Ракоњац-Антић,Т., (2004), *Добровољно пензијско осигурање*, Београд, стр. 213.
19. Fultz, Elaine (2003), Pension Reform in Central and Eastern Europe, ILO Budapest
20. Hu, Y. (2005), *Pension reform, economic growth and financial development - an empirical study*, Brunel University**,** Uxbridge, p. 64.

21. http://www.garant-penzije.eu/zasto-je-reforma-penzijskog-sistema-bila-neophodna-u-srbiji-i-drugim-zemljama.html преузето дана 14.04.2017. године

УТИЦАЈ СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА НА ПРИВРЕДНИ РАСТ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

THE EFFECT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT FLOWS IN ECONOMIC GROWTH OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

UDC: 316.485.6

Млађан Димитријевић
Директор Студентског центра Крагујевац, Србија[1]

Сажетак: *Стране директне инвестиције (СДИ) представљају један од најважнијих инструмената посредством којих једна национална економија подстиче производњу, увоз know how – а, раст запослености, развој инфраструктуре, смањење сиромаштва, итд. Бенефиције које се остварују приливом СДИ, стварају оштру конкуренцију на глобалном тржишту слободног капитала, а све у циљу привлачења што обимнијих и разноврснијих СДИ. Општи тренд на светском тржишту СДИ је брисање географских граница између земаља у развоју и развијених земаља. Привреде земаља Западног Балкана су се на почетку новог миленијума нашле пред најважнијим проблемом економског развоја, који се огледа у недостатку капитала без којег се не могу решити кључни развојни проблеми. Дубока економска криза, застарела технологија и недостатак домаћег капитала, намећу потребу привлачења страних инвестиција у циљу обезбеђења привредног развоја. Такво стање привреде указује на чињеницу да страни капитал представља важно средство њеног опоравка. СДИ доприносе изградњи тржишно орјентисаних организационих структура, приступ тржиштима, повећање ефикасности домаће привреде снижавањем трошкова производње (директно) и подстицање конкуренције на домаћем тржишту (индиректно), коришћење економије обима, отварање процеса партнерских односа са компанијама из најразвијенијих земаља које представљају носиоце развоја у својој делатности и др. Ефекти прилива страних инвестиција на земљу примаоца, огледају се пре свега у повећању запослености, производње, извоза, пореских прихода, обезбеђењу средстава за финансирање буџетских расхода, снабдевеност домаћег тржишта како факторима производње, тако и потрошним добрима.*

Кључне речи: *стране директне инвестиције, Западни Балкан, привреда, инвестирање*

Abstract*: Foreign Direct Investment (FDI) is one of the most important tools for boosting a national economy through increased production, the import of know-how practices, employment growth, infrastructure development, poverty reduction etc. One of the main benefits of FDI inflows is that they create increased competitiveness in the global free markets and further attract more extensive FDIs. The general trend in the global FDI market is to remove geographic borders between developed and developing*

[1] office@studentskicentar-kg.rs

countries. In the early 2000s, the economies of the Western Balkan countries were faced with the major problem of the lack of capital which resulted in negative economic growth. Deep economic crisis, obsolete technology and the lack of domestic capital imposed the demand for foreign investment which would enhance the economic development. FDI contributes to the creation of market oriented organizational structures, market access, the increase of the growth of domestic economies by lowering costs (directly) and increasing competitiveness in domestic markets (indirectly). It also encourages economies of scale and enhances partnership opportunities with companies – industry market leaders from the most developed countries. The effects of FDI inflows on individual economies are seen through the generation of new employment, the increase in production volumes, exports and tax income as well as securing means for expenditure budget financing and factors of production and customer goods supply.
Key words: *Foreign Direct Investment, the Western Balkans, Investment*

УВОД

СДИ су утицале на процес транзиције земаља Западног Балкана ка тржишној економији на директан и индиректан начин. Под директне утицаје могу се свести они који су везани за економски раст у кључним индустријским гранама, трговину и развој трговинских веза са Западом као и трансфер технологије. Индиректан утицај СДИ огледа се у изградњи институционалних система тих земаља, подстицању процеса приватизације и креирању услова конкуренције.

СДИ су у земљама транзиције снажно повећале продуктивност, од два до три пута у предузећима на која су биле усмерене. Заједно са компаративно јефтином радном снагом, ово је резултирало високим стопама раста бруто домаћег производа и порастом стандарда. Најбоље резултате у транзицији остварили су управо оне земље које су примиле највише СДИ. Процес приватизације као најзначајнији модалитет уласка СДИ у транзиторне економије указује на значај тезе о постојању тесне везе између доласка страног капитала и процеса приватизације, при чему један процес подстиче други.

ОСНОВНИ ПОДАЦИ О РЕГИОНУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Западни Балкан је геополитички регион кога чине: Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија, Србија и Црна Гора. Западни Балкан обухвата територију од 196,047 км^2, на којој живи 21,5 милиона становника.

Земље Западног Балкана се у последњих двадесет година налазе у процесу транзиционих промена. Иако су још увек за цео регион главни изазов институционалне и структурне реформе, у региону су

видне позитивне макроекономске карактеристике. Током првих година процеса транзиције земље региона забележиле су највећи привредни раст који је био углавном резултат нагле експанзије кредита којима су финансирани потрошња и улагања, а један од важних фактора напретка су и стране директне инвестиције. Ипак проблем је што су приливи капитала у региону углавном сконцентрисани у неколико земаља (земље кандидати за чланство у ЕУ) и у најатрактивније секторе по земљама (телекомуникације; производња нафте, гаса и струје; прехрамбена производња; производња челика и туризам).

Табела 1. Основни подаци о земљама Западног Балкана

Земља	Површина (км^2)	Становништво 2011.	БДП
Албанија	28, 748	3,129,678	8,380,314
Босна и Херцеговина	51,066	3,907,074	9,948,769
Хрватска	56,594	4,443,350	38,505,553
Македонија	25.713	2,034,060	5,766,178
Србија	88,361	8,064,253	26,215,215
Укупно	196,047	21,578,415	88,816,029

Извор: World Bank online database and IMF data statistics

Највећи проблеми у региону Западног Балкана и даље политичка нестабилност и велики екстерни дебаланси (дефицити платног биланса у свим земљама региона су на доста високом нивоу). Ипак, група земаља које су кандидати за чланство у ЕУ, одвојила се од осталих земаља у региону према постигнутим економским резултатима и достигнутом степену економске транзиције и интеграције у светску привреду. Оне су остариле значајан напредак у повећању продуктивности и реструктуирању привреде. Највећи напредак у степену припремљеност за интеграције у ЕУ учинила је Хрватска која је 01.07.2013. године приступила, а најнепотпуније реформе су спроведене у Босни и Херцеговини.

Карактеристично за све земље Западног Балкана је да су то углавном мале привреде, да имају недовољну усклађеност са европским и међународним нормама и стандардима (иако је тај поступак усклађивања у току), да су им производи недовољно конкурентни, да све земље имају дефицит трговинског биланса и буџета (с тим што

постоје разлике у висини тих дефицита и висини њиховог учешћа у друштвеном производу, при чему је у Србији у прошлој години забележен буџетски суфицит). Све земље, мање више, имају незадовољавајућу инфраструктуру, недостатак обртног капитала и недовољну и неадекватну кредитну подршку, високо учешће сиве економије и још увек релативно значајније присутну корупцију и криминал.

У привредној структури доминира учешће рударства, индустрије, пољопривреде и шумарства док је сектор услуга слабо развијен. То утиче и на структуру спољне трговине. На страни извоза доминирају пољопривредно-прехрамбени производи, индустријске сировине и полуфабрикати, а на страни увоза машине, опрема и индустријски производи високог степена прераде.

У економској сарадњи са иностранством ове земље су оријентисане првенствено на сарадњу са индустријски развијеним земљама Запада, посебно са ЕУ. Учешће трговине са ЕУ креће се од 50%-80% (доминирају Италија и Немачка), док је учешће међусобне трговине у укупној трговини са светом релативно је мало. Ипак од 2000. ове земље су забележиле снажан економски опоравак и имају доста повољне средњорочне перспективе. Улазак у Европску унију је један од најважнијих приоритета сваке од држава овог региона.

Туризам представља важну привредну грану свих земаља у региону. Сарадња, усклађивање развоја и заједнички наступ према трећим земљама је од изузетног значаја за даљи развој ове гране. Исто се може рећи за грађевинарство, које већ ужива углед, а познати су и заједнички успеси из осамдесетих година. Наравно, развој ових сектора није могућ без добро развијене инфраструктуре и путне мреже. Предности јединственог геополитичког положаја много боље би биле коришћене уз развијену путну мрежу и комуникације, а значајно би утицале и на бржу интеграцију у ЕУ.

Са почетком процеса транзиције земље Западног Балкана постају чланице међународних институција, чија помоћ постаје примарни извор финансирања ових привреда. Са напретком процеса реформи, приватни финансијски токови у односу на јавне постају све значајнија компонента капиталног прилива. У оквиру тих приватних капиталних токова посебно се истичу стране директне инвестиције и портфолио инвестиције, при чему СДИ ипак имају најзначајнију позицију.

СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У ЗЕМЉАМА РЕГИОНА

Земље Западног Балкана, данас економије у процесу транзиције, су прошле различите фазе у домену односа према улози страних директних инвестиција приликом процеса трансформације сопствених привреда. Ишло се из фазе сумњи, преко фазе еуфорије и последњем кораку опет сумњи у погледу улоге и значаја страних директних инвестиција за развој националне привреде.

И у земљама Западног Балкана постоје различити ставови о приливу страног капитала. На једној страни су ставови који приливу страног капитала приписују не само више стопе раста и убрзање структурних реформи, већ и побољшање екстерне финансијске ситуације земље, повећање девизних резерви, мања ограничења у текућем билансу, либерализацију девизних рестрикција и добијање повољнијег кредитног рејтинга.[2]

Са друге стране су она мишљења, која у први план истичу негативне ефекте ангажмана страних инвеститора у домаћој привреди, везане за раст трговинског дефицита, заобилажење пореских обавеза, репатријацију профита и потискивање локалних ривала. „Међутим, две тезе потпуно побијају дилему о потреби прилива страних директних инвестиција у транзиторне економије:

– Недовољан је ниво домаће штедње да би се реализовао неопходан ниво инвестиција и покренуо процес развоја привреде. Инвестиције су неопходне да би попуниле тај геп и да би обезбедиле државне приходе који одржавају функционисање базичних ванпривредних сервиса као сто су образовање и здравство;

– У овим привредама, а у погледу метода уласка страних директних инвестиција у ове привреде, процес приватизације заузима кључно место. У привредама које су ове процесе углавном привеле крају намеће се потреба стварања тако атрактивних привредних амбијената који ће бити привлачни и за гринфилд инвеститоре, односно за категорију тзв. неприватизационих инвестиција“.[3]

[2] Видас-Бубања, М. (2007). *Стране директне инвестиције,* Београд: Институт економских наука, стр. 18.
[3] Исто, стр. 19.

Утицај страних директних инвестиција на процес транзиције земаља региона ка тржишној економији је директан и индиректан. Под директне утицаје могу се свести они који су везани за економски раст у кључним индустријским гранама, трговину и развој трговинских веза са Западом, и трансфер технологије. Индиректан утицај страних директних инвестиција огледа се у изградњи институционалних система тих земаља, подстицању процеса приватизације и креирању услова конкуренције.

Индустријске гране земаља у транзицији у које је ушао страни капитал обично постижу добре пословне резултате и делују подстицајно на укупни економски опоравак земље. Стране афилијације, или домаће компаније повезане са страним партнерима, често се дефинишу као „светле тачке" привреда када су у питању извозни резултати, остварени ниво продуктивности или брзина реструктурирања постојећих капацитета.[4] СДИ подстичу трговину земаља у транзицији тако што доносе материјалне и нематеријалне ресурсе који мобилишу и домаће факторе на трговину. Земље Западног Балкана не смеју да занемаре даљи развој интрарегионалне трговине, која може подстицајно да делује на развој и брзе реформске процесе. Интрарегионална трговина је и фактор привлачења нових токова страних директних инвестиција, који сада цео регион виде као потенцијалну потрошачку базу, а не само као тржиште појединачне земље у транзицији, које је обично мало.[5]

Битан директни утицај присуства ТНК у транзиционим државама реализује се трансфером технологије ка локалним партнерима. Посебно су значајни увођење програма контроле квалитета и виших стандарда квалитета који одговарају захтевима западних тржишта, и обука локалне радне снаге у складу с производним и менаџерским процесима компанија са Запада. Пренос технологија често прати и развој нових услуга, које су до тада биле непознате у источним економијама, као што су менаџмент, консалтинг, рекламне и маркетиншке агенције, продаја некретнина и слично.[6]

[4] Банићевић, Д. и Васић, В. (2006). Стране директне инвестиције (СДИ) у процесу транзиције и развоја са посебним освртом на Србију, *Финансије*, бр. 1-6, 18-28. Београд: Министарство финансија Републике Србије.

[5] Вујичић, Д., Неранџић, Б., Перовић, В. (2008). *Приручник за инвестиције*, Нови Сад: Стилос, стр. 47.

[6] Антевски, М. (2008). Стране директне инвестиције: карактеристике, обрасци и ефекти, *Међународни проблеми*, 60(1), 95-117. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Ефекат страних директних инвестиција који је свакако најзначајнији на земље Западног Балкана јесте подстицајно деловање на изградњу институционалних и законских оквира неопходних за деловање тржишта. Основни значај свакако представља доношење регулативе о страним директним инвестицијама у тим економијама, углавном либералног карактера. У сет осталих неопходних закона спадају и закон о организацији и функционисању предузећа, порески закони, закони који регулишу фер конкуренцију и функционисање правне државе, затим домен финансија и финансијских институција који одговарају захтевима тржишне економије, и други. Тржишна економија се не може реализовати без остваривања процеса приватизације у привредама у транзицији. Стране директне инвестиције могу утицати на формирање приватне структуре власништва на директан и индиректан начин.[7] Директно, тако што транснационалне компаније обезбеђују неопходна финансијска средства за куповину државних предузећа и тиме премошћују геп мале штедње и неразвијених финансијских институција тих земаља.

Још један од утицаја страних директних инвестиција на привреде земаља Западног Балкана повезан је са подстицањем конкуренције у тим економијама. Излагање државних монопола конкуренцији обезбеђује ефикаснију алокацију ресурса и слободно формирање цена. Као основне предности које формирање конкурентских услова у привредама у транзицији доноси наводе се пад цена и подизање нивоа производа који се нуде локалним потрошачима. Пракса страних инвеститора да углавном купују домаћа предузећа која већ имају монополску позицију, или да свој улаз условљавају заштитом домаћег тржишта на одређени период или увођењем различитих заштитних мера увоза, захтева пажљиво тумачење односа и релација монопола и конкуренције.

Транзиционе земље постају свесне да саме сносе одговорност за креирање што привлачнијег окружења за стране инвеститоре, које чини: здрав и конкурентан домаћи сектор, правни и институционални оквири који охрабрују улагања без дискриминације, либерални девизни систем, флексибилно тржиште радне снаге, побољшано регулисање јавног сектора и обезбеђење физичке и људске инфраструктуре. Односно, како режими страних директних инвестиција у већини земаља постају све сличнији у смислу либерализованог приступа, тако стабилни макроекономски

[7] Вујичић, Д., Неранџић, Б., Перовић, В., *Оп. цит*, стр. 48.

услови и ефикасни економски механизми земље потенцијалног домаћина инвестиција постају све важнија детерминанта за привлачење страног капитала.

Из поменутих података недвосмислено се намећу макар два закључка: Стране директне инвестиције не долазе у ризична подручја. Подаци о приливу страних директних инвестиција показују да у Босни и Херцеговини није било прилива све до 1996. године што је у директној корелацији са завршетком грађанског рата. У Републици Македонији такође није било страних директних инвестиција све до 1994. године, што се може повезати са проблемима признавања назива државе и рата у подручјима са већинским албанским становништвом. Такође, ако се приватизација државног (друштвеног) капитала посматра као значајан елемент привлачења страних директних инвестиција онда се може закључити да поједини модели и динамика спровођења процеса приватизације значајно доприноси приливу страних директних инвестиција.

РЕГИОНАЛНА МАПА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА

У Земље Западног Балкана је само у првој деценији 21-ог века већ ушло преко 100 милијарди долара директних инвестиција. Међутим, од тога на Србију отпада тек 13%, а у односу на Румунију, Бугарску и Хрватску заостајемо не само по укупном приливу, него и по износу по становнику.

У 2016. години, стране директне инвестиције су се више него удвостручиле у Србији и Македонији. Међу најуспешнијим секторима били су ауто-делови за индустрију и финансије (Македонија). Међутим, у првој половини 2016. године стране директне инвестиције су у БЈР Македонији ослабиле, а у Црној Гори и Србији чак и опале. Ипак, Албанија је примила 30 процената више страних директних инвестиција, које су биле концентрисане у секторима финансијског посредовања, услуга и индустрије. Стране директне инвестиције у Црној Гори су се опоравиле и порасле за скоро 12 процената на годишњем нивоу. У 2016. години је дошло до незнатног повећања страних директних инвестиција, пре свега у

Босни и Херцеговини и Хрватској, док је у Црној Гори дошло до смањења улагања.[8]

Криза је негативно утицала и на прилив страних директних инвестиција у земље региона. У преткризном периоду прилив страних директних инвестиција у земље региона је био значајан, и у 2007. години је достигао износ од 5.688 милиона евра (9.3% БДП-а).[9] Након периода интензивног раста страних директних инвестиција, у 2008. години све земље региона изузев Албаније су се суочиле са смањењем њиховог прилива, услед негативних ефеката глобалне економске кризе. Смањење страних директних инвестиција је настављено и током 2009. године у већини земаља региона, са изузетком Албаније и Црне Горе, где је реализовано неколико значајних приватизација.

Табела 2. Преглед нето прилива страних директних инвестиција у земљама Западног Балкана (мил. УСД)

Земље	Нето прилив СДИ у 2013.	Нето прилив СДИ у 2014.	Нето прилив СДИ у 2015.	Нето прилив СДИ у 2016.
Албанија	288	291	207	218
БиХ	282	133	118	102
Црна Гора	472	200	204	288
Хрватска	388	590	332	321
Македонија	288	121	142	141
Србија	139	158	166	169

Извор: The World Bank

Највећи пад прилива страних директних инвестиција био је у Македонији и Босни и Херцеговини. Негативан тренд се наставио и у већини земаља региона, са највећим падом страних директних инвестиција у Црној Гори. Босна и Херцеговина, Македонија и Србија забележиле су раст прилива СДИ, док је Црна Гора забележила њихов интензиван пад. Криза у Еврозони снажно је утицала на прилив страних директних инвестиција, док је у 2016. години дошло до пораста инвестиционих улагања у већини земаља

[8] Светска банка, (2016). *Стабилан раст међу растућим ризицима*, South East Europe regular economic report, No. 10, Washington: The World Bank.

[9] Антевски, М. (2008). Стране директне инвестиције: карактеристике, обрасци и ефекти, *Међународни проблеми*, 60(1), 95-117. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Западног Балкана.[10] Најзначајнији регулатор инвестиционих активности је тржиште, а профит основни мотив, али сви улагачи очекују јасно дефинисање дугорочних, стабилних услова и правила у овој области.

Страни инвеститори траже не само отворено тржиште, већ и исте стабилне услове и могућности као и домаћи улагачи, као и заштиту својих улагања кроз усвајање и примену интернационалних механизама за решавање инвестиционих спорова.

Лако је уочити растућу разлику између привлачности земаља Западног Балкана за стране инвеститоре. Две земље које предњаче – Хрватска и Србија – значајно надмашују инвестиције које долазе у Македонију, Албанију, БИХ и Црну Гору. Између бројних ефеката које стране директне инвестиције производе, свакако је за земље Западног Балкана најважнији њихов развојни потенцијал. Он је, без сумње, значајан и емпиријски потврђен. Још је важније питање његовог искоришћења, јер стране директне инвестиције неке ефекте производе самим својим присуством, али неке не. Такође треба имати у виду да не морају сви ефекти страних директних инвестиција у земљи домаћину бити позитивни. Ово нас упућује на неопходност познавања ефеката страних директних инвестиција, као и на потребу одмерене и селективне политике државе и развојних стратегија домаћих фирми.

СДИ У АЛБАНИЈИ

Стране директне инвестиције од 2000. године у Албанији бележе константан раст. Стање страних директних инвестиција у 2016. години у овој земљи је износило преко 3,6 милијарди УСД, што је представљало скоро 29% БДП. Инвестиције су распоређене у експлоатацију нафте, експлоатацију руда метала, у секторима инфраструктуре и грађевинарства, у скорије време и у сектору телекомуникација.

Приметно је да су се реформски процеси у Албанији кретали у смеру повећања страних директних инвестиција. Држава је усвојила пореске реформе које су повољне за стране инвеститоре, иако су главни проблем корупција и административне потешкоће.

[10] Светска банка, (2017). *Бржи раст, више радних места*, Western Balkans Regular Economic Report No.11, Washington: The World Bank.

Дуготрајне процедуре у циљу добијања дозвола за бављење трговином, туризмом и грађевинарством, су утицале на успоравање инвестиционих процеса. Такође, инвеститорима недостаје инфраструктура као и недостатак транспарентног закона о својини.

Слика 1. Основни индекси (показатељи) за инвестирање у Албанији

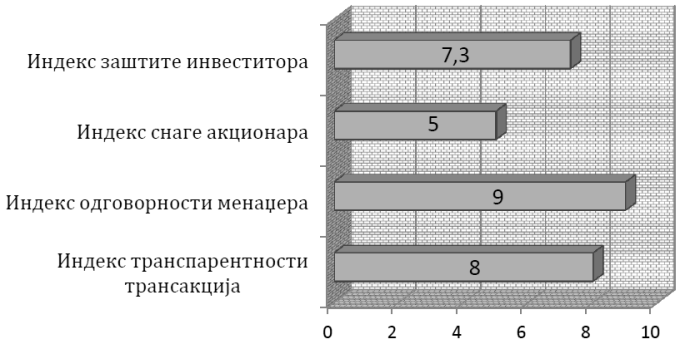

Извор: Doing Business, 2016.

Услед утицаја светске економске кризе, стране директне инвестиције су значајно опале у 2010. години, нарочито због смањења дознака Албанаца који живе у иностранству (-27%), што представља 15% БДП. Овај тренд није настављен и у 2016. години иако је због великог утицаја стања привреде европских земаља на економску ситуацију у Албанији, дошло до благог пораста страних директних инвестиција.

Карактеристике Албаније погодне за инвестирање су: стратешки географски положај (морске луке на Јонском и Јадранском мору), знатни природни ресурси, јефтина радна снага, перспективе уласка у ЕУ. Додатно, Албанија је земља у развоју те су јој неопходни страни инвеститори који су кадри да развију читаве области привреде, што представља чињеницу која пружа веће могућности за стране директне инвестиције.

Негативна особина Албаније је што представља једну од најлошије развијених земаља Европе. Велики проценат становништва (20%) живи испод нивоа националног минимума сиромаштва и земља још увек има проблема са неадекватном инфраструктуром. Такође, привреда је неразвијена и озбиљно зависна од стране помоћи. До сада се показало да је главна препрека развоју страних директних инвестиција доминација личних односа у поређењу са законом и

легалним процедурама, конкуренција је ретко фер и у стварности далеко од законских одлука. Корупција је изражена упркос напорима за савладавање и може се рећи да је тај проблем за Албанију главни проблем. Систем пореза и царина такође морају бити унапређени. Реформе су неопходне, нарочито у борби против организованог криминала и корупције, у јачању права закона, слободе судског система и слободе медија.

Пореске и реформе законодавства, су у средишту државног деловања, као и закони који се тичу приватног и јавног партнерства, јавну потрошњу, слободне зоне, регистрацију предузећа и електронски потпис. Ратификована је Повеља о инвестирању, иницијатива Пакта за стабилност, како би се реформисало законско окружење у циљу олакшавања уласка страних директних инвестиција у земље Балкана. Предузете су и мере како би се смањиле баријере и скратило време потребно за регистровање предузећа.

Албанија је потписница конвенције у вези гарантовања инвестиција са преко 30 земаља (Грчка, Немачка, САД, Кина, земље Југоисточне Европе, Русија, итд). СБ је у истраживању Doing Business, 2016., сврстала Албанију на 97. место (претходне године такође). У 2016. години Албанија је у области плаћања пореза учинила, изменом неколико закона, да се поступак обавља брже и да су мањи трошкови, смањила је доприносе за социјална давања и омогућила електронска плаћања дажбина, што је имало позитивног утицаја на померање на Doing Business листи.

СДИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У последњих неколико година у Босни и Херцеговини је од стране органа власти предузето низ мера не би ли се привукло више страних инвестиција, што је резултирало рекордним улазним током у 2010. години од преко 2 милијарде УСД и као последицу тога, удео у БДП је износио у истој години 14%. Важно је истаћи да је 85% банкарског сектора у поседу страних банака, претежно италијанских и аустријских, па је финансијски сектор постао врло осетљив.

Државе које највише улажу су Србија, Аустрија, Хрватска, Словенија и Русија. Сектори који су најпривлачнији за стране инвестиције су прерађивачка индустрија, банкарски сектор, телекомуникације, трговина, финансијске и друге услуге. Страни

инвеститори се сусрећу са проблемима нејасних процедура и проблемом слабог судског система. На повећање токова страних директних инвестиција утичу и економске ситуације у земљама из којих потиче капитал, па од њих и зависе ова кретања, а почевши од 2014. године ови трендови су побољшани захваљујући подршци ММФ и ЕБРД.

Слика 2. Основни индекси (показатељи) за инвестирање у БиХ

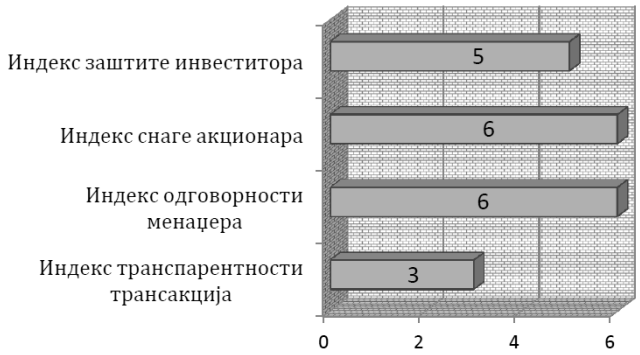

Извор: Doing Business, 2016.

Позитивни елементи за улагање у Босну и Херцеговину су:
– једна од највећих стопа раста у региону (око 5% у просеку годишње од 2000. године);
– једна од најнижих стопа инфлације у региону (испод 5% у просеку од 2000. године);
– кандидатура за ЕУ и приступање Светској трговинској организацији;
– стабилна валута, директно повезана за евро;
– добро развијен банкарски сектор и низак порез на корпоративни доходак.[11]

Слабости БиХ су компликован законски и регулаторни оквир, подељен на два управљачка ентитета, недостатак транспарентности пословних процедура, нарочито када су у питању јавни тендери, слаб судски систем. Такође је учињен велики напор да се привреда отвори за стране инвестиције. Главна иницијатива је исказана у виду Закона

[11] World Bank, (2017). *Doing Business 2016 – Measuring Regulatory Quality and Efficiency*, Washington. Преузето 02.10.2017. са сајта: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf

о државној политици страних директних инвестиција, који представља подршку страним инвеститорима и усаглашену трговинску и царинску политику.

Основни државни подстицаји су: једнак третман домаћих и страних инвеститора, оснивање слободних трговинских зона, заштита инвеститора путем забране национализације и експропријације имовине. Свеобухватни подстицаји су садржани у документима Агенције за промоцију страних инвестиција. Страни власник може држати и 100% удела у акцијама компаније основане у БиХ, осим у неким случајевима (наоружање, медији). Ако је инвеститор ангажован у производњи и продаји наоружања, експлозива, војној опреми и јавном информисању, учешће у акцијама не може прелазити 49%. У случају инвестирања у овим секторима, страни инвеститор мора обезбедити претходно одобрење од компетентног органа ентитета који је у питању.

Рестрикције које се примењују на домаће инвестиције, по питању државне политике, јавног здравља и заштите околине, подједнако се примењују и на стране инвеститоре. СБ је сврстала БиХ 2016. године на 79 место кад је у питању лакоћа обављања посла и од ње је лошије рангирана само Албанија.[12] У претходној години је дошло до промена у бржој регистрацији имовине, као и у пореској политици - смањивањем доприноса запослених за социјално осигурање.

СДИ У ЦРНОЈ ГОРИ

Интересантна дестинација за улагање постаје и Црна Гора, пре свега због економског система који је оријентисан у том смеру. Држава нуди висок степен економских слобода и стабилну валуту. Стране директне инвестиције су посебно порасле после 2004. године. Сектори који највише привлаче стране директне инвестиције у Црној Гори су финансије, туризам, енергија, здравствене услуге и трговина некретнинама.

Државе које највише улажу су Швајцарска, Норвешка, Аустрија и Русија. Економска криза је довела до извесног пада инвестирања у 2013. и 2014. години. Уколико се у текућој години опорави

[12] World Bank, (2017). *Doing Business 2016 – Measuring Regulatory Quality and Efficiency*, Washington. Преузето 02.10.2017. са сајта: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf

привредни раст и установе мере за побољшање ситуације у привреди, реално је очекивати поновни раст страних директних инвестиција у Црној Гори. Порез на додату вредност је 19%, порез на добит предузећа, на дивиденде износи 9%, а на камате је 5%. Послодавци плаћају 9,6% за пензијско и инвалидско осигурање, 6% за здравствено осигурање, и 0,5% за осигурање незапослених. У Црној Гори помоћ потенцијалним инвеститорима пружа Агенција за промоцију инвестиција.

Слика 3. Основни индекси (показатељи) за инвестирање у Црној Гори

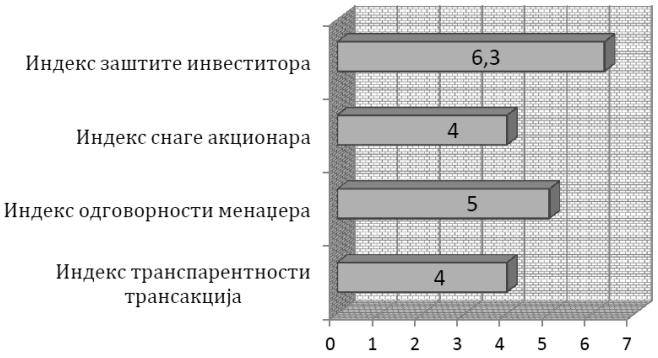

Извор: Doing Business, 2016.

СБ је сврстала Црну Гору на 46. место у 2016. години, по лакоћи обављања посла, када је учињено пуно тога за олакшање пословања, у области започињања посла (смањене процедуре), плаћања пореза, као и у области преко граничног трговања увођењем царинских олакшица.

СДИ У ХРВАТСКОЈ

До 1997. године стране директне инвестиције у Хрватској су биле на релативно ниском нивоу, у периоду 1998 - 2004. године постале су стабилне, и тек од 2005. добијају на значају, када су износиле 1,5 милијарди евра.

Што се тиче ранга у истраживању Doing Business, Хрватска се у 2016. години налази на 40. месту.[13] Највећи појединачни страни инвеститор у Хрватској је Аустрија, са укупно 4 милијарде евра.

[13] Светска банка, (2016). *Стабилан раст међу растућим ризицима*, South East Europe regular economic report, No. 10, Washington: The World Bank.

Следећи инвеститори су Холандија и Немачка, Француска је на четвртом месту, са скоро 1,3 милијарде евра. Стране директне инвестиције су опале у 2015. и 2016. години, нарочито у туристичком сектору, и не очекује се значајнија промена због недостатака динамике у политици државе.

Слика 4. Основни индекси (показатељи) за инвестирање у Хрватској

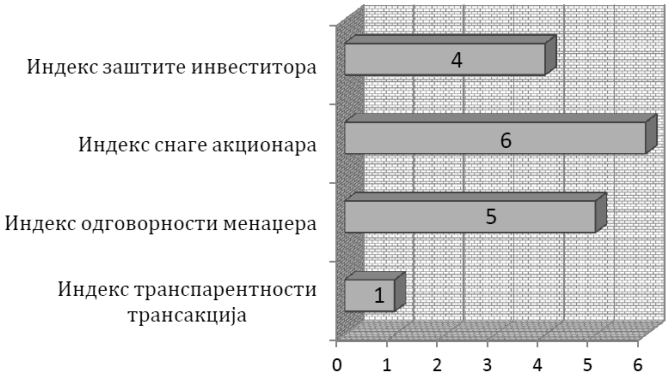

Извор: Doing Business, 2016.

Позитивни елементи Хрватске за стране директне инвестиције су добра географска позиција дуж Јадранског мора; способна радна снагу (познавање страних језика); добра и квалитетна инфраструктура – Хрватска наставља озбиљно да инвестира у транспорт, телекомуникације и енергетску инфраструктуру.

Држава има проблема са извесним структурним слабостима међу којима је и неравнотежа текућег биланса, значајан приватан страни дуг и трговински дефицит; држава је много познатија као туристичка него као инвестициона дестинација; законски и административни систем се споро развијају и требало би да се унапреде. Држава се обавезала да ради на повећању страних директних инвестиција и предузела је мере како би побољшала инвестициону климу у земљи, нпр. у зависности од типа активности (производња, технолошки центри, услуге које подржавају ове активности) кроз смањење пореза и подстицаје за запошљавање. Поред осталих мера владе, истичу се посебно: национални третман, ниске компанијске административне таксе, и постојање закона о заштити права интелектуалне својине.

Више детаља о подстицајима потенцијални инвеститори могу пронаћи у Агенцији за промоцију трговине и страних инвестиција.

Страни инвеститор може поседовати 100% удела у акцијама хрватских компанија, осим у случајевима за које је влада навела да то није могуће. По подацима СБ[14], у 2016. години Хрватска је побољшала услове за започињање посла, и донела је мере за поједностављивање добијања грађевинске дозволе.

СДИ У МАКЕДОНИЈИ

Стране директне инвестиције у Македонији немају већи значај у поређењу са суседним државама. Удео страних директних инвестиција је порастао у 2016. години, али се сматра да за привлачење инвестиција, држави недостаје бољи статус у међународној заједници. Главни улагачи су Аустрија, Мађарска, Грчка и Кипар, док су улагања из земаља бивше Југославије слаба у поређењу са њиховим трговинским односима.

Слика 5. Основни индекси (показатељи) за инвестирање у Македонији

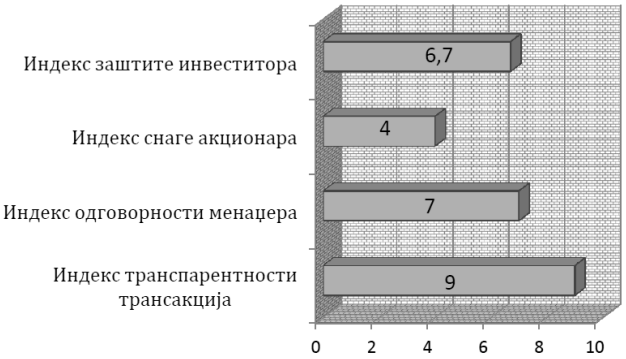

Извор: Doing Business, 2016.

Предности Македоније за стране директне инвестиције су високо образована и јефтина радна снага, једноставне и брзе процедуре за оснивање предузећа, повољан географски положај, реформски курс државе који је погодан за привлачење страних инвеститора.

Слабости Македоније за привлачење страних директних инвестиција су ниска стопа раста. Поред тога држава је суочена са сепаратизмом

[14] World Bank, (2017). *Doing Business 2016 – Measuring Regulatory Quality and Efficiency*, Washington. Преузето 02.10.2017. са сајта: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf

грађана албанске националности и са корупцијом и има велики спољни дуг. Од најзначајнијих мера које државни врх спроводи усвојени су закони који обезбеђују страним инвеститорима једнака права која имају домаћи инвеститори. Македонија нуди инвеститорима слободне зоне за куповину и продају добара, умањење пореза на профит у периоду од три године, субвенције за нова запошљавања, брзе процедуре за приступ приватном власништву.

Македонија је чланица CEFTE (Споразум о слободној трговини земаља Централне Европе), има споразуме о слободној трговини са Турском и Украјином. Споразум о стабилизацији и придруживању са ЕУ је потписала 2001. године, и 2005. године је добила статус кандидата за прикључење ЕУ. По подацима СБ (Doing Business 2016)[15] Македонија се налази на високом 12. месту по лакоћи обављања посла, нарочито по једноставности започињања посла и у области пореске политике.

СДИ У СРБИЈИ

Као резултат реформи 2000. године, Србија је привукла стране директне инвестиције пре свега из области банкарског и финансијског сектора. Аустрија, Грчка и Норвешка су међу главним инвеститорима и представљају, по вредности улагања, 70% укупних инвеститора.

Позитивни елементи за инвестирање: Србија има скоро најнижи корпоративни порез у Европи (15%). Такође, привреда је у експанзији и показује тенденције ка реформама. Људски капитал представља важан фактор, зато што је у поређењу са остатком Европе, веома млад, флексибилан, значајно образован, а скоро половина популације говори енглески језик.

Лоше особине су политички ризик, у поређењу са другим земљама у окружењу, затим веома сложена процедура за оснивање предузећа. Велики проблем државе је и дефицит трговинског биланса. Влада Србије је донела низ мера за привлачење страног капитала, потписани су споразуми са многим земљама, како би се избегло

[15] World Bank, (2017). *Doing Business 2016 – Measuring Regulatory Quality and Efficiency*, Washington. Преузето 02.10.2017. са сајта: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf

двоструко опорезивање. У неким случајевима се чине изузеци код обавеза за социјално осигурање; такође, код дела увоза се не плаћа царина (када се увозе материјали за сопствену производњу).

Слика 6. Основни индекси (показатељи) за инвестирање у Србији

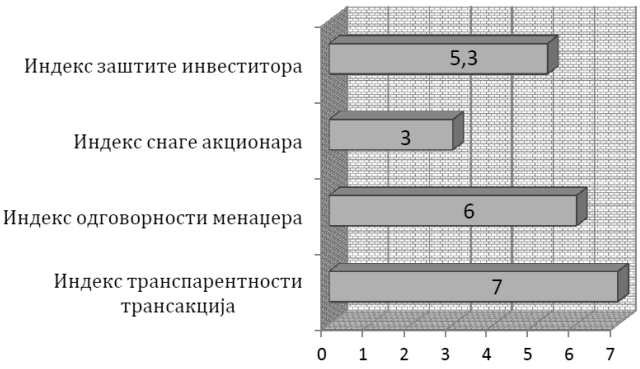

Извор: Doing Business, 2016.

Фиксне обавезе за компаније су релативно ниске. Што се тиче слободе оснивања предузећа, потпуно је загарантована и страни инвеститор може имати и 100% удела у акцијама. Дозвола за оснивање је неопходна у случајевима на пољу здравља, лекова, ветеринарских производа и услуга, транспорта, наоружања и муниције, осигурања, и менаџмента који се бави ликвидацијом предузећа.

Светска Банка је у 2016. години сврстала Србију на 59. место[16] по лакоћи обављања посла, а у претходне две године је поједностављено затварање посла (један од 9 критеријума на основу којих се ранг утврђује), донети су закони о стечају и ликвидацији предузећа и могућност изван судских поступака.

ЗАКЉУЧАК

Утицај улазних инвестиција на економски развој земље домаћина има широк обухват. Ефекти су углавном позитивни и обострани, а доказ за то је њихов динамичан раст последњих деценија. Што се

[16] World Bank, (2017). *Doing Business 2016 – Measuring Regulatory Quality and Efficiency*, Washington. Преузето 02.10.2017. са сајта: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf

тиче земаља у транзицији, чињеница је да имају велику потребу за страним директним инвестицијама из следећих разлога: недостатак сопственог капитала, управљачких знања, савремене технологије, извозних канала, као и недостатак домаће штедње. Алтернатива СДИ су кредити, комерцијални или међународних институција, али, уз велику задуженост која по правилу прати почетак транзиције, ова опција није вероватна или је веома неповољна.

Осим ризика за суверенитет и националну сигурност, као економски аргументи против СДИ обично се наводе: 1) снижење запослености, 2) погоршање трговинског биланса, 3) усмеравање производње и запослености према неодговарајућим активностима, 4) померање у иностранство активности које доносе екстерне предности, као што је I&R (*Innovation and Research*), и 5) отвореност према СДИ, што доводи домаћа предузећа у лошији положај.

Општи закључак је да је код већине земаља Западног Балкана утицај привредне стабилности пресудан фактор привлачења СДИ. Потврђује се стратегија развоја многих земаља које су успеле у развоју: да либерализација, уместо изолације води убрзаном развоју. У БИХ, Македонији, великим делом и Србији, преовлађује нестабилност домаћег политичког система и уопштено, геополитичка нестабилност, као критеријум за привлачење СДИ. Ако се детаљније упореде научни критеријуми за привлачење СДИ и резултати које је дала регресивна анализа, онда се могу извући следећи закључци. Профит и то укупан, дугорочан и изведен из индиректних појава, који значе његову стабилност и одрживост, остаје основни фактор за привлачење СДИ. Одржив дугорочни профит више зависи од опште привредне стабилности која смањује ризике, него од саме номиналне стопе раста профита. До њега се може доћи на више начина, али су најважнији: теорија расположивих ресурса, теорија проширења тржишта и теорија окружења. Прилив СДИ, на првом месту, подиже ниво инвестиционе и опште економске активности у некој земљи или региону. Директне последице су раст обима производње или услуга. У општем случају, прилив СДИ из иностранства се не разликује од пласмана домаћег инвестиционог капитала, ако не рачунамо промене у платном билансу.

За највећи број земаља домаћина је свакако најважнији развојни потенцијал које СДИ поседују. Он је комбинација позитивних ефеката, почев од интензивирања економске активности у земљи,

раста запослености радне снаге, и што је најважније, преливања знања и технологија. Иако су најчешће сектори истраживања и развоја лоцирани у матичним земљама страних инвеститора, остаје још довољно канала преко којих се страна знања и технологије могу преузимати и усвајати. Ефекти тог типа су врло тешки за мерење, али су често и једноставно видљиви и мерљиви.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антевски, М. (2008). Стране директне инвестиције: карактеристике, обрасци и ефекти, *Међународни проблеми*, 60(1), 95-117. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
2. Банићевић, Д. и Васић, В. (2006). Стране директне инвестиције (СДИ) у процесу транзиције и развоја са посебним освртом на Србију, *Финансије,* бр. 1-6, 18-28. Београд: Министарство финансија Републике Србије.
3. Видас-Бубања, М. (2007). *Стране директне инвестиције,* Београд: Институт економских наука.
4. Вујичић, Д., Неранџић, Б., Перовић, В. (2008). *Приручник за инвестиције*, Нови Сад: Стилос.
5. Светска банка, (2016). *Стабилан раст међу растућим ризицима*, South East Europe regular economic report, No. 10, Washington: The World Bank.
6. Светска банка, (2017). *Бржи раст, више радних места*, Western Balkans Regular Economic Report No.11, Washington: The World Bank.
7. World Bank, (2017). *Doing Business 2016 – Measuring Regulatory Quality and Efficiency*, Washington. Преузето 02.10.2017. са сајта: http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf

ИНВЕСТИЦИЈЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У ОПШТИНИ ШТРПЦЕ – МОГУЋНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INVESTMENTS IN MUNICIPALITY OF ŠTRPCE – OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVE

UDC: 339.727.22 (497.11)

Маја Младеновић[1]
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К.Митровица, Р. Србија

Сажетак: *Одрживи развој постао је, у савременим условима живота и пословања, услов опстанка свих. Из тог разлога на свим нивоима, од локалног до глобалног, развијају се бројне стратегије којима се промовише и подржава одрживи развој. Да би се до одрживог развоја дошло, потребно је да инвестиције, из којих развој иначе произилази, буду усмерене у оне пројекте који ће бити одрживи, не само са економског, већ и са друштвеног и еколошког аспекта. По принципу мисли глобално, делуј локално, све локалне самоуправе, требало би да се, приликом подстицања привредних активности, воде принципима одрживости. Аутори ће у раду приказати географске и демографске карактеристике општине Штрпце и размотрити могућности инвестирања у одрживе пројекте у овој општини на југу Косова и Метохије, која је позната као туристички центар (Ски центар Брезовица), национални парк Шар планина али и као регион у којем се прави сир који спада међу најбоље у Републици Србији (Шарски сир).*
Кључне речи*: одрживи развој, инвестиције, општина Штрпце*

Abstract: *Sustainable development has become, in modern conditions of life and business, the condition for the survival of all. For this reason, at all levels, from local to global, developed a number of strategies to promote and support sustainable development. In order to come to sustainable development, it is necessary for investment, the development of which derives, be directed into projects that will be sustainable, not only from the economic but also the social and environmental aspects. According to the principle of think globally, act locally, all local governments should be, while encouraging economic activity by the principles of sustainability. The authors of this study will show geographical and demographic characteristics of the municipality of Strpce and consider the possibility of investing in sustainable projects in this municipality in southern Kosovo and Metohija, which is known as a tourist center (Ski Center Brezovica), national park Shar Mountain as well as a region in which he says cheese is among the best in the Republic of Serbia (Sharri cheese).*
Key words*: sustainable development, investment, Strpce municipality*

УВОД

Одржив развој данас је нешто чему сви теже али ретко ко успе да постигне без ичије помоћи. Посебно је тешко мањим општинама које

[1]majaavondama@yahoo.com

се налазе на нестабилном подручју и у осетљивој политичкој ситуацији каква је на Косову и Метохији. Међу таквим општинама је и Штрпце.

Генерално гледајући, општина Штрпце има све што једна општина може да пожели:

- повољан географски положај јер кроз њену територију воде путеви ка већим градовима и центрима као што су Призрен, Урошевац, Приштина затим Македонија и друго,
- идеалне природне услове, с обзиром да се кроз општину простире Шар планина због чега је проглашена и националним парком, што јој омогућује повољну климу за развој пољопривреде, сточарства,
- ски центар Брезовицу који је специјализован за пружање услуга у зимском туризму захваљујући коме је позната широм региона,
- богату културу и традицију,
- вредне споменике попут великог броја цркава од којих неке датирају из 14 в.

И поред свега набројаног, развој и даље није онакав какав би требао да буде. Један од разлога зашто је то тако је свакако тренутна политичка ситуација. Међутим, без обзира на политику, људи морају да живе и раде, да привређују и тако обезбеде егзистенцију за своје породице. А како обезбедити да се тај њихов ентузијазам и труд исплате али и буду на добробит читаве заједнице, тема је коју ће у раду размотрити аутор.

ОПШТИНА ШТРПЦЕ – ИСТОРИЈСКИ, ГЕОГРАФСКИ И ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТ

Корени општине Штрпце сежу у далеку прошлост. Према прелиминарним археолошким истраживањима, још у VI веку нове ере изнад неколико места у општини Штрпце, Готовуши и Брезовици, на путу који је водио кроз Сиринићку Жупу постојала су изграђена два или три градска утврђења: „Зидовница“ и „Градиште“. Претпоставке су да је ова област била насељена и много раније, још у античком добу, на шта упућују имена села Битиња које наводе на мишљење да је међу тадашњим становницима било и припадника трачког племена Битиа. Као посебна област, Жупа се први пут спомиње у средњем веку, у доба српске средњевековне државе када су кроз ову територију пролазили каравански путеви између

садашњег Тетова на југу и Косова на северу. У повељама цара Стефана Душана из тог времена могу се наћи први писани документи о Жупи а такође села Штрпце, Готовуша и Севце помињу се и у турском попису из 1455. године. Готово сва насеља у општини су доста стара, што показују и једна или више цркви које се налазе у готово свим селима, од којих су многе у изворном облику сачуване и данас. Натписи, записи на црквама, гробљима, као и велики број предања сведоче о некадашњем животу на овим просторима.

У периоду турске владавине па све до краја XIX века, и насеља али и привредни живот у Жупи бележе стагнацију. Без обзира на сточарство и пољопривреду, већина насеља задржавају рурални карактер, изузев Штрпца, које постаје локални трговачко-занатски центар. Почетком прошлог века, са организованом експлоатацијом хромита, Брезовица се из сточарске насеобине претвара у рударско насеље. Развој рударства утицао је на развој и других места у Жупи, посебно Врбештице и Штрпца. Као специјализовано рударско насеље, са адекватном опремом и свим осталим пратећим садржајима Брезовица је дефинитивно формирана у времену немачке окупације у Другом светском рату. Ипак развој рударства није потрајао. 60 тих година XX века долази до стагнације рударских радова, а тиме се покреће и стагнација привредног живота а последично то изазива и стагнацију у развоју насеља.

80-их година на Брезовици се граде значајни хотелски капацитети и тиме почиње нова етапа у развоју овог подручја, која у свом центру има туризам. Замах туризма доводи до преображаја Брезовице у туристичко-рекреативни центар са викенд зоном, који ће у периоду који ће уследити постати надалеко познат туристичи а пре свега ски центар. Развој туризма последично подстакао је и развој већине насеља а најпре Штрпца као локалног центра. Тај развој уз мање успоне и падове бележи се и данас.

На развој Жупе и општине Штрпце у периоду после Другог светског рата утицале су и разне промене у административном и територијалном погледу. Овде се пре свга мисли на измештање општинске управе у Урошевац. Међутим, након што је укинута 31.12.1965. године, Скупштина Општине Штрпце поново је формирана 10.08.1988. године и као таква и данас функционише.

Када говоримо о географском положају, општина Штрпце простире се на јужном и југоисточном делу Косова и Метохије, око 72 км од

Приштине. Захвата простор од 247,36 km² на североисточном подручју Шар планине и горњем делу слива реке Лепенац. У народу је другачије позната и као Сиринићка жупа, због чувеног сира који се производи на овом подручју. Границе општине се највећим делом поклапају са природним границама Сиринићке жупе, која је уоквирена планинским масивом Шар планине и њених огранака, планинама Ошљак, Коџа Балкан, Жар и Језерске планине. Према томе Општина представља планинско подручје са специфичном разуђеном целином и распоном надморске висине у интервалу од 900 метара у долини Лепенца до 2500 метара на највишем врху Љуботену. У блиском окружењу општине, налазе се општине Урошевац, Качаник, Сува река и Призрен а једним делом општина Штрпце граничи се и са суседном Републиком Македонијом (слика 1).

Слика 1. Географски положај општине Штрпце

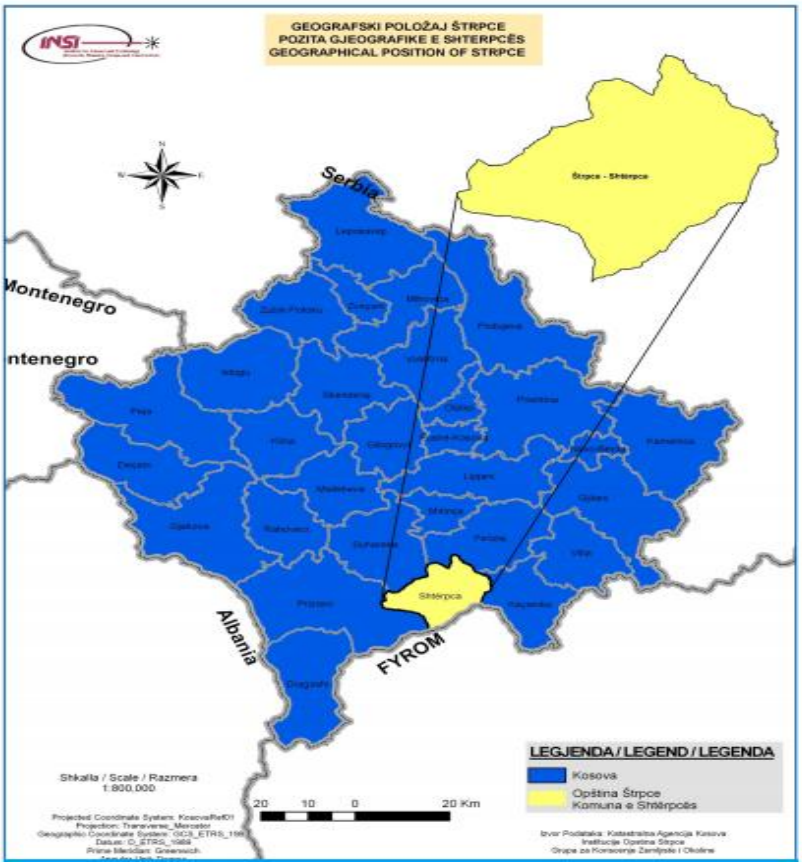

Извор: Општински развојни план Штрпце, http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf, приступљено 01.06.2017.

Општина Штрпце има релативно повољан положај у односу на градске, управне и привредне центре Косова и Метохије али и северне и северозападне Македоније. Преко Бродске клисуре обезбеђена је отвореност ка местима Урошевцу, Приштини и другим местима на КиМ, док је преко Превалца обезбеђена повезаност са Призреном али и суседном Албанијом. За саобраћајну повезаност општине са околином користи се регионални пут Призрен – Штрпце – Урошевац. Удаљеност општине од Урошевца је 30км, Приштине 61 км, Призрена 34 км, а од градова у Македонији раздаљина од Скопља је 61 км, а од Тетова 70 км.

Слика 2. Категоризација насеља према броју становника

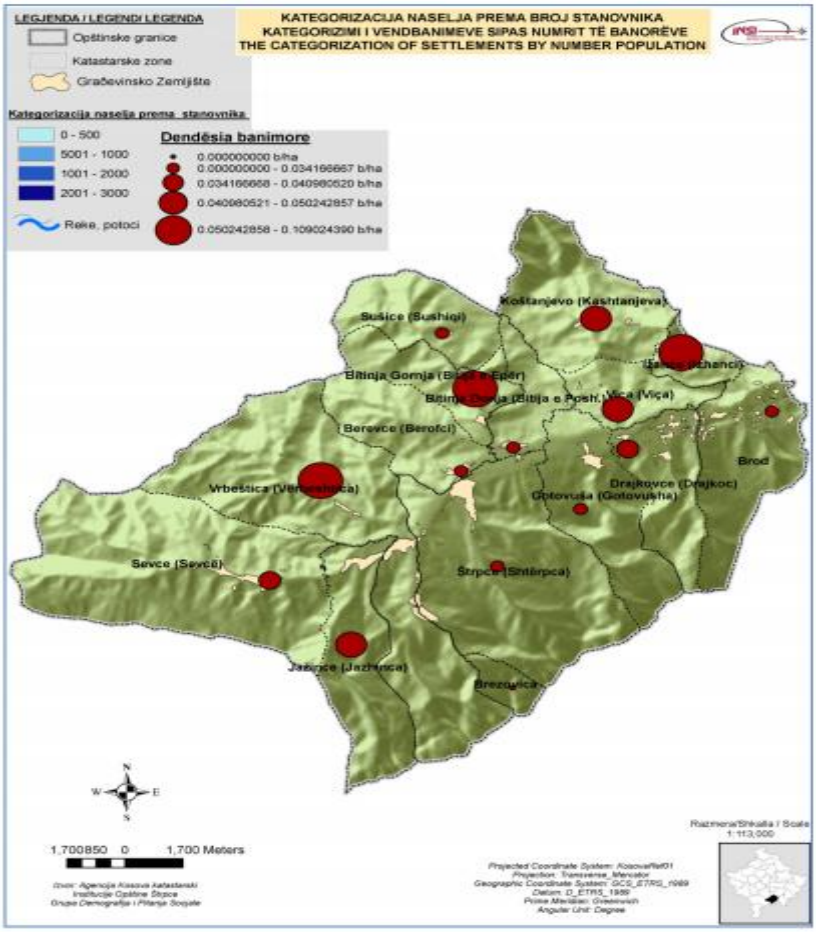

Извор: Општински развојни план Штрпце, http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf, приступљено 01.06.2017.

Када говоримо о демографској структури, Општина Штрпце има мешовити састав становништва. Према подацима мисије ОЕБС на Косову, на овом подручју тренутно живи око 13.600 становника, од којих је највећи број Српске националности – 9.100, 4500 Албанаца и 30 Рома. Густина насељености је у просеку мала, око 60 становника на км², што је карактеристично за брдско-планинска места као што је ово а пораст броја становништва је благи.

Територијални распоред становништва је релативно неуравнотежен, јер је концентрација највећег броја људи око насељених места. Од укупно 16 села у Општини, 8 је насељено Србима (Штрпце, Готовуша, Јажинце, Брезовица, Врбештица, Севце, Беревце и Сушиће), 4 Албанцима (Брод, Фираја, Ижанце и Коштањево) а 4 насеља су мешовита (Драјковце, Вича, Горња и Доња Битиња). Највеће место по броју становника (слика 2) је Штрпце са 2770 становника. Када је о старосној структури становништва реч, више од половине становништва је млађе доби, до 39 година, што показују и подаци у табели испод.

Табела 1. Старосна структура становништва општине Штрпце

	Starost	Procenat
Starost	(0-19 god.)	36,7 %
Starost	(20-39 god.)	30,9 %
Starost	(39-59 god.)	20,9 %
Starost	(preko 60 god.)	11,5 %

Извор: Општински развојни план Штрпце, http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf, приступљено 01.06.2017.

Према подацима општине Штрпце, у овој општини тренутно живи и око 900 интерно расељених лица која су након ратних дешавања 1999. године избегла из општина Призрен и Урошевац. Део њих и даље живи у неколико колективних центара док остатак живи у изнајмљеном смештају.

ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ ШТРПЦЕ

Општина Штрпце, по својој површини спада у ред мањих општина, заузимајући површину од око 2,3% површине територије Косова и Метохије. У односу на градове који се налазе у њеном окружењу (Урошевац, Призрен, Скопље), општина у већој мери има централни положај, што је од изузетног значаја за привреди развој како у садашњости тако и у будућем периоду. У прилог повољном положају овог подручја треба додати чињеницу и да се у пречнику од око 100 км удаљености од Штрпца налази и неколико важних индустријских и рударских центара: Трепча, Косовски рударско-енергетски басен, Скопски, Пећки и Призренски индустријски басен и друго.

Природне карактеристике општине Штрпце опредељују чињеницу да је ова област брдско-планинско подручје, где су од привредних грана најзаступљеније туризам и сточарство. Природни потенцијал којим располаже ова територија у великој мери представља основно средство и ресурс за свеукупан развој општине. Међу највреднијим богатствима природе можемо поменути укупну амбијенталну вредност овог поднебља, повољне климатске услове као и релативно добру очуваност животне средине. У наставку ће више пажње бити посвећено управо туризму, пољопривреди и сточарству као носиоцима економског развоја а делимично и трговини и индустији као и другим битним елементима економије на овом подручју.

Општина Штрпце има веома значајне природне потенцијале за развој туризма. Планинско подручје које захвата територија општине, са висинама до 2600 метара надморске висине и изузетно погодним северним падинама умногоме подсећају на област Алпа. Стога су и карактеристике климе сличне а самим тим и предуслови за развој туризма и то претежно зимског туризма. За ову врсту туризма најзначајнија је дужина задржавања снежног покривача, која на вишим надморским висинама износи и до чак 280 дана, затим погодни терени за скијање захваљујући којима су се некада овде одржавала престижна такмичења али и инсолација односно осунчаност и друго. Различити скијашки терени и стазе погодне су за различите кориснике, од почетника у скијању преко рекреативаца па све до скијаша који практикују алпски и нордијски стил. Носилац туризма у општини Штрпце је Ски центар Брезовица. Међутим имајући у виду политичку ситуацију и дешавања након 1999. године, морамо напоменути да развој туризма није исти као што је био

некада и да се овај туристички центар који је некада био надалеко познат по својој атрактивности, данас суочава са бројним проблемима у функционисању. То напротив не спречава туристе да и даље долазе и скијају али и само уживају у лепотама Шар планине. Поред предузећа ИНЕКС и његових најпознатијих хотела „Нарцис“ и „Молике“ који данас функционишу са смањеним капацитетима, на ски центру раде и бројни приватни угоститељи што српски што албански који допуњавају туристичку понуду. Радује чињеница да посла има за све. За разлику од виших, где је клима оштрија, нижи предели припадају другој климатској зони са благим жупским карактеристикама, што у комбинацији са зеленим падинама, богатом вегетацијом и специфичним природним реткостима као што су језера, пећине и друго, погодни су за рекреацију и развој туризма у током летњих месеци. Вредне геоморфолошке карактеристике као што су стрми одсеци, високи врхови Шаре као и долине глацијалног порекла, затим хидролошко богатство које обухвата бројне реке, изворе и потоке са чистом пијаћом водом затим богата флора и фауна са многим ендемским врстама које се могу наћи само на овом подручју, чине да ово подручје спада у ред највреднијих туристичких локалитета на Косову и Метохији али и у региону. Стога можемо закључити да ова територија са правом носи име Национални парк Шар планина. Осим самог ски центра популарно место које туристи радо посећују је Викенд зона која се налази на путу за ски центар и популарно је названа „Тршења“. Овде се налази велики број викендица и ресторана које су и зими и лети омиљени излетницима из различитих крајева Косова и Метохије, централне Србије али и иностранства.

Ипак и поред наведених природних потенцијала чињеница је да се данас за потребе туризма не користе сви расположиви капацитети а кривац за то је највећим делом осетљива политичка ситуација у којој се налазимо. Постоје планови власти у Приштини о изградњи једног потпуно новог ски центра на овом подручју који су за сада у стагнацији, а време ће показати да ли ће бити реализовани и како ће уколико дође до њихове реализације то утицати на становништво које живи у општини.

Планинско подручје на коме почива општина одувек је било повољно за развој пољопривреде и од давнина је било коришћено првенствено за сточарску а онда и за ратарску производњу. Надморска висина од око 640 до 2597 м на којој се налази територија општине, подразумева да на њој има и разноврсних пољопривредних

површина попут: ливада и пашњака, воћарских, ратарских као и површина за орање. Како смо у претодном делу говорили о развоју туризма, ваља напоменути да је исти нераскидиво повезан са развојем пољопривреде и сточарства, с обзиром да туристи који дођу да посете општину, најчешће воле и да уживају у локалним специјалитетима овог краја као што су: Шарски сир, специјалитети од меса, мед, различите врсте ракија, ајвар, компот од боровнице, сокови од малине и другог воћа и друго.

Према подацима Геодетске управе општине Штрпце, пољопривредно земљиште обухвата 55% површине општине односно 13.649,7 ha. У његовој структури доминирају шуме, пашњаци и ливаде, обрадиве површине док су површине под воћњацима мање (слика 3).

Слика 3. Намена површина у Општини Штрпце

Namena	Ukupno		Privatno		Društveno	
	ha	%	ha	%	ha	%
Njive	2.463,20	9,94	2.460,70	32,58	2,50	0,01
Vrtovi	0,80	0,00	0,80	0,01	0,00	0,00
Voćnjaci	203,20	0,82	199,20	2,64	4,00	0,02
Vinogradi	0,30	0,00	0,30	0,00	0,00	0,00
Livade	3.340,70	13,49	3.316,10	43,91	24,60	0,14
Pašnjaci	7.644,50	30,87	656,60	8,69	6.987,90	40,60
Šume	10.331,40	41,72	801,10	10,61	9.530,30	55,40
Plodno	23.984,10	96,85	7.434,80	98,44	16.549,30	96,20
Neplodno	778,00	3,15	117,60	1,56	660,40	3,80
UKUPNO	24.762,10	100,00	7.552,40	100,00	17.209,70	100,00

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1998.

Од култура које се најчешће узгајају су пшеница и кукуруз а од воћака шљиве, јабуке, крушке а у последње време и малине и јагоде. Ипак иако у овој општини постоје повољни услови за развој пољопривреде, треба напоменути да је код већине култура реч о екстензивној пољопривредној производњи, где се сеоска домаћинства баве одређеном делатношћу како би задовољили сопствене потребе и евентуално, како би продали вишкове на локалном тржишту. Изузетак од овога је свакако малинарство, које је последњих година забележило огроман пораст на овом подручју.

Малинари плански гаје ово воће не само за своје потребе већ за продају а зарада коју остваре је више него солидна.

Индустрија у општини није на завидном нивоу. Раније је најзначајнији индустријски комплекс била фабрика „Иво Лола Рибар“ која се бавила производњом металних делова и машинских компоненти. Међутим након преузимања од стране Косовске агенције за приватизацију, производња је обустављена што је без посла оставило велики број радника. У општини тренутно још увек ради предузеће „Пилана“ које се бави прерадом дрвета и производњом дрвених елемената попут намештаја, прозора и врата и друго. До пре неколико година функционисало је и предузеће „Медитекс“ које се бавило производњом санитетског материјала. Данас иако још увек постоје људски капацитети, производња је обустављена. Осим наведених примера у општини Штрпце тренутно послује неколико успешних приватних фирми које се баве вађењем и прерадом воде ПП „Аква Бреза“ и ПП „Луботени“.

Када говоримо о трговинској мрежи, ни ту ситуација није на завидном нивоу. Према подацима одељења економије општине Штрпце, у општини постоје 330 предузећа из приватног сектора која се баве различитим облицима трговине. Највећи део ј мешовитог типа док има и специјализованих за посебне артикле као што су: обућа, текстил, конфекција, пољопривредни производи, метални и пластични делови, санитарија, грађевински материјал и друго. Раније су постојала и неколико друштвених предузећа међу којима „Задруга“ и „Младост“ која су након преузимања од стране Косовске агенције за приватизацију престала да функционишу док су нека и продата. У општини постоји и једна уређена пијаца док се зелена и сточна пијаца спонтано формирају у њеној непосредној близини на улици поред пута.

Осим наведеног, можемо поменути да у општини Штрпце још увек постоји и неколико занатлија који поједине занате као што су ковачки и дрводељски занат али и вештину ткања и ручног везења и израде народне ношње чувају од заборава. Ипак њихова производња се базира на малим производним серијама тако да се не могу сматрати покретачем привредног развоја али могу делимично допринети истом уколико се обим њиховог посла повећа.

МОГУЋНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ИНВЕСТИРАЊА У ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У ОПШТИНИ ШТРПЦЕ

Имајући у виду да општина Штрпце поседује изванредне могућности за успешно покретање и развој широког спектра активности у различитим гранама привреде, и даље у овој општини постоји доста велики проценат незапослености. Према евиденцији надлежних општинских органа тренутно се на евиденцији тражоца посла налази 3113 људи, што није занемарљив број. Стога је неопходно да се уз укљученост свих релевантних чиниоца, од општинских преко централних па све до међународних фактора који тренутно функционишу на Косову и Метохији, уради нешто да се ова ситуција промени на боље. А има ли шта боље од инвестиција и одрживог развоја? Стога ће на основу свега наведеног у наставку аутор дати практичне смернице, у којим гранама привреде је по његовом мишљењу могуће паметно и сврсисходно инвестирати а да те инвестиције буду одрживе на добробит свеукупног развоја општине.

Туризам – још од 60их година прошлог века када је почела градња и функционисање првих хотела, Брезовица је синоним за атрактивну туристичку дестинацију. Због погодних падина за скијање акценат је пре свега био на зимском туризму да би се касније развиле и друге пропратне активности: викенд насеља, ресторани, мотели, конгресни туризам и др. Након дешавања 1999. туризам стагнира, да би 18 година после само делимично, почео да оживљава. Носилац туристичких активности је и даље Ски центар Брезовица и предузеће Инекс, међутим због тренутног просеца тражења стратешког партнера који су покренуле власти у Приштини, није јасно каква ће бити његова даља судбина. Стога ћемо се у даљем тексту окренути оним мањим, сигурнијим капацитетима за инвестирање који се налазе у власништву локалном стаовништва. Ради се пре свега о развоју сеоског туризма у оквиру ког би се ангажовало више маих приватних угоститеља.

Чињеница је да је данас сеоски туризам веома популаран широм региона, стога и ми морамо пратити трендове. Олакшавајућа околност је што за то у општини Штрпце постоје и више него добре могућности. Традиционалне, старинске куће сграђене од блата и камена, у којима се некада живело, са малим улагањима могу да се претворе у атрактивне етно куће. Како се гостопримство сиринићких домаћина не доводи у питање сваки гост који дође био би презадовољан услугом. Још када уз то додамо специјалитете домаће

кухиње овог краја, међу којима предњачи шарски сир, јагњетина испод сача, флија, туристи ће се овом крају враћати изнова и изнова. Осим смештаја и хране, гостима се могу понудити и друге пропратне активности: обилажење знаменитости општине, околних места, манастира, планинарење, вожња бицикла и друге спортске активности, брање боровница, малина, јагода, лековитог биља, фолклор, упозавање са културом и традицијом овог краја, учење неких заната попут ткања на разбоју везења народне ношње и др. Инвестиције у овакве пројекте не би биле много велике, али би користи од њих биле вишеструке. Као прво смањила би се незапосленост а тиме и сиромаштво. Осим радно способног становништва за ову сврху могли би д буду ангажовани љуи свих старосних доби од најмлађих до најстаријих, подједнако жене и мушкарци. С обзиром да је општина Штрпце еколошки релативно чиста средина овај вид туризма би још више побољшао овакво стање, јер је чиста и уређена средина основни предуслов за развој туризма.

Сточарство – становништво општине Штрпце од вајкада се бави сточарством. Најчувенији млечни производ са ових простора је Шарски сир који се производи од крављег или овчијег млека по традиционалној рецептури која се генерацијама преноси са колена на колено. За разлику од пре 50ак година, када је свака кућа у селу држала стоку и производила сир, данас то није случај. Све је мање људи који би да се баве овим послом иако је зарада коју би могли да остваре продајом млека, сира, меса поприлична. За оне малобројне који настављају традицију својих предака, увек има посла пошто је шарски сир веома тражена роба. Међутим, до њега се не долази лако, јер се Шарски сир не може наћи у слободној продаји, већ се купује најчешће по препоруци, директно од оних који га производе. Ова чињеница, потврђује само делимично могућности које сточарство и производња сира имају на одрживи развој општине Штрпце.

Како би се ситуација побољшала на овом плану пре свега је потребно радити на повећању капацитета, односно повећању броја људи који се баве сточарством. Ту осим самог локалног становништва велику улогу могу да играју и надлежни општински органи и међународне организације које ће обезбеђивањем субвенција и других олакшица, омогућити да се овај циљ оствари. Затим потребно је да се ти исти сточари удруже у разна удружења или кластере и тако заједнички наступају на тржишту. Треће потребно је обезбедити тржиште за продају сира, а то је најмањи

проблем од свих питања. Као што је претходно наведено, шарски сир је надалеко познат и за њим увек постоји потражња. Али да би се продајне количине повећале потребно је удруживање више произвођача тако да би се опслуживали већи сегменти тржишта попут хотела, ресторана, супермаркета и друго. Цена по килограму за ову врсту сира не пада већ неколико година и износи од 6 до 8 евра, тако да се простом рачуницом се може утвдити колико ће пораст производње повећати зараду али и свеукупан развој овог поднебља.

Малинарство – већ 9 година малинарство је главна грана воћарства којом се сваким даном бави све више становника општине Штрпце. По последњем попису УСАИД-а и удружења „Шарска малина“ у општини Штрпце под малином је око 100 хектара. Најзаступљеније сорте на око 600 парцела су микер и виламет, мале површине су под полком и туламином а нова пробна сорта је глен апле. Према анализама које су урађене на институту за квалитет, малина са простора Шар планине је екстра квалитета, са око 11% шећера. Просечан принос по хектару је 22 тоне. Када на то додамо просечну цену од 1,8 евра по килограму добијамо велику цифру укупне вредности продате малине. Међутим, то је вредност која обухвата само примарну продају малине директно са парцела или из хладњача. Како су могућности за бољу зараду на овом пољу још веће, можемо закључити да би ова област уколико се унапреди садашња ситуација - била идеална за инвестирање и одрживи развој. Неопходно је пре свега да се произвођачи удруже у оквиру кластера и тако обезбеде бољу цену и положај на тржишту. Затим, како је цена до сада продаване малине 1,8 евра по килограму, логично је предложити да се осим примарне производње и продаје развије и секундарна производња, у виду домаћих производа од малина који би се припремали по традиционалној рецептури (џем, слатко, компот, сок) јер ће тако цена по јединици производа бити много већа. Овакви производи на тржишту су веома тражени поготову ако су органски, и могу да достигну високу цену. Такође још један једноставнији начин је да се малина једноставно класира и пакује у мања паковања и тако у свежем или смрзнутом стању продаје по хотелима или већим супермаркетима.

Осим поменутих, у општини Штрпце постоје и потенцијали и за скупљање и прераду лековитог биља као и за пчеларство али и за многе друге делатности о којима ће се верујемо тек говорити. За све наведене делатности, као што је већ напоменуто, није довољна само

воља појединца и природне предиспозиције, већ је неопходно да се у све то укључе и надлежни органи на локалном и централном али и међународном нивоу. Добар предлог био би и отварање специјализоване канцеларије при општини која би се бавила само овим питањима и била увек на услузи привредницима. Помоћ коју би пружала била би у домену едукације, писања пројеката, налажења фондова за привреднике и донатора. На тај начин ће се омогућити првенствено бржи економски развој општине, макроекономска стабилност, смањити незапосленост и побољшати свеукупан животни стандард. Такође, то ће допринети и остварењу и осталих глобалних циљева као што су: искорењивање глади, сиромаштва и неједнакости, здравље и благостање, квалитетно обрзовање, родна равноправност, очување климе и живота на земљи, чиста вода и енергија из чистих извора, одговорна потрошња и производња и друго.

ЗАКЉУЧАК

Познато је да су мале приватне фирме и предузетници значајни доприносиоци, а у многим срединама и покретачи привредног развоја. У данашње време посебно развоја који је одржив. Тиме у будућем периоду треба да се води и општина Штрпце, место на југу Косова и Метохије. Ако оставимо на страну тренутну политичку ситуацију, која је умногоме успорила привредни раст ове општине али и од које зависе неки већи инвестициони пројекти, малим предузетницима и инвеститорима не треба пуно да поново покрену економски развој.

Природне предиспозиције овог места су и више него идеалне за различите делатности. Када је у питању туризам, уз постојећи ски центар Брезовица становништво може да се оријентише и на сеоски туризам за шта нису потребна велика улагања. Скоро свако домаћинство има солидне капацитете који уз мало труда могу да се преуреде за смештај гостију. Припремање домаће хране је оно чиме може да се похвали свака домаћица. Уз то још и излети по прелепој природи и ето задовољних гостију и домаћина који трљају руке али и одрживог развоја за све. Затим производња малина. Иако је ситуација на овом пољу добра може бити још боља, увођењем и секундарне производње. То подразумева производњу различитих домаћих производа од овог воћа попут џемова, сокова, компота и друго или једноставно класирање и паковање малине у мањим количинма и продавање у већим супермаркетима по вишој цени. На

трећем месту је производња чувеног Шарског сира која такође ид добро али се да би покренула свеукупан развој мора порадити на повећању капацитета и пласману.

Осим самих грађана и надлежни органи морају помоћи да се постигне овај циљ. Пре свега у подршци малим предузетницима и обезбеђивању донација различитих међународних организација које тренутно функционишу на Косову а онда и у стварању контаката између појединаца и њихово организовање у кластере и задруге како би имали бољи наступ на тржишту.

На овај начин све димензије одрживог развоја биле би задовољене:

- Економска – покренуће се запошљавање и то свих генерација и свих слојева друштва, од најмлађих до најстаријих, изградиће се адекватна инфраструктура и нови капацитети, почеће да се остварују приходи а тиме и привлаче инвестиције,
- Еколошка - сви поменути предлози за инвестирање су потпуно еколошки чисти и сама њихова реализација је уско повезана са заштитом животне средине, примена технологија које не загађују околину, органска производња сира и производа од малине,
- Социјална – смањиће се број сиромашних тако што ће сви добити могућност да раде и привређују, биће мање разлике у слојевима, омогућиће се боље образовање јер ће послови захтевати похађање сталних обука и усавршавање и др.

А када развој једном почне да иде у добром правцу, сви ће осетити његову благодат и пожелеће да се придруже у постизању истог. То ће значити бољу садашњост за нашу генерацију али и бољу будућност за генерације које тек долазе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Друштвена оправданост проглашења дела Шар планине н Косову за национални парк, Покрајински завод за заштиту природе, Приштина, 1982.
2. Општина Штрпце – Сиринићка жупа, Демографске одлике, Посебна издања, књига 37 / II, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, 1990.

3. Општина Штрпце – Сиринићка жупа, Друштвено-економски развој, организација и коришћење простора, Посебна издања књига 37 / III, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, 1991.
4. Општина Штрпце – Сиринићка жупа, одлике природне средине, Посебна издања, књига 37/ I Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, Београд, 1990.
5. Општински развојни план Штрпце, http://helvetas-ks.org/wp/wp-content/uploads/2013/08/OP%C5%A0TINSKI-Razvojni-Plan-%C5%A0trpce.pdf, приступљено 01.06.2017.
6. Програм развоја туризма општине Штрпце, Институт за архитектуру и урбанизам, Београд, 1991.

ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КРОЗ ПРИЗМУ РАЧУНОВОДСТВЕНОГ ОКВИРА

SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS TOURISM INDUSTRY IN TERMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT THROUGH THE PRISM OF THE ACCOUNTING FRAMEWORK

UDC: 338.584:338.1

Горан Шијан[*]
Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици, Србија
Саша Граворац[**]
Град Суботица, Служба за интерну ревизију, Србија
Андријана Балаћ[***]
Туристичка организација града Суботице, Србија

Сажетак: *Очување животне средине представља један од кључних приоритета савремено друштвено - економског развоја који се базира на концепту одрживог развоја. Да би се то постигло неопходно је да сви кључни друштвени стејкхолдери узму активно учешће у очувању и унапређењу природних ресурса са којима располаже друштвена заједница у којој обављају своју привредно - пословну активност. Свакако да туризам представља битан сегмент очувања природних ресурса којима располаже друштвена заједница, будући да се туристичка привреда управо темељи на природном амбијенту који друштвена заједница може да понуди. У раду ће бити анализирани основни концепти одрживог развоја, указане основне специфичности анализе одрживог развоја у сфери туризма, значај рачуноводствених информација за туристички менаџмент кроз призму друштвено одговорног пословања у функцији одрживог развоја.*
Кључне речи: *туризам, рачуноводство, менаџмент, одрживи развој*

Abstract: *Environmental protection is one of the key priorities of the contemporary socio - economic development based on the concept of sustainable development. In order to achieve this it is essential that all key social stakeholders take an active role in the preservation and enhancement of the natural with the share are available to the community in which they perform their business activity. Nevertheless, tourism is an important segment of preserving natural initiative available to the community, as the tourism industry is based precisely on the natural environment that the community can*

[*] gsijan@ef.uns.ac.rs
[**] sasa.gravorac@subotica.rs
[***] andrijanababic1977@gmail.com

offer. This paper will analyze the basic concepts of sustainable development, the provided analysis of the basic features of sustainable development in the sphere of tourism, the importance of accounting information for tourism management through the prism of social responsibility in terms of sustainable development.
Key words: *tourism, accounting, management, sustainable development*

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Питање друштвене одговорности и њене имплементације у савремену привредну праксу све више добија на значају услед све прогресивније експлоатације природних ресурса. Одрживи развој као општеприхваћени концепт друштвеног развоја у свом фокусу садржи и друштвену одговорност у пословању као круцијални циљ његове реализације. Како се туристичка привреда у свом развоју базира пре свега на природним ресурсима које одликује лимитираност, неопходно је успоставити интегрални систем који ће омогућити у свим његовим саставним елементима имплементацију принципа одрживог развоја. То пред туристичке посленике намеће изазов перманентног балансирања између што већег степена задовољавања потреба туриста с једне стране, а са друге стране захтева заштиту расположивих природних и људских ресурса који ће се моћи користити у функцији развоја будућих генерација. Реализација циљева развоја туристичке привреде у датим савременим тржишним околностима захтева да се константно разматра степен имплементације принципа одрживог развоја у све сфере туристичког развоја, а што је немогуће постићи сваким евентуалним напуштањем овако креираног концепта. На крају је неопхондо указати да свако евентуално одступање од постулата „одрживог развоја“ може ефектуирати несагледиве последице како по развој туризма, тако и по укупни друштвени развој. Слободно можемо констатовати да су очувана и заштићена животна средина conditio sine qua non туристичког развоја базираног на рационалним и реалним темељима.

1. ИЗАЗОВИ ТУРИСТИЧКОГ РАЗВОЈА КРОЗ ПРИЗМУ ПРИНЦИПА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Развој представља кључну димензију сваког друштвеног процеса, јер се само кроз континуиране развојне процесе може остварити свеопшти друштвени прогрес. Као и у осталим друштвеним сферама, разој представља императивни задатак и у области туристичке привреде, јер се само процесима у којима су инкорпориране развојне димензије може остварити општи туристички прогрес. Полазећи од

све интензивнијих друштвених промена и тржишне конкуренције која је све присутнија у глобалним оквирима, јасно је да конципирање развоја базираног на принципима одрживости захтева сагледавање свих релевантних фактора и пројектовање будућих развојних трендова на рационалним друштвеним и развојним перформансама.

Принцип одрживости нарочито долази до значаја у креирању развојних трендова у сфери туризма, јер се она директно ослања на животну средину и ресурсе који су природно дати и лимитирани. Како туризам постаје све интензивнији са све већим бројем активних учесника који конзумирају природне ресурсе, поставља се питање очувања природних ресурса у правцу обезбеђења опстанка будућих генерација. Сагледавајући дате развојне трендове јавља се потреба за креирањем једног новог правца туристичких кретања базираних на принципима „одрживости“. У таквим околностима настала је „агенда 21“ усвојена сада већ давне 1982. године од стране 182 земље на Светском самиту Конференције Уједињених нација о природном окружењу и развоју, а у чијој бази разматрања и анализе лежи проблематика очувања природних ресурса и животне средине.

Уколико приступимо анализи овог за савремену туристичку привреду значајног документа уочићемо да „Агенда 21“ представља скуп програмских активности и мера у областима путовања и укупног туризма уопште. Овај документ заправо представља платформу са јасно дефинисаним системом акционих мера које стварају неопходне претпоставке за очување животне средине, обезбеђење еколошке равнотеже и потпуну имплементацију концепта одрживог туристичког развоја. Ова агенда заправо представља кључну преломну тачку од које је у области туристичког развоја потпуно заживела имплементација принципа „одрживости“. Кроз акционе мере дефинисани су кључни циљеви које ћемо приказати следећим графичким приказом:

Анализирајући слику 1 уочавамо да се циљеви одрживог развоја туризма огледају у управљању свим кључним елементима заштите животне средине који спречавају дестимулативно деловање на постојеће природне ресурсе и стварају предуслове за очување природе у функцији будућих генерација. То се директно рефлектује кроз задатке које пред хотелска предузећа и туристичке агенције поставља раније поменута „Агенда 21“ у погледу конструисања система управљања чији саставни део су технике и методе које ће се

у крајњем ефектуирати кроз интегрални систем управљања у чијој је сржи концепт „одрживог развоја“ туризма.

Слика 1. Циљеви одрживог развоја туризма базирани на „Агенди 21“

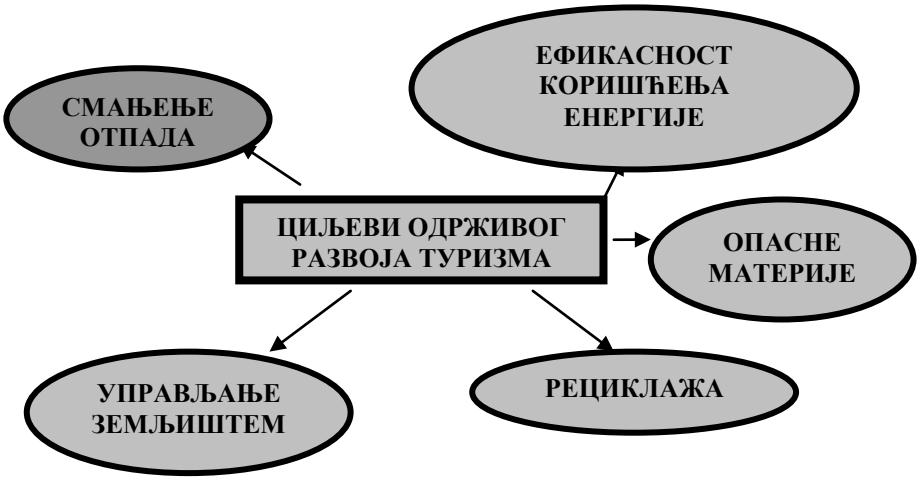

Извор: По идеји аутора

Туристички развој базиран на обрисима одрживости захтева креирање таквог туристичког производа који се огледа у успостављању равнотеже између економских и еколошких циљева. Такав туристички развој захтева успостављање свеобухватног концепта који ће своје приоритете фокусирати ка одрживом развоју и туристичкој потрошњи, директно зависећи од расположивих природних ресурса, који обезбеђују стабилне дугорочне развојне трендове и напуштање концепта према коме је фокус искључиво на економским циљевима, који се огледају на етатизацији искључиво економске профитабилности и раста и могу бити прихватљиви само краткорочно посматрано.

Битан фактор развоја одрживог туризма јесу и значајне промене у структури саме туристичке тражње и све већа свест приватног сектора у сфери туризма о значају очувања природне средине кроз креирање тржишно пропулзивног туристичког производа. То се одликује све већом сарадњом локалних заједница и туристичке привреде у погледу очувања животне средине. Све већа тражња туриста за чистом, квалитетном и незагађеном животном средином остварила је интензивни утицај како на приватни сектор у сфери

туристичке привреде, локалну заједницу, тако и на свеукупне тржишне туристичке субјекте, који имају активну улогу у ланцу креирања туристичког производа базираног на концепту одрживости.

2. ЗНАЧАЈ ЛОКАЛНЕ ТУРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У КРЕИРАЊУ „ОДРЖИВОГ“ ТУРИСТИЧКОГ ПРОИЗВОДА И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈИ КОНЦЕПТА ДРУШТВЕНЕ ОДГОВОРНОСТИ

Креирање и развој туристичког производа представља кључни задатак који се поставља пред туристичку привреду, јер само тако креиран и конципиран туристички производ може обезбедити тржишну конкурентност и реализацију компаративних предности. Развој и тржишно позиционирање туристичког производа представља врло сложен и комплексан задатак, који захтева утврђивање програмских одредница развоја свих дефинисаних туристичких производа попут градских одмора, кружних путовања, пословног туризма, здравственог туризма, наутичког, манифестационог и других облика туризма.

Кључну улогу у реализацији туристичких развојних трендова на подручју локалне самопуправе има локална туристичка организација (ЛТО) која треба да обједини и координира активности свих туристичких субјеката у развоју и креирању препознатљивог локалног туристичког производа. У домицилној пословној пракси је уочљиво да значајан број локалних самоуправа има конституисану локалну туристичку организацију као јавну службу, иако за то често нема економског оправдања, посебно у оним јединицама локалне самоуправе где туризам у укупној привредној структури има мало или безначајно учешће. Управо из тих разлога позитивна законска регулатива предвиђа могућност организовања локалне туристичке организације од стране другог правног лица којем јединица локалне самоуправе може поверити обављање послова из туристичке сфере. Како бисмо лакше сагледали улогу коју локална туристичка организација има у развоју туристичког производа указаћемо на кључне законом поверене послове које она обавља попут (члан 39 Закона о туризму, „Сл. гласник РС“, број 36/2009, 88/2010, 99/2011 - др. закон, 93/2012 и 84/2015): промоција и развоја туризма јединице локалне самоуправе, координисање активности и сарадње између привредних и других субјеката у туризму који непосредно и посредно делују на унапређењу развоја и промоцији туризма и на

програмима едукације и усавршавања вештина заспослених у туризму, управљање туристичким простором, доношење годишњег програма и плана промотивних активности у складу са Стратегијским маркетинг планом, плановима и програмима Туристичке организације Србије и друге активности које су Законом регулисане.

Када се говори о планирању туристичког развоја, нужно је указати да се може идентификовати значајна разлика између субјеката који учествују у планирањима у вези са туризмом и планирањем самог туризма. Када говоримо о планирању у вези са туризмом нужно је указати да ову врсту планирања спроводе субјекти који су индиректно везани са последицама деловања туризма, а односе се пре свега на државне и друге организације, предузећа која кроз обављање своје делатности врше валоризацију туристичке ресурсне основе попут: планирања развоја инфраструктуре, очувања културно – историјских споменика, планирања културних и спортских манифестација, узгоја ловне дивљачи и планирања ловишта и сл. Са друге стране, планирање туризма или туристичко планирање подразумева развој туризма као самосталног или целовитог система састављеног од разноврсних конституената за чији развој су заинтересовани бројни стејкхолдери. Често се за ову врсту планирања, тј. туристичко планирање каже да представља „амалгам економских, социјалних и просторних консидерација које одржавају различитост фактора који утичу на туристички развој.” (Благојевић, 2009, стр. 204).

Како би се обезбедила потпуна валоризација расположивих туристичких ресурса и омогућило остваривање пуних ефеката и валоризација коришћења расположивог туристичког простора, неопходно је у развоју туристичког производа имплементирати интегрални приступ планирању који подразумева обухватање свих значајних конституената који треба да омогуће остваривање пуних ефеката од добро постављене планске основе туристичког развоја. Ради лакшег разумевања у наставку ћемо графички приказати процес и фазе интегралног планирања туристичког развоја:

Анализирајући слику 2 уочавамо да процес интегралног планирања туристичког развоја представља најсвеобухватнији приступ пројекцији туристичког развоја. Интегрални пруступ планирању туристичког развоја инкорпорира седам фаза почевши од процене свих релевантних фактора, закључно са спровођењем детаљних

тактичких, оперативних планова са сагледавањем евентуалних могућности контроле и повратних спрега, при чему су све фазе узрочно – последично повезане. Само кроз процес интегралног конципирања туристичког развоја обезбеђује се индикативни плански модел који кроз укључивање свих планских елемената обезбеђује најпоузданију пројекцију будућег развоја, уз антиципирање свих ограничавајућих чињеница и њихово благовремено превазилажење или свођење на најприхватљивију меру.

Слика 2. Процес интегралног планирања

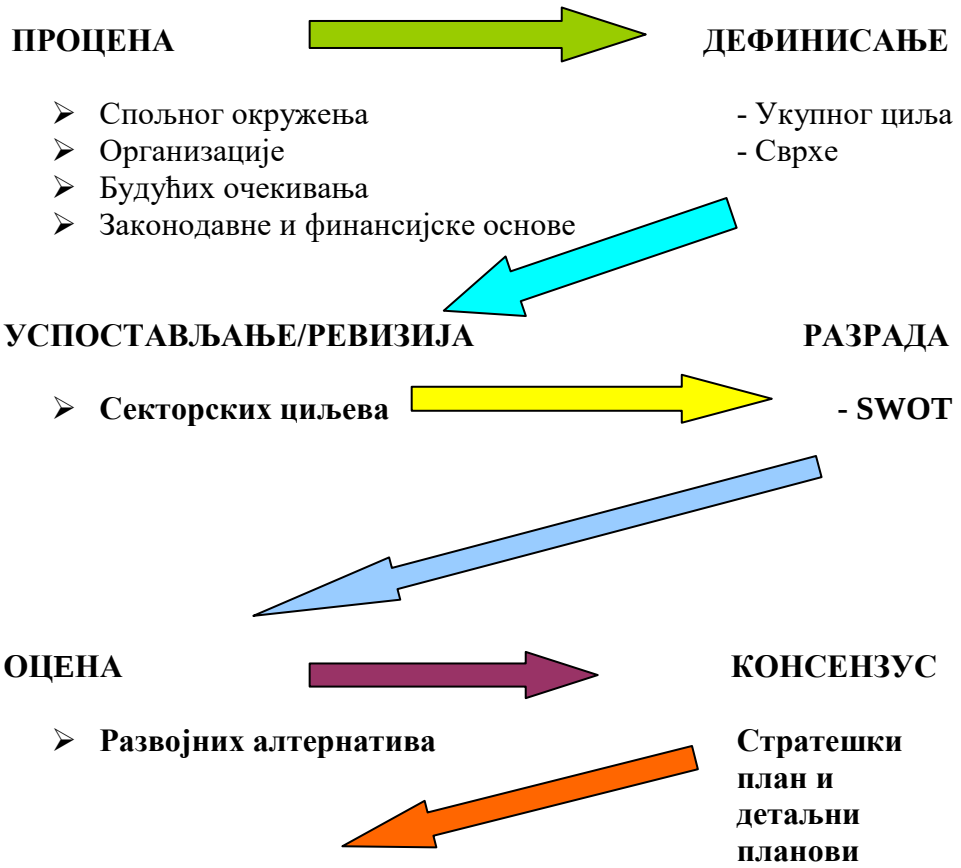

Извор: Петрић Л (2001). Управљање развојем туризма.. Загреб: Мате, стр. 346

Како су потенцијални бенефити од имплементације интегралног модела планирања туристичког развоја бројни у наставку ћемо дати преглед свих кључних фаза из којих се састоји сам процес интегралног планирања, како би правовремено указали на користи поменутог модела и омогућили туристичкој привреди да кроз имплементацију овог модела знатно олакша своје тржишно деловање и даљу економску експанзију. Фазе процеса интегралног планирања туристичког развоја су дате у наставку:

Слика 3. Фазе процеса интегралног планирања

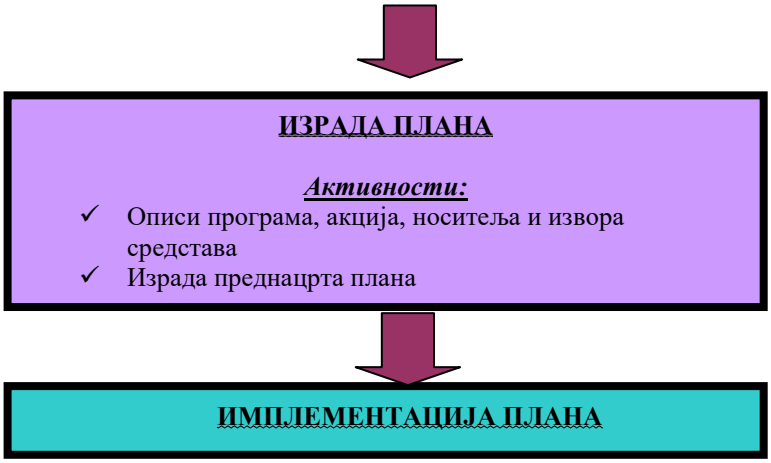

Извор: Петрић Л. (2005). Управљање развојем туризма. Загреб: Мате, стр. 38

Саставне елементе структуре интегралног планирања туристичког развоја чини 6 елемената и то: оцена постојећег стања, истраживање и аналитички приступ, синтеза, дефинисање стратешких циљева развоја туристичког развоја и избор одговарајуће стратегије, израда конкретног плана и његова имплементација. Кроз посматраних шест фаза интегралног планирања туристичког производа обезбеђује се системски приступ његовом креирању који омогућава дефинисање таквог туристичког производа који ће у потпуности бити адаптибилан свим компаративним предностима дестинације и омогућити његову потпуну економску валоризацију уз тржишно ефектуирање и остваривање економских ефеката по тржишну економију тако дефинисаног туристичког производа.

У савременим пословним оквирима уопште, па тако и у сфери туристичке привреде се све више говори о концепту друштвено одговорног пословања. Будући да локалне туристичке организације имају значајну улогу у конципирању туристичког развоја подручја које покривају, као и опште прихваћеном друштвеном ставу о потреби „одрживости“ развоја, јасно је да локална туристичка организација мора инкорпорирати концепт друштвено одговорног пословања у своје стратегијско – тактичко – оперативне документе. У таквим околностима се све више појављују туристи који нису више заинтересовани само за концепт „потрошачког друштва“ са фокусом на масовну производњу, већ туристи све више теже ка неким традиционалним вредностима у својим путовањима попут: екологије, поштовања традиције и сл., тако да се слободно може

констатовати да данашњи туриста у средишту свог туристичког опредељења има одрживи развој.

Локална туристичка организација као битан чинилац креирања туристичке понуде територије коју покрива треба да тежи ка креирању понуде базиране на „одговорном“ туризму који према „Cape Town Declaration” подразумева (Cape Town Declaration): минимизирање негативних економских и друштвених утицаја, омогућује креирање већих економских користи за локално становништво и значајно унапређује благостање друштвене заједнице, обезбеђује учешће локалног становништва у одлукама које утичу на њихове животе и животне прилике, обезбеђује се очување културне и природне баштине, обезбеђује већи степен задовољства туриста кроз чвршћу сарадњу са локалним становништвом и сл.

Све претходно изнето указује да локална туристичка организација мора узети све битне факторе у обзир при креирању свеобухватног туристичког производа, а нарочито принципе одрживог развоја који узимају у обзир приниципе економске и друштвене одговорности, као и принципе на којима се заснива очување животне средине.

3. ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНИ ТУРИЗАМ КРОЗ ПРИЗМУ РАЧУНОВОДСТВА – ПУТ КА НОВОЈ ПАРАДИГМИ ЕКОЛОШКЕ ОДГОВОРНОСТИ

Концепт „одрживог развоја“ добија све већи значај у пословању уопште, а у последње време све већи значај и у пословању туристичких предузећа. У таквој консталацији тржишних снага, рачуноводствени информациони систем добија своју стратешку улогу и значај, јер треба да омогући вредносно изражене информације које у синтези са осталим информацијама омогућавају подлогу туристичкој привреди за имплементацију концепта одрживог развоја темељеног на заштити животне средине. Оно што се може идентификовати посматрајући тржишну праксу јесте чињеница да је рачуноводствени - информациони систем и даље оријентисан превасходно ка екстерним корисницима рачуноводствених информација, уместо да своје деловање фокусира ка имплементацији међународних стандарда који треба да обезбеде заштиту животне средине као основне, односно базичне претпоставке очувања животне средине. Уважавајући дате констатације пред рачуноводствени - информациони систем

туристичких субјеката поставља се захтев за креирање нових рачуноводствених извештаја који су пре свега оријентисани на трошкове животне средине намењени интерним корисницима, при чему би методолошку основу за креирање оваквих извештаја требали имати системи обрачуна трошкова по циљним трошковима и трошковима активности. Посматрани рачуноводствени информациони систем треба да продукје информације које ће постати саставни део интегралне ресурсне основе менаџмент информационог система при дефинисању пословних одлука које обезбеђују пословну политику која у свом средишту мора имати одрживи развој туризма.

Имплементација система одрживог развоја у туристичким предузећима, омогућује перманентну едукацију рачуноводствених кадрова како би добили свест о значају одрживог развоја туризма базираног на заштити околине, а основу овако конципиране едукације чине следећи задаци (https://bib.irb.hr/.../272994.Racunovodstvo_okolisa_i_odrzivi.., датум приступа: 02. јула 2017. године): како препознати активности везане за заштиту околине, какву улогу има „зелени огласник“ и „зелено сандуче“ за спровођење еко акција, како идеје унапређења заштите животне средине публиковати у јавности, како развити интерни систем информација запослених и нове идеје уградити у развојне акте туристичких предузећа и сл.

Анализирајући дате констатације можемо указати да је не само потребно рачуноводствени - информациони систем посматрати као историјски оријентисан систем информисања, већ као систем који обезбеђује предикцију будућих пословних активности и њихово конципирање у правцу одрживог и друштвено одговорног пословања туристичких предузећа. Зато се слободно може рећи да рачуноводствени информациони систем представља темељ изградње друштвено одговорног пословања у туристичкој сфери.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Концепт одрживог развоја представља опште прихваћен концепт развоја савремене привреде који све већи значај поприма у области туристичке привреде. Сва улагања у правцу изградње одрживог развоја туризма базираног на еко – принципима ће бити препознати кроз креирање јасно диференцираног „трошковног имиџа“, који захтева од менаџмента туристичких субјеката да активно преузимају

мере у правцу очувања животне средине које се базирају на заштити и штедњи воде, на збрињавању отпадних вода и заштити ваздуха, подстицање већег степена коришћења производа локалне туристичке дестинације, већи степен коришћења јавног превоза и сл. Такве мере ће омогућити већи степен тржишне пропулзивности дестинације и већи степен туристичке валоризације, што ће омогућити веће тржишно учешће, односно покривање све значајнијег тржишног сегмента који чине „зелено освештени“ туристи. Кроз овакве активности омогућиће се значајне тржишне уштеде и већи степен рентабилности у пословању туристичке привреде, а што ће се посебно рефлектовати кроз: штедњу енергије, смањење еколошки штетног отпада, чисте воде, ваздуха и здравију погодну климу, као и стварање квалитенте еколошки одрживе туристичке дестинације.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благојевић С. (2009). Планирање развоја туризма. Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство број 38/2009. Нови Сад: Природно – математички факултет.
2. Бошковић Т. (2008). Одрживи туризам као савремени концепт развоја туризма. *Школа бизниса број 4,* 123 -127.
3. Закон о туризму, „Сл. гласник РС“, број 36/2009, 88/2010, 99/2011 - др. закон, 93/2012 и 84/2015.
4. Званична интернет презентација Cape Town Declaration доступно на http://www.capetowndeclaration.org/.
5. Јегдић В., Шкрбић И., Милошевић С. (2013). Специфичности планирања одрживог туризма. *Tims acta 7,* 153 – 162.
6. Перишић М. (2005). Рачуноводство околиша и одрживи развој туризма. Преузето са интернет сајта: https://bib.irb.hr/.../272994.Racunovodstvo_okolisa_i_odrzivi...
7. Петрић Л., (2001). *Управљање развојем туризм,*. Загреб: Мате.

ОПОРЕЗИВАЊЕ ЗАРАДА И РАВНОТЕЖА НА ТРЖИШТУ РАДНЕ СНАГЕ СРБИЈЕ

TAXATION OF WAGES AND EQUILIBRIUM OF THE LABOR MARKET IN SERBIA

UDC: 336.226.11(497.11)

Горан Милошевић
Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, Србија[1]
Мирко Кулић
Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија, Нови Сад, Србија[2]
Лука Батуран
Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, Србија[3]

Сажетак: *Зарада представља економску и правну категорију око које постоје значајне дилеме у научној и стручној јавности. Она представља накнаду запосленом за његов рад коју плаћа послодавац. Српско тржиште радне снаге карактерише велика незапосленост, али и велики број запослених који су у систему минималне зараде. То ствара амбијент велике међусобне конкуренције радне снаге на тржишту рада, те зарада запослених постаје прворазредно економско, правно, социјално и политичко питање.*
Кључне речи*: зарада, запосленост, порез на зараде, тржиште рада, радна снага.*

Abstract: *Wage is the economic and legal category around which there are significant dilemmas among scientists and experts. It represents compensation to an employee for his work paid by the employer. The Serbian labor market is characterized by high unemployment rate, but also by a large number of employees in the minimum wage system. This creates a great competition in the labor market, so wage becomes an economic, legal, social and political high priority issue.*
Key words*: wage, employment, wage tax, labor market, labor force.*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Процес награђивања и мотивисања запослених од посебне је важности за рад и функционисање сваке организације и институције. Облици награђивања и мотивисања запослених посматрано кроз време мењали су своје облике и форме. Од зараде запослених као најдоминантнијег облика награђивања, систем мотивисања запослених све више поприма облике и форме партиципације у

[1] g.milosevic@pf.uns.ac.rs.
[2] mirkokulic@pravni-fakultet.info.
[3] l.baturan@pf.uns.ac.rs.

расподели профита, односно учешћа радника у систему управљања организацијом. Зависно од облика награђивања, али и од нивоа награде запослених, овај процес утиче и на ниво продуктивности, а тиме и на ефикасност рада организације. Поред ефеката на рад и ефикасност рада, систем награђивања може имати одређене ефекте и на функционисање тржишта радне снаге.

Тржиште радне снаге одликује неуједначеност понуде и тражње за радом. Равнотежна на тржишту радне снаге успоставља се на оном нивоу понуде рада која одговара захтевима субјеката тражње за радом. Зависно од кретања и захтева на тржишту рада, цена радне снаге која се манифестује у форми зараде показује различите осцилације. Зарада је условљена нивоом квалификованости, образовањем и вештинама рада са којима располаже радна снага. Поред наведеног, технолошке иновације и структурне реформе могу утицати на тражњу за одређеним профилом радне снаге што има одраза и на кретање нивоа зарада и датој области економске активности.

Зарада, поред неспорно мотивишућег ефекта рада, усмереног ка подизању продуктивности, може продуковати и негативне ефекте усмерене у погледу пада тражње за радном снагом. Радна снага је само један од фактора производње, поред природних ресурса и капитала. Њен трошак са аспекта економске – производне активности евидентан је у форми нивоа кретања зарада. Отуда послодавац зараду посматра као трошак. Раст трошкова пословања негативно делује на пословни резултат послодавца јер се његов профит смањује. Да би смањио негативан резултат пословања послодавац мора смањити зараду или број запослених који продукују раст трошкова пословања. Поред обавезе исплате зарада запосленим, послодавац има и додатни трошак у форми фискалних обавеза на зараду, што додатно може утицати на осцилације кретања на тржишту рада.[4]

У оквиру пореског система Србије зарада је опорезована у оквиру система пореза на доходак грађана, порезом на зараде. Предмет опорезивања зараде је зарада која се остварује по основу радног односа као и друга примања запосленог.

[4] Милошевић, Г. & Батуран, Л. (2017).

ЗАРАДА, НАКНАДА ЗАРАДЕ И ДРУГА ПРИМАЊА ЗАПОСЛЕНИХ

У складу са законом[5] и општим актом правног лица, односно уговором о раду запослени поред других права, има право на одговарајућу зараду. Послодавац је дужан да запосленом за обављени рад исплати зараду, у складу са законом, општим актом и уговором о раду. Зарада се исплаћује у роковима утврђеним општим актом и уговором о раду, најмање једанпут месечно, а најкасније до краја текућег месеца за претходни месец. Запосленима се гарантује једнака зарада за исти рад или рад исте вредности који остварују код послодавца. Под радом једнаке вредности подразумева се рад за који се захтева исти степен стручне спреме, односно образовања, знања и способности, у коме је остварен једнак радни допринос уз једнаку одговорност.

Под зарадом се сматрају сва примања из радног односа, осим примања по основу:[6] учешћа запосленог у добити оствареној у пословној години, у складу са законом и општим актом; коришћења и употребе средстава за рад запосленог и накнаде трошкова за њихову употребу; накнаде других трошкова рада; накнаде за долазак и одлазак са рада, у висини цене превозне карте у јавном саобраћају, ако послодавац није обезбедио сопствени превоз; накнаде за време проведено на службеном путу у земљи и иностранству; накнаде смештаја и исхране за рад и боравак на терену, ако послодавац није запосленом обезбедио смештај и исхрану без накнаде; исплате запосленом отпремнине при одласку у пензију, најмање у висини две просечне зараде; исплате запосленом накнаде трошкова погребних услуга у случају смрти члана уже породице, а члановима уже породице у случају смрти запосленог; исплате запосленом накнаде штете због повреде на раду или професионалног обољења; поклона за Божић и Нову годину деци запосленог старости до 15 година живота у вредности до неопорезивог износа који је предвиђен законом којим се уређује порез на доходак грађана; јубиларне награде и солидарне помоћи; и исплате отпремнине при отказа уговора о раду.[7]

[5] Закон о раду објављен је у "Сл. гласнику РС" бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 и 13/2017 - одлука УС.
[6] Члан 105 став 3 Закона о раду.
[7] Висина отпремнине утврђује се општим актом или уговором о раду, с тим што не може бити нижа од збира трећине зараде запосленог за сваку навршену годину рада у радном односу код послодавца код кога остварује право на отпремнину. За

Запослени има право на увећану зараду у висини утврђеној општим актом и уговором о раду, и то:[8]

- за рад на дан празника који је нерадни дан - најмање 110% од основице;
- за рад ноћу, ако такав рад није вреднован при утврђивању основне зараде - најмање 26% од основице;
- за прековремени рад - најмање 26% од основице;
- по основу времена проведеног на раду за сваку пуну годину рада остварену у радном односу код послодавца (у даљем тексту: минули рад) - најмање 0,4% од основице.

Општим актом и уговором о раду могу да се утврде и други случајеви у којима запослени има право на увећану зараду, као што је увећање зараде по основу рада у сменама.

Запослени има право на накнаду зараде у висини просечне зараде у претходних 12 месеци, у складу са општим актом и уговором о раду, за време одсуствовања са рада на дан празника који је нерадни дан, годишњег одмора, плаћеног одсуства, војне вежбе и одазивања на позив државног органа. Поред наведеног запослени има право на накнаду зараде за време одсуствовања са рада због привремене спречености за рад до 30 дана, и то:[9]

- најмање у висини 65% просечне зараде у претходних 12 месеци пре месеца у којем је наступила привремена спреченост за рад, с тим да не може бити нижа од минималне зараде утврђене у складу са законом, ако је спреченост за рад проузрокована болешћу или повредом ван рада, ако законом није друкчије одређено;
- у висини 100% просечне зараде у претходних 12 месеци пре месеца у којем је наступила привремена спреченост за рад, с тим да не може бити нижа од минималне зараде утврђене у складу са законом, ако је спреченост за рад проузрокована повредом на раду или професионалном болешћу, ако законом није друкчије одређено.

Право на накнаду зараде запослени има у висини утврђеној општим актом и уговором о раду за време прекида рада до кога је дошло

утврђивање висине отпремнине рачуна се и време проведено у радном односу код послодавца претходника у случају статусне промене и промене послодавца, као и код повезаних лица са послодавцем у складу са законом.

[8] Члан 108. Закона о раду.

[9] Члан 115. Закона о раду.

наредбом надлежног државног органа или надлежног органа послодавца због необезбеђивања безбедности и заштите живота и здравља на раду, која је услов даљег обављања рада без угрожавања живота и здравља запослених и других лица, и у другим случајевима, у складу са законом.

Запослени има право на накнаду трошкова у складу са општим актом и уговором о раду, и то:[10]

- за долазак и одлазак са рада, у висини цене превозне карте у јавном саобраћају, ако послодавац није обезбедио сопствени превоз;
- за време проведено на службеном путу у земљи;
- за време проведено на службеном путу у иностранству;
- смештаја и исхране за рад и боравак на терену, ако послодавац није запосленом обезбедио смештај и исхрану без накнаде;
- за исхрану у току рада, ако послодавац ово право није обезбедио на други начин;
- за регрес за коришћење годишњег одмора.

Послодавац је дужан да запосленом исплати, у складу са општим актом:[11]

- отпремнину при одласку у пензију, најмање у висини две просечне зараде;
- накнаду трошкова погребних услуга у случају смрти члана уже породице, а члановима уже породице у случају смрти запосленог;
- накнаду штете због повреде на раду или професионалног обољења.

ПОРЕЗ НА ЗАРАДЕ

Порез на зараде уређен је Законом о порезу на доходак грађана.[12] Предмет опорезивања код пореза на зараде је зарада која се

[10] Члан 118. Закона о раду.
[11] Члан 119. Закона о раду.
[12] Закон о порезу на доходак грађана објављен је у "Сл. гласнику РС", бр. 24/2001, 80/2002, 80/2002 - др. закон, 135/2004, 62/2006, 65/2006 - испр., 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011 - одлука УС, 7/2012 - усклађени дин. изн., 93/2012, 114/2012 - одлука УС, 8/2013 - усклађени дин. изн., 47/2013, 48/2013 - испр., 108/2013, 6/2014 - усклађени дин. изн., 57/2014, 68/2014 - др. закон, 5/2015 - усклађени дин. изн., 112/2015, 5/2016 - усклађени дин. изн. и 7/2017 - усклађени

остварује по основу радног односа као и друга примања запосленог. Са пореског аспекта зарадом се сматрају и уговорена накнада и друга примања која се остварују обављањем привремених и повремених послова на основу уговора закљученог непосредно са послодавцем, као и на основу уговора закљученог преко омладинске или студентске задруге, осим са лицем до навршених 26 година живота, ако је на школовању у установама средњег, вишег и високог образовања.

Зарадом се сматрају и примања у облику бонова, хартија од вредности,[13] осим акција стечених у поступку својинске трансформације, новчаних потврда, робе, као и примања остварена чињењем или пружањем погодности, опраштањем дуга, као и покривањем расхода обвезника новчаном надокнадом или непосредним плаћањем. Основицу пореза на зараду за наведена примања, осим хартија од вредности, представља:

- номинална вредност бонова и новчаних потврда,
- цена која би се постигла продајом робе на тржишту,
- накнада која би се постигла на тржишту за услугу, односно погодност која се чини обвезнику,
- новчана вредност покривених расхода, увећана за припадајући порез и доприносе за обавезно социјално осигурање које из зараде плаћа запослени.

Основицу пореза на зараду код примања у облику хартија од вредности чини тржишна вредност хартија од вредности увећана за припадајуће обавезе из зараде, у моменту стицања права располагања на тим хартијама од вредности. Ако је хартије од вредности запослени стекао куповином по цени која је нижа од тржишне, основицу пореза на зараду чини разлика између тржишне цене тих хартија од вредности у моменту стицања и износа који је запослени платио, увећана за припадајуће обавезе из зараде. Ако је тржишна вредност хартија од вредности изражена у страној валути, основицу пореза на зараде представља њена динарска

дин. изн.) - у даљем тексту ЗПДГ. Видети: Кулић, М. & Милошевић, Г. (2011), 290-295.

[13]Хартије од вредности, осим акција стечених у поступку својинске трансформације, које запослени добије од послодавца или од с послодавцем повезаног лица сматрају се зарадом у моменту стицања права располагања на тим хартијама од вредности. Зарадом се сматрају и хартије од вредности које запослени добије на основу правила награђивања (опције на акције и др.) од послодавца или од с послодавцем повезаног лица.

противвредност по званичном средњем курсу Народне банке Србије на дан стицања права располагања на тим хартијама од вредности.[14]

Примањима по основу чињења или пружања погодности, сматрају се нарочито:[15]

- коришћење службеног возила и другог превозног средства у приватне сврхе;[16]
- коришћење стамбених зграда и станова који су у власништву послодавца или на располагању послодавца по основу закупа или по другом основу, уз плаћање закупнине или без плаћања закупнине.[17]

Зарадом се сматрају и премије свих видова добровољног осигурања, као и пензијски допринос у добровољни пензијски фонд, које послодавац плаћа за запослене - осигуранике укључене у добровољно осигурање, односно за запослене - чланове добровољног пензијског фонда, у складу са законом којим се уређује добровољно осигурање, односно добровољне пензијске фондове и пензијске планове.[18] Изузетно, зарадом се не сматра:

- премија коју послодавац плаћа за све запослене код колективног осигурања од последица незгоде, укључујући осигурање од повреда на раду и професионалних обољења и колективног осигурања за случај тежих болести и хируршких интервенција;
- премија добровољног здравственог осигурања, односно пензијски допринос у добровољни пензијски фонд, које послодавац плаћа за запослене - осигуранике, односно чланове добровољног пензијског фонда, у складу са посебним прописима којима се уређују наведене области, до износа који је ослобођен од плаћања доприноса сагласно закону којим се уређује допринос за обавезно социјално осигурање.

[14] Члан 14 ЗПДГ.
[15] Члан 14а ЗПДГ.
[16] Вредност примања, за сваки започети календарски месец коришћења возила, представља износ у висини 1% тржишне вредности службеног возила и другог превозног средства, према подацима надлежне организације са стањем на дан 31. децембра године која претходи години коришћења возила, умањена за износ који је запослени платио за то коришћење.
[17] Вредност примања чини износ закупнине коју послодавац плати за запосленог, односно у случају у којем послодавац не плаћа закупнину – износ закупнине према тржишним ценама у месту у коме се стамбена зграда или стан налазе, умањена за износ који је запослени платио као закупнину.
[18] Члан 14б ЗПДГ.

Обвезник пореза на зараде је физичко лице које остварује зараду. Основицу пореза на зараде чини исплаћена, односно остварена зарада, умањена за законом утврђени неопорезиви износ.[19] Зарада се опорезује по стопи од 10%. У систему опорезивања зарада дате су пореске олакшице[20] за предузетнике и правна лица који запосле ново лице у форми права на повраћај дела плаћеног пореза на зараду за новозапослено лице.[21] Повраћај плаћеног пореза врши се у складу са законом којим се уређују порески поступак и пореска администрација, у року од 15 дана од дана подношења захтева за повраћај надлежном пореском органу.[22]

РАВНОТЕЖА НА ТРЖИШТУ РАДА И ОПОРЕЗИВАЊЕ

Тржиште можемо дефинисати као место сучељавања понуде и тражње. Полазећи од предмета размене, тржиште радне снаге[23] представља место размене посебног или специфичног предмета, а то је радна снага. На тржишту радне снаге присутни су послодавци на страни тражње и радна снага на страни понуде. Послодавци на тржишту учествују у жељи да по одређеној цени ангажују потребну радну снагу. Радна снага насупрот послодавцу, на тржишту може понудити једино свој рад, по цени која задовољава њен услов ангажовања.

[19] Према тренутно важећим законским одредбама износ умањења зараде је износ од 11.790 динара месечно за лице које ради са пуним радним временом.
[20] Видети: Димитријевић, М. (2012).
[21] Новозапосленим лицем сматра се лице са којим је послодавац закључио уговор о раду у складу са законом којим се уређују радни односи, које је пријавио на обавезно социјално осигурање у Централни регистар обавезног социјалног осигурања и које је пре заснивања радног односа код Националне службе за запошљавање било без прекида пријављено као незапослено најмање шест месеци, а лице које се сматра приправником најмање три месеца. Новозапосленим лицем не сматра се лице које је пре заснивања радног односа било запослено код послодавца који је повезано лице са послодавцем код кога заснива радни однос, односно код послодавца који би, да није престао да постоји, био повезано лице са послодавцем код кога новозапослено лице заснива радни однос, независно од тога да ли је постојао прекид радног односа.
[22] Послодавац који за одређено лице користи било коју врсту подстицаја у складу са одговарајућим прописом, осим у складу са одредбом закона којим се уређују доприноси за обавезно социјално осигурање која се односи на исту врсту олакшице, по основу заснивања радног односа са тим лицем нема право да за то лице оствари наведену пореску олакшицу.
[23] О функционисању тржишта радне снага више код: Бјелић, Б. & Радић, Ј. (1994).

Послодавац на тржишту радне снаге учествује уз настојање да очува свој примарни циљ пословања, а то је стицање профита. Послодавац зато настоји да обезбеди ангажовање радне снаге, као једног од фактора производње, по цени (заради) која не утиче на његов профит. Уколико зарада значи повећање његових трошкова, односно смањење његовог профита, свако њено кретање од почетне равнотеже за њега је неприхватљиво. Отуда сваки послодавац, сагледава зараду из ефекта трошкова пословања и профита. Уколико зарада продукује ефекат раста трокова и смањење профита, послодавац ће настојати да смањи зараду или да реагује на начин који је за њега најједноставнији, а то је смањење броја запослених.[24]

Насупрот послодавцима, за запослене, зарада је услов егзистенције.[25] Отуда они реагују и прилагођавају своје понашање на тржишту рада у складу са захтевима тржишта, настојећи да једном остварену повољнију позицију у погледу зарада сачувају у дужем временском периоду. То значи да су запослени због недостатка посла, у условима тржишне неравнотеже, спремни да прихвате зараду која је нижа од егзистенцијалног минимума.

Повећање трошкова рада услед увођења пореза, са аспекта послодавца, доводи до губитка економског богатства, односно до смањења могућности његовог профитабилног пословања. Циљ послодавца је увек максимизација профита, а раст трошкова рада продукује, да се он из стања ефикасне алокације ресурса помера у субоптималну позицију.[26] Овакво стање је дугорочно неприхватљиво за послодавца, и он ће настојати не само да смањи број запослених, већ и да део пореског терета пренесе на запослене, кроз механизам смањења зараде. У том смислу, послодавац ће настојати да зараду коју мора да исплати запосленим радницима смањи. На овај начин послодавац ће смањити трошкове рада и остварити за себе оптималну алокацију људских ресурса , а тиме и максимизацију профита.[27]

То значи да ће на тржишту радне снаге доћи до смањења тражње за радом која је праћена истовременим смањењем зараде. Запослени у новим условима, бивају принуђени да због повећане конкурентске понуде рада прихвате зараду која је нижа од равнотежне. Нова равнотежа која се успоставља на тржишту рада указује на један општи

[24] Милошевић, Г. & Батуран, Л. (2017).
[25] Видети: Shaw, J.. D. (2001).
[26] Милошевић, Г. & Батуран, Л. (2017).
[27] Милошевић, Г. & Батуран, Л. (2017).

закључак: опорезивање рада доводи до раста нивоа трошкова рада послодавца, што има за резултат одлуку послодавца да смањи број запослених.[28]

ОПОРЕЗИВАЊЕ МИНИМАЛНЕ ЗАРАДЕ И РАВНОТЕЖА НА ТРЖИШТУ РАДА

Са економског аспекта примена минималне зараде[29] утиче на питање равотеже на тржишту рада. Законом о раду уређено је да минималну зараду одређују социјални партнери у оквиру Социјално-економски савета, а уколико се договор не постигне, о минималној зарадии одлучује Влада. При утврђивању минималне цене рада полази се од егзистенцијалних потреба, кретања стопе запослености, кретања просечне зараде у Републици Србији и кретања макроекономских агрегата.

Као и претходних година, у овом периоду текуће године доноси се одлуке о минималној цени рада за 2018. годину. Очекује се да Социјално-економски савет донесе одлуку да се минимална цена рада повећа са 130 на 143 динара по сату. Истовремено, постоје наговештаји из Владе да ће доћи до раста неопорезивог дела зараде са 11.790 на 14.000.

Са економског аспекта, раст неопорезованог дела зараде може бити стимуланс за оне послодавце који немају ни једног радника на минималној зарадии јер могу искористити веће пореско изузеће. Међутим, послодавци који запосленима исплаћују минималну зараду имаће веће трошкове рада. Уколико дође до раста неопорезивог дела зараде они неће имати веће пореске обавезе него раније, али ће имати веће обавезе по основу доприноса на те зараде, пошто је основица доприноса целокупно исплаћена зарада и, наравно, имаће веће трошкове рада, јер ће доћи до раста минималне цене рада. Ово решење са економског аспекта у основи може погодити послодавце, који имају велики број запослених на минималној зарадии, јер ће код њих то продуковати раст укупних трошкова рада, што може резултирати њиховом одлуком о смањењу броја запослених.

[28] Милошевић, Г. & Батуран, Л. (2017).
[29] Više o tome: Milošević, G. & Baturan, L. (2017), Neumark, D. & Wascher, W. (2008), Deere, D., Murphy, K. M. & Welch, F. (1995).

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Перманентна вишегодишња криза кроз коју Србија пролази резултирала је тешким социјалним условима у којима живи велики део становника. Висок ниво незапослености и низак ниво зарада представља главну карактеристику тржишта рада. Држава је годинама покушавала да проблем реши повећаним запошљавањем радника у јавном сектору. Ова мера показала се неадекватном, јер се њоме не отклања узрок проблема већ се привремено санира његова последица. Резултат овакве политике јесте и чињеница да су државни расходи већи од прихода, због чега буџетски дефицит годинама прети да угрози економски систем земље.

Високи буџетски расходи остављају политичким властима мало простора за снижавање дажбина. Са друге стране, постоји велики притисак радноспособног становништва да се доносе мере у циљу побољшања стандарда. Већина популације упућена је да средства за задовољење својих егзистенцијалних и социјалних потребе стиче на тржишту рада. Радници на тржишту размењују свој рад, за који добијају накнаду у виду зараде. Износ бруто зараде додатно је умањен високим оптерећењем на зараде.

У циљу побољшања економских и социјалних услова, очекује се да у 2018. години дође до повећања минималне цене рада, уз истовремено повећање неопорезованог дела зараде. Ефекти ове мере су двојаки, и вероватно је да неће доћи до знатнијег побољшања положаја радника. Све ово представља још једно *ad hoc* решење, којим се неће постићи жељени резултат: нити ће се зараде радника озбиљније повећати, нити ће се незапосленост смањити.

Уместо *ad hoc* решења којим се покушавају санирати последице, држава треба да се окрене отклањању узрока проблема. Основни узрок јесу високи јавни расходи, због којих је пореско оптерећење целе привреде високо јер Србија прерасподељује око 46% БДП-а. Решење проблема треба тражити у снижавању укупног пореског оптерећења ради подстицања ефикасније алокације ограничених ресурса, чиме ће се омогућити раст БДП-а, а самим тим и дугорочно одрживо побољшање положаја свих субјеката на тржишту, укључујући и раднике.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

1. Бјелић, Б. и Радић, Ј. (1994). Односи тражње и понуде радне снаге и парадокс снижења надница. *Привредна изградња, 37*(3-4), Нови Сад: Савез економиста Војводине, 3-14.
2. Deere, D., Murphy, K. M. & Welch, F. (1995). Sense and nonsense on the minimum wage. *Regulation 18*(1), 47-56.
3. Димитријевић, М. (2012). Правни значај пореских подстицаја у систему опорезивања зарада. *Зборник радова Правног факултета у Нишу, тематски број „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору“*, 62, Ниш: Правни факултет у Нишу, 491-504.
4. Кулић, М. & Милошевић, Г. (2011). *Пореско право – теорија и пракса*. Београд: Марсо доо.
5. Милошевић, Г. & Батуран, Л. (2017). Економска анализа минималне цене рада у Србији. *Радно и социјално право, 21*(1), Београд: Удружење за радно право и социјално осигурање Србије, 129-146.
6. Neumark, David & Wascher, William (2008). Minimum wages and low-wage workers: How well does reality match the rhetoric. *Minnesota Law Review 92*(5), 1296-1316.
7. Shaw, J. D. (2001). What's in wage the living wage movement and the effect of living wage on minimum wage family. *Mississippi Law Journal, 70*(3), 1037-1046.

ИСТРАЖНО РАЧУНОВОДСТВО - ИНСТРУМЕНТ ОТКРИВАЊА КРИМИНАЛНИХ РАДЊИ

RESEARCH ACCOUNTING - CRIMINAL WORKING INSTRUMENTS

UDC: 657.632

Драган Цветковић
Полицијска управа за град Београд, Управа криминалистичке полиције[1]
Оливера Ђурић
ВПШСС Блаце[2]

Сажетак: *Рачуноводствена документација и рачуноводствени извештаји представљају главну потврду о имовинском и финансијском положају, те о пословној и новчаној успешности привредног субјекта. Разне врсте манипулација у рачуноводственом евидентирању, подразумева фиктивну и неправилну обраду података, а све то са циљем да се прикрије права слика о стању средстава, изворима средстава или пословном резултату. Са развојем тржишта долази до наглог раста финансијских криминалних радњи, што умањује објективност и поузданост финансијског извештавања. У настојању да се смањи број преварних радњи и тако врати поверење у финансијске извештаје, дошло је до настанка и развоја истражног рачуноводства као новог правца у форензичком рачуноводству. У раду су представљени појам и циљ истражног рачуноводства са посебним освртом на активности истражних - форензичких рачуновођа у препознавању ризичних ситуација и откривању превара у финансијским извештајима. Радом се жели нагласити значај познавања технике и поступка истражног рачуноводства приликом идентификације неправилности у рачуноводственој документацији.*
Кључне речи: *Рачуноводствена документација, форензичко, истражно рачуноводство, преваре, техника.*

Abstract: *Summary: Accounting documentation and accounting reports represent the main confirmation of the property and financial position, and the business and financial performance of the undertaking. Different types of manipulation in accounting records, implies fictitious and incorrect processing of data, all with the aim of concealing the rights picture of the state of assets, sources of funds or business result. With the development of the market there is a sudden increase in financial criminal activities, which diminishes the objectivity and reliability of financial reporting. In an effort to reduce the number of fraudulent activities and thus restore confidence in the financial statements, the emergence and development of investigative accounting has emerged as a new direction in forensic accounting. The paper presents the concept and goal of investigative accounting with a special emphasis on the activities of investigative - forensic accountants in identifying risk situations and disclosing fraud in financial*

[1] cvetkovicdragan@mts.rs
[2] zvezdadj@mts.rs

statements. The article wishes to emphasize the importance of knowing the technique and procedure of investigative accounting in identifying irregularities in the accounting documentation.
***Key words**: accounting documentation, forensic, investigative accounting, fraud, technique.*

УВОД

У данашњем времену комплексног пословања, све организације су изложене одређеном степену ризика од преваре. Степен изложености организације ризику од превара, зависи од адекватности и ефикасности интерних контрола за спречавање и откривање превара као и од поштења и интегритета лица која су укључена у пословне активности. Степен вероватноће да ће се у некој пословној организацији превара десити, зависи од више фактора специфичних за свако конкретно друштво.

Нетачно презентиране информације о приносном, финансијском и имовинском положају предузећа може бити последица грешака учињених при књиговодственом обухватању економских промене и/или при састављању финансијских извештаја. Околности у којима се у последњих деценију и по пословало и живело на овим просторима нису допринеле развоју свести о професионалној и грађанској одговорности. Ако се овоме дода низак ниво привредног развоја и с њим повезано значајно сиромаштво онда постаје јасно да су испуњени сви услови за корупцију и све друге врсте превара које се могу извршити односно прикрити уз помоћ рачуноводства. Позитиван тренд чињења криминалних радњи доводи до губитка поверења у обелодањене и ревидиране финансијске извештаје.

Управо из тих разлога истражно рачуноводство заузело је значајно место у широком спектру форензичких наука с циљем подизања свести и знања о широкој лепези могучности откривања криминалних радњи, као и пружања одговора на питања од интереса за друштво у целини.

1. УОПШТЕНО О ФОРЕНЗИЦИ

Реч форензички, потиче од латинског придева *forensis* што упућује на форум и означава *оног који је на тргу (*Бошковић, М.,1999.). У старом Риму, на форуму или тргу су се обављали различити трговачких и државни послови, дебате, а неретко и суђења. Лице које би било оптужено за неку преварну радњу, морало је управо у

форуму, испред групе појединаца, заједно са особом која је оптужује, давати одговоре на питања у вези са датом оптужбом. После изјава и аргументације учесника, случај би добијала страна са бољом аргументацијом и реторичком способношћу.

Придев форензички (*forensic*) је први пут објављен у штампи 1659. год. као скраћени облик од првобитног (*forensical*) из 1581. године. Данас, придев форензички има своја три основна значења: 1) у вези, користи се или је одговарајући за судове или за јавну расправу или аргументацију; 2) у вези са, или се користи у расправи и дебатама; реторички 3) користи науку и технологију за истраживање и утврђивање чињеница или доказа на суду (нпр. форензичка балистика, форензичка хемија, форензичка медицина, форензичко рачуноводство итд.) (Merriam-Webster's Learner's Dictionary)

У суштини, форензичке науке би требало да одговоре на следећа питања: *да ли је злочин извршен; ко је његов починилац; и на који начин је злочин извршен*. Стога, форензичке науке обухватају коришћење и примену научних метода, као и техничких вештина како би се истражила кривична дела у смислу његовог доказивања и на тај начин помогло правосуђу да изведе правог починиоца пред лице правде. Управо услед коришћења различитих форензичких анализа, ова врста доказа често има одлучујући утицај да ли ће оптужени бити проглашен кривим или не.

2. ФОРЕНЗИЧКО РАЧУНОВОДСТВО: ПОЈАМ И РАЗВОЈ

Форензичко рачуноводство (forensic accounting), по мишљењу многих аутора, једна од најстаријих професија која датира још из времена Египчана. „Очи и уши“ фараона биле су оличене у лицима која су у основи имала улогу рачуновође – форензичара и која су бринула о залихама пшенице, злата и друге имовине. То су морале бити особе од поверења, одговорне и способне да обављају тако утицајну функцију. (Wiley, J. & Sons., 2010, стр. 46-51).

Претеча форензичког рачуноводства нађена је у Шпанији у XIX веку, у записима Педра Антонио Аларцона. Форензичко рачуноводство или рачуноводствено вештачење своје корене има још из 1817. године из случаја Меуер против Сефтон-а, који се водио у канадском суду у вези са узроковањем банкротства, а тицао се стечајне масе (будући да је природа доказа била таква да није могла бити испитана на суду), дозвољено је први пут вештаку да испита рачуне фирме у

стечају и да о тим налазима посведочи на суду. Управо овај рачуновођа био је, по мишљењу др Larry-a Crumbley-a, пионира форензике, први рачуновођа форензичар у историји који је форензичко рачуноводство утемељио као професију. (Wiley, J. & Sons., 2010, стр. 46-51).

Постоје различита навођења о томе када је сам термин форензичко рачуноводство први пут употребљен у штампи и од стране кога. Maurice E. Peloubet користио је овај термин 1946. године у свом чланку „Forensic Accounting: Its Place in Todays Economy“, у часопису Journal of Accountancy. Прву књигу о форензичком рачуноводству написао је Francis C. Dykeman 1982. године (Peloubet, 1946, стр. 458-462).

Од бројних дефиниција које се налазе у литератури која се бави форензичким рачуноводством најпотпунијом се чини она коју је дало Удружење овлашћених истражитеља превара (ACFE) по којој форензичко рачуноводство представља коришћење рачуноводствених вештина у потенцијалним или стварним цивилним или кривичним споровима, укључујући општеприхваћене рачуноводствене и ревизорске принципе, у циљу утврђивања изгубљених профита, прихода, имовине или штете, процене ефикасности интерних контрола, откривања превара или реализације других активности које захтевају укључивање рачуноводствених експертиза у правни систем (Association of Certified Fraud Examiners). У суштини, форензичко рачуноводство се може дефинисати као примена истражних и аналитичких вештина с циљем откривања манипулација у финансијским извештајима које одступају од рачуноводствених стандарда, пореских прописа и осталих законских одредби.

Форензичке рачуновође комбинују своја рачуноводствена знања са истраживачким вештинама, користећи ову јединствену комбинацију у подршци споровима и рачуноводственим истрагама. Они такође помажу адвокатима, судовима, регулаторним телима, агенцијама, као што је, на пример, Агенција за борбу против корупције, у истрагама финансијских превара.

Форензичко рачуноводство може бити превентивно и куративно. Сврха превентивног рада је да се спречи настанак недозвољених привредних и финансијских радњи. Код куративног рада већ постоје појаве које указују на недозвољене радње. Форензички рачуновођа

треба да преиспита и оцени такве радње, да пружи независно и непристрасно мишљење и да приложи доказе о казненој радњи. (Ђекић и други, 2011, стр.71–86).

Главни узорци који су допринели настанку форензичког рачуноводства јесу заштита постојеће имовине и откривање начина почињених криминалних радњи. Евидентно је да форензичко рачуноводство, као посебна дисциплина, настало као неопходна реакција на различите видове превара који су се јављали кроз историју. Њен развој допринео је решавању различитих комплексних случајева криминалних радњи, али и развоју економско-финансијске форензике као разгранате области која укључује експертизу у областима процене капитала, имовине, процене настале штете, обрачуна зарада, камата, оцене финансијског управљања, области трговине, банкарства, рачуноводства, анализе финансијских извештаја, послова осигурања, информатике, али и статистичких анализа и др. Стога се форензички истражитељи или форензичке рачуновође се све више ангажују у циљу откривања и спречавања криминалних радњи у финансијским извештајима.

3. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ И ЗНАЧАЈ ИСТРАЖНОГ РАЧУНОВОДСТВА

Литература која се бави форензичким рачуноводством, прави разлику између форензичког рачуноводства (forensic accounting) и истражног рачуноводства (investigative accounting).
С обзиром да је форензичко рачуноводство широк појам, можемо га поделити на два основна подручја:
1. Истражно рачуноводство, које има за циљ откривање преваре када постоји сумња да је учињена криминална радња у финансијским извештајима, или када се пословање клијента превентивно проверава. Истражно рачуноводство подразумева свеобухватно истраживање криминалних радњи. Подразумева интеграцију знања из рачуноводства, ревизије и истражних техника. Услуге истражног рачуноводства пружају се углавном у околностима када се сумња или наслућује могућност појаве криминалних радњи у финансијским извештајима, или када се желе провере превентивног карактера у пословању клијента. Код ове врсте ангажовања, сазнања и евентуални докази о незаконитостима тек требају да се прикупе и доставе клијенту и, ако то закони налажу, правосудним органима, а зарад отпочињања судског поступка. може се јавити у два облика:

a) Финансијско-криминалистичка испитивања – ово је посебна дисциплина у оквиру форензичког рачуноводства која истражује преваре у финансијским извештајима. Ова врста испитивања подразумева проактивни приступ методологији усмерен на уочавање и препознавање превара у финансијским извештајима. Истражитељи који су ангажовани у оквиру ове делатности обично потичу из државних контролних и истражних агенција, ревизорских кућа и криминалистичких служби и сви заједно представљају тим са различитим знањима, вештинама и искуствима које користе у откривању и документовању криминалних радњи.
b) Форензичка ревизија – независна форензичка ревизија финансијских извештаја је нова специјализована услуга у оквиру процеса ревизије финансијских извештаја. Форензичка ревизија подразумева уговарање посебног ангажовања са ревизорским кућама и захтева рад ревизора са посебном обуком и искуством у спречавању и откривању превара. (Forensic Audit vs. Financial Statement Audits, 2008)

2) Судска подршка, која има за циљ пружање професионалних услуга када су одређене радње већ идентификоване и ушле у судски процес. Односи се на пружање професионалних услуга лицима која су укључена у судске поступке. Професионалне услуге врше лица која поседују рачуноводствене и ревизорске вештине и друга знања која доприносе решавању спорова, попут финансијског вештачења, консултантских и других услуга. (Алексић и други, 2015, стр. 229-236). Амерички институт овлашћених јавних рачуновођа (AICPA) дефинише услуге судске подршке као било коју професионалну подршку која се пружа адвокатима у судским процесима од стране особа које по професији нису адвокати . У суштини услуга судске подршке форензичког рачуноводства се може дефинисати као било који облик професионалних услуга које се пружају свим странама у судским поступцима које могу помоћи у решавању судских спорова. Ове услуге се најчешће класификују у три области и то:
a) Консултантске услуге – путем ових услуга форензичке рачуновође пружају савете у вези са рачуноводствено-финансијским питањима која су важна за судски поступак. Форензичке рачуновође се у оквиру ове услуге не појављују на суду већ саветују све стране у судском спору у вези одређених проблема;
b) Услуге финансијског вештачења – форензичке рачуновође се могу, на основу њихових експертиза, знања и искуства, ангажовати на суду у улози судског вештака. Као ангажовани судски вештак

форензички рачуновођа може доставити свој извештај и мишљење у вези одређених судских предмета;
с) Остале услуге – у оквиру ових услуга форензичке рачуновође се могу у оквиру судских процеса јавити у улози медијатора једне од страна у судском поступку, од суда именован експерт за сведочење и слично.

Слика 1. Основни елементи форензичног рачуноводства

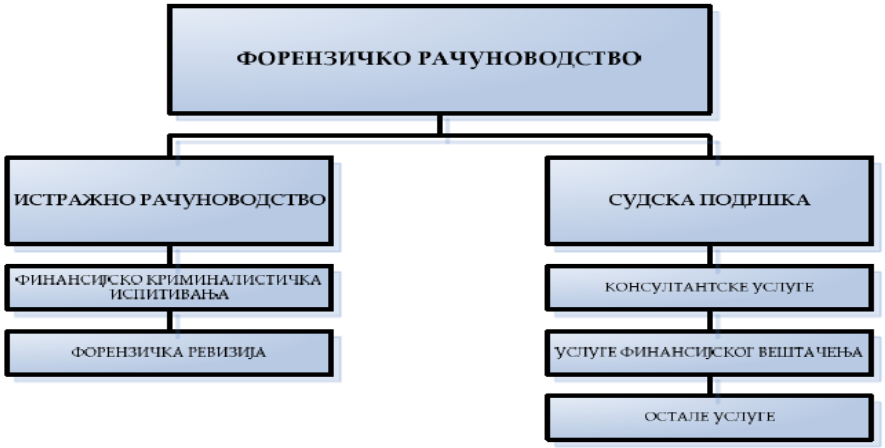

Извор: Петковић, 2010, стр.162.

Из претходно јасно произилази да се у оквиру форензичког рачуноводства, услуге истражног рачуноводства могу појавити у виду финансијско - криминалистичких испитивања и независне форензичке ревизије финансијских извештаја. Насупрот томе, форензичко рачуноводство има шири садржај јер укључује и превентивну форензику, процену имовине, процене пословних партнера и сл. (Белак, 2011, стр.1-5).

Значај истражног и форензичког рачуноводства у функционисању привреде је у томе што спречавају и откривају криминалне радње односно преваре које доносе нетабилност и уносе несигурност у процесу пословања што одвраћа поштене предузетнике од передузетништва и даљих пословних активности. Осим тога, пореске утаје – преваре узрокују значајне губитке за државни буџет и тиме смањују могућност финансирања друштвених потреба.

4. АНАЛИТИЧКИ ПОСТУПЦИ И ТЕХНИКЕ ИСТРАЖНОГ РАЧУНОВОДСТВА

Када говормо о истраживању криминалних радњи неопходно је најпре исте дефинисати. У Међународним стандардима ревизије преваре, односно криминалне радње се дефинишу као намеран акт који је извршен од стране једног или више лица, из редова управе, запослених или трећих лица, који има за последицу презентацију нетачних информција у финансијским извештајима. У поступке који се квалификују као преваре, односно криминалне радње убрајају се: манипулације, фалсификовање или измена докумената и евиденције, противправно присвајање средстава, спречавање или попуштање евидентирања насталих пословних догађаја како у документацији тако и у евиденцијама, књиговодствено обухватање догађаја који нису настали и погрешна примена рачуновствених политика. (Шкарић Јовановић, 2006, стр.2)

У току прегледа књига и евиденција важно је обавити анализу, упоређивање и утврдити веродостојност рачуноводствене документације од финансијског извештаја ка изворним документима (евиденцијама). Криминално присвајање имовине може се вршити на различите начине, а неки од њих су: плаћање непостојећих набавки, вишеструко измирење обавеза према истом добављачу, делимичне испоруке, лажно уговарање набавки и слично. Прикривање ових криминалних радњи врши се фиктивном документацијом. У овим случајевима неизоставно је при анализи вршити упоређивање књиговодственог и стварног стања имовине правних лица. Анализа трансакција обухвата утврђивање на којим се рачунима евидентирају промене у вези с трансакцијама и утицај трансакције на сваки рачун (повећање односно смањење стања на рачуну). После тога се упоређују записи у евиденцији са улазним документима да би се утврдило постојање евентуалних нелогичности. Затим се проверава веродостојност улазних докумената (утврђивање постојања фалсификоване документације). (Бошковић и други, 2015, стр.164-179).

Извршиоци криминалних радњи настоје да прикрију трагове о њиховим незаконитим поступцима. Ипак, познато је да не постоји савршен злочин, и сходно томе свака криминална радња увек оставља неки траг. Питање је само способности перцепције и детектовања појединих индиција и тзв.“црвених заставица“, које могу али и не морају увек бити знак извршења кривичних дела. У

том смислу „црвене заставице“ могу указати да на први поглед „нешто није у реду“ и указати на прве наговештаје о могућим криминалним радњама. Када се говори о „црвеним заставицама“ тада се мисли на бројне ситуације (индикаторе) које указују на већ постојање криминалних радњи, или пак говори о условима који погодују њиховом настанку. У том смислу, међу бројним, може се између осталог указати на: црвене заставице у документацији и у преварама везаним за финансијске извештаје

Приликом прегледа и контроле материјално финансијске документације у правном лицу неопходно је са становишта могућих криминалних радњи обратити пажњу на следеће ситуације и околности: недостатак одређене документације; прекомерни износи кредита; повећање доспелих рачуна; увећавање усаглашених ставки; неуобичајене промене документације; проналажење дуплих рачуна и дуплих плаћања по истом правном послу; постојање одређених делова документације који немају никаквог смисла; неслагања у рачуноводственој документацији; салда рачуна која су значајно потцењена или прецењена; пословни догађаји нису прокњижени у књиговодству на благовремен и одговарајући начин, у одговарајућем периоду и на исправан рачун, или је књижење извршено на погрешан начин и у погрешном износу; извршена су књижења на појединим рачунима главне књиге без поткрепљујуће документације, или на основу документације за коју постоји сумња да није веродостојна; нису доступни оригинални књиговодствени документи већ само копије; неуобичајене разлике између књиговодствене документације правног лица које је предмет провере и трећих страна по истом правном послу; мањак материјалне имовине(залиха и основних средстава) утврђен редовним или периодичним пописима; преправке и измене на документима у погледу датума, износа, брисања и дописивања појединих ставки на рачунима и другим књиговодственим документима итд.

У односу на „црвене заставице“ које могу указати на преварне радње које се могу извршити у односу на исправно и тачно састављање и обелодањивање финансијских извештаја, потребно је посебно обратити пажњу на:

- сложене пословне трансакције које су тешке за разумевање и не остављају утисак практичне и логичне сврхе
- велике и значајне износе трансакција пред крај извештајног периода, обично крајем пословне године
- честе и необјашњиве промене ревизора и ревизорских фирми

- приказивање финансијских резултата који изгледају „исувише добри да би били истинити“, или много бољи у односу на конкуренцију
- високу учесталост промена запослених или запошљавање неефикасног особља у рачуноводству, интерној ревизији и сектору информационих технологија
- значајне трансакције са повезаним правним лицима које су ван редовних пословних активности или се закључују са повезаним странама чија се ревизија не врши или чију ревизију врши нека друга фирма
- значајне пословне трансакције које се обављају ван националних граница у правним системима са другачијим пословним окружењем и културом
- постојање рачуна у банкама или рад зависних правних лица или огранака пословања у правним системима са повољним пореским системима („порески рајеви“) при чему не постоји јасно пословно оправдање

Наравно, ово не представља коначну листу индикатора, нити је она иста у свим пословним ентитетима и представља најзаступљеније знакове потенцијалне преваре. Рачуноводствене теорија и пракса препознају различите индикаторе превара, али њихово присуство у конкретном ентитету зависи од тога да ли постоје елементи троугла преваре, притисци, могућност да се начини превара, као и склоност запослених различитим манипулирањима.

Потребно је нагласити да након што се открију црвени индикатори, следи примена различите форензичке технике, а све то ради откривања криминалних радњи.

Најзаступљенија метода откривања криминалних радњи финансијске документације јесте анализа структуре финансијског извештаја и анализа динамике финансијског извештаја. Овај приступ анализе финансијских извештаја познат је под називом вертикална и хоризонтална анализа. Анализа структуре финансијских извештаја може се примењивати посебно на сваки од сегемената финансијског извештаја. (Будимир, 2016, стр.15-21).

Због чињенице да се у књиговодству сваки прокњижени пословни догађај одражава на два или више рачуна финансијских извештаја, разумно је очекивати да постоје чврсте корелативне везе између података који су у тим извештајима и обелодањени (нпр, рачуни

потраживања по природи ствари увек имају корелативну везу са рачунима прихода од продаје.) Управо на овим премисама се и темељи анализа финансијских извештаја која суштински представља анализу значајних показатеља и трендова, укључујући и резултате испитивања, флуктуацију и односе који нису доследни са другим важним информацијама или који одступају од унапред постављених величина. (Андрић и други, 2004, стр.178).

На основу изречене одреднице јасно се може закључити да је основна карактеристика анализе финансијских извештаја у томе да она своје резултате и закључке доноси на основу поређења појединих података од којих се у пракси најчешће користе следећи: (Thomas et al., 2006, стр. 146)

- поређење текућих података привредног друштва у односу на податке из претходних периода
- поређење података привредног друштва у односу на податке исказане у буџетима, предвиђањима или пројекцијама
- поређење података привредног друштв у односу на податке гране пословања и/или упоредивих података других тржишних учесника
- поређење финансијских података привредног друштва у односу на његове нефинансијске(пословне)податке
- поређење података привредног друштва у односу на претходно одређене и очекиване податке

Анализа структуре показује колики је удео сваке билансне позиције у укупној активи, укупној пасиви или у укупном приходу. Учешће појединачних билансних позиција у анализи структуре исказује се у релативном броју (%) који доносиоцу одлуке даје квалитетнију информацију него када је иста величина исказана у номиналној вредности. Овај приступ анализи пружа информације за графичке илустрације (Родић и други, 2011, стр.127-128).

Под хоризонталном анализом подразумева се техника анализирања проценуталне промене појединачне билансне ставке у билансу стања или билансу успеха из једног извештајног периода у односу на други. Ставке чије су стопе раста неуобичајено веће или неуобичајено мање у односу на раније извештајне периоде, затим у односу на већину билансних салда или псоебно у поређењу са другим повезаним рачунима завређују пажњу. Дакле, хоризонтална анализа као истражно рачуноводствена техника подразумева упоређивање ставке из финансијских извештаја (билансне позиције)

из текућег периода са истим ставкама протеклог периода. (Белак, 2011, стр.197-198). Ова анализа омогућава стицање сазнања да ли се нека појединачна ставка променила на необичан начин.

Са друге стране, вертикална анализа представља технику којом се анализирају односи између ставки које се појављују у билансима стања и успеха упоређивањем елемената финансијских извештаја са заједничком ставком изражавајући их након тога у процентима. Наиме, вертикална анализа подразумева упоређивање процентуалног учешћа појединих ставки у финансијским извештајима. На пример, процентуално учешће расхода у приходу, добити у приходу и слично. (Белак, 2011, стр.197-198).

Као са сваком другом анализом финансијских извештаја, хоризонтална и вертикална анализа саме по себи не инкриминишу никога нити доказују постојање криминалних радњи, већ само представљају показатељ могућности постојања финансијских незаконитости у једном или више подручја пословања.

Једна од метода која се примењује у детекцији јесте Beneish M-score. Овај модел базиран је на осам финансијских рациа, на основу којих се процењује да ли је предузеће манипулисало резултатима (Singleton et al., 2006, стр. 132). Рацио анализа финансијских извештаја се бави истраживањем и мерењем аналитички важних односа између појединих билансних, финансијских и пословних категорија, а ради сагледавања и оцене финансијског положаја и рентабилности предузећа. Коришћење рациа у анализи финансијских извештаја, поред разматрања апсолутних и релативних односа појединих величина, узима у обзир и историјски контекст таквих односа коришћењем анализе тренда. Анализа тренда подразумева поређење утврђених карактеристичних односа са истим величинама у ближој или даљој прошлости привредног друштва (историјски стандарди), као и са очекиваним будућим кретањима тих односа, зацртаним у одговарајућим пројекцијама и плановима пословања. Иако не постоји општеприхваћена подела најважнијих рациа, теорија и анализа биланса обично их сврстава кроз неколико најважнијих показатеља и то (Родић и други, 2011, стр. 133): показатељи ликвидности, показатељи активности, показатељи структуре финансирања, показатељи рентабилности и показатељи тржишне вредности.

Такође, један од начина откривања криминалних радњи у финансијским извештајима јесте коришћење одговарајућег рачунарског софтвера. Софистицирани софтвер је у стању да прати и евидентира одређене нелогичности у књижењу, поступцима запослених, коришћењу неадекватне документације и слично. Необичне активности софтвер евидентира и пријављује надлежним контролорима. Анализирајући податке у рачуноводственом систему софтвер може уочити одређене сигнале могуће преваре, међу којима су најважнији: слични називи купаца или добављача, чиме починилац преваре покушава да „прогура“ лажне фактуре користећи непостојеће купце или добављаче; слични подаци купаца или добављача; иста адреса купца или добављача и адреса неког од запослених; плаћање купцу или добављачу извршено на текући рачун или адресу која не одговара њиховим основним подацима; плаћање у идентичним или сличним износима; учесталост повраћаја извршених плаћања према купцима или добављачима од стране запослених. (Coenen, 2008, стр. 24-125).

ЗАКЉУЧАК

У временској дистанци развоја рачуноводствене професије, долази до "унапређења" појма рачуноводства и настанка праваца који се баве проблематиком рачуноводства на специфични, одређени начин, односно долази до настанка, форензичког и истражног рачуноводства. Детекција и истраживање узрока лажног финансијског извештавања и спречавање незаконитог и друштвено неприхватљивог понашања, има за циљ повећање нивоа безбедности корисника финансијских информација.

Истражно рачуноводство обједињује знања из области рачуноводства, ревизије и истражних техника ради истраживања финансијских исвештаја. Истражни рачуновођа је неко ко истражује и анализира финансијску документацију, саопштава налазе истраге у форми извештаја погодног за судски процес, саветује у усмеравању тока истраге и др. Стручњак из ове области поседује способност идентификовања криминалне радње уз минимум почетних информација и уме да идентификује финансијски аспект криминалне радње. Поседује вештине и технике истраге за прикупљање валидних доказа. Зна да тумачи финансијске информације и да презентује налаз. Уз то, поседује истраживачки менталитет.

Дакле, специјализованим извршиоцима криминалних радњи у циљу стицања профита, често међусобно повезаним у извршењу и прикривању криминалне делатности, може се супроставити једино високим нивоом обучености и искуства, способности препознавања сигнала нерегуларности у документацији и финансијским извештајима као и познавањем начина извршења савремених облика криминалних радњи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексић, М., Вујновић-Глигорић, Б., и Уремовић, Н. (2015), *Улога и значај форензичког рачуноводства у откривању финансијских превара*, Часопис за економију и тржишне комуникације, 5 (2), 229-236.
2. Андрић, М., Крсмановић, Б. и Јакшић, Д. (2004), *Ревизија-Теорија и пракса,*Економскифакултет, Суботица, стр.178.
3. Association of Certified Fraud Examiners, преузето са сајта: http://www.acfe.com, преузето дана 30.06.2017. године).
4. Белак, В., (2011), *Пословна форензика и форензично рачуноводство,* Belak Excellens, Загреб.
5. Бошковић, Г., Маринковић, Д. и Лајић, В. (2015), *Финансијске истраге организованог криминала,* Криминалистичко – полицијска академија, Београд.
6. Бошковић, М. (1999). *Криминолошки речник.* Нови Сад: Матица Српска.
7. Будимир, Н., (2016), *Форензично рачуноводство и његова улога у откривању рачуноводствених пријевара*. *Зборник радова Међимурског велеучилишта у Чаковцу, 7(1),* 15-21.
8. Ђекић, М., Филиповић, П. и Гавриловић М., (2011), *Форензичко рачуноводство и финансијске преваре у свету*, Економија: теорија и пракса, бр. 4, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, стр.71–86.
9. *Међународни стандарди и саопштења ревизије*, (2005) Савез рачуновођа и ревизора Србије, Београд.
10. Merriam-Webster's Learner's Dictionary (pristup 23.06.2017.) [доступно на*:* http://www.merriam-webster.com/dictionary/forensic] (http://www.acfe.com, преузето дана 30.06.2017. године).
11. Петковић, А. (2010), *Форензичка ревизија.* Бечеј: Пролетер.
12. Peloubet, M., (1946), *Forensic Accounting: Its place in Today's Economy,* Journal of Accountancy, стр. 458-462.

13. Родић, Ј., Вукелић, Г. и Андрић, М. (2011), *Анализа финансијских извештаја*. Суботица, Пролетер а.д. Бечеј.
14. Singleton, T. et al. (2006), *Fraud Auditing and Forensic Accounting*, New Jersey, John Wiley & Sons.
15. Thomas W.Golden , Steven L.Skalak, and Mona M. Clayton (2006), *A Guide toForensic Accounting Investigation*, John Wiley&Sons, стр. 146.
16. *Forensic Audit vs. Financial Statement Audits*, Currents Accounts, (2008), преузето са сајта:http://www.iagforensics.com/wp-content/uploads/2009/12/GSCPA-Thomas Buckhoff-ct08.pdf
17. Coenen, T., (2008), *Essentials of Corporate Fraud*, John Wiley & Sons, Inc, New York, стр. 124-125
18. Wiley, J. & Sons. (2010), *Ревизија криминалне радње и форензичко рачуноводство*, Савез рачуновођа и ревизора Србије, Београд.
19. Шкарић, Ј. К.,(2006) *Рачуноводство – инструмент извршења и откривања превара*, *w3*.ekof.bg.ac.rs/nastava/.../prevare%20u%20racunovodstvu-%20teslic%20jun06.doc

РЕВИЗИЈА ФИНАНСИЈСКИХ ИЗВЕШТАЈА У ФУНКЦИЈИ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА ПРЕДУЗЕЋА У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА

FINANCIAL STATEMENS AUDITING IN THE FUNCTION OF CORPORATE MANAGEMENT IN COUNTRIES IN TRANSITION

UDC: 347.7:657.63

Југослав Аничић[1]
Универзитет Унион-Никола Тесла, Факултет за предузетнички бизнис и менаџмент некретнина, Цара Душана 62-64, Београд, Србија
Вук Милетић
Доситеј, Београд, Србија
Душан Аничић
DSN Consalting, Заплањска 86 в, 11000 Београд, Србија

Сажетак: *Пословање у савременим тржишним условима је изложено ризицима које предузећа морају да процењују и да њима управљају. Успешност пословања се презентује путем финансијских извештаја а сви њихови корисници траже поуздане, правовремене, комплетне и тачне податке, што појачава улогу ревизије која својом оценом повећава кредибилитет информација садржаних у финансијским извештајима. Захваљујући квалитетним финансијским извештајима смањују се информациона асиметрија и негативна селекција и на тај начин се подстиче инвестирање и већа мобилност капитала, а резултат је и ефикасније функционисање тржишта капитала које представља битну детерминанту развоја привреде сваке земље. Предузећа која послују у земљама у транзицији морају да унапреде финансијско извештавање и корпоративно управљање како би обезбедила дугорочну конкурентност и стабилну позицију на савременом тржишту.*
Кључне речи: *финансијско извештавање, ревизија, корпоративно управљање*

Abstract: *Business in modern market conditions is exposed to risks which enterprises have to assess and manage appropriately. Business performance is presented through financial statements and their users want reliable, timely, complete i accurate data, which altogether strengthens the role of auditing which through its assessment strives to increase credibility of information in financial statements. Thanks to financial statements of good quality, information assimetry and negative selection are reduced and that encourages investing and mobility of capital, which altogether has for result a more efficient functioning of capital market which represents an important determinant of economy development of every country. Enterprises which have businesses in countries in transition have to improve financial reporting and corporate management in order to ensure long-term competitiveness and a stable position in modern market.*
Key words: *financial reporting, auditing, corporate management.*

[1] ajugoslav@yahoo.com

УВОД

Развој тржишне привреде је у великој мери завистан од поузданости рачуноводствених података и квалитета финансијског извештавања јер се инвеститори пре одлучују за улагања на тржиштима која су стекла поверење и сигурност у претходном периоду. Посебно су томе допринели велики финансијски скандали са почетка XXI века и још увек актуелна финансијска криза на глобалном нивоу. Информације припремљене на основу међународних стандарда који су квалитетни, транспарентни и упоредиви знатно смањују ризик инвестирања и снижавају трошкове прибављања капитала. Што је једна привреда развијенија тим је већи значај који се придаје квалитетном финансијском извештавању и адекватном корпоративном управљању.

У великом броју предузећа земаља у развоју менаџмент је усмерен на стварање краткорочних користи за себе, насупрот инвеститорима који су превасходно заинтересовани за опстанак и раст предузећа, односно дугорочне циљеве. Пракса је показала да штетне последице оваквог приступа менаџмента углавном сносе власници / акционари и запослени у предузећима. Један од начина контроле рада менаџмента је независна екстерна ревизија пословања предузећа, која треба да верификује информације о пословању предузећа које менаџмент објављује. Сам развој тржишне привреде је уско повезан са квалитетом финансијског извештавања, јер се инвеститори, по правилу, пре опредељују за она тржишта која познају и којима верују.

Процес глобализације и повезивања тржишта капитала у свету се све више убрзава јер су пословни субјекти принуђени да послују на регионалним тржиштима са тенденцијом да постану глобална. Захтев инвеститора је да финансијске информације из различитих делова света буду упоредиве, а да би се то постигло подразумева се безусловна примена Међународних стандарда финансијског извештавања. Примена ових стандарда је велик корак ка глобалним стандардима и јединственом тржишту јер доприноси већој транспарентности, већем поверењу према тржишту и повећању инвестиција. Ови процеси захтевају од предузећа у земљама у транзицији да се прилагоде захтевима финансијског извештавања и корпоративног управљања у циљу повећања своје конкурентности на тржишту**.**

ЗНАЧАЈ ФИНАНСИЈСКОГ ИЗВЕШТАВАЊА У ТРЖИШНОЈ ПРИВРЕДИ

Финансијски извештаји су најосновнији начин на који компанија извештава екстерне заинтересоване стране о резултатима свога пословања и финансијском стању. Ако предузеће намерава да инвестира у страну земљу или да прикупи средства на међународном тржишту капитала, мора да сачини финансијске извештаје које ће пословни партнери или инвеститори моћи да разумеју. Другим речима, финансијски извештаји морају бити урађени у складу са рачуноводственим стандардима које је прихватила већина развијених земаља. Потреба за применом међународних стандарда није ограничена само на концептуални ниво, већ има и своју практичну димензију. Путем стандарда се уједначује рачуноводствена пракса широм света, поједностављује берзанско пословање ван националних граница и омогућује раст и националних и међународних тржишта.

Да би тржиште функционисало несметано и капитал ефикасно алоцирао, инвеститорима су неопходне транспарентне и поуздане информације које прецизно осликавају финансијско стање предузећа. У свету који постаје све више глобализован инвеститори траже могућности да упоређују компаније по важним параметрима како би могли да доносе рационалне пословне одлуке везане за улагања. Рачуноводство се све више глобализује како предузећа постају све више мултинационална а обим трговине и инвестиција који се обављају између предузећа из различитих земаља све више расте. Ти фактори појачавају потребу за финансијским извештајима који ће бити међународно упоредиви и конзистентни.
Према Оквиру Комитета за међународне рачуноводствене стандарде, сврха финансијских извештаја је:

- да се у њима представе информације о финансијској позицији, пословању и променама у финансијској позицији ентитета.
- да покажу резултате рада менаџмента, односно њихову одговорност за располагање ресурсима који су им поверени.

Да би се остварили наведени циљеви, у финансијским извештајима предузећа се наводе информације о имовини, обавезама, капиталу, токовима готовине, приходима и трошковима. Те информације, уз друге податке наведене у напоменама уз финансијске извештаје, помажу корисницима да разумеју пословање предузећа у протеклом периоду и да предвиде будуће кретање ретултата предузећа а

посебно токове готовине.

Рачуноводство је средство помоћу кога меримо и описујемо резултате економске активности. Оно је начин на који пословни људи дефинишу пословне циљеве, мере остварене резултате и процењују будуће учинке. Основна сврха рачуноводства је да доносиоцима економских одлука обезбеди информације корисnњ за доношење виталних економских одлука. Отуда се, с правом, може рећи да се као инпут у рачуноводствени процес јавља економска активност у виду пословних трансакција, а као оутпут или резултат те активности се јављају корисне информације (Мартић, С.,(1998).
Примарни циљ рачуноводства састоји се у томе да обезбеди потпуно разумевање природе рачуноводствених информација, као и да негује способност да се те информације ефикасно користе. Оно служи као копча која директно повезује доносиоце одлука са економским активностима - а тиме, посредно, и са резултатима тако донетих одлука. Ефикасно коришћење рачуноводствених информација има за претпоставку потпуно разумевање природе економских активности које су укључене у финансијеке извештаје, разумевање претпоставки и техника мерења које се користе у рачуноводтсвеном процесу, као и разумевање начина повезивања текућих рачуноводствених информација са доношењем будућих пословних одлука.

Што је једна привреда развијенија тим је већи значај који се придаје квалитетном финансијском извештавању. Развој тржишне привреде иде под руку са темпом развоја рачуноводствене професије и квалитетом финансијског извештавања. Ово из разлога што се инвеститори, по правили, пре опредељују за она тржишта која познају и којима верују. Инвеститори имају веће поврење у оне земље које су усвојиле и примењују међународне стандарде за финансијско извештавање. Обезбеђење информација на основу стандарда који су квалитетни, транспарентни и упоредиви знатно смањује ризик инвестирања и снижава трошкове прибављања капитала.

Корисност финансијског извештавања не треба ценити само у односу на појединачне кориснике већ и из једне шире економске перспективе, тј. друштвене тачке гледишта. ово у смислу да финансијско извештавање, поред низа других релевантних фактора, мора у свом фокусу примарних циљева да има у виду обезбеђење што вишег нивоа општег друштвеног благостања, као врховног стратешког циља сваког друштва. Другим речима, основано се

сматра да је квалитет финансијског извештавања у једној земљи директно пропорционалан и да гледано на дуги рок непосредно кореспондира са општим економским благостањем једне земље (Милојевић, Д., (2006)

Значај финансијског извештавања нарочито долази до изражаја у случају када се финансијски извештаји користе за поређење пословања различитих привредних субјеката. Ово поређење се врши са аспекта ликвидности, финансијске равнотеже, профитабилности и сл. На основу података из финансијских извештаја инвеститори су у могућности да улажу капитал у успешне пословне субјекте. Упоредивост обезебеђују само информације из пословних извештаја које су засноване на истим рачуноводственим правилима. Ови финансијски извештаји омогућују и поређење између текућег и претходних пословних периода једног пословног субјекта чиме се прати његова успешност у одговарајућем времену.

Финансијско извештавање које је засновано на јасним правилима олакшава менаџменту степен испуњења постављених одговорности али и свим другим корисницима за доношење пословних одлука. Јединственим правилима се ствара могућност завођења реда у области рачуноводства у најширем смислу, као и боља контрола свих који желе да одступе од тако дефинисаних правила. Рачуноводство као функција и професија треба да обезбеди ефикасну комуникацију између власника капитала и менаџмента који је одговоран за квалитетно управљање и располагање повереним капиталом.

Такође, процес глобализације и повезивања тржишта капитала у свету се све више убрзава јер су пословни субјекти принуђени да послују на регионалним тржиштима са тенденцијом да постану глобална. Захтев инвеститора је да финансијске информације из различитих делова света буду упоредиве, а да би се то постигло подразумева се безусловна примена Међународних стандарда финансијског извештавања. Примена ових стандарда је велик корак ка глобалним стандардима и јединственом тржишту јер доприноси већој транспарентности, већем поверењу према тржишту и, последично, повећању инвестиција. Међународни стандарди финансијског извештавања представљају основу за једноставније и поузданије пословно комуницирање између пословних субјеката у целом свету; они у ствари представљају императив фер и истинитог извештавања.

Савремено пословно окружење се карактерише високом информационом, комуникационом и производном технологијом али и концентрацијом великх финансијских средстава код малог броја људи. У таквом динамичком окружењу пословни субјекти настоје да остваре и задрже конкурентске предности јер су и неизвесност и ризик повећани у њиховом пословању. Одвијају се процеси мерџера и акивзиција, као и сарадње домаћих и страних предузећа, интернационализације пословања и др. Одлучивања глобалних предузећа су знатно другачија од класичног начина одлучивања, и најчешће долази до мењања пословних правила од стране глобалних предузећа (Новићевић, Б., (2004).

Разлике у рачуноводственим праксама националних држава су главни узрок немогућности поређења вредности капитала и резултата пословања предузећа различитих земаља. Те разлике смањују ефикасност националног тржишта, капитала и успоравају интернационализацију токова капитала. У таквим условима, инвеститори постају кључни покретачи промена финансијског извештавања са циљем изградње јединственог система финансијског извештавања и обелодањивања информација у целом свету. Захтева се да финансијски извештаји предузећа презентују све релевантне информације о ефикасности коришћења капитала као и о пословним потенцијалима који ће се користити у перспективи.

Међународни рачуноводствени стандарди тј. Међународни стандарди финансијског извештавања представљају инструменте стандардизације на глобалном нивоу и олакшавају међународну комуникацију. Земља која обезбеди квалитетно рачуноводствено извештавање у складу са MRS/MSFI стиче следеће предности: (Новићевић, 2004, стр. 16).

- повећава сопствену могућност за учешће на глобалном тржишту капитала,
- подстиче прилив капитала у земљу,
- упрошћава захтеве за извештавање,
- поједностављује могућност међународних поређења,
- смањује трошкове прилагођавања захтевима квалитетног финансијског извештавања и њиховог нужног континуираног унапређивања,
- подстиче приступ тржиштима капитала широм света и директно повећава ефикасност сопственог тржишта хартија од вредност и сл.

Последњих година инвеститори траже информације о стратегији развоја, о домаћем и иностраном окружењу, о циљевима пословног субјекта, о структури средстава и њиховој вредности и сл. Њихови захтеви се проширују и на додатне пословне информације, тако да рачуноводствено извештавање прераста све више у пословно извештавање. Инвеститори очекују благовремене, јасне, доследне, објективне информације у финансијским извештајима. Само такве информације представљају здраву основу за пословно одлучивање у савременим конкурентским условима. (Дмитровић, Шапоња, Љ., Милутиновић, С., Шијан, Г., (2006).

Процес глобализације наметнуо је потребу за међународном транспарентношћу и у области рачуноводственог извештавања. Хармонизација финансијског извештавања изискује од рачуноводства ефикасније сагледавање финансијског положаја предузећа у циљу што веће заштите капитала тј. смањење ризика у инвестирању. Квалитетно финансијско извештавање је незаобилазан услов за просперитет модерних привреда, за ефикасност финансијских тржишта, као и за хармонизацију праксе финансијског извештавања. (Дмитровић, Шапоња, Љ., Шијан, Г., (2004),

Обезбеђење високог квалитета финансијских извештаја, поред поштовања професионалне и законксе регулативе, подразумева и поштовање етичких норми, односно етичко понашање креатора финансијских извештаја. Посебно је важна и хармонизација рачуноводствене и ревизорске праксе која олакшава рачуноводствено-финансијско комуницирање између привредних субјеката широм света, премошћујући на тај начин рачуноводствене препреке које стоје на путу постизања већег степена слободе у токовима роба, услуга и капитала. (Лековић, М., Арсеновић, С., 2013)

Привредни субјекти су стекли приступ великом броју тржишта широм света и у могућности су да врше географску селекцију приликом набавке сировина и пласмана својих производа, при чему се често одлучују да то чине ван граница својих држава. Ови савремени услови пословања пружају привредним субјектима читав спектар нових могућности за развој и напредовање. Међутим, то подразумева и ширење круга стејкхолдера који настоје да остваре увид у начин пословања предузећа и перформансе које оно остварује. Поседовање релевантних информација о ефикасности коришћења капитала предузећа у протеклом периоду као и о

пословном потенцијалу који ће се користити у будућности је од пресудне важности за инвеститоре приликом одабира начина пласмана својих средстава.

Интереси инвеститора су у колизији са разликама у начину обликовања рачуноводствених информација због чега они постају један од кључних покретача промена у систему финансијског извештавања, захтевајући његову хармонизацију. Захваљујући стандардизованим и квалитетним финансијским извештајима смањују се информациона асиметрија и негативна селекција, што инвеститорима пружа већу сигурност. На тај начин се подстиче инвестирање и већа мобилност капитала, а резултат је и ефикасније функционисање тржишта капитала које представља битну детерминанту развоја привреде сваке земље.

Обезбеђење фер и квалитетног финансијског извештавања подразумева поштовање не само законских, већ и етичких норми. Професионална и законска регулатива представљају минималне стандарде понашања професионалних рачуновођа и свих оних који учествују у састављању финансијских извештаја, а етика се на њих надовезује (Малинић, 2011). Замагљивање и фингирање резултата доводи до одлука инвеститора које нису у функцији ефикасне алокације капиатала. Истинито и поштено финансијско извештавање представља првокласни јавни интерес (Стевановић, 2011) па начело објективног извештавања треба да буде руководеће начело креатора финансијских извештаја.

Shodno Paul, 2002. непотпуно информисање доводи до следећих негативних импликација у пословном окружењу:

- непотпуне информације повећавају неизвесност;
- непотпуност ствара ризик;
- ризик условљава да инвеститори захтевају веће стопе приноса;
- то даље увећава трошкове капитала и умањује цену акција.

Бројни су случајеви да су због слабости у финансијском управљању и објављивању корпоративних података компаније доживеле велике неуспехе, па и банкрот: у светским размерама су познати случајеви компанија *Enron, WorldCom, Global Crossing, Tyco, Xerox, Parmalat, Adecco, Vivedni* и др. То је имало кумулативан негативан утицај на формирање стручног мишљења о финансијском извештавању. Постоји велика забринутост у погледу функционисања тржишне

економије у којој су акционари, запослени и пензионери, изгубили велике своте новца, док се они који воде компаније и који се сматрају одговорнима за те губитке богате упркос томе што им компанија пропада.

У неким случајевима преваре и обмане су се проширили и на ревизоре, правне саветнике и одборе директора. Финансијски извештаји су одувек били један од главних начина на који компанија пружа информације својим акционарима и потенцијалним инвеститорима. Последица смањеног интересовања у финансијске информације и обелодањивање корпоративних података је повлачење инвеститора, а то резултира већим трошковима капитала. Због тога опада продуктивност привреде и прети да угрози несметано функционисање тржишне економије.

Полазећи од концепта друштвене одговорности предузећа, улога рачуноводства и корпоративног извештавања огледа се у транспарентном приказивању начина на који је предузеће своју одговорност испунило. Иако део различитих обелодањивања у већини земаља има добровољни карактер, за све већи број светских компанија таква пракса представља правило а не изузетак. То имплицира да је управљачки систем сазрео као и да је извештавање овог типа резултат систематског приступа корпоративне друштвене одговорности која укључује стратегију, систем управљања, укљученост стејкхолдера, извештавање и уверавање (*International Survey of Corporate Responsibility Reporting* 2008, *KPMG*).

УЛОГА И ЗНАЧАЈ РЕВИЗИЈЕ ФИНАНСИЈСКИХ ИЗВЕШТАЈА

У тржишној економији предузећа послују према правилима која нису видљива и унапред позната. Предузећа су изложена ризицима које морају да процењују и да њима управљају. Власници капитала имају потребу да врше контролу над својим средствима и улагањима и прате резултате пословања које остварује руководство. Банке, индивидуални и институционални инвеститори желе да осигурају своје пласмане, тако да се приликом улагања ослањају на финансијске извештаје клијената односно пословних партнера. Ситуација се додатно компликује када предузеће послује у различитим земљама и суочено је са различитом националном законском регулативом. Сви корисници финансијских извештаја траже поуздане, правовремене, комплетене и тачне податке. Све то

појачава улогу ревизије која својим извештајем повећава кредибилитет информација садржаних у финансијским извештајима.

У циљу повећања степена поверења које корисници имају у финансијске извештаје ангажују се спољни стручњаци (ревизори) ради обављања ревизије финансијских извештаја и података обелодањених од стране руководства, као и ради исказивања стручног мишљења о томе да ли финансијски извештаји у свим материјално значајним аспектима приказују реално и објективно резултате пословања предузећа у одређеном периоду (биланс успеха) и његов финансијски положај на одређени дан (биланс стања) у складу са важећи међународним стандардима.

Ревизори углавном потичу из редова квалификованих рачуновођа и чланова струковних удружења у земљама у којима живе и раде. Квалификоване рачуновође морају испуњавати одређене услове који се односе на стручну спрему, искуство у пракси, обавезну едукацију и сл. Поред тога што је стручно лице које својим извештајем повећава кредибилитет информација садржаних у финансијским извештајима, ревизор поседује знања и вештине које могу да помогну компанијама и у решавању кризних ситуација, као и да побољшају квалитет финансијског извештавања, обелодањивања и праћења рачуноводствених стандарда и прописа.

Менаџменту предузећа стоје на располагању све информације које се креирају унутар организације. Одлуке менаџмента су у највећој мери базиране на информацијама које потичу из рачуноводственог система. Међутим, већи део расположивих информација се доставља и стејкхолдерима изван предузећа. Логично се поставља питање какву сигурност имају корисници ван фирме о томе да ли финансијски извештаји које презентира менаџмент пружају потпуну и поуздану слику о пословним резултатима и финансијској позицији предузећа. У највећој мери та се сигурност обезбеђује путем ревизије финансијских извештаја од стране независних ревизорских предузећа.

Настанком корпоративних привредних субјеката јавља се конфликт између оних који припремају финансијске извештаје и екстерних корисника информација односних извештаја, а што најчешће резултира пристрасним информисањем. Та околност је наметнула потребу за институционализовањем ревизије у земљама са развијеном тржишном привредом. Последњих година питање

ревизије, њеног статуса и развоја, постаје све актуелније и у земљама у транзицији.

Суштински, менаџери би требало да раде у корист акционара и да сопствене интересе подреде интересима предузећа, али се у пракси често дешава да менаџери раде у свом интересу, што може да њихове одлуке учини субоптималним са аспекта добробити за акционаре и запослене. Овакав проблем је познат под именом агенцијски проблем. Због тога акционари морају да редовно контролишу активности менаџмента, што се најуспешније спроводи ангажовањем независне екстерне ревизије. (Жаркић, Ј., Н., Бенковић, С., Милосављевић, М., 2013).

Допринос ревизије укупним променама привредног система произилази из улоге коју она има у тржишним условима привређивања. Састоји се у томе што ће верификацијом реалности и објективности финансијских извештаја унапредити пословно одлучивање и управљање у предузећима. Истовремено, вратиће неопходно поверење у рачуноводствене информације које су потребне свим учесницима у привредном животу: власницима, запосленима, потенцијалним улагачима, домаћим и страним партнерима, државним органима и др.

Мишљење ревизора није гаранција одређеног стања ствари, већ изјава утемељена на професионалном просуђивању. Ревизор не може бити апсолутно уверен у то да финансијски извештаји предузећа не садрже материјално значајно погрешно приказивање, јер постоје бројна ограничења ревизије узрокована различитим факторима. Многе ставке унутар финансијских извештаја садрже субјективне процене и одговарајући степен неизвесности. На другој страни, постоје и преваре које је тешко открити јер често у њима учествује већи број повезаних лица.

Ревизија треба да допринесе и побољшању услова за улагање страног капитала. Уместо да ино партнери уговором захтевају ревизију, она ће се обављати редовно, на начин како се то ради у њиховим земљама. То је значајно када се жели привлачење страног капитала, отварање страних предузећа. бесцаринских зона и сл. Ревизија представља неопходан део регулаторног система који има за циљ да открива одступања од прихваћених стандарда и кршења принципа легалности, ефикасности, ефективности и економичности управљања средствима, обавезама и капиталом предузећа.

Један од примарних разлога за постојање независне ревизије је постојање потенцијалног конфликта интереса између менаџмента предузећа и корисника финансијских извештаја. Ревизија пружа разумно уверавање да су тврдње менаџмента о економским резултатима испитане и потврђене од стране спољних независних експерата. У свом раду независни ревизори примењују етичка правила и професионалне стандарде који служе као упутство ревизорима у решавању конфликтних ситуација до којих неминовно долази у пракси финансијског извештавања (Милојевић, 2006. стр. 27).

Квалитетно финансијско извештавање помаже друштвеној заједници да обави алокацију економских ресурса на најефикаснији начин јер је примарни циљ сваког друштва да алоцира ограничене ресурсе на производњу добара и услуга за којима постоји највећа тражња на тржишту. Супротно томе, неадекватно рачуноводство и извештавање прикривају нерационалност неефикасност и тако спречавају ефикасну и пожељну алокацију економских ресурса.

Ревизија повећава кредибилитет информација па се на њих може ослонити широки круг корисника као што су акционари, пословни партнери, кредитори, влада и њене институције и други заинтересовани корисници. Већи креибилитет информација смањује ризик доношења економских одлука, односно ревизија смањује тзв. информациони ризик (да се одлуке донесу на бази нетачних, непоузданих и кривотворених података). У одсуству независне ревизије долази до појаве познете под именом јаз кредибилитета. Наиме, тешко да се од менаџмента може очекивати непристрасност и објективност у извештавању о сопственим активностима и оствареним резултатима предузећа.

Финансијски извештаји који нису били предмет ревизије могу бити урађени поштено али са недовољно знања и искуства. У њима се могу превидети и изоставити неке веома битне билнасне позиције имовине, обавеза, потраживања и сл. Такође, честа је појава прецењивања прихода и потцењивања расхода, као и погрешних рачуноводствених процена и погрешно одабране рачуноводствене политике. Наравно, посебан је проблем свесног фалсификовања резултата пословања и приказивања стања у циљу прикривања различитих злоупотреба и других незаконитих радњи.

Поред повећања кредибилитета финансијских информација, функција ревизије је и у томе да послужи као контрола квалитета тих информација. Ревизија обезбеђује непристрасну проверу рачуноводствених информација у односу на неки унапред одређени критеријум за који се претпоставља да одражава жеље и потребе корисника тих информација. Такође, ревизија мотивише креаторе тих информација да цео рачуноводствени процес држе под својом контролом на начин који је у складу са потребама корисника. Ово је тзв. мотивациони аспект функције ревизије, јер само сазнање да ће нешто бити предмет провере делује као фактор који одвраћа креаторе да поднесу погрешне информације.

Запослени у подручју рачуноводства и ревизије дужни су да се у свом раду придржавају одговарајућих етичких норми и принципа професионалног понашања. Пре свега, ради се о независности, интегритету и високом нивоу објективности, као и поседовању одговарајуће техничке стручности и искуства на овим пословима. Од њих се захтева и да своје професионалне обавезе обављају с дужном пажњом и крајње одговорно у односу на најширу јавност, односно њихова улога, између осталих је и заштита јавног интереса. Само под тим условима ће њихова компетентност и интегритет бити прихваћени у јавности а њихова улога друштвено оправдана.

ЕФЕКТИ ФИНАНСИЈСКОГ ИЗВЕШТАВАЊА НА КОРПОРАТИВНО УПРАВЉАЊЕ

Институције и облике ревизије и рачуноводственог пословања уређује држава својим актима, по правилу, док оперативно вођење ревизије уређују професионалне организације ревизора и рачуновођа. Тако, у већини земаља је организован национални савез рачуновођа и ревизора да би се ови национални савези организовали у регионалне и светске савезе рачуновођа и ревизора. Рачуноводствено законодавство, поред коришћења законских аката и интерне регулативе предузећа, обавезно предвиђа у обављању ревизије примену Међународних стандарда ревизије као и Међународних рачуноводствених стандарада / Међународних стандарда финансијског извештавања.

Да би информације биле истовремено корисне и ослобођене од информационог ризика у пракси се спроводи одговарајућа тројака регулатива и то:
1. законска – путем општих и посебних закона и других прописа;

2. професионална – помоћу рачуноводствених начела (принципа) и стандарда;
3. интерна – на бази интерних рачуноводствених правила донетих унутар предузећа.

Важан сегмент адекватног финансијског извештавања су рачуноводствене политике које доносе сама предузећа и на тај начин ближе дефинишу значајна питања из свог пословања која нису обухваћена законским нормама и међународним стандардима. Наравно, подразумева се да су оне донете у складу са законским нормама и међународним стандардима. Рачуноводствене политике засноване су на рачуноводственим начелима и рачуноводственим стандардима. Оне представљају правила и норме које је неопходно употребити при изради финансијских извештаја, а користе се и тумачење појединих позиција тих извештаја. Пословном политиком предузећа се одређују које и какве рачуноводствене политике ће бити уграђене при изради финансијских извештаја. (Ларсон, К., Д., Пуле, Њ.Њ. (1988). Сходно МРС 1 – Презентација финансијских извештаја, рачуноводствене политике обухватају начела, основе, конвенције, правила и поступке које је менаџмент усвојио приликом сатављања и презентације финансијских извештаја, а у циљу остварења пословне политике предузећа.

Предузећа треба да примењују рачуноводствене политике које омогућавају истинито и фер приказивање његовог имовинског и финансијског стања и резултата пословања. Рачуноводствене политике се доследно примењују у дужем временском периоду ради омогућавања упоредивости финансијских извештаја по периодима, а њихова промена се ради искључиво у случају настанка нових околности које их чине оправданим. (Стојановић, Р., (2006).)

Менаџмент при избору конкретне рачуноводствене политике примењује, између осталих, принцип јасности и опрезности при процењивању: приходи не треба да су прецењени а расходи и обавезе не смеју бити потцењени. Такође, важан је и принцип суштине изнад форме: пословни догађаји треба да буду приказани у складу са њиховом финансијском суштином, а не искључиво према њиховом законском облику. Доношење адекватне рачуноводствене политике је посебно важно код малих и средњих предузећа, која веома често немају рачуноводствене кадрове који могу у потпуности да одговоре сложеним захтевима међународних стандарда, па је код ових предузећа помоћ ревизије по овим питањима веома значајна.

Адекватно корпоративно управљање треба да обезбеди да се правовремено и тачно обелодањују све материјалне чињенице везане за компанију, укључујући финансијску ситуацију, резултате, власништво и управљање компанијом. Информације треба да се припреме и обелодане у складу са рачуноводственим стандардима а годишњу ревизију треба да обаве независни, компетентни и квалификовани ревизори у циљу пружања екстерног и објективног доказа да финансијски извештаји приказују реалну слику предузећа по свим битним питањима. Екстерни ревизри одговарају акционарима и имају обавезу према компанији да ревизију обаве на прописан професионалан начин. Канали достављања информација треба да обезбеде равноправан, благовремени и економичан приступ корисника релевантних информација.

Акционарска друштва поштовањем правила корпоративног управљања обезбеђују заштиту интереса свих акционара и других заинтересованих лица. Виши ниво заштите акционара значи и виши ниво атрактивности предузећа за инвестиције. Одговорно понашање предузећа је претпоставка озбиљног прилива здравог капитала и повећања пословне сарадње са иностраним партнерима. Од тога колико се предузећима добро управља, зависиће и њихова тржишна позиција и резултати, као и репутација. Лоше управљење предузећем слаби његов потенцијал, узрок је финансијских потешкоћа при чему постаје идеално тло за различите злоупотребе.

Све земље које су прошле процес транзиције сусреле су се са бројним проблемима приликом преласка на тржишни модел пословања. Неразвијено корпоративно управљање уз слабо спровођење законских прописа чини велики број домаћих предузећа веома ризичним за улагања. Може се констатовати још једна слаба тачка корпоративног управљања у транзиционим економијама. Ради се о транспарентности и објављивању поузданих и релевантних података, који се сматрају кључним за ефикасну праксу корпоративног управљања и функционисања тржишта капитала. Иако овде законска регулатива поставља релативно високе стандарде, пракса је често таква да јавност, па и потенцијални инвеститори мало верују информацијама које предузећа објављују.

Неки од основних проблема са којима се суочавају земље у транзицији могу се свести у следеће категорије: (Козлик, М., (2012))

- Непримењеност постојеће правне регулативе;

- Неодговорност управе и слаба контрола од дисперзованих акционара;
- Недостатак кадрова за корпоративно управљање;
- Сукоб интереса контролних и мањинских акционара;
- Експропријација права акционара;
- Сукоб акционара и управе по питању права гласа;
- Неразвијеност тржишта капитала;
- Интервенционизам државе;
- Преширок јавни сектор

У савременом пословању, концепт корпоративног управљања се јавља као битан елемент успостављања привлачне инвестиционе климе коју карактерише постојање конкурентних предузећа и развијеног финансијског тржишта. Без доброг корпоративног управљања је онемогућена дугорочна конкурентност предузећа, а тиме и националне економије. (Анђелић, М., Родић, С., Шешкар, Л.,).

Ради успостављања тржишно оријентисане економије Србија се, као и друге транзиционе земље, суочила с бројним изазовима у креирању еконмског система, формирању институција и успостављању подстицаја ради побољшања економских перформанси. При томе је корпоративно управљање препознато као важан фактор за развијање и побољшање инвестиционе климе у земљи. (Денчић-Михајлов, К., (2009) Иако Србија данас има законе који се односе на финансијске прописе, регистрацију предузећа, стечајеве, порезе, царине и сл. квалитет економског законодавства је још увек неуједначен. Уз уважавање свих позитивних и негативних ефеката главни проблем остаје у имплементацији, односно примени закона.

Развој корпоративног управљања транзиционих земаља у наредном периоду произилази и из потребе за унапређењем облика финансирања предузећа. Ради ублажавања постојећих слабости у овој области, у наредном периоду је неопходно придавати већи значај финансирању предузећа кроз тржиште капитала, односно емисијом акција и корпоративних обвезница. На тај начин би предузећа долазила до јефтинијих извора финансирања, имајући у виду изузетно високе банкарске камате и накнаде у целом транзиционом периоду.

Такође, једно од централних питања у будућности јесте на који начин мањински власници да онемогуће контролног власника да кроз махинације извлачи корист за себе, а на штету мањинских акционара као и запослених. Бројни су примери злоупотреба од стране већинског власника, како домаћих тако и страних инвеститора, који, без обзира на различите погодности које уживају у земљама транзиције, своје пословне интересе углавном посматрају краткорочно са само једним циљем, а то је максимирање сопственог профита. Због тога, економске политике транзиционих земаља морају спречавати овакав начин пословања што ће дугорочно довести до успешне и конкурентне националне економије.

ЗАКЉУЧАК

Што је једна привреда развијенија тим је већи значај који се придаје квалитетном финансијском извештавању. Развој тржишне привреде иде под руку са темпом развоја рачуноводствене професије и квалитетом финансијског извештавања јер се инвеститори, по правилу, пре опредељују за она тржишта која познају и којима верују. Инвеститори имају веће поверење у оне земље које су усвојиле и примењују међународне стандарде за финансијско извештавање. Обезбеђење информација на основу стандарда који су квалитетни, транспарентни и упоредиви знатно смањује ризик инвестирања и снижава трошкове прибављања капитала.

Земља која обезбеди квалитетно рачуноводствено извештавање у складу са МРС/МСФИ повећава сопствену могућност за учешће на глобалном тржишту капитала, подстиче прилив капитала у земљу, директно повећава ефикасност сопственог тржишта хартија од вредности и сл. Допринос ревизије овим процесима састоји се у томе што ће верификацијом реалности и објективности финансијских извештаја унапредити пословно одлучивање и управљање у предузећима. Истовремено, вратиће неопходно поверење у рачуноводствене информације које су потребне свим учесницима у привредном животу: власницима, запосленима, потенцијалним улагачима, домаћим и страним партнерима, државним органима и др.

Предузећа која поштују правила корпоративног управљања обезбеђују заштиту интереса акционара и других заинтересованих лица. Одговорно понашање предузећа је претпоставка прилива здравог капитала и повећања пословне сарадње са иностраним

партнерима. Од тога колико се предузећима добро управља, зависиће и њихова тржишна позиција и резултати, као и репутација. Лоше управљење предузећем слаби његов потенцијал, узрок је финансијских потешкоћа при чему постаје идеално тло за различите злоупотребе. Економска и регулаторна политика транзиционих земаља треба да допринесе развоју корпоративног управљања и обезбеђења конкурентности својих предузећа, а тиме и националне економије.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анђелић, М., Родић, С., Шешкар, Л., Увод у корпоративно управљање, Београдска берза, Београд, стр. 12.
2. Денчић-Михајлов, К., (2009) Реформс оф Цорпорате Говернанце анд Такеовер Регулатион: Евиденце фром Сербиа, Сутх-Еастерн Еуропе Јоурнал оф Ецономицс 2, п 206.)
3. Дмитровић, Шапоња, Љ., Милутиновић, С., Шијан, Г., (2006), Квалитативне карактеристике финансијских извештаја, 10. међународни скуп СумОрг, Златибор, ФОН, Београд.
4. Дмитровић, Шапоња, Љ., Шијан, Г., (2004), Међународни рачуноводствени стандарди у функцији харминизације финансијског извештавања, Анали, бр. 12, Економски факултет, Суботица, стр. 12.
5. Жаркић, Ј., Н., Бенковић, С., Милосављевић, М., (2013), Финансијски менаџмент, ФОН, Београд, стр. 63.
6. International Survey of Corporate Responsibility Reporting 2008, KPMG
7. Козлик, М., (2012) Проблем заживљавања корпоративног управљања у привреди у транзицијама са посебним освртом на стање у Републици Српској, магистарски рад, Паневропски Универзитет,бања Лука, стр. 113
8. Larson, K., D., Pyle, W.W. (1988) Fundamental Accounting Pronciples, Homewood, Ilinois, Irwin, p. 24
9. Лековић, М., Арсеновић, С., (2013) Улога и значај квалитетног финансијског извештавања, Банкарство, бр. 4, стр. 79-93.
10. Малинић, Д., (2011) Етичка димензија квалитета финансијског извештавања, Економика предузећа, бр. 5-6, стр. 243-261.
11. Мартић, С.,(1998), Међународно финансијско извештавање - сличности и разлике, ХХлХ Симпозијум савеза РР Србије, Златибор, Зборник радова.

12. Милојевић, Д., (2006) Ревизија финансијских извештаја, ББА, Београд, ФТБ Београд
13. Новићевић, Б., (2004), Утицај глобализације на финансијско извештавање, Зборник радова 35. симпозијума на Златибору, СРРС, Београд, стр. 12.
14. Paul B.W., (2002), "Quality financial reporting", *Journal of Accountancy*
15. Стевановић, Н., (2011) Финансијско - извештајна одговорност у контексту ЕУ, међународног и новог домаћег регулаторног оквира, Економика предузећа, бр. 5-6, стр. 227-242.
16. Стојановић, Р., (2006), Рачуноводствене политике, промене рачуноводствених процена и грешке, приручник за професионалне рачуновође, СРРС; Београд, стр. 84.

ПРИМЕНА РАЧУНОВОДСТВЕНИХ СТАНДАРДА У ЈАВНОМ СЕКТОРУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: ДОКЛЕ СЕ СТИГЛО?

IMPLEMENTATION OF ACCOUNTING STANDARDS IN THE PUBLIC SECTOR IN THE REPUBLIC OF SERBIA: HOW FAR ARE WE GONE?

UDC: 35.073.526

Јана Цвијић[1]
Београдска пословна школа, Висока школа струковних студија, Београд, Србија
Зорица Драгић[2]
Београдска пословна школа, Висока школа струковних студија, Београд, Србија
Босиљка Спасић[3]
ЈАТ Техника, Београд, Србија

Сажетак: *Циљ овог рада је истраживање примене рачуноводствених стандарда у јавном сектору Србије. Систем рачуноводства за јавни сектор има своје специфичности у односу на систем у приватном сектору. У том контексту када се посматра рачуноводствена област, посебно се анализира примена рачуноводствених стандарда у приватном сектору, а посебно у јавном сектору. У многим земљама присутне су значајне реформе у области рачуноводства и финансијског извештавања у јавном сектору. У преносу рачуноводствених информација важна је компатибилност и упоредивост извештаја који су генерисале исте или различите организације. Да би се остварила компатибилност, неопходна је примена бројних и разнородних стандарда. Циљ овог рада је да укаже на имплементацију и проблеме који постоје у примени рачуносводтевних стандарда у јавном сектору, са посебном пажњом на ситуацију у Србији.*
Кључне речи: *јавни сектор, рачуноводствени стандарди, имплементација, ограничења.*

Abstract: *The aim of this paper is to research the development and implementation of accounting standards in the public sector with a focus on Serbia. The accounting system for the public sector has its own specificities in relation to the system in the private sector. In this context, when considering the accounting area, the implementation of accounting standards in the private sector and in the public sector, is analyzed separately. Significant reforms in the field of accounting and financial reporting in the public sector are present in many countries. In the transfer of accounting information, compatibility and comparability of reports generated by the same or different organizations. In order to achieve compatibility, it is necessary to implement numerous*

[1] jana.cvijic@bbs.edu.rs
[2] zorica.dragic@bbs.edu.rs
[3] b.spasic@yahoo.com

and diverse standards. The aim of this paper is to point out the implementation and problems that exist in the application of public sector accounting standards, with a special attention for the situation in Serbia.
***Keywords**: public sector, accounting standards, implementation and constraints*.

УВОД

У многим земљама присутне су значајне реформе у области рачуноводства и финансијског извештавања у јавном сектору. У преносу рачуноводствених информација важна је компатибилност и упоредивост извештаја који су генерисале исте или различите организације. Да би се остварила компатибилност, неопходна је примена бројних и разнородних стандарда.

"Интердисциплинарно" кретање у рачуноводству од осамдесетих година прошлог века било је "катализатор раста истраживања рачуноводствене историје"[4]. Историја рачуноводства препозната је као специјализација унутар интердисциплинарне рачуноводствене истраживачке заједнице, заједно са другим истраживачким областима као што су рачуноводство у јавном сектору, социјално рачуноводство, еколошко рачуноводство, контрола управљања и организационе промене[5].

Међународни рачуноводствени стандарди усклађују различите рачуноводствене приступе, методе, технике и стилове како би се уједначила савремена рачуноводствена пракса у односу на потребе и захтеве глобалног финансијског тржишта, са једне стране и у односу на потребе националног законодавства, са друге стране.[6]

Циљ овог истраживања је да укаже на значај који имају стандарди за ефикасно управљање средствима у јавном сектору, потом да се скрене пажња на њихову имплементацију и примену у јавном сектору Републике Србије, али укаже и на ограничења која у том смислу постоје.

[4] Carnegie, G. D. and Napier, C J. (2012), "Accounting's past, present and future: the unifying power of history", *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 25 (2): pp. 328-369 (p. 30)
[5] Guthrie, J. and Parker, L. D. (2014), "Editorial: the global accounting academic: what counts!", Accounting, Auditing & Accountability Journal, (27)1, pp. 2-14
[6] Jakupi, S. Z., & Statovci, B. (2017). The implementation of accounting standards, a necessity of global financial reporting and accounting standards for businesses. *International Journal Of Management Excellence : IJME*, *8*(2), 968-972.

У раду је примењена метода анализе садржаја. Основу истраживања чине истраживање релевантне рачуноводствене регулативе и домаће и стране релевантне стручне литературе за посматрану проблематику. За писање овог рада употребљена је академска литература из области стандардизације о рачуноводству, релевантна законска и професионална регулатива, као и подзаконска акта, научни и стручни чланци који се односе на обухватање проблематике стандардизације у рачуноводству.

Рад је организован на следећи начин. У првом делу рада, указано је на спефичности рачуноводства у јавном сектору и који је значај рачуноводственог система и финансијских извештаја за јавни сектор било које земље. Улога стандардизације је огромна у пружању квалитетних и веродостојних података. Развој рачуноводствених стандарда за приватни и јавни сектор је обухваћен у другом делу рада са фокусом на то који се стандарди најчешће примењују и који се стандарди примењују у одређеним земљама. У трећем делу рада се говори о развоју и примени рачуноводствених стандарда у јавном сектору у Републици Србији. Последњи део рада се односи на закључна разматрања. На крају, дат је преглед коришћене литературе.

1. РАЧУНОВОДСТВО У ЈАВНОМ СЕКТОРУ

Јавно рачуноводство (владино/државно рачуноводство) представља врсту рачуноводственог система информисања који се користи у јавном сектору. Потпуно се чини логичним да је због различитих циљева између јавног и приватног сектора, неопходно одвојено посматрати рачуноводство и стандардизацију за приватни а одвојено за јавни сектор. Ова потреба произилази из различитих мотива између приватног и јавног сектора. Потреба да се има посебан рачуноводствени систем за јавни сектор настаје због различитих циљева државних и приватних институција. Јавно рачуноводство које обезбеђује информације о финансијском положају и перформансама за институције јавног сектора, посматра се у буџетском контексту, јер су финансијска ограничења често кључна брига многих влада. Реформе, хармонизација и стандардизација на међународном нивоу нужно утичу на промену менаџерског приступа у организацијама јавног сектора и све су сложенији захтеви који се постављају пред рачуноводство у јавном сектору. Финансијски извештаји су финални продукти рачуноводства и најважнији извори информација о стању, успеху и финансијском положају тиме, или

пак о законитости и ефикасности располагања буџетским средствима.

Финансијско рачуноводство јавног сектора се бави на који начин владе бележе и извештавају о резултатима финансијског управљања својим пословима. Финансијски извештаји се обезбеђују од стране читавог низа државних субјеката: од великих централних владиних министарстава до малих локалних власти; поред тога, могу постојати и прилично значајна државна предузећа. За јавни сектор није лако изградити универзални модел уноса-излаза. Основни проблем је у томе да је излаз обично пружање услуга и да није изражен у новчаним јединицама[7].

У многим случајевима, као и за многе спољне кориснике, буџетски документи су најзначајнији финансијски извештаји издати од стране владе. Буџет такође служи као кључно средство за финансијско управљање и контролу, и то је централна компонента процеса који обезбеђује државну и парламентарну (или слично томе) контролу финансијских димензија пословања. Суштинска сврха система финансијског извештавања је да се покаже како је влада управљала својим финансијским ресурсима - приходима и расходима, активом и пасивом. У идеалном случају, дакле, финансијско извештавање требало би да одговори на следећа питања[8]:

- Буџетска целовитост. Да ли се ресурси користе у складу са законским овлашћењима и обавезним условима? Који је то део/удео апропријације који није почињен (тј. који се не користи)? Који трошкови су направљени али нису још увек исплаћени?
- Оперативни учинак. Колико коштају програми? На који начин су финансирани? Шта је постигнуто? Које су обавезе које произилазе из њиховог извршења? На који начин је влада управљала својим средствима?
- Управљање. Да ли се финансијски положај владе побољшао или погоршао? Какво обезбеђење је направљено за убудуће?
- Системи и контрола. Да ли постоје системи да се обезбеди ефикасно поштовање буџетских и финансијских прописа, правилно управљање средствима и адекватне перформансе?

[7] Public Financial Management: Reporting and Audit, (2010) Centre for Financial and Management Studies, SOAS, University of London
[8] Ibidem

Владе, у просеку, трају дуже од субјеката у приватном сектору. Њихово трајање се обично заснива на политичкој одлуци, а не на њиховој финансијској перформанси. Отуда, солвентност једног ентитета јавног сектора можда није директно релевантан концепт. Стога, већина организација у јавној управи генерише финансијске извештаје који имају потпуно другачији формат од оних који су генерисани у приватном сектору. У оба случаја, рачуноводствени систем мора да подржава процес управљања у овим организацијама. Законодавац или парламент може доводити у питање званичнике јавног сектора у било ком тренутку, може захтевати посебне мере које би требало предузети, као и захтевати да се обезбеди одређени обрачун за ове мере.

Рачуноводство, на начин како га ми данас третирамо, развијено је у 19. веку за појединачне компаније . Првобитно, тим компанијама су углавном управљали директно њихови власници. Рачуноводство је омогућило власнику да утврди куда средства за пословање одлазе, да забележи која су то средства употребљена и колика је била зарада. Надаље, током 20. века основна јединица економије променила се од предузећа којима управљају власници до великих међународних компанија са акцијама које се котирају на берзама. Тако, финансијско извештавање је креирано да одражава ове промене а формални рачуноводствени стандарди развијени да регулишу област у све сложенијем пословном окружењу. Наиме, улога рачуноводства се променила како су власници предузећа (акционари) постали све више и више удаљени од руководилаца тих предузећа. Рачуноводство се померило од задовољавања потреба једног власника/менаџера да обезбеди информације стварним или потенцијалним акционарима и повериоцима компаније (они који позајмљују новац за пословање) да им помогне да одлуче да ли да наставе да инвестирају у конкретан посао или да повуку свој капитал и да улажу у алтернативне могућности. У каснијем делу 20. века међународно прихваћени рачуноводствени стандарди почели су да се развијају одражавајући глобализацију пословања. Пошто се системи јавне управе мењају, онда би системи финансијског управљања и рачуноводства такође требало да се мењају како би се осигурало да се релевантне и одговарајуће информације обезбеђују интерно менаџерима и екстерно целокупном опсегу заинтересованих страна.

2. РАЗВОЈ РАЧУНОВОДСТВЕНИХ СТАНДАРДА ЗА ПРИВАТНИ И ЈАВНИ СЕКТОР

Рачуноводствени стандарди који су најзаступљенији, поред националних које државе могу усвојити у финансијском извештавању правних лица, су Општеприхваћени рачуноводствени принципи – *Generally Accepted Accounting Principles (GAAP*) и Међународни рачуноводствени стандарди – *International Financial Standards of Accounting (IFRS).* Одбор за стандарде финансијског рачуноводства (*Financial Accounting Standards Board - FASB)* именован је од стране Комисије за хартије од вредности (*Securities and Exchange Commision SEC)* 1973. да преузме развој *GAAP* правила у Сједињеним Америчким Државама. Сврха *FASB*-а је да постави рачуноводствене стандарде који ће прецизно да информишу, образују, и штите јавност. *FASB* надзире Фондација финансијског рачуноводства *(Financial Accounting Foundation – FAF).* Међународни стандарди финансијског извештавања – МСФИ (*IFRS*) су сет рачуноводствених стандарда развијених од стране независне, недобитно оријентисане организације која се назива Одбор за међународне рачуноводствене стандарде (*International Accounting Standards Board – IASB*). Циљ ових међународних стандарда је омогућавање глобалног оквира за припремање и објављивање финансијских извештаја компаније. МСФИ (*IFRS*) су дизајнирани да омогуће глобални оквир на основу којег би компаније припремале и објављивале своје финансијске извештаје.

У САД се углавном примењују *GAAP* стандарди. Међутим, постоје привредна друштва из САД која послују на већем делу територије Европе, па самим тим морају прилагодити своје финансијске извештаје према другим стандардима. *IFRS* користе државе чланице Европске уније од 2002. године, као и државе које су добровољно прихватиле њихову примену (преко 100 држава).

Године 1984.-те, Државни одбор за рачуноводствене стандарде *GASB* је створен да развије рачуноводствене стандарде за владине јединице као што су државе и градови. *GASB* ради под надзором Фондације финансијског рачуноводства и Саветодавног већа државних рачуноводствених стандарда.

3. РАЗВОЈ И ПРИМЕНА РАЧУНОВОДСТВЕНИХ СТАНДАРДА У ЈАВНОМ СЕКТОРУ У СРБИЈИ

Када се посматра јавни сектор истиче се да се према Уредби о буџетском рачуноводству, под Међународним рачуноводственим стандардима за јавни сектор подразумевају се Међународни рачуноводствени стандарди за јавни сектор (*International Public Sector Accounting Standards - IPSAS*), које публикује (обелодањује) Одбор за међународне рачуноводствене стандарде за јавни сектор (*International Public Sector Accounting Standards Board - IPSASB*), а који представља организациони део Међународне федерације рачуновођаа (*International Federation of Accountants* - IFAC).[9]

У јавном сектору примењују се посебни стандарди IPSAS који се у основи, базирају на *IAS – IFRS* стандардима. *IPSASB* развија обрачунске засноване Међународне рачуноводствене стандарде јавног сектора МРС-JC (MRS-JS) који се примењују на рачуноводство засновано на обрачунској основи, као и на рачуноводство засновано на готовинској основи. Треба имати у виду да се само један МСР-JC заснива на готовнискоj основи (онај који је без броја), а сви остали се заснивају на обрачунској основи.

Поред наведеног, треба имати у виду и то, да постоји и паралена примена обрачунске и готовинске основе у рачуноводству организација у јавном сектору. Готовинска основа која се примењује у буџетском рачуноводству подразумева да се трансакције и остали догађаји признају у моменту пријема односно исплате средстава (база је готовинска основа Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор). За разлику од ње, обрачунска основа подразумева да се трансакције и остали догађаји признају у моменту настанка трансакције и догађаји евидентирају у рачуноводственој евиденцији и приказују у финансијским извештајима за период на који се односе.

Даљим истраживањем критичних момената у пракси рачуноводства у јавном сектору, уочено је да није могуће примењивати рачуноводствене стандарде у јавном сектору, јер не постоји званично објављена верзија преведених стандарда на српски језик. Потом, за рачуноводство јавног сектора не постоји закон који то

[9] Уредба о примени МРС за јавни сектор, Закон о изменама и допунама Закона о буџету Републике Србије за 2014. годину (http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=10805)

поље регулише, већ само Уредба. Такође, истраживањем ставова шефова рачуноводства у већем броју организација у јавном сектору путем директне комуникације, дошло се до закључка да постоје озбиљне недоумице по питању тумачења примене концепта готовинског рачуноводства и концепта обрачунског рачуноводства, те по том питању влада знатна конфузија у рачуноводству јавног сектора.

ЗАКЉУЧАК

Истраживањем релевантне литературе, дошло се до закључка да постоје многе предности уколико се примењују међународни рачуноводствени и ревизорски стандарди, како у приватном, тако и у јавном сектору. Предности међународних рачуноводствених стандарда могу бити финансијске, економске и политичке. Такође, дошло се до закључка да је основни начин да се заштити јавни интерес у развоју, промоцији и спровођењу међународно признатих стандарда, како би за све заинтересоване стране био обезбеђен кредибилитет информација. Професионални стандарди и смернице су од суштинске важности за кредибилитет, квалитет и професионалност ревизије јавног сектора.

Евидентирање рачуноводствених уноса захтева употребу доследног скупа рачуноводствених правила и принципа. Без њих се могу евидентирати повезане трансакције и токови у различите базе, у различитим временима и са различитим вредностима, што чини рачуноводство непоузданим и рачуноводтвене информације су због тога далеко мање корисне.

Иако постоје значајне предности и све већа важност примене међународних рачуноводствених стандарда, и даље егзистирају многи изазови за даљи развој и ауторитативну примену. Да би најбоље разумели ове изазове, морамо погледати факторе који утичу на развој рачуноводствених прописа. Такви фактори могу укључивати друштвене и културне вредности, политичке и правне системе; пословне активности и економске услове, процесе успостављања стандарда, тржишта капитала и облике својине, и на крају, кооперативне напоре држава. Ови фактори, уколико се правилно схвате, могу ублажити или чак да отклоне изазове међународних рачуноводствених и ревизорских стандарда. Међународни рачуноводствени стандарди су важни данас и сигурно ће постати важнији за будућност, јер се даље развијају.

Истражујући релевантну академску литературу, дошло се до сазнања да постоје фундаменталне разлике између циљева, улога и потреба приватног и јавног сектора, и то је довело до значајних техничких изазова приликом увођења рачуноводственог стила приватног сектора у јавном сектору. Даље, Уредба о примени Међународних рачуноводствених стандарда за јавни сектор, а која служи као основ за примену а која је недовољна и нејасна, када је реч о њеном садржају. Потом, Уредба је непотпуна, и најзад, код примене рачуноводствених стандарда се комбинује примена обрачунске и готовинске методе.

Општи закључак је да треба радити на усаглашавању регулативне у области примене рачуноводствених стандарда, како би њихова примена имала свој пуни смисао, а што би свакако повећало ефикасност у извештавању о управљању средствима у јавном сектору, односно укупној ефикасности јавног сектора

.

Очекује се у наредном периоду да се обезбеди адекватна примена рачуноводствених стандарда за јавни сектор, а не само да се упућује на њихову примену. Примена рачуноводствених стандарда у јавном сектору би након објављивања превода, у огромној мери допринела повећању квалитета извештавања у организацијама јавног сектора (буџетским организацијама), а тиме индиректно довела до ефикасније употребе ресурса јавног сектора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Carnegie, G. D. and Napier, C J. (2012), Accounting's past, present and future: the unifying power of history, Accounting, Auditing & Accountability Journal, 25 (2): pp. 328-369 (p. 30).
2. Central Framework, (2014), *System of Environmental-Economic Accounting 2012,* United Nations, New York, p. 31
3. Guthrie, J. and Parker, L. D. (2014), Editorial: the global accounting academic: what counts!, *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, (27)1, pp. 2-14
4. Jakupi, S. Z., & Statovci, B. (. (2017), The implementation of accounting standards, a necessity of global financial reporting and accounting standards for businesses. *International Journal Of Management Excellence : IJME*, *8*(2), 968-972.
5. Public Financial Management: Reporting and Audit, (2010) Centre for Financial and Management Studies, SOAS, University of London

6. Уредба о примени МРС за јавни сектор, Закон о изменама и допунама Закона о буџету Републике Србије за 2014. годину (http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=10805)

НЕКИ ОД РАЗЛОГА ЗА ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНИМ ПОСЛОВАЊЕМ И ИЗВЕШТАВАЊЕМ О ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНОМ ПОСЛОВАЊУ ПРЕДУЗЕЋА[1]

SOME REASONS FOR CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND REPORTING ABOUT CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

UDC: 005.9:657.6

Милош Љ. Павловић[2]
Београдска пословна школа – Висока школа струковних студија, Београд, Република Србија
Данијела Максимовић
Висока пословна школа струковних студија, Блаце, Република Србија

Сажетак: *Друштвено одговорно пословање у савременим условима је постало услов опстанка, раста и развоја предузећа али и друштва у целини. У ситуацији где конкуренти примењују одређене елементе друштвено одговорног пословања сва предузећа у тржишној утакмици морају да их прате како би опстала. Такав начин пословања не представља увек и само трошак предузећа већ може бити и извор значајних уштеда, односно повећања профита. Мотиви за друштвено одговорно пословање су различити, али заједничко је то да сва предузећа, уколико се рационално понашају, настоје да и из таквог пословања извуку одређене користи. Из тог разлога јављају се разни видови цертификације друштвено одговорних предузећа који подразумевају да предузеће како би добило тај цертификат испуни одређене услове како у погледу пословања тако и у погледу извештавања. Према томе, извештавање о друштвено одговорном пословању предузећа намеће се као логична последица његовог пословања. Тим пре, јер на тај начин предузећа имају могућност да јавности представе себе у светлу друштвено одговорне компаније чији циљ није само "слепо" трагање за профитом. Ово посебно из разлога што закони широм света углавном не прописују посебне критеријуме у погледу друштвене одговорности предузећа, већ се у већини случајева све своди на добровољност, коју опет треба схватити условно јер су предузећа под притисцима конкуренције али и бројних интересних група често приморана да се понашају у складу са принципима друштвене одговорности. У тој ситуацији, нормално је да ће предузећа и из тога гледати да извуку користи, па поједина предузећа своје друштвено одговорне активности посматрају и као врсту маркетинга. У раду ће бити речи о појму друштвене одговорности, разлозима и мотивима да се предузећа друштвено одговорно понашају,*

[1] Рад је резултат научно-истраживачког рада у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.
[2] milospavlovic84@hotmail.com

цертификацији друштвено одговорних предузећа у Републици Србији као и могућностима извештавања о друштвеној одговорности.
Кључне речи: *Друштвено одговорно пословање, извештавање о друштвено одговорном пословању, користи, мотиви, Србија*

Abstract: *Corporate social responsibility in contemporary conditions has become a condition for survival, growth and development of companies and society as a whole. In situations where the competitors apply certain elements of corporate social responsibility other companies in the market are forced to follow them in order to survive. Such a way of doing business is not always and only cost for the company, but can also be a source of significant savings and profit increasing. Motives for CSR are different, but common is that all companies, according to their rational behavior, are trying to get away certain benefits from such businesses. For this reason there are various forms of certification of socially responsible companies that include that company in order to obtain the certificate to fulfill certain requirements in terms of business and in terms of reporting. Consequently, reporting on corporate social responsibility of enterprises imposed as a logical consequence of its operations. Especially because in this way companies have the opportunity to present themselves to the public in light of socially responsible company, whose aim is not only "blind" pursuit of profit. This is particularly so because the laws around the world generally do not prescribe specific criteria in terms of corporate social responsibility, but it comes down to voluntariness, which again should be understood conditionally, because companies are under competitive pressures and numerous interest groups are often forced to act in accordance with principles of social responsibility. In this situation, it is normal that the companies are seeking to get benefits from such behaviour. Some companies of are their social responsibility activities considering as a type of marketing. This paper will discuss the concept of social responsibility, the reasons and motives for companies to act socially responsible, CSR certification in Serbia and possibilities of reporting on social responsibility.*
Key words: *Corporate social responsibiliti, CSR reporting, benefits, motives, Serbia*

УВОД

Универзални циљ пословања сваког профитно оријентисаног предузећа јесте да се уз што мања улагања оствари што већи приход и по том основу максимизира профит. Међутим, савремени услови пословања су у многоме усложили овај процес долажења до профита. Наиме, како би предузећа, у савременим условима пословања, могла да буду успешна и конкурентна, није довољно само да имају добар производ по доброј цени већ се од стране потрошача и друштвене заједнице уопште од пред њих постављају још неки захтеви. У многоме, ти захтеви се тичу и друштвено одговорног пословања.

Друштвено одговорно пословање се може дефинисати на разне начине, али је чињеница да само такво пословање води одрживом расту и развоју како предузећа тако и друштва у целини.

Надилажење примарног циља предузећа – профита, и брига о запосленима, животној средини и друштву уопште јављају се као један од императива успеха предузећа у савременим условима пословања. Тим пре, што такав начин пословања може представљати и један од извора конкурентске предности предузећа.

Имајући претходно наведене чињенице у виду, јавила се потреба и за одређеном врстом стандардизације друштвено одговорног пословања али и начина исказивања таквог пословања кроз одређене извештаје финансијске и нефинансијске природе. Будући да традиционални систем финансијског извештавања не може у довољној мери да одговори изазовима садашњице, појавиле су се и јављају се бројне алтернативе које воде у правцу допуњавања традиционалног система финансијског извештавања, или у правцу увођења новог концептуалног оквира за извештавање, које уместо финансијског добија префикс пословно.

ПОТРЕБА ЗА ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНИМ ПОСЛОВАЊЕМ У САВРЕМЕНИМ УСЛОВИМА

Неспорна је чињеница да предузеће својим пословањем у многоме утиче на окружење, како на природно, тако и на друштвено, па се као логична последица тога јавља и заинтересованост одређених лица за пословање предузећа која се јављају у улози стејкхолдера предузећа. Имајући такву ситуацију, постаје јасно да успех предузећа не зависи само од квалитета његових производа и услуга и способности да удовољи купцу на најбољи могући начин, дајући му тражени квалитет производа/услуге у право време и по цени коју је он спреман да плати, већ, тај успех зависи и од степена његове друштвене одговорности и то у оном нивоу у коме стејкхолдери вреднују одређене аспекте те одговорности.

Према томе, степен благостања предузећа не зависи искључиво од одлука о алокацији финансијских ресурса већ и од реакције других субјеката који препознају своје интересе у предузећу. Из тога произилази да одржива конкуретнска предност, у савременим условима пословања када потрошачи вреднују не само квалитет и цену производа и услуга, већ и бројне друге аспекте, готово да се не може замислити без, ако не свих онда појединих елемената друштвено одговорног пословања. Стога је условљеност и потреба за друштвено одговорним пословањем и одрживошћу више него

очигледна, а потреба за извештавањем о друштвено одговорном пословању јавља се као логична последица.

Без дилеме, мотив сваког тржишно оријентисаног, па и друштвено одговорног предузећа јесте и биће остваривање профита. Часопис *Forbes* истиче да друштвено одговорно пословање неће решити светске проблеме, већ да је то пракса у којој ће предузећа радећи за свој лични интерес доприносити и општем (друштвеном) интересу. Према томе, предузећа у друштвено одговорном пословању виде шансу за даљи развој свог пословања и остваривање већег профита, а из тога произилази и шира добробит за друштво.[3]

У ауторском тексту у часопису *Forbes, James Epstein-Reeves,* некадашњи менаџер за односе са јавношћу у компанији *Office max* наводи да постоји најмање шест разлога због којих би предузећа требало да у своју праксу уврсте и концепт друштвено одговорног пословања, а што ће допринети њиховом даљем развоју и повећању профита. Он наводи да друштвено одговорно пословање доводи до:[4]

1. Повећања иновативности – У контексту друштвено одговорног пословања, иновације могу да представљају огромну корист за предузеће али и друштво. Reeves у свом тексту, наводи пример компаније Unilever Global. Вођени идејом одрживости, стручњаци у Unilever-у су свој, већ постојећи, производ регенератора за косу, иновирали и направили регенератор за косу у чијој се производњи користи мање воде. Без, ако тако може да се каже, притиска друштва, а можда и конкуренције, на одговорно понашање, као и свесности саме компаније да ће им такав производ допринети бољем пословном резултату, до поменутог производа вероватно не би дошло.

2. Смањења трошкова – Прихватањем концепта друштвено одговорног пословања може се значајно утицати и на смањење трошкова. То је могуће постићи било коришћењем мање материјала за паковање, мање енергије у производњи производа или пружању услуга или на неки други начин којим се промовише друштвено

[3] Lydenberg, S., Grace, K. (2008). Innovations in Social and Environmental Disclosure Outside the United States.Prepared for Domini Social Investments, November 2008

[4] Према: Epstein-Reeves, J. (2012). Six Reasons Companies Should Embrace CSR, Forbes Magazine (online edition), 21. february, 2012., доступно на: http://www.forbes.com/sites/csr/2012/02/21/six-reasons-companies-should-embrace-csr/#405e81b04c03, датум приступа: 01.07.2017.год.

одговорно пословање. Тако је, на пример, компанија *General Mills,* која се бави производњом и продајом хране и послује у више од 20 земаља широм света, у 2015. години успела да у једној својој фабрици смањи утрошак енергије за 20%. Наиме, након инсталирања контролних мерача утрошка енергије на појединим машинама остварена је уштеда у трошковима за енергију у износу од око 600.000 долара за годину дана.

3. Могућности диференцирања бренда – Друштвено одговорно пословање, такође, може да допринесе и процесу диференцирања бренда. У прошлости је то био и један од основних мотива компанија за примену принципа друштвено одговорног пословања. Компаније, као што је нпр. Timberland, су по основу имица друштвено одговорне компаније доста додале вредности свог бренда. Међутим, временом се друштвено одговорно пословање у ту сврху почело широко да примењује и бивало је општеприхваћено па су се могућности да се по основу тога изврши диференцирање бренда све више смањивале. Међутим, код компанија је остала пракса да се понашају друштвено одговорно, управо из разлога јер и конкуренти раде то исто. Као пример у тексту, наводи се, „Кола рат“ (енгл. *Cola war*). Наиме, *The Coca Cola Company* и *PepsiCo* годинама воде битку између себе и покушавају да придобију већи део тржишта на рачун друге компаније. Обе компаније, у својој борби примењују сличне инструменте. Па су тако обе компаније почеле и са применом принципа друштвено одговорног пословања готово у исто време. На пример, обе компаније примењују концепт „нултог расипања воде“ (енгл. *zero net watter usage*). Обе компаније, своје производе пакују у амбалажу која је еколошки подобна и слично. На ове потезе приморане су по основу друштвеног притиска на одговорно и пословање које доприноси одрживости, иако не могу да такве поступке директно вежу за диференцирање бренда јер обе компаније у том свом рату користе исте „инструменте“. Међутим, сама чињеница да уколико једна компанија престане да користи неке од поменутих инструмената и у јавности стекне слику да није друштвено одговорна значи да ће друга компанија, по том основу, стећи огромну конкурентску предност. Добробит је, у овом случају, већа за друштво него ли за саме компаније јер оне, у погледу профита, не добијају ништа више, већ само имају додатне трошкове везане за такав начин пословања.

4. Унапређења стратегије дугорочног развоја предузећа – Применом принципа друштвено одговорног пословања предузећа

доприносе и осигурању свог дугорочног развоја, осигуравајући одрживост самог пословања и у будућности а не само тренутно. Из тог разлога неке компаније, када се говори о примени појединих принципа друштвено одговорног пословања, акценат стављају на одрживост. У том контексту, менаџери тих компанија размишљају какве ће последице пословне одлуке које данас доносе имати на финансијски резултат али и на друштво у будућности. На пример, уколико предузеће својим пословањем и активностима доведе до значајних последица за животну средину, оно ће на дуги рок изгубити купце, јер ће се о таквим поступцима предузећа чути у јавности. Такође, уколико предузеће, у свом пословном процесу или развоју производа, не уведе ништа од онога што ради конкуренција, оно ће изгубити корак са конкурентима што, на дуги рок, води и губитку тржишта.

5. Укључивања купаца у пословни процес – Поставља се питање која је сврха друштвено одговорног пословања ако о томе нико не зна? У протеклих неколико година, компанија Walmart се наметнула као лидер у иницијативама за заштиту животне средине. У 2008. години, *Walmart* је покренуо рекламну кампању која подиже свест о заштити животне средине. У поменутој кампањи, купци се позивају да правилним избором производа дају свој допринос процесу заштите животне средине. На тај начин, користећи друштвено одговорно пословање, ова компанија је успела да придобије потрошаче, шаљући им поруку да купујући њихове произвде доприносе и заштити животне средине.

6. Укључивања свих запослених у поједине процесе везане за друштвено одговорно пословање – На сличан начин као и са купцима, ако запослени нису у току и не знају шта се дешава у компанији где раде, пропушта се прилика да се искористе све предности концепта друштвене одговорности. Сви запослени морају бити укључени у процес друштвено одговорног пословања и, на тај начин, буду у служби приоритета компаније у погледу таквог начина пословања.

На основу овога се може увидети да предузећа, у савременим условима пословања, схватају потребу за применом концепта друштвено одговорног пословања и такво пословање спроводе у пракси. Она су свесна чињенице да њихово пословање утиче на окружење и да њихова друштвена одговорност може допринети

повећању вредности како за потрошаче, тако и за друштвену заједницу и друге стејкхолдере али и за њих саме.

Такође, у неким текстовима, користи од друштвено одговорног пословања се деле на оне које предузеће може остварити у погледу: конкурентности на тржишту, радног окружења и пословања (Табела1).

Табела 1. Користи за предузеће од друштвено одговорног пословања

Конкурентност на тржишту	**Радно окружење**
1. Утицај на корпоративни имиџ и репутацију; 2. Утицај на бренд перцепцију; 3. Диференцијација и унапређење конкурентности; 4. Привлачење нових купаца; 5. Утицај на лојалност и задржавање постојећих купаца.	1. Утицај на привлачење квалитетних запослених; 2. Утицај на мотивацију и посвећеност запослених; 3. Смањен апсентизам и повреде на раду; 4. Повећање продуктивности; 5. Утицај на задржавање квалитетних запослених.
Пословање	
1. Смањење оперативних трошкова пословања; 2. Смањење ризика; 3. Повећање прихода услед раста продаје и/или тржишног учешћа; 4. Унапређење квалитета производа и услуга; 5. Боље финансијске перформансе; 6. Раст вредности акција; 7. Лакши приступ капиталу (одговорно инвестирање); 8. Унапређење ефикасности управљања отпадом.	

Извор: Властелица Бакић, Т., Крстовић, Ј., Цицварић Костић, С. (2012), Пословна оправданост друштвено одговорног пословања, Маркетинг, vol.43/2012, стр. 196.

На основу претходног се може закључити да је потреба за друштвено одговорним пословањем предузећа, у савременим условима, више него очигледна и то због следећег:

1. Пословање предузећа утиче на све стејкхолдере и на окружење и потребно је водити рачуна о негативним ефектима тог пословања;

2. У ситуацији где конкуренти примењују праксу друштвено одговорног пословања, предузећа не могу опстати уколико и она сама не примењују то исто;

3. Друштвено одговорно пословање може бити извор значајних конкурентских предности и по основу тога предузеће може

остварити бројне погодности, било да се ради о придобијању нових купаца, смањењу трошкова, повећању конкурентске предности, остваривању уштеда у производњи, што у крајњем води и повећању самог профита;

4. Без одговорног понашања свих, како самих предузећа, тако и стејкхолдера, нема будућности нити одрживости.

Поставља се, међутим питање, у којој мери је додатни профит тај који предузећа мотивише на друштвено одговорно пословање, а у којој мери је сама свесност чињенице да њихово пословање може озбиљно угрозити животну средину, запослене, друштво и у крајњем случају саму одрживост. Који год да је одговор на ово питање, предузећа на дуги рок не могу опстати уколико не прихвате, ако не све, онда поједине принципе друштвено одговорног пословања, ако не из других, онда бар из разлога јер их конкуренција примењује.

ПОТРЕБА ЗА ИЗВЕШТАВАЊЕМ О ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНОМ ПОСЛОВАЊУ

Очигледно је да је друштвено одговорно пословање, у савременим условима, нужност за свако предузеће и представља услов опстанка и развоја не само предузећа већ и друштва. Једино на тај начин могуће је обезбедити одрживи развој како предузећа, тако и друштва. Менаџери предузећа постали су свесни чињенице да трошкови друштвено одговорног пословања могу да буду и инвестиције и да се по основу тога, на дуги рок, остваре значајне користи. Такође, предузећа су, било сама или под притиском одређених група, невладиних организација или појединаца, постала свесна свог утицаја на друштво и природну средину и нужности да о томе информишу све стејкхолдере.

Информисање стејкхолдера о утицају предузећа на друштво и природну средину као и о друштвено одговорним активностима које предузећа спроводе наметнуло се као неопходност и то води до потребе да се традиционални систем финансијског извештавања замени новим системом који ће, својим извештајима, моћи да обухвати све активности предузећа и на тај начин задовољи потребе свих заинтересованих страна. Очигледно је да систем финансијског извештавања, који је претежно квантитативног карактера, није у могућности да задовољи информационе потребе свих корисника и да

је потребно да се он побољша, унапреди или замени новим системом који ће имати карактеристике пословног извештавања.

Користи од извештавања о друштвено одговорном пословању су вишеструке и тичу се како самих корисника финансијских извештаја и стејхолдера тако и самог предузећа. Тако нпр. стејкхолдери ће на основу тих извештаја моћи да имају бољи увид у пословање предузећа и његово стање, а остали стејкхолдери увид у друштвено одговорне активности предузећа као и однос према локалној заједници, друштву и животној средини. Из саме обавезе извештавања, предузећа ће више пажње посветити друштвено одговорним активностима јер уколико се о нечему извештава онда се настоји да те активности буду позитивне по предузеће. Такође, предузећа ће имати инструмент уз помоћ којег ће јавност и друге стејкхолдере информисати о друштвено одговорним активностима и по основу тога моћи да унапреде свој пословни имиџ у правцу друштвено одговорног предузећа и што ће им омогућити стицање одређене конкурентске предности.

Из претходно наведених разлога, јављале су се и јављају се бројне иницијативе од којих неке иду ка унапређењу и проширењу постојећег модела финансијског извештавања, док се друге залажу за прописивање новог оквира за извештавање који ће моћи да одговори изазовима пословања предузећа у друштвено одговорној економији.[5]

НЕКИ ОД РАЗЛОГА ЗА ТРАНСФОРМАЦИЈОМ ТРАДИЦИОНАЛНОГ СИСТЕМА ФИНАНСИЈСКОГ ИЗВЕШТАВАЊА

Традиционални систем финансијског извештавања, као што је већ речено у претходном делу, пружа корисницима финансијских извештаја информације претежно финансијског карактера. Ради се, дакле, о информацијама које су квантитативне природе, при чему, корисници финансијских извештаја, бивају, и поред њихових реалних потреба, ускраћени за информације нефинансијског односно квалитативног карактера. Бројни су разлози који су довели до раста значаја нефинансијских информација код корисника финансијских извештаја. У наставку ћемо поменути неке од њих.

[5] Према: Павловић, М., Ђукић, Т., Ђурић, О. (2016). Извештавање о друштвено одговорном пословању – интегрисано извештавање и глобална иницијатива за извештавањем о одрживости, Теме, вол. XL, No2.

Услови пословања предузећа данас, не могу се ни упоредити са условима пословања од пре 20-ак и више година. Предузећа послују под утицајем бројних фактора, чији интензитет дејства и деловање се стално мењају. Из тог разлога предузећа своје пословање покушавају да прилагоде деловању таквих фактора и у циљу опстанка прибегавају различитим пословним потезима и политикама. Такво пословање предузећа, потребно је испратити адекватним извештавањем, које ће на реалан начин стејкхолдерима предузећа пружити одговарајуће информације о пословању предузећа.

Захтеви корисника финансијских извештаја данас, такође се разликују у односу на њихове информационе потребе из ранијег периода. На то су имала утицај бројна дешавања али и чињеница да је све теже предвидети будућа економска кретања, чак и на кратак рок. Такође, финансијска криза из 2008. године, пољуљала је поверење у рачуноводствену професију, што је утицало на повећану обазривост свих стејкхолдера приликом анализе финансијских али и повећала њихове информационе потребе приликом одлучивања, па није ретка ситуација да банке или инвеститори од предузећа, осим традиционалних финансијских извештаја, захтевају и друге информације и извештаје.

Такође, у светској економији данас, доминирају предузећа тзв. терцијалног сектора у чијој структури све мање има физичке (опипљиве) имовине а све више неопипљиве (нематеријалне) имовине. Традиционални систем финансијског извештавања је развијен за производна предузећа чију активу су претежно чинила физичка средства, а полагање рачуна врши се на периодичној основи приказивањем агрегираних информација историјског карактера. Овај модел извештавања погодан је за индустријску али не и за информатичку еру.[6]

Светска јавност, бројне међународне организације и институције све више истичу одговорност предузећа које оно има како према власницима капитала тако и према друштву али и природном окружењу. То је још један од разлога за допуном традиционалног сета финансијских извештаја додатним информацијама и додатним извештајима. Међутим, ни у ком случају не треба потцењивати

[6] Више о овоме: European Commission (2001): Green Paper: Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, p. 8-10.; доступно на линку: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0366:FIN:en:PDF; датум приступа: 22.12.2016.

информације које традиционални сет финансијских извештаја пружа корисницима, али треба напоменути да се намеће као неопходност да тај сет финансијских извештаја буде допуњен додатним информацијама.

Наведене чињенице, само су неки од разлога због којих традиционални систем финансијског извештавања мора да буде реформисан у правцу извештавања о целокупном пословању предузећа пружајући корисницима потпуније информације о предузећу и његовим активностима и на тај начин омогућавајући им да донесу адекватне и исправне одлуке. Све ово води једној трансформацији процеса извештавања од финансијског ка тзв. пословном извештавању.

ЗАКЉУЧАК

Савремено пословно окружење диктира темпо развоја предузећа као и начин њихове пословне политике, а предузећа како би опстала са све оштријом конкуренцијом морају се тога придржавати или ће пропасти. Колико се год друштвено одговорно пословање, на први поглед, сматрало трошком, у дугом року оно води јачању конкурентске позиције предузећа на тржишту и максимизирању профита. Поред тога, осигурава се и одрживи развој друштва.

Како би стејкхолдери предузећа, пре свега они екстерни, били на адекватан начин информисани и о тим друштвено одговорним активносстима предузећа, као неминовност јавља се потреба за трансформацијом традиционалног система финансијског извештавања у систем пословног извештавања. Само на тај начин успоставиће се исправан систем информисања стејкхолдера о свим аспектима пословања предузећа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lydenberg, S., Grace, K. (2008). Innovations in Social and Environmental Disclosure Outside the United States.Prepared for Domini Social Investments, November 2008
2. Epstein-Reeves, J. (2012). Six Reasons Companies Should Embrace CSR, Forbes Magazine (online edition), 21. february, 2012., доступно на: http://www.forbes.com/sites/csr/2012/02/21/six-reasons-

companies-should-embrace-csr/#405e81b04c03, датум приступа: 01.07.2017.год.
3. European Commission (2001): Green Paper: Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, p. 8-10.; доступно на линку: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0366:FIN:en:PDF; датум приступа: 22.12.2016.
4. Павловић, М., Ђукић, Т., Ђурић, О. (2016). Извештавање о друштвено одговорном пословању – интегрисано извештавање и глобална иницијатива за извештавањем о одрживости, Теме, вол. XL, No2.
5. Властелица Бакић, Т., Крстовић, Ј., Цицварић Костић, С. (2012), Пословна оправданост друштвено одговорног пословања, Маркетинг, vol.43/2012
6. Vujović, T., Vujović, S., Pavlović, M. (2017). Social responsibility in marketing of the food industry and its distributors, Economics of Agriculture, 3/2017.

АНАЛИЗА ИНДИРЕКТНИХ ПОРЕЗА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

ANALYSIS OF INDIRECT TAXES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

UDC: 336.22:303.725.3(497.11)

Милан Тркља[1]
Општина Смедеревска Паланка, Србија
Радмила Тркља[2]
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу, Србија
Бобан Дашић[3]
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу, Србија

***Сажетак**: Индиректни порези представљају најиздашнију врсту јавних прихода. Њих убира држава без директне противнакнаде, и служе за покриће јавних расхода. Они су од изузетног привредног значаја за једну националну привреду јер се њиховим убирањем прикупљају значајна средства за даљу репродукцију, као и за остваривање различитих социјалних потреба. Учешће индиректних пореза у укупним приходима је веома заступљено у неразвијеним земљама. Слична ситуација је и са земљама у развоју, међу које спада и Република Србија.*
***Кључне речи**: индиректни порези, национална привреда, приходи, расходи, репродукција.*

***Abstract**: Indirect taxes are the most generous type of public revenue. They are picked up by the state without direct countermeasures, and serve to cover public expenditures. They are of great economic significance for a national economy, because their collection generates significant resources for further reproduction, as well as for the fulfillment of various social needs. The share of indirect taxes in total revenues is very prevalent in underdeveloped countries. A similar situation exists with developing countries, including the Republic of Serbia.*
***Key words**: indirect taxes, national economy, revenues, expenditures, reproduction.*

УВОД

Индиректни порези представљају најбитнији извор редовних прихода државе и једну од најбитнијих институција у јавним финансијама. Индиректним порезима прикупи се знатно више прихода у буџету Репблике Србије. Индиректни порези се могу наћи под именом порези на потрошњу. Порези на потрошњу представљају

[1] trklja.milan@gmail.com
[2] radatrklja@gmail.com
[3] bobandasickg@gmail.com

најстарију облик опорезивања, први пут су се појавили у робовласничким државама. Основни облици пореза на потрошњу су:
- порез на промет - ПДВ,
- акцизе и
- царине.

Према броју опорезивих фаза разликујемо: свефазни порез на промет, вишефазни порез на промет и једнофазни порез на промет. Најзначајнији облик пореза на промет је порез на додату вредност – ПДВ. Он се наплаћује у свакој фази прометног циклуса и на крају погађа крајњу потрошњу. Порез на додату вредност има бројне предности од пореза на промет у малопродаји, па су га из напред наведених разлога увела већина земаља у свету.

Акцизе представљају најстарији облик пореза на потрошњу. Њима се оптерећује одређена група производа из области широке потрошње.
Царине представљају врсту јавних прихода који се наплаћује приликом преласка робе преко царинске границе. Царине се уводе из економских, фискалних и социјалних разлога.

ПОРЕЗ НА ПРОМЕТ

Порез на промет – ПДВ представља један од најзначајнијих пореских облика у савременим финансијским системима. Овај порез је од узузетног политичког и привредног значаја, јер се његовим убирањем прикупљају средства потребна за даљу репродукцију, као и за остваривање различитих социјалних потреба. Учешће пореза на промет у укупним приходима је високо, што је од битног значаја у пореском систему једне земље. Порезом на промет оптерећује се већина производа који се налазе у промету. Предмети опорезивања могу бити: производи, услуге, права и некретнине.[4] Овде можемо разликовати општи и специфичан порез на промет. Општи порез на промет односи се на све производе и услуге у промету, док специфични порез на промет односи се на одређену групу добара и услуга. Порез на промет појавио се још у старом веку. Порез на промет се кроз историју мењао, а на нашим просторима уведен је 27. јуна 1921. године посебном краљевском уредбом у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У нашој земљи порез на промет уведен је

[4] Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М. (2013). *Порези на потрошњу*, Ниш, Економски факултет, 23.

због смањења пореских прихода, да би касније постао носећи стуб фискалног система наше земље.

У пракси се сусрећемо са више врста пореза на промет. Подела пореза на промет извршена је према броју прометних фаза у којима се порез наплаћује. По том критеријуму разликујемо:[5]
1. једнофазни порез на промет;
2. вишефазни (бруто и нето) порез на промет и
3. свефазни (бруто и нето) порез на промет.[6]

Након вишегодишњег одлагања Србија је међу последњима увела ПДВ у свој порески систем (тачније 1. јануара 2005. године) којим је замењен дотадашњи најиздашнији извор прихода – порез на промет.[7] Увођењем ПДВ-а у Србији дошло је до пораста општег нивоа цена и инфлације која је на крају 2005. године износила 17,7%. Слаба конкурентност, високи спољнотрговински дефицит, релативно висока стопа инфлације, низак административни капацитет и знатно присуство сиве економије су постојали у време увођења ПДВ-а а како није постојала одређена стабилност неминовно је да дође до пораста општег нивоа цена.

Општа пореска стопа у Србији од увођења ПДВ-а износила је 18% а посебна 8%, све до 1. октобра 2012. године када је због економске кризе дошло до мањка прихода у буџету, па је накнадним изменама и допунама закона о порезу на додату вредност општа стопа повећана на 20% а посебна на 10%.

ПДВ је значајан порез, јер је његово учешће у укупним приходима високо. У табели бр. 1 дат је приказ укупно наплаћеног ПДВ-а уз сагледавање његове структуре. Наиме, посебно је приказано колико је наплаћено домаћег, а колико увозног ПДВ-а.

На основу података из тебеле бр. 1 може се уочити да су приходи прикупљени од ПДВ-а најиздашнији приходи у буџету Републике Србије. Приходи прикупљени од ПДВ-а из године у годину имају тренд раста са изузетком 2009. године где је забележен благи пад.

[5] Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М. (2013). *Порези на потрошњу*, Ниш, Економски факултет, 26.
[6] О врстама пореза на промет детаљније видети: Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М. (2013). *Порези на потрошњу*, Ниш, Економски факултет, 26-31.
[7] Закон о порезу на додату вредност донет је 23. јула 2004. године.

Табела 1. Укупан порез на додату вредност (ПДВ) Републике Србије у периоду од 2007-2016. године (у млрд. динара)

Године	**2007.**	**2008.**	**2009.**	**2010.**	**2011.**	**2012.**	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**
ПДВ у земљи	81,7	88,7	120,6	108,9	113,3	114,5	110,1	111,5	97,3	112,6
ПДВ из увоза	179,2	209	173,3	207,6	226,4	250,4	267,8	295,5	315,9	337,9
Други порези на добра и услуге	4,5	3,9	2,9	2,6	2,6	2,5	2,6	2,6	2,8	2,9
Укупно	265,4	301,6	296,8	319,1	342,3	367,4	380,5	409,6	416	453.4

Извор: Билтен јавних финансија за месец јануар 2017. године, Београд, Министартсво финансија Реопублике Србије. http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2017/Bilten%20154%20SRB%202009.pdf

Влада Републике Србије је свим расположивим мерама утицала на смањење сиве економије и сузбијању евазије пореза, као и спровођење мера фискалне консолидације у 2014. години како би смањила буџетски дефицит.[8] Посебна је значајно сузбијање евазије пореза јер исти узрокује поремећаје у економском систему. [9]

Дијаграм 1. Однос ПДВ- а у земљи и ПДВ-а из увоза у Србији у периоду од 2007-2016.

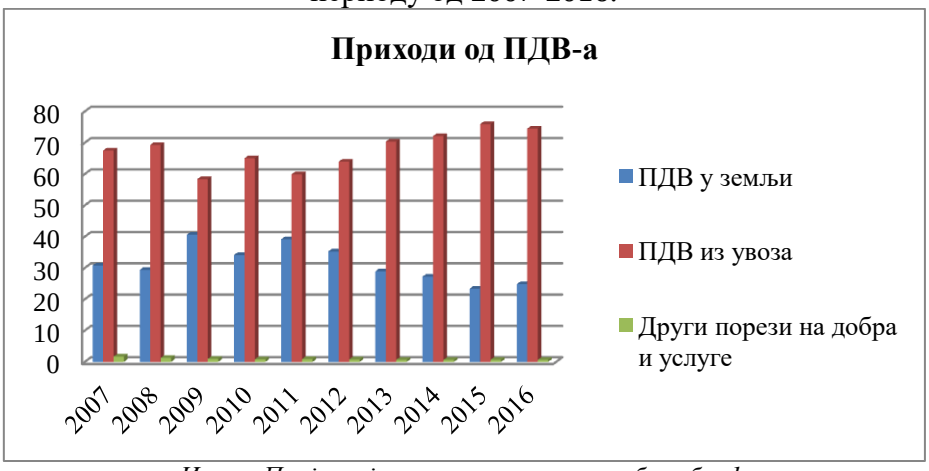

Извор: Пројекција аутора на основу табеле бр. 1.

[8] Тркља, М. (2015). *Компаративна анализа структуре буџета изабраних земаља (мастер рад)*, Ниш, Економски факултет, 84.

[9] Dašić, B., Trklja, R., i Trklja, M. (2015). Tax Evasion in National Economy, *Fascicle of Management and Technological Engineering*, ISSUE # 3, 2015,43 (39-43), Annals of the University of Oradea.

На основу слике можемо истаћи да су приходи прикупљени од ПДВ-а забележили уравнотежено кретање у анализираном периоду са изузетком у 2009. години када су приходи од ПДВ-а из увоза значајније пали, док су приходи од ПДВ-а у земљи 2009. године забележили највећу вредност.

АКЦИЗЕ

Акцизе представљају најстарији облик пореза на потрошњу, који се као ПДВ јавља у већини држава света. Њиховим увођењем први пут је реализована у пракси идеја опорезивања потрошње[10] Назив акцизе (excise) датира из 16. века када су се први пут појавиле у Холандији. Акцизама се опорезује одређена група производа, нарочито се односи на производе из области широке портошње као што су:[11]
1. алкохол и алкохолна пића;
2. дуван и дуванске прерађевине;
3. нафта и нафни деривати;
4. луксузни и дефицитарни производи и
5. производи од посебног значаја за привреду.

До 2001. године акцизе у Србији су биле део Закона о акцизама и порезу на промет,[12] да би исте године дошло до раздвајања, чиме је Закон о акцизама[13] постао независан од Закона о порезу на промет.[14] За разлику од општег пореза на промет, акзизе представљају специјални порез на промет који погађа одређену групу производа и услуга.

[10] Херков, З. (1985). *Из повјести јавних финансија, финансијског права и развитка финансијске знаности Хрватске од почетка 16. столећа до половине 19. столећа*, Загреб, Правни факултет, 102.
[11] Хрустић, Х. (2006). *Јавне финансије*, Нови Сад, Факултет за услужни бизнис, 141.
[12] *Закон о акцизама и порезу на промет* ("Сл. гл. РС", бр. 43/94, 53/95, 24/96, 55/96, 1/97, 60/97, 42/98, 33/99, 48/99, 54/99 и 25/00)
[13] *Закон о акцизама* ("Сл. гл. РС", бр. 22/2001, 73/2001, 80/2002, 43/2003, 72/2003, 43/2004, 55/2004, 135/2004, 46/2005, 101/2005 – др. закон, 61/2007, 5/2009, 31/2009, 101/2010, 43/2011, 101/2011, 6/2012 – усклађени дин. изн., 43/2012 - одлука, 76/2012 - одлука, 93/2012, 119/2012, 8/2013 – усклађени дин. изн., 47/2013, 4/2014 - усклађени дин. изн., 68/2014 - др. закон, 142/2014, 4/2015 - усклађени дин. изн., 5/2015 - усклађени дин. изн., 55/2015, 103/2015, 5/2016 - усклађени дин. изн., 108/2016 i 7/2017 - усклађени дин. изн.) http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_akcizama.html
[14] *Закон о порезу на промет* ("Сл. гл. РС", бр.22/2001, 73/2001, 80/2002, 70/2003 и 84/2004) http://www.saop.rs/media/zakon-o-porezu-na-promet.pdf

Табела 2. Укупне акцизе, период 2007-2016. године (у млрд динара)

Године	Укупне акцизе	Акцизе на деривате нафте	Акцизе на дуванске прерађевине	Остале акцизе
	1= 2+3+4	2	3	4
2007.	**93,2**	49,1	34,4	9,7
2008.	**100,6**	51	39,3	10,3
2009.	**119,8**	59,4	50,6	9,8
2010.	**135,6**	63,8	60,7	11
2011.	**152,4**	70,5	69.2	12,7
2012.	**180,6**	90,2	76,4	14
2013.	**204,8**	107,2	83,8	13,8
2014.	**212,4**	121,3	77,6	13,6
2015.	**235,8**	127,4	90,3	18,1
2016.	**265,6**	143,9	91,8	29,9

Извор: Прорачун аутора на бази података Министарства финансија Р. Србије, Београд, Билтен јавних финансија за месец јануар 2017. године, 53. http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2017/Bilten%20154%20SRB%202009.pdf

На основу података из табеле бр. 2 можемо уочити да су укупне акцизе забележиле тенденцију раста у анализираном периоду. Акцизе на нафне деривате су значајан чинилац прихода и чине око 48% укупно остварених прихода од акциза у буџету Републике Србије. Акцизе на дуванске прерађевине су значајан чинилац прихода и чине око 45% укупно остварених прихода од акциза у буџету Републике Србије, док приходи од осталих акциза немају битног удела у укупно оствареним приходима.

ЦАРИНЕ

Царине представљају један од најстаријих пореских облика. Царине су облик јавних прихода који се убира приликом преласка робе преко државне односно царинске границе.[15] Још у време старе Грчке и Рима, представљале су веома значајан извор прихода. У нашим крајевима дуго је у употреби био назив "ђумрук" као синоним за царине. Царине представљају посредан порез, јер порески терет сносе крајњи потрошачи, купци. Приходи од царина припадају искључиво буџету Републике Србије. Циљеви увођења царина могу

[15] Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М. (2010). *Јавне финансије*, Ниш, Економски факултет, 305.

биту: фискални, економски и социјални. Фискални циљ увођења царина је прикупљање значајне количине за финансирање државних потреба. Свака држава има свој царински закон и тарифе које су значајне за прикупљање тих средстава.

Економски циљ увођења царина је данас веома присутан. Увођењем царина утиче се на однос трошкова и цена. Царине приморавају домаће произвођаче да производе по нижој цени како би били конкурентни иностраним производима на домаћем тржишту. Социјални аспекти царина су данас све присутнији. Држава покушава да увођењем царина заштити своје грађане и тиме им омогући куповину производа по нижој цени. Увођењем царина држава подстиче домаће произвођаче да производе више и тиме им омогући продају својих производа по нижој цени. Постоје бројни критеријуми за класификацију царина, од којих су најзначајнији:[16]

• правац кретања робе;
• начин обрачунавања;
• начин увођења и
• висина оптерећења и одређене дестинације.

Царински систем сваке земље успостављен је тако да омогући држави прикупљање средстава по основу царињења, или да им омогући различите друштвено економске ефекте. Царине су одувек представљале битан приход буџета Републике Србије. Некада су чиниле и до 20% укупних прихода. Међутим, данас се то значајно променило, пре свега јер је наша земља потписала Трговински споразум са ЕУ и има обаезу да усклађује царинске прописе са прописима ЕУ.[17]

Табела 3. Укупне царине у периоду од 2007-2016. године (у млрд. динара)

Година	**2007.**	**2008.**	**2009.**	**2010.**	**2011.**	**2012.**	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**
Царине	57,4	64,8	48	44,3	38,8	35,8	32,5	31	33,3	36,4

Извор: Министарство финансија Републике Србије, Билтен јавних финансија за месец јануар 2017. године, Београд, стр. 53
http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2017/Bilten%20154%20SRB%202009.pdf

[16] О критеријумима за класификацију царина детаљније видети: Хрустић, Х. (2006). *Јавне финансије*, Нови Сад, Факултет за услужни бизнис, 143.
[17] Тркља, М., Радевић, Б. (2015). Анализа директних и индиректних пореза у Републици Србији, Београд, Рачуноводство бр. 4/2015., Савез рачуновођа и ревизора Србије, 122.

На основу података приказаних у табели бр. 3 може се уочити да приходи од царина у анализираном периоду нису значајно велики али нису ни занемарујући. У периоду од 2007 до 2008. године приходи од царина су забележили тренд раста и чинили су се око 10% укупних прихода. Међутим, у периоду од 2009. до 2016. године приходи од царина су се знатно смањили. У 2014. години овај пад био је већи од 50% у односу на 2008. годину. Смањење прихода од царина је последица смањеног увоза због светске економске кризе која је оставила драстичне последице на нашу земљу а самим тим смањила обим међународне трговине за више од 10%.

ПРИХОДИ БУЏЕТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ОД ИНДИРЕКТНИХ ПОРЕЗА

Индиректни порези, а пре свега ПДВ, представљају значајан приход буџета Републике Србије, што се на основу података из нередне табеле може уочити.

Табела 4. Учешће индиректних порези у укупним приходима Републике Србије, 2007-2016. године (у млрд. динара)

Године	Укупни приходи	Индиректни порези		
		ПДВ	Акцизе	Царине
		у % од укупних прихода		
2007.	**579.454**	45,8	16,1	9,9
2008.	**651.272**	46,3	15,5	9,9
2009.	**655.995**	45,3	18,3	7,3
2010.	**712.225**	44,8	19	6,2
2011.	**744.761**	46	20,5	5,2
2012.	**788.505**	46,6	22,9	4,5
2013.	**812.081**	46,9	25,2	4
2014.	**881.083**	46,5	24,1	3,5
2015.	**947.838**	43,9	26,8	3,5
2016.	**1.041.921**	43,5	25,5	3,4

Извор: Министарство финансија Републике Србије, Билтен јавних финансија за месец јануар 2017. године, Београд, http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/bilten%20javne%20finansije/2017/Bilten%20154%20SRB%202009.pdf

На основу података из табеле бр. 4 може се уочити да су приходи прикупљени од ПДВ-а веома издашни. Они чине од 43,5% до 48,3%

(453.502,6 млрд. динара) укупних прихода. Приходи од акциза забележили су тенденцију раста у анализираном периоду, са изузетком у 2008. и 2014. години где су благо опали. Приходи од акциза чине 15,5% до 26,8% укупних прихода. Приходи од царина су у прве две године анализираног периода били издашни, да би од 2009. године до краја анализираног периода забележили тренд пада. Приходи од царина чине од 3,4% до 9,9% укупних прихода.

Дијаграм 2. Индиректни порези Републике Србије у периоду од 2007-2016. године

Извор: Пројекција аутора на основу табеле 4.

На основу приказаног дијаграма може се уочити да су приходи прикупљени од индиректних пореза забележили тенденцију пада у периоду од 2007. до 2010. године, да би од 2011. до 2013. године забележили тенденцију раста. Међутим, од 2014. године до краја анализираног периода приходи од индиректних пореза забележили су благи тренд опадања.

ЗАКЉУЧАК

Индиректни порези представљају најзначајније категорије пореских прихода у Републици Србији. С обзиром да их карактерише висок степен издашности они чине више од 70% укупнх прихада буџета Републике Србије. Наша привреда није довољно развијена да путем директних и осталих врста пореза прикупи додатне приходе.

Индиректни порези се сматрају регресивним порезима јер се истим пореским стопама оптерећују сви слојеви становништва, без обзира на њихову количину дохотка. Наиме, становништво са мањим дохотком сноси сразмерно свом дохотку већи порески терет. Најиздашнији приходи у анализираном периоду прикупљени су од ПДВ-а који чине од 43,5% до 48,3% укупних прихода. Индиректни порези плаћају се под анестезијом па се последице опорезивања осећају касније.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dašić, B., Trklja, R., i Trklja, M. (2015). Tax Evasion in National Economy, *Fascicle of Management and Technological Engineering*, ISSUE # 3, 2015,43 (39-43), Annals of the University of Oradea.
2. Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М. (2010). *Јавне финансије*, Ниш, Економски факултет.
3. Ђуровић-Тодоровић, Ј., Ђорђевић, М. (2013). *Порези на потрошњу*, Ниш, Економски факултет.
4. *Закон о акцизама* ("Сл. гл. РС", бр. 22/2001, 73/2001, 80/2002, 43/2003, 72/2003, 43/2004, 55/2004, 135/2004, 46/2005, 101/2005 – др. закон, 61/2007, 5/2009, 31/2009, 101/2010, 43/2011, 101/2011, 6/2012 – усклађени дин. изн., 43/2012 - одлука, 76/2012 - одлука, 93/2012, 119/2012, 8/2013 – усклађени дин. изн., 47/2013, 4/2014 - усклађени дин. изн., 68/2014 - др. закон, 142/2014, 4/2015 - усклађени дин. изн., 5/2015 - усклађени дин. изн., 55/2015, 103/2015, 5/2016 - усклађени дин. изн., 108/2016 і 7/2017 - усклађени дин. изн.) http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_akcizama.html
5. *Закон о акцизама и порезу на промет* ("Сл. гл. РС", бр. 43/94, 53/95, 24/96, 55/96, 1/97, 60/97, 42/98, 33/99, 48/99, 54/99 и 25/00)
6. *Закон о порезу на промет* ("Сл. гл. РС", бр.22/2001, 73/2001, 80/2002, 70/2003 и 84/2004) http://www.saop.rs/media/zakon-o-porezu-na-promet.pdf
7. Министарство финансија Републике Србије, *Билтен јавних финансија за месец јануар 2017. године*, Београд.
8. Тркља, М., (2015). *Компаративна анализа структуре буџета изабраних земаља*, Ниш, Економски факултет, Мастер рад.
9. Тркља, М., Радевић, Б. (2015). *Анализа директних и индиректних пореза у Републици Србији,* Београд, Рачуноводство бр. 4/2015.

10. Херков, З. (1985). *Из повјести јавних финансија, финансијског права и развитка финансијске знаности Хрватске од почетка 16. столећа до половине 19. столећа*, Загреб, Правни факултет.
11. Хрустић, Х. (2006). *Јавне финансије*, Нови Сад, Факултет за услужни бизнис.

ПРОФЕСИОНАЛНА РАЧУНОВОДСТВЕНА ПРАКСА У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

PROFESSIONAL ACCOUNTING PRACTICES IN FUNCTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

UDC: 005.9:657.6

Ненад Којић
Универзитет у Приштини, Економски факултет, К. Митровица, Србија[1]
Ђерђи Петкович
Економски факултет, Суботица, Република Србија[2]
Борис Сиљковић
Висока економска школа струковних студија Пећ, Лепосавић, Србија[3]

Сажетак: *Глобалној иницијативи за извештавање о одрживом развоју професионална рачуноводствена пракса излази у сусрет, савременим потребама садашњице, тако што су јој својствени и они трошкови за које није извесно да ли ће и када настати, с обзиром да су условњени одређеним догађајима у будућности на које предузеће не може да утиче. Својствени су јој и одређени трошкови који су тешко мерљиви и нису опипљиви а настају као субјективне перцепције појединих интереснних група, и самим тим је неопходно извршити њихову алокацију имајући у виду одговорност за њихов настанак. Услед промена у економском и друштвеном окружењу професионална рачуноводствена пракса се континуирано мора модификовати и даље развијати. У савременој рачуноводственој пракси се показало да укупна димензија финансијске и нефинансијске створене вредности се не може приказати само у извештајима о одрживом развоју као и у традиционалним финансијским извештајима. А сходно потребама информационих корисника за повећањем транспарентности обелодањених информација, у оквиру глобалних трансакција, циљ овог рада је да укаже на наметнуту потреби за комуницирањем заједничким рачуноводственим језиком између држава као и привредних субјеката што представља један од изазова одрживог развоја.*

Кључне речи: *одрживи развој, рачуноводствена пракса, трошкови, извештаји*.

Abstract: *Global initiative for sustainable development reporting professional accounting practice comes out to meet the modern needs of today, such as her characteristic and those costs for which it is uncertain whether and when to occur, given that the uslovnjeni certain events in the future that the company does not may be affected. Her specific and certain costs that are difficult to measure and not a tangible emerge as the subjective perception of individual interesnnih group, and therefore it is necessary to carry out their allocation taking into account the responsibility for their development. Due to changes in the economic and social environment of a professional*

[1] nenad.kojic@pr.ac.rs
[2] pegy@ef.uns.ac.rs
[3] boris_siljkovic@yahoo.com

accounting practice must be continually modified and further developed. In modern accounting practice has shown that the overall dimensions of financial and non-financial value created can not be displayed only in reports on sustainable development as well as in traditional financial statements. In modern accounting practice has shown that the overall dimensions of financial and non-financial value created can not be displayed only in reports on sustainable development as well as in traditional financial statements. And according to the needs of information users to increase the transparency of the information disclosed in the context of a global transaction, the circum of this paper is to highlight the need for an imposed common accounting language of communication between the state and business entities which constitutes an one of the challenges of sustainable development.
Key words: *sustainable development, accounting practices, costs, reports*

УВОД

Одрживи развој је развој који задовољава потребе садашње генрације, не угрожавајући притом могућности да и будуће генерације задовоље своје потребе[4]. Традиционално, законска и професионална регулатива намећу обавезу предузећима у погледу припремања и презентовања финансијских информација, како би се обезбедила основа за полагање рачуна инвеститорима за поверене ресурсе и тиме заштитили њихови интереси од могућих злоупотреба. Наведени приступ међутим има ограничене домете у погледу додатних информација које осим инвеститора очекују и други корисници корпоративних извештаја. Реч је пре свега о информацијама које се односе на кључне покретаче вредности, али и информације које указују на утицај пословања предузећа на социјалну, еколошку и економску димензију непосредног и ширег окружења.

Иако су поједини аспекти окружења обухваћени и конвенционалним управљачким рачуноводством, оптимално управљање животном средином и ефикасно одлучивање у условима повећаних притисака из друштва, захтевају развој свеобухватног рачуноводственог система. Циљ је да се преко генерисања и употребе финансијских и нефинансијских информација донесу проактивне одлука и предузму акције како би се оптимизирало окружење предузећа, унапредиле перформансе и постигао одрживи развој пословања. Рачуноводство окружења додаје вредност преко побољшаног квалитета одлука, пружајући менаџменту основу за комуницирање о питањима

[4]Сакс Џефри (2014): Доба одрживог развоја, ЈП Службени гласник – Центар за међународну сарадњу и одрживи развој (ЦИРСД), Београд, 5.

управљања окружењем и мерењу његових перформанси. Међутим, оно треба да допринесе не само циљевима предузећа преко повећане ефикасности и бољег одлучивања, него и да редукује неповољне утицаје предузећа на окружење. Неке од важних полуга креирања и одржања вредности јесу листа усклађених циљева одрживог развоја.

УЛОГА ФИНАНСИЈСКОГ ИЗВЕШТАВАЊА У РАЗВОЈУ ПРЕДУЗЕЋА

Публиковани финансијски извештаји су један од примарних извора информација за потребе финансијске анализе, услед чега је утврђивање и обезбеђење квалитета презентованих информација од основног значаја за процес алокације капитала. Наиме, према ревидираном Концептуалном оквиру за финансијско извештавање, садашњи и потенцијални инвеститори, кредитори и други повериоци као даваоци капитала, имају статус примарних корисника финансијских извештаја. У том смислу, финансијске информације треба да буду корисне и свеобухватне, како би корисницима у највећем могућем степену омогућиле да разумеју ефекте и перспективу пословања посматраног предузећа. Тиме се истовремено обезбеђује адекватна основа за одлучивање о износу и рочности финансијских ресурса који ће се уступити предузећу, односно о њиховом ускраћивању или повлачењу из предузећа[5].

Инвеститорима финансијске информације треба да омогуће доношење адекватних одлука о куповини, задржавању или продаји акција, а кредиторима су неопходне информације на основу којих ће моћи да донесу одлуке о пласирању кредита, његовом износу и кредитним условима. Транспарентни финансијски извештаји чије састављање је засновано на свеобухватном и фер обелодањивању промовишу ефикасност тржишта капитала и рационалну алокацију ресурса. Одређени квалитативни аспекти финансијских информација су важна премиса за продуковање наведених финансијских извештаја. Две основне квалитативне карактеристике финансијских информација јесу релевантност и веродостојно приказивање. Упоредивост, проверљивост, благовременост и разумљивост,

[5] Шкарић-Јовановић, др Ката: „Концептуални оквир МСФИ (ревизија циљева финансијског извештавања и квалитативних карактеристика финансијских извештаја)“, Финрар,бр. 2/2011, СРРРС, Бања Лука, стр.4-7.

представљају одлике које доприносе примарним квалитетима, односно повећавају степен корисности публикованих информација[6]. Ефекти финансијског извештавања нису ограничени само на извештајни ентитет, већ напротив тангирају и окружење предузећа. С тим у вези, неопходно је указати да су ефекти финансијског извештавања бројни и комплексни и да неретко није могуће прецизно изоловати ефекте тј. користи које се односе искључиво на предузеће, од оних које тангирају целокупан привредни амбијент. Осим непосредних ефеката на конкурентска предузећа (спречавање уласка конкуренције у грану) или обелодањивање информација из којих је могуће проценити тражњу за производима са циљем да се спречи прекомерна производња у одређеној индустрији, постоје ефекти који се простиру изван директног окружења предузећа. Обелодањивањем информација одређена предузећа могу креирати користи за неконкурентске односно предузећа из других грана, на пример преко откривања релевантних информација о новим трендовима потрошње (преко висине прихода), технолошким шоковима (импаритетни отписи имовине), аранжманима управљања на бази обелодањивања у напоменама и сл. Такве информације могу бити корисне за процес одлучивања менаџмента других предузећа, а такође доприносе и ублажавању агенцијског проблема. Наиме, обелодањивањем пословних перформанси и детаља о управљачким аранжманима обезбеђује се бенчмаркинг који помаже инвеститорима да процене ефикасност менаџмента или потенцијални агенцијски конфликт, чиме се редукују трошкови мониторинга. Иако је допринос сваке појединачног предузећа вероватно незнатан, трансфер информација на овај начин може донети суштинске користи за тржиште и привреду у целини[7].

Што се тиче јавних финансија, оне се могу третирати и као управљачки концепт. Тако Светска банка дефинише да се управљање јавним финансијама (Public Financial Management PFM) састоји у развоју (доношењу) закона, организација и система који омогућавају одрживо ефикасно, ефективно и транспарентно управљање јавним

[6] Обрадовић, др В., Стефановић, др Р., Вуксановић, др Е.,: „A Conceptual Framework for Financial Reporting: Basis for the Development of Financial Reporting Standards and Practices“, Metalurgia International, Vol. XVII, No. 12 (2012), p. 120.

[7] Leuz, C., Wysocki, P., „Economic Consequences of Financial Reporting and Disclosure Regulation: A Review and Suggestions for Future Reesarch“, 2008, p.11

финансијама[8]. Управљањем тим финансијама бави се држава држава (влада) управља својим буџетом у свим његовим институционализованим фазама–припреми, одобравању и извршењу[9]. Док управљањем финансијама у предузећу бави се менаџмент који финансијску функцију посматра као једну од центраних функција (прву међу једнаким) која је обавези да сачини истинит и фер приказ финансијског пословања који подразумева избор адекватног начина процењивања билансних позиција, адекватних рачуноводствених политика, који ће допринети њиховом реалном исказивању, је у ствари основни циљ Међународних рачуноводствених стандарда, чији процес стандардизације је неминован, првенствено јер подстиче објективно финансијско извештавање у савременом пословном свету, које се најбоље постиже доследном применом Међународних рачуноводствених стандарда.

НЕФИНАНСИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ У РАЗВОЈУ ПРЕДУЗЕЋА - СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Инвеститори али и остали кључни стејкхолдери, поред квантитативно-финансијских информација имају потребу и за одређеним квалитативним и информацијама нефинансијског карактера. Финансијско-рачуноводствене информације представљају полазну основу, тј. неопходан, али не и довољан услов за доношење рационалних економских одлука. Нефинансијске информације обухватају све квантитативне и квалитативне информације о мисији, стратегијама и корпоративним циљевима, као и ефектима пословања који нису директно обухваћени системом финансијске евиденције[10]. Побољшање извештајног модела кроз обухватање ширег информационог спектра пружа могућност ефикаснијег одлучивања будући да корисницима обезбеђује благовремене информације о визији, мисији, корпоративном управљању, квалитету система управљања ризицима, покретачима вредности и осталим

[8] The World Bank: http://www.wordlbank. rg//website//external/topics/ extpublicssectorandgovernance(pristup 20. 08. 2017).

[9] Cangiano M., Curristine T., Lazare M. (2013): „Introducton: Public financial managementand its emerging architecture“, in: „Public financial management and its emerging architecture“ (editors: Cangiano M., Curristine T., Lazare M.), IMF, Washington, 1-17.

[10] Royal NIVRA, „Non-financial Information in Progress“: A Guide to the Reporting and Assurance of Non-financial Information in the Public Sector, Amsterdam, 2008, p. 11.

релевантним индикаторима будућег просперитета предузећа. Значај нефинансијског извештавања рефлектује се у обезбеђењу механизма који подржава креирање комерцијално атрактивне и диференциране слике о предузећу, што доприноси бољем разумевању пословања од стране инвеститора и побољшаним односима са осталим стејкхолдерима. Истовремено, еколошко и социјално управљачко рачуноводство обезбеђују информације релевантне за кључне стејкхолдере, пре свега о еколошким и социјалним перформансама и њиховим релацијама са финансијским аспектима пословања. Промена парадигме управљачког рачуноводства од генерисања претежно финансијских информација ка продуковању комплексних информација повезаних са изазовима одрживог развоја представља кључну карику која је неопходна за имплементацију стратегије одрживог развоја предузећа.

У априлу 2014. године Европска унија направила је велики корак ка унапређењу транспарентности пословања. Европски парламент усвојио је 15. априла 2014. Директиву о објављивању нефинансијских и извештаја од стране великих предузећа и група[11]. Предузећа на које се директива односи имаће обавезу да подносе извештаје из подручја заштите животне средине, људских права, социјалне заштите и права запослених, као и о питањима антикорупцијских мера и мита. Поред тога предузећа ће у извештају морати да опишу своје пословне моделе, резултате и ризике везане уз горе наведена подручја, као и политике различитости примењене на административна и надзорна тела компаније. , ова предузећа у обавези су да обелодане одређене нефинансијске информације у годишњем извештају о пословању. Правила о извештавању важе за предузећа чијим се акцијама тргује на берзи као и за нека предузећа која нису на берзи, као што су банке, осигуравајућа друштва и друге компаније које су тако одређене од стране држава чланица због њихових активности, величине или броја запослених.

Европска комисија објавила је необавезујуће смернице за нефинанскијско извештавање Guidelines on non-financial reporting (methodology for reporting non-financial information). Ове смернице служе како би компаније објавиле релевантне, нефинансијске информације на доследан и упоредив начин и тиме подстакли одрживи раст, повећали транспарентност пословања и учинак

[11] Directive on disclosure of nonfinancial and diversity information by certainlarge companies and groups

предузећа. Усвајање смерница употпуњава постојећу ЕУ директиву о нефинансијском извештавању (усвојена 2017. године)[12]. Предузећа која су њоме обухваћена морају да учине доступним релевантне информације о политикама, ризицима и резултатима који утичу на еколошка питања, друштвене и аспекте положаја радника, као и о стању поштовања људских права, антикорупције и мита, али и разноликости у Управном одбору предузећа.

Извештавање о одрживости и друштвено одговорном пословању је све заступљенија светска пракса одговорних предузећа, која им омогућава да прате своје економске, еколошке и друштвене утицаје, и о томе информишу заинтересовану јавност. Поред тога, ова врста нефинансијског извештавања олакшава предузећима постављање и имплементацију стратегија, и посебно, доприноси транспарентности у комуникацији са стејкхолдерима.

ЗАКЉУЧАК

Професионална рачуноводствена пракса у функцији одрживог развоја прикупља како финансијске, тако и квалитативне и квантитативне нефинансијске информације које су неопходне за ефикасно одлучивање менаџмента и постизање дефинисаних циљева. Информације релевантне за доношење стратегијских одлука и ефикасно управљање обезбеђују заокружени системи мерења перформанси попут листе усклађених циљева, односно листе усклађених циљева одрживог развоја. Реч је о спектру финансијских и нефинансијским показатеља који се користе за потребе одлучивања и стратегијског управљања бројним еколошким и социјалним ризицима, препознавање прилика за стицање уникатне конкурентске позиције, оптимизацију интерних процеса, диференцирање, фокусирање, конфронтацију и трошковно лидерство у циљу очувања позиције на тржишту, а све са циљем да се омогући креирање и одржање супериорне вредности за кључне стејкхолдере , тако да рачуноводство има задатак да допринесе креирању, мерењу и извештавању о додатој одрживој вредности предузећа и његових стејкхолдера.

Финансијско извештавање није савршено и као такво садржи бројна ограничења, док заједно са нефинансијским извештавањем

[12] http:www. europa.eu , доступно дана 01.09.2017.

представљају два важна подручја корпоративног извештавања која се међусобно надопуњују, а која представљају важан инструмент за превазилажење информационе асиметрије између предузећа и његових стејкхолдера.

Нове смернице европске комисије за нефинансијско извештавање ће помоћи компанијама у испуњавању обавеза извештавања према тренутним захтевима о нефинансијском извештавању и промовисати сврсисходније извештавање предузећа. ЕУ директива о нефинансијском извештавању ступила је на снагу 6. децембра 2014. године. Предузећа су у обавези да Директиву почну да примењују од 2018. године, објављујући информације за фискалну 2017. годину. Рок за интеграцију директиве у национално законодавство држава чланица био је 6. децембар 2016. године.

Форум за одговорно пословање од свог оснивања, заједно са својим чланицама, промовише нефинансијско извештавање, без обзира што у Србији не постоји законодавни оквир који то од предузећа изискује. Компаније чланице прате трендове у извештавању и значајан проценат компанија које издају нефинансијске извештаје.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сакс Џефри Доба одрживог развоја, ЈП Службени гласник – Центар за међународну сарадњу и одрживи развој (ЦИРСД), Београд, 2014.
2. Шкарић-Јовановић, др Ката: „Концептуални оквир МСФИ (ревизија циљева финансијског извештавања и квалитативних карактеристика финансијских извештаја)“, Финрар,бр. 2/2011, СРРРС, Бања Лука.
3. Обрадовић, др В., Стефановић, др Р., Вуксановић, др Е.,: „A Conceptual Framework for Financial Reporting: Basis for the Development of Financial Reporting Standards and Practices“, Metalurgia International, Vol. XVII, No. 12 /2012.
4. Leuz, C., Wysocki, P., „Economic Consequences of Financial Reporting and Disclosure Regulation: A Review and Suggestions for Future Reesarch“, 2008.
5. Cangiano M., Curristine T., Lazare M. „Introducton: Public financial managementand its emerging architecture“, in: „Public financial management and its emerging architecture“ (editors: Cangiano M., Curristine T., Lazare M.), IMF, Washington, 2013.

6. Royal NIVRA, „Non-financial Information in Progress“: A Guide to the Reporting and Assurance of Non-financial Information in the Public Sector, Amsterdam, 2008, p. 11
7. http://www.wordlbank. Extpublicssectorandgovernance
8. http://www.theguardian.com/sustainable-business/eu-non-financial-reporting-how-richard-howitt
9. http://www.csreurope.org/european-commission
10. http://www.sd-network.eu